احوال حضرت شارح رحمۃ اللہ علیہ

نام نامیش مولانا حافظ بدر الدین ابن مولانا حافظ بہاؤ الدین از اولاد حضرت عبد اللہ بن سلام صحابی
است کہ در حق وے نازل شد وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وسلسلۂ نسبش از انبیاے بنی اسرائیل
تا حضرت یوسف علیہ السلام می رسد و از طرف جد خاسد تا شیخ الشیوخ مولانا شیخ محمد صالح قادری اعظمی اکبر آبادی
ابن حضرت قطب الاقطاب شیخ عبد اللہ المخاطب بہ مخدوم بھکاری قدس اللہ اسرارہ خلیفہ اجل حضرت شیخ سلیم چشتی قدس سرہٗ
دختر نبیرۃ الاصفیا و مجمع الواصلین وغیرہ از محامد او مملو است۔ اجداد ایشان از خجند کہ از مضافات مصر است و وطن مالوف
ایشان است برائے اداے مناسک احرام حج بستہ در حرمین شریفین رسیدند و بزیارت مشرف شدند۔ بعد ازان
وقتیکہ سلطان جلال الدین محمد اکبر بادشاہ دکن و گجرات فتح کردہ مراجعت نمود و بر کوہ فتح پور سیکری در سنہ ۹۷۷
نور الدین جہانگیر پیدا شد و سلطان این مقام را مبارک دانستہ شہر آباد کرد و اورا فتح پور نام نہاد و دار الخلافہ خود
ساخت عہدۂ افتاء و قضا بایشان داد چنانچہ تا ایندم آن خدمت نسلاً بعد نسل در خاندان ایشان باقیست در
صدی دوازدہم مولانا حافظ بدر الدین برادر مولانا حافظ علاؤ الدین مرحوم قاضی فتح پور ابن مولانا حافظ بہاؤ الدین
مرجع اقاصی و ادانی بودند و از فیوض ظاہری و باطنی خلق اللہ را نفع رسانیدند باز در سنہ ۱۱۵۰ از فتح پور بجیدرآباد
تشریف بردند و ساکنان آن دیار را بدولت فیض خود مالامال کردند صاحب تصانیف بودند۔ علاوہ
شرح دیوان حافظ کہ اکنون بشاہد طبع پیوست۔ صفات الایمان و شرح اللہ صدرہ الاسلام و خلاصۃ الحکم
و عین المعانی و مبدأ و معاد و شرح گلستان و دیگر کتب از تصانیف ایشان اند۔ الا بجز شرح دیوان حافظ دیگر
شائع نشدہ اکنون از خاندان ایشان مولانا ظفر الدین صاحب و دیگر اعزہ موجود اند اخلاق حمیدہ و صفات پاکیزہ
دارند خداے تعالے زیادت عمر و علم و عمل نصیب ایشان کناد

اعلان

بسم الله الرحمن الرحیم

ستایش بیرون از اندازهٔ تفهیم اوهام مر قدیمی را رسد که باد حدوث و امکان بذات اقدسش نتوان
وزید. و نیایش افزون از احاطهٔ ترقیم اقلام مر قیومی را سزد که غبار تشبیه و تعطیل بوجود مقدسش
نتواند رسید و عبارات جاه و جلالش از شعر شاعران سره و اشارات لطف و کمالش از شرح
شارحان مستغنی و درود نامتناهی از بارگاه الٰهی نثار آن نقد هر دو عالم سرمایهٔ ایجاد و آدم صاحب الفضل
والکرم افصح العرب والعجم محمد رسول الله صلی الله علیه وسلم و علی آله و اصحابه اجمعین. اما بعد میگوید
بندهٔ کمترین بدر الدین ولد حافظ بهاء الدین ابن شیخ غلام محمد غفر الله له و لوالدیه که در عنفوان
جوانی که ایام نشاط و شادمانی است دل طالب اشعار عشق انگیز بود و طبیعت راغب کلمات جنون
ریز روزها در مطالعهٔ اشعار نتیجه سفینها باشتغال مینمودم و وقتها بخواندن دواوین سلف و خلف میبودم
آخر الامر از زبان خلف و بیان سلف چنان مرکوز خاطر گردید که درباره عشق در باب محبت سخن هیچ یکی از
شعرای متقدمین و متاخرین بسخنان حضرت قدوة العاشقین شمس الدین محمد الحافظ شیرازی
نمیرسد چنانچه حکیم آذری در جواهر الاسرار آورده از آن روست که سخنوران درین عالم فانی نزول نموده اند
اینچنین سخن هیچکس را اتفاق نیفتاده است و نخواهد افتاد درین طور چنانچه حافظ را والله علی کل
شیء قدیر. و شیخ نور الدین عبد الرحمن جامی در نفحات نوشته که وی لسان الغیب و ترجمان الاسرار است
بسا اسرار غیبیه و معانی معنویه که در کسوت مجاز وی را اتفاق افتاده هیچکس را نیفتاده و هیچ دیوانی
به از دیوان حافظ نیست اگر مرد صوفی باشد لاجرم مدام دیوان حافظ بدست میداشتم و دمی از دست
نمیگذاشتم و از مطالعهٔ غزلیات شوق انگیز و از خواندن رباعیات ذوق آمیز فرحتی حاصل مینمودم و خورسندی
بهم میرسانیدم رفته رفته طبیعت مقتضی آن گردید که اگر بمصطلحات اهل لسان اطلاعی حاصل شود و بمعانی

کلمات اینان تحصیل گردد بسے بہتر وخوشتر باشد بعد از تگاپوے بسیار وجستجوی بیشمار بعضے از کتب مشتمل بر
مصطلحات صوفیہ چون مرآۃ المعانی کہ مصنفش قطب الدین جمال ہانسوی ست وگلشن راز کہ تصنیف شیخ محمود
جبستری وشرح گلشن راز وبسیارے از رسالہا متضمن مقامات سلوک وتصوف وچندی از شروح دیوان حافظ چون
شرح میر ختمی مرید محمد غوث گوالیاری وشرح شیخ محمد دہلوی وشرح شیخ یوسف الہایی وشرح شیخ محمد افضل الہ آبادی
کہ متضمن تحلیل ابیات مغلقہ اند از مطالعہ اینہا بتوجہ حضرت شمس الدین وتاثر کلمات بزرگان باندازہ عقل رکیک
ومقدار حوصلۂ ضعیف بر مصطلحات ایشان اطلاع یافتم وبادراک معانی اینان لشتافتم روزے مرکوز
خاطر فاتر گردید کہ انچہ ازین شروحہا بہرہ برداشتہ ام وانچہ کہ بتوجہ حضرت لسان الغیب بر دلم وارد وقت
گردید آنرا بتحریر آرد تا بعضے از آشنایان وبرادران وطالبان را نیز ازین بہرہ رسد کہ ؎ حلوا بتنہا
نشایست خورد بنابران بشرح برنگاشتم تا پس ماندگان را یادگاری باشد وبر صفحۂ روزگار از ما لشانے
ماند واللہ المعین وبہ نستعین

غزل ۱	الا یا ایہا الساقی ادر کاساً وناولہا | کہ عشق آسان نمود اول ولے افتاد مشکلہا

الا بمعنی دانا وآگاہ باش یا حرفِ ندا بمعنے اے ایہا حرف زائد کما قال اللہ. یٰایہا العزیز مسّنا
واھلنا الضّر ونیز لفظ ادب است کقولہ تعالے یٰایہا النبی انا ارسلناک شاھدا ومبشرا
ساقی در اصل لغت بمعنے نوشانندہ آب است المیشتر مستعمل بر نوشانندۂ شراب است ودر اصطلاح صوفیہ
مراد ازین چہار کس اول حضرت حق بموجب وسقٰھم ربھم شرابا طھورا چنانچہ در شرح گلشن راز است
کہ در مراتب تجلیاتِ افعالی حق تعالے خود ساقی گشتہ شراب بعاشقان خود می نوشانند وایشان چون
آن شراب مے نوشند محو وفانی میگردند واز کشاکش وسختیہاے عشق خلاصی مے یابند ۲ دوم مرشد
کامل کہ کنایت از جناب محمد یست صلعم چنانچہ در مرآۃ المعانیست ؎ مرشدِ کامل درینجا مصطفےٰ ست ٭
ہم نبی وہم ولی را رہنماست ٭ ۳ سیوم شیخ بہ نیابتِ رسول علیہ السلام کہ الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ
۴ چہارم معشوق کہ شرابِ حسنِ معنوی از جام روے وے مینوشند ادر یعنے بگردان اے روان کن.
کاسا ساغر ونیز مراد روے معشوق چنانچہ مولوی جامی گفتہ ؎ ساغر از دور عارضش کردیم ٭
بادہ خوردیم واین ترانہ زدیم ٭ ناولہا بدہ آنرا وناول امر است از ناول یناول مناولۃ بمعنے

غیرے کہ دال و الف در بادل حرف تاسیست وتاسیس الف را گویند کہ درمیان روی واو حرف متحرک واسطہ شود چون تاال وادل سلمان ؎ رفتند رفیقان و رسیدند بمنزل ٭ در خواب غرور می تو بنوز اے دل غافل ٭ نظام الدین گنجوی ؎ بہ سختی از بتگی ادم ست ٭ چو در تنگی خانہ پرہیزم ست ٭ ترک این الف از عیوب قافیہ نیست **آسان نمود اول** اشارۃ بدانست کہ عاشق را در اول آرزو در دمید بدو این ابتداء حقیقت و این آمانست لیدہ چون دل را کشش کند ارعاج گویند و چون تعلق رسید شوق گویند بعد چون ترقی پذیرد اشتیاق گویند و شوق گاہ گاہ فرو مے نشیند اما اشتیاق را نقصے نہ و چون آمد شغف شود محبت گویند و چون فنا و لقا خویش را یکبار در وجود دوست تلف کند آنگاہ عشق گویند و این
بنا تشکلت اینجاست افتاد مشکلہا دیر از مشکلہا عقدہا ادکہ عارض وقت عاشق میگردند
معنی بیت اے محبوب گلعذار و اے دلبر شیرین کار روے حیرت پیمال خود را سما کہ عشق تو در مبادی احوال آسان مینمود اما چون پاے در بادیہ محبت نہادم از کشمکش و سختیہاے عشق در دم چون شب دردمندان سیاہ و شبم چون روز مصیبت زدگان تباہ دیدم کہ اے ساقی ازلی شراب عشق لم یزلی مدہ مفلس بینوا و درماندہ مبتلا ار روے فضل و عطا حوالہ نما کہ عشق تو در ابتدایش آسان مینمود چون قدم در دائرہ عشق نہادم سر کار و بار سرگردان شدہ ام و مبتلاے صنوف ہموم و گرفتار الوف ہموم گردیدہ ام و غیر از مستی عشق برفع غموم عشق کسے نتواند پرداخت چہ سوختہ آتش را غیر از آتش علاجے نہ و مخمور را غیر از شراب دواے نہ **سوال** الا حرف تنبیہ است و این حرف مانع است از حمل کردن بساقی چہ اگر ساقی مراد حضرت حق است او خود عالم الغیب والشہادۃ ست علمہ بحالی حسبی من سوالی و اگر مرشد ست او خود مراقب احوال ویست نہ غافل کہ خود جاے دگر فرمودہ ؎ جام جہان نماست ضمیر منیر دوست ٭ اظہار احتیاج خود آنجا چہ حاجت است ٭ **جواب** منشاء تنبیہ نہ غفلت مخاطب است بلکہ منشاء اش قلق و اضطراب عاشق است کہ صاحب الغرض مجنون و لیز انہ براے اظہار شفقت است در حضرت او نہ رفع غفلت کہ ؎ تا نگرید طفل کے جوشد لبن **سوال** یاے ندائیہ دلالت بقرب و حضور میکند و لفظ مشکلہا دلالت بر بعد و فراق پس با وجود قرب و حضور بعد و فراق چہ گنجایش دارد **جواب** این قرب و حضور بحکم وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُّحِيْطٌ بطریق علم الیقین حاصل ست و آن بعد و فراق مر سالک را باعتبار آنکہ جویاے عین الیقین است و نیز مشکلات منحصر در بعد و فراق

نیستند بلکه در وصل هم که ع بلبلی برگِ گلِ خوشرنگ در منقار داشت ÷ واندران برگ و نوا خوش نالهای زار داشت ÷ سوال مصراع اول مقتضی طلب عشق است واین دلیل عدم حصول عشق است ومصراع ثانی مقتضی حصولِ عشق است وهر دو با یکدیگر منافات دارند جواب آنست که حالت عاشقان بحالت میخواران ماند هر چند که وهردم جام شراب در می کشند اما حرف طلب از لب نمیگذارند بمثل مستسقی چون راه عشق راهیست که سالکِ آن راه یعنی عاشق تا هزاران مرتبه دل او بصنوف محن و بلیات والم استغنا و عدم التفات خون آلود نگردد بوئے از وصل محبوب بمشام جانش نرسد بنا بران گوید قوله

ببوئے نافهٔ کاخر صبا زان طره بگشاید	زتاب جعد مشکینش چه خون افتاد در دلها

نافه بوے بد دارد ع سکندر چو دانست بار سببیه و مراد از نافه مشک از ذکر ظرف و ارادهٔ مظروف والا کان باده گوسے ÷ زخون نافِ خودرا کند نافه بوے ÷ و مراد از بوے مشک بوے خوش آخر یعنے آخر شب که آوانِ وزیدنِ باد صبا است وهنگام ورود مشاهداتِ سالکانست که ع روبرو دل بنشین کان دلبر خرگاهی ÷ وقت سحری آید یا نیم شبے باشد ÷ صبا بادیست که آخر شب بوزد و از وزیدنِ آن بسحرانا نها بگشایند و در گلستان گلها بشگفند مراد ازان فیض اقدس طره اگرچه مختص است بموے که پس قفا در بندند لیکن گاه بمعنی زلف مطلق می آید چنانچه ع اے شده طوق عاشقان طرهٔ عنبرین تو ÷ تاب پیچش جعد مشکین مراد صفات جلالیه چون قهر و استغنا و عدم التفات دلها ضمیر جمعست اشاره بجمیع عاشقان و نیز صیغه جمع ذکر کنند و تنها خود را مراد دارند چنانچه در محاوره گویند ما ان را که می پرسد بگویند این تنگها عاجز کرده معنی بیت آنست فسیم بدان بوے خوش که آخر شب صبا از فیضِ اقدس از سنبلستان طرهٔ محبوب که تجلیات آثارے و اسماے صفاتست بمشام جان عاشقان میرساند از تاب جعدِ مشکینِ او که قهر و منع و استغنا و عدم التفاتست چه خون در دلها افتاد که زبان وقلم از اداے تقریر و تحریر آن قاصرست باید دانست که پیش از ورود تجلیات بوے از تجلیات بمشام عاشقان میرسد تا بدان آگاهی از ورود تجلیات میشود چنانچه رسول ع را قبل از ورود وحی بیشتر بیش میرسید تا بدان آگاهی از ورودِ وحی میشد و لیکن سبب را پیش از رسیدنِ پیرهن یوسف رسید اکنون بدانکه در عالم مجاز رسمے است که عاشق تا دست بدامن مشاطه نزند در او تمام رد بمحبوب نبرد همچنین طالب حق را اگرچه عشق رهبریست توی الموجب

تا دست بدامن مرشد نزند و اطاعت امر او نماید ره بوصل محبوب حقیقی نبرد ما بران گوید **قوله**

بمی سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید	که سالک بیخبر نبود زراه و رسم منزلها

پیر مغان اشاره بمرشد کامل است ساقی و پیر مغان و مطرب اشعار خوان * مرشد کامل بود دریاب ادرا
ک گزند * **معنی آنست** که ای طالب صادق بموجب فاعتصموا بحبل الله دست در دامن مرشد
کامل زن و خود را کالمیت فی ید الغسال در تحت اراده او در آر و امر او را که حکم مرسل پندار و سر از امر او باز
مکش اگرچه ترا امر می نوشی کند زیرا که او سالک این راه است از راه و رسم و نشیب و فراز این راه بیخبر
نخواهد بود که تو مریض و او حکیم فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمة چراکه حکم سالک کامل هرچند در ظاهر عقل
مخالف بنماید اما در حقیقت و استفت قلبک ولو افتاک المفتون هرچه مرتضیان عشق را فرماید موافق
شریعت غراست چنانچه **نقلست** که شخصی نزد خواجه مودود چشتی آمد فرمودند که چون آمدهٔ گفت ارادت
فرمود که بگو لا اله الا الله چشتی رسول الله آن شخص چون عقیدت راسخ داشت بی التوقف بلا تامل بر زبان آورد که لا اله الا الله چشتی
رسول الله بعد از چندی مریدی عرض کرد که حضرت در ارشاد تلقین بلا این کس موعظه کلمه تلقین نمودند که در شرع جائز نیست فرمود که ما اراده اورا
در معرض امتحان می آوردیم ورنه ما کجا و محمد رسول الله کجا چه نسبت خاک را با عالم پاک * نیز عشق از جمله افضال الهی است که ذلک
فضل الله یؤتیه من یشاء پس بموجب قل بفضل الله وبرحمته ترغیب و تحریص طالبان می نماید
که ای طالب سجادهٔ وجود خود را در صباغی ومن احسن من الله صبغة بمی عشق منقش ساز لیکن اگر پیر مغان
ترا امر کند چه او واقف این راه است امر او خالی از صواب نخواهد بود **سوال** چون عشق از جملهٔ افضل گر
است پس قید اجازت پیر چیست **جواب** هرچند که افضل ترین عبادت است اما بی اجازت مرشد
فائده بران مترتب نگردد و ثمره ندهد کما فی الذکر والتصور **سوال** قید پیر مغان از چیست **جواب**
آنست که هرکه دست بدامن ناقصی زند که او از راه و رسم شریعت و طریقت آگاه نبود چون بمکشوفات مشتبه
رد نماید از حل آن درماند و اگر بر آنچه مکشوفات او شده اعتقاد بندد گمراه گردد و ازینجاست که گفته اند
خام یاری نه که باشد کار خامان خامکاری * هرگاه فرموده ناقص اینست اگر خود بخود باشد قباحت
از همه زیاده است خیالات نادان خلوت نشین * بهم برزند عاقبت کفر و دین **سوال** در مصرع اول
پیر مغان گفته و در مصرع ثانی سالک **جواب** سالک مراد واقف کار و نیز پیر مغان باعتبار مسترشد و
سالک باعتبار خود و محتمل که پیر مغان باعتبار سیر الی الله و چون سیر فی الله نهایت ندارد پس صاحب عشق

مدام سالک ست چون در طریقِ عشق عاشق را راحت وآسایش نمیباشد چراکه گاه در سوزش و گاه در افروزش گاه در نوازش وگاه در گدازش گاه در قرب وگاه در بعد ومدام از حالے بحالے گردان ست بنابرآن گوید **قوله**

مرا در منزلِ جانان چه امن وعیش چون هردم	**جرس فریاد میدارد که بربندید محملها**

منزلِ جانان مراد مقامِ عشق که وصول بمحبوبِ حقیقی جز در دارِ ملکِ عشق صورت نه بندد **جرس** مراد حکم لاریبی ونیز جرس مراد خطاب وآن بردو قسم ست بواسطهٔ خلفا چنانچه فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ اِنِّیْ لَکُمْ مِّنْهُ نَذِیْرٌ مُّبِیْنٌ وبلاواسطه که سالک آنرا در باطنِ خود می یابد ودواعے میگردد بر انتقال از مقامِ سافل بسوے عالی **محمل بربستن** کوچ کردن **معنی** آنست که مرا در طریقِ عاشقی چه امن وچه راحت وچه آسایش و چه فرحت که مدام حکمِ محمل بستن میرسد وهردم از حالے بحالے میرانند وبجائے نمیگذارند ویحتمل که مرا که در منزلِ عشق فرود آمده ام وبدردِ عشق گرفتارم کجا یارائے آنکه براحت گرایم چون هردم ازجناب معشوق خطاب فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ میرسد یعنے اعراض کنید از غیرِ معشوق ومتوجه شوید بسوے او ویحتمل که تجلیات معشوق غیر متناهی است ودر هر تجلی حسن معشوق ازید واحسن پس بضرورت بمقدارِ شهود تجلی قلق و اضطراب است برائے تجلی دیگر بضرورت قلق علے الدوام بودے گوید که مرا در طریق عشق نه امنست از قلق ونه عیش بتحصیلِ مراد زیراکه هردم جرس فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ ندا میکند که آماده شو از سافل بعالی چون بیدردان ازدردمندان دردے نیست ازروے بے دردی درویشان را درنمی یابند وزبان به ملامت می کشایند بنابران گوید **قوله**

شبِ تاریک وبیمِ موج وگردابے چنین هائل	**کجا دانند حالِ ما سبکسارانِ ساحلها**

شبِ تاریک کنایت از ایامِ هجر که در نظرِ مهجور جهان بمنزلهٔ شبِ تاریک است **بیمِ موج** کنایت از خوف روست **گرداب** کنایه از اجل **چنین هائل** اشارة است بآن که کشتی وجودِ هیچکس را ازان گرداب نجات نیست **سبکسارانِ ساحلها** مراد آنانکه بعشق درنیامده اند وبرساحل خشک که زهد است نشسته مانده اند **معنی** آنست من که سفینه نشینِ دریائے عشقم ومبتلاے هجرانم وخوف رد از پس وگردابِ اجل در پیش پس این ظاهر پرستان که مبتلاے زهد اند وبه لجهٔ خونخوارِ عشق نیفتاده اند چگونه حالِ مرا دریابند وچرا بملامت پیش نیایند ویحتمل که مراد از شبِ تاریک دنیا بیمِ موج خوف آفات وبلیات وگرداب

کنایت از رد و قبول و سبکساران ساحل کنایه از ملائکه که امر و نهی باخود و شتاب نیست وازصفات
بشریت آزاد اند و اہلِ باطن بخطر عظیم که اَلْمُخْلِصُوْنَ عَلٰی خَطَرٍ عَظِیْمٍ یعنے ماکه مسجون سجن دنیا ایم که اَلدُّنْیَا
سِجْنُ الْمُؤْمِنِ و موجِ آفات و بلیات از ہر سو مائل وگردابِ ردّ و قبول در پیش ہائل ست که کشتی وجود ہیچکس را
ازان گرداب نجات نیست پس گروه ملائکه که ازینہا محفوظ و مصون اند چه از بالِ ملامت بکشایند و این
تلمیح است بقصه آدم و قولِ ملائکه که اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وَیَسْفِكُ الدِّمَاۤءَ باید دانست که عاشق
را دو حالت است حالتے آنست که غرض از میان بردارد و بے غرض با معشوق صحبت کند و او را ہم از بہرِ او دوست
دارد و این حالت انتہائیه است و صاحبِ این حالت را عاشقِ کامل گویند اینکس ره بوصلِ محبوب
برد و عزیز گردد و حالتِ دیگر آنست که ہمگی ہمتِ او مقصور بر مرادِ خویش بود و محبوب را از بہرِ خود دوست دارد
و اینحالت ابتدائیه است و صاحبِ اینحالت را عاشقِ خود کام گویند این کس ره بوصلِ محبوب نبرد و بسبب
ہجرِ وصل بدنام و رسوای عالم گردد سناران گوید **قوله**

ہمه کارم ز خودکامی ببدنامی کشید آخر	نہان کے ماند آن رازے کزو سازند محفلہا

محفل ساختن اشتہار یافتن معنی آنست که ہمگی کار و بارِ من بسببِ خودکامی ببدنامی کشید یعنی چون
ہمتِ من ہمگی مقصور بر مرادِ خود بود ره بسرِ منزلِ وصل نبردم و بدنام و رسوائے عالم گردیدم و این رسوائی
و بدنامی خود خواہم که نہاں دارم مگر نہان داشتنِ رازیے که افسانهٔ محفلہا گردید چگونه صورت بندد و تحتمل
که مراد از خودکامی خود مرادی معشوق بود بحکم وَاللّٰهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ و عدمِ اعطائے وصال که موجب
قلق و اضطرابِ عاشق ست و معنی است بسوئے بدنامی یعنی از افراطِ خودکامی معشوق کارہائے من
بنامرادی بجائے رسید که از محبت بجز بدنامی ہیچ نماند اگرچه آوازهٔ یُحِبُّهُمْ وَیُحِبُّوْنَهٗ در جہان انداختند
لیکن در محبت مرا چنان مفلس ساختند که از محبت ہیچ کامے و مرادے نیافتم و من بدین حرف شہرهٔ
آفاق شدم و خواستم که رازِ نامرادی و افلاس نہان ماند نہان داشتنِ رازیے که شہرهٔ مجالس
گردیده است اکنون بدانکه چون موجبِ حصولِ قربِ معشوق دوامِ اشتغال بیادِ معشوق و استغراق
در دوست سناران گوید **قوله**

حضوری گر ہمیخواہی ازو غائب مشو حافظ	مَتٰی مَا تَلْقَ مَنْ تَہْوٰی دَعِ الدُّنْیَا وَاَمْہِلْہَا

متی شرطیه یعنے ہرگاه متی ما تلق من تہوی تقدیر کلام چنین است متی اردت ملاقات من تہوی

کقوله تعالیٰ اِذَا قُمْتُمْ اِلَی الصَّلٰوۃِ و ع بگذار اهمال فروگذاشتن معنی آنست که اے حافظ اگر میخواهی که بمقام حضوریتِ معشوق باریابی مدام متوجه بدو باش و غفلت را بخود راه مده چنانچه مذکورست ﴿ یکچشم زدن غافل ازان ماه نباشم ٭ شاید که نگاهی کند آگاه نباشم ٭ و هرگاه اراده ملاقات کنی کسے را که دوست داری ترا او را یعنی چون جویانِ وصلِ محبوب هستی بگذار دنیا را و طلبِ آن منما و اگر حاصل ست فروگذار یعنی ترک ده آنرا و درین بیت خطاب بدل ست یا از جانب محبوب ٭ -

غزل

اگر آن ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را ‖ بخالِ هندوش بخشم سمرقند و بخارا را

ترکِ شیراز محبوبِ شیراز کنایه از محبوبِ حقیقی خالِ هندو خالِ سیاه مراد ازان تجلیِ ذاتی که نورِ ذات را سبب تسور نموده اند ﴿ سیاهی چون به بینی عینِ ذاتست ٭ درین سیاهی آبِ حیاتست ٭ سمرقند و بخارا دو شهر اند معروف که خوبرویان آنجا بحسن و جمال مشهور مراد ازان کونین و دل و جان و دین و ایمان چنانچه نقلست که چون حافظ این غزل گفت بادشاهِ آن عصر حافظ را طلبید و گفت که تو گفته بخالِ هندوش بخشم سمرقند و بخارا را گفت بلے گفت من سمرقند و بخارا را بچندین زر و زور و لشکرکشی و جانفشانی فتح کرده ایم تو بیک خالِ هندوی بخشی گفت من سمرقند و بخارا که تو مالک آن هستی نمی بخشم من آن سمرقند و بخارا که ما مالک ایم می بخشم و آن کونین و دل و جان و دین و ایمان ست معنی آنست که اگر آن محبوبِ حقیقی که محبوبِ من ست دلداری ما نماید و تجلیِ ذاتی خود با عطا نماید جهتِ اداے شکرِ اینچنین نعمتے از کونین اعراض نمایم و از دل و جان و دین و ایمان درگذرم و در رو فانی شوم و چون حصولِ این نعمتِ عظمیٰ بغیر از محبتِ الٰهی حصول نه پیوندد و آن موقوف بارشادِ مرشد است بنابران گوید قوله

بده ساقی مئے باقی که در جنت نخواهی یافت ‖ کنارِ آبِ رکناباد و گلگشتِ مصلا را

ساقی کنایه از مرشد که نوشانندۂ شرابِ محبت است مئے باقی محبتِ حقیقی و شغل و ریاضت که موجبِ فنا و بقاے سالک و دست رکناباد چشمه ایست در شیراز گلگشت یعنی سیر مصلا عیدگاهے ست در شیراز و این هر دو یعنی رکناباد و مصلا ریاضتگاهِ مردانست که اکثر بزرگان آن نواح در آنجا آمده بعبادت مشغول میشوند و مراد ازینها دنیا که جاے محنت است و موجبِ حصولِ محبت که اَلدُّنْیَا مَزْرَعَةُ الْاٰخِرَةِ معنی آنست که اے ساقی مئے محبت و شغلِ اشتغال که مایۀ حصولِ معرفت و سرمایۀ وصولِ قربت است با عطا نما که چون ازین دنیا رحلت کردیم و این مقامِ رکناباد و مصلا که جاے ریاضت و حصولِ محبت است در جنت

نخواهی یافت زیرا که جاے ارشادِ مرشدان و حصولِ محبتِ سالکان همین است و عقبی دار الجزا است
چنانکه درینجا حصولِ معرفت بود موافقِ آن درانجا رویت خواهد شد و هرکه درینجا بهره معرفت
نیست آورده در عقبیٰ از بهره رویت بے بهره است مَن کَانَ فِی هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَۃِ
اَعْمٰی چون همین ارشادِ مرشد بسلوک درآمد و تجلیاتِ الٰهی برو نازل شدن گرفت و سالک
مشغولِ آن گردید و مشغولی بدان سدِّ راه است و گذشتن ازان بے دستگیریِ مرشد متعذر است بران گوید

قوله	فغان کاین لولیانِ شوخِ شیرین کارِ شهرآشوب		چنان بردند صبر از دل که ترکان خوانِ یغما را

فغان فریاد لولیانِ شوخ محبوبانِ مجاز و مراد از تجلیاتِ صوری که در مبادیِ جستن پیش سالک آید
برائے تانیس وے وارد میشود معنی آنست که اے مرشد فغان از دست این تجلیات که در دلربائی
عاشق بیباک اند خوش حرکات و پریشان کننده عالم اند که هر دم برنگے دیگر پیش می آیند و
ستمگری پیشه میسازند صبر از دل ما چنان ربوده اند که ترکان خوان یغما را یعنی شوخی و الٰهی و فریفته
خود گردانیده اند که اعراض ازایشان ممکن نیست مگر توجهٔ تو پس فریادرس و چون مشاهدهٔ جمالِ
محبوب عاشق را در پردهٔ عصمت نمیگذارد بنابران میگوید قوله

من از آن حسنِ روزافزون که یوسف داشت دانستم		که عشق از پردهٔ عصمت برون آرد زلیخا را

یوسف نام پیغمبرے مرسل که محبوبِ زلیخا بود و درینجا کنایت از محبوبِ حقیقی است زلیخا نام عورتے
که عاشقِ یوسف بود معنی آنست من از آن حسنِ روزافزونِ آن محبوبِ حقیقی و یا از شهودِ تجلیات
که بر ما وارد شده فهیم نمودم که عشق این آخر کار ما یان را از دائرهٔ عصمت بیرون خواهد آورد و رسوائے
عالم خواهد ساخت و نیز محتمل است از حسن و جمالے که یوسف داشت و آخر کار عشق او زلیخا را از دائرهٔ عصمت
بیرون آورد فهیم باشد که هر جا که حسن است تقاضا او همین است که عاشقان را رسوا می کند پس
رسوائی ما هم بسببِ عشق است و نیز احتمال دارد که در عالم عدم همگی قدم جلوهٔ جمال را با اختلافِ انوار
و اوصاف تماشا کردیم و یقین دانستم که همین یُحِبُّهُمْ وَیُحِبُّوْنَهٗ ما را از دائرهٔ عصمت خواهد آورد و
درین ابتلا محبوس خواهد کرد لاجرم بظهور آمد اکنون بدان که در ابیات ما تقدم از زبانِ ناظم
سخنان وارد شده که بادنی شایست چنانچه دو سوال در بیت دوم یکے آنکه ابلیس طلبی بجناب
مرشد کرد که شایانِ آن نبود دویم آنکه از بیتِ ثانی متوهم میشود برینکه وصال و معرفت الٰهی

جمالِ روی زیبا که موقوف علیه بخال وخط وآب ورنگ نیست پس هر کرامی بواز محض لطف
ست والا نه طاعت نه تکیه سال ابلیس کجا لیس از مضمون این بیت معلوم شد که چون حصولِ
نعمتِ الٰهی محض بر لطفِ اوست پس ریاضت کردن چه نفع آرد نظر بر لطفِ او چرا نباید داشت مراد آنکه
نظر بر لطف او گماشتن و دست از طاعت بر داشتن نیز گمراهیست و مذهب زنادقه است
پس انکشاف نمیشود یعنی که سرے از اسرارِ الٰهی ست مستحیل است زیرا که فیه قول مختلف چنانچه ناظم خود گفته
قومے بجد وجهد نهادند وصل دوست قومے دگر حواله بتقدیر میکنند مذهبِ صوفیه اینست
معه سع از فرائض ونوافل بجا آرد وتقصیرے نورزد ونظر بر اعمال نیندازد وبران تکیه نکند وجول
خیال کردن درین قال وقیل سالک را از طلب باز میدارد وساتران تعرض میکنند ومیگوید **قوله**

حدیث از مطرب ومی گو وراز دهر کمتر جو　　که کس نگشود ونگشاید بحکمت این معما را

مطرب ومے مراد عشق از ذکر آرم شاراده ملزوم رازکنه اسرار از دهر از اهل دهر کقوله واسألوا
القریة اے من اهل القریة معنی آنست که ازین قیل وقال بازآی وسخنان عشق ومحبت را سرکن
انکشافِ اسرارِ الٰهی از اهلِ زمانه مجوے که این اسرارِ الٰهی معما ئیست که هیچکس نگشود ونخواهد گشود
این واقف شدن بر اسرارِ الٰهی بحکمت عقلی وفکری میتواند شد بنابران گوید **قوله**

نصیحت گوش کن جانان که از جان دوست تر دارند　　جوانانِ سعادتمند پندِ پیرِ دانا را

که عاشقِ یوسف اے ... کرمانارو شده تفهیم نموده ام که سنه مسترشد جانان خطاب بمسترشد از روے لطف ومرحمت معنی
... خواهد ساخت ونیز محتملست از حسن وجمال یوسف ... بیحیا را گوش کن وبدان عمل نما که جوانانِ سعادتمند
... آورند تفهیم ما شد که هر جا که حسن است تقاضا هاد همین است ... مملوا از لآلی سخنها است وسزاوار
رسوائی باهم بسبب عشقست ونیز احتمال دارد که در عالم عدم ... قدم جلوهٔ جمال ...
وا د صاف تماشا کردم وبیقین دانستم که مین یحبهم ویحبونه مارا از دائرهٔ عصمت خواهد آورد
درین ابتلا ها مجبور خواهد کرد لا جرم بظهور آمد اکنون بدان که در ابیات ما تقدم از زبانِ ناظم
سخنان وارسته که با دلمی شایست چنانچه دو سوال در بیت دوم یکے آنکه ابلیس طلبی بجناب
مرشد کرد که شایانِ آن نبود دویم آنکه از بیت ثانی متوهم میشود بر رنگ وصال ومعرفت الٰهی

است حرف ندا و منادی محذوف و آن محبوب فروغ روشنی ماهِ حسن اضافت سایه کنایت از محبوب (۵) مجاز روی رخشان کنایت از ذات محبوبِ حقیقی چنانچه در مرآة المعانیست ؎ روی از روی حقیقت هست ذات ؛ هر چه غیر از روی باشد صفات ؛ و ناظم روی محبوب را بکنایت با آفتاب تشبیه داده چه ماه اقتباس نور از آفتاب میکند که نُوْرُ الْقَمَرِ مُسْتَفَادٌ مِنْ نُوْرِ الشَّمْسِ و این را تشبیه بالکنایه گویند که مشبه که رویست بیان کرد و مشبه به را که آفتابست محذوف نمود آبروی تازگی و درخشندگی چاه زنخدان عبارت از کمال حسن و جمال معنی آنست که ای محبوب من ماهِ حسن را فروغ از روی رخشانِ شماست و تازگی و درخشندگی جمال و خوبی از لطف تست یعنی محبوبان مجاز را زینت و بها از تست و جهانیان را از تو زینتی است درست و محتمل که ای محبوبِ من روشنیِ ماهِ حسن صوری و معنوی در عالم غیبی و شهادتی از ذات شماست هر دو عالم یک فروغِ روی تست ؛ و چون عاشق را مدام این اراده است که مشاهده و وصال و جمعیت دست دهد و هیچ عوارض در پیش نباشد بنابران گوید قوله

یکی و هم دو سه تا این غرض یا رب که همدستان شوند	خاطر مجموع ما زلف پریشان شما

دست دادن حاصل شدن همدست یکجا و متفق معنی آنست که امید داریم که حصولِ این مطلب شود که خاطرِ مجموع ما و زلفِ پریشان شما باهم همدستان شوند یعنی وصالِ شما بجمعیت وقت میسر آید و نیز مصراع ثانی را وجوه کثیره در شرح دیده شده لیکن بدو سه وجه که بفهم اقرب و بمطلب نزدیکتر باشد اکتفا میکند وجه اول خاطرِ مجموع ازین جهت گفته شده که هنوز عشقِ او بکمال نرسیده یا در واقع همچنین هست یا بجهت کسرِ نفس خود را غیرِ عاشق قرار داده طلب عشق میکند و میگوید که خاطرِ من بسببِ عاشق ناگشتن که جمعیت با زلف پریشان کی همراز خواهد شد و پریشانی خواهد رسید چنانکه حق تعالی هر کرا دوست دارد بتلا بغم میگرداند اِذَا اَحَبَّ اللّٰهُ عَبْدًا اِبْتَلَاهُ فَاِنْ صَبَرَ اِجْتَبَاهُ فَاِنْ اَحَبَّہٗ حُبَّ الْبَالِغِ اَقْنَاهُ وَاِذَا اَحَبَّ اللّٰهُ عَبْدًا اِبْتَلَاهُ فَاِنْ صَبَرَ اِجْتَبَاهُ وَاِنْ رَضِيَ اِصْطَفَاهُ ۔ وجه دوم آنکه خاطرِ مجموع از انجهت که در معنی اول نگاشته شد و زلفِ پریشان عالم کثرت چنانچه زلفِ پریشان ساتر رخساره است همچنین عالم کثرت ساتر وحدت است معنی آنست که کی خاطرِ مجموعِ ما و زلفِ پریشان شما همراز شوند یعنی هر دو یکی شوند یعنی از عالمِ کثرت و مقیدات بعالمِ وحدت در آئیم و هیچ اندیشه عالم کثرت نماند ۔

وجه سیوم مراد از زلف تعینات بر عارض ذات ؏ ہر حلقه که ہست دل ز صد حلق ربود ؛ و پریشانی زلف عبارت از ارتفاع او از نظر سالک ست معنی آنست که که حاصل شود اے پرورده عاشقاں بزلال وصال که یکجا شود جمیعت قلب با پریشانی که علت جمعیت ؏ تا پریشان نکند زلفِ ترا باد صبا ؛ متصور نشود خاطرِ جمعیت ما ؛ چون عاشق را از غایت اشتیاق ہر دم قلقے روے میدہد و امید وصال ہر دم جان بلب میرسد بنا بران میگوید قوله

	عزم دیدارِ تو دارد جانِ بر لب آمده		بازگردد یا برآید چیست فرمانِ شما	

معنی آنست که اے محبوب من از غایتِ اشتیاقِ دیدارِ تو جان بلب رسیده الحال حکم تو چیست باز گردد یا برآید یعنی اگر وقتِ وصال رسیده برآید والا بازگردد و چند روز دیگر صبر نماید و تن ہجر در دہد و عاشق را تا که آلوده اغراضِ نفسانیت و آغشته وساوسِ شیطانی بمعشوق راه نیست بنا بران بزبانی محبوب گوید قوله

	دور دار از خاک و خون دامن چو بر ما بگذری		کاندرین ره کشته بسیار اند قربان شما	

خاک و خون الوات بشری معنی آنست که اے عاشق غریب ما اگر بحضرتِ ما آمدن میخواہی پس دامنِ خود را از خاک و خون باز دار یعنی آغشته اغراضِ نفسانی و آلوده وساوس شیطانی مشو و فریب آنہا مخور یا آنکه بصیقل ریاضت زنگ زداے بشریت شو بحکم نفسک ذنب لا یقاس بها ذنب مختار مساوات و مانع از رفعِ درجات ہمین وجود است ورنه افاضۂ وجود مطلق بجمیع عباد علی السویت است علت مصرع اول مصرع ثانیست که ایہما از انجہت میگوییم که در راهِ خصوصیتِ ما و تو بسیار کس از غایتِ حسد قربان گشته چنانکه ہاروت و ماروت و ابلیس چنان نشود که زہر خندگیِ ایشان گردد و تو محروم یابی چون مصلحتاً چند روز وصال در معرض توقف افتاد و عاشق دمبدم در غلبۂ اشتیاق بنا بران گوید قوله

	با صبا ہمراه بفرست از رخت گلدستۂ		بو که بوئے بشنویم از باغ و بستانِ شما	

صبا کنایه از فیضِ باطنی و نیز مرشد که رساننده است بوے معشوق بعاشق از رخ گلدسته فرستادن کنایه از عطاءِ شہود و تجلیات است و نیز فرستادنِ پیغام بود بمعنی باشد باغ و بستان بحکم و لله جنة لیس فیها حور و لا قصور یتجلی ربنا ضاحکا مراد وجه الله است یعنی ذات که نعیم روحانیست معنی آنست که اے محبوب من تا دریافتِ دولتِ مواصلت که بمفارقت

می آید ہمراہ فیض ابواب مکاشفات برمن مکشوف گردان کہ تا بنسیم تجلی ذات کہ مستجمع اسماء وصفات است ازرحمت کہ وجہ امداد است بہرہ ورگردیم و بہ ذوق آن بر تلخیٔ عشق مطلع نشویم وازکشاکش دوران برہم دور بعضے نسخہ بجاے باغ وبستان ازخاک بستان شما دیدہ مراد از خاک بستان وجود محمدی کہ ہرچہ ازحق فائض میشود اول بحضرت بعدہ بانبیا پس اولیا سپس عامہ یعنی بسبب آن نسیم مشاہدات بہرہ ورگردیم ازکمالات محمد علیہ السلام وچون مستورے را درمقام عشق وشہود گذر نیست بنابران گوید قولہ

کس بدور نرگست طرفی نہ بست از عافیت	بہ کہ بفروشند مستوری بمستان شما

نرگس کنایہ ازچشم ومراد ازان شہود وتجلیات طرف بستن کنایہ ازحاصل نمودن مستوری زہد وتقوے مستان کنایہ ازچشمان معنی آنست کہ اے محبوب من دردور شہود وتجلیات تو ہیچکس ازعاشقان عافیت حاصل نکرد بہتر آنست کہ مستوری را یعنے زہد وتقوے بعوض مستان کہ شہود وتجلیات است بفروشند ومحتمل کہ نرگس ومستان کنایہ ازاسم بصیر ودرحیطہ اوست امور غیبیہ وشہادیہ معنی آنست کہ ہیچکس بسبب حیطہ ومشاہدۂ اسم بصیر بہمہ اوامر ونواہی وطاعت ریائی کنارہ عافیت ورجاء جمعیت از بحر مرض خوف وتفرقہ حاصل نکرد وستر معاصی ہیچ فائدہ نمود فَاِنَّ اللّٰہَ کَانَ بِعِبَادِہٖ خَبِیْرًا بَصِیْرًا چون ستر معاصی ہیچ فائدہ نمیکند بہتر آنست کہ بفروشند وبرباددہند مستوری ریاآمیز را بواسطۂ اطلاع مستان شما **سوال** ولفظ مستان بلفظ جمع چون ذکر کرد **جواب** ہر واحد ازلفظین اول وثانی متضمن اسم بصیر ست پس یک اسم باعتبار تحقق درمرتبین بمنزلہ دو اسم است چون کار عاشق مدام بگریہ وزاریست وآن بموجب اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ چشمداشت وصال میشود بنابران گوید **قولہ**

بخت خواب آلود ما بیدار خواہد شد مگر	زانکہ زد بر دیدہ آبے روی رخشان شما

خواب آلود خفتہ مگر بمعنے تیقن روے رخشان شما یعنے عشق روے رخشان شما معنی آنست کہ مفہوم ما میشود کہ تحقیق بخت خواب آلود ما بیدار خواہد شد واین فراق بوصال مبدل خواہد شد زیراکہ روے رخشان شما آب بردیدگان ما زد یعنے عشق روے رخشان شما چشمۂ آب ازدیدگان ما جاری ساخت ویقین است کہ چون آب برخفتہ اندازند بیدار شود تا کہ عاشق بمشاہدہ محبوب نرسد ہر دم قلقے روے میدہد چون رسیدن بمراد نیے توجہ مردان محال کہ ہِمَّۃُ الرِّجَالِ تَقْلَعُ الْجِبَالَ بنابران میگوید **قولہ**

اے شہنشاہِ بلند اختر خدارا ہمتے　　تا ببوسم ہمچو گردون خاکِ ایوانِ شما

شہنشاہ بلند اختر کنایۃ از مرشد است **خدارا** برائے خدا **ہمتے** توجہے **بوسیدنِ خاکِ ایوان** کنایۃ از قرب صوری ومعنوی **معنی** آنست کہ اے محبوبِ من بے توجہِ تو کارِ من پیش نمیرود وبرائے خدا ہمتے درکارِ ماکن تا ہمچو گردون بخاکبوسیِ ایوانِ شما استعمال نمایم یعنے قرب حجابِ تو حاصل نمایم دست بوسم چون از جنابِ مرشد دور افتادہ بنا براں طلب پیغامبری میکند **قولہ**

اے صبا با ساکنانِ شہرِ یزد از من بگو　　کای سرِ ناحق شناسان گوئی ایوانِ شما

صبا کنایۃ از قاصد شہر یزد کنایۃ از شہر حقیقت و ساکنانِ شہر یزد کنایۃ از مرشد مثل ملازمان سلطان **ناحق شناسان** مجازیان ومتعصبان وظاہر پرستان **معنی** آنست کہ اے قاصد صبا مثال از جانب من بجناب مرشد عرض رسان کہ اے کسے کہ سرِ ناحق شناسان قربان گوئی میدان شما باد ومحتمل کہ بفحوائے قال ع اِذَا تَحَیَّرْتُمْ فِی الْاُمُوْرِ فَاسْتَعِیْنُوْا مِنْ اَھْلِ الْقُبُوْرِ ومراد اہل القبور واصلانِ حق کہ بمرتبہ مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا رسیدہ اند **ساکنان شہر یزد** کنایۃ از عارفان وصحابہ از غایۃ تعلق نداء بجماعہ سلف می نماید کہ اے صبا قاصد مثال از جانب من شکستہ بال بجناب عرفاء سلف معروض دار کہ اے عارفان باید سرِ ناحق شناسان تصدق وقربان شما باد **قولہ**

گرچہ دوریم از بساطِ قرب ہمت دور نیست　　بندۂ شاہِ شمائیم وثنا خوانِ شما

اگرچہ بجسم از محفل فیض منزل دور افتادہ ام لیکن ہمگی ہمت وتمامی نہمت بجانبِ شما مصروف ست اگرچہ بندۂ شاہ شمائیم کہ خالق الخلائق است وبقیدِ عشقِ او مقیدیم لیکن ثنا خوانِ شما بموجب مُحِبُّ الْمَحْبُوْبِ مَحْبُوْبٌ ومحتمل کہ بہ برادرانِ بیعت نوشتہ بعد ازان ملتمس خود عرض میکند **قولہ**

دل خرابی میکند دلدار را آگہ کنید　　زینہار اے دوستان جانِ من وجانِ شما

معنی آنست کہ ملتمسِ ما آنست کہ دلِ من از روئے شیفتگی خرابی میکند وبیتابی بیش سے آرد از حال من آن دلدار را خبر کنید وتوجہ دربارۂ ما نمائید البتہ اے دوستانِ من کہ جانِ من وجانِ شما بحکم اَلْفُقَرَاءُ کَنَفْسٍ وَّاحِدٍ یکے ست **قولہ**

عمرتان باد ومراد اے ساقیانِ بزمِ جم　　گرچہ جامِ ما نشد پُر مے بدورانِ شما

معنی کہ اے ساقیانِ بزمِ جم کہ نوشانندۂ مے محبت بعاشقانِ الٰہی ہستید وتا حال بکامِ خود نرسیدہ ایم

وہیچ توجہ دربارۂ ما نکردہ اید باآن درد عاگوئی شما ایم کہ عمر شما مراد ما با دیعنی چندانکہ ما می خواہیم با چندانکہ شما خواہید امیدواریم کہ ہمین شمارہ بمقصد خود بریم چون از التماس فارغ شدم باز مناجات بجناب محبوب مے کند کہ **قولہ**

روز ہی ما باد لعلِ شکر افشان شما	میکند حافظ دعای بشنو و آمین بگوی

معنی آنست کہ اے محبوب من حافظ دعاے میکند و آن اینست کہ لعلِ شکر افشان کہ عبارت از لطف دلنوازِ شما است روزیِ ما شود اے دربارۂ ما شود پس تو ہم بشنو دعا و مرا و آمین کن کہ ہمین آمین تو مستجاب شود و بمقصود رسیم و نیز لعلِ شکر افشان مراد از کلام مرشد لست کہ اولیا را بواسطہ صفاے دل روے مے دہد۔

غزل ۵

کہ بشکر بادشاہی ز نظر مران گدا را	بملازمان سلطان کہ رساند این دعا را

ملازمان لفظا او باسلطان محمد یا مرشد دعا پیغام بدانکہ سالک مدتے گرفتار بلا و رنج کہ در راہِ عشقست ماند و ہیچ نوع بنوازشے مفرز نکرد و خود را در انحضرت بار نیافت کہ اظہار عرض خود کند بالضرور طلب پیغمبری میکند و ندا عامیانہ میکند یعنے کیست کہ بر بحال زار مارحم آرد و این پیغام بجناب آن دلدار رساند کہ بشکر آنکہ اللہ تعالےٰ ترا برگزیدہ و سرورے بخشیدہ ما تشنگان بادیۂ حرمان را از زلالِ وصال خود محروم مدار کہ اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ بدان کہ سالک را چار مانع اند دنیا و خلق و نفس و شیطان دفع دنیا بقناعت و دفع خلق بصبر لیند و دفع نفس و شیطان بجز بتوجہ پیرِ دالنجابحق ساعۃ فساعۃ نیست بنابران میگوید **قولہ**

گر آن شہابِ ثاقب مددے نکند خدا را	ز رقیب دیو سیرت بخدا اہی پناہم

رقیب دیو سیرت نفس امارہ و شیطان شہابِ ثاقب نجم است موکل بر رجم شیاطین مراد مرشد خدا را واسطہ خدا معنی آنست کہ از دست این نفس امارہ کہ اَعْدٰى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِىْ بَيْنَ جَنْبَيْكَ درحق اوست و یا شیطان کہ اِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ہر دم بمعاصی میکشند و از راہ حق باز میدارند بتنگ آمدہ ام و ہیچ نوع رہائی نیابم بنابران شب و روز بلکہ رجوع ما دمبدم بحضرت حق است تا باشد کہ باشارت الٰہی آن ارشاد ما پد از براے خدا مدد مے کند و توجہ درحق ما نماید تا بران دشمنِ لئیم ظفر یابیم چون گریہ و زاریِ مسترشد بے توجہ مرشد قبول نمی افتد بنابران گوید **قولہ**

بخدا که جرعهٔ ده تو بعاشق سحرخیز ‖ که دعای صبحگاهی اثری کند شما را

بخدا قسم بخدا جرعهٔ قطرهٔ شمار ا بواسطه شما معنی آنست که ای مرشد جرعهٔ محبت در کاسهٔ دلِ عاشق از خمخانهٔ خود بریز تا دعای صبحگاهی عاشق قبول افتد شمارا ای بواسطه امداد شما و یحتمل که بنام خدا جرعه بخور زیر سحرخیز عطا کن و از فیاضِ حقیقی درخواست نما از انکه دعای صبحگاهی که شماراست اثری میکند و در جذب محبوب قریب الاستجابت است چون مسترشد توجه مرشد بمشاهدات رسید و مشاهدات بین التجلی والاستتار است و آن موجب قتل عاشقان ست بنابران گوید قوله

چه قیامت ست جانا که بعاشقان نمودی ‖ رخ همچو ماهِ تابان دلِ همچو سنگِ خارا

رخ همچو ماه تابان ظهور وجه الله و دل همچو سنگ خارا استغنا و استتار وجه الله معنی آنست که این چه قیامت است جان من که بسر عاشقان آوردی یعنی اول ظهور تجلی بما کردی و از ان آتشے در دل این غمزده انداختی و باز آن تجلی را مستتر کردی و سنگدلی را کار فرمودی که هیچ مداوا لے آنها نمی بداری و چون معشوق قادرست برآنکه نے فناء عاشق جلوه گری کند بنابران گوید قوله

دل عاشقان بسوزی چه عذار برفروزی ‖ تو ازین چه سود داری که نمیکنی مدارا

عذار وجه الله معنی آنست که ای محبوبِ من دلِ عاشقان و عاشقان در معرض قتل می آری و تجلیه عذار وجه الله را عیان میکنی و چون معشوق قادرست که نے فناء عاشق جلوه گری کند چنانچه در بهشت عاشق تشنهٔ زلالِ وصال باید استفهام می نماید که ترا چه حاصلست از انکه بمن بتجلیه قهاری پیش می آئی و هرگاه که تجلی کنی مرا دنا نمائی چرا انچه مقتضاے عشق است وصال بے فنا از راه مدارا و رحمت عطا نمی فرمائی رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْكَ قَالَ لَنْ تَرٰىنِیْ وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَی الْجَبَلِ فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهٗ فَسَوْفَ تَرٰىنِیْ فَلَمَّا تَجَلّٰی رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ جَعَلَهٗ دَكًّا وَّ خَرَّ مُوْسٰی صَعِقًا دلیلے ست بران که نمیکند مدارا و در بعضے نسخه دل عالمی دیده شده مراد از دل عالم خلاصه افراد عالم بود که عارفست و می تواند بود که عالم بکسر لام بمعنی دانا و عارف بود چون در حالت تجلی و استتار هر دم بهمین انتظار میباشد که بواردی مژده تجلی رسد و بنسخهٔ از اسمان دوست که او را بسبب حصول صفای دل وحی خفی میباشد گوید قوله

همه شب درین امیدم که نسیم صبحگاهی ‖ بپیام آشنائی بنوازد آشنا را

نسیم صبحگاهی وارد آشنا اول مراد معشوق وثانی بمعنی عاشق معنی آنست که همه شب
مرا درین امید گذشت که الحال وارد انوار ذات بمن در رسد وپیغامے از آنجناب بعاشقِ زار
رساند نمیدانم که کے باین دولت معزز خواهم گشت چون شیطان مانع در اهزن این راهست گوید قوله

زفریب او بیندیش غلطی مکن نگارا	مژه سیاهت ار کرد سوی خون ما اشارت

مژه سیاه مراد از تعینی که عارض ست بر اسم المضل چون ابلیس معنی آنست که جوانمرد مرتبه ضلال
اگرچه بقول خود لَاُغْوِیَنَّهُمْ اَجْمَعِیْنَ اشارت بکشتگی ومهجوری کرد ولیس از فریب او که در حق من کرده
بیندیش و مراتب احوال ما باش تا چنان نباشد که به تیغ فرقت ومهجوری کشته کردم و غلطی مکن نگارا
ولقاے ابدی کرامتم فرما ورحمتے کن در حق ما زیرا که مَنْ یُّضْلِلْهُ فَلَا هَادِیَ لَهٗ در غلط میندا زبندۂ
خاصِ خود را بمقتضاے عِبَادِیْ لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطَانٌ ویحتمل که مراد از چشم ذات خواسته
ومراد عشق داشته پس از مژه سختیها و رنجهاے عشق مراد باشد چنانچه مژه حاجب چشمست سختیها نیز
سد راه عشقست معنی آنست که این سختیهاے عشق تو اگرچه سدِّ راهِ من شده اند ومرا در معرض
هلاکت افگنده اند پس از فریب اینها که در حق من کرده اند وسدِّ راهِ من شده اند بیندیش و در حق ما
غلطی مکن اے ما را فراموش مساز و توجهے درباره ما کن که ازین رنجها رهائی یابم چون کشمکش عشق موجب
پریشانی وهلاک عاشق است بنابران گوید قوله

مشکن دلِ ضعیفم بنواز این گدا را	دلِ مستمندِ ما را بشکنج زلف بردی

شکنج پیچ وتاب زلف مراد جذبه ه زلف نام جذبۂ ذات حق است ؛ دل که قیدش گشت جان
مطلق است ؛ معنی آنست که اے محبوب من این دل دردمند حافظ را در پیچ وتاب جذبۂ عشق
انداختی ملتمس آنست که این دلِ ضعیف ما مشکن اے گرفتار کشمکش مدار ورحمی بحال این غریب نما
وبمراد برسان ویحتمل زلف عبارت از اسماء جلالیه که تعینات اولیه اند وشکنج زلف کنایت از تسلط وغلبه
شانست برخلاف مقتضاے طبع چون دلربائی واستغناء معشوق موجب خونخواری عاشقانست گوید قوله

نظری فگن بجانش بهتے دلربا چه دارا	زفریب چشم جادو دلِ دردمند خون شد

فریب اول دلربائی نمودن وبعده استغنا نمودن ومراد از چشم ذات ه هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات
کو عیان بیند وجود کائنات ؛ وضمیر شین جانش راجع است بدل دردمند معنی آنست که ای محبوب من

ازین دلربائی کردن وباز استغنا نمودن تو یا از تجلی صوری تو دل ستمدیدهٔ ما خون شد پس ای بت دلربا
از برای خدا لطفی بحالِ آن دلِ ستمدیده ما کن ورحمی بر ونما چون آن دوا و دردِ عشق غیر از لطفِ معشوق
نیست بنابران گوید **قوله**

چو طبیبِ دردمندان لب لعلِ یار باشد
دلِ دردمندِ عاشق زکه جوید این دوا را

دردمندان عاشقان مراد از لب لطف **ﮯ** لب که شیرین جوی ست لطف خدا ست ؎
باغ جان از آب او شستو نماست ☆ معنی آنست که ای محبوبِ من چون طبیب دلِ دردمندان
وحکیم رنج مشتاقان غیر از لطف معشوق نمیتواند شد پس دلِ دردمند عاشق اگر از تو طلب
این دوا نکند از که کند وباز همین مطلب را بعبارتی دیگر کند **قوله**

دلِ دردمندِ ما را که ز هجر تست پرخون
چه شود اگر زمانی بنجتی وصال یارا

معنی آنست که ای محبوب من دل دردمند ما را که بسبب هجر تو پرخون شده اگر زمانی بوصل خود
رسانی چه شود ای هیچ زیانی مترا ندارد وچون بسبب عشق بیقراری بسیار روی داد وخود را
در انجا بار نمی بیند گوید **قوله**

خبری ز حال حافظ بر یار باز گوئید
برسد مگر ز زلفش اثری مشام ما را

زلف مراد جذبهٔ ذاتیه که بی آن بکار سالک پیش نمیرود **ﮯ** زلف نام جذبهٔ ذات حق ست
دل که قیدش گشت جان مطلق ست ☆ معنی آنست که این حال پریشان حافظ خبری بیار
باز رسانید شاید که بر حال ما رحم آورد واثری یعنی بوی از جذبهٔ ذاتیه علیها او بمغز ما رسد
وما را بمراد خود رساند که اَلْجَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِیْ عَمَلَ الثَّقَلَیْنِ **غزل**

ز لی غمت شاد مبادا دلِ غم پرور ما
غم خورا ای دل که بجز غم نبود در خور ما

غم مراد عشق که سراسر درد واندوه وبلا ست که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ **ﮯ** بعالم هر کجا
درد وبلا بود ☆ بهم بردند وعشقش نام کردند ☆ ونیز بمعنی بلیات دشمانند ورنجها وخونخواری ودرین بیت
در مصرع اول بمعنی اول ودر مصرع ثانی بمعنی ثانی معنی آنست که این دل ما که خو گرفته شده
بغم عشق تست پس میخواهم که مبادا آنکه بچیزی دگر غیر از عشق تو شاد شود وملتفت بدان گردد
چون کار عاشق مدام خون خوردنست پس میگوید که ای دل چون نصیب عاشقان همین خون خوردن ست

گاه در وصل گاه در فراق پس با غم بساز و با درد والم بپرداز که سوای غم خوردن کار ما نیست و در بعضے نسخه بجای این بیت بیتے دیگر یافته شده ب ما بر فتیم و تو دانی و دل غم خور ما ٭ بخت بد تا بکجا میبرد آبشخور ما ٭ قوله

	کین گدا کیست که هرگز نرود از در ما	سکیم شادی ازان روز که گفتی برقیب	

این بیت در اکثر نسخه دیده نشد و نیز معنے ظاهر است و چون کار عاشق مدام بگریه وزاری و همیشه در انتظار پیغام مے باشد بنابران گوید قوله

	قاصدے کو که سلامت برساند بر ما	از نثار مژه چون زلف شود در گیرم	

نثار ریختن آب وغیره معنی آنست که اے محبوب من قاصدے کو که از جناب عالمیان مآب تو مژده سلام بما رساند تا من ازین نثار مژه که اشکبار یست چون زلف تو که مملو بدر ها است قاصد را درگیرم واین در اشکبار خود را نثار او گردانم واحوال خود باو نمایم چون مطلب عاشق همین است که بنوعے از خاطر معشوق فراموش نشود بنابران گوید قوله

	که وفا با تو قرین باد خدا یاور ما	بدعا آمده ام هم بدعا باز شوم	

دعا خواندن و وفا بجا آوردن عهد و دوستی قرین پیوسته و همنشین معنی آنست که همین دعا کنان آمده ام و همین دعا کنان میروم یعنے مدام بهمین مشغولم که وفا قرین حال تو باد و ما را فراموش نسازی و خدا درین جدائی یاور ما باد که سلامت باز روی ترا بینم چون اراده عاشق بهیچ نوع آن نمی باشد که از جناب معشوق دور افتد بنابران گوید قوله

	رشک مے آیدش از صحبت جان پرور ما	فلک آواره بهر سو کندم میدانی	

آواره پریشان رشک غیرت جان پرور فرح بخش دل وراحت ده جان و آن صحبت معشوقست معنی آنست که اے محبوب من اراده من انیست که هیچ وجه من الوجوه از آستانه تو دور نه افتم لیکن این گردش دور دوار مرا ازینجناب دور می اندازد چرا که مرا و را ازین صحبت جان پرور که بخدمت تو داریم رشک می آید واز غایة حسد دو کس را در یکجا دیدن نمی تواند چون یکجا دیدن عاشق و معشوق موجب رشک حاسدان میشود بنابران گوید قوله

	بکشد از همه انصاف ستم داور ما	گر همه خلق جهان بر من و تو رشک برند	

خلق آفریدن مراد آفریده شده انصاف یعنی نصف کردن است برابر داشتن مدعی و مدعا علیه تا یکی بر دیگری ستم نکند و بر حق او بزور متصرف نشود ستم ظلم و حق دیگری را بزور قابض شدن و او را از حق او محروم ساختن داور صاحب و حاکم مراد حق تعالیٰ معنی آنست که ای محبوب من اگر همه خلق جهان بر صحبت ما و تو رشک می برند و میخواهند که مرا از خدمت فیض موهبت تو دور سازند میخواهیم که داور ما از همگی ایشان انصاف این ستم که در حق ما میکنند بکشد یعنی ایشان را نیز مبتلای هجران گرداند تا داغ هجران معلوم نمایند چون آثار درد و اندوه از جبین عاشق ظاهر است بنابران گوید قوله

دردمندیم خبر میدهد از سوز درون	دهن خشک و لب تشنه و چشم تر ما

معنی آنست که ای محبوب من چه حاجتست که اظهار دردمندی بتو سازم چون خشکی دهن و تشنگی لب و تری چشم اینهمه اظهار سوز ما می کند یعنی هر چند خواستم که راز پرده نشین خلوتخانهٔ دل حزین از سر اوقات خفا بر نیاید مگر اجزای بدن بی لقا که جواسیس الهی اند در محکمهٔ عدالت یَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ بلا آورند و بفحوای وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ دردمندیم خبر میدهد از سوز درون چون محبت معشوق از دل عاشق هیچ نوع رفتنی نه چرا که ازلیست بنابران گوید قوله

بسرت گر همه آفاق بهم جمع شود	نتوان برد هوای تو برون از سر ما

با قسمیه هوا محبت معنی آنست که قسم بسر تو که اگر همه عالم باهم جمع شود و خواهند که محبت تو از سر ما دور سازند هرگز نتوانند زیرا که محبت شئ است که افزایشی و کاهشی و نهایتی و بدایتی طلوعی و غروبی و دلیلی تحولی ندارد که الْعِشْقُ لَا يَزِيدُ وَلَا يَنْقُصُ چون تعلق خاطر عشق همه وقت همین باشد که از جناب دور نشوم بنابران گوید قوله

زود باشد که رساند بسلامت بازم	ای خوش آن روز که آئی بسلامت بر ما

معنی آنست که ای محبوب من اگر چه بتقاضای وقت از خدمت تو جدا می شوم لیکن امیدوارم که خدا زود بسلامت بخدمت تو رساند و چون چندین اظهار عجز و شوق کرد بجواب معشوق سرفراز شد که ای خوش آن روز که باز بسلامت بر ما آئی قوله

هر که گوید بکجا رفت خدا را حافظ	گو بزاری سفری کرد و برفت از بر ما

معنی آنست که ای محبوب من اگر بعد ازین کسی از محبان من بخدمت تو آید و بپرسد که از برای

بگو کہ حافظ کجا رفت بگو مرا اورا کہ از بر ما گریہ کنان سفر کرد و در بعضے نسخہ این بیت چنانست قولہ

تا از وصفِ رخ زیبای تو دم زد حافظ	ورق گل خجلست از ورق دفتر ما

غزل ۔ قولہ

تا جمالت عاشقان را زد بوصل خود صلا	جان و دل افتاد اندر دام زلفت در بلا

صلا آواز دعوت عام مراد ازان اقوال مشائخان زلف مراد جذبہ ذاتیہ جلیہ علیہ سہ زلف نام جذبہ ذات حق است ۔ دل کہ قیدیش گشت جان مطلقست ۔ چون در ریاضت وصل حق محال ست تا کہ جذبہ ذاتیہ جلیہ علیہ دامن گیر وقت سالک نگردد بنا بران گوید ازان زمانیکہ جمال تو عاشقان را بوصل خود صلا زدہ کہ اَنَا الْمَوْجُوْدُ فَاطْلُبْنِیْ تَجِدْنِیْ ۔ و دیگر وھو اَنَّ لِقَاءَ اللّٰہِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقٌّ وَ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ دل و جان طالبان در طلب آن دام زلف کہ مراد از وجذبہ ذاتیہ است در بلا افتادہ و گرفتار سختیہا و شدائد گشتہ و محتمل کہ خال و زلفت در بلا زلف ہمان کہ گفتہ شد خال نقطہ روح کہ مرکز قلب شدہ و سویدا نام گرفتہ معنی آنست کہ تا جمال تو عاشقان و طالبان را صلا زدہ و امیدوار گردانیدہ جان و دل طالبان در طلب آن خال و زلف در بلا افتادہ و رخت عشق بباد دادہ یعنی عشاق ہموارہ بطلب آن مقصود و شوق میکنند و جذبات عشق با حوادث گیتی تعلق قلب بتالب رہا نمیکنند کہ بدان مقصد رسند قولہ

انچہ جان عاشقان از دست ہجرت میکشد	کس ندیدہ در جہان جز کشتگان کربلا

کربلا موضعے است کہ قتل امام حسین رضؓ دران بودہ مراد ازان وادی عشق مراد از کشتگان کربلا عاشقان بلاکش کہ در وادی خونخوار محبت کشتہ شدہ اند معنی آنست کہ اے محبوب من انچہ در فراق و ہجر تو از شدائد و بلیات جان عاشقان میکشد در جہان کسے آنچنان شدائد و بلیات در نظر نیاوردہ الا شہیدان کربلا یعنے عاشقانے کہ مقتول وادی خونخوار محبت گشتہ چون آن عاشق صادق و مشتاق وا ثق را لازم است کہ ہر چیزے کہ مطلوب محبوب است پیش گیرد بنا بران گوید قولہ

ترک من گر میکند مستی و رندی جان من	ترک مستوری و زہدت کردہ باید اولا

لفظ ندا مقدر است بر کلمہ جان من معنی آنست کہ اے جان من چون ترک مارندی و مستی میکند لے مستانہ بہ تاراج دلہاے عاشقان می آید و باکے ندارد پس ترا نیز اولے وانسب آنست کہ ترک

مستوری ورید نمائی و بیہ ماکانہ بمستی درآئی و نیز محتمل ست لفظ تار کلمہ ترک باشد معنی آن باشد که اے ترک چون جان مارندی و مستی میکند اے ستارہ و بے ماکانہ در عشق تو در آمد پس بہتر آنست که تو ہم ترک مستوری گیری ہم خانہ خود را نمای و چون عاشق را باید که وقت را غنیمت داند و فرصت را از دست نہ دہد بنابران گوید قوله

بزم عیش و موسم شادی و ہنگام طرب ۔۔۔ نقد روز ایام عشرت را غنیمت دان بلا

معنی آنست که اے دل فی الحال این مجلس عاشقان و ایام جوانی که ہنگام حصول عشق و محبت است که مامی مغتنم شمار و این نقد روز ایام عشرت که ایام جوانی و زندگیست غنیمت انگار و ہرچہ توانی حاصل کن و ہشیار باش و ضائع مگذران که بعد ازان تاسف سودے نہ بخشد چون عاشق را رسیدن بپابوس معشوق اعلی مراتب است بنابران گوید قوله

حافظا گر پائبوس شاہ دستت میدہد ۔۔۔ یافتی در ہر دو عالم زینت عز و علا

معنی آنست که اے حافظ اگر پابوس آن محبوب حقیقی که کنایہ از وصال است میسر آید بدان که مرتبہ بلندی و مرتبہ بزرگی کونین مرا روے داد غزل

تا کے بدرد ہجر کنی ناتوان مرا ۔۔۔ یکدم بوصل خویش بکن شادمان مرا

ہجر جدائی و دوری از محبوب وصل پیوستن بہ محبوب معنی آنست بدان که وقتے که ہمگی ارواح در عالم اطلاق بمشاہدہ حقیقی مشغول و بوصل او مشغوف بودند و بعیش و عشرت و خوشی و خورمی میگذرانیدند چون از عالم اطلاق بہ تقید آمدند و آن مشاہدہ از پیش رفت و بمہجوری و دوری مبتلا گردیدند چو آن از ہجران سخت ترین عذابے و دردے نیست بنابران میگوید که اے محبوب من تا کے این وجود نحیف و این شخص ضعیف مرا بغم و الم فراق و رنج و اندوہ ہجران ناتوان سازی می باید که الحال از سر چندین جور و جفا که مراد ازان تغافل است بگذر و یکدم بوصل خویش رسان و مشاہدات و تجلیات نما و شادمان گردان و چون معشوق غالب فراق عاشق خواہد تا که قدر وصال دریابد بنابران گوید قوله

مے خواستی ہمیشہ گرفتار ہجر خود ۔۔۔ دیدی بکام خویشتن آخر نشان مرا

معنی آنست وقتے که روح در عالم اطلاق بود مدام ندا از حضرت احدی در میرسید که است

بندگان شما قدرِ وصالِ من نمیدانید چراکه قدرِ وصال بے فراق دانسته نمیشود بنابران میخواہم که شما را بمکانے فرستم تا قدر این معلوم نمائید چون درین عالمِ فانی نزدل نمود آن وقت وآن خطاب را و یاد آمد بنابران بجواب گوید یعنی ہمیشه ارادهٔ تو برین بود که ما را باتشِ ہجر سوزی منید ما را بمو شما استحان دیدی لاجرم مرا آنچنان که میخواستی بکام خود دیدی بیت داشتی دردل که جانم را بسوزی در فراق ۰ عاقبت کردی بجانم آنچه دردل داشتی ۰ چون عاشقِ صادق را بغیراز درِ معشوق ملجا و ماوائے نیست و بجز ذاتِ محبوب غمگساری نیست بنابران گوید قوله

نبود ہیچ وجه دمے از توام گریز   زان رو که نیست جز تو کسے در جہان مرا

معنی آنست که اے محبوب من در ہر حالے که ہستم خواه در رنج خواه در راحت خواه در قبض خواه در بسط خواه در فراق خواه در وصل خواه در لطف خواه در قہر ہیچ وجه از جناب گردون قباب تو گریز ندارم چراکه بجز ذات عالی صفات تو در جہان کسے ندارم که التجا بدو کنم چون در عشق ترک خواب و خور در ان انقطاع امید زندگی مے باشد بنابران گوید قوله

در حیرتم که بیتو چسان زندگی کنم   چون نیست خواب و خورز غمت یکزمان مرا

معنی آنست که اے محبوب من در حیرتم که بے دیدار روح افزاے تو چون زندگی کنم چون از فراق تو زمانے مرا کار با خواب و خور نیست لے قریب ہلاکت رسیده ام چون در فراق یار دلدار ہیچ کس مونس و غمخوار نمی تواند شد چراکه غیر را گنجایش کجا بنابران گوید قوله

افتاده ام بکنج غم و جز فغان و آه   نے یار غمگسارے و نه ہمزبان مرا

معنی آنست که از عالمِ اطلاق بعالمِ تقیید نزدل کرده ام و از دولتِ وصل بغمہاے ہجر مبتلا گشته ام و در بیجانه یارے دارم و نه غمگسارے که بآن ترکِ غم توان نمود الا جز فغان و آه که بآن عمر بسر می برم و چون در ہجر معشوق عاشق را بجز از گریه و افغان کارے نیست بنابران گوید قوله

بودم ہمیشه شاد ز وصلت ولے کنون   کارے ز ہجر تو نبود جز فغان مرا

معنی آنست که در ابتداے حال که بعالم اطلاق در مشاہده مشغول بودم از دولت وصل تو بشادی می گذرانیدم ولیکن الحال چون بعالم فانی نزول کردم بسبب ہجران تو دور افتادن از ان مشاہده جز فغان و زاری کارے ندارم چون کار معشوق بجز از عاشق کشتن نیست از انکه تا عاشق

فانی نشود محبوب نه پیوندد بنا بران گوید قوله

ازدردِ فرقت آن مہ نامہربان مرا	حافظ عجب مدار اگر سے کُشد بغم

معنی آنست که اے حافظ اگر آن محبوب سنگین دل بوصل خود نمیرساند و بغمے از درد فراق خود میکشد عجب مدار که کار عشوقان و شیوهٔ محبوبان ہمین است و تا که کشته نشوی فانی نگردی وہرگز بمحبوب نپیوندی و بوصل او نرسی۔

غزل

چیست یاران طریقت بعد ازین تدبیر ما	دوش از مسجد سوے میخانہ آمد پیر ما

مسجد عالم اطلاق که موجب قرب و محل طاعت ست میخانه دنیا که مقام معصیت است پیر کنایه از محمد صلعم مرشد کامل در ینجا مصطفے است و ہم نبی و ہم ولی را رہنماست ٭ معنی آنست که محمد علیه السلام از عالم اطلاق به تقید که مقام دنیا است ور آمد اے یاران طریقت بعد ازین تدبیر ما چیست و یحتمل که از مسجد مراد زہد باشد که لازم و اراده ملزوم و از میخانه مراد عشق که صلعم عالم عشق اے پیر میخانه الست شکر تسلیت عقل کل دیوانه الست ٭ و پیر مراد مرشد وقت و یا کنایه از شیخ صنعان معنی آنست که پیر ما از زہد و از اہل زہد اعراض نموده رو بعالم عشق آورد و یا آنکه مرشد ما در روز ازل احتناب از طاہر نموده و روبا عمال باطنیه آورده چنانچه فرقه ملامتیه پس تهذیب کار و تدبیر اطوار ما در چیست و ما را بحسان باید زیست قوله

رو بسوے خانهٔ خمار دارد پیر ما	ما مریدان رو بسوی کعبه چون آریم چون

کعبه مراد عالم اطلاق چون آریم چرا خواہان او باشیم خانهٔ خمار دنیا که مقام معصیت است معنی آنست که چون محمد علیه السلام از عالم اطلاق به تقید در آمد ما که مریدان و پیروان اویم رو سوی عالم اطلاق چون آریم و چرا خواہان آن عالم باشیم ہرگاه پیر ما روبعالم تقید آورد و یحتمل که ما مریدان چرا بزہد گرائیم و روبسوے ورع آریم که مراد از ایشان اعمال ریائیه است ہرگاه پیر ما بسوے خانه خمار که مقام عشق است و مراد از ان ترک اعمال ریاست چنانچه فرقه ملامتیه توجه داشته باشد و چون مسترشد را تبعیت مرشد لازم است بنا بران گوید قوله

کین چنین کرد ست ایزد در ازل تقدیر ما	در خرابات مغان ما نیز ہم منزل شویم

خرابات مغان خرابی اوصاف بشری صلعم ہر کو بخرابات نشد بیدین است ۔ زیرا که خرابات اصول دین است ٭ معنی آنست که مناسب ما آنست که در طریق عشق و محبت با پیر ہم

هم منزل شویم واز علو همت رخت بدان سو کشیم که در ازل تقدیر ما همچنین رفته است پس ما براهی
رویم که پیر ما بدان راه رفت ویحتمل که در خرابی بشریت با پیر هم منزل شویم واز علو همت رخت بدان سو
کشیم که همچنین در ازل تقدیر ما رفته است پس ما براهی رویم که پیر ما بدان راه رفت وچون در عالم عشق
درآمد وبه انواع سختی و هجر مبتلا شد آن مقام قرب یاد آمد بنا بران اظهار احوال خود میکند **قوله**

مرغ دل را صید جمعیت بدام افتاده بود	زلف بگشادی زدست ما بشد نخچیر ما

مرغ دل اضافه بیانیه زلف عالم تقید چنانچه زلف ساتر روی است عالم تقییدات ساتر عالم اطلاق
معنی آنست که از ازل در عالم اطلاق بمشاهده مشغول بودیم وچون عالم تقییدات را ظاهر ساخت
نخچیر ما از دست شد وآن جمعیت به پریشانی مبدل گردید چون پریشانی زلف موجب پریشانی عاشق هست
بنا بران گوید **قوله**

باد بر زلف تو آمد شد جهان بر من سیاه	نیست از سودای زلفت بیش ازین توفیر ما

باد حکم واراده توفیر زیادتی معنی آنست که اراده وخواهش تو بحکم كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاَحْبَبْتُ
اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ زلف ترا پریشان کردی عالم تقید را بجلوه آورد وحکم تقید بر اطلاق
غلبه نمود جهان بر من از قوت مشاهده اطلاق سیاه شد از سودای زلف تو توفیر زیادتی ما ازین نیست
یعنی ما در سودای زلف تو امیدوار زیادتی بودیم یعنی امید آن داشتیم که لذتی که در عالم اطلاق
بنود در عالم تقید حصول خواهد نمود وآن لذتیست که بتوسط خواهش جسمانی حاصل شود اکنون آن لذت
عالم اطلاق از غلبه احکام تقید از میان رفت چون گریه وزاری عاشق را در دل سنگین معشوق گذر نیست
بنا بران گوید **قوله**

در دل سنگینت آیا هیچ در گیرد شبی	آه آتش بار و سوز و ناله شبگیر ما

دل سنگین صفت قیومیه باعتبار استغنا آیا حرف تمنا است ؎ که سلطان ازین رونه آیا چه خواست
* در گیرد اثر کند شبی وقتی شبگیر یعنی شب وصبح معنی آنست که چون مشاهده عالم اطلاق از ما
باز داشتی باین که زلف را برکشادی یعنی عالم تقید را بجلوه آوردی واین بمنزله آنست که معشوق ظاهر
سنگدلی میکند وحال خود را الفراق مبدل کند آه آتش بار وسوز وناله شبگیر ما که کنایه از مناجات سحرگاهیست
سر منزل تمنا دارم که در تو اثر کند تا آن زلف را که کشاده بربندی وصید جمعیت ما که کنایه از مشاهده است

ما بدست ما دہی و آن تمنا کرست فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ کُنْتُمْ صٰدِقِیْنَ سوال لفظ سنگین
شعر ترک ادب است جواب سے گفتگوئے عاشقان درکار رب + جوشش حقیقت نے ترک ادب
باید دانست کہ عشق اگرچہ سراسر رنج و درد است کہ العشق تمام المحنۃ والبلاء اما بسا عیش
در و مضمر است کہ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا و چون آن عیش از نظر عاقلان مخفی ست و بجز رنج و زحمت
در نظر نمی آید میگوید قولہ

عقل گر داند کہ دل در بندِ زلفت چون خوش است	عاقلان دیوانہ گردند از پئے زنجیر ما

معنی آنست کہ اگر عقل داند کہ دل درین بندِ زنجیرِ زلف تو کہ مراد از و جذبہ عشق است اوقات گرامی
بچہ ذوق میگذراند عاقلان ہمہ دیوانہ او گردند و در جستجوئے زنجیرِ ما شوند و آرزوئے آن قید
کنند اما چون عقل را در کوئے عشق راہ نیست و یکے از نامحرمانِ درگاہ است بنابران عاقلان
در معرضِ انکار اند و ازین سعادت عظمیٰ محروم چون از زبانِ عاشق سخنے غیر از لطف و خوبی بر نمی آید
بنابران گوید قولہ

روی خوبت آیتے از لطف بر ما کشف کرد	زان سبب جز لطف و خوبی نیست در تفسیر ما

معنے آنست کہ چون روئے خوب تو در عالم تقییدات علامتِ اطلاق کہ مشاہدات تجلیات است
از روئے لطف و مہربانی بر ما مکشوف گردانید کہ در ہمہ جا ظہور جمال روئے تو می بینم کہ سے ہر کجا
می نگرم روئے ترا مے بینم + از ینجہت در معرض بیانِ ما جز لطف و خوبی نیست کہ ہر چہ در معرض
ظہور مے بینم بمعرضِ بیان مے آرم چون آتش عشق در سینۂ عاشق شعلہ میزند ناچار بے اختیار
نعرہ مے زند و آہ میکشد بنابران مے گوید قولہ

تیرِ آہِ ما ز گردون بگذرد جانِ عزیز	رحم کن بر جانِ خود پرہیز کن از تیر ما

جانِ عزیز کنایہ از معشوق معنے آنست کہ اے محبوبِ من حالتِ من در عشق تو بجائے رسید
کہ تیرِ آہِ ما از گردون میگذرد و آسمان را سوراخ میکند پس رحم نما بر جانِ خود و از آہ ما پرحذر
باش و این معنی اگرچہ بظاہر بے ادبیست اما در معنی چنان نیست یعنی چون جان مہربان تو
از تیر آہِ ما پریشان حالان بسانِ زخمی تیر خوردہ متادی میشود پس باید کہ از حال ما مانع نباشی
تا اینچنین تیر از ما سر نزند و نیز اینچنین گفتگو از عاشقان موجب زجر نیست کہ سے گفتگوے عاشقان

درکار بدب ؛ جوشش عشق است نے ترک ادب و حکایت موسیٰ و شبان در مثنوی مشہور است
وتحمل کہ اے محبوب من تیر آہ من آسمان را بشگافت وازوے درگذشت اے زندگی بخش من رحم
کن وشفقت نما بر جانِ خود اے بروحی کہ از غایت تعظیمش نسبت بخود کردہ کہ نفخت فیہ من روحی
پرہیز کن وحفظ نما آن روح مکرم را از تیر آہ نہانیِ ما یعنے جان را ہدف تیر ہجران مکن چون سالک را
بہتر ازین نیست کہ متابعت اعمال پیر کند وظاہر وباطن خود را یکسان کند بنابران گوید قوله

بر درِ میخانہ خواہم گشت چون حافظ مقیم	چون خراباتی شد اے یار طریقت پیر ما

میخانہ عشق ؎ عالم عشق اے پسر میخانہ الیست ٭ گر شرابش عقل کل دیوانہ الیست ؛
خواہم گشت میم متکلم کنایت از شخص است حافظ کنایت از قلب خود معنی آنست کہ ہمچو حافظ
در عالم عشق مقیم خواہم گشت واز ہمہ سو معرض خواہم گردید ہرگاہ پیر ما خراب سازندہ اوصاف البشری شد
ما را نیز باید شد اے یار طریقت یعنے چنانچہ قلب وابستۂ عشق است قالب نیز وابستہ خواہم ساخت
وبوعظ این وآن نخواہم پرداخت

غزل

دل میرود ز دستم صاحبدلان خدا را	دردا کہ رازِ پنہان خواہد شد آشکارا

صاحبدلان کنایت از عاشقان باشد خدا را واسطہ خدا دردا افسوس رازِ پنہان کنایت
از عشق کہ کتمانِ آن موجب شہادت است قال علیہ السلام مَنْ عَشِقَ وَعَفَّ وَکَتَمَ ثُمَّ مَاتَ مَاتَ شَہِیْدًا
معنے آنست کہ ہجران آن یار سنگین دل حال مرا بجاے رسانیدہ کہ دل از دست میرود واز حیطۂ
اختیار بیرون مے آید افسوس کہ آشکارا میگردد رازِ پنہان اے عشق کہ از کتمان آن امید شہادت
داشتم پس حسبۃ للہ توجہ فرمائید کہ آن سعادت از دست نرود چون کارِ عاشق بے توجہِ مرشد
بجاے نمیرسد بنابران گوید قوله

کشتی شکستگانیم اے بادِ شرطہ برخیز	باشد کہ باز بینیم آن یارِ آشنا را

بادِ شرطہ بادِ لایق کشتی کنایہ ازان مرشد یار آشنا حق تعالے معنی آنست چون از عالم
اطلاق بعالم تقید نزول کردہ ام ازان زمان حال ما بحال کشتی شکستگان ماند کہ بآسیب بادِ
حوادث وتعلقات بہر سو می افتیم ودگرفتار قیدی میکردم پس اے مرشد کجائی واز حال ما غافل
چرائی برخیز وتوجہے دربارہ ما کن کہ بتوجہ تو بردے آن آشنا کہ محبوب حقیقی است باز بہ بینیم قوله

اے صاحب کرامت شکرانۂ سلامت	روزے تفقدے کن درویش بینوارا

صاحب کرامت خطاب بمرشد تفقد مارپرسی دغمخوارگی نمودن معنی آنست کہ اے مرشد صاحب کرامت از جہت ادای شکر سلامتی خویش کہ بدرگاہ پروردگار داری روزے درویش بینوارا دل بدست آر و غمخوارگی او بنما قولہ

سرکش مشو کہ چون شمع از غیرتت بسوزد	دلبر کہ درکف او موم ست سنگ خارا

دلبر کنایت از حق تعالے معنے آنست کہ سرکشی منما یعنے برین حسن وخوبی خود غرہ مباش وگرنہ دلبرے کہ درکف او از ہیبتش سنگ خارا موم گردد ترا از غیرت شمع وار بسوزد زیراکہ عظمت وکبریا خاصہ اوست قال اللہ تعالیٰ اَلْعَظَمَةُ اِزَارِیْ وَالْکِبْرِیَاءُ رِدَائِیْ چوں صاحب حشمت را لازم است کہ بدین حشمت دو روزہ غرہ نشود بنابران گوید قولہ

دہ روز مہر گردون افسانہ الیست افسون	نیکی بجاے یاران فرصت شمار یارا

دہ روز عبارت از مدت قلیل یاران کنایت از مسترشدان یار خطاب بمرشد معنی آنست کہ برین روزے چند کہ گردون با تو موافقت نمودہ وترا بمطلب تو فیروز گردانیدہ مغرور مشو کہ این افسانہ ایست برائے فریفتن تو در پیش آوردہ وبعد از چند روز افسانہ شد نیست وافسون کہ برائے رام کردن تو بکار بردہ پس اے یار من این وقت را غنیمت دان وہر نیکی کہ امروز کردن مے توانی بجاے یاران بکن اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰہُ اِلَیْکَ اے یار احسان کار مردانست تا در نشاء مزرع آخرت دست و پا داری از احسان دست مدار کہ ذخیرۂ حسنات دنیا وآخرت فرصت از دست مدہ کہ دقیقہ کار ایست وکار امروز بفردا مفگن چون مسترشد چندین اظہار شیفتگی بمو بشاران بشغلے کہ باعث فتح باب ست فرمود کہ قولہ

آئینہ سکندر جام جم ست بنگر	تا بر تو عرضہ دارد احوال ملک دارا

آئینہ سکندر آئینہ کہ سکندر ساختہ بود جام مے کنایت از دل عاشق دارا مخالف سکندر بود اینجا مراد از نفس کہ دشمن سالک ست کہ اَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْكَ ویا شیطان کہ اِنَّ الشَّیْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ معنے آنست کہ اے سالک جام مے کہ عبارت از دل تست بمنزلہ آئینہ سکندر ست در تصفیۂ آن بکوش تا بر قبائح وذمائم نفس وشیطان

تلخوش شراب صوفی مراد رسول آم الخبائث الخمر آم الحبائث یعنی شراب مادر پلیدیہاست انتہی مرغوب ترلنا ماذا احلیٰ شیرین تر من از قبلة بوسہ عذارا زنان دوشیزہ معنی آنست کہ شراب اگرچہ رسول ؑ او را پلید یہا خوانده وحرام کرده لیکن نزد ما مرغوب تروشیرین تر از بوسہ زنان باکره کہ بہر ما مرغوب است چرا کہ ما مجذوبیم ومجذوب مغفورست ومحتمل کہ مراد از تلخوش فقر باعتبار شدائد مراد از صوفی کسے کہ لذت او ندانستہ باشد و او ادر بدیہا می شمرد ام الخبائث باعتبار الفقر سواد الوجہ فی الدارین وکاد الفقر ان یکون کفرا معنی بیت ظاہرست ومحتمل کہ مراد از تلخوش عشق کہ العشق عذاب اللہ الاکبر وصوفی کنایت از زاہد ام الخبائث باعتبار العشق تمام المحنۃ والسلام معنی بیت ظاہر چون ارشاد مرشدان بمسترشدان مدام ترغیب عشق است ودفرو آمدن از ہستی ومطلب عاشق ہمین است بنابران گوید قولہ

در حلقۂ گل ومل خوش خواند دوش بلبل	ہات الصبوح ہبوا یا ایہا السکارا

حلقۂ گل ومل مجلس نورسیدگان طریقہ بلبل مراد مرشد معنی آنست کہ شب گذشتہ در حلقۂ نورسیدگان طریقہ واہل محبت مرشد ما چہ سخن خوش گفت کہ بگیرید شراب صبح را اے درعشق درآئید وفرو آئید ازین ہستی یعنی درمازید این ہستی موہوم را اے ہرکدام مستان ومحتمل کہ مراد از گل محبوب چنانچہ ناظم خود فرموده ؎ اے گل بشکر آنکہ توئی بادشاه حسن ؛ با بلبلان عاشق شیدا مکن غرور ؛ ومل شراب ومراد ازان ہرچہ ترا از تو برباید ؎ از مے ہمہ آب لعل درزمین ہرچیز ترا از تو ستاند مے نست ؛ وآن محبت است ومراد از حلقۂ گل ومل محفلے کہ دروذکر محبوب ومحبت ود دوش شب گذشتہ ومراد ازان اوان ماضیہ وبلبل مرغیست خوشخوان ومراد ازان رسول ؑ کہ انا افصح العرب والعجم چنانچہ خاقانی گفتہ ؎ مصطفی دم بستہ وخلوت نشستہ بہر آنکہ ؛ بلبل دخل ست گیتی را زمستان آمده ہات معنی بگیر صبوح شرابے را گویند کہ علی الصبوح بنوشند چنانچہ ناظم خود فرموده ؎ مید مد صبح وکلہ بستہ سحاب ؛ الصبوح الصبوح یا اصحاب ؛ ہبوا فرود آئید ایہا حرف زائدست کما قال ایہا العزیز سکارا مستان وتقدیر کلام مصرع ثانی چنین است یا ایہا السکارا ہات الصبوح ہبوا سیکہ میت آنست کہ در اوان ماضیہ مرشد کامل یعنی رسول ؑ ؎ مرشد کامل درینجا مصطفےٰ ست ؛ ہم نبی وہم ولی رہ

بہنما | زِ ارشاد چہ موجہ سفتہ است کہ بسے طالبان صادق رہ
تعبان را | اے در حصول عشق و محبت ساعی باشید کہ الجذبۃ من جذبات
الحق توازی عمل | ین در فردو آمیاب این ہستی موہومہ یعنی بمقتضاے لن تنالوا البر حتےٰ
تنفقوا مما تحبون این ہستی موہومۂ خود را در بازید وبہ بقا حقیقی کہ وما رمیت اذ رمیت ولکن اللہ
رمی باقی و پاینده گردید چہ کار عاشق درگذشتن است ازین ہستی مستعار چنانچہ نقلست کہ روزے
حسن بصری و شقیق بلخی و ابراہیم ادہم بعیادت رابعہ رفتند سخن در محبت افتاد قال الحسن البصری
لیس بصادق فی دعواہ من لم یصبر علی ضرب مولاہ رابعہ گفت این سخن ہیچ در ہیچ ست
قال الشقیق البلخی لیس بصادق فی دعواہ من لم یشکر علی ضرب مولاہ رابعہ گفت شکر
بہتر از صبر ست قال ابراہیم ادہم لیس بصادق فی دعواہ من لم یتلذذ علی ضرب مولاہ
رابعہ گفت این سخن بسیار خوب است اما بوے منی می آید ہمہ گفتند اے رابعہ اکنون نوبت تست
قالت الرابعۃ لیس بصادق فی دعواہ من لہ شعور علی ضرب مولاہ فہم من فہم۔
اکثر اقوال و افعال عاشقان موجب لوم لائمان می گردد چون در صدور افعال مر ایشان را
اختیارے نیست بنابران گوید قولہ

اگر تو نمی پسندی تغییر کن قضارا	در کوے نیکنامی مارا گذر ندادند

معنی آنست کہ اے ملامتگر من چون از ما افعال خیر بظہور نمے آید و بجز از افعال شر سر بر نمیزند
چکنم کہ سرنوشت ماہمینست و اگر تو این سخن ما را نمی پسندی پس قضا را تغیر دہ کہ از ما بجز از نوشتہ
قضا بوجود نخواہد آمد چراکہ ما را در صدور افعال اختیارے نیست نمیدانی کسے کہ بالذات باطل نیست ست
مر او را در صدور افعال چہ اختیار چون وجود تو از خود نیست یعنی معدوم ہستی اختیار در افعال چگونہ باشد
چراکہ افعال تابع صفات و صفات تابع ذات پس کسے را کہ وجود از خود نباشد ہر آئینہ بذات خود نہ نیک باشد
و نہ بد چہ از معدوم فعل صادر نمیشود و دلائل بے اختیاری بندہ بسیار است کسے را دیدی کہ یک دم
شادمانی بے غم کردہ باشد یا یکروز بر مراد خاطر وے گذشتہ باشد بلکہ خلاف ارادہ آن واقع
میشود و این دلیل بے اختیاریست قال علی رض۔ عرفت اللہ بفسخ العزائم اگر او را اختیارے
بود فسخ عزائم بظہور نرسیدے دگر دیدی کہ ہمہ امید ہا او حاصل شدہ باشد عدم حصول مطالب

دلیل بے اختیاریست اگر اختیارش بودی مطلب دینی ودنیوی بایستی که بر وفق مراد وے حاصل شدی دیگر هیچکس در مرتبه کمال مثل انبیا درکمال نبوت و اولیاء درکمال ولایت و حکما و علماء درکمال دانش و علم و سلاطین درکمال سلطنت این زوال و این انتقال در مراتب کمال که مطلوب است با وجود قدرت معنوی و صوری که داشته اند دلیلے تمام ست بر عدم اختیار پس در جمیع صور در همه جا و همه محل موثر حق است که لَا مُؤَثِّرَ فِي الْوُجُودِ إِلَّا اللّٰهُ وجود و افعال جمیع اشیاء وجود و فعل حق است که بصورت ایشان ظهور نموده و نسبت افعال بمظاهر عین مجاز ست چراکه چیزے راکه فی نفس الامر وجود حقیقی نداشته باشد افعال راکه تابع اوست وجود نخواهد بود و در حقیقت غیر حق را نه ذات است و نه صفات ؎
لَا آدَمَ فِي الْكَوْنِ وَلَا إِبْلِيسُ ۔ لَا مُلْكَ سُلَيْمَانَ وَلَا بِلْقِيسُ ۔ فَالْكُلُّ عِبَارَةٌ وَأَنْتَ الْمَعْنَى يَا مَنْ هُوَ لِلْقُلُوبِ مِقْنَاطِيسُ ۔ و آنچه اعتقاد نموده که فاعل فعل خود منم و مرا قدرتے در فعل خود است چگونه میان واقع باشد که تو نبودی و در عالم عین ظهور نداشتی و بحکم كُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ اعمال و افعال در علم حق مخلوق چیزے که پیشتر از تو مخلوق بود چگونه بقدرت تو مخلوق شد و ترا نه از بهر آن روح انسانی بخشیده که باختیار خود فاعل فعل خود باشی بلکه ترا از بهر کار دگر برگزیده اند و خلعت وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ پوشانیده اند و آن آنست که تو در نمونِ ذات و صفات و اسما مثابهٔ آئینه صیقله باشی تا حق خود را بجمیع کمالات ذاتی و صفاتی و اسمائی بشهود عینی در تو مشاهده نماید و آئینه را در نمودن صور چه اختیار و کجا قدرت و هرچه در عالم بظهور مے آید و در مرآت موجودات جلوه گری مینماید همه صورت آن احکام علمی اند که حضرت الوهیت بقدرت و اراده درخور قابلیت هر عینے از اعیان معین فرموده و قضا بران رفته خلاف آن اصلا نتواند بود که لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ پس هر آئینه عمل و فعل که از هر یک پیدا مے شود بحقیقت او را در آن اختیار نیست حکم این بیت معنی این بیت و بیت دیگر که ؎ مرا رندی و عشق آن فضول عیب کند ۔ که اعتراض بر اسرار علم غیب کند ۔ دیگر ؎ مکن بچشم حقارت نگاه در من مست ۔ که نیست معصیت و زهد بے مشیت او مراحم شریعت مے باشد زیراکه هرکه مانع بدکاری و بدمستی او را گویند که چون تو بدکار بهار ما نمی پسندی قضا را تغیر ده که قضا در باب ما چنین رفته ما مجبور حکم قضا ایم پس اینجا تنفیذ احکام بر می افتد و امر معروف و نهی منکر برمیخیزد امثال این بیت معنی چه باشد جواب والله اعلم اکثر جواب امثال

این ابیات موافق مضمون جواب خداتعالےٰ کہ در اعتراض ملکوتیان واقع شد کہ انی اعلم مالا تعلمون واعتراض ایشان اتجعل فیھا من یفسد فیھا بمعنے اعتراض بود براسرار علم غیب واین بجز فضولی بیش نیست ازانجا کہ گفت سوال اعتراض اہل ملکوت نیز داخل در علم غیب است پس اعتراض براعتراض نیز اعتراض براسرار علم غیب است جواب اگرچہ اعتراض ملکوتیان داخل علم غیب است اما چون اعتراض ناظم برایشان موافق جواب اعتراض ایشان است اعتراض براسرار علم غیب نباشد انتہے کلام تحقیق بدان کہ ہر گناہ کہ از بندہ صادر میشود اگرچہ ظاہرا از بندہ می نماید لیکن درحقیقت از حق است کہ پردہ نشین انیصورت ست بحکم من یھدی اللہ فلا مضل لہ ومن یضلل اللہ فلا ھادی لہ۔ فالھمھا فجورھا وتقوٰیھا۔ لیکن گاہ برائے ظاہر کسب رعایت ادب بحکم وما اصابک من سیئۃ فمن نفسک بہ بندہ منسوب میشود لہذا آدم علیہ السلام گفت ربنا ظلمنا بخود امر کرد واتقوا اللہ حق تقاتہ واعتصموا بحبل اللہ وگاہ بنظر خلق ورعایت حقیقت بہ حق منسوب میگردد واللہ خلقکم وما تعملون۔ قل کل من عند اللہ ونسبت بحق شیوۂ انبیا است بلکہ مثل این اعتراض کہ از خواجہ رح برملا منکر است از آدم بر موسے نیز واقع شد چنانچہ در فصل اول از باب القدر مشکوۃ بروایت ابوہریرہ رض کہ روزے رسول ؑ فرمود کہ میان حضرت آدم وموسے نزد حق سبحانہ مناظرہ واقع شد وغلبہ کرد آدم بر موسےؑ۔ موسےؑ از آدم ؑ سوال کرد کہ چرا دانہ گندم خوردی کہ مع فرزندان برزمین افتادی آدم گفت کہ یا موسے پیش از خلقت من توریت تو بچند سال مکتوب شد گفت چہل ہزار سال آدم گفت کہ در دے مکتوب یافتی کہ فعصٰی اٰدم ربہ فغوٰی گفت آرے گفت برائے عملے کہ پیش از خلقت من مکتوب شد ملامت روا نباشد چون بہتر آنست کہ بہیچ وجہ باہیچکس قیل وقال نکند وصلح کل درمیان آرد بنابران گوید قولہ

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف ست	با دوستان تلطف با دشمنان مدارا

معنے آنست کہ اگر آسایش دو گیتی خواہی حصول نمودن کہ نہ از کسے در دنیا بتو رنجشے رسد ونہ در آخرت کسے دامنگیر تو شود پس در عمل نمودن این دو حرف ساعی باش وآن اینست کہ بر دوستان ودشمنان یکسان باش وہیچکس را آزردہ مساز واز ہیچکس آزردہ مشو کہ راہ خدا ہمین ست کہ نہ از کسے رنجیدن ونہ کسے را رنجانیدن چون از سوال وجواب فارغ شد باز بمقام خود میرود وچون

سالک و مجذوب در رتبے ذات او را ملاحظہ مینماید و حظ از ان میر باید خصوصاً در مشاہدہ صاحب حالان نمودن بنابران گوید قوله

ساقی بده بشارت پیران پارسا را	خوبان پارسی گو بخشندگان عمرند

باید دانست که باعث دلبستگی سالکان بصور جمیله آنست که عارفان صاحبان شهود در هر آئینه زینت و زیبا معائنه معشوق میکنند ولیکن گاه باشد که انجذاب دل بجانب بعضے مظاهر بسبب اسماے که در عارف متجلیست و بہما اسما و ران بعض مظاهر ست یا براے التذاذ روحانی یا کمال دران بعضے مظاهر یا براے غلبه کردن اسماے که در بعضے مظاهر اند بر اسماے که در عارف اند و با حق تعالی تجلی صوری در مظاهر حسنه می نماید براے تانیس سالکان پس مراد از خوبان پارسی گو معشوقان لطیف گو سالم تمہا باشد پیران پارسا منکران معنی آنست که چون تجلی صوری حق مشرف ست و دران سبب واله و شیفته خوبان گردید و زندگی از سر نو یافت میگوید که این معشوقان عالم شهادت زندگی بخشنده اند پس اے ساقی منکران را این بشارت رسان تا ازین انکار باز آیند و یکے از ما شوند چون موجب رفع غم سالک بجز استماع سخنان عشق نیست بنابران گوید قوله

کین کیمیاے هستی قارون کند گدا را	هنگام تنگدستی در عیش کوش و مستی

هنگام تنگدستی حالت ہجوم غمہا عیش و مستی عشق و استماع سخنان عشق کیمیاے هستی اشاره بعشق قارون مراد صاحب عرفان - و گدا مرد ناقص معنی آنست که اے عاشق صادق هر گاه که غمها و الـمها بر تو ہجوم آرند ترا باید که در عشق و مستی کوشش نمائی ست یعنے بعشق مستغرق شوی و باستماع سخنان عاشقانه میل نمائی کین عشق کیمیا ئیست که مس وجود را زر سیگرداند و بدان گدا را قارون میسازد و اے ناقص را بکمال میرساند چون سخنان عشق فرحت افزاے دلهاست بنابران گوید قوله

در رقص و حالت آرد پیران پارسا را	اگر مطرب حریفان این پارسی بخواند

مطرب حریفان کنایت از مرشد و لفظ الف که در پارسا ست محض براے تحسین است یعنے پیران پارس را و تنگ فهمانی که از مذاق پارسی بهره ندارند پارسا را بمعنے فقیر گویند و این غلط محض است چه باوجود فوت ملایمت ربط مصراع ثانی باول بیت سابق که خوبان پارسی گو الخ

مستلزم تکرار قافیه میشود و فساد این بر اہل خبرت پوشیده نیست معنی آنست که اگر مرشد
ازین نوع سخنان عشق انگیز و کلمات درد آمیز بیان سازد پس البته است که پیران بادۂ ساکه
کنایت از سکران است در رقص و حالت آرد و طالب شادیان عشق گرداند چون بعض سالکان
باطن خود را بعشق مے آرایند و ظاهر اچنان می سازند که هیچکس بحالت ایشان پے نبرد که الملامتی
هو الذی لا یظهر خیرا و لا یضمر شرا گویند که حافظ ازان بوده و آن موجب طعن طاعنان مے گردد
بنابران گوید قوله

حافظ بخود نپوشید ازخرقۂ مے آلود		اے شیخ پاکدامن معذور دار مارا

مراد ازخرقۂ مے آلود شیوه ملامت که در تعمیر باطن و تخریب ظاہر است باید دانست که ملامتی
جماعۓ باشند که در رعایت معنی اخلاص و محافظت قاعده صدق و اختصاص غایت جهد مبذول
دارند و در اخفاے طاعت و کتم خیرات از نظر خلق مبالغه واجب دانند باآنکه هیچ دقیقه از صوالح
اعمال مهمل نگذارند و بر تمسک بجمیع نوافل و فضائل از لوازم شمرند و مشرب ایشان در کل اوقات
تحقق معنی اخلاص بوده و لذت ایشان در تفرد نظر حق باعمال و احوال ایشان بود همچنان که عاصی
از ظهور معصیت پر حذر بود ایشان از ظهور طاعت که مظنه ریا باشد حذر کنند تا قاعده اخلاص خلل
نپذیرد و این طائفه هر چند عزیز الوجود و شریف الحال باشند اما هنوز حجاب وجود خلقت از نظر ایشان
بکلی منکشف نشده و بدان سبب از مشاہدهٔ جمالِ توحید و معاینهٔ عین تفرید محجوب مانده باشند چه اخفاے
اعمال و ستر احوال خود از نظرِ خلق مشعر است بر رویت وجود خلق و نفس خود که مانع توحیداند و نفس
نیز از جملهٔ اغیار است تا هنوز بر حال خود نظر دارند و اخراج اغیار از مطالعه احوال خود بکلی نکرده اند
و فرق میان ایشان و صوفیه آنست که جذبهٔ عنایت قدیمه صوفیه را بکلی از ایشان انتزاع کرده بود
حجاب خلق و انانیه از نظرِ شهود ایشان برداشته لاجرم در اتیان طاعت و صدور خیرات خود را و
خلق را درمیان نه بینند و از نظر اطلاع خلق مامون باشند و به اخفاے اعمال و ستر احوال مقید نه
اگر مصلحت وقت در اظهار طاعات بینند اظهار آن کنند و اگر در اخفاے آن اخفا کنند و مراد
شیخ پاکدامن که در تعمیر ظاہر و باطن ہر دو باشد یا از روے استهزا بمنکر خطابست یعنی حافظ این
شیوهٔ ملامت رانه بخودی خود پوشیده بلکه اقتضا و قدر رست یا بحکم مرشد پس اے شیخ پاکدامن

معذور دار ما را کہ اختیار ما درین نیست و میتواند بود کہ از حرقہ وجود انسان یعنے حرقہ وجود سے آلود معصیت
و معصیت مظہر محبت و معرفت ہست زیرا کہ آئینہ لطافت و صفا و نور حر کثافت و کدورت و ظلمت نتواند بود
و شیخ یا کہ این اشارت بملکوتیان کہ معصومان لطف و عنایت اند و یا کہ انسان کرم و رحم اند یسبحون
اللیل والنہار لا یفترون ہے فرشتہ گرچہ دارد قرب درگاہ نگنجد در مقام لی مع اللہ غزل

رونق عہد شبابست دگر بستان را	میرسد مژدۂ گل بلبل خوش الحان را

عہد شباب ایام بہار و زمان بسط یعنی نماند کہ سالک را گاہ بسط و گاہ قبض میشود و در ہر مقام یکیفیتے
جلوہ گری میکند در مقام نفس بسط و عبارت از رجاست و قبض خوف و در مقام قلب بسط وارد یست
کہ اقتضا میکند اشارت قبولیت و رحمت و انس را برائے صاحب آں من عند اللہ و مقابل آن
قبض ہست و آن وارد یست کہ اشارت بعتاب میکند و عدم لطف و تادیب از جانب حق تعالے
برائے صاحب آں و در مقام خفی بسط عبارت از ملتفت ساختن حق بندہ را بسوے حلق جہت
رحمت کردن خلق و باز داشتن باطن او را بخود و ضد او قبض است و میتواند کہ مراد از عہد شباب
زمان بسط باشد و بستان وجود باعتبار جامعیت اسمار الہیہ و گل تجلی جمالی بلبل خوش الحان
سالک معنی آنست کہ بار موسم بہارست مر وجود سالک را میرسد و میرسد نوید گل کہ مشاہدات
تجلیات است مر سالک را و نیز نو بہار اشارت بطلوع دین محمد یست یعنے اگرچہ در عصر ہر پیغمبر بہار
دین اسلام شگفتہ و رونقے و شبابے دیگر پیدا آمدہ کہ در عہد دیگران نبود و مژدہ گل عبارت
از تجلی جمالی و لطفی است ہمدرین بہار بعندلیبان عشق رسیدہ یکے گوید لَیْسَ فِی جُبَّتِی سِوَی اللّٰہ
دیگرے گوید سُبْحَانِی مَا اَعْظَمَ شَانِی و دیگرے گوید اَنَا الْحَقّ و خار کہ عبارت از استغنا ست و
آن در بہاران پیشین بودہ چون لن ترانی و درین بہار بعندلیبان بوستان عشق انجنین ست الخ

اے صبا گر بجوانان چمن باز رسی	خدمت ما برسان سرو و گل و ریحان را

صبا کنایہ از لطیفہ الٰہی کہ در دل سالک فرود آید معنے آنست کہ اے لطیفہ الٰہی از عالم غیب
بدل ما فرود آمدہ و مژدہ تجلیات رسانیدہ اگر باز بآن عالم رجوع نمائی و بآن تجلیات رسی خدمت
یعنے اشتیاق کمال ما با آں سرو و گل و ریحان کہ تجلیات است عرض داری و نیز صبا مراد مرشد
و جوانان چمن اشارت بسرو و گل و ریحان و مراد از سرو و گل و ریحان اصحاب رسول ع

کہ جوانانِ چمن اسلام اند کہ ہر یک در بہار در سالتش از نسیم اِنَّ لِرَبِّکُمْ فِی اَیَّامِ دَھْرِکُمْ نَفَحَاتٍ شگفتہ و در ربیع ہدایتش از باران ثُمَّ رَحْمَتِیْ عَلَیْھِمْ مِنْ نُورِہٖ ترتیب یافتہ و احتمال دارد کہ از سروان اصحاب خواہند کہ آزادگان طریقت و مجردان معنی و صورت اند یَحْسَبُھُمُ الْجَاھِلُ اَغْنِیَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ واز گل اہلبیت خوانند واز ریحان سائر اصحاب مراد میدارند چون بیقراری موجب زہرخندگی بیدردانست گوید قولہ

ترسم آن قوم کہ بر دردکشان میخندند		در سرِ کارِ خرابات کنند ایمان را

آن قوم اشارت بزاہدان ومنکران دردکشان عاشقان باعتبار آنکہ مے صاف انبیاء نوشیدہ اند ودرد باین عاشقان کہ اولیا اند رسیدو نیز اولیاء کامل مراد باشد کہ بنہایت رسیدہ اند باین سبب کہ درد نہایت شرابست بلیت زصاف از بدایت حکایت بود + دگر درد باشد نہایت بود + کارِ خرابات مینوشی ومراد ازان عشقبازی ودرین غزل از نعت لعشق درآمد واین صنعت التفات گویند وآنچنانست کہ شاعر در غزلے یا قصیدہ از مقصدے رجوع بمقصد دیگر نماید واین بیشتر در غزلہا می نماید سوال بعد لفظ ترسم منفی واقع شود نہ مثبت چنانچہ ؎ ترسم نرسی بکعبہ اے اعرابی + جواب بعد ترسم ہم منفی چنانچہ مذکور شد وہم مثبت چنانچہ ؎ ترسم کہ اشک در غم ما پردہ در شود معنی آنست می ترسم کہ این زاہدان ومنکران کہ برین حال پریشان ما می خندند وحسد می برند وبسبب حسد در خیال این عشقبازی ما ایمان خود را برباد دہند کہ ؎ با دردکشان ہر کہ درافتاد برافتاد + ویا آنکہ ایمان خود را برباد دہند اے عاشق شوند بموجب مَنْ ضَحِكَ ضُحِكَ ودیگر مَنْ عَابَ لِاَخِیْہِ لَمْ یَمُتْ حَتّٰی وَقَعَ فِیْہِ ونیز لفظ ترسم بمعنے المنت نہند چون عاشق را باید کہ صحبت باکس ندارد الا با عاشقان ؎ با عاشقان نشین وہمہ عاشقی گزین + با ہر کہ نیست عاشق یکدم مشو قرین + گوید قولہ

یارِ مردانِ خدا باش کہ در کشتی نوح		ہست خاکے کہ بآبے نخرد طوفان را

مراد از کشتی نوح دنیا خاکی بیاء تنکیر کہ ذات محمد علیہ السلام باعتبار آفرینش معنے آنست کہ مصاحب اہل اللہ باش کہ در دنیا ذات آنحضرت بودہ موصوف برحمت عالمیان کہ بآبے نخرید طوفان را از کمال بردباری آزار قوم خود نخواست بخلاف سائر انبیا چنانچہ نوح ؑ گفت رَبِّ لَا تَذَرْ

عَلَی الْاَرْضِ مِنَ الْکَافِرِیْنَ دَیَّارًا وحضرت علیہ السلام گفت اَللّٰھُمَّ اھْدِ قَوْمِیْ اِنَّھُمْ لَا یَعْلَمُوْنَ
اہل اللہ چون اتباعِ او یند صحبتِ ایشان سر بسر رحمتست واگر خاکی وآبی سیاہے مجہول خوانند
مراد ازیمان خاک است کہ حضرت نوح ع باشارت جبرئیل باخود درکشتی برد وازصحبت نوح ع آن
خاک راآن شرافت دست داد کہ قائم مقام آبِ وضو وآبِ غسل ایستاد وبرائے تیمم مقرر گشت نقل است
کہ چون نوح علیہ السلام درہنگامِ طوفان بکشتی درآمد وازجنسِ حبوب وطیور وبہائم وانسان ہمہ رابکشتی آورد
آنوقت جبرئیل ع فرمود کہ یانوح یکمشت خاک نیز ہمراہ خود بہ بر نوح ع ہمچنان کرد چون آب طوفان
غلبہ کرد وتمام روئے زمین آب گردید حکم حق رسید کہ یانوح بدین آب وضو وغسل روانیست کہ نجس
وغفرہ است وبدان مشت خاک تیمم کن معنے آنست کہ یار اہل اللہ باش کہ ازصحبت ایشان بمقصود
رسی وآن شرافت یابی کہ خاک ازصحبتِ نوح یافت وبمرتبہ رسید کہ بمقابلہ آب وضو تمام طوفان را
نجس بیلیے صحبت اثرہا دارد چون عاشق را لازم ست کہ در عشقِ محبوب از دنیا وما فیہا اعراض کند
بنابران گوید قولہ

ماہِ کنعانی مَنی مسندِ مصر آن تو شد
گاہ آنست کہ بدرود کنی زندان را

ماہ کنعان اشارہ بہ یوسف مصر نام شہر تختگاہ یوسف مراد مقام عشق ونیز مسند کمالات
زندان کنایہ از دنیا باعتبار اَلدُّنْیَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِیْنَ معنی آنست در دین بیت خطاب بروحست
یعنی اے روح من کہ بجائے یوسف ع ہستی اکنون مقام عشق کہ مسند مصر است تو مسلم شد پس
وقت آنست کہ ازین دنیائے فانی اعراض نمائی وترکِ این ہستی موہومہ گیری چنانچہ یوسف ع
چون بر مسند مصر نشست خیالات زندان را بدرود کرد وہیچ یاد آن در خاطر نیاورد چون گرفتار تعلقات
دنیا ماندن وطول امل را در پیش کردن شایان عاشق نیست بنابران گوید قولہ

ہر کرا خوابگہ آخر بدو مشتے خاک است
گو چہ حاجت کہ برافلاک کشد ایوان را

چون رفیع ایوان موجب طول امل است وطول امل موجب غفلت است وغفلت حجاب عشق است
بحکم کُنْ فِی الدُّنْیَا کَاَنَّکَ غَرِیْبٌ اَوْ کَعَابِرِیْ سَبِیْلٍ یعنے اے عاشق ازطول امل بگذر چون عاقبت
زیر خاک خفتنی است پس ہر کرا خوابگہ آخر بدو مشت خاکست ازین طول امل وبرافراشتن ایوان چہ حاجت
چون طول امل را در پیش کردن وامید بہبود ازین بر داشتن لا یسمع چراکہ ہر کہ بدنیا درآمد آخرش بکار

برمناسبت که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ قوله

بروازخانهٔ گردون بدر و نان مطلب	کین سیه کاسه درآخر بکشد مهمان را

یعنی آنست که ای عاشق سالک از تنه این گنبد گردان بدر رو یعنی از تعلقات این آزاد باش و بعشق گرای تا بعالم بالا عروج نمای و امید بهبودی ازین گردون مدار که این سیه کاسه ایست هر کرا لقمه از خوان خود میدهد عاقبت الامر میکشد چون از نصیحت فارغ شد باز بمقام مذکور رجوع میکند بدان که چون عاشق بوسیلهٔ عشق و توحید مرشد بجذبهٔ ذاتیه مشرف شد و بمشاهدات تجلیات معزز میگردد در هر جا تجلی او بیند چه در میخانه و چه در مسجد و کنشت و کعبه و مسلم و کافر در هر سو توجه می آرد و آن موجب طعن طاعنان میشود بنابران گوید قوله

گر چنین جلوه کند مغبچهٔ باده فروش	خاکروب در میخانه کنم مژگان را

مغبچهٔ باده فروش کنایه از تجلی محبوب جلوه کردن ظهور کردن معنی آنست که اگر آن محبوب حقیقی این چنین جلوه گری کند که در همه جا ظهور خود را نماید و ما راست شراب جمال خود سازد پس بهتر آنست که مژگان خود را جاروب در میخانه که میخانه ظاهری یا عشق است نمایم عزیز من در هر ذره که بامعان نظر کنند آفتاب عالمتاب تابانست اگر این حالت در بتخانه رو نماید از کعبه باید گسست و زنار بمیان باید بست محتمل که مراد از جلوه حسن و کمالات یعنی خود را بظهور آرد مغبچه پیر که پرورده پیر دیگر باشد در میخانه منزل پیر چون مشاهده عاشق بین التجلی و الاستتار است یعنی گاه در مشاهده میباشد و گاه احکام کثرت برو غالب میگردد و آن تجلی مستور میگردد بنابران گوید قوله

در سر زلف ندانم که چه سودا داری	باز برهم زدهٔ کاکل مشک افشان را

سر زلف احکام کثرت و تعینات برهم زدن پریشان کردن کاکل مشک افشان اشارة برانست که مراد ازان تعینات است ○ از زلف تعینات بر عارض ذات ٭ هر حلقه که بست دل ز صد خلق ربود

معنی آنست که ای محبوب من درین احکام کثرت و تعینات نمیدانم چه خیال داری که باز آن احکام کثرت را بر ما غالب کرده و ما را مغلوب آن گردانیده و بدان سبب از مشاهده دور انداخته چون غلبهٔ احکام کثرت موجب اضطراب عاشق میشود گوید قوله

ای که برمه کشی از عنبر سارا چوگان	مضطرب حال مگردان من سرگردان را

مہ عبارت از وجہ اللہ عنبر سارا چوگان مراد تعین کہ ساتر روست معنی آنست کہ اے محبوب
من ظہور وجہ اللہ خود را کہ در پردہ احکام کثرات و تعینات پنہان میداری بدانکہ این موجب اضطرا
ماست پس مضطرب حال مگردان من سرگردان را یعنی این احکام کثرات را مرتفع ساز و مشاہدہ
خود ارزانی دار و محتمل اینکہ ہر آئینہ خدا نمائی من کہ موصوف است بہ لَا یَسَعُنِی أَرْضِی وَلَا سَمَائِی
وَلٰکِن یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِی الْمُؤمِن از عنبر سارا نفس چوگان کشیدہ و مراد در زیر آن مغلوب ساختہ
مدیا سعیٰ این سرگردان محبت را در قلق و اضطراب میندار و محتمل از زلف شریعت و سلاسل محمد صلعم مرہ و چہ کہ آن عبارت از ظہور حق است
در مظاہر جملہ تعینات علوی و سفلی و مرتبہ و مامور ہیم کلمہ المحیط ظاہر دریں ظہور چوگان شریعت فرو ہشتہ تا بدان زلف قلب
مجا ہیں عشاق را در میدان کبریا میرانی و میرانی و در امید احوال و مقامات و معرفت مے نشانی مار مظاہر ضیہ
سوست مظاہر نامرضیہ نمیگذاری اضطراب ایشان از انجاست و در فرو ہشتن زلف تعین وجود بشری بر رخ
وجہ اللہ سریست و چون راہ بردن بآن کار کسے نیست بناران گوید **قولہ**

نشوی واقفِ یک نکتہ ز اسرار وجود		اگر چہ سر گشتہ شوی دائرۂ دوران را	

نسخہ امکان

وجود وجود سالک کہ بسا اسرار غریبہ و نکات عجیبہ در روست کہ مظہر اتم است و آئینہ ذات و
صفات است کہ اَلْإِنْسَانُ سِرِّی وَأَنَا سِرُّ الْإِنْسَان و کما حقہ بمعرفت او رسیدن محال یعنے
اے سالک با وجود حصول کمال و دانش واقف یک نکتہ از اسرار وجود نگردی اگر چہ سیر عالم نمائی
و عجائب و غرائب عینی و نیک و بد دریابی و حصول دانش نمائی و محتمل کہ مراد از وجود ذات
واجب الوجود یعنے اگر چہ گرد عالم گردی و عجائب و غرائب عالم دریابی و حصول دانش نمائی
سرے از اسرار ذات ما در نیابی و چون کار عاشق از ماسوی معشوق آزاد بودن و بہر چہ رسید
از دوست قناعت نمودن و بدان خوش گذرانیدن است گوید **قولہ**

ملک آزادگی و ملک قناعت گنجیست		کہ بشمشیر میسر نہ شود سلطان را	

آزادگی تجرد از ماسوی اللہ قناعت بدادہ حق راضی شدن معنے بیت ظاہر ست چون بایست
عاشق آنست کہ از تزویر و ریا آزاد باشد و بعیش گذراند گوید **قولہ**

حافظا مے خور و رندی کن و خوش باش ولے		دامِ تزویر مکن چون دگران قرآن را	

مے کنایت از عشق است رندی بے باکی و قطع نظر از اعمال چنانچہ در مرآۃ المعانیست
ے رندی اینجا عالمے پاکیست ٭ در طریقت جستی و چالاکی است - رند عالم سوز کے باشد نبات ٭

پاے بند بیشت صوم وصلوٰة ظاہر و باطن خلاد ملاء رند باش غرقه نور خدا جانش از رندی براه مشاہدہ است لعنت ورحمت بنزدیش واحد است نه رحمت خاطر او را سرور دهد نه زلعنت در کمال او قصور پیش او یکسان بود حلوا و زهر خواه لطف از دوست بیند خواه قهر هرچه محبوبش بدست خود دهد گیرد و برسر و چشم خود نهد معنی آنست که اے حافظ بعشق گرفتار قطع نظر از اعمال نما و تن برضا ده هرچه که از دوست رسد از بسط و قبض و لطف و قهر خوش باش که کمال عاشقی در تفویض است که اُفَوِّضُ اَمْرِیْ اِلَی اللّٰہِ ولیکن قراان را دام مکر و حیلها مجوی دیگران مساز که حمائل کرده در گلوے انداز ند یعنے ظاہر خود را بقران خوانی آراسته در روز و شب گوشت برادران میخورند اے غیبت و حسد میکنند اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْهِ مَیْتًا فَکَرِهْتُمُوْهُ و نیز دگران بفتح دال حائل نیست مراد از خوار تمام کلام الله برپا ے او منقوش است. مراد از ان ظاہر آرائی است۔

غزل

	ساقی بنور باده بر افروز جام ما		مطرب بگو که کار جهان شد بکام ما	

ساقی مراد مرشد باده عشق جام دل سالک مطرب مرشد که کلامش طرب افزای طالب است معنے آنست که اے مرشد بنور باده عشق دل ما را معمور ساز و گویا این واقعه بظهور پیوست پس عرض میکند که حالا بشارت با فرما که از سوزش خلق که دامنگیر سالک ماگشته پیش قدمی نمایم و بمقصد گرایم سوال درین بیت در مصرع اولے تقاضا کار خام میکند و طلب فیض مینماید و در مصرع ثانی تقاضا میکند که کار بنهایت رسید جواب سیر الے الله تمام شد بنابران گوید مطرب بگو و چون سیر فے الله نهایت ندارد بنابران هر لحظه در طلب زیادتی میباشد هر چند که یافت بیش طلب بیش چون اکثر عاشقانرا تعلق قلبی بصور جمیله میباشد بعضے را در ابتدا و حال و بعضے را با نتها بسبب آنکه در هر شے مشاهده جمال وجه الله می نمایند و آن موجب طعن زاهدان و منکران میشود بجوابش میگراید قوله

	ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم		اے بیخبر ز لذت شرب مدام ما	

پیاله مراد صور محبوبان مجازی رخ یار تجلی ذات حق شرب نوشیدن مدام شراب معنے آنست که ما در صور جمیله انعکاس نور لایزالی می بینیم و معائنه تجلی ذات حق می نمایم بنابران تعلق قلبی بدیشان داریم اے منکران که بیخبر هستید از ین لذت نوشیدن شراب ما

اسے ازین عشقبازی ما ونیز این حالت مجذوب ست کہ مجذوب سالک را در ہر شے اول ذات نمایند بعدہ اسما بعدہ آثار و مجذوب سالک را برعکس آن و مجذوب مطلق در بحر وحدت غرق چون قطرہ بقلزم گم درین مقام سراب وآب یکے است چون صور جمیلہ را شہود در چشم سالک تا آنزمانست کہ آفتاب حقیقت بروتابان شدہ بنابران گوید قولہ

چندان بود کرشمہ و ناز سہی قدان　　کاید بجلوہ سرو صنوبر خرام ما

کرشمہ ظہور سہی قدان تجلیات معشوقان جلوہ ظہور سرو صنوبر خرام کنایت از محبوب حقیقی وتجلی ذاتی معنی آنست کہ این صور جمیلہ را ویا این تجلیات را نمود و ظہور در چشم سالک تا آنزمان کہ محبوب حقیقی ویا تجلی ذاتی جلوہ ننمودہ وچون آن محبوب حقیقی وتجلی ذاتی ظہور نمود این صور جمیلہ وتجلیات کلی از پیش نظر او محو شوند چون نجم در شعاع شمس وچون استغنا نمودن شیوہ معشوقان است بنابران گوید قولہ

مستی بچشم شاہد دلبند ما خوش است　　زان رو سپردہ اند بمستان زمام ما

مستی عنا و بے نیازی چشم ذات ست ہست چشم اینجا بمعنے نقد ذات دکو عیان بیند وجود کائنات و شاہد دلبند کنایہ از حق زان رو بواسطہ آن سپردہ اند فاعل آن قضا وقدر مستان عاشقان معنی آنست کہ بے نیازی کردن واستغنا نمودن بذات معشوق ما می سزد کہ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ بنابران قضا وقدر زمام ما را بعاشقان او سپردہ یعنی بعاشقان درآوردہ ما را محتاجان گردانیدہ وَاللّٰہُ الْغَنِیُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَآءُ ونیز بجاے مستان لفظ مستی دیدہ شدہ ومراد از مستی عشق است یعنی در نظر محبوب ما غیر از عشق ومحبت چیزے دیگر منظور نمی افتد بنابران ما را بسلک عاشقان کشیدہ و مندرج ساختہ وچون عشق مر عاشق را موجب حیات جاوید است بنابران گوید قولہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق　　ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

جریدہ عالم قران معنے آنست کہ درین دار الفرار دنیاے ناپائدار کہ دار المحن مومنین ولی الابصار ست ہر کہ آمد گرم رو براہ عدم است کہ کُلُّ مَنْ عَلَیْہَا فَانٍ وَّیَبْقٰی وَجْہُ رَبِّکَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ الا فانی فے اللہ وباقی باللہ کہ زندہ بعشق ابدی شدہ ـ کقولہ تعالیٰ

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِیْنَ قُتِلُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْیَاءٌ عِنْدَ رَبِّھِمْ یُرْزَقُوْنَ فَرِحِیْنَ
بِمَا اٰتٰھُمُ اللّٰہُ مِنْ فَضْلِہٖ مراد از فی سبیل اللہ عشقست قاضی حمید الدین ناگوری در ہمین معنی
بستقیہ می نگارد کہ کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَۃُ الْمَوْتِ یعنی ہر نفسے راشربت مرگ چشیدنیست انفسہائے
کہ از صفات بشری بیرون آمدہ اند و موصوف بصفت روح شدہ اند و در ذات مطلق محو گشتہ اند ببقائے
حق باقی و پایندہ خواہد ماند آرے ہر کہ زندگی بحق یافت واز مقید بسوے مطلق پرداخت و بہ تیغ
لَیْسَ فِی الدَّارَیْنِ اِلَّا ھُوَ ہمہ را در قتل ساخت ہمیشہ در بحر مشاہدہ محبوب و در قعر وصل معشوق
مست و مدہوش است و خواہد ماند اے جانمن موت عام دیگر و موت خاص دیگر موت عام فصلست و موت
خواص وصل مردن خواص عین زندگی و مردن عوام دوری و مہجوری است چون کہ موت اوراست
کہ از حق دور افتادہ نہ اورا کہ بحق نزدیکتر است اَلْمَوْتُ جِسْرٌ یُوْصِلُ الْحَبِیْبَ اِلَی الْحَبِیْبِ انتہی آرے
بلکہ از غلبہ محبت چون بورطۂ عشق میرسند و در بحر حسن معشوق کہ بے پایانست غوطہ میخورند و در ان عمق
بے پایان چندین میروند کہ در قعرش بے نشان غایب میشوند بحدے کہ تا ابد نام و نشان ہیچ جا نمی آید
پس موت عاشق کمال استغراق است نہ کہ فوت مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا عاشق بیچارہ ہر دم ہمیشہ
و بہر موتے حیاتے و گرمے یابد جاے دگر اینجا کجا موت و کجا حیات کارے و گر حالے دگر ہمون داند کہ
با وی گذرد چون زاد راہ عشق عجز و مسکینی است گوید **قولہ**

ترسم کہ صرفۂ نبرد روز بازخواست	نان حلال شیخ ز آب حرام ما

صرفہ یعنی غلبہ روز بازخواست روز قیامت **نان حلال** شیخ زہد و تقوی کما فی مؤید الفضلا
و زہد را بنان ازان تعبیر نمود کہ در زہد چون ہستی منظور است خدا بخدا پرستیدن درست پس کثافت
راہ در آن مدخلے تمام است لاجرم بنان کہ از اجسام کثیف است نسبتے دارد آب حرام عشق و محبت
و حرام ازین رو کہ زاہدان ازین محروم اند کذا فی موید الفضلا و عشق را بآب ازان تعبیر کرد کہ در عشق را
دخلے نیست و در کمال لطافت است معنی آنست کہ میترسم کہ روز حشر تقوی و زہد شیخ بر عشق
ما غالب آید یعنی مے ترسم کہ نباید کہ در طریق عشق از ما تقصیرے بوقوع آید کہ نسبت آن تقصیر
خود فائز نگردیم و شیخ جہت تقوی بمراد خود رسد ازان جہت کہ کار او بعلۃ نیست کہ محمد
با علی علیین رسانید بے وسیلہ سابقہ و ابلیس لعین را در اسفل السافلین انداخت بے جریمہ سابقہ

پس سزاوار آنست که بترسند و بر عبادت خود مغرور نشوند فحسب الله المستعان و علیه
ـسے توان که در استفهام انکاری بود منفی مثبت و مثبت منفی پس برین تقدیر معنی چنین باشد
یعنے نمی ترسم که صرفه برد روز درروز قیامت و زاهد بر عشق غالب سودا یے کسے که بلطف ایزدی
تر تیبش نشسته وار فضل و رحمت او بحقیقت پیوسته از سوء خاتمه نمیترسد که در حصن حصین یقین
درآمده چون کار عاشق گه به بسط و گه بقبض از اول تا اینجا مقام بسط بود و از اینجا در قبض آمد شوق
و قلق روے نمود میگوید قوله

بگرفت همچو لاله دلم در هوای سرو | ای مرغ بخت کی شوی آخر تو رام ما

سرو درختے است معروف مراد ازان محبوب مرغ بخت اضافت بیانیه معنے آنست که دل من
در محبت سرو قامتے گرفته است و همچو لاله سراسر خون گردیده ای مرغ بخت ما کے بدام ما آئی
و مساعدت ما نمائی و ما را بمحبوب ما پیوندی دهی چون عاشق را در هنگام قبض اضطرابے روی میدهد
و هر کسے طلب پیغامبری میکند بنابران گوید قوله

ای باد اگر بگلشن احباب بگذری | زنهار عرضه ده بر جانان پیام ما

باد لطیفه نهانی که در دل سالک فرود آید و نیز مرشد زنهار البته معنے آنست که ای لطیفهٔ
الهی اگر بار بآنعالم رجوع کنی و تا محبوب من رسی البته بجانان پیام ما عرض کنی و بگوئی قوله

گو نام ما زیاد بعمداً چه میبری | خود آید آنکه یاد نیاری ز نام ما

یعنی بگو که ما را دیده و دانسته بفراموشی چه سپردی عنقریب است که آن وقت در رسد و ما را و دیار (?) [illegible]
رسمی کند و نام و نشان ما در عالم نماند تا تربت اجل نچشیده ایم ما را بلقا بخود فرما و از یاد برها و چون
عاشق را چشم بصیرت کشاده بهر که نظر کرد غرق دریاے عشق یافت بنابران گوید قوله

دریاے اخضر فلک و کشتی هلال | هستند غرق نعمت حاجی قوام ما

باید دانست که بتحقیق اهل کشف آنست که بحکم کل یوم هو فی شأن هر تجلی که از جناب والا در سیر
اول بر عالم ملکوت می افتد و مصبغ برنگ ملکوت می شود بعده انتقال بعالم مثال میکند و برنگ او
رنگین میگردد پس ازان بعالم شهادت میکند و باحوال او متکیف میگردد و بعد ازان بر قلب انسان
کامل افتد و بجهت کمال صفائی دل نور او منعکس بر افلاک و اراضی و آنچه درینهاست مے گردد

مثل انعکاس شعاع از آئینه وآب بر مقابل انسان وهمین نور انعکاسی موجب استقرار وجود عالم است چنانچه آب موجب وجود حباب وچون در قلب غیر کامل صفائیست انعکاس هم نیست. معنی آنست که آسمان باآن رفعت وشان وهلال بااین انوار تمام فیضیاب وتوابع از مرشد حاجی توام است چون گریه وزاری موجب حصول مرادست که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ گوید قوله

باشد که مرغ وصل کند قصد دام ما	حافظ ز دیده دانهٔ اشکے همی فشان

معنی آنست اے حافظ اگر میخواهی عنقاء بلند پرواز وصل بدام تو در افتد پس دانه اشک را در لیف مدار وازدیده وافشانده باش شاید که بمطلب رسی غزل

خاک بر سر کن غم ایام را	ساقیا بر خیز درده جام را

ساقی مراد مرشد که نوشانندهٔ می محبت است جام مراد شراب از ذکر سبب واراده مسبب غم ایام اندیشه وفکر دنیوی معنی آنست که اے مرشد جام شراب عشق بما عطا فرمائی ودلم را بشراب محبت صفائی ده تا شایسته مکاشفات گردد واین تعلقات دنیوی ووساوس نفسانی که بر ما هجوم کرده اند خاک بر سر ایشان کن یعنی مندفع ساز وسالک تا که از هستی مستعار نگذرد هرگز بمحبوب نرسد واین جز بعشق نمی شود بنابران گوید قوله

برکشم این دلق ازرق خام را	ساغر مے بر کفم نه تا ز سر

ساغر مے کنایه از عشق ازرق بتقدیم زا معجمه وراء مهمله بمعنے کبود دلق ازرق خام کنایه از هستی مستعار معنی آنست که پیاله شراب محبت ما را بده تا از بر خود دلق ازرق خام که عبارت از هستی مستعار است برکشم وفانی در وگردیم چه بے چشیدن جام عشق رهیدن از دام هستی محال چون از زهد وپارسائی که مقتضیات نفس است سوائے غرور حصولے ندارد بنابران گوید قوله

خاک بر سر نفس نافرجام را	باده درده چند ازین باد غرور

باد غرور زهد وپارسای وهستی مستعار معنی آنست که اے مرشد من باده عشق ومحبت عطا فرما که بنوشم وبمطلوب خود رسم وتاچند ازین باد غرور که از مقتضیات نفس است حکایتها کنی ومرا گرفتار آن داری ویا آنکه تا کے این هستی مستعار زیم ودگرفتار این باشم خاک بر سر نفس نافرجام را اُقْتُلُوْا اَنْفُسَکُمْ بِسُیُوْفِ الْمُجَاهَدَاتِ وچون عشق نزد عاقلان موجب بدنامی است از این جهت

که هرچه در مذہب عاشقان جائز داشته عاقلان تاب آن نمی دارند شاید که در طلب سالک مرتبه توقف افگنده باشد وحیله انگیخته باشد تاکه کمال شوق وفور اشتیاق روے نماید بنابران گوید قوله

اگرچه بدنامی ست نزد عاقلان	ما نمے خواہیم ننگ ونام را

معنے آنست که اے مرشد اگرچه بیچارہ که مراد از عشق ازیست نزد عاقلان موجب بدنامی است بما اعطا کن که ما از سر ننگ وناموس گذشته وبآن تعلقے نمانده چو توجه ودستگیری مرشد بدولت عشق مشرف شد وہر دم احوال او بنوعے دگر شد وچون احوال عاشقان موجب حسد حاسدان ست گوید قوله

دودِ آهِ سینهٔ نالانِ من	سوخت این افسردگانِ خام را

افسردگان خام کنایه از ظاہر پرستان معنے آنست که این دود آه من که از سینه نالان من برمی آید این ظاہر پرستان را سوخته حاصل آنست که مشاہدہ علامات عشق ومعائنه آثار شوق که از ما ہردم ظاہر میشود موجب حسد حاسدان گردیده وایشان را در حسد آورده ویا آنکه حالت ما در ہجران آن دلارام بجائے رسیده که دل دشمنان سوخته بدان که بر سالک عاشق ہردم حالے دگر روے میدہد وہر لحظه اسرارے دگر وانوارے دگر مکشوف میشود وآن اسرار شایان آن نیست که ہرکس توان گفت الا با عاشقان وچون عاشقان نادر اند گوید قوله

محرم رازِ دلِ شیدائے خود	کس نمے بینم ز خاص وعام را

معنے آنست که درین زمانه از خاص وعوام کسے را محرم راز دل شیدائے خود نمے بینم که با او احوال خود یک یک عرض نمایم که در عشق آن معشوق ہردم چه رنج ومحنت وسوز ودرد روے میدہد تا بمداوا این دل بیمار پردازد ویا آن که کسے را نمی بینم که بگویم که بسبب عشق چها اسرار وانوار مکشوف میشود بر دل ما باید دانست که چنانکه اظہار عشق مر عاشق را شایان نیست اخفاء آن نیز نوعے از محالات است بنابران گوید قوله

با دلارامی مرا خاطر خوش است	کز دلم یکبار برد آرام را

معنے آنست که خاطر من واله ومتعلق عشق دلارامے است که آن دلارام بجلوهٔ از جلوہا خود آرام از دل نالے آرام ما برده وبے قرار گردانیده وآن دلارام محبوب حقیقی یا مرشد باشد یا محبوب مجازیست

وچون عاشق را لازم است که هرگاه ذکر معشوق درمیان آید بے ذکر وصف او نتوان گذشت بنابران گوید

نه نگرد دیگر بسرو اندر چمن	هر که دید آن سرو سیم اندام را

سرو کنایه از معشوق مجاز چمن دنیا آن سرو سیم اندام محبوب حقیقی معنے آنست که آن دلارام من محبوبیست که هر که جلوہا ے او را دریافت و تجلی از تجلیات او معاینه نمود باز درین دنیاے فانی بمهرویان مجازی التفات ننماید بدان که سالک عاشق بسبب بیقراری اظهار سوز و درد نمود چون ارشاد مرشد بے اشارت الهی نیست بنابران گوید قوله

صبر کن حافظ به سختی روز و شب	عاقبت روزے بیابی کام را

معنے آنست که اے حافظ شب و روز برین سختیها که درین طریق ترا روے مینماید صابر باش تا عاقبت بموجب اَلصَّبْرُ مَعَ الظَّفَرِ بر مراد خود فتح یابی غزل

ساقی بگذار از کف خود رطل گران را	تا خوش گذرانیم جهان گذران را

ساقی کنایه از مرشد بگذار روان کن رطل پیمانه شراب جهان گذران دنیاے فانی معنے آنست که اے ساقی این پیاله شراب محبت که حاصل کرده و برکف داری روان کن بسوے ما تا از نوشیدن آن این جهان فانی را بخوشی گذرانیم اے در عشق بسر بریم بدان که چون مسترشد بتوجه مرشد مے محبت سرفراز شد و حالت او بنوعے دگر شد قطع نظر از اعمال و افعال نمود و بیباکی ورزید و اندیشه نیک و بد از میان برداشت چه لباس اعمال و افعال از سر عاشق میریزد که در نظر صورت بینان بصورت گناه است و نزد اهل معنی عین طاعة و چون آن موجب طعن طاعنانست گوید قوله

زاهد چه عجب گر کند م عیب برندی	بر اهل هنر طعنه بود نے هنران را

زاهد کسے بود که در ریاضت بحد کمال بود و تارک دنیا اما از عشق محروم اهل هنر عاشقان نے هنران ظاهر پرستان معنے آنست که اگر زاهد ظاهر پرست که نظرش بر اعمال متمکن است و امید حصول ثواب درجات دامنگیر وقت اوست اگر ما را برندی که بیباکی و قطع نظر از اعمال است عیب کند جاے عجب نیست چه عادت جهان برین است که اهل هنر مطعون بے هنران گردند باید دانست که در راه عشق مقامیست که چون سالک دران مقام رسد همه جا چه از صومعه و چه از مسجد و کعبه و کنشت ظهور خاص محبوب بیند بنابران گوید قوله

در قبلہ و بتخانہ تو مسجودی و معبودا | رو سوے تو باشد ہمہ صاحب نظرانرا

مخاطب درین بیت محبوب است یعنی اے محبوب من در ہمہ جا ظہور تست اگر کعبہ است مسجود توئی و اگر بتخانہ است معبود توئی و نیز از بتخانہ و کعبہ عشق و رہد مراد است از ذکر سبب و ارادۂ مسبب د عاشقان کامل ہمہ جا مشاہدہ تو می نمایند و ترا می بینند و نظر بر کعبہ و کنشت نمیدارند چون اینمعنی موجب طعن طاعنان میشود ازانجہ کہ مدرک آن کس نمیتواند رسید الا عاشق بنابران گوید قوله

ارباب خرد ذوق مئی عشق چہ دانند | از حالت ما نیست خبر بیخبران را

معنے آنست کہ ارباب خرد زاہدان و متقیان اند ذوق مئے عشق را چہ دریابند و چگونہ بر اسرار و کلمات عاشقان واقف شوند چون قطرہ از جام عشق در لبشان نرفتہ بنابران از حالت ما ذوقے ندارند و زبان طعنہ در حق ما دراز ساختہ اند چون عاشق مدام جویان وصل است بنابران گوید قوله

کامی طلبد حافظ ازین چشمہ حیوان | آرے نتوان خورد نصیب دگران را

کام بوسہ چشمۂ حیوان کنایہ از دہن معشوق و کنایہ از بوسہ از دہن معشوق وصل محبوب است معنے آنست کہ حافظ مدام جویان وصل معشوق است لیکن چون جناب معشوق ازان غالب است کہ ہر بوالہوسے دست مدان تواند رسانید بنابران از روے تحقر گوید آرے این دولت نصیبہ دیگران بدست آوردن نمیتوان و ما را چہ حوصلہ و استعداد وچہ یارا و زہرہ کہ باد رسیم غزل

شب از مطرب کہ دل خوش باد و یرا | شنیدم نالۂ دلسوز نے را

مطرب عارفے نالۂ دلسوز کلمات جانسوز عاشقانہ نے مراد عاشق کامل معنے آنست در شبے از شبہا از زبان عارفے کہ دل وے خوش باد کلمات جانسوز و سخنان دل سوز کسے کہ مانند نے بفراق از اصل خود گرفتار بود و نالش مینمود چنانچہ نالش آن در مفتح مثنوی مذکورست استماع نمود چون خاصۂ کلمات عاشق آنست کہ دل سامع را بخود جذب میکند بنابران مے گوید قوله

چنان در جان من سوزش اثر کرد | کہ نے رقت ندیدم ہیچ شے را

معنے آنست کہ استماع آن کلمات جانسوز چنان در جان من اثر کرد کہ بسبب آن بہر سو و بہر کس کہ نظر کردم از رقت مراد ما خالی نیافتم یعنے ہمہ را در درد و سوز یافتم ؎ ہمہ عالم چو یک خمخانہ دست

لِ ہر ذرۂ پیمانہ اوست ٭ خرد مست وملایک مست وجان مست ٭ ہوا مست وزمین مست آسمان
مست ٭ ویا آن کہ بامعنی کہ از غلبۂ رقت کہ برمن زور آوردہ بود پندا شتم کہ ہمہ چیز در رقت است
نہ آنکہ فی الواقع ؎ چو تو برگردی و برگردد سرت ٭ خانہ را گردندہ بیند منظرت ٭ قوله

ززلف ورخ نمودی شمس و دیجی را	حریفے بُد مرا ساقی کہ در شب

حریف ہمخانہ ویار ومصاحب ساقی مراد مرشد زلف مراد عالم کثرت ونیز ہجر وہم جلال
رخ مراد وحدت ونیز وصل وجمال دَی مختصر دیجور معنے آنست کہ یارے بود مرا شراب ومند
یعنے مرشدے داشتم کہ در شب کہ وقت خاص عاشقانست بیان زلف کہ کنایت از عالم کثرت است
بنوے مینمود کہ آن عالم کثرت در نظر شنوندگان چون شب دیجور مینمود و شرح عالم وحدۃ بطرتے
میفرمود کہ اسرار غامضہ ہمچو آفتاب روشن مے شد وچون شوق سامع مرمتکلم را گرم ترمیگرداند بنا بران میگوید قوله

ابحفتم ساقی فرخندہ پے را	چو ستوئم دیدہ در ساغر مے افزود

معنے آنست کہ چون آن مرشد شوق مارا دریافت در اظہار آن اسرار گرم تر گردید وبجام عشق بر فزا
ر دچنانکہ ساقی ہرگاہ شوق میخواران زیادہ مے بیند در ساغر مے ریزد ومن بآن مرشد عرض نمود

چو ہمودی بیلیے جام مے را	ر، نیدی مرا از سر ہستی ز

معنے آنست کہ چون این اسرار پے درپے کفتی مرا از سر ہستی یعنے خودی وخود پرستی رہانید
بامعنی کہ مے دانستم کہ من بجائے رسیدہ ام وکمالے حاصل کردہ ام وچون این اسرار شنید
حاصل کردہ خود اندک دیدہ از تکبر وخود بینی خلاص گردیدہ ام چون زبان سالک از اداے شکر
قاصر است جزدعا کردن نتواند بنا بران گوید قوله

حَمَاكَ اللّٰهُ عَنْ شَرِّ النَّوَائِبِ	جَزَاكَ اللّٰهُ فِي الدَّارَيْنِ خَيْرًا

ولفظ خیرا قافیہ معمول ست وآن آنست کہ بتصرف شایستہ آن گردد کہ بوزن قافیہ درست
چون درین قطعہ ؎ بر تافتست بخت مرا روزگار روست ٭ زانم نمیرسد بسر زلف یار دست
خصم شتر دلت را قربان ہمیکند ٭ زانروے سعد ذابح آہختہ کار دست معنے آنست کہ چو
من درعوض آن عنایت خدمتے نمیتوانم کرد زبان بدعا مے کشایم کہ حمایت کند ترا اللہ
از شر حادثات وجزا دہد ترا اللہ تعالے خیر در ہر دو جہان چون عاشق بغلبہ مستی عشق ملک

کاؤس و کے را بجوی نے ستمر دشاہان گوید قولہ

چو بیخود گشت حافظ کے شمارد	بیک جو مملکت کاؤس و کے را

معنی آنست کہ چون حافظ از شنیدن این اسرار عشق و محبت بزبان درفشان صوب مست و بیخود گردید از خودی و خود پرستی گذشت و ملکے رسید کہ پیش او ملک کاؤس و کے را قدر جوی نمی نہد غزل

صوفی بیا کہ آئینہ صاف است جام را	تا بنگری صفاے مے لعل فام را

باید دانست کہ صوفی را دو اطلاق است یکے آنکہ ملتزم ملت بود و ادراک مطالب بکشف شہود کند و بایں معنی شامل قلندر و ملامتی و مجذوب و سائر اقسام است دوم آنکہ مشاہدہ جمال ازلی و محبت لم یزلی از ہر دو کون محجوب آرا دو مشاہدہ کثرت در وحدت و مشاہدہ وحدت در کثرت کند و بواسطہ کمال متابعت رسول ع ماذون و بدعوت خلق مامور باشد و این طائفہ کاملان مکمل اند کہ فضل و عنایت ازلی ایشان را بعد از استغراق در عین جمع و لجہ توحید از شکم ماہی فنا بساحل تفرقہ و میدان بقا خلاصی و مناصی ارزانی فرمودہ تا خلق را بنجات و درجات دلالت کند و این معنی خاص است در ملامتی وغیرہ یافتہ نمیشود از ان کہ کثرت از نظر شہود وے نرفتہ کہ الملامتی ہو الذی لا یظہر خیرًا و لا یضمر شرًا و قلندر خود فروتر ازین است چنانچہ مذکور خواہد شد پس صوفی کہ درین بیت یا ابیات دیگر چون ؎ صوفی صاف ہشتی نبود زانکہ چو و یا ؎ صوفی نہاد دام سر حقہ باز کرد ٭ محمول بر ہیچ معنے ازین دو معنی نمیتواند شد پس مراد از صوفی در موضع ذم شخصے بود کہ اظہار خیر و اضمار شر کند یعنی ملامتی کہ ناظم از ان نیست ؎ حیر تا خرقہ صوفی بخرابات بریم ٭ یا مراد از صوفی متصوف مبطل بود لصوفی یعنے جماعتے کہ خود را بصوفیان ظاہر کنند و از حلیت عقاید از اعمال و افعال ایشان عاطل و خالی باشند و ربقہ طاعت از گردن برداشتہ خلیع العذار در مرتبہ اباحت میخزند و گویند کہ تقید باحکام شریعت کار عوام است کہ نظر ایشان بر ظواہر متصور باشد اما حال اہل حقیقت از ان عالی تر است کہ برسوم ظاہر مقید شوند و اہتمام ایشان بمراعات حضور باطن بیش نبود این طائفہ را باطنیہ و اباحیہ خوانند و صوفی کہ در موضع مدح واقع شدہ چنانچہ ؎ صوفیان جملہ حریفند و نظر باز ولے محمول بر ہر یکے ازین دو معنی میتواند شد لیکن حمل او بر معنی اول کہ شامل فرقہ ملامتیہ بود کہ ناظم از انست اولے و انسب است معنی آنست کہ اے صوفی ظاہر پرست یعنی مرائی و حالی از اعمال آرایش

در و دیوار دل چه نهاده و در وعید مَنِ اسْتَوٰی یَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُوْنٌ چه افتاده که بدین لباس جز تشبیه چیزے دیگر نمی کشاید در مشرب ما در آئی که مشرب اہل معرفت است تا صفائی جام دل سالک که مانند آئینه روشن است معائنه کنی که آثار صفائی مئے که عبارت از محبت خالص است چه نوع صفای آئینه دل ظاہر مے شود و چه نوع کمال حاصل مے آید تا از انکار سے که داری باز آئی چون در راه عشق و محبت بسا اسرار است که مکشوف ہیچکس نمے شود الا عاشقان بنابران گوید قوله

	راز درون پرده ز رندان مست پرس	کین حال نیست صوفی عالیمقام را	

سوال لفظ صوفی که در محل ذم واقع شده عالی مقام چون صورت بند و جواب بطریق سخریه چون شیخ پاکدامن معنی آنست که اسرار الٰہی و نکتهاے عشق حضرت لا تناہی از رندان مست یعنی عاشقان که قطع علائق و عوائق کرده اند و از ماسوی الله بریده اند و بحق رسیده اند بپرس چرا که رسیدن بدریافت اسرار الٰہی شایان زاہد ظاہر پرست و صوفی مرائی نیست ہر چند که در طاعت و عبادت کوشد حصول معنی میسر ش نشود و باید انست که رازہاے پرده بسیار اند که بحجب عزه محتجب باشند و عزت عشق زبان عارفان بریده از افشاے آن الا بر سبیل ایمانیکے ازان سر قدر که اَلْقَدْرُ سِرُّ اللّٰهِ فَلَا تُفْشُوْهُ که شریعت محمدی مانع است و دوم سر ربوبیت که اِنَّ لِلرُّبُوْبِیَّةِ لَوْ کُشِفَ لَبَطَلَ الرُّبُوْبِیَّةُ سیوم سر حقیقت محمدی اگر حقیقت خود آشکارا کند مبطل شریعت باشد چهارم سر روح قُلِ الرُّوْحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّیْ و علے ہذا القیاس بیشمار اند و تا صبح ولایت از مطلع ندمد و نجوم صفات بشری متلاشی نگردد بران سر اطلاع نیفتد و یحتمل که صوفیان عالیمقام که رازداران خلوتخانه اسرار الٰہی اند و از آداب دانی حفظ مراتب میکنند چگونه افشاے راز نمایند و مستان باده محبت که صاحب حال اند ضبط نداند ہر چه می بینند و می شنوند بے اختیار بر زبان آرند و چون در عالم ہیچکاری نیست بہتر از حصول معرفت که وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے لیعرفون و عرفان بے شہود ممکن نے بنابران گوید قوله

	در نقد عیش کوش که چون آبخور نماند	آدم بهشت روضهٔ دار السلام را	

نقد عیش حصول شہود الٰہی و عرفان نامتناہی آبخور قسمت بهشت بگذاشت روضهٔ دار السلام جنت معنے آنست که اے صوفی ظاہر پرست مشغول این دنیاے فانی و زہد لا ینفع چه شده باز

وحصول معرفت وشہود الٰہی کوشش نماو کا مامرد زلغزد امفگن کہ کا مامرد زبغزدا افگندل ۔ تحسر بدندان گزیدست آدم ؑ چون مدتش سپری شد کاسے کرد کہ بہشت از دست بہشت باراز نصیحت سالک اعراض نمودہ بہ بیان سالک می پردازد **قولہ**

در دور بادہ یک دو قدح درکش و برو	**یعنے طمع مدار وصال دوام را**

دور بادہ ظہور تجلیات **قدح** تجلی **معنے** آنست کہ اے سالک در سلوک عشق ومحبت تفرجات تجلیات بسیارست پس در ہنگام ظہور تجلیات مدام تجلی واحد مشغول مباش تا داخل خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ نگردی ؎ میرارم ازان کہنہ خداے کہ تو داری ؛ ہر لحظہ مرا تازہ خداے دگرست ؛ بلکہ بر ہر تجلی کہ رسی یکدو لمحہ تفرج نمودہ روان شو تا داخل أُولَٰئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَىٰ شوی چراکہ سالک را باید کہ ملتفت بدان نگشتہ خلیل وار نولے لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ برآوردہ پیش قدم نہد **سوال** درین بیت معلوم میشود کہ گاہ وصال یافتہ میشود ودوم بیت لاحق کہ عنقا شکار کس ازان مفہوم مے گردد کہ وصال دست نمیدہد **جواب** آنست کہ حق تعالے را دو مرتبہ است ظہور وبطون یکے ازان احدیت ذاتیہ تجرد از صور تعینات واتفاق صوفیہ برانست کہ حضرت ذات از حیثیت احدیت ذاتیہ وہویت غیبیہ برتر ازان است کہ متعلق بہ علم وکشف شہود تواند بود ویکے ازان واحدیہ کہ عبارت از ذات مقید بصور تعینات علمیہ وغیبیہ واین بکشف شہود میگردد پس انچہ از بیت اول مفہوم میشود وصل باعتبار واحدیہ وانچہ از بیت ثانی معلوم مے شود عدم وصل احدیتست ونیز صوفیہ را در کشف ذات الوہیہ اختلافست اکثرے از محققین قائل اند وبعضے منکر وچون فکر کردن در ذات وغور نمودن بآن شایان سالک نیست کہ تَفَكَّرُوا فِي الْآيَةِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِهِ بنابران گوید **قولہ**

عنقا شکار کس نشود دام باز چین	**کین جا ہمیشہ باد بدست ست دام را**

عنقا کنہ ذات مقدس کہ در لمعات اندے بعنقا تعبیر نمودہ اینجا اشارت بکنہ ذات مقدس **باد بدست** بیحاصل **معنے** آنست کہ عنقاء احدیت شکار استعداد کسے نمے شود دام سعی وکوشش از و مازدار زیراکہ سعی بیحاصل است قال الله وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ وایضا قال رَبِّ أَرِنِي وقال لَن تَرَانِي وبراے شکار دیگر مثل تجلیات ذاتی وصفاتی وافعالی دام سعی بگستران کہ خود گفتہ ؎ برو این دام بر مرغ دگر نہ ؛ کہ عنقا را بلندست آشیانہ ؛

وشیخ یحیی بوجهی لطیف بکار برده یعنی عنقاء الوهیة شکار کس نمیشود بلکه شکار بیکسانست حاکی عن الله اَنَا عِندَ المُنکَسِرَةِ قُلُوبُهُم لِاَجلِی و چون در عشق ننگ و ناموس راگذر نیست بنابران گوید قوله

ای دل شباب رفت و نچیدی گلی ز عشق	پیرانه سر مکن هنری ننگ و نام را

معنی آنست در شباب که ایام کاری بود عقده کار از دست نکشود و از کشت زار دنیا ذخیره عقبی برنداشتی لی عشقی حاصل نکردی ؎ الا ای که عمری بهفتاد رفت ٭ مگر خفته بودی که بر باد رفت ٭ همه برگ بودن همی ساختی ٭ بتدبیر رفتن نپرداختی ٭ الحال که موسم پیری رسید هنری کن یعنی هنگام پیری ننگ و نام را که هنر می پنداری مکن و اگر بکن باشد معنی آنست که هنری از عشق کن از برای ننگ و نام خود تا روز قیامت ننگ و نام تو برجا ماند چنانچه سعدی گفته ؎ گر دست قدرت نداری بکار ٭ چو بیچارگان دست زاری برآر ٭ و چون در عشق امید عافیت نیست بنابران گوید قوله

من آن زمان طمع ببریدم ز عافیت	کین دل نهاده بر کف عشقت زمام را

معنی آنست که من از ازل که اختیار عشق نمودم طمع عافیت منقطع کردم که اَلعِشقُ تَركُ السَّلَامَةِ وَاختِیَارُ سَبِیلِ المَلَامَةِ و چون مدام توقع عاشق همین است که معشوق بنظر لطف نگرد گوید قوله

ما را بر آستان تو بس حق خدمت است	ای خواجه باز بین بترحم غلام را

معنی آنست که ای معشوق من از من اعراض چندین چه میکنی و چرا سوی من نمی نگری که ما را بس حقوق خدمت بر آستان تست یعنی اگرچه خدمتی که لایق جناب تست از ما صادر نشده اما اینقدر هست که آستان ترا نگذاشته ام و ازین در بدر دیگر نرفته ام که جای دیگر گفته ؎ جز آستان توام در جهان پناهی نیست ٭ پس ای محبوب من برین غلام خود بنظر لطف نگهی فرما و گویند که حافظ بظاهر دست ارادت بکسی نسپرده و فیض از جناب محمد صلعم یافته که جای دگر گفته ؎ زانکه بخشایش بس روح مکرم با اوست ٭ گوید قوله

حافظ مرید جام جم است ای صبا برو	وز بنده بندگی برسان شیخ جام را

جام جم بحکم عُلِّمتُ عِلمَ الاَوَّلِینَ وَالاٰخِرِینَ قلب محمدی عم مراد عشق ؛ و لیست صبا دارو غیبی

[margin note:] له از شیخ احمد جامی مراد است که از اعاظم اولیا است

د عارف کامل شیخ جام محمد که بصفت موصوف است معنے آنست که اے وارد غیبی ویا اے
عارف کامل حافظ طالب فیض تو بیست و پیوسته در عشق آنحضرت مشغول هرگاه که گذری جناب
نورت مآب کنی پس بندگی مارا عرض نمائی و نیاز مارسانی غزل

صبا بلطف بگو آن غزال رعنا را	که سر بکوه و بیابان تو دادهٔ مارا

صبا همان باد صبا که پیامبر عاشقانست چنانکه در نزهة الارواح گوید عجائب قومے اندکه باد صبح را
همدم خود سازند و هر دم سخنے با او پردازند و پیر مرشد و دارد و جذبه غزال رعنا معشوق و مراد
ازان محبوب حقیقی سر بکوه و بیابان دادن سرگردان ساختن و مبتلا شدن و بلیات نمودن
معنے آنست که اے باد صبا بنرمی بگو مرا آن معشوق راکه همچو غزال رعنا از نظر طالبان می گریزد
و لقید ایشان نمی آید که من که خانمان گذشته در طلب تو کوه و بیابان و صحرا یعنی مواضع محنت
گزیده ام ازجهت وصال تست نباید که همچنان که از خانمان جدا مانده ام از وصال تو هم محروم مانم
ازان آن صبا که پیامبر عاشقانست التماس مے نماید قوله

چو با حبیب نشینی و باده پیمائی	بیاد آر محبان باد پیما را

با حبیب نشستن بوصل حبیب رسیدن باده پیمودن مست نظاره وے گشتن باد پیما
بے حاصل معنے آنست که اے باد صبا هرگاه که با حبیب من واصل گردی و مست نظاره او
شوی باید که عاشقان سرگشتهٔ بادیه هجران را یاد داری و یاد دهانی و چون کار معشوق مدام بے نیاز
وجود بینی بنابران گوید قوله

شکر فروش که عمرش دراز باد چرا	تفقدی نکند طوطئ شکر خارا

شکر فروش معشوق طوطی شکر خا عاشق معنے آنست که اے محبوب من که عمر او دراز باد
چرا عاشقان را تفقدے میکند و بحال ایشان نمی پردازد گویا استفسار میکند که درین چه سر است
که معشوق از عاشق اعراض میکند و او را بمطلب نمیرساند و چون طریقه معشوقان استغنا نمودن است
و آن جز غرور حسن نتواند بود بنابران گوید قوله

غرور حسن اجازت مگر نداد ای گل	که پرسشی نکنی عندلیب شیدا را

غرور حسن در بعضے نسخه عروس حسن نداد منفی و مثبت گل محبوب نکنی منفی و مثبت عندلیب

مرتعان

عاشق معنے آنست کہ اے محبوب من کہ با این حسن وجمال چون گل ہستی مگر غرور حسن ترا اجازت
نمیدہد کہ از احوال پرملال عاشقان شیدا پرسش نمائی یعنی مقتضیات حسن تو اینست کہ بلبل شیدا را
زیادہ تر شیدائی بہم رساند تا قدر پرسش داند چون ہر صاحب نعمتے را در کار یست کہ باداے شکر این
نعمت عظمے بموجب اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰہُ اِلَیْكَ گرائیدہ بنابران گوید قولہ

بشکر آن کہ توئی پادشاہِ کشور حسن	بیاد آر غریبانِ دشت صحرا را

معنے آنست کہ اے محبوب من بشکر آنکہ تو بادشاہ کشور حسن ہستی غریبان دشت صحرا را کہ کنایہ
از عاشقانست از خاطر عاطر خود فراموش نسازی و چون خلق و لطف معشوق دام عاشقان است
گوید قولہ

بخلق و لطف توان کرد صیدِ اہلِ نظر	بقیدِ دام نگیرند مرغِ دانا را

اہل نظر کنایہ از عاشقان مرغ دانا عاشق معنے آنست کہ اے محبوب من بر عاشقان بجای
بخلق و لطف پیش آئی و ایشانرا بحبل المتین حسن خلق مقید کن نمے بینی کہ صیادان مرغ زیرک را
بخلق و لطف یادہ زنجیرے کنند و در دام مے آرند و چون در سرشت معشوقان خیر از عاشق کشی
وستم وجفا نیست بنابران گوید قولہ

ندانم از چہ سبب رنگِ آشنائی نیست	سہی قدان و سیہ چشم ماہ سیما را

رنگ آشنائی لطف و مرحمت یعنے معشوقان کہ از عاشقان اعراض میکنند و استغناے نمایند
و دست جور و جفا دراز میسازند نمیدانم کہ سببش چیست و چون ہر دم کار معشوق بیوفائی و مخالفت
عاشقانست گوید قولہ

جز اینقدر نتوان گفت در جمالِ تو عیب	کہ خال مہر و وفا نیست روی زیبا را

معنے آنست کہ اے محبوب من ہیچ عیبے در جمال خود نداری بجز آن کہ وفا نیست مر ترا و این معنی در
حقیقت سر اسر ترک ادب است جوابش بدو وجہ است یکے آنکہ لَا یُؤْخَذُ مَجْنُوْنٌ بِمَا صَدَرَ عَنْہُ
دوم آنکہ وفا آنرا گویند کہ کار و بار معشوق موافق عاشق باشد و این ہمہ حال نباشد گاہ معشوق در
عتاب باشد و اعراض و دشنام معشوق اگرچہ از روے معنی عین حکمۃ است و بر جا لیکن چون
موافق خواہش عاشق نیست بنابران عاشق میداند کہ بیوفائی کرد چنانکہ پرہیز نمودن و دوا تلخ

فرمودن طبیب مریض را اگرچه فی الحقیقت عین حکمت است و لطف است اما بنظر مریض بیوفائی است همچنان گاه عتاب گاه خطاب گاه هجر گاه وصل گاه قبض گاه بسط در نظر عاشق سوخته و بیقرار بیوفائی مے نماید پس ترک ادب نشد و چون این شعر سراسر راحت انتما و فرحت افزا است گوید قوله

در آسمان چه عجب گر ز گفتهٔ حافظ	سماع زهره برقص آورد مسیحا را

معنے آنست که اگر سرود زهره که مطربهٔ فلک است از اشعار حافظ باشد عجب نیست که مسیحا را برقص آرد یعنے سخنان من چنان پرسوزاند که مسیحا از استماع آن برقص آید غزل

صبحدم بگشاد خمارے در میخانه را	قلقل آواز صراحی جان دهد مستانه را

صبحدم هنگام صبح که وقت میخواری میخواران است خمار بفتح والشد خمرفروشنده مراد مرشد میخانه محقق ست عالم عشق اے بر میخانه الیست .. کرستر البش عقل کل دیوانه ایست. قلقل آواز صراحی چنانچه در مراة المعانیست ست بینهٔ گوش صراحی غفلت است. دان صراحی روح باده وحدت ست. چون صراحی برکشد بینه زکام. قلقل آید از دهان او مدام. قلقل او چیست یعنی ذکر روح میرسد مر عالم دل را فتوح معنی آنست که وقت صبح مرشدے در میخانه را بکشاد یعنی بیان اسرار و معارف عشق نمود و گفت که اے عاشقان ناتوانید بذکر روحی مشغول شوید که مسرت افزاے عاشقان است کما قال ذِکْرُ اللِّسَانِ لَقْلَقَةٌ وَذِکْرُ الْقَلْبِ وَسْوَسَةٌ وَذِکْرُ الرُّوحِ رَاحَةٌ و باز چون انکشاف معنی نمی شود تا که متکلم بواضح ترین ادا نکند بنابران گوید قوله

دور گردان آمده آخر درین بزم من	ساقیا برخیز و پُرده آخرین پیمانه را

ساقیا خطاب که نوشاننده مئے محبت آلهی است معنے آنست که چون بیان اسرار درین مجلس نوبت بمن افتاد گفتم اے ساقی برخیز و پیمانه آخرین پرکرده عنایت فرما یعنی بواضح ترین ادا خرما و یا آنکه چنانچه بزبان تلقین نمائی بتوجه باطنی هم عنایت فرما اکنون بدان که تلقین مرشد مرشد همین زهد و صلاحست و وعظ و نصیحت تا آنکه سالک استعدادے تمام حاصل نماید چون سالک هر دم اضطرابے و اضطرارے بسبب عشق رمے میدید و از زهد و پرهیزگاری حصول نمیشود چنانکه خود جاے گفته ست دلم از صومعه و صحبت شیخست ملول . یار ترسابچه

کو خانۂ خمار کجاست بنابران گوید قوله

چون شدم مجنون بروی عشق لیلی در جہان	عاقلا پندے مدہ ہمچون من دیوانہ را

مجنون عاشق لیلے کنایہ از معشوق عاقل کنایہ از مرشد باعتبار صحو بعد المحو یعنی از بحر محو برآمدہ بساحل صحو رسیدہ و مرتبۂ تکمیل یافتہ معنی آنست کہ اے مرشد من چون در عشق آن محبوب لیلی وش مجنون وار رسوا گشتہ ام پس ہمچو من دیوانہ را پند و نصیحت پیش میا بلکہ جائے از عشق بمن حوالہ کن چون سالک چندین عجز کرد بنابران مرشد تلقین کرد قوله

آئینۂ زنگار را صیقل ز تقوی پاک کن	پاک بنگر اندران آئینۂ جانانہ را

آئینہ اول بمعنے دل و ثانی مراد روئے معشوق پاک در مصرع اول بمعنے مصفا و در ثانی بمعنی احسن وجہ و بے کاہش و نقصان و عیب تقوے پرہیزیدن از ماسوی اللہ اِنَّ اللّٰہَ مَعَ الَّذِیْنَ اتَّقَوْا وَّالَّذِیْنَ ہُمْ مُّحْسِنُوْنَ معنے آنست کہ اے سالک اگر میخواہی کہ روئے آن معشوق ببینی اول دل خود را کہ مانند زنگار خوردہ است از صیقل تقوی پاک کن یعنی خطرات و خیالات ماسوائے محبوب را از دل بیرون کن بعد ازان باحسن وجہ روئے معشوق دران ببین و چون در راہ عاشقی ہمین است کہ عاشق خود را فدائے معشوق سازد گوید قوله

گرد شمع جان معشوق بر دار عاشقی	عاشقی آموز اندر سوختن پروانہ را

معنے آنست کہ اے سالک اگر تو عاشق ہستی پس بگرد معشوق تے اے خود را فدائے ساز و حیلہ پیش میار و مگو کہ چگونہ فدا می شوند و مے سوزند کہ عاشقی در سوختن مر عاشق را تعلیم میکنند نمے بینی کہ پروانہ را در سوختن کہ تعلیم نمود چون عاشقی سراسر بلا است بعضے عاشقان خام بجناب محبوب سخن غیر مناسب میگویند و عاشقان کامل دم نمی زنند و ناشایست را بخود نسبت میکنند بنابران گوید قوله

ایست وشناہی بصیاد ازل ایجان من	امدہ مرغ ہوا ردان ز بہر دانہ را

معنے آنست اے جان من بسبب شدائد و بلیات سخن نے ادبانہ در حق معشوق مے گوئی این بدگفتن تو شایان آنجناب نیست چراکہ دل تو مانند مرغ ہوا گردان کہ مجرد دیدا . . . محض بدیدن نور شہود در دام عشق گرفتار گشت و اختیار شدائد و بلیات نمود پس او را چہ جرم

ودر بعضے نسخہ مصراع اولے چنین است ؎ نسبت ساقی بصیاد ازل وین جان من ❊ معنے آنست کہ ساقی صیاد ازلی دام معشوقی دراز نمودہ ودانہ نور شہود درو انداختہ واین جان من مانند مرغ ہواگردان کہ بمجرد دیدن خودرا در دام افگند واین بارگران عشق قبول نمود پس ساقی صیاد ازل مرغ جان مارا باین وجہ در دام آورد **قولہ**

حافظ از زہد ریائی توبہ کردہ پیش ازان		پس برو بکشای آخر شب در میخانہ را	

آخر شب سحر واکثر عاشقانرا تجلیات وقت سحر یا نیم شب میباشد ؎ روبرو در دل بشن کان دلبر خرگاہے ❊ وقت سحری آید یا نیم شبے باشد ❊ در میخانہ عالم عشق کہ مشاہدات تجلیات است معنے آنست کہ اے محبوب من حافظ ازین زہد ریائی توبہ کردہ پیش ازانکہ توبہ فرمائی پس در انتظار چہ ماندہ برو در میخانہ را بکشا وبمشاہدات تجلیات سرفراز نما **غزل**

صلاح کار کجا ومن خراب کجا		ببین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا	

اشکال این بیت در قافیہ است بدانکہ قافیہ بر دو نوع است معمول وغیر معمول غیر معمول آنست کہ بلے تصرف شایستگی قافیہ در وواقع باشد ومعمول آنست کہ بلے تصرف شایستگی قافیہ نباشد ودرینجا قافیہ مصراع دوم معمول است وآن آنست کہ بواسطہ تصرف شایستہ قافیہ گردد واینجا عیبے نیست بلکہ صفتے است کہ ردیف وقافیہ را امتزاج دارد چنانچہ درین رباعی ؎ ہر چند ز دہر نامرادی دارم ❊ لیکن بغم عشق تو شادی دارم ❊ ایدل چو غمست ہجر وشادیست وصال ❊ شادی کن وغم مخور کہ بادی دارم ❊ بدانکہ اکثر کار وبار عاشقان بصلاح وتقوی صورت نمی بندد کہ بسا خیررا در صورت شر نمایند وآن موجب طعن حاسدان میشود بناران گوید معنے آنست کہ پرہیزگاری کہ مستلزم ہستی است ودور از خدا پرستی است کجا ومن خراب کہ در مقام نیستی جا کردہ وخدارا بخدائے می پرستم کجا ببین کہ بین المرتبتین تفاوت از کجا تا بکجا کہ آتش کجا وآب کجا ویا آنکہ از صلاح اصلاح کار دنیوی مراد باشد پس معنی آنکہ اصلاح کار دنیوی کجا ومن کہ از شوق الٰہی خراب گشتہ ام کجا وتوجہ بتحصیل آن صلاح کار ندارم کجا پس صلاح من تفویض کار بحق است وچون صلاح وتقوی ریائی را در طریقہ رندی دخلے نیست گوید **قولہ**

چہ نسبت است برندی صلاح وتقوی را		سماع وعظ کجا نغمہ رباب کجا	

رندی بے باکی وقطع نظر از اعمال **نغمہ رباب** مراد گفتار **معنے** آنست کہ صلاح و تقوے را کہ مستلزم ہستی اند واز خدا پرستی دور ساند با رندی کہ قطع نظر از اعمال کہ مستلزم نیستی و قرب مولا است چہ نسبت وسماع وعظ کہ قیل وقال زاہد انست کجا وگفتار مرشد کہ بیان حقایق ومعارف است کجا چون از زہد وورع کارے پیش نمیرود بنا بران گوید **قولہ**

دلم ز صومعہ بگرفت وخرقۂ سالوس	کجاست دیر مغان وشراب ناب کجا

صومعہ در اصل معبد یہود ست اما الحال در عرف عبادتگاہ است چہ از اہل یہود چہ از اہل اسلام. سالوس مکر وفریب **دیر مغان** فنا مقام رندان **معنے** آنست کہ دل من از نشستن صومعہ وپوشیدن خرقہ ریائی رنجیدہ شدہ کہ ہیچ ازین کشودے نیست پس مقام رندان کہ مستلزم نیستی است کجا وشراب ناب کہ کنایت از محبت خالص از کدورت غیریت کجا کہ بآن متوجہ شویم وبمطلب خود فائز گردیم وچون مطلب عاشق یادآوری معشوق است گوید

بشد زیاد خوشش یاد روزگار وصال	خود آن کرشمہ کجا رفت وآن عتاب کجا

کرشمہ ظہور **عتاب** آگاہی دادن بتقصیر **روزگار وصال** مراد مشاہدہ کہ در عالم اطلاق داشتند چون بعالم تقید آمدند وآن مشاہدہ از ایشان بازداشت بجائے فراموشی است **معنے** آنست کہ یاد روزگار وصال کہ در عالم اطلاق داشتیم فرض کردیم کہ از یاد اور فت وفراموش شد خوش باد مرا ورا اما خود آن کرشمہ وآن عتاب کجا یعنے خوب اگر مشاہدہ ازلی باز داشتند لیکن گاہے ظہورے از تجلیات برائے خوش ساختن بندہ وعتابے برائے اصلاح در امور مخالف از من صادر شود می کردہ باشد ودر بعضے نسخہ چنین دیدہ شدہ ؎ گرفتم اینکہ زیادش برفت روز وصال ۔ چون سالکان در مقام محو محو می شوند میدانند کہ وصال شد وایں فیضے است کہ حاصل ست در مقام صحو بعد المحو ضمیر شین راجع بدل میگوید کہ اگرچہ دل از بے انصافی روز وصال را فراموش کرد قلق واضطراب پیشہ نمود لیکن معشوق ہم از کمال استغنا کرشمہ کہ تجلی اسم بصیر است وعتاب کہ تجلی اسم قہار ست کہ موجب فنا فی اللہ وبقا باللہ نمیفرماید التفاتے نمیکند وچون حسن معشوق را بغیر از عاشق کسے نداند گوید **قولہ**

ز روے دوست دل دشمنان چہ دریابد	چراغ مردہ کجا شمع آفتاب کجا

روے دوست مراد خوبی وجمال معشوق دشمنان ظاہر پرستان چراغ مردہ استارہ بدل دشمنان شمع آفتاب اضافہ بیانیہ مراد روے محبوب معنی آنست ظاہر پرستان خوبی جمال محبوب راچگونہ دریابند وایشانرا باآن چہ نسبت چنانچہ چراغ خصوصا مردہ راباآفتاب چہ نسبت چون معشوق گاہ گاہ لطف قہرآمیز بعاشق میکند کہ عاشق معدوم آن شدہ ازودورافتد بناران گوید قولہ

بہ بین بسیب زنخدان کہ چاہ درراہست	کجا ہمیروی ایدل بدین شتاب کجا

سیب زنخدان مراد لطف قہرآمیز محبوب ۵ چیست میدانی زنخدان صفات . لطف کروے قہر بیانند نبات ۵ ہست زہرے درمیان لوے سیب ۵ بہ ندی گرز نبودی این فریب ۵ می نماید سیب ہشیار دست ۵ می رباید جان صد موسے بدست معنی آنست کہ جانب لطف قہرآمیز محبوب کہ آن چاہیست درراہ مبین کہ ہرکہ متوجہ شد و فریفتہ رنگ وبوے او گردید از پیش رفتن باز ماند وچون زندانیان خودرا نشاند ودر بعضے نسخہ بجاے مبین بہ بین بنظر آمدہ معنے آنست کہ جانب لطف قہرآمیز محبوب بنگر وبحرص عنان مرکب بیش مبر کہ لطف قہرآمیز محبوب اگرچہ در ظاہر سیب وارخوش مینماید ومردم را فریفتہ رنگ وبو میگرداند اما فی الحقیقت چاہ درراہ است کہ سالک را محبوس کردہ می ماند واز مطلب دور می اندازد ومحتمل کہ سیب زنخدان عبارت از ہر یک مظاہر وتعینات اسم المضل است کہ مانع وصول اند مخفی نماند کہ چون دقائق اسم المضل درہمہ حسنات وسیآت مرعی است در بعض عیان ودر بعض نہان پس سالک را باید کہ بہمہ حال مراقب حال باشد تامبادا کہ از غلبہ اسم المضل از اعلے علیین باسفل السافلین رسد مخفی نماند کہ درحسنات دقائق اسم الہادی ظاہر ودقایق اسم المضل درباطن ودرسیآت عکس ہست وچون موجب روشنائی چشم عاشق غیر از خاک جناب معشوق نمیتواند بناران گوید قولہ

چو کحل بینش ما خاک آستان شماست	کجا رویم بفرما ازین جناب کجا

کحل سرمہ کہ براے روشنی چشم درچشم کشند بینش معنے دیدن چہ ہر امرے راکہ خواہند مصدر کنند بش ساکن دیاآخر او درآرند تا معنے مصدر دہد چون آمرزش وبخشش وانیجا از بینش مراد چشم است ذکر مظروف وارادہ ظرف معنے آنست کہ چون روشنی بخش دیدہ من سرمہ خاک آستان شما است پس خود انصاف دہ کہ این جناب راگذاشتہ توجہ بکہ آرم ونیز کحل بینش

میتوانند که مقوله روح انسانی بود باعتبار آنکه وجود خاکی موجب کمال خلافت قوله اِنّی جاعلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً وخطاب بمرشد حقیقی ومی تواند که بمرشد هم وچون کار عاشق ترک خواب وخور ونے صبری شیوهٔ اوست گوید قوله

قرار وخواب ز حافظ طمع مدار اید وست	قرار چیست صبوری کدام خواب کجا

غزل

معنے بیت اظہرست

لطف باشد گر نپوشی از گدا ہا روت را	تا بکام دل به بیند دیدهٔ ماروت را

معنے آنست که اے محبوب من اگر از گدا ہا که عاشقانند روے خود را نپوشی محض لطف نیست تا دیدهٔ ما روے ترا بکام دل خود به بیند چون عاشق مدام در شدائد وبلیات ست بنابران گوید قوله

ہمچو ماروتیم دائم در بلای عشق زار	کاشکے ہرگز ندیدی دیدهٔ ماروت را

ہاروت نام فرشته که عاشق زہره بود در لفظ ماروت تاء مخاطب است معنے آنست که ہمچو ماروت در بلاے عشق گرفتاریم ودایم زار وگریانیم کاشکے دیدهٔ ما ہرگز روے ترا ندیدے تا این روز سیاه ننشستندے چون گرفتاری عاشق غیر از حسن معشوق نیست بنابران گوید قوله

کی شدی ہاروت در چاهِ زنخدانش اسیر	گر نگفتی شمهٔ از حسن او ماروت را

ضمیر شین زنخدانش بر زہره وآن زہره است وہمچنین ضمیر او ومصرع ثانی محمول بر قلب ست اے اگر نگفتی ماروت شمه را از حسن او معنے آنست که ہاروت در چاه زنخدان معشوق که زہره بود کے اسیر شدی یعنی کے عاشق او شدی اگر نگفتی ماروت شمه را از حسن او یعنے ما کے عاشق روے تو شدیم اگر شمه از حسن روے تو مرشد ما بیان نمی نمود پس گرفتاری ما محض بیان مرشدست وقصه ہاروت وماروت وطعنه زدن ایشان بر ایشان وفرو فرستادن حق ایشانرا وعاشق شدن شان بزن مطربه زہره نام وخمر نوشیدن وزنا کردن شان باآن زن مشہوره است وگویند که اول آن زن را ماروت دیده آمده به ہاروت گفت تا ہاروت عاشق شد وودرحد نیست که آن زن اسم اعظم از ایشان آموخت دببرکت آن برآسمان رفت حق سبحانه اورا مسخ کرده کوکب ساخت وچون در ہمه عالم ہمه جا ظہور حسن وآواز عشق است گوید قوله

بوی گل برخاست گویا در چمن ہاروت بود	بلبلان مستند گویا دیدهٔ ماروت را

در ہاروت و ماروت تا و خطابست معنے آنست گلہا کہ در چمنہا ظہور نمودہ اند وہمگی چمنہا معطر گردید گویا کہ در چمنہا روے تو بود یعنے ظہور گلہا دخوش بوے چمنہا از آثار و پر تو روے تست و بلبلان ست کہ در شور و غوغا اند گویا کہ دیدہ ہا اند کہ بر گل روے تو والہ و شیدا اند حاصل آنست کہ ہر جا کہ آوازہ حسن و جمال است اثر و پر تو نور تست و ہر جا کہ غلغلہ عشق است از ماست لیلی بدلربائی یک عشوہ یافت از تو ۔ مجنون بہ عشق بازی یک شیوہ یافت از من ۔ چون کار عاشق احتمال شدائد و بلیات نمودن و عمر بسر بردن بغم و اندوہ است وانیم از برائے آنست تا روزے بوصل محبوب رسد و بروے او ببیند گوید قولہ

میکشیم جور و جفا ہا یت ز ہجران ای صنم		روے بنما تا بہ بیند حافظ ماروت را	

ہجران جدای محبوب و دوری معشوق صنم بت را گویند کہ کافران عبادت او سکنند و آن در آراستگی و زیبائی و صورت حسن بنہایت بنابران معشوق را از روے آراستگی و زیبای حسن صورت صنم گویند ۔ مصراع ثانی خطاب روح ست وہم جسم وا ز حافظ ما اگر روے بما خطاب روح باشد مراد جسم است و اگر مخاطب جسم است روح مراد باشد و تا ر ماروت یعنی تو ہست و خطاب بمعشوق باشد معنی ظاہر است حاجت بتقریر ندارد غزل

ہنگام نوبہار گل از بوستان جدا		یارب مباد ہیچکس از دوستان جدا	

نوبہار ایام جوانی و ہنگام بدایت سلوک وکشف تجلیات و صفائے باطن گل مراد سالک بستان مجلس پیر در حالت محرومی از خود از صحبت پیر خود دور افتادن از مجالس او گوید کہ عجب حالے روئیدادہ کہ ہنگام نوبہار کہ اوان سلوک است روئیدادہ و گل کہ کنایت از سالک است از بستان کہ مجلس مرشد است جدا ماندہ و از روے دور افتادہ چون جدائی مرشد مرسترشد را سخت کار ست بنابران در مصرع ثانی بیان آن نمود کہ ہیچکس از دوستان خود دور و مہجور مباد چون کار عاشق در ہجران محبوب بجز از گریہ نیست گوید قولہ

بلبل بنالہ در چمن آمد بصبحدم		از وصل گل ہمین شود اندر خزان جدا	

معنے آنست عاشقان را کہ شب و روز بزاری بسر می برند عجب مدار کہ بلبل کہ عاشق ہستاہ گل است در چمن نالان و نعرہ زنان می آید وقتے کہ از وصل گل در خزان جدا می شود آری حدیث

ہجران معشوق راکسے داند کہ شبے از محبوب خود دور افتادہ بود کہ حال کژدم گزیدہ
داند و ہجران معشوق عذابیست عظیم کہ شدائد و بلیات روز حشر شمہ ایست ازو کہ ناظم خود گفتہ
ـہ حدیث ہول قیامت کہ گفت واعظ شہر ؛ کنایتیست کہ از روزگار ہجران گفت ؛ چون
مدار کار جملہ بر فناست کہ ـہ ہیچکس رانیست زین منزل گزیر ؛ از گدا و شاہ و زبرنا و پیر ؛
بنابران گوید قولہ

دنیاست باغ کہنہ و انسان چو نوگلند	ہر یک ز شاخ عمر کند باغبان جدا

معنے آنست کہ دنیا باغے است کہنہ و انسان درو بمنزلہ گلے ست تروتازہ اما آخر الامر باغبان
قضا و قدر ہر یکے را از شاخ عمر شان بر چیند و در محل عدم فرستد حاصل آنست کہ ہر کہ درین دار فنا
و منزل بے بقا فرود آمد و لباس حیات در بر کرد عاقبت شربت کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ
مر او را مے باید چشید ـہ درین باغ رنگین درختے نرست ؛ کہ ماند ز قفاے تبرزن درست ؛
پس واے بر آنان کہ عمر خود را ببطالت و ضلالت بگذرانند و بلہو و لعب بسر برند چون غمے
قوی تر و المے شدید تر مر سالک را از فوت عمر ببطالت نیست گوید قولہ

افسوس کین حیات جہان رایگان گذشت	افسوس دیگر آن کہ شود تن ز جان جدا

معنے آنست کہ افسوس کہ این زندگی رایگان گذشت از وفور غفلت ہمچو خر در گل دنیا افتادہ ایم
و ہیچ بہ آخرت نپرداختیم و افسوس دیگر آنست کہ مرگ در پیش است چون بمیریم و آنوقت ہم مخمور غفلت
مانیم و ہیچکس بسبب غفلت یاد ما نکند چرا کہ قولہ

بسیار خفتہ اند درین خاک سیمتن	شاہان نو عروس لبے از جہان جدا

معنے آنست کہ درینجا کہ بسے سیمتنان کہ گوئی خوبی از خورشید ربودہ بودند و بسے شاہان
کہ بغرور ملک و مال گردنکشی می نمودند و بسیارے از نو عروسان کہ بصفت ہُنَّ قَاصِرَاتُ
الطَّرْفِ موصوف بودند خفتہ اند و با خاک یکسان گردیدہ اند و ہیچکس باحوال ایشان نمی پردازد
و یاد ایشان نمیکند چون باید کہ قدم از روے عبرت درینجہان خاکی نہد کہ ـہ ہر ورقے چہرۂ
آزادہ ایست ؛ ہر قدمے فرق ملکزادہ ایست ؛ گوید قولہ

ہشدار و پاے بر سر آزادگان منہ	تنہا بہ لحد خفتہ ازین خاکدان جدا

معنے آنست کہ اے سالک دمے بخود آئی و بہوش باش و پاے بر سر کسانے کہ از تید جسم سان وزن و فرزند و خویش و اقارب و ملک و مال آزاد گردیدہ تنہا لحد خفتہ اند منہ اے ایشانرا فراموش مکن و بدعاے خیر و فاتحہ یاد نما و باحوال ایشان عبرت نما کہ ع لب از حقیقت چند خامش مکن ۔ فرو حقتگانرا فراش مکن ، و تا کہ ترک حرص و ہوا نماید تو وصل دوست رسیدن محال بنا بران

گوید قولہ

ترک ہوا و حرص مکن حافظا کنون	بہر وصال دوست شو از خانمان جدا

ہوا آرزوے نفس و نہی النفس عن الہوی معنے آنست کہ اے حافظ چون در راہ طلب دوست درآمدہ باید کہ تارک حرص و ہوا باشی کہ حرص ہوی سدیست بزرگ و حمامیست سترک ملکہ در طلب وصل محبوب از خانمان کہ جسم و جانست آزاد باید گردید و بکلی فنا باید شد و تا کہ جانی نشود مدوست نہ پیوند و ع تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ، واللہ اعلم ردیف الباء غزل

آفتاب از روے او شد در حجاب	سایہ را باشد حجاب از آفتاب

آفتاب کنایہ از محبوب مجاز باعتبار ظاہر صورت و چون فی الحقیقت شخصے است موہوم لاجرم در مصرع ثانی بسایہ نسبت داد و چون محبوب حقیقی تمام مخلوقات را از شعاع نور خودش روشن ساختہ و فیض رساند لاجرم در مصرع ثانی بآفتاب نسبت داد کہ اظہر من الشمس ست باعتبار ظہور و ضمیر او بمحبوب حقیقی حجاب اخفا و عدم سایہ مراد محبوب مجاز آفتاب محبوب حقیقی معنی آنست کہ مجاز از ظہور حقیقت در حجاب آمد و آفتاب در زیر سحاب آمد و اظہر ست کہ سایہ را حجاب از آفتاب میشود ہمچنان مجاز از حقیقت و باید دانست کہ معشوقان مجاز را در نظر سالک تا آنزمان است کہ ظہور جمال محبوب حقیقی لشدہ و چون محبوب حقیقی جلوہ گری کرد ہمگی از نظر او محو شوند ع چو سلطان عزت علم در کشد ، جہان سر بجیب عدم درکشد ، و چون در پیش ظہورات کائنات را تاب نیست گوید قولہ

دست ماہ و مہر بر بند د رخش	ماہ بمہر مر چہ بکشاید نقاب

ماہ و مہر محبوبان مجاز دسر تجلیات اسماے و صفاتی ضمیر شین رخش بر مہر و ماہ ماہ بمہر محبوب حقیقی و تجلی ذاتی باعتبار استغنا و خونریزی معنے آنست کہ وقتے کہ سالک را مشاہدہ محبوب حقیقی رو نماید محبوبان مجاز را پیش او قدر و قیمتے نماند و یا آنکہ وقتے کہ تجلی ذاتی بر دل

سالک جلوہ کند تجلیات اسمائی وصفاتی را پیش او وجود نماند ہمہ محو و منطمس شوند و چون تجلی ذاتی موجب فناء سالک است بنا بران گوید قولہ

از خیالم باز نشناسد کسے　｜　گر در آغوشش بہ بینم شب بخواب

خیال صورت موہومہ کہ در دل گذرد **آغوش** کنار **معنے** آنست کہ اگر آن محبوب حقیقی شبے از استبہا تجلی ذاتی خود از روے فضل وکرم عطا نماید از ظہور آنچنان شوم یعنی در روشنی وظہور آن چنان فانی شوم کہ کسے از صورت موہومہ مرا باز نشناسد یعنی بجز صور خیالیہ نمیندارد باید دانست کہ عاشق را می باید کہ جز با عاشقان صحبت ندارد چون عاشقان درین زمانہ کمتر اند گوید قولہ

شاہدان مستور و مستان بے شکیب　｜　خانقہ معمور و درویشان خراب

شاہدان کنایہ از عارفان کامل **مستان** کنایہ از طالبان **شکیب** صبر و آرام **خانقہ** جاے عبادت **معمور** آبادان **خراب** سرگشتہ وویران وپریشان **معنے** آنست کہ درین زمانہ عجب حالے روے دادہ کہ عارفان کامل رو در نقاب آوردہ ومقلدان مسند نشین گشتہ اند وطالبان در طلب ایشان سر بہ بیابان نہادہ اند و خانقہ از مردمانِ مُرائی پُر و درویشان کہ کنایہ از خانقہ نشینان است خراب کہ ہیچ سوز و درد الہی ندارند در ہمہ تحصول دنیوی بگمارند و تحمل کہ درویشان مراد طالبان و خراب از ینجہ کہ ہیچکس نہ کہ ایشانرا بمراد رساند چون حصول عاشق در عشق غیر از گریہ و زاری نیست بنا بران گوید قولہ

خون دل در جام دیدم از سرشک　｜　آبرو بر باد دادم از شراب

معنے آنست کہ در عشق آن معشوق چندان گریستم کہ دلم خون گشتہ بجاے سرشک بیرون آمد در از عشق کہ نہان بود ظاہر شد وبسبب آن رسواے عالم شدم چرا کہ بعاشقی مشہور شدم و ہیچ بکام دل نرسیدم و چون سوز و درد عاشق کس نتواند دریافت گوید قولہ

سوز مستان گر بداند محتسب　｜　دردم از مستان زند آتش بر آب

مستان عاشقان کنایہ از خود و در مصرع ثانی کنایہ از چشمان **محتسب** کنایہ از منکر کہ مانع عشق است **معنے** آنست کہ اگر منکر سوز عاشقانرا دریابد و احوال مایان معلوم نماید سفے الحال از دو دیدہ خود آبے بر آتش ایشان زند یعنے برین سوزندگی ایشان رحم آرد و در بعضے نسخہ

درمصرع ثانی بجاست مستان میشان دیده شده یعنی اگر محتسب سوز ما را دریابد سے الحال ببین سوزندگی ما بجاے آب سے نه علاج این سوزندگی ما چیز از سے نمایند و از انکار باز آیند لیکن گریه موجب حصول مراد است که البکاء یحصل المراد بنابران گوید قوله

زیر دامن باز دارد چون سحاب	ہر کرا از دیده شد باران اشک

باران اشک اضافت بیانیه معنے آنست که ہر که در عشق معشوق رنج و جفا میکشد و مدام بگریه و زاری میگذراند گو غم مخور که این غم را عیش در پیٔ است بموجب ان مع العسر یسرا چنانچه سحاب ماد که دامن سحاب است ازلیس وارد و چون عشق دولتے است عظیم که طلب آن ہمه کس لازم بنابران گوید قوله

محتسب را حد بید و حساب	از براے باده سے باید زدن

باده عشق معنے آنست که مے عشق سے است که از براے آن منکران را حد بید و بیشمار باید زدن که چرا نه نوشیدند که حصول انسانیت موقوف بمی نوشی است چرا که ناظم خود جاے دیگر فرموده سه حیوان آنکه ننوشد مے و انسان نشود * و چون از عاشقان ترک معشوقان هیچ وجه صورت نه شد بنابران گوید قوله

ترک ترکان خطا بنو و صواب	حافظا وعظ و نصیحت گو مکن

لفظ گو خطاب است و مخاطب محذوف و آن منکر ست معنے آنست یعنے اے حافظ مر منکر را بگو وعظ و نصیحت پیش ما از انجهت که ما عاشقیم و از عاشقان ترک معشوقان صواب نیست بیت نظر کردن بخوبان دین سعدیست * معاذ الله کسے از دین بگردد ۔ غزل

که آمد ناگهان دلدارم امشب	تعالے الله که دولت دارم امشب

درین غزل حالت بیان بسط است و بیان دولت که در مصرع اول است در مصرع ثانی است قوله

بحمد الله نکو کردارم امشب	چو دیدم روے خوبش سجده کردم

سجده کردن کنایت از فانی شدن است فرد در سجده کہ سے نشود سر ز تن جدا * در ملت وفا کسیش ملم کرده اند * نکو کرداری کنایه از سجده کردن است قوله

ز بخت خویش برخوردارم امشب	نهال عیشم از وصلش برآورد

نہال عیش اضافۂ سانیہ برآورد باردر گردید برخوردار فیض یاب قولہ

که سرپوش از طبق بردارم امشب	بران عزمم اگر خود میرود سر

عزم قصد معنے آنست که الحال بسبب مشاہدات تجلی ذاتی بران قصد ہستم که سرپوش یعنے پردہ از نعمتے که در طبق دلست دور کنم لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ ودم انا الحق وسبحانی زنم اگرچہ در گفتن آن سر برود قولہ

چو منصور ار کنی بردارم امشب	کشد نقش انا الحق بر زمین خون

یعنے در مقام عشق بمنزلہ رسیدہ ام اگر بالفرض چون منصور حلاج بر دارم کشند ہر قطرۂ که از ما بر زمین چکد منقش بہ نقش انا الحق گردد قولہ

زکوۃ حسن دہ خوشدارم امشب	توصاحب نعمتی من مستحقم

میم ساکن در خوشدارم بمعنے مفعول یعنے خوش دار مرا۔ قولہ

چہ شور ست این که در سر دارم امشب	ہمی ترسم که حافظ محو گردد

محو گردد فانی گردد یا مست لایعقل گردد شور بمعنے غلبہ و مستی غزل

زتاب ہجر تو دارد شرارِ دوزخ تاب	زباغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب

معنے آنست که طلب عاشقان مر ریاض رضوان را نہ از بہر قصور و حور است بلکہ از بہر لقائے تست کما قال اللہ تعالے اِنَّ لِقَاءَ اللّٰہِ تَعَالٰی فِی الْجَنَّۃِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقٌّ ۔ قال علیہ السلام سَتَرَوْنَ رَبَّکُمْ کَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَیْلَۃَ الْبَدْرِ وچون دوزخ از ہجر تو تابیست استعاذہ ما از بہر آن است نہ از دوزخ دیا آنکہ بہشت باچندین آب وتاب است از جہتہ آنست که موعود بلقائے تست ودوزخ چندین تاب که دارد ازانجہتہ که موعود بہجر انست وچون مرجع ہمہ موجودات حق ست وہمہ فیض یاب از وست بنابران گوید قولہ

بہشت وطوبے وطوبے لہم وحسن مآب	بحسن عارض وقد تو بردہ اند پناہ

عارض یقین حقیقت محمدی ؐ قد تعین ثانی که صور علمیہ بود طوبے دل وبہشت روح ورمح چون مرتبہ اجمالیست مظہر حقیقت محمدی شدہ ودل چون مرتبہ تفصیل است مظہر تعین ثانی شدہ معنے آنست که بہشت وطوبے که مراد ازان روح ودل عارفست خوشی

مرایت انداونیکو جاے بازگشتی بہ تعین حقیقت محمدی وصور علمیہ کہ بمنزلہ عارض وقد توانند بنا دبرده
لے فیضیاب ازان ہاست ویا آنکہ از بہشت وطوبے عین بہشت وطوبے معروف باشند
زیرکہ مرجع ہمہ موجودات حق است چون کار عاشق مدام بگریہ واستغراق بخیال معشوق است گوید قولہ

دو چشم من ہمہ شب جوئبار باغ بہشت		خیال نرگس مست تو مینداندر خواب	

دو چشم مبتدا موصوف جوئبار صفت او بتقدیر حرف رابطہ مصراع ثانی خبر معنی است
کہ دو چشم من از کثرت دموع کہ بمنزلہ جوئبار باغ بہشت است ہمہ شب خیال نرگس مست در خواب
مے بیند گویا کہ اطراف نرگستہ داین رمزیست کہ نرگس برلب جوے می کارند تا عکس
گلہارا نموده ستود و موجب وقت شود وخیال درین مقام لمع خاست کہ معنی صور خوابی د
خیالی لستر بیست نہ بکسر جاکہ بمعے قوتی از قواے بستر بیست پس سوال کسے کہ گوید کہ جوئبار جواب
ندارد جاے نیافت برین تقدیر وبیرانیکہ چشم من یعنے ذات من باعتبار مراد در خیال نرگس
مست اوکہ از روے تمثیل ہمان ذات محبوبست ہمیشہ میباشد جوئبار بہشت ہمیں حال
دارند یعنے ہمہ مستان ذات عالی الدرجات اند ونیز ذکر خواب بطریق تزئین است چون نمود
بہار محض خیال اوست گوید قولہ

بہار شرح رخت داده است در ہر فصل		بہشت ذکر جمیل تو کرد در ہر باب	

معنے آنست کہ در ہر فصلے از فصلہاے کہ بہار روے نماید وگلہاے رنگارنگ کہ بظہور مے آید
بیان رخ تست یعنے نمونہ از جمال تست ودر ہر باب کہ از نیکوی وخوبی بہشت ذکر کنند بیان
ذکر جمیل تست باید دانست کہ عاشق را مدام از معشوق غم بیاندزه مے رسد وآن موجب
شکایت باشد چون شکایت از عاشق نازیباست بنابران شکایت را بصورت شکر گوید قولہ

لب ودہان ترا است سبا حقوق نمک		کہ ہست بر جگر ریش وسینہ ہای کباب	

لب ودہان مراد مظاہر خطاب بمعشوق حقیقی کہ ظاہر ست در مظاہر زیرا کہ صوفی صاحب شہود
در ہر چہ نظر کند خدا را بیند ونمک انداختن بر جگر کنایہ از آزردن وجہ گفتن میگوید کہ لب
دہان تراوستے کہ قابل تکریر اتحمل فیہا مئی یفسد فیہا گشتند حق نمک ہستان بر جگر ریش
عاشقان انا عرضنا الامانۃ بیدا آمد صاحب مرتبہ گویداین ظلوم وجہول را بابانت بر سر

با اینهمه طعنہ اتجعل فیہا خوش تر میتواند بود کہ لب اشارہ باسم متکلم و دہن عبارت از وجہ اللہ است اے ذات اللہ پس نمک برین تقدیر انہ کان ظلوما جہولا و چون متعلم عشق را نہایت نیست و وصل معشوق بس دشوار بنابران گوید **قولہ**

بسوخت این دل خام و بکام دل نرسید	بکام دل برسیدی نریختی خوناب

خوناب اشک خون آلود معنے آنست کہ این دل بے استعداد در آتش ہجر بسوخت و بکام دل کہ شہادتست نرسید یعنی کتم عشق از من نشد کہ بآن امید شہادت میداشتم کہ من عشق وعف وکتم فقد مات شہیدا آرے بکام دل میرسید اگر اشک خون آلود کہ موجب اظہار عشق است نریختی اے نگریستی و صبر کردی و آن از ما بظہور نہ پیوست و چون بنظر حقیقت نگری ہمہ موجودات عاشق او ہستند بنوعے و وجہے بنابران گوید **قولہ**

گمان مبر کہ بدور تو عاشقان مستند	خبر نداری از احوال زاہدان خراب

معنی بیت ظاہر ست چون بے مدد معشوق کار عاشق پیش نمیرود گوید **قولہ**

مراد در لبت شد یقین کہ جوہر لعل	پدید می شود از آفتاب عالمتاب

لب مراد لطف ہ لب کہ شیرین جوے شد لطف خدا است * باغ جانرا ناب او نشو و نما است و از لطف عشق کہ بندہ را ہیچ لطف بہ ازان نیست کہ اللہ تعالے بعشق خود آشنا گرداند معنے آنست کہ مراد در دور لب تو یعنی در عشق تو کہ آفتاب وار بر دلم تافتہ و دل ما کہ سنگ وار بود گداختہ مانند جوہر لعل گردانید پس بر ما یقین شد کہ از تابش آفتاب لعل میگردد و نیز آنست کہ مرا تا نظر بر لبہاے تو کہ از شعاع آفتاب رخ تو مانند جوہر لعل سرخ و درخشان بیند بر من گشت کہ از تابش آفتاب لعل پدید مے شود چون سالک را باید کہ عمر بہ بطالت نگذراند و بعشق کہ موجب حصول معرفت است ساعی باشد میگوید **قولہ**

مہل کہ عمر بہ بیہودہ بگذرد حافظ	بکوش و حاصل عمر عزیز را دریاب

معنے آنست کہ اے حافظ خود را ضائع و بیکار مدار تا عمر ببطالت نگذرد بلکہ سعی نما در حصول حاصل عمر عزیز کہ معرفت حق است و ما خلقت الجن والانس الا لیعبدون اے لیعرفون جہدے کن *

غزل

صبح دولت میدمد کو جام همچون آفتاب ‖ فرصتے زین به کجا باشد بده جام شراب

دولت کنایه از میل جام دل سالک یا مرشد جام شراب کنایت از حقائق و معارف معنے آنست که آن وقت وصال که اقتضاے مشاهدات تجلیات کند صبح وار میدمد دل که قابل این دولت بود کجا یا مرشد که بطفیل او میسر آید کو یعنی گویا آن دل یا آن مرشد را حاضر وقت یافته بعرض حال خود ستافت و گفت وقتے به ازان کجا خواهی یافت که بسوے او خواهی شتافت فیوضات سبحانی که در تو ودیعت نهاده اند ظاهر گردان و اتباع خود را فیض رسان و بیان حقائق و معارف در ما تا خوش گشته طے آن منزل نمایم چون عاشق را بموجب اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ بیان شکر آن کردن و به ابناے جنس ترغیب کردن لازم است بنا بران گوید **قوله**

خانه بی تشویش و ساقی یار و مطرب بذله گو ‖ موسم عیش ست و دور ساغر و عهد شباب

خانه بے تشویش بے تعلقی وجود و بکار و بار دنیا ساقی و مطرب مراد مرشد باعتبار اختلاف مقامات باعتبار بیان اسرار ساقی و باعتبار دلداری بشارتها مطرب پس میگوید و ترغیب طالبان مینماید که مارا بے تعلقی دست داده و سر رشته مراد بدست افتاده که مرشد بیان معارف و حقائق میکند و این وقت موسم عیش است و دور ساغر عهد شباب همچنین در ابیات آینده **قوله**

شاهد و ساقی بدست افشان و مطرب پای کوب ‖ غمزهٔ ساقی ز چشم مے پرستان برده خواب

شاهد نور تجلی ساقی معشوق و مرشد دست افشان رقص کنان مطرب ترغیب دهندگان و آگاهنده در طریق غمزه کنایه از ظهور و خفا و عدم التفات و مردمی و دلنوازی مے پرستان برده خواب مضطرب و متفکر ساخته **قوله**

جای امن و یار ساقی و حریفان همصحبت ‖ کرده چشم مست ساقی مے پرستان را خراب

حریفان یاران و حواس چشم مست ساقی کنایه از تجلی ذاتی محبوب **قوله**

مجلس خاص ست و جای امن و نزهتگاه انس ‖ اینکه می بینیم به بیداریست یارب یا بخواب

مجلس خاص بے مزاحمت رقیب جاے امن معمورة الانس از خواداتات معنی این عبارت آنست که شاهد تجلی جلوه کنان و ساقی معنوی مے نوشان چنانچه در گلشن راز است که ناگاه برگاهے می بیند حق تعالے ساقی گشته شراب میدهد و ایشان چون آن شراب می نوشند بخود فانی مے گردند

واین در تجلیات افعالی میباشد ومطرب که مرشد است پاے کوب اے بخوشی تمام اسرار ومعارف بیان کنان وظهور وخفاے محبوب بخواب غفلت وپندار از عاشقان بربوده وہمہ را مشتاقان لقاے خویش کرده وخلوتے بےمزاحمت اغیار ویار ساقی وحواس مطیع وہمدم وظهور ذات محبوب عاشقان را خراب ساخته اے درمعرض فنا وبیخودی آورده چون عاشق بچنین نعم سرفراز گردید وخود را شایان آن نمی بیند گوید مجلس خاص است الخ معنے این بیت واضح است چون راحت عاشق بدون عشق نمی شود گوید **قوله**

خوش بود ترکیب زرین جام با لعل مذاب	ازپے تفریح طبع وزیور حسن وطرب

تفریح کشادگی وفرحت زیور آراستگی زرین جام دل مصفا لعل مذاب لعل گداخته شراب شرح مراد محبت حقیقی معنے آنست که از بهر فرحت طبع ورفع اندوه وپیرایه حسن وطرب خوش بود دل مصفا با محبت خالص اے شادی بدین چیزہا مے افزاید وحسن خوبتر مے نماید ہر چند عشق غالب تر جمال خوبتر مے نماید چون بےکشش معشوق بجاے نمیرسد گوید **قوله**

در ضمیر برگ گل خوش میکند پنهان گلاب	ازخیال لطف مے مشاطۂ چالاک طبع

مشاطه چالاک طبع اضافت بیانیه ضمیر برگ گل رخسارۂ محبوب یعنی از نزاکت وخیالات لطافت مے است که مشاطه چالاک طبع که طبع انسانیست وآرایش دہنده وے است در ضمیر برگ گل که کنایه از رخساره محبوب مے سرخ گلاب را خوش پنهان میکند یعنی بعد از خوردن مے که بر رخساره محبوبان بظهور مے آید چنانچه خود فرموده مے نماید عکس مے بر رنگ رُوے تو خوشت وازینجا بحقیقة شتافتن استبعاد ندارد چه درنهاد ہر که محبت حقیقی جلوه گر شود محبوب حقیقی اش رو نماید مَنْ كَثُرَ صَلَاتُهُ بِاللَّيْلِ حَسُنَ وَجْهُهُ بِالنَّهَارِ ونیز مشاطۂ چالاک طبع مرشد کامل ضمیر برگ گل وجود مرشد گلاب مشاهدات تجلیات معنے آنست که ازجهة صفا ولطافت عشق مرشد کامل را مے سزد تا مشاهدات تجلیات را در وجود مسترشدان خود راه دہد یعنے چون سالک درراه عشق درآمد مرشد کامل الوهاب مشاہدا آتش میکشاید تا بذوق آن مشاهدات از حرارت ومرارت آن مطلع میگردد وشادان قدم درراه مے نهد این بیتها وجوه بسیار است اما مختصر کرده شده آورده اند که خواجه بسبب غبار خاطر از اہل شیراز وقتے

میل بہت ہر دیگر نبود و بکوچہ عبور نمود کہ حاصلے از فضلاد را دادے معنی این بیت مشغول بود و چند وجہ گفت و آن در شرح میر حسنی مسطور ست خواجہ شہد گفت کہ مخدومنا وجوہے کہ فرمودند ہمہ موجہ و خوب ما بود اما انچہ ارادۂ شاعر بود مورد ے نگشت مخدوم وجہے دیگر گفت ازاد تنبیہ گفت مخدوم بارک اللہ ہنوز ارادۂ شاعر دور ست مخدوم گفت کہ خود عنایت فرمائید تا مستفید شویم خواجہ فرمود کہ ارادہ شاعر در ہنگام این شعر آن بود کہ چون چند بیت بالا در طلب وصال و حصول آمال فرمود و اظہار تمسیت اسباب نمود ملہم غیبی بر سرش این ندا داد و از زبان محبوب این صدا برکشاد تا کہ مطلوب طالب را بجود بخواند طالب بمطلوب رسیدن تواند تا کہ از جانب معشوق نباشد کششے * کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد * لفظ خیال از روے تسامح بمعنے قصد و ارادہ و مے کہ بمعنے عشق است کنایہ از ذات اللہ و مشاطۂ چالاک طبع کنایت از استعداد سالک و گل کنایہ از دل سالک و برگ گل کنایہ از مقامے از مقامات آن بود از گلاب تمنا ے سالک مراد باشد کہ بخاطر خویش مے تراشد و باید دانست کہ دل سالک غنچہ وار ورقہا تو بر تو دارد و استعدادش ہنگام شگفتگی بہر ورقے جلوہ دارد بیت دل عاشق چو گل ورق ورق است * خاطرش را بہر ورق سبق است * معنے بیت آنست کہ ارادہ لطف است کہ استعداد سالک میجباند تا آن استعداد معنی در درونش مضمر میگرداند و ینبوع دارش میجوشاند تا سالک از کمال ذوق سفینہ شکستہ خویش را در دریاے احدیت میراند یعنے خواہش و ارادہ ما ترا باین راہ آوردہ و کشش ما ترا شایستہ این گردانیدہ و الا ہیہات تا ترا الکتراب و رب الارباب و تا کہ سخن عاشق مقبول محبوب نشود مقبول عالم نشود ہماران گوید قولہ

تا شد آن مہ مشتری درہاے حافظ را کنون	میرسد ہر دم بگوش زہرہ گلبانگ رباب

معنے آنست کہ از ان روزے کہ کلمات درد انگیز و سخنان عشق آمیز حافظ را آن مہ خریداری نمودہ و مقبول خاطر او گردیدہ و از بسکہ مردمان با یکدیگر ساز و رباب میگویند کنون بحدے اشتہار یافتہ کہ آواز گلبانگ او بآسمان رسیدہ غزل

گفتم ای سلطان خوبان رحم کن برین غریب	گفت در دنبال دل رہ گم کند مسکین غریب

سلطان خوبان محبوب حقیقی معنے آنست کہ روزے بجناب محبوب حقیقی از راہ عجز و زاری

التماس نموده که ای سرور محبوبان سخی نما برین غریب واز دریای هجر بساحل وصل رسان وگرفتار شدائد وبلیات فراق مدار محبوب از راه بی نیازی وکم توجهی که شیوهٔ محبوبان است گفت که مساکین وغریبان در پی تمنای دل کم میروند تو چرا بگفته دل خود برآمدی وبدام عشق گرفتار گشتی وهر که چنین کند سزایش اینست تقصیر ما نیست حاصل آنست که چون ایجاب عشق نمودی بار گران شدائد وبلیات نیز می باید کشید وتن برضا باید داد چون امتناع وسوال که لازمهٔ عشق است گوید قوله

گفتمش بگذر زمانی گفت معذورم بدار	خانه پرورد چه تاب آرد غم چندین غریب

خانه پرورد معنی ظاهری ظاهر است ومعنی حقیقی آنکه گفتم مر آن محبوب حقیقی را که زمانی برما گذر کن وبسوی ما توجه فرما گفت که ازین تکلفات مارا معذور دار که من بحسب ذات خود بی نیازم لاجرم توجه بکسی نمی آرم که نازپروردم وناز پرورد غم غریبان ندارد که بایشان احتیاجش نیست لاجرم توجه بکسی نمی آرد چنانچه قوله

خفته بر سنجاب شاهی نازنینی را چه غم	گر ز خار وخاره سازد بستر وبالین غریب

سنجاب قسمی از جامه خاره سنگ سخت معنی آنست که نازنینی که بر بستر شاهی خفته باشد اورا چه غم از غریبی که از خار بستر سازد واز خارا بالین نماید وآنست که حق جل وعلا من حیث الصفات بمظاهر احتیاج دارد چنانچه خالقیت بی مخلوق ورازقیت بی مرزوق وعلی هذا القیاس صورت نه بندد وهو غنیٌّ بحسب ذاته کقوله وَاللّٰهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ وشیخ محی الدین در مصنفات مبین ساخته وصوفیه اجمعهم بر همین مذهب مقر اند وخواجه نیز با ایشان است بنا بران باقتضای بشریت ذات وصفات را متحد دانسته کما قال بعضهم صِفَاتُ اللّٰهِ عَیْنُ ذَاتِهٖ از ذات صفات خواسته این معنی نموده جواب آن مِنْ حَضْرَتِ الذَّاتِ شنیده تا تنبیه باین معنی باشد که حضرت حق من حیث الصفات بمخلوقات احتیاج دارد ومن حیث ذاته بی نیاز است وبهیچکس احتیاج نیست چنانچه موسی عم گفت رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْکَ جواب لَنْ تَرَانِیْ شنید چون ابلیس حاجب درسرای وحدتست واگرچه آن مانع است مر عاشقانرا اما چون بودن او آنجا عین حکمتست گوید قوله

ای که در زنجیر زلفت جان چندین آشناست	خوش فتاد آن خال مشکین بر رخ رنگین غریب

زلف جذبہ ست زلف نام جذبۂ ذات حق است • دل کہ قیدش گشت جان مطلق ست
خوش فتاد کہ اینچنین ذات را اینچنین مظہری می بایست آنخال مشکین تعین انسانی وجود بشری
کہ مانند خال بران ذات واقع شدہ رخ رنگین ذات وجہ الله مراد این عشق دیر خال مشکین
عبارت از مظہر اسم المضل چون ابلیس کہ حاجب درجلو تسرای وحدت است ہر بوالہوسی را رہ نمید ہد
رخ وجہ الله کہ ذات است ومراد ازان وحدت است معنی آنست کہ ای محبوب من کہ جان ہزاران ہزار بستہ
زنجیر عشق تست آنخال مشکین کہ زنگ شیطانی است خال وار بر رخسارہ وحدت تو نشستہ چہ خوش و
بسیار موزون افتادہ کہ اینچنین جناب عالی را این چنین حاجبی غیوری باید وچون استغناء بی نیازی
شیوہ محبوبانست گوید قولہ

می نماید عکس می بر رنگ روی مہوشت		ہمچو برگ ارغوان بر صفحۂ نسرین غریب

مراد از می مستی اوذکر موصوف وارادہ صفت ومراد ازان استغناست معنی آنست از بس کہ صفت
تکبر وبی نیازی در ذات تست ملامات آن بر چہرۂ مہوش تو ظاہر وباہرست وآن بتو بس زیباست
آنچنان کہ برگ ارغوان بر صفحۂ نسرین موزون مینماید گاہ گاہ چون مشاہدہ محبوب موجب قتل
عاشق است بنابران گوید قولہ

بازگفتم شاہ من رو عارض گلگون بپوش		ورنہ خواہی کرد مارا خستہ و غمگین غریب

عارض گلگون تجلی جلالی قہاری معنی آنست کہ ای محبوب من اگر می بر ینحال دلریش داری
پس عارض گلگون خود بپوش ای تجلی قہاری پیش میاد گرنہ مارا خستہ و غمگین وغریب خواہی ساخت
بسبب عدم حصول مراد کہ وصل ست چون نقاب مرمحبوب را موجب ازدیاد حسن است گوید قولہ

بس غریب افتادہ است ان مو خط گرد رخت		گرچہ نبود در نگارستان خط مشکین غریب

خط عالم اسماء وصفات ونیز عالم کثرت وذات حق درپردہ اسماء وصفات نہان گشتہ معنی آنست
کہ این خط کہ مراد ازان پردہ اسماء وصفات است بر روخ ذات تو کہ برآمدہ دیدہ شدہ اگرچہ مانع
وحدت تست اما بس غریب وموزون افتادہ کہ اینہم موجب ازدیاد حسن است اگرچہ خط سیاہ در
نگارستان چندان خوش وزیبا نمی نماید چون مدام عاشق را قلقے واضطرابے درپیش است گوید قولہ

گفتم ای شام غریبان طرہ شب رنگ تو		در سحر گاہان حذر کن چون بنالد این غریب

طرهٔ شبرنگ زلف سیاه مراد ازان حجاب ونقاب سحرگاهان انتهاء جذبهٔ عشق که صحوایشان را روے دہد واویلا بنیاد نهند معنے آنست کہ اے کسیکہ زلف شبرنگ توشام عاشقان است ہرگاہ زلف فرومیگذاری وعالم کثرت را بجلوہ مے آری برچشم عاشقان روز روشن تاریک میسازی بسبب اخفاے نور تجلی پس حذرکن از نالہ وزاری شان کہ دروقت سحر از ایشان سرمیزند وچون کار معشوق مدام استغنا است بنابران جواب داد قوله

غریبا	دور نبود گر نشیند خسته و غمگین	حیرتند	گفت حافظ آشنایان در مقام

معنے آنست کہ اے حافظ آشنایان کہ در قرب جوار ما جا دارند در مقام حیرتند بسبب استغنای ما پس اگر غریبے خستہ مے نشیند وغمگین خاطر گردد عجب نیست غزل

یا اصحاب	الصبوح الصبوح	سحاب	میدمد صبح کله بسته

دمیدن برآمدن وطلوع نمودن صبح سپیدی کہ پیش از طلوع آفتاب برافق ظاہر شود واینجا کنایہ از حالے است کہ پیش از طلوع آفتاب حقیقت بردل سالک ظہور کند وباطن او را از ظلام بشری روشن سازد کله بکسر والتشدید خیمہ خورد کہ از جامہ تنک کنند وسحاب بمعنی ابر اینجا کنایہ از مشاہدات تجلیات وسحاب وار متراکم گردد ومانع دخول غیر شود صبوح بفتح صاد چاشت واینجا باعتبار ذکر محل وارادہ حال مراد نوشیدن شراب کہ سلاطین دران وقت مینوشند الصبوح آوازیست کہ برائے نوشیدن شراب دروقت صبوح بیاران کنند معنے آنست کہ صبح حال دبا بداد اقبال در رمیدہ مشاہدات تجلیات رو نمود اے یاران بجام صبوحے کہ عاشقان مے نوشند ومواہب فتوح کہ طالبان را رومیدہ مشغول شوید ومشاہدات تجلیات را تماشا نمائید چون آخر کار ہمگی کائنات وتمامی مخلوقات بر فناست وبہتر از حصول عشق کارے نیست بنابران گوید قوله

یا احباب	المدام المدام	لاله	مے چکد ژاله بر رخ

ژاله معروف وچون افتادن ژاله موجب فنائے ریاحین ربیعی است لاله گل سرخ معروف مراد اہل دنیا کہ داغ سیاہ حب دنیا بر جگر دارند المدام آوازے کہ بشرب شراب بوقت شبانگاہ کنند مدام شراب معنے آنست کہ ژاله بررخ لاله میچکد وابنائے زمان را موت طبیعی بفنا میکشد اے دوستان تا بفنائے طبیعی نرسیدہ آید بعشق پردازید تا ببقائے ابدی باقی مانید قال اﷲ

ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل اللہ اموات بل احیاء عند ربہم وچون عاشق را
باید کہ جوانی راغنیمت داند وکار امروز بفردا نہ افگند بنا بران گوید قوله

می وزد از چمن نسیم بہشت	پس بنوشید دائما مے ناب

معنے آنست کہ تا وقتے کہ باد انفاس کہ مراد از نسیم بہشت است در چمن انفاس وجود تو
وزان ست وباد حران پیری ومرگ در وراہ نیافتہ پس ہشیار باشید اے عاشقان ومدام در
نوشید مے کہ عبارت از عشق الٰہی است مستغرق باشید چون مدام کار عاشق میخواریست خصوصا
در آوان بہار بنا بران گوید قوله

تخت زرین زدہ است گل بچمن	راح چون لعل آتشین دریاب

گل جوانی ومشاہدات تجلیات راح شراب مراد محبت حق معنے آنست کہ اے سالک عاشق
گل جوانی در چمن وجود تو تخت زرین زدہ اے رونق بخش وتازگی دہ وجود تو شدہ است یا آنکہ
مشاہدات تجلیات بر دل ورود نمودہ وآں موجب رونق قلب باشد پس در ین چنین اوانے
شرابے کہ چون لعل سرخ باشد کہ کنایت از محبت الٰہی است دریاب اے بنوش وچون محبت الٰہی
بے دستگیری مرشد صورت نہ بندد وبجاے نرسد گوید قوله

بر رخ ساقی پری پیکر	ہمچو عاشق بنوش بادہ ناب

معنے آنست کہ اے سالک عاشق اگر خواہی کہ شراب محبت الٰہی بنوشی پس بر رخ ساقی
پری پیکر یعنے در مصاحبت مرشد کامل مانند عاشقان بادہ بنوش کہ عاشقان بے مصاحبت
محبوب شراب نمے نوشند قوله

گر لستان ز آب زندگی جوئی	مے نوشین بخور ببانگ رباب

معنے آنست کہ اگر جویان آب حیات ہستی پس بنوش مے شیرین را بگفتہ مرشد کامل تا لقیامت
نام تو از صفحہ روزگار محو نہ شود وچون روز بروز در عالم کمی ونقصانے رو میدہد بنا بران گوید قوله

در چنین موسمے عجب نبود	بد کہ بندند میکدہ بشتاب

معنے آنست یعنے اے برادر اید دل ہر چہ توانی کردن بکن کہ عجب ہنگامے روے دادہ
کہ درین ہنگام اگر در میکدہ را بشتابی بندند وقیامت قائم شود عجب نباشد وچون احوال

عاشق یکسان نیست گاه قبض گاه بسط گاه وصال گاه ہجران بنابران بیان احوال قبض وہجران میکند وگوید **قوله**

افتح یا مفتح الابواب	در مے خانہ بستہ اند دگر

میخانہ عالم غیب کہ پر از بادۂ تجلیاتست وبستگی عبارت از قبض واردات معنی آنست کہ در واردات بر من بستہ شد بکشا اے کشایندۂ درہا ویا آنکہ ولولہ عشق از شما فروشد باز آن ولولہ را بما ارزانی دار اے کشایندۂ درہا چون در کار عاشق ریا را دخلے نیست بنابران گوید **قوله**

فاتقوا اللہ یا اولی الالباب	حافظا مے بنوش رندانہ

معنے آنست کہ اے حافظ مے محبت ومعرفت بطریق رندان بنوش لے بے آمیزش ریا وتقوی ورزید برائے خدا یعنے از غیر خدا پرہیز نمائید اے صاحب عقل منور ودر بعضے نسخہ این بیت چنین دیدہ شدہ ؎ حافظا غم مخور کہ شاہد بخت ٭ عاقبت برکشد ز چہرہ نقاب ٭ **ردیف التاء ۔ غزل**

آورد حرز جان ز خط مشکبار دوست	آن پیک نامہ بر کہ رسید از دیار دوست
خوش میکند حکایت عز ووقار دوست	خوش میدہد نشان ز جمال وجلال یار

پیک نامہ بر کنایہ از جبرئیل عم دوست کنایہ از حق تعالے حرز پناہ خط مشکبار دوست کنایہ از قرآن مجید جمال صفات رحیمیہ چون اِنَّ اللّٰہَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ و اِنَّ اللّٰہَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ جلال صفات قہریہ چون اِنَّ اللّٰہَ شَدِیْدُ الْعِقَابِ دیگر یَوْمَ یُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِیْ وَالْاَقْدَامِ عز ووقار اشارت بصفات عز وشان چون اِنَّ اللّٰہَ لَقَوِیٌّ عَزِیْزٌ لَا اِلٰہَ اِلَّا اَنَا وَلَہُ الْکِبْرِیَاءُ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ **معنے** آنست کہ جبرئیل از درگاہ صمدیت نزول کردہ وحرز جان وتعویذ امان از مکر وشیطان کہ قرآن ہست آوردہ وآن قرآن از جمال وجلال حضرت ملک منان ذو الجلال نشان خوش میدہد وحکایت عز ووقار بوجہ دلکش میکند چون جانفشانی عاشق از بسکہ جناب محبوب بلند است قدرے ندارد گوید **قوله**

زین نقد قلب خویش کہ کردم نثار دوست	دلدادمش بمژدہ وخجلت ہمی برم

معنے آنست کہ عوض این نامہ فرستادن جان ودل خود را فدائے آن نامہ دوست کردہ ام وباوجود این خجلت ہمی برم ازین نقد ناسرہ خویش کہ نثار دوست کردم چراکہ چندان قدرے

نیستے مارد که نثار آنخاب کرده شود باید دانست که عاشق بر دو نوع است ناقص وکامل ناقص آنست که بسبب عوارضات وحوادثات از دوست معرض گردد وکامل آنست که هیچ وجه از وجوه از دوست برنگردد اگرچه ہم سر دران بود قوله

اگر باد فتنه ہر دو جہان را بہم زند	ما و چراغ چشم ره انتظار دوست

معنے آنست که اگر حادثات وآفات بمنزله نزول نمایند که کونین را بہم زنند باوجود آن ما وچراغ چشم در راه انتظار دوست یعنی ما از عشق دوست اعراض کننده نیم. ہیچ نوع خلل در عشق ما راه نخواهد یافت و ہیچ وجه در محبت ما نقصے نخواهد شد باید دانست که اکثر زبان طاعنان در حق عاشقان دراز شود چون انجام کار ہر یکے مبہم است که انجام کار بعلة معیت که قَبِلَ مَنْ قَبِلَهُ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّهُ لَا لِزَلَّةٍ بنابران گوید قوله

ماییم و آستانهٔ عشق و سر نیاز	تا خواب خوش کرا برد اندر کنار دوست

درین بیت خبر محذوف است وآن اینست که باید دید معنے آنست که اے زاہدان شما بزہد خود مغرور وما بعشق خود مسرور درین میان باید دید که لطف دوست کرا در یابد وکرا خواب خوش درکنار دوست بود یعنی بوصل او رسد وچون راه دوست سراپا رنج ومحنت است و درد وغم واین نیک وبد وآفات وحوادثات اگرچه باعتبار ظواہر از گردش افلاکست وتاثیر کواکب اما فی الحقیقة نه باستقلالست بلکه بامر حاکم جبارست وفاعل مختار وعارف کسے است که در صور اسباب مسبب را بیند چنانچه در شرح گلشن راز میگوید ؎ ولے چون بنگری در اصل این کار ؛ فلک را میبی اندر حکم جبار ؛ اگرچه از افلاک وانجم اثر باین عالم سفلی میرسد واین معنی شهود خاص وعوام است ولے چون در اصل ایجاد این کار بنگرند فلک را نیز ہمچو سائر مخلوقات محکوم حکم ملک جبار مے یابند وافلاک وانجم درین حرکات وآثار واحکامے که از اوضاع ایشان بعالم سفلی میرسد نه باختیار خود اند بلکه ہمه مجبور حکم الہی اند وچون ہر نیکی وبدی از وزیر مدعا یا وزیردستان عائد میگردد وتاما چون نیک نگاه کنی ہمه از بادشاه است وبامر وحکم اوست دیگر واسطه بیش میند چون جماعتے از عجم که تصدیق بوحدانیت حق است بے نصیب است وبجہة عدم استعداد وقابلیت ره بمیدان برده اند افلاک وانجم را در تاثیر مستقل داشته اند وصدور کائنات مستند باوضاع ایشان

نموده و قائل بران شده که هر اثر که بعالم کون و فساد میرسد هم ازین شکل غریب افلاک و انجم است که میرسد و غیر ایشان فاعلے دیگر نیست اند بدین جهة مردود شرع نبی شده که مَنْ اٰمَنَ بِالنُّجُوْمِ فَقَدْ کَفَرَ و چون فی الحقیقت این چرخ مدور و انجم جمله مسخر امر الهی اند و هر چه حق میفرماید بدان میکنند مجبور حکم کردگار است و اختیار از خود ندارد ازین جهت که لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَاِنَّ الدَّهْرَ اَنَا بنابران بر سبیل تنبیه گوید قوله

سیر سپهر و دور قمر را چه اعتبار	در گردش اند بر حسب اختیار دوست

معنے آنست که اے سالک کامل برین سنج و بلا که از گردش افلاک رو نماید مغموم نباید شد و فلک را بد نباید گفت چراکه سیر سپهر و دور قمر را چه اعتبار که اختیار خود بدست ندارند بلکه گردش ایشان همگی بخواست و باختیار دوست است و ایشان همه محکوم و مجبور و دست بسته اند لقوله وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُوْمُ مُسَخَّرَاتٌ بِاَمْرِهٖ و بحکم لَا مُؤَثِّرَ فِي الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰهُ افلاک و انجم مظاهر امر الهی اند و تاثیر ایشان تاثیر حق است و غیر حق را نه ذاتست و نه صفات و نه افعال بلکه محکوم و مجبور حکم الهی اند و در جمله اشیا فاعل حق است و افلاک و انجم آله و وسیله ظهور احکام و آثار و افعال الهی اند نه که ایشان را اختیارے است چنانچه چرخ فخار یعنے چرخے که ظرف سفالین سازند بدان مثل کوزه و کاسه یعنے چنانچه چرخ آله و وسیله ساختن ظروف ست درین امر اختیار ندارد همچنین بوسیله افلاک هر لحظه و هر ساعت دانائے داور که حق است بحکم کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِيْ شَاْنٍ از آب و گل یعنے اربع عناصر یک ظرف دیگر میسازد و مراد از ظرف تعینات افراد اشخاص موالید ثلثه است چه جائے یک ظرف که صد هزار ظرف و افلاک و عناصر محکوم و مجبور حکم اویند و اصلا اختیار ندارند و بهر طورے که میگرداند میگردند چون فاعل حقیقی غیر از حق نیست و نه موثر نسبت تاثیر غیر حق مجاز است چراکه اگر کار بشان بخواست شان باشد و مجبور حکم دیگرے نیستند چرا ایشان هر لحظه در نقص و وبال اند و اگر کواکب مختار اند و مستقل اند چرا گاهے در حضیض و گاهے در اوج اند و گاهے تنها فتاده و گاه زوج چند پس بیقین باید دانست که تمامی موجودات از افلاک و کواکب و عناصر و موالید مِنَ الْاَسْفَلِ اِلَی الْاَعْلٰی همه از امر و حکم و داد و عطائے که فراخور قابلیت هر یک ست حضرت داور که حق است به ایشان ارزانی فرموده هر یک مناسب استعداد خود در متابعت حکم و امر او بجان ایستاده یعنے مطیع و منقاد اند و مسخر امر و حکم آنحضرت اند و بنده فرمانند کما قال اِنْ کُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّا اٰتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا بدان که گاه کار و بار

معشوق موافق آرزوے عاشق می شود بیاران شکر او مے پردازد **قوله**

برحسب آرزو دست ہمہ کار و بار دوست	شکر خدا کہ از مدد بخت کارساز

معنے آنست کہ الحمد للہ والمنۃ کہ از مددگاری بخت کارساز خود ہمگی کاروبار دوست را موجب آرزوے خود می یابم و چون عاشق ہجور مدام در اضطراب می ماند بیاران از رعایت شوق گوید **قوله**

زانخاک نیکبخت کہ شد رہگذار دوست	کحل الجواہرے بمن آر اے نسیم صبح

کحل الجواہر توتیاے کہ بجواہر ترکیب سازند مراد از ان سخنان حقائق الٰہی والطاف ما متناہی نسیم صبح پیر و مرشد خاک نیکبخت اشارت لعاشق نیکبخت معنے آنست کہ اے نسیم صبح تا ما دام کہ دوست خود ملاقی شوم بارے گردے از ان خاک نیکبخت کہ دوست ما بر و گزر کردہ مانند ما آر تا آنرا کحلے کحل الجواہر در چشم کشم یعنے اے مرشد غمگسار من سخنان الطاف معشوق کہ بر آں عاشق نیکبخت نمودہ ستد بما گو تا دل خوش شدہ بعشق او گرایم کہ ما ہم لعشق اوئیم و چون رقیب مدام در پے آزار عاشق است و ما شقے را کہ شرمندہ معشوق نباشد از ان غمے بیاران گوید **قوله**

منت خدا یرا کہ نیم شرمسار دوست	دشمن بقصد حافظ اگر دم زند چہ باک

حافظ خطاب بخود است معنے آنست کہ دشمن کہ عبارت از شیطان و یا ملائکہ کہ گفتہ بودند اتجعل فیہا من یفسد فیہا و بد گفتن و ایذا رسانیدل ما سخن گویند چہ باک است کہ شیوہ مدعی ہمین است اما شکر مر خداے را کہ ہیچ نوع شرمندہ دوست نیم **غزل**

زبان خموش ولیکن دہن پر از عربیست	اگرچہ عرض ہنر پیش یار بے ادبیست

حضرت خواجہ درین بیت تعقید معنی را بکار بردہ پس تحلیل بیت چنین بود کہ اگرچہ دہان پر از عربیست لیکن زبان خموش کہ عرض ہنر پیش یار بے ادبی است عربی سخنان فصیح کہ فصاحت لازمہ عربیست کہ مراد از ان اسرار عشق و محبت است یعنے اگرچہ دہان پر از سخنان فصیح کہ اسرار عشق و محبت است اما این ہمہ زبان خموش می باید بود و ہیچ باظہار آن نباید پرداخت زیراچہ اظہار عشق و کمالات خود نمودن پیش یار محض بے ادبیست **سوال** تعقید معنوی مانع فصاحت است **جواب** این وقتی است کہ کلام مختصر بود و یا در کلام طویل تکرار واقع شود لیکن اگر بطریق سند و فرادید در کلام فصیح دارد شود وقتیکہ کلام مد فصاحت شود چون خال بر رخسارہ محبوب اگرچہ بذاتہ سیاہ است اما چون اندک است

موجب زیبائیست ونیز معنے آن باشد اگرچه اظهار فضائل وکمالات پیش یار بے ادبیست وازعین علة
زبان خموش است لیکن دهان پراز عربیست یعنی سخنان فصیح وبلیغ در دهان میگردند وازبے ادبی برزبان
آورده نمی شود چون سر دری ده نمائی بجهال افتاده وکاملان ازعالم نهان گشته گوید **قوله**

پری نهفته رخ و دیو در کرشمهٔ و ناز — بسوخت دیده زحیرت که این چه بوالعجبیست

کرشمه ظهور پری کنایه ازخداپرستی وعارفان کامل دیو هوا ونفس وشیطان ودرویشان مقلد
معنے آنست که عجب حالے رویداده که دیدهٔ اهل عالم ازغفلت کورگشته وحق پرستی رادرنوشته ونفس را
اله خودساخته اَفَرَأَیْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوَاهُ ازمعاینه اینمقاله برعکس از غایت حیرت دیدها بسوخت معنی دوم
آنست که عجب حالے رویداده که عارفان کامل کمل که جامع علوم شریعة وطریقة وکاشف اسرار حقیقت ومعرفت
اند ازعالم نهفته اند ومشائخ رسمیه که ازعلوم شریعت وطریقت عاری پیشوائے خلق گردیده اند وچون ظهور مشائخ
رسمیه یکے ازعلامات قیامت است کما قال عم لَا تَقُوْمُ السَّاعَةُ حَتّٰی یُبْعَثَ دَجَّالُوْنَ کَذَّابُوْنَ دیگر جاء
اعرابی عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم قَالَ مَتَی السَّاعَةُ قَالَ اِذَا ضُیِّعَتِ الْاَمَانَةُ فَانْتَظِرُوا السَّاعَةَ قَالَ کَیْفَ
اِضَاعَتُهَا قَالَ اِذَا وُسِّدَ الْاَمْرُ اِلٰی غَیْرِ اَهْلِهٖ فَانْتَظِرُوا السَّاعَةَ بنابران فرموده ازغایت حیرت دیده
بسوخت که اینچه بوالعجبی روے داد که درورود قیامت نزدیک رسید چون مشائخ رسمیه بواسطهٔ اغراض دنیوی خود را
پیشوائے عوام گردانیده وفلک روزے چند موافقت ایشان نموده وایشان را برمسند مشیخت وارشاد نشانده
حال آنکه هیچ ازمعرفت حصولے ندارد چون کار فلک مدام دون نوازیست وسفله پروری بنابران گوید **قوله**

سبب مپرس که چرخ ازچه سفله پرور شد — که کامبخشی اورا بهانه بے سببی است

معنے آنست که سبب این مپرس که این فلک بیمهر ازچه سبب این درویشان مقلد واین مشائخان رسمیه نا اهل
ومضل واقع شده اند می پرورد وبمراد ایشان میرساند زیرا که بمراد رسانیدن مرا اورا بهانه بے سببی است اے
کمینه پرورست وچون بے عسر بیسر رسیدن محال بنابران گوید **قوله**

درین چمن گل بیخار کس نچید آرے — چراغ مصطفوی باشرار بولهبی ست

چمن دنیا گل محبوب بیخار بے رنج ومحنت معنے آنست که اے سالک درین دار دنیا که جاے تعب
است کسے وصال معشوق بے احتمال شدائد وبلیات که عبارت از ریاضت شاقه است حصول ننموده هر که
هر گنجے را رنجے درپیش است مگر نمے بینی که ذات آنحضرت راهم دشمنے درپے است وچون فرح دل غمگنان

وروشنی چشم مستاقان بمشاهدهٔ جمال محبوب است گوید **قوله**

جمال دختر رز نور چشم ماست مگر	**کہ در نقاب زجاجی وپردهٔ عنبی است**

دختر رز مے انگوری مراد عشق وسیر عشق ذات مراد است چنانچہ شراب مست سازنده نوشندگان شراب است آن ذات نیز مستی بخش خواهندگان اسرار معنوی است باید دانست کہ چشم آلہ بصر وبینائی است مرکب از سہ رطوبت وهفت طبقہ در رطوبات سہ گانہ اند اول جلدیہ دوم زجاجیہ سوم معنبیہ وطبقہ هفتگانہ چشم اول صلبی دوم مشیمی سوم شبکی چہارم عنبی پنجم عیبی ششم قرنی هفتم ملتحمی وایجا مراد از نقاب زجاجی وپرده عنبی حجب آن ذات اند کہ سبعین الف حجابا من الظلمة وسبعین الف حجابا من النور بین العبد والمولیٰ مگر تحقیق معنی آنست کہ جمال آن محبوب حقیقی کہ در هزاران هزار پردهٔ ظلمانی ونورانی محجوب است تحقیق روشنی بخش دیدگان ماست اے روشنی دیدگان ما دوست تجمل عشقے کہ در هزاران هزار پرده است وسراسر روشنی دیدگان ما بدست وفرح وسرور ما روست چون نزدیک عاشق خانقاه ورباط کہ از مستلزمات زهد وپارسائی است قدرے ندارد بنابران گوید **قوله**

بہ نیم جو نخرم طاق خانقاه ورباط	**مرا کہ مصطبہ ایوان وپای خم طنبی است**

رباط لنگر جاہ مصطبہ بضاد جایگاه غریبان وشرابخانہ مراد مقام عشق خم مراد عارف کامل طنب بنائے رفیع معنے آنست کہ چون آن محبوب بعشق خود مرا معزز ومکرم گردانید طاق خانقاه ورباط کہ مقام عابدان ظاہر پرست است بہ نیم جو نخرم وبے بدان سو نبرم کہ مقام عشق مرا ایوان طرب است وزیر پاے مرشد طریقت طنب است اے بنائے رفیع دپناه شیخ جان وتن است وچون سختیہاے عشق بے توجہ مرشد کامل وے دستگیری پیر رفع نشود بنابران گوید **قوله**

دوای درد خود اکنون ازان مفرح جو کہ	**کہ در صراحی چینی وشیشۂ حلبی است**

مفرح کنایہ از عشق ومحبت صراحی چینی عاشق واصل شیشہ حلبی عارف کامل معنی آنست کہ اے عاشق سالک چون درد عشق حاصل نمودی باید کہ دواے خود ازان محبت جوی کہ نزد عاشقان کامل وسالکان واصل است نہ از ظاہر پرستان کہ مشائخ رسمیہ اند وچون محبوب درکار عاشق هردم بہانہ پیش می آرد تا کہ عشق عاشق بکمال رسد بنابران گوید **قوله**

هزار علم وادب داشتم من ای خواجہ	**کنون کہ مست وخرابم بہانہ لبے ادبیست**

معنی آنست که پیش ازین هزار علم وادب داشتم آنوقت هیچ بکار من نپرداخت وهر دوم حیله پیش آورد والحال که مست وبیخود شدم ایخواجه مرا آنمحبوب راپهانه لے ادبی در پیش شده واهیچ بکار مانمی پرداز د ازبس استغنا که دارد وچون همگی کار معشوق محل تعجب است وجاے دم زدن نیست ازانجهة که کار او بعلت نیست بنابران گوید **قوله**

حسن ز بصره بلال از حبش صهیب از روم	ز خاک مکه ابوجهل اینچه بوالعجبی ست

حسن نام عارفے کامل وشیخے واصل **بلال** نام مولاء رسول ؑ که موذن بود وصهیب نام صحابی رسول ؑ وابوجهل نام عم رسول ؑ وقیل نام کافرے از قریش وبصره وحبش نام شهرها وهمچنین روم ومکه یعنی آنست که هرکرا خواهند از باده محبت مست سازند درراه جذبه شوق آلهی قرب وبعد مکان را منزلتے نیست گاه باشند قریب را لبعید وبعید را قریب نمایند چه کار او بخلاف قیاسهاست کسے را بر اسرار او راه نیست وچون کار عاشق مدام کوشیدن وبگریه وزاری بسر بردن بنابرآن گوید **قوله**

بیار مے که چو حافظ مدام استظهار	بگریه سحری ونیاز نیم شبی است

معنے آنست که مے عشق ومحبت بمن عطا نما که همچو حافظ را مدام پشتی بگریه سحری ونیاز نیم شبی است این بیت بزبانی دلست ومراد از حافظ تخلص ظاهر نیست یا بزبانی تن باشد ومراد از حافظ دل باشد **غزل**

اگرچه باده فرح بخش وباد گل بیز است	ببانگ چنگ مخور مے که محتسب تیز است

باده شراب اینجا کنایه از عشق ومحبت است **باد** اینجا کنایه از مرشد است که موجب آرایش وصفائی غنچه دل سالک است **گل** حقائق ومعارف **بانگ چنگ** علانیه وافشاے نمودن **مے** شراب اینجا کنایه از اسرار عشق ومحبت **محتسب** معروف اینجا کنایه از شرع محمدیست پس معنی بیت آنست که اگر عشق ومحبت ذوق بخش است ومرشد در حقائق ومعارف تیز رخش باوجود آن کاسه عشق رابنهان نوش ودر افشاے راز آن مکوش که شرع محمدی بر همگنان غالب است وچون عاشق کامل آنست که عشق خود نهان دارد وبظاهر بلباس شرع محمدی کوشد که مصلحت وقت درین است بنابران گوید **قوله**

در آستین مرقع پیاله پنهان کن	که همچو چشم صراحی زمانه خونریز است

مرقع لباس صوفیان است که اورا ژنده گویند اینجا مراد از شرع محمدیست **پیاله** معروف اینجا کنایه وجود سالک وعشق است **معنے** آنست که اگر میخواهی که هیچ نکبتے بتو نرسد پس در لباس شرع

عشق خود را نهان دار یعنی بباطن و در اظهار سرّے از اسرار خود را میار یعنی چنان باش که ظاهر تو ملبس بلباس شرع محمدی باشد و باطن تو ذائق عشق سرمدی باشد اے جنید که شرع محمدی را نشاید از تو قولاً و فعلاً بوجود بیاید که اهل زمانه همچو چشم صراحی خونریز اند مجلسان اسرار در ستیز اند و لطور ستان نمیگذارند که اسرار عشق در افشا در آرند و خونریزی را بزمانه نسبت کردن و مراد اهل زمانه است مجاز عقلی است که درین باب از مسائل نقلی است و در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع است و در علم معانی و بیان آن رجوع است و عاشق را باید تا که تواند که بعقل که کنایه از محافظت شرع است کوشد بناءبران گوید قوله

صراحیے و حریفے گرت بچنگ افتد
بعقل کوش که ایام فتنه انگیز است

صراحی دل پر عشق حریف معشوق و مرشد فتنه آشوب معنے آنست که اگر شعله از عشق در دل تو رسد و مرشد کامل که بدست افتد در ورزش عشق بدانش و خرد بما در است صبا داو در راه سلوک بیما دو در کتمان اسرار کوشش فرما که ایام فتنه انگیز است و دار منصور بآنسر تیز است چون عاشق را باید که اگر افشاے اسرار عشق در حالت محو از روے بے اختیاری شده باشد مے باید که در حالت صحو لعذر آن کوشد بناءبران گوید قوله

ز رنگ باده بشوئیم خرقها از اشک
که موسم ورع و روزگار پرهیز است

رنگ باده اظهار عشق خرقه کنایه از وجود معنے آنست که وقتیکه اسرار عشق که از بے اختیاری ظاهر شده و خرقه وجود ما بآن منصبغ گردیده بعالم متهم شده می باید که باشک ندامت آن خرقه را بشوئیم و از تهمت رهائی یابیم که موسم ورع و روزگار پرهیز کنایه از حالت صحو و شرع محمدیست و نیز از باده حظوظ نفسانی یعنے که وجود خود را بحظوظ نفسانی سرخ و سفید ساخته ایم و عمرے بتن پرورش پرداخته ایم الحال میخواهم که باشک ندامت و پشیمانی بشوئیم و من بعد مخالفت نجوئیم والله اعلم و چون درین دار دنیا توقع عیش نباید داشت بناءبران گوید قوله

مجوی عیش خوش از دور واژگون سپهر
که صاف این سرخم جمله دردآمیز است

دور حلقه و گردش صاف راحت خم فلک درد و غم معنے آنست که اے عاشق سالک از گردش این سپهر کج رفتار طالب عیش مباش و امید خوشی مدار که راحت و عیش این سپهر همه سربسر آمیخته درد و غم است چون در زیر این سپهر کسے را ثبات نیست بناءبران مے گوید قوله

سپهر بر شده پرویزنیست خون افشان
که ریزه اش سر کسری و تاج پرویز است

برشده بلند پرویزن غربال ریزه ریخته شده کسرے وپرویز نام بادشاهان عالیشان
معنی آنست هرکه در زیر این سپهر بمیدار جاے گرفت عاقبت الامر گذاشتنی است مگر نمے بینی که این
سپهر بلند مثال غربالیست خون افشان باعتبار نزول حوادثات که سر کسرے وپرویز ریخته شده اوست
یعنے اوشان را زنده نگذاشته وبخاک درآورده وچون الطاف معشوق نصیبه عاشقان شب خیز است
بنابران گوید قوله

هر آنچه میرسد از نور فیض سبحانی	نصیبهٔ دل شخصے که شب سحر خیز است

معنی آنست که هرچه از انوار وفیوضات آن معشوق نزول میکنند همه نصیبه دل عاشقے است که تمام شب
بگریه وزاری درگذراند وچون عاشق را باید که درراه عشق تکاسل روا ندارد وقدم فراتر نهد بنابران گوید قوله

عراق وپارس گرفتی بشعر خود حافظ	بیا که نوبت بغداد ووقت تبریز است

باید دانست که سالکان کعبهٔ مجاز چون براه خشکی میرسند اول بملک فارس پس بعراق پس به تبریز
پس به بغداد همچنان سالکان را نیز چهار درجه است قرب نوافل وقرب فرائض وجمع الجمع والتحقیق
والتمیز بین مراتب الالهیة والحقیقة من الخفیة والجلیة بیشتر وادی است هولناک حیرت انگیز ونیز
شریعت وطریقت وحقیقت ومعرفة وبیشتر حق الحقیقة است معنی ظاهری آنست که اے حافظ
بشعر لطیف وموزون عراق وفارس را گرفتی واهالی آن حوالی مطیع ومنقاد گردانیدی بیا که هنگام تسخیر
اهل بغداد وتبریز است یعنے بیش ازین شعر بنهجے گوئی که اهل بغداد وتبریز پسند کنند ومعنی حقیقی
آنست که اے حافظ چون درراه عشق رو درآوردی وبعضے منازل ومقامات طے کردی فارغ مباش
که راه بسیار است بیا که تا منزل دیگر در پیش است طے کنم وبه مقصد رسم که عاشق تا بمقصد نرسد
نیارامد

غزل

اے نسیم سحر آرامگه یار کجاست	منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست

نسیم سحر کنایه از مرشد یار حق تعالے چون سالک مدتے درریاضت ومجاهده بسر برد وبمنزل
محبوب نرسید ازانجهت که جناب محبوب بس بلند است وکیاکے کسے را درآنجا بار نیست یا آنکه
هرکسے باعتبار شهود تجلیات بعض دلائل عقلی ونقلی جاے اثبات میکند وچون کماحقه کسے را
معلوم نیست بنابران گوید اے مرشد من هرکس بدلائل عقلی ونقلی باعتبار شهود تجلیات جاے

ثبوت او می نمایند ہیچ میدانی یقین کہ آرامگہ یار ما کہ منزہ از زمان و مکان ہست کجا و سرِ آن راہ عاشق
کس کہ مَن آخرہ قتلہ کجاست چوں عاشق بسبب ہجر گرفتار بلیات ہست بیاران گوید قولہ

آتش طور کجا وعدهٔ دیدار کجاست	شب تارست و رہِ وادیِ ایمن در پیش

تار تاریک وادی ایمن نام وادی کہ موسے بطلب آتش دران وادی رفتہ آتش طور آتشے کہ
موسے علیہ السلام برکوہ طور از شجرهٔ زیتون دید معنے آنست کہ ما در شب تاریک ہجران گرفتاریم و راہ صحرای
سلوک در پیش داریم آن آتش طور کہ موسے علیہ السلام را آں سرفراز ساختہ بود و سالکاں را فرا خور استعداد خواہد نمود
اختلاف زمان و مکان کجا و محل وعدهٔ دیدار کجا و ہنگام وعدهٔ آں کجا چون کار ہمہ ممکنات بایستہ دانا قضاست گوید قولہ

در خرابات مپرسید کہ ہشیار کجاست	ہر کہ آمد بجہان نقش خرابی دارد

خرابی فنا و لاتعلقی خرابات مقام عشق و دنیا ہشیار باقی و باخود معنے آنست کہ ہر کہ درین جہان
فانی آمد مدار کار او بر فناست کہ کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ مپرسید کہ کیست کسے کہ باقی و پایندہ است کُلُّ نَفْسٍ
ذَائِقَةُ الْمَوْتِ و محتمل ہر کہ در جہان عشق در آمد سراسیمہ و لایعقل گردید و بمقام فنا رسید درمقام عشق مپرسید
کہ ہشیار کیست و چون عاشق را در راہ عشق بسا اسرار مشاہدہ میشود کہ بجز محرم اسرار نتوان گفت چون
محرم اسرار در عالم کم باشد گوید قولہ

نکتہ‌ہا ہست بسے محرم اسرار کجاست	آنکس است اہل بشارت کہ اشارت داند

معنے آنست کہ نکتہ‌ہاے عشق بسیار اند اما محرم اسرار کو کہ با او در میان نہادہ آید پس بشارت باد مر کسے را
کہ اسرار عشق را برمز وایما دریابد نکتہ‌ہاے عشق اینند چوں عاشق از خود فانی شود و بمرتبہ لقا رسد او را
اطوار مختلف رو نماید گاہ مشاہدہ گاہ معاینہ گاہ عینیت گاہ احاطہ گاہ اتصاف بعالم شہادت گاہ بعالم
مثال گاہ بعالم ارواح گاہ بمرتبہ ربوبیت گاہ بالوہیت و اعیان ثابتہ و حقیقت محمدی و بالاے او
احدیت و لاتعین گاہے اتصال گاہے انفصال گاہ باہمہ گاہ بیہمہ ہمہ اشیا را در خود معائنہ کند
گاہ خود را ہمہ اشیا را قائم بحق داند گاہ ہمہ اشیا را قائم بخود داند گاہ ہمہ اشیا را بمثل حق داند
گاہ بمثل خود و خود درمیان نہ گاہ بتجلی صوری حق را بیند گاہ بمعنی گاہ نہ بصوری و نہ بمعنوی
و نہ حضور بخود و نہ بیخودی خود و نہ بجداے تعالے و چون عاشق کہ بہر سر موے با معشوق کارے
دارد از لوم لائم کجا باز گردد بنا بران گوید　　قولہ

ہر سر موے مرا با تو ہزاران کارست | ما کجائیم و ملامت گر بیکار کجاست

معنے آنست کہ درین باب خطاب بمعشوق است یعنے اے دلدار گنہگار مرا ہزاران کارست با ہر سر موے تو بس ملامت گر بیکار کہ او را با تو کارے نیست کجا و چگونہ بگفتہ او از جناب تو اعراض نمایم چون مرجع و مآب عاشق غیر از جناب معشوق نمے تواند بود و غیر از جذبۂ عشق دواے درد عاشق نتواند شد بنا بران گوید **قولہ**

عقل دیوانہ شد آن سلسلۂ مشکین کو | دل ز ما گوشہ گرفت ابروے دلدار کجاست

سلسلۂ مشکین زلف و مراد از زلف جذبۂ عشق ﮯ زلف نام جذبۂ ذات حق است ﭘ ابرو مراد صفات کہ حاجب ذاتند چون ابرو کہ حاجب چشم است مراد ازان نفس رحمانی کہ افاضۂ وجود بر اعیان مینماید و نیز مراد مشاہدات تجلیات معنے آنست کہ عقل از ما بیگانہ شد پس آن سلسلۂ مشکین کہ جذبۂ عشق ست کجا تا خود را وابستۂ او گردانم و دل از ما بیدل شد پس ابروے دلدار کہ مشاہدات تجلیات است کجا تا متوجہ او شویم چون عاشقان را انفراح طبیعت و مایۂ سرور غیر از لقاء معشوق نیست بنا بران گوید **قولہ**

بادہ و مطرب و گل جملہ مہیاست ولے | عیش بے یار مہیا نشود یار کجاست

بادہ ذکر محبوب کہ موجب بیخودیست مطرب مرشد گل تجلی و نیز بیان اسرار مقامات معنے آنست کہ مشغولی یاد دوست و ہمنشینی مرشد کامل و بیان اسرار اینجملہ مہیا است ولیکن عیش بے یار مہیا نشود پس یار کجاست و چون از زہد و ورع کارے بیش نمیرود و جز بمدد پیر کامل و محبت خالص دستگیر نمیتواند شد بنا بران گوید **قولہ**

دلم از صومعہ و صحبت شیخست ملول | یار ترسابچہ کو خانہ خمار کجاست

معنے آنست کہ دل من از خلوت گزینی و صحبت شیخ کہ از آثار زہد ست ملول شدیم کہ ہیچ کشادی نشد. پس یار ترسابچہ کہ مرشد کامل باشد و خانہ خمار کہ مقام عشق است کجا تا متوجہ او شویم و حصول مراد خود ازو جوئیم چون دل غمگین عاشق را غیر از خم زلف معشوق جاے نیست و جان حزین مشتاق را غیر از شکن زلف محبوب قرارگاہے نہ بنا بران گوید **قولہ**

باز پرسید ز گیسوی شکن بر شکنش | کین دل غمزدہ اش گشتہ گرفتار کجاست

گیسو۔ زلف مراد ازان جذبۂ عشق شکن بر شکن پیچ بر پیچ معنے آنست کہ در عشق آن

معشوق دل من از ما بجد سے متنفر شد که نمیدانم کجا لیکن احوال این دل حزین از جذبه عشق او
که مثل سر ہیچ مہیج است می رسید که این دل غمزده حافظ که گرفتار است کجاست قوله

عاشق سوخته دل در غم عشق تو بسوخت	خود نپرسی تو که آن عاشق غمخوار کجاست

معنی آنست کہ اے محبوب من این عاشق دل سوخته در آتش عشق یا ہجر تو بسوخت دلو کاہے بدوا ای
او نمے برداری بلکه اینقدر ہم نمے پرسی که آن عاشق غمخوار من کجاست تا یاد است که ہر عسرے را
یسرے است در پے چون حافظ چندان اظہار درد و سوز خود کرد معشوق جواب داد که قوله

حافظ از باد خزان در چمن دہر مرنج	فکر معقول بفرما گل بیخار کجاست

باد خزان ریح ممات دہر چمن دہر دنیا معقول نیکو گل عیش وصال خار غم ہجر معنی آنست
که اے حافظ از عالم اطلاق که مارد دنیا افتاده و مادر صرحران ہجر مبتلا گشته رنجیده مباش بلکه
فکرے نیکو کن دبعور سنگر که عیش بے محنت و وصل بے ہجر کجا صورت بند دپس باید که بغم ہجر در ساری
دبالم و فراق پرداری تا رود رے بموجب إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا برمراد خود فیروزگردی غزل

آن سیه چرده که شیرینی عالم با اوست	چشم میگون لب خندان دل خرم با اوست

چرده بفتح جیم فارسی و آن لفظ تعبیر از لفظ سیه مستعمل نشده و سیه چرده سبز رنگ را گویند و سبز رنگ
رنگ ملیح است واز آن ذات حضرت مراد است بموجب ہو آخی صبیح و انا ملیح واین غزل در نعت حضرت
است شیرینی خوبی نیکو و خلق جمیله چشم میگون مراد صفات قہریه و لب خندان ، دل خورم مراد
صفات لطف و رحمت باید دانست که ذات آنحضرت مستجمع جمیع الصفات والذات است بخلاف سائر
انبیا چون موسی علیه مظہر صفات قہریه بود لہذا شرائع او از شرائع دیگران سخت تر بود و عیسی مظہر صفات
لطفیه بود لہذا شرائع او از شرائع دیگران آسان بود و محمد مستجمع الصفات والذات بود لہذا شریعت
او مشتمل بر سختی و آسانی و لطف و قہر ہست معنی آنست که آن سیه چرده که خوبی و زیبائی عالم با اوست
محبوبیست که از سر تا پا بصفات حمیده آراسته و پیراسته و ہمگی صفات از لطف و قہر و رحمت و غضب
در ذات فرخنده مضمر است و چون ذات آنحضرت ختم النبیین و سرور عالم است بنابران گوید قوله

گرچه شیرین دہنان پادشہانند ولے	او سلیمان زمانست که خاتم با اوست

شیرین دہنان انبیا و رسل خاتم بفتح تا انگشتری و بکسر تا ختم کننده معنی آنست که اگرچه انبیا

ورسل صفات حمیده وخوبیہاے پسندیده میداشتند وکوس سلطنت میزوند اما ذات حضرت سلیمانیت که جملہ مخلوقات در تحت حکم اوست اما چگونہ سلیمانی که خاتم نبوت با اوست وکونین تابع آفرینش اوست بلکہ ظہور خداے بدوست که لولاک لما اظہرت الربوبیۃ باید دانست که اگرچہ انسان مظہر جامع اسم کلی است وفی الحقیقت از جمیع اسماے وصفات من حیث الجامعیت محظوظ است ف اما انسان کامل که انبیا واولیا اند از باقی افراد انسانی از انجہت بکمال ممتاز گشتہ که بطریق تصفیہ رجوع بمبدأ حاصل کرده اند ودر پرتو نور تجلی احدیہ از ہستی موہوم خویش فانی گشتہ باقی باللہ شده وصفات جزوی ایشان عین صفات کلی حق گشتہ درین مرتبہ لقا باللہ تفاوت مراتب بکمال بحسب تحقق واتصاف بصفات الٰہی بسیارست بعضے متحقق باکثر صفات الٰہی شده اند وبعضے باقل وبازدر اقل واکثر تفاوت بسیارست بعضی مستحق باکثر صفات الٰہی شده اند وآن فرد کامل که مستعد آن باشد که بحسب حقیقۃ ومعنی مظہر ذات ومجموع اسماوصفات اللہ باشد وخواص واحکام کلی اللہ بجزویات و کلیات دروظاہر شود وامحقق بہمہ صفات الٰہی گردد وحضرت ختم محمدیست صلعم وباقی انبیا وتمامہ اولیا اگرچہ مظہر این اسم کلی اللہ اند فاما ہریک مظہر اسم کلی اللہ ببعضی صفات ومظہر اللہ من حیث جمیع حضرت محمد است پس نشاۂ ختم محمدی من حیث الحقیقۃ وازین معنی سابق بر انبیا باشد که کنت نبیا وآدم بین الماء والطین چہ ہرنبی از زمان تا زمان خاتم مظہریست از مظاہر نبوت روح اعظم که عقل اول پس نبوت عقل کلی دایمی ونبوة مظاہر ذابل عرضی وحقیقت محمدی عقل اول ہست که روح اعظم است که اول ماخلق اللہ العقل واول ماخلق اللہ نوری واول ماخلق روحی وصورت محمد علیہ که روح اعظم باشد اسماوصفات چنانچہ گزشت دروظاہر شد ہمچنان که نبوت ذاتی که اخبار از ذات وصفات الٰہی است اولا وبالذات روح اعظم ہست که حقیقۃ آنحضرت درآخر نیز ختم نبوت عرضی رصورة پس معنے آنحضرت گشتہ پس اول بحقیقۃ وآخر بصورت درین کار نبوت آنحضرت وباقی انبیا ہریک بعضے از کمالات حقیقت آنحضرت شدند چون مظہر ذات خداے مع جمیع الصفات جز ذات حضرت نیست وموجب شیفتگی عالم بآنذات ہمین است گوید قوله

خال مشکین که بران عارض گندمگون است	سر آن دانہ که شد رہزن آدم با اوست

خال مشکین عبارت از نقطہ ذات معنے آنست که ظہور ذات الٰہی مع جمیع صفات الٰہی که بر

کگر یک آنحضرت ظاہر و باہر ست سرآن دانند که رہبران آدم گردید و آنحضرت مصدر وار ازو عشق است
بیرون آورده ما اوست یعنی از جهت مرجع دل عالمیان شده و دل ... بسوے خود
گردانیده که ہمگی انبیا زبان بر کشاوند که الہی ما را از امت محمد گردان ... حساب خوب
قتل عاشقان است گوید قوله

باکه این نکته توان گفت که آن سنگین دل — کشت ما را و دم عیسی مریم با اوست

سنگین دل ذات حضرت باعتبار استغنا که صفت معشوق است معنے آنست که آن معشوق
سنگین دل ما را معرض ہلاکت رسانیده به تیغ عشق خود یا ہجر خود یا بعتاب و حال آنکه دم عیسی بدم
یعنی میتواند که بمرہم دل خسته ما بر دارد و یا بوصل خود رساند و یا بخطاب معزز سازد پس این قصه
غریب و واقعه عجیب با که توان گفت و کیست که باور کند و چون ہرچه در معرض ظہور آمده ہمه طالب
آن ذات اند گوید قوله

روے خوبست کمال ہنر و دامن پاک — لاجرم ہمت پاکان دو عالم با اوست

روے خوب اشارة بانا من نور الله ہنر کنایه از عجوبے دامن پاک اشارت بما زاغ البصر
و باطنی معنے آنست که کمال محبوبی ہمین دو چیز است یکے روے خوب دوم دامن پاک و این
ہر دو در ذات آنحضرت موجود بود لاجرم ذات متوجه الیه عالمیان شد و دل کل کائنات با و
بسته باید دانست که اگرچه روے خوب و دامن پاک ہمه انبیا را بود لیکن بموجب انا من نور الله
والخلق کلهم من نوری خوبی روے بآنحضرت می سزد و دامن پاک بحکم التفات ننمودن بغیر
کقوله ما زاغ البصر باطنی بحضرت بس زیبا ست چون حدائی معشوق اشد البلاء است بنابران
استمداد میٔ نماید قوله

دلبرم عزم سفر کرد خدا را یاران — چکنم با دل مجروح که مرہم با اوست

معنے آنست که دلبر من که ذات آنحضرت است ازین جہان فانی متوجه بسرائے باقی شد و من
از روے دوید مہجور ماندم و دل من در اشتیاق آن روز و شب طپان است اے یاران من از
خدا الهر بائید که با این دل مجروح چکنم و بمداوائے آن چگونه بپردازم که مرہم این دل خسته او ست
و گوید که حافظ بظاہر درست بیت کیسے نداده چنانچه در نفحات است مدان سبب مطعون خلق شده

بنابران گوید قوله

زانکه بخشایش ارواح مکرم باا وست	حافظ از معتقدانست گرامی دارش

معنی آنست که حافظ از معتقدان آنحضرت است پس گرامی دارم اورا و نظر باین مکن که در صحبت
بکسے نداده زیراکه بخشایش ارواح مکرم که کنایه از فیض ارواح مقدسه است باا وست چنانچه در
حبیب السیر آورده که بزرگی فرموده که مدام در انکار حافظ بودم تا این بیت حافظ شنیدم و دانستم که
حافظ بیشک ولی بوده غزل

آیا چه خطا دید که از راه خطا رفت	آن ترک پریچهره که دوش از بر ما رفت

این غزل در هنگام فیض است ترک قومے ست معروف بخوبروئی و بظلم و ستم اینجا مراد محبوب
بسبب دل بردن و غارت کردن و مراد از محبوب مرشد یا تجلی پریچهره چون پری خطا بکسر گناه
و بفتح تقصیر که بسبب فراموشی باشد راه سبب معنی آنست که آن مرشد غمگسار من یا آن شاهدات
تجلیات که دوش از نزدیک ما رفت و رو در نقاب کشید آیا از ما چه تقصیر دید که بسبب آن تقصیر
از ما تنفر شد چون هجران معشوق موجب پریشانی و اندوه عاشقان است بنابران گوید قوله

کس واقف ما نیست که از دیده چها رفت	تا رفت مرا از نظر آن نور جهان بین

نور جهان بین نور چشم که بیننده جهانست مراد از آن محبوب که روشنی چشم عاشق باا وست واقف
آگاه و خبردار معنی آنست که از آن روزے که آن معشوق من از پیش نظر رفته و رو در نقاب کرد
کسے واقف ما نیست که در هجران یار از دیده ها ما چها رفت چه قدر گریه و زاری نمودم یا آنکه روشنی
چشم از ما رفته چون کار عاشق مدام سوز و گداز است گوید قوله

آن دود که از سوز جگر بر سر ما رفت	بر شمع نرفت از گذر آتش جان سوز

گذر رفتن و راه و سبب آتش جانسوز عشق که سوزنده جانهاے عاشقانست معنی آنست
که بسبب آتش عشق دودے که از سوز جگر به سر ما رفت بر شمع هم نرفته یعنی آنقدر سوزش دارد
شمع هم ندارد چون در حالت هجر کار عاشق بجز گریه و زاری نیست بنابران گوید قوله

سیلاب سرشک آمد و طوفان بلا رفت	دور از رخ تو دمبدم از چشمه چشم

معنی آنست که بسبب دوری از رخ تو که داریم دمبدم از چشمهٔ دیدگان ما سیلاب ...

وطوفان درد وبلا روے داد چون ہجران معشوق رنج وبلا است گوید قوله

از پاے فتادیم چو آمد غم ہجران ‖ در درد بماندیم چو از دست دوا رفت

از پاے افتادن گرفتار شدن بغموم وہموم ومبتلاے رنج وبلیات شدن درد وغم والم فراق دوا مشاہدہ محبوب کہ درد عاشق را غیر ازین دوائے نیست معنی آنست کہ اراں روز یکہ غم ہجران ما روے آوردہ از پاے درافتادیم ومبتلاے درد واندوہ ماندہ ایم چون از دست دوا رفت اے آن محبوب اعراض نمود چون جناب محبوب اراں عالی تراست کہ کسے بعجز وزاری دراں راہ یابد الا بالفضل وصل او موقوف بعلت نیست بنابران گوید قوله

دل گفت وصالش بدعا باز توان یافت ‖ عمریست کہ عمرم ہمہ در کار دعا رفت

وصال ملاقات محبوب عمریست مدتیست کار دعا دعا خوانی معنی آنست کہ روزے دل بما گفت کہ بعجز وزاری باید کوشید شاید کہ بوصل او رسیدہ شود پس ازان روز عمر بسے کہ ہمگی عمر صرف عجز وزاری کردم وازانجہت کہ جناب او مستغنی است ہیچ موثر نشد قوله

احرام چہ بندیم چو آن قبلہ نہ اینجاست ‖ در سعی چہ کوشیم چو از مروہ صفا رفت

احرام بستن نیت کردن متوجہ شدن قبلہ ذات محبوب حقیقی یا مرشد سعی کوشش نمودن ودویدن مروہ وصفا نام دو کوہ در مکہ وفی السلوک الصفا ہی الروح والمروة ہی القلب وقیل الصفا الروح بصفائہا عن درن المخالفات والمروة النفس لاستعمالہا وقیل المروة ہی القیام بعہد مقام سیدہا ویا از مروہ تجلی وصفا ظہور چون درد عشق دوا پذیر نیست گویند العشق داء لا دواء لہ قوله

دی گفت طبیب از سر حسرت چو مرا دید ‖ ہیہات کہ رنج تو ز قانون شفا رفت

ہیہات افسوس قانون قاعدہ ونیز قانون شفا نام کتابیست در علم طبابت حکمت ابو علی سینا معنی آنست کہ دیروز نزد طبیب کہ مرشد طریقہ است رفتم واحوال درد نہانی خود عرضہ کردم واو چون احوال مرا دید از روے حسرت گفت افسوس کہ رنج تو از قاعدۂ شفا رفت اے صحت پذیر نیست چون پرسش معشوق آرزوے عاشق است گوید قوله

اے دوست بپرسیدن حافظ قدمی نہ ‖ زان پیش کہ گویند کہ از دار فنا رفت

معنی آنست که اے دوست پیر سیل حافظ قدمے رنجه فرما ازان پیش که گویند که حافظ ازین جهان
فانی رحلت نمود که باز نفعی ندارد ـ

غزل

آنشب قدری که گویند اهل خلوت امشب است	یارب این تاثیر دولت از کدامین کوکب است

شب قدر شب وصل محبوب این غزل در هنگام بسط است معنی آنست که شبے که آنرا سالکان
اهل وعارفان کامل بشب قدر مسمی نموده اند وبآن موعود می سازند امشب است وچون خود ایشان
آن نسبت عظمی نمی بینند بنابر استغنا محبوب میگوید کہ اے پروردگار من این کدامی اختر طلوع نموده
که از تاثیر آن این دولة رو نموده چون کار عاشق مدام بیاد معشوق بود نسبت گوید قوله

تا بگیسوئے تو دست ناسزایان کم رسد	هر دلے در حلقهٔ ذکر تو یارب یارب است

گیسو مراد سوانع مشاهدات ناسزایان نفس وشیطان وهو مصرع اول علت مصرع ثانی است
وجهت ضرورت تقدیم علت بر معلول ثانی است معنی آنست که دل هر سالکے در ذکر یارب یارب است
از انجهت تا موانع کمالات او شیطان ونفس را دسترس نباشد که تا سد باب گردد که سالک را از ناامیدی
درج سلوک در نوردد گاه گاه معشوق بهر امتحان لطف قهر آمیز عاشق مینماید وعاشق فریفته او شده
از رفتن باز میماند و آن موجب قتل عاشق میشود بنابران گوید قوله

کشتهٔ چاه زنخدان توام کز هر طرف	صد هزارش گردن جان زیر طوق غبغب است

درین بیت خطاب بمحبوب است چاه زنخدان اشارة بلطف قهر آمیز محبوب معنی آنست که اے
محبوب من کشتهٔ لطف قهر آمیز توام که فریفته او گردیده از راه باز داشتی وسد راه من کردی وآن لطف
قهر آمیز تو چاهیست که جان هزاران هزار گرفتار ومقید آنست دگاه اشارة چاه زنخدان بر طور تقدیر که
در غور آن توغل کردن جائز نیست که اَلتَّقْدِیْرُ بَحْرٌ عَمِیْقٌ فَمَنْ غَمَسَ فَقَدْ ضَلَّ وبحث کردن دران طور
گمراهی کند اِذَا بَلَغَ الْکَلَامُ اِلَی الْقَدَرِ فَامْسِکُوْهُ لیکن باعتبار اعتقاد سببے است یعنی ثمرهٔ از اثمار
اسلام ونتیجه از نتائج معتقدات علم کلام ومومن را بیرون رفتن ازین عقیده نیز گمراهی است
چنانکه گفت ؎ اے دل گرازان چاه زنخدان بدر آئی + هر جا که روی زود پشیمان بدر آئی +
ومسئلهٔ اختیاری صوری درین طور منزلیست که عقل وفکر بشری آنجا دخل ندارد ؎ ملاحتے که ترا
در چه زنخدانست + بغور آن نرسد صد هزار فکر عمیق + وچون لب انزوائے این مسئلهٔ اختیا

دستوارس آمد گفت قَلْبِیْ مَسْئَلَۃُ الْاِخْتِیَارِ وہمین معنی خواجہ گوید کشتۂ چاہ تو ام وچون عاشق ہیچکس را بحال او زون تر از معشوق خود نمی بیند گوید **قوله**

تاب خوی بر عارضش بین کافتاب گرم رو	در ہوای آن عرق تاہست ہر روزش تب است

تاب فروغ باید دانست کہ وقتی کہ عرق بر روی محبوب می آید حسن فزون تر می نماید مراد از تاب خوی عارضش جمال باکمال است وخطاب بمنادی محذوف وآن ملامتگر است یعنی ای ملامتگر من جمال باکمال آن معشوق مرا ببین کہ آفتاب گرم رو با این جمال در آتش عشق او میسوزد پس مرا در عشق این چنین کس مانع میشوی وچون از عاشق ہیچ نوع ترک معشوق صورت نہ بندد ناران گوید **قوله**

من نخواہم کرد ترک لعل یار وجام می	زاہدان معذور داریدم کہ اینم مذہب است

زاہدان جمع زاہد وزاہد شخصی باشد کہ ترک دنیا نماید واختیار عزلت نماید وحظوظ نفسانی را بکلی گذارد ودوام در یاد الٰہی باشد واز جمیع معاصی اجتناب نماید قِیْلَ الزُّہْدُ ہُوَ اجْتِنَابُ عَنِ الْمَحَارِمِ صَغِیْرًا وَّکَبِیْرًا وَاَدَاءُ جَمِیْعِ الْفَرَائِضِ یَسِیْرًا وَّعَسِیْرًا وَتَرْکُ الدُّنْیَا عَلٰی اَہْلِہَا قَلِیْلِہَا وَکَثِیْرِہَا۔ لعل لب مراد لعلف کہ ہ لب کہ تیرین حوی شد لطف خداست ہ وبیز بوسہ ازو کرسنت وارادہ مسبب معنی آنست کہ ای زاہدان من ہرگز ترک آرزوی لطف آن محبوب دیا بوسہ او ویا عشق ومحبت او نخواہم کرد چراکہ مذہب ما اینست شما مرا معذور دارید کہ کسی ترک مذہب خود ہمودہ ویون ہر عاشق بمعشوق خود بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْہِمْ فَرِحُوْنَ فخر کنندہ است گوید **قوله**

شہسوار من کہ مہ آئینہ دار روی اوست	تاج خورشید بلندش زیر لعل مرکب است

معنی آنست کہ دلبر من شہسواری است کہ ماہ بازہمہ حسن وجمال مانند موتراشان آئینہ دار روی اوست وخورشید با این سربلندی ناک راہ اوست وچون جناب معشوق ازان عالی تر است کہ عاشق بدان تواند رسید بناہران گوید **قوله**

اندرین موکب کہ بر پشت صبا بندند زین	با سلیمان کی برانم من کہ مورم مرکب است

اندرین موکب اشارہ بزمرۂ عاشقان سلیمان کنایہ از محبوب حقیقی مور بود ضعیف معنی آنست کہ اگرچہ من در زمرۂ عاشقانی کہ صبا را تابع ومحکوم خود گردانیدہ یعنی مظہر خوارق وکرامات شدہ اند ہستم امّا باوجود این بود سست کہ خُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِیْفًا با سلیمان کہ محبوب حقیقی است

سے ہمسری توانم کرد دوم انا الحق توانم زد س۵ چہ نسبت خاک را با عالم پاک ۶ و چون سخنان ناظم کہ سراسر حقائق و معرفت است بنا بران گوید قوله

آب حیوانش ز منقار بلاغت میچکد	زاغ کلک من بنام ایزد چہ عالی مشربست

درین بیت تقلیب است یعنی سوگند بخدا کہ زاغ کلک من چہ عالی مشرب است کہ ہمگی آب حیوان کہ عبارت از سخنان حقائق و معرفت است از منقار بلاغت او میچکد اے ظہور میشود بدانکہ معشوق مجمع لطف و قہر است بدالجہتہ کہ ہم قاتل عاشق است و ہم زندگی بخش گوید قوله

آنکہ ناوک زیر چشمے بر دل حافظ زند	قوت جان حافظش در خندۂ زیر لب است

چشم تجلی ذاتی قہاری کہ موجب فنا عاشقانست و خندۂ زیر لب تجلی جمالی کہ حیات بخش عاشقانست معنے آنست کہ آن کسے کہ بر دل حافظ ناوک زیر چشم میزند اے کشتہ تجلی قہاری میسازد لے لبقا میرساند قوت جان حافظ نیز مرا و را در خندہ زیر لب است لسے میتواند کہ بتجلی جمالی سرفراز گردانیدہ بمرتبہ بقا رساند

غزل

المنۃ للہ کہ در میکدہ باز است	زانرو کہ مرا بر در او روے نیاز است

میکدہ مقام عشق و محبت و لطف معنے آنست کہ شکر مر خدا را کہ در میکدہ باز است یعنے ہنوز در عشق او کاہشے و نقصانے راہ نیافتہ و یا آنکہ لطف او ہمگی بما مصروف است و اینہم از انجہت است کہ مرا بر در او روے نیاز است اے از بسکہ بدرگاہ او عجز و زاری مینمایم و چون ہمگی عشاقان بعشق معشوق خود مستغرق اند در سوز و غوغا اند گوید قوله

خمہا ہمہ در جوش و خروش اند ز مستی	وان مے کہ در انجاست حقیقت نہ مجاز است

خم وجود عاشق مے شراب و سخن شطح معنے آنست کہ ہمگی عشاقان بسبب عشق او در جوش اند و خروش دار غایت مستی ہر یکے فراخور استعداد خود سخنے گوید یکے بانگ انا الحق و دیگری سبحانی ما اعظم شانی و دیگرے لیس فی جبتی سوی اللہ و این مے کہ از نوشیدن آن در جوش و خروش اند می حقیقی است نہ مجازی و یا آنکہ این شطحیات ازینہا سر زدہ اند از روے حقیقۃ است نہ از روے مجاز و چون کار معشوق مدام استغنا نمودن و کار عاشق بعجز و زاری کوشیدن است بنا بران گوید قوله

وزما ہمہ بیچارگی و عجز و نیاز است	از وے ہمہ مستی و غرور است و تکبر

معنے آنست کہ از وے مدام استغنا و بے باکی و غرور و کم التفاتی سر میزد اے دمبدم در تاراج و لایت دل عاشقانست چست و چالاک و ہیچ پرواہ اے اینہاسے پرداز و نگاہے از کرم بدلیشان نمیدارد و ازما دمبدم بیچارگی و عجز و نیاز و زاری چوں از عاشق بعید ہست کہ شکایت معشوق پیش کسے روشنا ازاں گوید قولہ

با دوست بگوئیم کہ او محرم راز است	رازے کہ بر خلق نگفتیم نگوئیم

معنے آنست کہ شکایت جور و جفائے محبوب یا اسرار عشق آن محبوب کہ تا حال بخلق نگفتہ ایم و آیندہ نیز نگوئیم اگر روزے اتفاق افتد ہم با دوست بگوئیم از انجہتہ کہ محرم راز ہست و شکایت از دوست بغیر مذموم است اما شکایت از دوست ہم بدوست روا است قال حم اللھم لک الحمد و الیک المشتکی چون شدائد عشق لا یعد و لا یحصر است گوید قولہ

کوتہ نتوان کرد کہ اینقصہ دراز است	شرح شکن زلف خم اندر خم جانان

شرح بیان شکن پیچ و تاب زلف خم اندر خم مراد حدتہ عشق کہ سراسر شدائد و بلیات است معنی آنست کہ بیان پیچ و تاب و کشاکش حوادثات عشق را ہیچ نوع بیان نتوان کرد از انجہتہ کہ بیان آن طولے دارد و مختصر آن نوعے از محالات است چون مرجع و تاب عاشق عمر از جناب معشوق نمے تواند بود گوید قولہ

رخسارہ محمود و کف پاے ایاز است	میل دل مجنون و خم طرہ لیلے ست

معنے آنست کہ میل دل مجنوں را بحز خم طرہ لیلے قرارگاہے نہ یعنے ہمگی خواہش دل عاشق مصروف بخم طرہ لیلے کہ کنایت از شدائد عشق آن معشوق است و کف پاے ایاز را بجز رخسارہ محمود مکانے نہ یعنے ناز معشوق را ہم عاشق تواند کشید و بر شدائد عشق را بجز دل عاشق تواند کشید چون در نظر عاشق بغیر از معشوق کسے نمے آید بنابراں گوید قولہ

تا دیدہ من بر رخ زیبائے تو باز است	بر دوختہ ام دیدہ چو باز از ہمہ عالم

باز نام جانور و بمعنے کشادہ واقع در اول اول و در ثانی ثانی معنے آنست کہ ازان وقتے کہ چشم من برخ عالم آرائے تو کشادہ چشم خود را مانند باز از ہمہ عالم دوختہ ام و بجز تو بکسے نمی بینم چون عاشق را بزہد و ورع کارے نیست مدام بمشاہدہ محبوب بنابراں گوید قولہ

در کعبهٔ کوئے تو ہر آنکس کہ در آید	با قبلهٔ ابروے تو در عین نماز است

معنے آنست کہ ہر عاشقے کہ رہ بکعبہ کوے محبت تو برد و ترا ابرو عالم صفات و مشاہدہ تجلیات
دریافت و بمشاہدہ ابروے تو کہ مشاہدات تجلیات است در عین نماز است ازینجاست کہ لَا صَلٰوۃَ
اِلَّا بِحُضُوْرِ الْقَلْبِ و شیخ جمال الدین ہانسوی فرمودہ اَلصَّلٰوۃُ کَالْجَسَدِ وَالْحُضُوْرُ فِیْہَا کَالرُّوْحِ
فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْہَا الْحُضُوْرُ کَجَسَدٍ لَیْسَ فِیْہَا الرُّوْحُ اَلصَّلٰوۃُ کَالْعَیْنِ وَالْحُضُوْرُ فِیْہَا کَالنُّوْرِ
فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْہَا الْحُضُوْرُ کَعَیْنٍ بِلَا نُوْرٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالطَّعَامِ وَالْحُضُوْرُ فِیْہَا کَالْمِلْحِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ
لَیْسَ فِیْہَا الْحُضُوْرُ کَطَعَامٍ بِلَا مِلْحٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالْقَمَرِ وَالْحُضُوْرُ فِیْہَا کَالنُّوْرِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ
فِیْہَا الْحُضُوْرُ کَالْقَمَرِ الْمَخْسُوْفِ وَذَہَبَ عَنْہُ النُّوْرُ و حضور قلب بے مشاہدہ نمیشود و مشاہدہ موجب
فنا است و نماز نہ اینست کہ در مسجد آیند و قیام و رکوع بجا آرند کہ کافران ہم پیش بتان خود چنین کنند
پس فرق میان این و آن چہ کما قال عمرؓ من صلی صلوۃ طویلا فی المسجد وزینت البدن المقا
فی ناظر الخلائق ومکان فی قلبہ منہ تباردا ین اے عمر مردمان اولی الاسلام براے
شہرت میان خلق بزینت ولباس وجبہ و دستار در مسجد در آیند و در چشم خلائق نماز طویل گزارند
و آخر الحال دائم در غرت الٰہی باشند و ہیچ بوے معرفت و حق پرستی و رحمانی در دل ندارند
و ہمیشہ در اعمال نفسانی و غیرت ہستی گرفتار باشند اے عمر ہر کہ نماز کند و دل او بہر سو متفرق
و در خطرات نفسانی افتد ہر چہ نفسانیست شیطانیست و ہر چہ شیطانیست آن کفر و ضلالت و ہر
ضلالت است عین بت پرستی زہے گمراہان کہ بر اینچنین بت پرستی از نافہمیدگی بر ہستی خود مغرور
و این نماز را نماز میشمرند کذا من رسالہ خواجہ معین الدین و در کتاب گنج بیان آوردہ اگر جاہل
در نماز شود گرد میشوند شیاطین چنانچہ گرد میشوند مگس بعسل و وقتیکہ اینچنین مصلی گوید اللہ اکبر
خدا تعالے گوید دروغ گفتی اے بندہ نیست حق تعالے چنانکہ گفتی در دل تو پس از دل او
برنخیزد و میرسد بآسمان پس میسوزد ملکوت آسمان را پس آنکس کہ دل در حساب و تدبیر دنیا
و تن در نماز ازین نماز چہ بہرہ خواہد یافت پس مضمون کریمہ فَوَیْلٌ لِّلْمُصَلِّیْنَ الَّذِیْنَ ہُمْ عَنْ
صَلٰوتِہِمْ سَاہُوْنَ ویل نام جاے است کہ گندہ ترین عذابہا انجاست و آن براے
آن مصلیانے کہ از نماز خود غافل باشند یعنے دل ایشان در اندیشہاے دنیا و کار

وتن در نماز پنهان میدانند که چه میکنند و چه میخوانند ؎ تو درون نماز و دل بیرون - کس تماشا میکند پنهانی
بنچنین حالی پریشان نماز، حیف باشد نماز نخوانی و باید دانست که نماز آنست که مصلی در و نباشد و آن در مشاهده میشود کما قال یوسف
الاعلم یا ابت ای صلوٰة اقرب الیک قال یا یوسف الاعظم الصلوٰة التی لیس فیها سوائی والمصلی غائب عنه
چون مصلی نماند صلوٰة کجا ماند چرا که نماز فعل است و فعل تابع ذات چون ذات نماند افعال کجا ماند
پس اینجاست که نماز عاشقان ترک وجود است و آن نخواهد شد مگر مشاهده و آن عین نماز است
الذین هم فی صلوتهم دائمون در حق ایشانست و چون احوال عاشق بغیر از عاشق کسی در نیابد گوید قوله

اے مجلسیان سوز دل حافظ مسکین ‖ از شمع بپرسید که در سوز و گداز است

معنے آنست که اے اہل مجلس شما که گرفتار قیل و قال مانده اید و در کوے عشق ره نبرده اید سوز دل
حافظ مسکین چگونه در یابید سوز دل حافظ را از شمع که عاشق دل سوخته است باید پرسید که او بیچاره
مدام در سوز و گداز است -

غزل

اگر بلطف بخوانی مزید الطاف است ‖ وگر بقهر برانی درون ما صاف است

معنے آنست که اے محبوب من اگر از روے لطف مرا نزد خود خوانی و از روے عنایت و شفقت
التفاتے نمائی محض الطاف تست وگرنه ما کجا و وصل تو کجا و اگر ما از روے قهر برانی و بهجر مبتلا سازی
و از ما اعراض نمائی درون ما صاف است یعنی هیچ کینه نداریم از انکه ما بنده عاجزیم و شایان آن ایم
چون زبان عاشق از تحریر ثناے معشوق قاصر است گوید قوله

بنا و وصف تو گفتن نه حد امکان است ‖ چرا که وصف تو بیرون ز حد اوصاف است

معنے آنست که اے محبوب من وصف ترا در حیز بیان آوردن نه حد بندۀ عاجز و مسکین است
و یا انکه نه حد امکانست اے متوانگر و چرا که وصف تو بیرون از احاطه تقریر است لا احصی ثناء
علیک انت کما اثنیت علی نفسک چون بے حصول چشمهاے عشق مشاهدۀ معشوق ما حسن وجه
نتوان کرد بنا بران گوید قوله

بچشم عشق توان دید روے شاهد را ‖ که نور دیدۀ خوبان ز قاف تا قاف است

معنے آنست که کسے که طالب مشاهدۀ معشوق است گو او را که اول خود را از آلایش آب و گل
که کنایه از صفات بشریت پاک سازد و دیدۀ عشق حاصل نماکه بے پاکی باطن حصول چشم

عشق مشاہدہ جمال معشوق صورت نہ بندد ازانجہتہ کہ آن محبوب نور دیدۂ خوبان عالم است و
نور دیدہ را جز در چشم پاک نباشد ازینجاست کہ لیلی را بچشم مجنون باید دید تا جمال لیلی مشاہدہ شود
چون این خاکدان مقام حصول عشق است و معرفتہ کہ اَلدُّنْیَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ بنابران گوید قوله

زمصحف رخ دلدار آیتے برخوان	نہ این مقام مقالات کشف کشاف است

این بیت خطاب بمنکر و زاہد ظاہر پرست است کشف حاشیہ کشاف و کشاف تفسیر است معنے
آنست کہ اے زاہد خودبین گرفتار قیل وقال چہ ماندۂ مشاہدہ رخ دوست حاصل نما چرا کہ اینمقام
حصول معرفت و محبت است و ترا از کتم عدم در معرض ظہور برائے ہمین آوردہ اند کہ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ
وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ اے لِيَعْرِفُونِ نہ مقام قیل وقال است و چون سخن ہیچکس بدلپذیری
سخن عاشق نمیرسد بنابران گوید قوله

عدو کہ منطق حافظ طمع کند در شعر	ہمان حدیث ہمای و طریق خطافست

منطق گویائی خطاف نام مرغیست سیاہ رنگ بیقدر و منزلت ہماے جانوریست سعید النظر
و مبارک المحشر بہر دیارے کہ نزول کند از قدوم او فرخندگی گوناگون پدید آید و بہر کہ سایہ او افتد
بادشاہ گردد وقتے خطاف از کمالات ہماے دم زدن آغاز کرد چون بدان مرتبہ نرسید ظریفان را
شلی گشت معنے آنست کہ زاہد خودبین کہ خواہد کہ در شعرا ے در بیان حقایق و معارف عشق بگوی
حافظ رسد مانند ہماست کہ خطاف خواست کہ فر ہماے حاصل نماید و آن سود نہ بخشید و نیز چنان
مسموع شدہ کہ خواجہ را محبوبے بود شخصے از رقبا چو توجہ محبوب بحضرت خواجہ از جہت لطافت شعر
و ظرافت سخن بیشتر دید خویش را در سلک شاعران کشید آن محبوب از ینقدر توجہ از خواجہ کم نمود
و در شان او افزود خواجہ ازین معنی آگاہ گشتہ این غزل را نوشتہ بدو فرستاد و ختم غزل برین
بیت نہاد ہمچنین در عہد ہمایون شاہ در شہر سنبل میان حاتم فاضلے بود لیس بزرگ حالے بود
سترگ اتفاقاً دران شہر قاضی بود اجہل الناس روزے در مجلس او ذکر اوصاف میان حاتم
در میان آمد پرسید کدام کتاب را درس گویند گفت آن کتاب را از کتابخانۂ من بیارید کہ من
می توانم گفت چون کتاب مذکور آوردند اتفاقاً بمجرد کشیدن این مسئلہ برآمد اَلْمَرْأَةُ الَّتِي
لَا تَرِثُ مِنْ زَوْجِهَا چون اجہل الناس بود بحسب لغتہ معنے بیان نمود کہ مادہ موش را از موش

میرات میرسد چون این خبر میان حاتم شنیدند همین بیت نوشته فرستاد **غزل**

ای شاهد قدسی که کشد بند نقابت	**وی مرغ بهشتی که دهد دانه و آبت**

شاهد قدسی محبوب حقیقی و مرشد و این غزل در هنگام فیض یا در جدائی مرشد مرغ بهشتی محبوب حقیقی و مرشد معنی آنست که ای شاهد قدسی که از ما اعراض کرده و بر رو نقاب آورده کیست که آن نقاب از روی تو بردارد و ما را بمعرض ظهور آرد یا بکنه معرفت تو رسد که خود فرموده کلا ندرکه احد من العالمین وای مرغ بهشتی کیست که ترا دانه و آب دهد ای در قید خود آرد و چون کار عاشق هجران محبوب مدام جگرسوزی و بیخوابی است ساران گوید **قوله**

رفتی ز کنار من دلخسته بناکام	**تا جای که شد منزل و ماوای که خوابت**
خوابم بشد از دیده درین فکر جگرسوز	**کاغوش که شد منزل و آسایش و خوابت**

معنی آنست که ای محبوب من از آن وقتی که از ما دوری گزیده خواب از دیدگان رخت بربسته بسبب این فکر که در آغوش کدام کس منزل گرفته و آسایش حاصل مینمائی یعنی بر کدام کس ظهور کرده چون کار معشوق مدام استغنا نمودنست بیاران گوید **قوله**

درویش نمی‌پرسی و ترسم که نباشد	**اندیشهٔ آمرزش و پروای ثوابت**

معنی آنست که ای محبوب من هیچ غمخواری درویش نمیکوشی و توجه بحال غریبان نمی‌آری ترسم که اندیشهٔ آمرزش الهی و پروای ثواب از دل تو یکسو شده چون نصیبهٔ عاشق سرگشتگی است بنا بران گوید قوله

راه دل عشاق زد آن چشم خماری	**پیداست ازین شیوه که مست است شرابت**

اشکال این بیت آنست که شراب مست نیست بلکه مست کننده است جواب آنست که آن چشم خماری راه دل عشاق زد و ایشان را مست گردانیده پس آن چشم در حق ایشان شراب شد و چون شراب کنایه از چشم شد مست قرار دادن آن چشم درست آمد مضمون این بیت **بیت** من مستم و چشم تو مقابل ÷ هشیار ز باده کی شود مست ÷ یعنی من مستی دارم و چشم تو که مانند باده مستی آرنده است مقابل من است پس هشیار نخواهم شد زیرا که مست از باده کی هشیار میشود چون جناب معشوق از آن عالی است که نالهٔ عاشق را در آنجا گذر باشد بنا بران گوید **قوله**

هر ناله و فریاد که کردم نشنیدی	**پیداست نگارا که بلند است جنابت**

نالہ گریہ فریاد فغان پیدا ظاہر و آشکارا جناب آستانہ نگارا الف ندائیہ و نگار معنی معشوق است معنی آنست اے محبوب من ہر گریہ و زاری و فریاد و افغان کہ نمودم ہیچ گوش بدان ننہادی و ملتفت بدان نشدی آرے ظاہرست کہ جنابت بس عالی است و نالہ و فریاد عاشق را در اینجا گذر نیست چون دل عاشق بسبب ہجر در خرابی است بنابران گوید قولہ

اے قصر دل افروز کہ منزلگہ انسی		یارب مکناد آفت ایام خرابت	

قصر دل افروز قصر محبوب و نیز کنایہ از دل خود بموجب لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ انس مراد محبوب معنی آنست کہ اے دل من کہ منزلگہ محبوب منی میخواہم از پروردگار کہ آفت زمانہ خرابی یعنے خللے بتو مرسانا د و مدام آباد دارا د چون در راہ عشق بسا عوارض و موانع در پیش است گوید قولہ

دورست سراب درین بادیہ ہشدار		تا غول بیابان نفریبد بسرابت	

این بیت خطابست از جانب محبوب سراب کنایہ از مقصود بادیہ مراد عشق غول بیابان نفس و شیطان اَعْدٰی عَدُوِّکَ نَفْسُکَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْکَ اِنَّ الشَّیْطٰنَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ معنے آنست کہ اے عاشق اگر در راہ عشق آمدہ بما حصل قناعت منما کہ ہنوز مقصود دورست و ہشیار باش کہ درین بادیہ آفت بسیارست مبادا نفس و شیطان بدغا و فریب فریفتہ گردانند و از راہ باز دارند باید دانست کہ قسمے است از سالکان اگرچہ از راہ ریاضت رفتہ اند و نفس امارہ را در قہر گرفتہ و بادیہ مجاہدات را بپایان بردہ و ہمگی خود را بحق سپردہ و در ایشان احوال پیدا شدہ باشد تا از چیزے کہ غائب خبر یابند و اگر تقصیرے کنند تنبیہے یابند و گاہ باشد کہ خود را در آسمان بینند و گاہ پیغمبران و فرشتگان را بصور تہاے نیکو مشاہدہ نمایند وغیرہ لیکن خارشکستگی ہنوز در پاے ہمت ایشان نرفتہ بود چون چنین چیز ہا نمودند و از شر نفس ایمن شدہ و ہمت ایشانرا بجاے رساند کہ اگرچہ در صفت آسمان و زمین است بر ایشان عرض کنند قبول شان نیاید و پندارند کہ نہایت کار اولیا بر ایشان است و ہنوز سر موے از عجائب صنع مولی ندانستہ باشند چون بر عاشق شہود تجلیات ہر دم بنوعے دگر است کہ لا تجلی فی صورۃ مرتین گوید قولہ

تیری کہ زدی بردلم از غمزہ خطا رفت		تا باز چہ اندیشہ کند راے صوابت	

[illegible handwritten marginal note]

تیر مراد حدسه علیه بغمزه تجلی اسم بصیر و خطا تیرگی دل که مانع از انکشاف تام و اندیشه کنایه از اراده الٰہی در رائے حاکم او معنے آنست که حدسه که از تجلی اسم بصیر بر دلم قابض نمودی تیرگی که حاجب شہود بود زائل گشت تا از چه اراده کند از شہود و بیست علم صوابی نمی آید دانست که سالک را ہفت مرتبه اند علم الیقین که عقیده وحدت است و عین الیقین که التذاذ بآن وحدت است و حق الیقین که شہود حقیقت شیئے که تفرقه در وحدة و کثرت نماند و حق الحقیقة که ادراک حقیقت اشیا کما ہی است و حق الحقیق که فنا بصفات خلقیه و بقا به صفات الٰہیه و ملبوس شدن بالطاف سبحانی که شہود الحق بحیثیت فرق بعد الجمع است و مقام ہیم که در حادقات نگنجد تحیر است از عدم احاطه بعد تنزل از شہود حق در ہر مرتبه از ینہا یک نوع از فنا کلیست که استمال دارد بر مقاما حزئیہ غیر متناہیه است و حضرت حافظ در مرتبه سافله ازین مراتب بدین بیت میگوید و بعد از بہر فنا که مستلزم لقاء دیگر است میگوید که تیر فنا که بر دل ریش ردی خطا رفت یعنی بقائے تام رسید تا لقائے تام که مقصود اصل است حاصل شود تا بار چه اراده کند و علم ثواب یا سب تو در افاضه تجلی دیگر ان اللہ لا یتجلی فی صورة مرتین پس ہر لمحه و حال و استعداد حویان و تجلی گویان بیت مذکور است بحکم ففروا الی اللہ اقامت بر یک تجلی ناملایم و طلب تجلی تجدید لازم مگر کلام رسول عم ازین مخبر است استغفر اللہ فی کل یوم مائة مرة یعنی دل من مستور میشود بتجلی سافل و من از ان استغفار نموده حویان تجلی عالی میگردم سوال خطاب خطا بمعشوق حقیقی صحیح نیست جواب خطائے تیر از عدم رسائے تام نه کنایه از عدم وصول و نیز از تیر نہی شجره گندم و از غمزه غفلت یعنی نہی که کردی از حمایت غفلت خطا کردم الحال صفت رحمانی تو در باب من چه اندیشه خواهد کرد و نیز از تیر امر سجود مر ملائکه را غمزه تکبر بر انی ابلیس گوید یعنی امرے که کردی از تکبر بجا نیاوردم الحال صفت جباری تو در باب من چه خواهد کرد چون عاشق را باید که تدارک مافات در زبان حال نماید سابران گوید قوله

نادر ره پیری بچه آئین روی ایدل	باری بغلط صرف شد ایام شبابت

معنے تنبیه بدل ست یعنے ایدل ایام جوانی بالغفلت از دست دادی و الحال پیرے دریافت بارے باید دید که ایام پیری را بچه نوع گذرانی و لبربری چون عاشق را ہیچ نوع از جناب معشوق گذر نیست گوید قوله

حافظ نہ غلامی ست کہ از خواجہ گریزد	لطفے کن و باز آ کہ خرابم ز عتابت

معنے واضح است و نیز چنان مسموع شدہ کہ منکوحہ حضرت بتقریبے آزردہ شدہ بخانہ پدر بنشست خواجہ بعد از چندے معلوم کرد باستمالت خاطرش شتافت پس این غزل بر کاغذ نوشتہ فرستاد و طلب کرد کہ از مصرعہ آخر غزل مفہوم میتوان کرد چون عفیفہ معتقدہ بود بمجرد نوشتن توجہ نمود غزل

اے غایب از نظر بخدا می سپارمت	جانم بسوختی و بدل دوستدارمت

این غزل بہنگام قبض یا در جدائی مرشد معنی بیت واضح است غایب از نظر باعتبار اخفا چون ترک معشوق از عاشق ہیچ نوع صورت نمے بندد گوید قولہ

تا دامن کفن نکشم زیر پائے خاک	باور مکن کہ دست ز دامن بدارمت

معنے آنست کہ تا آنکہ ازین جہان فانی رحلت ننمایم باور مکن کہ ترک تو از ما صورت بندد چون مدام عاشق خواہان وصال است گوید قولہ

محراب ابروان بنما تا سحر گہے	دست دعا بر آرم و در گردن آرمت

ابرو کنایۃ از مشاہدہ تجلی صفاتی و جلوہ معنے آنست کہ اے محبوب من اگر بوصل خود نمیرسانی بارے جلوۂ از جلوہائے خود بما ارزانی دار تا بمشاہدہ سحر گہے کہ ہنگام دعاست دعائے کنم و بدان دعا حصول مدعا کنم چون کار عاشق بے توجہ مرشد پیش نمیرود گوید قولہ

گر بایدم شدن سوی ہاروت بابلی	از پے صد گونہ ساحری بکنم تا بیارمت

معنے آنست کہ اگر اتفاق صحبت من بعاشق کامل کہ مرشد باشد افتد صد گان نوع ساحری کنم تا بحدے کہ ترا بیارم چون مدام آرزوے عاشق ہمین است کہ گاہے معشوق دیدار رسد بنا بران گوید قولہ

خواہم کہ پیش میرمت اے بیوفا طبیب	بیمار باز پرس کہ در انتظارمت

معنے آنست کہ اے طبیب بیوفاے من مدام ارادہ ما ہمین ست کہ جان خود را نثار راہ تو سازم پس برائے پرسیدن این بیمار قدم رنجہ فرما کہ شب و روز در انتظار قدوم تو ام و لفظ بیوفا اگرچہ از ادب دور ست اما چون باعتبار ظاہر کار و بار معشوق موافق ارادہ عاشق نیست بنابران گفتن باکے ندارد چون شیوہ عاشق مدام گریہ و زاری است بنابران گوید قولہ

صد جوے آب بستہ ام از دیدہ بر کنار	بر بوے تخم مہر کہ در سینہ کارمت

چشم

معنے آنست کہ اے محبوب من بسبب ہجران تو گریہ من بحدے رسیدہ کہ گوے صد جوی آب روان ست و این ہمہ ازان جہت است کہ تخم مہر تو در سینہ کارم چنانچہ در بیت آیندہ خود میگوید قولہ

مے گریم و مرادم ازین سیل اشکبار	تخم محبت است کہ در دل بکارمت

معنے واضح است حاجت تقریر ندارد چون مدام از روے عاشق دلریش و مراد مشتاق بخویش ہمین است کہ بجناب معشوق خویش باریابد تا اظہار احوال خود نماید بنابران گوید قولہ

بارم دہ از کرم سوی خود تا بسوز دل	در پاے دمبدم گہر از دیدہ بارمت

معنے آنست کہ اے محبوب دلنواز من از کرم و فضل خود روزی بنزد خود مرا بار دہ تا بسوز دل گہرہاے اشک دمبدم در پاے تو اندازم چون غیر از چشم عاشق گنجایش نمیباشد گوید قولہ

گر دیدہ و دلم کند آہنگ دیگرے	دل را بر آتش افگنم و پیش آرمت

آہنگ قصد معنے آنست کہ اگر دیدہ من بغیر تو نظرے کند و دلم بخراز تو متوجہ شود آن دل را بر آتش افگنم و پیش تو آرم چون ہرچہ از معشوق صادر شود از لطف و قہر عاشق را باید کہ شاکر بود گوید قولہ

خونم بریخت وز غم ہجران خلاص داد	منت پذیر غمزۂ خنجر گذارمت

معنے آنست کہ اے محبوب من اگرچہ غمزۂ تو کہ آن عبارت از تجلی قہاری یا جذبہ جلیہ یا اخفا است کہ موجب شکایت است اما چون مرا در معرض نیستی کشیدہ و از غم ہجران خلاص دہندہ گشتہ بنابران منت پذیر غمزۂ خنجر گذار توام چون از عاشق بسبب غلبۂ عشق مستی و رندی سر میزند و معشوق از روے لطف بران نمے اندازد بزبانی محبوب گوید قولہ

حافظ شراب و شاہد و رندی نہ وضع تست	فے الجملہ مے کنی و فرو میگذارمت

معنے آنست کہ اے حافظ شراب و شاہد و رندی نہ مناسب وضع تست حاصل آنکہ این جملہ میکنی و ما از روے لطف ذاتی خود کہ سَبَقَتْ رَحْمَتِی عَلٰی غَضَبِیْ عفو میکنم گویند کہ حافظ ہم بظاہر میخوار و شاہد باز بود اما یکبار لبودہ۔

غزل

اے ہدہد صبا بسبا میفرستمت	بنگر کہ از کجا بکجا میفرستمت

ہدہد نام جانوریست مشہور و در قرآن مذکور روزے از خدمت حضرت سلیمان غائب شدہ بود مقام خدمتش خالی نمود چون سلیمان مقام خالی دید از احوال او پرسید ارکان دولت لعیت او

شہادت دادند سلیمان ع درسیاست او یکے ازینہا تعین کرد این سخن بہ خاص وعام در داد کہ لَاُعَذِّبَنَّهٗ
عَذَابًا شَدِیْدًا اَوْ لَاَاذْبَحَنَّهٗ اَوْ لَیَاْتِیَنِّیْ بِسُلْطٰنٍ مُّبِیْنٍ ہر آئینہ عذاب کنم اورا عذاب شدید
یا ذبح کنم اورا یا بیارد مرا خبر روشن ہدہد شق ثالث اختیار نمود بہ تجسس احوال ممالک بشتافت تا بسبا
رسید واحوال بلقیس کہ ملکہ آن دیار بود بدین کفر منسوب واز اطاعت سلیمان ع امر ہوب یکیک معلوم
نمودہ باز آمد و در حضرت سلیمان باین ساز آمد کہ جِئْتُكَ مِنْ سَبَاٍۭ بِنَبَاٍ یَّقِیْنٍ اِنِّیْ وَجَدْتُّ امْرَاَةً
تَمْلِكُهُمْ وَاُوْتِیَتْ مِنْ كُلِّ شَیْءٍ وَّلَهَا عَرْشٌ عَظِیْمٌ سلیمان بر سر عنایت آمدہ کہ خدمت ہدہد بسر آیت
آمدہ پس از روے نوازش تاج شاہی بر فرقش نہادند واورا بادشاہ طیور ساختہ منشور بدستش داد و
بہ بلقیس باز فرستاد چون منشور بہ بلقیس رسید از ہیبت اسم اعظم کہ دران منشور بود مطیع ومسخر گردید پس
بہ اعیان مملکت توجہ نمود وہر ہمہ را فرمود کہ یٰۤاَیُّهَا الْمَلَؤُا اِنِّیْۤ اُلْقِیَ اِلَیَّ كِتٰبٌ كَرِیْمٌ اِنَّهٗ مِنْ سُلَیْمٰنَ
وَاِنَّهٗ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ازان روز کہ ہدہد از حضرت سلیمان باین عنایت موہوب گشتہ در عالمیان
بنامہ بری منسوب شد ہدہد صبا اضافت بیانیہ مراد وارد غیبی کہ از عالم بالا بباطن سالک می آید
واز احوال معشوق خبرے میرساند سبا شہریست کہ بلقیس ملکہ آن بود مراد ازان عالم لاہوت۔
معنے آنست کہ اے وارد غیبی کہ بر دل ما نزول فرمودہ واخبار دوست بما رسانیدہ وما را بدان سرفراز
نمودہ باز تر الب سبا کہ عالم لاہوت است میفرستم تا احوال ما را بدوست عرضنمائی شاید کہ برینحال زار
ما رحم آرد و بنگر کہ از کجا بکجا میفرستم مر ترا یعنے از عالم سفلی بعالم علوی و چون وارد غیبی از عالم علویست
بنا بران گوید **قوله**

حیف است طائری چو تو در خاکدانِ غم	شنا	زینجا بآشیان وفا میفرستمت	

معنے آنست کہ اے وارد غیبی حیف است کہ ہمچو تو طائرے شریف شہر بند این خاکدان غم و
الم کہ وجود است یا دنیاے فانی است ماند بنا بران ازین خاکدان غم پر جفا بآشیان وفا کہ عالم علوی ست
میفرستم چون مہجوری از جناب معشوق مر عاشق ناقص را باعث غفلت و فراموشی است و عاشق
صادق بہر حالے کہ ہست چہ در خفا و ظہور بیاد معشوق مستغرق است بنا بران گوید **قوله**

اے غایب از نظر کہ شدی ہمنشین دل		میگویمت ثنا و دعا میفرستمت	

معنے آنست کہ اے وارد غیبی چون ازین خاکدان غم کہ کلبۂ احزان عاشق است بآشیان وفا

کہ آرامگاہ معشوق است رسی ارحاب این دعاگو بعرض رسانی کہ اے ازنظر غائب و بدل حاضر ودرحال یکسان ناظرمدام در دعاگوئی وہمیشہ درتمناحوالی توام وسے ازتو خالی نہ چون کار عاشق ہر صبح وشام بلکہ ہردم استعمال سیاد وغیر ازین کارسے ندارد گوید **قولہ**

ہر صبح وشام قافلۂ از دعاسے خیر	**درصحبت شمال وصبا میفرستمت**

معنے آنست کہ ہر صبح وشام کہ باد صبا وباد شمال مے وزند وبراطراف واکناف عالم میگردد قافلہ دعاء خیر ہمراہ ایشان میکنم کہ بحاب تورسا مدتاباشد کہ حال ما ما دریابی وبما التفاتی چون عاشق صادق ازجان ودل بسیاد محبوبست درغیبت وحضور زیرا کہ عاشق را قرب وبعد یکسان ست چہ ہر جا ظہور اوسے بیند وہرحالے کہ ہست متوجہ برآنست گوید **قولہ**

در راہ عشق مرحلۂ قرب وبعد نیست	**می بینمت عیان ودعا میفرستمت**

معنے آنست کہ اے محبوب من اگرچہ باعتبار تقید عالم جسمانی ازجناب عالمیان مآب تو دور افتادہ ام اما باعتبار باطن ہرجا کہ ہستم باتوام وبمشاہدہ توام وسیاد تو زیرا کہ درعلم عشق قرب وبعد را گنجایش نیست چون بسبب دور عشق ہردم کلمات جانسوز وسخنان مل دوز از عاشق سرمیزند وآن موجب یادگاری اوسے شود بناء ران میگوید **قولہ**

تا مطربان زشوق منت آگہی دہند	**قول وغزل بساز ونوا میفرستمت**

ساز آرایش نوا سرود معنی آنست کہ اے محبوب من این قول وغزل کہ بساز ونوا میفرستمت یعنے این کلمات دلکش وسخنان خوش کہ در رشتۂ نظم مے آرم جہت آنست کہ بعد از مرگ من آیندگان این سخن مارا مطالعہ آرند وبخوانند وترا ازشوق من یاد دہانند چون عاشق چندین اظہار شیفتگی کرد بناء ران معشوق بجواب او گفت **قولہ**

در روسے خود تفرج صنع خدا بکن	**کائینۂ خداسے نما میفرستمت**

معنے آنست کہ اے عاشق دلریش ما اگر میخواہی کہ بمعرفت او رسی پس باید کہ اول معرفت خود حاصل کنی کہ وجود تو مجمع الذات والصفات است وہرچہ در آفاق است دران نفس است وَفِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ومضمون این سخن را بجاسے آئینہ خدا نما مترا میفرستم کہ مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ چون عاشق بیچارہ ہردم درجانفشانی میکوشید بنابران گوید **قولہ**

تا لشکر غمت نکند ملک دل خراب	جان عزیز خود به نوا میفرستمت

نوا بمعنی فریاد معنے آنست که اے محبوب من ہردم جان عزیز خود را الفریاد پیش تو میفرستم که تا الفریاد ما رسی تا لشکر غم تو که ہجران ست یا عشق است ملک دل ما را خراب نسازد و مبتلاے ہجران نگرداند۔ چون پیش دید عاشق گشت که بے احتمال نیش نوش بہم نمیرسد گوید قوله

ساقی بیا که ہاتف غیبم بمژده گفت	با درد صبر کن که دوا میفرستمت

ساقی کنایه از مرشد معنے آنست که اے ساقی چه نشسته و از ما چون غافل گشته که ہاتف غیب مرا مژده رسانیده وگفته که ہیچ غم مخور و صبر کن که عنقریب دوا میفرستم پس بیا و تو ہم مدد نما و توجه بحال ما کن چون رنج و جفاے معشوق عین راحت است و محض حکمت است بنابران گوید قوله

ہردم غمے فرستمرا و بگو بناز	کین تحفه از براے خدا میفرستمت

معنے اظہر ست چون معشوق بہیچ نوع از غم عاشق خالی نیست و ہردم در صوابدید اوست بنابران گوید قوله

حافظ سرود مجلس ما ذکر خیر تست	تعجیل کن که اسپ و قبا میفرستمت

معنے آنست که اے حافظ ما مدام در ذکر خیر تو ہستم پس ترا باید که زمانے غافل نگردی و مستغرق آن باشی که عنقریب لطف خود را دامنگیر وقت تو گردانم که ترا ازین ورطه محنت رہانیده بساحل جمعیت رساند
والله اعلم

غزل

امروز شاه انجمن دلبران یکیست	دلبر اگر ہزار بود دل بر آن یکیست

شاه انجمن دلبران سردفتر انبیا محمد رسول الله صلعم که سید الانبیا و خاتم النبیین ست و یا سرور شیخان و اصل و سر حلقۂ عارفانِ کامل و آن کنایه از مرشد باشد دلبران انبیا و یا عارفانِ کامل دل بر آن یکیست دل ما بران یکیست و آن یکے کنایه از رسول عم و یا مرشد قوله

من ہر آن یکے دو جہان داده ام بباد	عیبم مکن که حاصل ہر دو جہان یکیست

آن یکے اشاره بمحمد عم و یا مرشد دو جہان داده ام بباد اعراض از ہر دو جہان نموده ام حاصل ہر دو جہان یکیست خلاصه ہر دو عالم آن یکیست قوله

سودائیان عالم پندار را بگوے	سرمایه کم کنید که سود و زیان یکیست

سودائیان عالم پندار کنایه از ظاہر پرستان و مقلدان سرمایه کنایه از عقل و دفتر قیل و قال

سود و زیان اسلام و کفر چرا که هر دو حجاب دست کفر و ایمان چون حجاب راه حق اند است بسر - رو بسان مغربی از کفر و ایمان در گذر ، و یا اندیشه نیک و بد و مدح و ذم **قوله**

ای من غلام آنکه دلش با زبان یکیست	خلقی زبان بدعوی عشقش کشاده اند

دلش با زبان یکیست یعنی ظاهر و باطن او یکسانست **قوله**

دولت در آن سرست که با آستان یکیست	حافظ بر آستانه دولت نهاده سر

آستانه دولت آستانه محبوب معنی آنست که حافظ بر آستانه محبوب که محصل دولت است سر نهاده بسوی او بنظر حقارت منگر که دولت نصیبه آنکس است که سر خود را فدای آستان محبوب نموده باشد **غزل**

بیار باده که بنیاد عمر بر بادست	بیا که قصر امل سخت سست بنیادست

بیا حرف ندا است و منادی محذوف و آن دلست بیار خطاب بدل قصر امل وجود فانی سخت بسیار معنی آنست که ای دل من دمی ازین غفلت بخود آی و گرفتار لهو و لعب مباش و صحت این وجود را محل اعتماد مدان اگرچه در ظاهر بس زیبا می نماید لیکن بس بی بنیاد است که در تغیر و تبدل درنگی ندارد پس بیار باده ای نوشیدن شراب که کنایه از حصول عشق است مشغول باش که این زندگانی دو روزه که بدان مغرور گشته بر باد است یعنی سریع الزوال است و محل ثبات نیست حاصل این بیت اینست که عاشق را باید که چندانکه تواند در حصول عشق سعی نماید و از پرورش تن دور باشد کما قال ع ذُو حِرَابَنَ اٰدَمَ فِی نَفَقَتِهٖ الْاَشْیَاءِ کُلِّهَا اِلَّا وَضْعَهُ فِی الْمَاءِ وَالطِّیْنِ یعنی مزدی برد فرزند آدم در امر که سعی میکند مگر در چیزی که پیدا کرده شده از آب و گل که در آن سعی بیحاصل است چون عاشق را باید که با خلق چنان زندگانی نماید که اگر میان خلق باشد کس نپرسد و اگر میان نباشد کس نداند که کجا رفت یعنی دلبستگی ندارد بنابران گوید **قوله**

ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزادست	غلام همت آنم که زیر چرخ کبود

معنی آنست که غلام همت آنکسی ام که زیر چرخ کبود یعنی درین دار دنیا بهر کسی که ملاقی شود آزاد باشد یعنی چندان دلبستگی ندارد باید دانست که الله تعالی که انسان را پیدا کرده برای آن پیدا کرده تا در گلشن جهان صفات تفرج ذات بدست دارد نه برای خوردن و خفتن و گرفتار لهو و لعب

ماشیہ: [illegible]

بودن بنابران گوید قوله

چگویمت که بمیخانه دوش مست وخراب	سروش عالم غیبم چه مژدہا داد ست

شیخ از راہ نصیحت بدیگران تنبیہ میکند کہ اے گرفتار لہو ولعب و مستغرق خور وخواب چرا چندین غفلت را بخود راہ دادۂ و پاے بند این جیفۂ کثیفہ ماندۂ واز قدر وقیمت خود بیخبر گشتۂ چگویم مر ترا کہ دوش بمیخانہ کہ عالم عشق است مست وخراب بودم و دران حالت سروش غیب چہا مژدہ رسانیدہ یکے ازان مژدہا اینست قولہ

کہ اے بلند نظر شاہباز وسدرہ نشین	نیشمن تو نہ این کنج محنت آبادست

سدرہ نام مقام جبرئیل ع مراد ازان عالم علوی ازمصراع اول مرکب روح مراد است نیشمن جاے نشست کنج محنت آباد دنیا معنے آنست کہ اے سالک روح لطیف ترا کہ کرسی نشین و رَفَعْنَاہُ مَکَانًا عَلِیًّا است زندانی آب وگل جسمانی ساختہ یعنی درین غربت ومسافرت ازبہر حصول معرفت وتحصیل کمالات آوردہ اند وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے لِیَعْرِفُوْنِ مے باید کہ استعداد وصول بوطن اصلی خود مہیا سازی واز تقید بعالم اطلاق توجہ نمائی نہ کہ این دار بلا ومنزل فنا را وطن سازی دوم مژدہ اینست قولہ

ترا ز کنگرۂ عرش میزنند صفیر	ندانمت کہ درین دامگہ چہ افتادست

صفیر آواز کوس مراد ازان کلام خدا تعالے وَاللّٰہُ یَدْعُوْا اِلٰی دَارِ السَّلَامِ یعنے خالق مطلق ترا بآواز بلند بسوے اعمال وکردار کہ موصل الے دار السلام است میخواند واللہ یدعوا الی دار السلام نمیدانم کہ ترا درین دام گہہ چہ افتادہ است کہ چندین در قید وگرفتاری دیگر کہ امام زاہد در تفسیر خود دربیان آیۂ وَلَمَّا جَاءَ مُوْسٰی لِمِیْقَاتِنَا نویسد کہ رسول خدا عزوجل سوے مومن درآید در بہشت یعنی قصر او مراین مومن را ہفتاد حاجت بود این فرشتہ ہفتاد بار درآید وبازنیاید حاجبان گویند ولی اللہ مشغول است وہر بار بیش عرش رود وگوید بار نیافتم تا ہفتاد ویکم بار بسوے من آید بار یابد آنگاہ طبقے بیش وے نہد از نور آفریدہ ودستارچہ از نور بروافگندہ آن ولی خدا عزوجل دستارچہ بردارد وسیبے باشد برآن طبق نہادہ چون بدست بدو نیم شگافد حورے برآید نقاب بستہ ہمہ بہشت از نور او روشن شود برقع بدست گرفتہ این مومن خواہد کہ نقاب از وے فروکشد حور گوید نخست نامہ بخوان کہ من ازآن توام نامہ باز کند وبخواند اندران نامہ نوشتہ بود کہ عَبْدِیْ اِشْتَغَلْتَ بِالْحُوْرِ وَالْقُصُوْرِ وَنَسِیْتَ لِقَائِیْ نَاَفِیْ مُشْتَاقٌ اِلٰی لِقَائِکَ

سریر بهشتی یا از جهت مقام قرب این نوع بمدد دین و آنکه مردم را چون گرداند چون صاحب عاشق
نیست که دلبستگی بدنیای فانی نماید چراکه درستی عهد این جهان متصور نیست بنابران گوید **قوله**

نصیحتی کنمت یاد گیر و در عمل آر	**که این حدیث ز پیر طریقتم یاد است**

این حدیث اشارة بنصیحت **پیر طریقت** مرشد معنی این بیت واضح است و آن نصیحت اینست **قوله**

مجو درستی عهد از جهان سست نهاد	**که این عجوزه عروس هزار داماد است**

سست نهاد بانی و دال ثبات **عجوزه** پیرزن **عروس** زن جوان. **عجوزه عروس** یعنی باعتبار کبر و طوالت عمر عجوز و تازگی عروس **و داماد** شوهر کنایه از طالب **معنی** آنست که ای گرفتار دنیا و ای مفتون این زال رعنا دام دیدهای مانند بیست مانست گذاشتنی که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ و بیوفائی این زال رعنا خود ظاهر است بیش که هزاران هزار معشوق بحجله بوده است چون با هیچکس وفا نکرده با تو چگونه کند چون اختلاط این دنیای فانی موجب حسرت است بنابران گوید **قوله**

فریب و عشوهٔ حسن از جهان پیر مخور	**که هر که کرد بوی اختلاط ناشاد است**

معنی آنست که برین کرد و فریب و زینت اینجهان پیر مائل مباش و حیدر روی که با ما موافقت نموده مغرور این مباش و فریب این مخور آخر الامر هر که بوی اختلاط کرد جز داغ حسرت و ناامیدی با خود نبرد چون عاشق را باید که هیچ نوع غم جهان بخود راه ندهد که سد راه عاشق است گوید **قوله**

غم جهان مخور و پند من مبر از یاد	**که این لطیفهٔ عشقم ز رهروی یاد است**

این لطیفه عشق مضمون مصرع اول **معنی** آنست که غم دنیا مخور و خود را از دام این جیفه کثیف بینداز تا از حلقهٔ انسانیت بیرون نیائی و در گروه سگان داخل نگردی که اَلدُّنْیَا جِیْفَةٌ وَطَالِبُهَا کِلَابٌ بلکه می باید که این سخن را چون دُر در گوش کنی و فرو گذاشت نکنی چراکه این لطیفه عشق از عارف کامل بما رسیده و چون عاشق بهر حال از معشوق راضی بود گوید **قوله**

رضا بداده بده وز جبین گره بگشای	**که بر من و تو در اختیار نگشاد است**

معنی آنست که هر چه از جناب معشوق تو رسد از لطف و قهر و رحمت و غضب و منع و عطا و قبض بسط بعد دشنام و عیش راضی و شاکر باش و چین ابرو و ترش رو مباش زیراکه عاشقان را اختیار نیست که لَا اِرَادَةَ تَرْکُ الْاِرَادَةِ اشکال این بیت آنست که بنده را فاعل مختار گویند و شیخ درین هر دو بیت

یکے مذکور شد دیگرے ست گناہ گرچہ نبود اختیار ما حافظ - میگوید کہ ما اختیار نداریم جواب آنکہ اطلاق اختیار بردو معنی است بیک معنی اثبات اختیار مینمایند و بمعنی دیگر نفی میکنند و مراد ازین اختیار منفی اختیار کلی است کہ ہرچہ بندہ خواہد بوجود آید و بجانب این اختیار اشارہ است و در شرح تعرف آوردہ کہ بندگان مختارند کسب خویش را و مرید اند آنرا و بران مجبر و مکرہ نہ اند زیرا آنکہ مجبر و مکرہ بر طاعت مثاب نباشد چون ملایکہ و مجبر بر معصیت معاقب نباشد چون برشرب خمر و بر دیگرے معاصی نہ درینجہان محدود باشد و نہ در آنجہان معاقب و ازینمعنی است کہ بوقت یاس ایمان قبول نیست زیرا کہ بندہ دران وقت مجبور ست وہم ازینرو کافرانرا در آنجہان عذر مقبول نیست و نیز مرقوم شدہ ما کہ مختاریم نہ آنست کہ خدا تعالی بما مفوض کردہ کہ ہرچہ خواہیم کنیم لیکن معنی مختاری بندگان آنست کہ مجبور نہ اند چون درختے کہ او را بجنبانند و لیکن مختارند بدینمعنی کہ امر کردہ است و نہی فرمودہ و افعال اختیاریہ ما مثل خوردن و نشستن و رفتن و خفتن تعلق خاص بقدرت و اختیار ما دارد برخلاف افعال طبیعیہ جمادیہ چون حرکت ثقیل بمرکز و میل خفیف بمحیط و برخلاف حرکات قسریہ حیوانات کہ در اول اختیار و قدرت مفقود است و در ثانی اگرچہ اختیار ثابت ست لیکن تعلقش با مقصود و از جہتہ ظہور اینمعنی طائفہ اعتزال نظر بران مقصود داشتہ گمان بردہ اند کہ انسان در افعال اختیاریہ مختار ست و محض قادر است اگر خواہد کند و اگر خواہد نکند و قادر مطلق آدمی را قرار دادہ چون معشوق را ہر دم جلوۂ دگر است و مستغرق یکے ازینہا بودن موجب سد راہ است بنابران گوید قولہ

نشان عہد و فا نیست در تبسم گل	بنال بلبل بیدل کہ جای فریاد است

تبسم جلوہ و ظہور گل کنایہ از معشوق بلبل کنایہ از عاشق فریاد کنایہ از استعانہ معنی آنست کہ ای سالک معشوق ہر دم و ہر لحظہ تجلی دیگر و جلوہ دیگر در کار میکند و بر یک تجلی استقامت نمی ورزد کہ لا یتجلی اللہ مرتین پس برین تجلی کہ بتو نمودہ مغرور و خندان مباش و مستغرق آن مشو کہ موجب سد راہ ست بلکہ اے عاشق مسکین بنال و فریاد کن و طلب توجہ نما کہ این جاے فریاد ست و استعانت مذکور ست کہ اللہ تعالے را ہفتاد ہزار حجاب ظلمانیست و ہفتاد ہزار حجاب نورانیست و این حجابہاے نورانی ہمین ظہور تجلیات است و تاکہ ازین حجابہاے نگذرد ہرگز باو نرسد و در گذشتن ازینہا بے اعانت مرشد و توجہ الہی صورت نہ بندد کہ بسا کس غرق این ماندہ اند و بساحل معرفت نرسیدہ اند و چون احوال عاشق مدام مختلف الاحوال است و آن موجب لوم لائمان میگردد و باعث طعن طاعنان میشود بنابران گوید قولہ

برو ملامت درد کشان مکن زاہد　　　که رزق قسمت تو و رزق ما ہمین دادست

معنے آنست کہ اے زاہد بروبکار خود باش و زبان را بملامت درد کشان کہ عاشقان اند دراز مکن کہ در نصیبہ ما تو ہمین کردہ کہ ما آن مشغولم پس چون از ہیچکے جز نصیبہ ازل ہیچ بوجود نیاید ملامت روا ما شد وچون مقبولیت سخن بخاطر معشوق وخلائق نہ بزور بازو است وقوت فصاحت بل عطیہ الٰہی ہست گوید قولہ

حسد چہ مے بری اے سست نظم بر حافظ　　　قبول خاطر و لطف سخن خداداد است

سست نظم اشارہ بر مدعی و منکر معنے بیت ظاہر است غزل

بروبکار خود اے واعظ اینچہ فریاد است　　　مرا فتاد دل از رہ ترا چہ افتاد است ✓

فریاد کنایہ از وعظ و نصیحت معنے آنکہ اے زاہد بروبکار خود باش و اینچہ فریاد است کہ میکنی و بیہودہ نصیحت و وعظ میں مے آئی مگر نمیدانی کہ ع پند بد سلاع نشد ؛ رسوائے مادر زاد را ؛ و مرا دل بدام عشقے گرفتار شدہ و از اختیار بیرون رفتہ پس اگر از ما فریاد و فغان سرزند عجب نیست کہ شیوہ عاشقان است اما ترا چہ شدہ است کہ بیہودہ فریاد میمانی چون عاشق صادق را ملامت لائمان مانع نمیگردد بلکہ باعث میگردد کہ ع ملامت صیقل زنگار عشق است ؛ بنا بران گوید قولہ

بکام تا نرساند مرا لبش چون نے　　　نصیحت ہمہ عالم بگوش من باد است

کام مقصد و صلت لب لطف ضمیر لبش بر محبوب نے عاشق و عارف کامل معنے آنست تا وقتیکہ لطف معشوق من بمراد خود چون نے کہ عارف کامل و عاشق واصل ست نرساند نصیحت ہمہ عالم میں من بیہودہ و بر باد است و اثرے نمے بخشد چون کار عاشق بلے جذبہ معشوق بجائے نرسد چوآن جذبہ لعلت غائیت بنا بران گوید قولہ

میان او کہ خدا آفریدہ است از ہیچ　　　دقیقہ ایست کہ ہیچ آفریدہ نکشادہ است

میان کمر و شعرا آرا ہیچ نسبت دادہ باعتبار باریکی مراد ازان رابطہ ایست میان طالب و مطلوب ضمیر او بر معشوق دقیقہ امر مخفی آفریدہ مخلوق معنے آنست کہ آنچہ بہ محبوب من و آن رابطہ مطلوب من کہ ملا انا بریدہ و ببوئے خود کشیدہ محبوب من از ہیچ آفریدہ یعنے از ما ہیچ استحقاقے نبودہ محض عطیہ ایست کہ بکرم خویش عطا فرمودہ و این امریست مخفی کہ ہیچ آفریدہ نکشادہ کہ قبل من قبلہ لا لعلۃ در دمن ردہ لا لعلۃ وچون توجہ عاشق جز معشوق نبود اگرچہ بہشت میں او آرند بگوشہ چشم نگرد

بنابران گوید قوله

اسیر بند تو از هر دو عالم آزاد است	گدای کوی تو از هشت خلد مستغنی است

معنی آنست که ای محبوب من کسے که گدای کوے تو در زید به هشت بهشت کارے ندارد و کسے که
اسیر عشق تو گردید بکونین التفاتے نماید که عاشق از دین و دنیا و بهشت و دوزخ آزاد است و ادراغیر
معشوق تو چیزے نیست و چون خرابی عاشق موجب آبادی او و فنای او موجب بقای اوست بنابران گوید قوله

اساس هستی من زان خراب آباد است	اگرچه مستی عشقم خراب کرد ولے

معنی آنست که ای محبوب من اگرچه مستی عشق تو مرا خراب و پریشان کرده و از ننگ و ناموس آزاد گردانیده
و بمقام فنا رسانیده لیکن هزار شکر که اساس هستی مرا ازین خرابی آبادیست چراکه بسبب این فنای و خرابی
بعیشے و بقاے رسیده ایم که انجامے و پایانے ندارد قوله

ترا نصیب همین کرده است این داد است	دلا منال ز بیداد و جور یار که یار

بیداد و جور مراد کم التفاتی و تاخیر وصل که بر عاشق بمنزله جور است نه که فی الواقع ورنه همعنی صورتے نبندد
که وَمَا اَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ چون زشت ترین عاشق آنست که شکایت از معشوق کند بنابران گوید ای دل
مسکین من بدین کم التفاتی محبوب و تاخیر او که در وصل افگنده و ترا بمقصد تو نمیرساند منال و شکایت
مورز که چند روز آن محبوب تو نصیب تو همین گردانیده و بهبودی تو درین انگاشته پس از اراده
او راضی باید بود و دهان بچون و چرا نباید کشود باید دانست که کار معشوق مدام استغنا و از تملق عاشق
هیچ نمیکشاید چون حافظ چندین اظهار شگفتگی و تملق کرد بنابران معشوق استغنا را کار فرموده بجواب
او مے پردازد قوله

ازین فسانه و افسون مرا بسے یاد است	برو فسانه مخوان و فسون مکن حافظ

فسانه حکایتهاے گذشتگان کردن فسون کلماتیکه بدان رام کنند مراد ازان سخنان تملق
معنی آنست که ای حافظ از اظهار کردن شیفتگی خود و حکایت گذشتگان گفتن درگذر و سخنان
تملق را ترک کن که ازین هیچ کاری پیش نمیرود زیراکه بدین حکایتها و سخنها کسے را توان فریفت که هیچ
بدان باشد و نیک و بد زمانه را در نیافته باشد و من مثل این حکایتها و سخنها بسے یاد دارم غزل

شمشاد سایه پرور ما از که کمتر است	باغ مرا چه حاجت سرو و صنوبر است

باغ کنایه از دل سرو صنوبر قسمے از سرو مراد شاہد شمشاد قسم سرو مراد مرشد سایه پرور نازپرور باید دانست که محبوبان در عالم بسیار اند یکے از دیگرے فاضلتر است اما چون در چشم عاشق بجز معشوق خود هیچکس بنظر نمی آید و موجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُوْنَ چون کسے راهبر او نمیداند بنابران در جواب منکران بگوید که اے منکران هر دم ذکر معشوقے و وصف محبوبے در پیش من مے آید و ما ما تعرض میتوید میخواهید که دل ما را ازین جناب بازگردانید نمیدانید که دل ما را چه حاجت بمعشوقان دیگر است چرا که محبوب نازپرور من از که کمتر است که از و معرض شده به دیگرے آرم یعنی معشوق من در غایت عظمت و کبریائی و نهایت جمال و دلربائی است من از و معرض شدنی نه ام زیرا چون کار معشوق مدام خونخواری عاشق است بسبب تاخیر در وصل بنابران گوید قوله

اے نازنین پسر تو چه مذهب گرفتهٔ — کت خون ما حلال تر از شیر مادر است

نازنین پسر معشوق مراد از ان مرشد باعتبار اَصْحَابُ الْجَنَّةِ جُرْدٌ مُرْدٌ و محبوب حقیقی کت که ترا معنے آنست که اے محبوب من تو چه مذهب گرفته که مدام در پئے قتل ما هستی و گاهے وصل خود نمیرسانی مگر که ترا خون ما حلال است از شیر مادر که چنین بیباکانه میخوری هیچ غمے نداری و یا از نازنین پسر ناصح و منکر باشد از روے استهزا نازنین پسر گفته خو بخوردن نصیحت پیش آمدن پس آنوقت این بیت بجواب ناصح است و مربوط بیت بالا است تقریرش روشن تر چون در راه عشق بسا غم و الم در پیش است و علاج آن بجز استغراق بعشق خیال معشوق نیست بنابران گوید قوله

چون نقش غم ز دور به بینی شراب خواه — تشخیص کرده ایم و مداوا مقرر است

درین بیت خطاب بدل است یا از جانب معشوق است نقش غم اضافه بیانیه و نیز حوادثات و آفات شراب کنایه از عشق و خیال محبوب و حکایتهاے عاشقان معنے آنست که ایدل یا دیا اے عاشق مسکین من وقتے که حوادثات غم و الم و تعلقات دنیوی بر تو هجوم آرند و ترا در گرداب غموم و هموم اندازند و تو هیچ نوع از ان رهائی نیابی پس سے باشد که بشراب نوشیدن رجوع نمائی اے مدار الامن عشق در آئی و بخیال معشوق مستغرق شوی و حکایتهاے عاشقان سلف بمطالعه آری چرا که مشخص است که علاج غم و اندوه که بعاشق روے نماید بجز این نیست و اگر ابیات بالا در حق مرشد است پس این بیت در حق مسترشد است از جانب مرشد و مراد از شراب مراقبه و محاسبه

وشغل اشتغال ونقش غم مراد وساوس شیطانی ونفسانی چون زاد راه عاشق بجز عجز و نیاز نیست
بنابران بزبانی معشوق گوید **قوله**

در راه ما شکسته دلی میخرند و بس	بازار خود فروشی ازین راه دیگر است

معنی آنست که ای عاشق مسکین چیست که هردم چندین در بیهوشی و اظهار عظمت وتکبر میکنی چرا نیموئی
وعاجزی را پیشه نمی سازی مگر نمیدانی که در عاشقی غیر از شکسته دلی متاعی نمیخرند که انا عند المنکسرة
قلوبهم لاجلی وخود فروشان را درینجا راه نیست چراکه خود فروشی راه دیگر است یعنی سد راه حقیقت
که کمال مرتبه عشق در فنا و نیستی است نه که خود فروشی و عام فریبی که موانع از کمالات حقیقی اند که **بیت**
میخوار و رند باش ولی خود نما مباش ✿ میخوار در طریقه ما به که خود فروش ✿ **نقل است** که بازوی دختر بادشاهی
بشکست شکسته بندی آوردند طرفه شکسته بندی که بیک نظر بند بندش بشکست مدتی در علاج او بسر برد
چون آن بازوی او درست شد شکسته بند در خانه ماند دختر شاه که تیر خورده او بود چون مرغ نیم بسمل
می طپید دایه را طلبید وعلاج پرسید دایه گفت علاج این نیست بجز شکستن دست دختر دست خود بشکست
فی الفور طالب بمطلوب پیوست از شکستن یکدست کار بانجام رسید دل که رئیس الاعضا است
اگر شکسته میکنی البته بمحبوب حقیقی رسی چون عاشق را غیر از در معشوق و نیز مسترشد را غیر از جناب مرشد
کشودی نیست گوید **قوله**

از آستان پیر مغان سر چرا کشم	دولت درین سرا و کشایش ازین در است

معنی آنست که چون دولت کونین وسعادت دارین وابسته باستان پیر مغان که مرشد یا معشوق است
پس چرا ازینجا سرکشی کنم ومعرض گردم بلکه باید که رخت خود درینجا افگنیم وچون حلقه در جنبش پذیر نشویم
عاشقان مختلف الاحوال اند وهریکی موافق حال خود سخنی گوید **قوله**

یک قصه بیش نیست غم عشق وین عجب	از هر کسی که می شنوم نامکرر است

نامکرر مختلف **معنی** آنست که عشق از یکی بیش نیست امااین عجب است که هر جا بنوعی دیگر ظهور
نموده گوشه نشینان در گوشه وصومعه داران در صومعه وعابدان بمسجد وعاشقان در خرابات هر یک
دریافت خود را ترجیح داده وبر نهج دیگر سخن میرانند چون نظاره حال عاشق موجب تحقیر عالمیان
است گوید **قوله**۔

شیراز و آب رکنی و این باد خوش نسیم | عیبش مکن که خال رخ هفت کشور است

شیراز شهریست پر حسن که در اصل رند اینجا به سلیمان بود مراد وجود عاشق که زندان روح سالک است آب رکنی رکنا باد چشمه ایست در شیراز مراد ازان عشق خال معروف مراد زیبائی هفت کشور تمام عالم چه عالم بهفت حصه منقسم است و هر حصه را کشور گویند معنے آنست که ای سکر وجود مس که جوی عشق و محبت درو جاریست و باد خوش نسیم انفاس درو ساری عیبش مکن اگرچه محقر است اما زینت بخش هفت کشور است چراکه درین عیب گیری خرابی است ؎ باد ردکشان هر که درافتاد برافتاد و چون فضیلت عشق حقیقی بر مجاز ظاهر است گوید قوله

فرق است ز آب خضر که ظلمات جای اوست | با آب ما که منبعش الله اکبر است

آب مراد عشق خضر مراد عاشق مجاز ظلمات قالب عنصری که در اصل کثیف است الله اکبر چشمه ایست در شیراز که از میان کوه برآید هر که آنرا بیند بے اختیار گوید الله اکبر که مراد ازان ذات ایزد بیچون یا لطیفه ربانی که خروج او از دل است معنے آنست که از عشق عاشقان مجاز تا عشق ما بسیار فرق است چراکه ایشان حصول عشق از بدن صوریکه از عنصر کثیف است حاصل نموده اند و ما از ذات ایزد بیچون یا از لطیفه ربانی و نیز آب خضر زهد زاهدان ظلمات حظوظ نفسانی معنے است از زهد زاهدان تا عشق ما بسیار فرق است که ایشان بحظوظ نفسانی که وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي الْأَنْفُسُ و ما خالصاً لله هرگز این بدان کے ماند و می تواند که مراد آن باشد که آب خضر زندگی صوری می بخشد و آب ما که کنایه از عشق و محبت است زندگی معنوی می بخشد و چرا چنین نباشد که جای آب خضر ظلمات است و آن بدنیا مناسبت دارد و جای آب ما الله اکبر که چون بآن اسم ذاکر میشویم باین زندگی مشرف می شویم و چون معشوق هر دم بحالت دگر است گاه برحمت و گاه بغضب و عاشق را باید که برعایت معشوق مره نشود بلکه از غضبش ترسان باشد بنابران گوید قوله

دی وعده داد وصلم و در سر شراب داشت | امروز تا چه گوید و بازش چه در سر است

دی روز که گذشته اینجا مراد از روز الست وعده وصل اِنَّ فِي الْجَنَّةِ لِقَاءَ اللهِ لِلْمُؤْمِنِينَ حتی امروز کنایه از نشاء دنیا معنے آنست که روز الست چون از ما کلمه بلی صادر شده است از عنایت لطف و وصل که بر ما امید داشت و وصل بما نموده که نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ و چون درین دار دنیا آمدیم

وازقرب بہجر مبتلا گشتہ ایم وگرفتار غفلت وبلیات شدہ ایم می ترسیم ومنتظریم کہ تاامروز درحق ما
چہ گوید وچہ درخیال دارد چون عاشق رانباید کہ بغیراز درمعشوق جاے نرود وبکسے التفات نماید بنابران گوید قولہ

ما آبروے فقر وقناعت نمے بریم	با پادشہ بگوے کہ روزی مقدراست

معنے واضح است درلطائف الطوایف آوردہ کہ بادشاہ آن عصر حافظ راطلب کرد حضرت ہمین بیت
نوشتہ فرستاد وخود نرفتند وچون سخنان حافظ مملواز عشق ومقبول دلہا است گوید قولہ

حافظ چہ طرفہ شاخ نبات است کلک تو	کش میوہ دلپذیر تراز شہد وشکراست

طرفہ نادر کلک زبان وقلم کش ضمیر شین برکلک معنے واضح است غزل

بنال بلبل اگر بامنت سر یاریست	کہ ما دو عاشق زاریم کار ما زاریست

بلبل معروف ومراد عاشق مجاز معنے آنست کہ اے بلبل واے عاشق مجاز گریہ وزاری راپیشہ
خودساز اگر باما سریاری داری چراکہ ما وتو دراسم عاشق شریکیم وکار ما ہمین زاری وتحمل درد باریست
چون عاشق مجاز وعاشق حقیقی باسم عشق دریک رشتہ اند اما فضیلت عاشق حقیقی برعاشق مجازی
ظاہرست بنابران ترجیح خود میکند قولہ

دران زمین کہ نسیمے وزد زطرۂ دوست	چہ جاے دم زدن از نافہاے تاتاریست

زمین دل عاشق نسیم کنایہ از جذبہ طرۂ دوست عشق محبوب حقیقی نافہ تاتار کنایہ از عشق مجاز
معنے آنست کہ دران دلے کہ جذبۂ لطف الوہیت جاے گیر شود وعشق حقیقی روے نماید چہ احتیاج
سخن عاشق مجاز ونالیدن بزاریست وباین گفتن اشارۃ بوصول مقامے کند کہ سالک چون دران مقام
رسد تمام وجود او مشک اذفر گردد چون منتہاے کار عاشق بر فناست کہ موجب بقاے اوست بنابران گوید

بیار بادہ کہ رنگین کنیم جامہ زرق	کہ مست جام غروریم ونام ہشیاریست

بادہ کنایہ از تجلی ذاتی کہ موجب فناء سالک وبقاے اوست جامۂ زرق ہستی مستعار جام غرور
ہستی مستعار ہشیاری زندگی معنے آنست کہ اے ساقی وعدہ ایزدی بیار وشراب تجلی ذاتی
بما عطا نما تا بسبب آن این ہستی مستعار از ہستی حقیقی بدل کنیم یعنے ازین ہستی مستعار درگذریم
وبہستی باقی رسیم چراکہ پاے بند دام این ہستی مستعاریم ونام زندگی برما نہادہ اند اگرنہ فی الحقیقت
این زندگی نیست چراکہ زندگی آنست کہ مماتے در پیش نباشد وچون درآمدن درعاشقی نہ کار

ہر خامی و بوالہوسی است گوید قولہ

خیال زلف تو پختن نہ کار خامانست	کہ زیر سلسلہ رفتن طریق عیاریست

زلف جذبہ مراد عشق ست معنے آنست کہ خیال وجذبہ عشق تو نمودن واحتمال شدائد وبلیات نمودن نہ کار ہر خامی وبوالہوسی است زیرا کہ اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَۃِ وَالسَّلَامُ لکہ زیر سلسلہ رفتن یعنے در عاشقی کوشش طریقۂ عیاران است یعنی کار کسے است کہ در کشش خود چالاک و بے باک است ونیز زلف عبارت از دنیا بود معنے آنست کہ خیال تنائے دنیا پختن وآنرا مزرعۂ آخرت پنداشتن وتمتعے برداشتن کار خامانست پس اے سالک بوالہوس ازجست وجوے آن بایست کہ چون صد ہزاران در تاودر تحت وزیر سلسلہ رفتن طریق عیاریست کہ مدارش بر تحمل شدائد و بردباریست نقل است کہ سلیمان چون بر تخت داؤدی نشستنش آمد دین ودنیا از روے موہبتش بدستش آمد ہر گاہ کہ حقیقت دنیا مطلع شد دلش از توجہ بدو منقطع شد حظوظ دنیا را اعتبار ہمودہ زنبیل بافی اختیار فرمود وازانجا کہ شفقت بر خلق خدایش بود دعاے خود فرمود کہ رَبِّ هَبْ لِيْ مُلْكًا لَا يَنْبَغِيْ لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِيْ نہ از روے تلذذ ملکیہ کہ داب فراعنت یعنے اے پروردگار اگرچہ دنیا را از روے موہبت من عطا فرمودی کہ دران باز پرسیدنی نیست وبہر وجہ کہ خرچ کنیم بر سیدنی کَمَا قُلْتَ لِيْ هٰذَا عَطَاءُنَا فَامْنُنْ بِغَيْرِ حِسَابٍ اما چون حقیقتش دریافتم کہ ملعونست روازو برتافتم وزنبیل بافی را اختیار نمودم وخود را از حظوظ آن تکنا آوردم واز روے شفقت بر جہانیان بحضرت عرض میکنم کہ این ملک را بدیگرے مدہ ودو معجزات خاصہ منست کہ دیگرے البتہ ازجا خواہد رفت کہ در ظاہر شیرین است وفی الحقیقت سمے است قاتل چون ظہور عشق وابستہ بخط وخال نیست بلکہ کیفیتے در محبوب کہ معراد مبراست از تحریر وتقریر کہ از عشق ازان پیدا میشود وآنرا لطیفہ نہانی نیز گویند بناران گوید قولہ

لطیفہ ایست نہانی کہ عشق ازو خیزد	کہ نام آن نہ لب لعل وخط زنگاریست

معنے آنست یعنی ظہور محض عطیۂ الٰہی است وظہور او از لطیفہ نہانی است کہ عبارت از کیفیتے است در محبوب کہ نام آن نہ لب لعل وخط زنگاریست یعنی از نہ حسن ودلربائی محبوبان وخط وخال ایشان کہ عشق بمنزلہ آتش است ہیمہ افروزش آن ہمچنین زلف وخط وخال محبوبان بمنزلہ ہیمہ پس باید دانست کہ ہیمہ موجب افروختگی آتش است نہ مخرج آن چون آن کیفیت منزہ از جمال ظاہریست بلکہ جمال

ظاہری راجمال ازوست وانیہمہ دلبری خاصہ اوست قولہ

جمال شخص نہ چشمست و زلف و عارض و خال	ہزار نکتہ درین کار و بار دلداریست

معنے آنست کہ جمال معشوق بآن کیفیت مرقومہ و مظہر آن کیفیت کرشمہ و غمزہ و شیوہ و رمز و جبہ و ادا و نازست پس باید دانست کہ ہزاران ہزار نکتہ درین کار و بار دلداریست بمجرد چشم مخمور و زلف پرخم دلدار نمیتوان گفت چہ دلدار آنست کہ دل عاشق را ببرد و بخود کشد و این موقوف نہ بحسن صورت است چنانچہ در شرح نزہۃ الارواح آوردہ کہ عشق طالب حسن ملاحت است نہ صباحت زیراکہ صباحت نقشے است بر روے دیوار و ملاحت شیوہ ایست از عین کار و ملاحت کنایت از ہمان لطیفہ ایست کہ خارج از بیان است وچون عاشق را برآستانہ دوست رسیدن خیلے دشوارست بنابران گوید قولہ

برآستان تو مشکل توان رسید آرے	عروج بر فلک و سروری بدشواریست

معنے آنست کہ اے محبوب من برآستانہ تو رسیدن خیلے مشکل است چراکہ تا از خود فانی نگردد بدوست نرسد آرے عجب نیست کسے بفلک سروری بآسانی نرسیدہ وچون ہر طاعتے و عبادتے کہ مبرا از محبت و خالی از عشق باشد چندان قیمت ندارد بنابران گوید قولہ

قلندران طریقت بہ نیم جو نخرند	قباے اطلس آنکس کہ از ہنر عاریست

قلندران طریقت عاشقان اللہ قباے اطلس عبادات ریائی ہنر کنایہ از عشق و اخلاص معنے آنست کہ اعمال از نماز و روزہ و حج و زکوۃ و محاسبہ و مراقبہ کہ از عشق مبرا باشد و از اخلاص معرا نزد عاشقان اللہ و عارفان باللہ قدر جوی و قیمت خردلے ندارد بلکہ آن موجب خسران دین است بیت اگر جز بحق میرود جادہ ات ٭ در آتش فشانند سجادہ ات ٭ خواجہ عطا گوید ؎ کفر کافر را و دین دیندار را ٭ ذرہ دردِ دل عطار را ٭ چون سالک را تغافل درسلوک موجب خرابیست گوید قولہ

نہ بستہ اند در توبہ حالیا مے نوش	کہ توبہ وقت گل از عاشقان گنہگاریست

مے عبارت از عشق و محبت گل جوانی معنے آنست کہ تا حال آفتاب از مغرب طلوع نمودہ و در توبہ مسدود نشدہ یعنی در فیض الٰہی باز است پس در حصول عشق سعی نما و از کارہاے لایعنی درگذر کہ باز ماندن از عاشقی در ہنگامیکہ موسم جوانی است گنہ گاری و تبہ کاری است سوال چون از مصراع اول

معلوم میشود که الحال مے سوزش بعدہ توبہ کن وچون باز شے عشق کہ مستے بمعنی مل است مراد داشتند توبہ از دو
ایں صورت بندو کہ توبہ از معاصی باشد **جواب** مراد از شے عشق محبت مجاز است کہ بزرگان از جملہ
معاصی است کہ خالق را گذاشتہ توجہ بمخلوق آوردہ اما نزد سالکاں در ابتدا بموجب المجاز قنطرة الحقیقۃ
جائز است مثال از عشق رو گرچہ مجاز لیست وہر عشق حقیقی کہ مستے و معشوق حقیقی کہ نسبت لیس باید
باز بودہ گرفتار سبب مادن از جملہ معاصی است باید است کہ عاشقاں را دو حالت است گاہ محو گاہ صحو
گاہ دبا کاہ لقاد خواب و بیداری نیز نامند و عاشقاں را در ہر دو حال وصلت بعضی در محو چون مجذوبان مارا
وبعضے در صحو چوں صوفیہ را گوید **قولہ**

سحر کرشمہ و صلش بخواب مے دیدم	زہے مراتب خوابی کہ بہ ز بیداری ست

سحر ابتدائے عشق خواب فنا و محو بیداری لقا و صحو **معنے** آنست کہ در ابتدائے عشق کہ در حالت
محو بودم بوصل او معزز بودم وچوں بحالت صحو آمدم و آن مشاہدہ بطرف شد لیس میگوید کہ آفرین بر مرتبہ
محو و فنا کہ بر لقا و بیداری فوقیت دارد و مے الواقع چنان نیست زیرا کہ لقا بر فنا فوقیت دارد اما یا عتبار
علیہ شوق و فرط اشتیاق میگوید کالو خنجموں بما صدر عنہ و در معنی ظاہری اشکال این بیت
آنست کہ این خواب دیتے از بیداری ساشد کہ انچہ در خواب دیدہ شود در واقع بود چنان نیست کہ
مشہور آنست کہ خواب خیال میگویند شیخ عبدالحق دہلوی در شرح فارسی مشکوٰة در کتاب الرویا آوردہ کہ
در تحقیق رویا اختلافست میان عقلا چرا کہ بعضے گویند کہ لوم ضد ادراکست ظہیر گفتہ ص فکستای لب
نخندہ کہ تو خفتہ از انکہ ۔۔ در خواب خندہ موجب دلتنگی و شکاست ۔ و تیر و بعضے ہر چونکہ تعبیر کنند ص
گر بد نگوئی نیک راآں نیک میشک مدبود ۔ ور نیک گوئی زشت راآں زشت گرد خوشتر ۔ و بعضے گویند
خیال باطل است جواب آنست کہ ایں جملہ اختلافات در خواب عوام است چرا کہ مشروط بشروط اوقات
اما بر صحت رویائے صالحہ حقیقیہ اجماع است مر اہل حق را کہ من رآنی فقد رآنی لیس میگوید کہ در رویا
حقیقیہ ادراک نیست و محض خیالیست لیکن باوجود آں ثبوتے دارد و مر آں را تعبیر لیست و الی ترو ید
استاد ابو اسحق اسفرائنی رویا ادراک است حقیقت بے شبہ چون عاشق را باید کہ بارادہ محبوب دل راضی
بود و بحکم او شاکر و ہیچ نوع در کار و بار او تصرف نکند و بیہودہ گفتگو ہیش نیارد بنابران گوید **قولہ**

دلش بنالہ میازار و ختم کن حافظ	کہ رستگاری جاوید در کم آزاری ست

معنے آنست کہ اے حافظ مسکین دل محبوب را از بس کہ نازک است باین گفتگوے بیہودہ میازار وبہر حیا و راضی باشد بجا آر کہ رستگاری جاوید در کم آزار یست مَنْ سَکَتَ سَلِمَ وَمَنْ سَلِمَ نَجَا غزل

بکوے میکدہ ہر سالکے کہ رہ دانست	در رہ گر زدن اندیشۂ تبہ دانست

میکدہ و میخانہ مقام عشق معنے آنست کہ ہر سالکے کہ یکبے عشق گذارش افتاد و لذت و حلاوت آنرا دریافت باز طلب فتح باب از در دگر کہ زہد است کردن اندیشہ تبہ دانست زیرا کہ محصل مراد کونین ہمین عشق است و چون حصول کشف مغیبات درین جاست گوید قوله

بر آستانہ میخانہ ہر کہ یافت رہے	ز فیض جام می اسرار خانقہ دانست

معنے آنست ہر کہ در دار الامن عشق درآمد وانجا استقامت ورزید اسرار ہاے کہ دیگران در خانقہ حاصل میکنند او از فیض جام مے کہ عبارت از عشق و تصفیہ دل است حاصل نمود نقل است کہ جنازہ شخصے بر در بزرگے میگذشت آن بزرگ بکنیزک گفت برو خبر بیار کہ جنازہ مرد است یا زن آن کنیزک آمدہ و دیدہ رفتہ باز گشت و عرض نمود گفت مامرد و زن نمیدانم لیکن این مقدار دانم کہ جنازہ دوزخیست آن بزرگ گفت مارا چندین مدتہا است کہ زہد و عبادات میکنم بر ما مکشوف نشد بتو چون شد کنیزک گفت اے شیخ این عطیہ الٰہی ست والبتہ زہد و خانقہ نشینے نیست بلکہ متعلق بعشق است باید دانست کہ عشق مکانے است کہ دران کفر و اسلام یکسانست ع بکفر و باسلام یکسان نگر چہ کہ ہر یک ز دیوان اوفتر لیست چنانچہ در مجالس شیخ سعدی است نقل است کہ سلطان محققان ابراہیم خواص پیوستہ با مریدان میگفت کہ من کاشکے خاک قدم آن عورت بودمی پرسیدند کہ یا شیخ آن کدام است کہ پیوستہ مدح او میکنی گفت روزے رفتم خوش شد قدم در بیابان نہادم بدیار کفر رسیدم قصرے دیدم کہ سیصد ہزار سر از کنگرہاے او آویختہ اند متعجب ماندم پرسیدم کہ این چیست و این قصر از آن کیست گفتند از ان فلان ملکے است و او دختریست دیوانہ گشتہ در سویدا سینہ ام گذر کرد کہ قصد آن دختر کنم چون قدم در قصر نہادم مرا نزدیک ملک بردند بسیارے از اکرام در حق من نمود پس گفت اے جوانمرد ترا این جا بگہ چہ حاجت است گفتم شنیدم کہ دخترے داری دیوانہ آمدہ ام تا او را معالجت کنم مرا گفت بر کنگرہاے قصر نگاہ کن گفتم نگاہ کردم پس بدرآمدم گفت این سرہاے کسانیست کہ دعوی طبیبی کردہ اند واز معالجت عاجز شدہ اند تو نیز اگر معالجت نتوانی کرد سر تو ہم آنجا بود بفرمود تا مرا نزد آن دختر بردند

چون قدم در سرا نہادم دختر گفت اے کنیزک مقنع بیار تا سر خود بپوشم گفت اے ملکہ چندین طبیب آمدند از ہیچکس خود را نپوشیدی جواب داد آنہا کہ آمدہ بودند مرد نبودند مرد اینست کہ الحال در آمد گفت السلام علیک اے پسر خواص گفتم چون دانستی کہ من پسر خواصم گفت آنکہ ترا براہ نمود مرا الہام داد تا ترا بشناختم ندانستی کہ گفتہ اند اَلْمُؤْمِنُ مِرْاٰۃُ الْمُؤْمِنِ چون آئینہ بے زنگ بود ہر نقشے در وی نماید اے پسر خواص دلی دارم پر درد ہیچ شربتے داری کہ دل ملال تسلی یابد این آیہ بر زبانم گذشت اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوْبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ چون این آیہ شنید آہے کرد و بیہوش شد چون بہوش آمد گفتم اے دختر برخیز تا ترا بدیار اسلام برم گفت یا شیخ در دیار اسلام چیست کہ اینجا نیست گفتم آنجا قبلہ البیت معظم و مکرم گفت اے سادہ دل اگر کعبہ را بینی وشناسی گفت بالاے سر من نگاہ کن چون بالاے سر او نگاہ کردم چہ بینم کہ کعبہ بر گرد سر دختر طواف میکند مرا گفت یا سلیم القلب اینقدر ندانی کہ ہر کہ بپاے رود کعبہ را طواف کند و ہر کہ بدل بکعبہ رود کعبہ بطواف او آید فَاَیْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ چون طریقہ رندی اختیار نمودن نہ کار ہر بدلی و ہر سست نفسی است بنابران گوید **قولہ**

زمانہ افسر رندی نداد جز بکسے	**کہ سر فرازی عالم درین کلہ دانست**

یعنی زمانہ افسر رندی و تاج بے باکی بر سر کسے نہاد الا بکسے کہ او سر فرازی خود درین کلہ دانست و از ہمہ گسستہ و توسل بدو جستہ و ہیچ اندیشہ از غم عالم و اعراض و انکار و نیک و بد را بخود راہ نداد چون عاشق را بہترین کارہا از قبیل شراب کہ استغراق عشق مراد است و مشاہدہ معشوق نیست بنابران گوید **قولہ**

خوش آن نظر کہ لب جام و خط ساقی را	**ہلال یکشبہ و ماہ چہاردہ دانست**

لب جام کنایہ از دل خود و یا از عشق قبیل از ذکر سبب و ارادہ مسبب چہ جام سبب است دمی مسبب و از مے مراد معشوق روے ساقی روے معشوق باید دانست کہ اکثر خلق از ہمہ اعراض نمودہ بدیدن ہلال متوجہ میشوند و در شب چاردہم بر راندن عیش و عشرت میل مینمایند معنے آنست کہ خوش آن عاشقے کہ لب جام را ہلال تصور نمودہ و در مشاہدہ آن از جان و دل گرائیدہ و روے محبوب را ماہ چہاردہ و اسباب عیش میگوشند یعنے خوش عاشقے کہ از ہمہ گسستہ دست بدامن عشق زدہ و توجہ بدو نمودہ و از ہمہ چشم بردوختہ بمشاہدہ دوست اندوختہ و چون مرتبہ عشق از ہمہ بالاتر است و کشف امور ملک و ملکوت حوالہ است او است بنابران گوید **قولہ**

رموز جام جم از نقش خاکره دانست	بدان که راز دو عالم ز خط ساغر خواند

راز دو عالم اسرار مخفیات کونین خط ساغر خطهاے دل که از ظهور تجلیات منقش میشود و نیز ساغر بوسے معشوق مراد ازان است و خط مراد صفات و خط ساغر مرکب ذات جمع الصفات چه خط بخساره است وصفات پرده ذاتست رموز اسرار جام جم جامے که جمشید ساخته بود و احوال ملک دارا معاینه مینمود و مراد دل زهاد و عباد معنی آنست که هر عاشقے که اسرار مخفیات کونین بتصفیه از نقوش دل خود که بسبب تجلیات میشود حاصل نمود رموز جام را از خاکره دانست و هیچ ملتفت نشد و محتمل هر عاشقے که اسرار مخفیات کونین بسبب مشاهده ذات مع صفات معشوق خود مکشوف نمود اسرارے که مرزاهد ان را بسبب زهد رو داده از نقش خاکره دانست و محتمل که ساغر مرشد. یا دل خویش خط ساغر تلقین جام جم مشهور معنے آنست هر که از مرشد تلقین یافت و روا زمقاصد دیگر بر تافت و از اسرار دو عالم چون از تلقین مرشد هویدا گشت و از جان و دل هر دو شیدا شد رموزات گیتی را از خاکرا مرشد دانست و نیز از خط ساغر نقوش تجلیات یعنے هر سالکے که او راز دو عالم از نقوش دل خود خوانده است رموزات جام جم از نقوش خاکره دانسته بدان ملتفت نشد و نیز کسے که تخلیه قلب از ماسوی الله و تصفیه دل و تجلیه سر حاصل کرد راز دو عالم را در ساغر دل معلوم کرد و اسرار باطنی مکشوف شد رموز پیاله که جمشید ساخته بود که از چهار رکن ان پیاله رموز چار طرف عالم معلوم میشد آنرا خاکره دانست چون از عاشق بجز از اعمال که مبرا از ریا باشد و رندی کنایه ازوست چون طریقه ملامتیه صورت نه بندد بنابران گوید **قوله**

که شیخ مذهب ما عاقلی گنه دانست	ورائے طاعت دیوانگان ز ما مطلب

طاعت دیوانگان مراد اعمال بے ریا که آغشته غرض ثواب و دخول جنت نباشد محض لله باشد عاقلی هشیارے مراد اعمال که آلوده غرض ثواب بود معنے آنست که اے منکر جز از اعمال بے ریائی که منزه از غرض ثواب و درجات باشد و از همه فرار در با معشوق قرار نمودن و از ننگ و ناموس بلند اشتن که شیوه عاشقانست از ما مطلب چرا که شیخ مذهب ما که مرشد طریقه است اعمال ریائی که آغشته غرض ثواب و درجات و بیم عقاب بود و در بند ناموس بودن و گرفتار تعلقات دنیوی ماندن از جمله معاصی شمرده چه عاشق را بغیر التفات نمودن گناهے است بزرگ و چون در عشق طمع سلامتی نشود

بیابران گوید **قوله**

دلم ز نرگس ساقی امان بخواست بجان	چراکه شیوهٔ آن ترک دلسیه دانست

ساقی مراد معشوق نرگس ساقی چشم مراد تجلی ذاتی ویا جذبه عشق ترک دلسیه اشارة بهمان چشم باستعارا استعمال معنے آنست که دل من از عشق آن معشوق بجان خود امان بخواسته یعنی امید زندگی بداشته چراکه دانسته که درعشق سوائے جان دادن کارے نیست که اَلْعِشْقُ اَوَّلُهٗ حَرْقٌ وَّاٰخِرَہٗ قَتْلٌ پس درعشق چون امید زندگی طمع باید داشت ویا آنکه دل من از ظهور تجلی ذاتی که موجب فنائے عاشق است امان خود بخواست وازبیم آن پاے پس نکشید بلکه هردم دراقبال آن کوشید چه معلوم است که کار تجلی ذاتی جز فناء عاشق نیست وچون درهجران معشوق کار عاشق بجز ناله وزاری نیست بیاران گوید **قوله**

زجور کوکب طالع سحرگهان چشمم	چنان گریست که ناهید دید و مه دانست

معنے آنست که بسبب ظلم ستاره طالع خود که بر ما کرده وما را معشوق جدا ساخته ما مدا چشمهاے ما بحدے گریستند که ناهید ومه که در آسمان اول وسوم اند معلوم کردند اے بعالم علوی اشتهار یافت چون عاشق را باید که عالی همت بود بدنیا ومافیها نظر نکند وبکلیه گدائی خود خورسند باشد وقانع گردد

قوله	بلند مرتبه شاهی که نه رواق سپهر	نمونهٔ زخم طاق بارگه دانست

معنے آنست که از عاشقان عالی مرتبه آنکسے است که نه فلک را نمونه خم طاق خود دانست یعنی بکلبه گدائی خود خورسند بوده بدنیا ومافیها نظر نکرد بلکه اینهمه را طفیل گدائی خود دانست آید دانست که تقاضاے عشق آنست که در پرده نمیباشد وهردم بظهور مے آید چون عاشق صادق راز ان بیجے نه بیاران گوید **قوله**

حدیث حافظ وساغر که میزند پنهان	چه جای محتسب وشحنه پادشه دانست

معنے آنست که حدیث حافظ مے نوشی یعنے عشقبازی او چه جاے دانستن محتسب وشحنه بلکه پادشه دانست اے اظهر من الشمس است ونیز محتسب وشحنه منکر وناصح مراد است پادشه پیر طریقت معنے واضح است

غزل

بلبلے برگ گل خوشرنگ درمنقار داشت	وندران برگ ونوا خوش نالهاے زار داشت
گفتمش درعین وصل این ناله وفریاد چیست	گفت مارا جلوهٔ معشوق درین کار داشت

بلبل کنایه از عاشق و اگر نیز همین طیر است درست میشود که اهل الله را مکالمه باطیر میشود وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ برگ گل لب معشوق و تجلی آلهیه برگ و نوا توشه و عیش خوش یعنی بسیار باید دانست که عاشق را اگرچه در هنگام هجر کار گریه و زاریست اما آگاه باشد که در حالت وصل هم بود سببش آنست که جلوه معشوق را نهایت نیست و آنا فانا بجلوه دیگر پیش می آید و عاشق را کار بر فناست پس کسیکه مدار کارش بر فنای بے نهایت را چگونه دریابد معنے آنست که عاشقی را دیدم که با معشوق خود هم آغوش و لب بلب داشت یعنی در غایة وصل بود در چنان حال زار زار می نالید گفتم مر آن عاشق را که تو در عین وصل هستی موجب این گریه و زاری چیست گفت مرا جلوه معشوق درین حالت آورده یعنی می بینم که جلوه معشوق را انتها نیست و ما را فنا درپے بنابران میگوییم که بمعرفت کماحقه معشوق نمیتوانم رسید و نیز بسبب آنکه محنت قرب از بعد افزونست چنانچه در سبحة الابرار است ؎ والی مصر ولایت ذوالنون ❊ وان باسرار حقیقت مشحون ❊ گفت در کعبه مجاور بودم ❊ در حرم حاضر و ناظر بودم ❊ تا که آشفته جوانے دیدم ❊ چه جوان سوخته جانے دیدم ❊ لاغر و زرد شده همچو هلال ❊ کردم از روے زسر مهر سوال ❊ که مگر عاشقی اے شیفته مرد ❊ که بدینگونه شدی لاغر و زرد ـ گفت آرے بسرم شور کیست ❊ کس چو من عاشق و رنجور کیست ❊ گفتمش یار بتو نزدیکست ❊ یا چو شب روزت از و تاریکست ❊ گفت در خانهٔ اویم همه عمر ❊ خاک کاشانهٔ اویم همه عمر ❊ گفتمش یکدل و یک روست بتو ❊ یا ستمگاره جفا جوست بتو ❊ گفت هستیم بهر شام و سحر ❊ بهم آمیخته چون شیر و شکر ❊ گفتمش یار تو اے فرزانه ❊ با تو همواره بود در خانه ❊ لاغر و زرد شده بهر چه ❊ سر بسر درد شده بهر چه ❊ گفت رو رو که عجب بیخبری ❊ به کزین گونه سخن درگذری ❊ محنت قرب ز بعد افزونست ❊ جگر از هیبت قربم خونست ❊ هست در قرب همه بیم زوال ❊ نیست در بعد جز امید وصال ❊ و چون کار معشوق مدام استغناست پس اگر از عاشق متنفر شود جاے اعتراض نیست بنابران گوید **قوله**

بادشاهی کامران بود از گدایان عار داشت		یار گر ننشست با ما نیست جاے اعتراض

معنے آنست که اگر آن معشوق از غایت استغنا که شیوه اوست نظر لطف بما نکرد و نزد ما ننشست اعراض را نمی شایست ؎ چه نسبت خاک را با عالم پاک ❊ که او یار باقی و ما فانی ـ و چون معشوق از غایت بے نیازی که دارد گوش بسخن عاشق نمی آرد خواه سخن در ناز گوید خواه در نیاز بنابران گوید **قوله**

در نمیگیرد نیاز و ناز ما با حسن دوست	خرم آن کز نازنینان بخت برخوردار داشت

در نمیگیرد و اثر میکند نیاز سخن عاجزی ناز غرور و تکبر نازنینان معشوقان معنے آنست که اگر عاجزی مینمایم و اگر غرور و تکبرے درزم هیچ در دل سنگین او اثر نمیکند و لطف و شفقت مارا ارزانی نمیدارد زیراکه لطف و فضل او موقوف بعلت نیست محض عطیه ایست که قِیْلَ مَنْحُه لاَ بِعِلَّةٍ وَرَدُّ مَنْ رَدَّهُ لاَ لِزَلَّةٍ پس خرم کسے که فیض از جانب معشوق حاصل نموده و بهره ور گشته چون مناسب حال سالک آنست که دلبستگی بصور جمیله مصنوعات و تجلیات نجدے نکند که عمر گرانمایه تمامی صرف او ساز دبلکه چندے مشاهده نموده بصانع پردازد که کُلُّ مَصْنُوْعٍ یَدُلُّ عَلَی الصَّانِعِ گوید قوله

خیز تا بر کلک آن نقاش جان افشان کنیم	کین همه نقش عجب در گردش پرکار داشت

معنے آنست که اے سالک تا چند مبتلاے این صور فانی مانی برخیز و ازین غفلت باز آئی تا جان خود را نثار کلک آن نقاش کنیم که اینهمه نقوش مختلفه که مے بینی و مبتلا از آن شده در گردش قلم داشت یعنے از گردش قلم اوست یعنے چون الله تعالے خواست که عالم را از کتم عدم بر منصه ظهور نشاند اول قلم و لوح موجود نمود قلم را گفت اُکْتُبْ فِیْ صَحِیْفَتِیْ پس قلم نوشت هر چه امر شد و الحال بموجب نوشته بظهور مے آید باید دانست که عشق سراسر رسوائی و بدنامی است از جهت که هرچه در مذهب عاشقان است عوام منکران اند چون عاشق صادق آنست که از رسوائی و بدنامی نیندیشد و هیچ اندیشه از ننگ و ناموس در دل نیارد گوید قوله

گر مرید راهِ عشقے فکر بدنامی مکن	شیخ صنعان خرقه رهن خانهٔ خمار داشت

مرید اراده کننده شیخ صنعان نام عالمے کامل و شیخے واصل که بر ترسا بچه عاشق شد و قصه اش اظهر من الشمس است معنے آنست که اے سالک اگر اراده عاشقی داری و میخواهی که سیر دار الملک عشق نمائی اول باید که فکر بدنامی را از دل دور اندازی نشنیده که شیخ صنعان با آن کمال که چار صد مرید صاحب کمال داشت و پنجاه حج کرده بود چون بعشق ترسا بچه گرفتار شد آن زهد و پارسائی را برباد داد و خمر نوشید مصحف را بسوخت و بت را سجده کرد و خوک چرانید و هیچ ازین رسوائی نیندیشید که سه بار دگر پیر ما خرقه بزنار داد ٭ نقد بود ساله را در بکفار داد ٭ قبله بدل کرد زود معتکف دیر شده روے بمحجوب کرد دوش بزنار داد چون عاشق را باید که بطاعت معشوق بنوعے باشد که کسے بر آن

دقوف نیابد تا قاعده اخلاص خلل نپذیرد و بریا منسوب نگردد بنابران گوید قوله

ذکر تسبیح وملک در حلقهٔ زنار داشت	وقت آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر

قلندر در نفحات الانس آورده فرقه قلندریه که متشبه محق بملامتیه طائفه باشند که تعمیر وتخریب نظر خلق مبالاتی زیاده نه نمایند و اکثر سعی ایشان در تخریب رسوم وعادات واطلاق از قیود آداب مخالطت بود وسرمایه ایشان جز فراغ خاطر وطیب القلب نباشد وترسم بمراسم زهاد وعباد وصورت نه بندد واکثر نوافل وطاعات از ایشان بر نیاید وجز براداے فرائض مواظبت ننمایند وتجمع فیشانها اسباب دنیوی تن باشند وبطیبه القلب قانع باشند وطلب مزید احوال نکنند والیشانرا قلندریه خوانند واین طائفه از جهت عدم ریا باملامتیه مشابهت تمام دارند وفرق میان ایشان وملامتی آنست که ملامتی بجمیع نوافل وفضائل تمسک جوید ولیکن از نظر خلق الله پنهان دارد اما قلندریه از حد فرائض در نگذرند وباخفا واظهار از نظر خلق مقید نبود ومعنی آنست که خوش آن عاشقے که در راه عشق تعمیر باطن در خرابی ظاهر حاصل گردد یعنی طاعت وعبادت معشوق بنوعے بجا آرد که کسے بران وقوف نیابد و چون جامه وجود عاشق تا که بصباغ خانه فنا غوطه نخورد متصبغ برنگ بقا نگردد بنابران گوید قوله

هست شد چون هستی از عالم اسرار داشت	عارفے کو سیر کرد اندر مقام نیستی

مقام نیستی فنا هست بقا وصحو معنے آنست که هر عاشقے که سیر مقام نیستی کرد ودر عالم فنائی الله درآمد عاقبت بمقام صحو متمکن گردیدا بے بتقا بالله معزز گردید چون مستی عشق دامنگیر او ماند واز وے زائل نگشت چرا که بعضے را در اثناء راه بمشاہدات تجلیات بسبب کم حوصلگی سیرابی روے میدهد وگرفتار آن مقام میماند واز عروج باز میمانند وره بمطلب نمے برند وعشق را خاصه آنست تا که بفنا نرساند ببقا معزز نگرداند چون چشم عاشق را مدام کار با اشک باری است از انجهت که الله تعالے فرموده که من چشم گریان را دوست دارم ونیز موجب حصول مراد است که البکاء تحصیل المرادات بنابران گوید قوله

شیوه جنات تجری تحتها الانهار داشت	چشم حافظ زیر بام قصر آن حوری سرشت

معنے آنست که چشم حافظ از غایت هجران که از آنجناب جدا شده بعالم تقیید گرفتار شده شیوه بوستانها که روان میکردند در زیر آن نهرها جاری حاصل نموده لے مدام بگریه وزاری است والله اعلم غزل

وز عمر مرا جز شب دیجور نمانده است	بے مهر رخت روز مرا نور نمانده است

معنی آنست که از آن روزی که از مشاهده دیدار روح افزای تو جدا مانده ام و از عالم اطلاق رو بعالم تقیید آورده ام روز بر من تاریک گردیده و از عمر خود حسب دیجور غموم و هموم حصولی ندیده چون در هجران معشوق کار عاشق بگریه و زاری است گوید **قوله**

هنگام وداع تو ز بس گریه که کردم		دور از رخ تو چشم مرا نور نمانده است	

معنی آنست که هنگام وداع تو بسبب دوری و مفارقت از بس گریه و زاری که نمودم نور از خانه چشم ما کم شده اے روشنی در چشم نمانده و این سخن که گفتم روشنی در چشم ما نمانده دور از رخ تو که بمنزله روشنی چشم منی چون هجران معشوق موجب قتل عاشقانست ساران گوید **قوله**

وصل تو اجل را ز سرم دور همیداشت		از دولت هجر تو کنون دور نمانده است	

معنی آنست وقتی که در عالم اطلاق بمشاهده دیدار روح افزای تو مشرف بودم که آن وصل تو اجل را از سر ما دور میداشت یعنی بیم و اندیشه اجل را بسوی ما راه نبود اکنون چون بعالم تقیید آمده ام و پابند قالب عنصری گشته ایم بسبب هجر تو اجل دامنگیر وقت ما گردیده و هر دم در پی ما می گوید که الرحیل الرحیل پس درین حیات دو روزه که داریم مشاهده خود را که عبارت از شهود و تجلیات است دریغ مدار و در پی قتل ما مباش که خود ما را اجل در پی است و چون هجران سخت ترین عدامیست و عاشق و مبتلا مرگ قریب است ساران گوید **قوله**

نزدیک شد آن دم که رقیبان تو گویند		دور از درت آن خسته و رنجور نمانده است	

معنی آنست در مفارقت مرا نزدیک است که آن وقت در آید که رقیب بحضرت در آمده عرض نماید که از دوری درت وار درد مهاجرت فلان خسته و مهجور بمرد معنی آنست که آن وقت نزدیک رسید که هجران تو بمیرم و رقیب تو که شیطان است از کمال بهجت ما عونه خود گوید و ما لعالم برید بدکه حلال در هجران تو مرد چون آتش جدائی موجب سوختگی عاشقانست و نهفتن آن نوعے از محالاتست گوید **قوله**

از تلخی هجران تو زین گردش پیهم		سوزم من ازین غصه که مستور نمانده است	

معنی آنست که از آتش هجران تو بسبب گردش این فلک رو بمن آورده اگر بسوزم من ازین غصه جای آنست که مستور نمانده است اے طاقت ضبط آن نمانده باید دانست که خیال معشوق مدام در چشم عاشق متمکن است اما گاه حالتے رو میدهد که هم از پیش نظر مرتفع میشود چون ارتفاع خیال

معشوق موجب پریشانی عاشق است گوید **قوله**

هیهات ازین بقعه که معمور نمانده است	میرفت خیال تو ز چشم من و میگفت

معنی آنست که خیال تو از چشم من میرفت و در هنگام رفتن میگفت که افسوس ازین چنین بقعه شریف که ویرانی در رو بداد و پریشانی برانداخت چون تمنائے عاشق مدام همین است که درین حیات چند روزه که دامنگیر وقت اوست معشوق بر و گذر کند بنابران گوید **قوله**

کز جان رمقے در تن رنجور نمانده است	من بو که چه سودا قدمے رنجه کند دوست

معنی آنست که بدین چند روزه حیات مستعار دامنگیر وقت ماست معشوق بر ما توجه کند عین لطف و احسان است و من بعد وقتیکه طائر روح از قفس قالب پرواز نماید اگر محبوب قدم رنجه فرماید چه نفع چون مناسب حال عاشق آنست که تا نسیم حیات در گلشن وجود او جاریست و ساغر دل از خون مے جگر مالامال وے از گریه بناساید بنابران گوید **قوله**

گو خون جگر ریز که معذور نمانده است	در هجر تو گر چشم مرا آب نمانده

معنی آنست که در هجر تو اگر چشم من که بسبب گریه و اشکباری خشک گردیده و آبش ناپدید گشته عذرے در پیش آرد قبول مکن و بگو که بجائے اشک خون جگر ریز که معذور نه چراکه اگر آن چشم رفت خون جگر مهیا داری بدآن که اگرچه علاج رنج و محنت بجز صبر نیست اما چون صبر از عاشق صورت پذیر نیست بنابران گوید **قوله**

چون صبر توان کرد که مقدور نمانده است	صبر است مرا چاره ز هجران تو لیکن

معنی آنست که اے محبوب من اگرچه درین جدائی و هجران تو بجز صبر و شکیبائی چاره نیست لیکن صبر چون توان کرد که مقدور نمانده یعنی از حیطه اقتدار بیرون شد و مقدور نمانده است چون کار عاشق در هجران معشوق مدام بغیر از غم گذرانیدن و بگریه و اندوه بسر بردن نیست بنابران گوید **قوله**

ماتم زده را داعیه سور نمانده است	حافظ ز غم از گریه نپرداخت بخنده

معنی آنست که حافظ بسبب غم و گریه بخنده رجوع ننمود که بسبب هجران آن یار سنگین دل یکے از ماتم زدگان است و ماتم زده را داعیه شادی کجا **غزل**

بکش بغمزه که اینش سزای خویشتن است	بدام زلف تو دل مبتلای خویشتن است

زلف مراد خنده عشق مبتلا و گرفتار غمزه تجلی ذاتی جلالی شمشیر تیز اینش بر دل معنی آنست که
دل اگرچه بقید عشق نیست اما هنوز گرفتار خود است که ترا از بهر خود دوست دارد و این نقصان عاشق است
چه عاشق کامل آنست که معشوق را از بهر معشوق دوست دارد و این نمی شود مگر بفنا و فنا حاصل نمیشود
جز بورود تجلی ذاتیه جلالیه بنابران گوید مراد دل را بشمشیر تجلی ذاتیه جلالیه یکسر لب ای جانی ساز که هرکه
در عشق در آید و طالب مراد خود باشد واجب القتل است قوله

اگرت ز دست برآید مراد خاطر ما	بهوش باش که چیزی برای خویشتن است

یعنی ای محبوب من اگر مراد خاطر ما از دستت برآید پس برآر و تغافل روا مدار و یقین بدان اگرچه
بظاهر چیزیست در حق ما اما فی الحقیقة چیزی برای خود کردن است که موجب اشتهار احسان
و فضل تست چنانچه گویند کریمی روزی میگفت که من در همه عمر خود بکسی نیکی نکرده ام گفتند چندین
کرم که میکنی این چیست گفت چون اجر این بما بازگردنده است پس هرچه نیکی میکنم با خود میکنم چون
فیض معشوق بهمه عالم است بنابران بزبانی محبوب گوید قوله

چو راز عشق ز دل با تو گفتم ای بلبل	مگو که آن گل خندان برای خویشتن است

راز عشق سخنان محبت و یگانگت بلبل کنایه از عاشق گل خندان معشوق یعنی ای عاشق
مسکین چون سخنان محبت و یگانگت با تو در میان نهادم بدین غره مباش و مگو که آن محبوب خاص
برای منست بلکه فیض او بهمه شامل است چنانچه مذکورست ع فیض معشوق بود عام خاص تو و بس؟
تشنه شربت دیدار دلارا همه کس * بهره مند آکرم بحر گوهر تا خس * تشنه شربت ساقی بقا یا همه کس؟
چون مراد عاشق فنا خود است بنابران گوید قوله

بجانت ای بت شیرین من که همچون شمع	شبان تیره مرادم فنای خویشتن است

با قسمیه شبان تیره زمان جدائی یعنی ای محبوب من قسم بجان تو که درین زمان جدائی شمع وار
طالب فنای خودم که فتمنوا الموت ان کنتم صادقین قوله

بمشک چین و چگل نیست بوی گل محتاج	که نافهاش ز بند قبای خویشتن است

گل کنایه است از روی معشوق است حسن او محتاج به چیز دیگر نیست بلکه حسن ذاتی دارد و
مصرع دوم برین اشارت دارد که ع آن چشمه که خضر آب زلال یافت * در منزل تست لیکن

انباشته اند چون کار عاشق ترک طمع از ما سوی الله و قانع شدن بهرچه از معشوق بدو رسد بنابران گوید قوله

مرو بخانهٔ ارباب بی مروت دهر	که کنج عافیت اندر سرای خویشتن است

یعنی ای دل برد هیچکس از ابنای زمان مرو بخانه خود بنشین که حصول کنج عافیت مشتمل بر خانه نشینی است و قناعت گزینی قوله

بسوخت حافظ و در راه عشق و جانبازی	هنوز بر سر عهد و وفای خویشتن است

یعنی حافظ در راه عشق بسوخت باوجود این از راه برنمیگردد و طریق وفا نمیگذارد **غزل**

بجان خواجه و حق قدیم و عهد درست	که مونس دم صبحم دعای دولت تست

باقسمیه خواجه محمد ؐ حق قدیم صحبت عالم اطلاق عهد درست قالوا بلی و یا آنکه روز ازل الله تعالی بارواح گفت که بروید در گلشن جهان صفات لتفرج ذات بدست آرید و از جدائی ما اندوهگین مشوید که با اهتمام ایم هر وقت که طلب کنید که نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ دم صبح وقت صبح الدعا خواندن مراد یاد و ذکر معنی آنست که قسم بروح پرفتوح رسول مقبول و قسم بحق صحبت قدیم که در عالم اطلاق با تو داشتیم و قسم بعهد درست که با تو کرده ایم و تا حال بر آن محکم هستیم و یا آنکه تو با ما نموده از آن روز که جدا مانده ایم هر صبحت مونس ما یاد و دولت تو است ذکر عظمت و بزرگی تو چون محبت از دل عاشق رفتنی نیست بنابران گوید قوله

سرشک من که ز طوفان نوح دست ببرد	ز لوح سینه نیارست نقش مهر تو شست

معنی آنست که بسبب دوری از مشاهده روی عالم آرای تو اشکباری من بمنزله رسید که از طوفان نوح غلبه برد و با اینهمه اشکباری حرف مهر و محبت ترا از لوح سینه نتوانست محو کرد یعنی عشق ما بمنزله رسید که بهیچ نوع خلل پذیر نیست و چون دل شکسته عاشق گوهریست بی بها نه لایق تحقیر بنابران گوید قوله

بکن معاملهٔ وین دل شکسته بخر	که این شکستگی ارزد بصد هزار درست

معامله اظهار عیب و درست تنکه زر معنی آنست که ای محبوب من در تفقد این دل شکسته ساعی باش و نقص و عیب در پیش میاور که این دل شکسته ما با اینهمه شکستگی قیمت صد هزار دل درست دارد باید دانست که قیمت دل شکستگی است ع این گوهر بوالعجب که دل نام ویست * هرچند

شکستہ ترنیت بہتر۔ واگر درست معنی تسکہ زر بود مے ظاہر چون اکثر زبان طاعنان ولائمان درحق مشتاقان درباره عشاقان دراز گردد بنابران گوید قوله

ملامتم بخرابی مکن که مرشد عشق	حوالتم بخرابات کرد روز الست

مرشد عشق اللہ تعالے خرابات کنایہ از عشق وطریق ملامتیہ روز نخست روز ازل معنی آنست اے سکرواے ناصح من بانخرابی ظاہری کہ دارم وآن کنایہ از طریقہ ملامتیہ است ملامت روا مدار چراکہ از روز ازل اللہ تعالی نصیبہ ما بخرابات افگندہ وچول ازہرکس حرموت نوشتہ بظہور نہ پیوندد لیس ملامت تو روا نباشد چول عاشق را درہر حال کہ باشد اعتراض نباید کرد وطعنہ نباید زد گوید قولہ روا مدار کہ با علم آصفی گویند ۔ آصف نام وزیر سلیمان ۲ دیمرا دناصح ویا ہماں ماشق خواجہ اشارہ بہمان آصف خاتم حضور معشوق باید دانست کہ اگرچہ درمشاہدۃ الابرار بین التجلی والاستتار ہمہ عاشقان شریک اندا باہمہ عاشق بدو نوعست یکے آنکہ چون از مشاہدہ می افتند جزع وفزع بنیاد می نہند وسرگردان میشوند وزبان شان دراز مے گردد واین حالت جذبہ است کہ من عرف اللہ طال لسانہ درحق ایست دوم آنکہ چول از حضور لعیبت مے افتند خموش مے مانند وسر درگریبان میشوند وزبان سد میکردند واینحال سالکست کہ من عرف اللہ کل لسانہ درحق اوست واین باعتبار کشف وعلم اول اولیست معنے آنست کہ روا مدار کہ درحق عاشقی کہ علم او درکشف معیبات چول علم سلیمان باشد گفتن این سخن کہ آن عاشق از دور افتادن حالت وصل ومبتلا بودن بہجر چون جزع وفزع بنیاد نہاد وسرگردان نشد کہ عاشق کامل الست میداند کہ عاشق را بہتر ازین نیست کہ بارادہ معشوق راضی بود خواہ لطف از دوست بیند خواہ قہر ویا آنکہ نسبت بسید است کہ بحالت وصل خواہم رسید ودام دریحالہ نخواہد ماند واگر آصف مراد ناصح بود معنے آنست کہ روا مدار از کسے کہ علم او چول علم آصف باشد گفتن چنین سخن کہ در مصرع ثانی است وچول معشوق بہروم عاشق را ببلاو غم والم مبتلا میگرداند روے فروگذاشت نمی نماید قولہ

شدم زدست تو شیدای کوہ ودشت ہنوز	نمیکنی بترحم نطاق سلسلہ سست

نطاق کمربند وگھنڈی سلسلہ زنجیر مراد غم والم معنے آنست کہ اے محبوب من از دست عشق تو شیدا وار کوہ ودشت وصحرا میگردم وہزاران جام زہر بلا ودردمی نوشم وتو ہنوز کمربند سلسلہ را از روے رحم سست نمیکنی یعنے ازین کمر منے کہ برجان ما کردہ وہر دم بلامی سازی ہیچ تخفیف نمیدہی

چون بہترین صفت عاشق صدق ست وہر سخنے کہ از روے صدق برآید مقبول دلہا وفیض بخش جانہا بود گوید قولہ

بصدق کوش کہ خورشید زاید از نفست	کہ از دروغ سیہ روے گشت صبح نخست

صبح نخست صبح کاذب معنے آنست کہ اے عاشق مسکین اگر میخواہی کہ بمعرفت ووصل ما رسی وکلام توفیض بخش عالمیان مانند صبح صادق گردد پس باید کہ بصدق کوشی اے اعمال بے ریا خالصاً للہ بجا آری نمے بینی کہ صبح صادق بصدق خود چون فیض بخش عالم شد واز کذب یعنی اعمال ریا متنفر باش کہ موجب سیہ روی است نمی بینی کہ سیہ روئی صبح کاذب بسبب کذب خود است چون عاشق را باید کہ از لطف معشوق امید منقطع نکند گوید قولہ

دلا طمع مبر از لطف بے نہایت دوست	چو لاف عشق زدی سر بباز چابک وچست

معنے آنست کہ اے دل از لطف معشوق امید منقطع مکن کہ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ بلکہ چون خواہان لطف معشوق ہستی ودعوی عشق مینمائی پس سر را مردانہ فداے معشوق کن باید دانست کہ کار معشوق مدام استغنا نمودن وجور وجفا وترک وفاست وکار عاشق آنست کہ ہیچ نوع از ور نجیدہ نشود گوید قولہ

مرنج حافظ واز دلبران حفاظ مجوے	گناہ باغ چہ باشد چو این گیاہ نرست

معنے آنست اے حافظ اگر دعوی عشق میکنی پس از رنج وجفاے دلبران رنجیدہ مباش واز ایشان نگہداشت پیمان مجوے وچون سرشت محبوبان بیوفائی است پس عیب ایشان چہ وگناہ بر ایشان چون باید داشت غزل

برو اے واعظ ودعوت مکن سوی بہشت	کہ خدا در ازل از بہر بہشتم نسرشت

معنے آنست کہ اے واعظ برو ومارا بسوے بہشت کہ کنایہ از زہد وتقوی است دعوت مکن چرا کہ خدا مارا روز ازل از بہر بہشت کہ مقام حظ نفس ست کہ فِیْهَا مَا تَشْتَهِیْهِ الْاَنْفُسُ نہ پیدا کردہ بلکہ محض براے عشق ذات خود بوجود آوردہ کہ خَلَقْتُ الْاَشْیَاءَ لَكَ وَخَلَقْتُكَ لِیْ وچون از ہر کسے خلاف نوشتہ بوجود آمدنی نیست گوید قولہ

منعم از می بکن الصوفی صافی کہ حکیم	در ازل طینت ما را بمی ناب سرشت

صوفی صافی مراد واعظ باعتبار استہزا ونیز صوفی کہ مراد از آراستگی باطن باشد معنے آنست کہ

از سے واعظ ایں مینوسی کہ کنایہ از طریقہ مستدایست یا اختیار طریقہ ملامتیہ است عیب مامکن کہ حق
مراازل خمیر ما از آب نمودہ یعنے برائے ہمین پیدا کردہ وچون غیر از نوشتہ ازلی از ما بظہور می پیوند پس
اعتراض توجیہ سود وچول ہر کسے بموجب كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ بدایعیرسے کہ بروادست فرحت کسدہ
است وستحکم بنابران گوید **قولہ**

من ومیخانہ وزنار ورہ دیر وکنشت		تو وتسبیح ومصلا ورہ زہد وصلاح	

میخانہ عالم عشق معنے آنست کہ از تو ہمہ آثار وعلامات زہد وورع کہ تسبیح ومصلاست وا زما ہمہ علامات
واسباب عاشق کہ زنار علامت یکرنگی وبے نامی وبےننگی است ورہ دیر کہ مقام معشوقالست وکنشت
کہ عالم جبروتست وجائے ظہور بتان تجلیاتست کہ ع عالم حیرت را تخانہ دان * کاندرو تہا ہمیگردد
عیان * جیست بت یعنی تجلی لطیف * مینماید رو بانواع لطیف * **سوال** متاہات درعالم
ملکوت نیز رو میدہد تخصیص بجبروت چہ **جواب** متاہات اگرچہ درملکوت نیز ہست اما آں تجلیات
بے اعتبار است کہ سرسر آزمایش مابتلانہ ہادی ورہماست وچون حصول نقاوما ممکن نیست گوید **قولہ**

ہر کہ از راہ فنا در رہ حق وانہ نخشن		یک جو از خرمن ہستی نتواند بر داشت	

خرمن ہستی بقا باللہ راہ فنا فنا فے اللہ معنے آنست کہ ہرگز بمقام بقا باللہ نتواند رسید وبامعشوق
خود ہم آغوش نتواند گردید ہر کہ اول خود را در راہ معشوق فانی نساخت وفنا فے اللہ نشد وچون ہشتے
کہ مقام وصل معشوق است کہ اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَيْسَ فِيْهَا حُوْرٌ وَلَا قُصُوْرٌ يَتَجَلّٰى لَنَا ضَاحِكًا
کسے میتواند شد مگر بعشق سابران گوید **قولہ**

خرقہ در میکدہ با درگرہ بادہ بہشت		صوفی صاف بہشتی نبود زانکہ چومن	

باید دانست کہ صوفی بدو نوع است مقلد ومحقق صوفی کہ در محل ذم واقع شدہ مراد صوفی مقلد کہ
ظاہرش آراستہ وباطنش خراب **خرقہ** مراد وجود واعمال **بادہ** عشق ومحبت یعنی ہرگز بہشتے
کہ وصل معشوق است صوفی صاف کہ ظاہرش آراستہ وباطن خراب نرسد چرا کہ ہمچومن خرقہ
وجود را یا خرقہ اعمال را در صباغخانہ عشق بادہ محبت رنگین نکردہ اسے اعمال بسیار بجا بیاوردہ
وباطن خود را نیارستہ واوصاف بشری در خرابی بیاوردہ ہر کو بخرابات نشد مرتد است
زیراکہ خرابات اصول دین است ہمچوں عیش درانست عاشق ہوستہ بمشاہدہ معشوقست بنابراں گوید

راحت از عیش بہشت ولب حورش نبود	ہر کہ او دامن دلدار خود از دست بہشت

معنے تست کہ ہر کہ او دامن دلدار خود از دست داد یعنی از روش اخلاص انحراف نمودہ اعمال بامید دخول جنت و مزید درجات و حصول بہشت نمودہ ہرگز مراد را راحت از عیش بہشت ولب حور نباشد چون لطف معشوق دامنگیر وقت عاشق گردد مراد را نہ بیم از دوزخ و نہ شادی از بہشت گوید قوله

حافظا لطف حق ار با تو عنایت دارد	باش فارغ ز غم دوزخ و شادی بہشت

معنے آنست کہ اے حافظ اگر لطف حق شامل حال تست پس از غم دوزخ و شادی بہشت فارغ باش۔

غزل

تا سر زلف تو در دست نسیم افتادہ است	دل سودا زدہ از غصہ دو نیم افتادہ است

زلف کنایہ از عالم صفات نسیم مراد ارادہ ازلی و قضا و قدر و زلف در دست نسیم افتادن کنایہ از پریشان شدن زلف است معنے آنست کہ از ان وقتے کہ قضا و قدر یعنے ارادہ ازلی تو زلف را کہ عالم اسما و صفات است بر روے عالم آراے تو کہ کنایہ از ان وحدت مطلق است پریشان ساختہ و وحدت را در زیر کثرت نہان کردہ و ما را از مشاہدہ ذات مطلق مہجور نمودہ بعالم کثرت کہ ہجران ست مبتلا گردانیدہ دل دیوانہ ما از ین غصہ کہ کنایہ از باز داشتن مشاہدہ ذات مطلق است دو نیم لیے خستہ و مجروح افتادہ است و این عالم کثرت اگرچہ بظاہر حجاب ذات مطلق است اما ہم موجب زیبائی و افزونی جمال است چنانچہ گوید قوله

زلف مشکین تو در گلشن فردوس عذار	چیست طاؤس کہ در باغ نعیم افتادہ است

زلف عالم کثرت گلشن فردوس عذار مراد ذات مطلق معنے آنست کہ ظہور عالم کثرت کہ اسما و صفاتست بران عالم وحدت کہ ذات مطلق است ہیچ میدانی چگونہ است طاؤسی است کہ در باغ بہشت خرامانست یعنے موجب افزایش حسن و جمال است چنانچہ فرو ہشتن زلف اگرچہ حجاب عارض و رخسارہ است اما موجب افزایش حسن ہم ہست و چون موجب ظہور عالم کثرت و قیام آن جز بنقطۂ وحدت بنا بران گوید قوله

در خم زلف تو آن خال سیہ دانی چیست	نقطۂ دود کہ در حلقہ جیم افتادہ است

زلف عالم کثرت خم عبارت از کجی مراد از ان تضاد چون اسلام و کفر و امر و نہی خال سیہ

لفظ وحدة معنی آنست که در عالم کثرة که اسماء وصفات است آن خال سیه که نقطه وحدت مطلق است
وور دنکس است چیست چون نقطه سیاهی است که در حلقه جیم است که موجب قوام وجود او و ثبات
ظهور او ست یعنی موجب ظهور و قوام عالم کثرت چنان نقطه وحده است که درمیان آنهاست چون نمود
ذات مطلق موجب فریفتگی عالم است داو از غایت استغنا بکسے ملتفت نیست بنابران گوید **قوله**

لیکن اینست که این نسخه سقیم افتاده است	چشم جادوے تو خود عین سواد سحر است

مراد از چشم ذات مطلق است هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ؛ گو عیان بیند وجود کائنات
این نسخه اشارة بچشم سقیم بیمار را گویند وچون چشم معشوق از غایت استغنا که دارد بہ کسے
التفات نمیاید بنابران به سقیم تشبیه یافته چه خاصه بیمار است که بهر سو التفات نمیکند معنے آنست
که اے محبوب من آن ذات مطلقه تو بالذات شهر یست برا سحر و بهمه وجه موجه و خوش که هر که بدان نگاه
کرد از خود رفت اما همین است که از غایة استغنا که دارد بکسے التفات نمیکند وچون هیچ نوع عاشق
از در معشوق جهتش پذیر نیست بنابران گوید **قوله**

از سر کوی تو زان رو که عظیم افتاده است	همچو گرد این تن خاکی نتواند برخاست

گرد عاشق ناقص که مانند آسیب باد حوادث بگردد یعنے از محبوب من مانند عاشقان ناقص
که مانند آسیب جور و جفا برخیزد و برخاستنی نه ام که عظیم افتاده ام یعنے بنوعے در عشق تو گرفتارم که
هرگز از جناب تو جدائی نخواهم کرد معنے آنست که چنانکه گرد نخیزد تن من از آن رو که عظیم بر سر کوی
تو افتاده است نخواهد برخاست حاصل آنست بنوعے در سجود گاه تو مقید شده ام که هرگز از آن خاک
جدا نخواهم شد بلکه دران خاک جان خواهیم داده است در سجده که سر نه زمین میشود جدا ، در ملت وفا
گناهش نام کرده اند ؛ وچون عشق موجب ارتفاع زهد و ورع است بنابران گوید **قوله**

بر در میکده دیدم که مقیم افتاده است	آنکه جز کعبه مقامش نبد از یاد لبت

لب مراد لطف است لب که شیرین حرف شد لطف خدا ست ؛ ماء جانفزا آب او نشو و نما ست
معنے آنست که آن کسے که از غایت زهد و ورع بامید لطف تو بجز کعبه که مقام زهد است جائی نداشت
والحال چون بعشق اندر آمد بجائے رسید که دیدم بر در میخانه مقیم افتاده میاند شیخ درین بیت
احوال خود بکنایة ظهور نموده یعنے پیش ازین مرا از غایت زهد و پرهیزگاری سواے کعبه مقام نداشت

والحال بسبب عشق افتادہ در میخانہ شدہ ام و نیز درین بیت تلمیح است بقصہ شیخ صنعان توجہا
مشاہدہ ذات مطلق موجب بقار عاشق است بنابران گوید **قولہ**

سایۂ سرو تو بر قالبم اے عیسیٰ دم	عکس روحست کہ بر عظم رمیم افتادہ

سرو کنایہ از قد مراد استداد ظہور تجلیات و نیز ذات مطلق یعنے اے محبوب من این سرو قامت
بر قالب ما انداختہ یعنے این امتداد ظہور تجلیات و یا مشاہدہ ذات مطلق کہ برپا کردہ و آنا فانا جا
دیگر مینماید عکس روحست کہ بر استخوانہاے بوسیدہ افتادہ یعنے موجب حیات و زندگی ما
الحال بقار باقی خواہم رسید و چون زاد راہ عشق تذلل و انکسار عجز است بنابران گوید ق

دل من در ہوس روی تو اے مونس جان	خاک راہست کہ در پاے نسیم

معنے آنست کہ اے محبوب من در ہوس بوے تو مانند خاک راہے ہست کہ در پا
است افتادہ است و چون عاشق را عشق نصیبہ ازلی است بنابران گوید **قولہ**

حافظ گم شدہ را با غمت اے مونس جان	اتحادیست کہ در عہد قدیم

غم عشق اتحاد یگانگی عہد قدیم قالوا بلیٰ معنے آنست کہ اے محبوب من
عشق تو از خود گم شدہ است با عشق تو اتحادیست ازلی نہ امروزے **غزل**

باد سحر از نافہ تاتار وزیدہ است	نے نے غلطم بر سر کوئے

باد سحر ہمین باد معروف یا کنایہ از واردات معنے آنست کہ باد سحر یا وارد
و مشام جان ما را معطر کردہ گوئیا کہ بر نافہ تاتار گذارکنان آمدہ کہ اینچنین بوے
کردم کہ نافہ تاتار را این بوے کجا بلکہ بر سر کوے آن محبوب سیر کنان آمدہ است
ضَحِكَ ضَحْكًا بر کسے خندہ نمودن موجب خندہ بر خود است گوید **قولہ**

گر باد ہست غنچہ نمے کرد تبسم	باد سحرش بہر چہ

دہن مظہر کلام است اینجا کنایہ از عاشق کامل کہ مصدر کلام حق گردیدہ کہ
خود است یعنے اگر من کہ غنچہ وار قبل از حصول دولت عشق بستگی و افسردگی
بخندہ متعرض نمی شدم جذبہ علیہ کہ عشق است چرا مانند گل پریشان و رسوا
و رسوائی من محض از آنست کہ با عاشقان بخندہ متعرض میشدم لاجرم بموجب

ثمرہ اش حاصل نمودم چون عشق اگرچہ بظاهر سراسر نیش است اما باطن همگی نوش بنابران گوید قوله

چون بر سر زلف چو زنجیر دلم گفت　　دیوانه ندانم که دران زهر چه دیده است

یعنی چون دل من سر زلف زنجیر وش تو که کنایت از عشق است نگاه کرد و خوبیهاے آن را دریافت نموده طلب آن کرده مے گوید که این دیوانه که کنایه از خود است درین زنجیر که عشق است چه دیده است که چنین بیباکانه در طلب او میرود و چون حال عاشق پریشان از تقریر مبراست گوید قوله

پرسی تو چه حال دل بدروز که بهرت　　در زلف تو ورنج شب تار کشیده است

دل بدروز دل پریشان یعنے حال این دل پریشان سرگردان که او از براے تو در زلف تو که عشق است رنج بدرجه کمال کشیده چه می پرسی یعنے حال پریشانی او در عشق بیرون از تحریر و تقریر است چون عاشق مدام از معشوق طالب ترحم است گوید قوله

بخشای بر اشکم که چو باد از پی تو بیست　　سرگشته بدنبال تو بسیار دویده است

یعنے اے محبوب من برین اشکهاے من که از پے حصول تو در پیس تو مانند باد سرگشته دوندگی نموده رحمے نما یعنے نظر برین گریه من کن و لطفے فرما چون راه عشق سراسر بلاست گوید قوله

گفتم سر گیسوے چو مار تو کشم گفت　　بگذر که بلا جانب خود کس نکشیده است

یعنے روزے ما آن محبوب خود عرض نمودم سر گیسوے چون مار تو بدست آرم یعنے در عشق تو در آویزم آن محبوب گفت ازین سوال محال بگذر که راه عشق ما سراسر بلا است و کسے اقبال بلا نموده چون حال عاشق بجز عاشق در نیابد گوید قوله

از خال دل و زلف سیاه تو چه آگاه　　آنکس که چو مار سیاهش نگزیده است

یعنے حال دل پریشان من و زلف سیاه تو که عشق است ما او چه معاملتے درمیان آورده یعنی کسیکه تمام عمر زخم مار عشق نچشیده چگونه درد عاشق را دریابد چون نهفتن عشق نوعی از محالات است بنابران گوید قوله

تا کے غم پنهان تو در سینه بدارم　　چون از غمت آهم بهم چرخ رسیده است

یعنے اے محبوب من غم پنهان ترا که عشق تست چگونه در سینه خود پنهان دارم چون از غم عشق تو حالت من بجاے رسیده که آه من جانسوز سر بهم فلک کشیده است چون چشم عاشق از گریه محل اشک است گوید قوله

گفتی که چه حالست فلان چشم پر آبت　　زانخانه چه پرسی که مه و سال چکیده است

یعنی اے محبوب من از روے نوازش وتفقد پرسیدی کہ چندین گریہ میکنی حال چشم پرآب تو چیست
جانمن چہ پرسی حال خانہ راکہ شب وروز درتراوش است یعنے قریب است کہ منہدم گردد چون کار
معشوقان اکثر وعدہ دہی است گوید **قوله**

رس تا کسے بخت سیہ رو نشنیدہ است	تاچند دہی وعدہ کہ نزدیک رسم باز

یعنے اے محبوب من تاچند وعدہ کنی کہ باز نزدیک تو میرسم رس وعدہ خود وفاکن وقدم رنجہ فرما کہ تاحال
کسے سیہ روی بخت ماگوش نکردہ مباداکہ کسے بشنود زہر خندگی ایشان علاوہ غم ما باشد چون
شب جدائی عاشق بے مشاہدہ معشوق بسر رسد گوید **قوله**

عمریست کہ بے روی تو صبحش ندمیدہ است	گفتی کہ شب حافظ بد روز خرابست

بد روز پریشان حال خراب درازی وتاریکی وبے رونقی وخرابی شب در درازی وتاریکی است
یعنے اے محبوب من گفتی کہ شب حافظ پریشان حال خرابست اے تاریک ولاانقطاع آری چرا
چنین نشود کہ عمریست بسبب عدم مشاہدہ روی تو صبح او ندمیدہ **غزل**

مرا بجز سر این در حوالہ گاہے نیست	جز آستان توام در جہان پناہے نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من ملجا ومعاذ من در جہان بجز از آستانہ تو نیست وسر مرا بجز این در حوالہ
گاہے نیست وچون حال برین است پس روبہ آرم وبآستانہ کہ روم وحصول مراد از کہ جویم چون عاشق را
باید کہ مشغول محبوب باشد وبغیر نپردازد بنابران گوید **قوله**

کہ کار ما بجز از نالہ وآہے نیست	عدو چو تیغ کشد من سپر نیندازم

عدو مراد ابلیس ونیز معترض ومنکر **معنے** آنست کہ چون ابلیس فراراہ من آید وبمن مخاصمت نماید من
سپر نیندازم وخود را در آزادی مستحکم سازم وہر چہ مطالبہ کند دربازم وعیسے وار راہ بمقصود پیش گیرم
آن مطلوب در کنار خویش گیرم کہ مرا با آشنائی اشیا مداری نیست وکار وبار او نزد من اعتباری نیست
وبجز گریہ وآہ مرا کارے نیست واگر بیندازم مثبت باشد **معنے** آنست کہ چون عدو کہ ابلیس است درپے
آزار ما باشد ویا ناصح در آزار ما کہ نصیحت است باشد من سپر بیندازم یعنے بمخاصمت پیش نیایم بلکہ دست تضرع
وعجز بدرگاہ معشوق برآرم کہ کار ما ہمین است چراکہ مشغول غیر شدن عاشق را جرمیست بزرگ ونیز چون
معشوق مہربان باشد رقیب چہ تواند کرد ع دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست ؛ وچون عاشق را

بهتر از خرابات مقامے نیست بابران گوید قوله

چرا زراه خرابات روے بر تابم		کزین بہم بجہان ہیچ رسم و راہے نیست	

معنے آنست کہ از راہ خرابات کہ مراد از مقام عشق است و یا خرابی اوصاف بشری است و یا احتیاط طریقہ ملامتیہ باشد چرا اعراض نمایم چون مارا بهتر ازین ہیچ راہے نیست و طریقہ خوشتر ازین تا یابان تا که بدان گرایم چون در عالم عشق سراسر نزول بلا و حوادثات است خصوصا بر عاشق کہ العشق تمام المحنة والسلام سابران گوید قوله

عقاب جور کشیده است بال در ہمہ شہر		کمان گوشہ نشینی و تیر آہے نیست	

عقاب بار بال باز و شہر وجود معنے آنست کہ نزول بلا و حوادثات یا شدائد ہجران تمام وجود مارا احاطہ نموده و مغلوب ساختہ ہیچ صاحب دردے واہل دلے نیست کہ توجہ آہ بار فع این غموم وہموم توان نمود و بوصل توان رسید و چون وجود نزد عاشق قدرے و قیمتے ندارد و نابران گوید قوله

زمانہ گر بزند آتشم بخرمن عمر		بگو بسوز کہ بر من ببرگ کاہے نیست	

معنے آنست کہ اگر زمانہ بسبب نزول حوادثات آتش در خرمن عمر ما افگند و مارا بمعرض ہلاکت آرد بگو مرا خرمن عمر یا وجود را کہ بسوز و ہلاک شو کہ تار و مارت رسے نیست اگر سوخت سوخت من از عتاب معرض شدنی ام و درین میت مخاطب دلست شاید دانست کہ وجود عاشق مر عاشق را حجاب است پس برگ کہ وجود تقاضاے دوئی و خودی میخواہد ازین جہت است کہ وُجُودُکَ ذَنْبٌ لَا یُقَاسُ بِہَا ذَنْبٌ و ناظم سیر فرموده ع تو خود حجاب خودی حافظ ازمیاں برخیز و چون اکثر شیوہ معشوقان استغناے التفاتیست و عاشق صادق را از آن گزیر نہ گوید قوله

غلام نرگس جماش آن سہی سروم		کہ از شراب غرورش بکس نگاہے نیست	

جماش مست و دلیر نرگس کنایہ از چشم و مراد از ان ذات سہی سرو معشوق نگاہ التفات معنے آنست کہ من غلام و بندہ چشم مست آن محبوب کہ از بسیار شراب غرور کہ نوشیده ہیچکس نگاہ نمیکند و ملتفت نمیگردد و چون ظہور تجلیات را ثباتے و قرارے نمی باشد گاہ ظہور و گاہے خفا گوید قوله

عنان کشیده رواے پادشاہ کشور حسن		کہ نیست بر سر راہے کہ دادخواہے نیست	

عنان کشیده آہستہ پادشاہ کشور حسن محبوب حقیقی و نیز مراد تجلی کہ بر عاشق ظہور نموده باید دانست

که عاشقان وعارفان هر تجلی را مقر بالوهیة میشوند تا آنکه ظهور تجلی ذات شود آنگاه ازگفته خود مستغفر میشوند و در کلمه که نفی آلهان میکنند مراد ازان آلهان همین تجلی آثاری و اسمائی وصفاتی وافعالی است وگرنه بجز آله یکے بیش نیست معنے آنست که اے محبوب من هرگاه که بما گذر کنی اے ظهور تجلیات ومشاهده خود بما ارزانی داری پس باید که آهسته روی یعنی تا دیرے توقف کنی وبچندین زودی مائل خفا نباشی که از دست عشق تو خلقے دادخواهان اندوراهها گرفته اند واز کثرت آنها راهے نتوانی یافت که دران داد خواهی نباشد پس باید که آهسته روی و هر یکے را بداد برسانی.
باید دانست که الحال تقاضاے زمان چنین افتاده که تمامی مقلدان رو نموده اند و کاملان ازمیان گم شده اند و چون روا نیست که دست بهر مقلدے دهند که ،، اندرین ره صد هزار ابلیس آدم روے هست پس بهر دستے نشاید داد دست ، بهتر آنست که کاروبار خود بتوجه بلطف دوست گذاشته به عشق او گمارند بنابران گوید قوله

چنین که از همه سو دام راه می بینم	به از حمایت زلفت مرا پناهی نیست

دام درویشان مقلد و اعمال ریائی یعنے چون حال زمانه بچنین است که مے بینم که هر سو مقلدان براے قید کردن خلق الله دام ریاضت برپا کرده اند و نام سخی برخود نهاده اند و عاشقان کامل ازمیان گم شده اند پس درین زمانه بهتر از حمایت زلف تو که مراد از و جذبه و لطف است مرا پناهے نیست یعنے بهتر همین است که کار خود را بجذبه عشق تو واگذاریم و نظر بلطف تو واگماریم و دست بیعت بکسے مقلد ندهیم و چون راه عاشقی همین است که نه از کسے رنجیدن و نه کسے را رنجانیدن گوید قوله

مباش در پے آزار و هرچه خواهی کن	که در شریعت ما غیر ازین گناهی نیست

معنے ظاهر است واعراض از آزار مردمان بدینجهت فرموده که خمر خوردن و زنا وغیره گناه خدا است و رنجانیدن مر کسے را گناه بنده است و گناه بنده اشد است از گناه خدا واگر معانی این بیت را التطبیق بمعنے شرع دهند آنوقت مضمون ظاهر بیت مراد نیست والا نه حکم بجمیع معاصی و مناهی وارد میشود و این ضد قرآنست واکثر ابیات حافظ همچنین است معنے آنست که کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و در افعال ناشایسته و خمر خوردن و مثال این خاطر صلحا و عابدان آزرده میگردد پس میگوید که ازین قسم کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و سواے آن از افعالے که در انها بحث کسے نباشد هرچه خواهی بکن که ترا

مباحث آید دانست کہ سالک را باید کہ بمعشوقان مجاز دلبستگی بسیار نباید و مستغرق آن باید بود کہ قولہ

خزینۂ دل حافظ بزلف وخال مده
کہ کارہای چنین حد ہر سیاہی نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من خزینہ دل حافظ را بمعشوقان مجاز مده اے گرفتار عشق مجاز مدار کہ سپردن
اینچنین خزینہا یعنے دل حافظ نہ حد ہر سیاہی است پس باید کہ مارا از ہمہ بریده بسلسلہ عشق خود کنے
وگرفتار عشق غیرے نداری۔

غزل

چہ لطف بود کہ ناگاہ رشحۂ قلمت
حقوق خدمت ما عرض کرد بر کرمت

بنوک خامہ رقم کردۂ سلام مرا
کہ کارخانۂ دوران مباد بے رقمت

معنے آنست کہ چہ لطف بود کہ چکیدگی قلم تو حقوق خدمت ما معروض کرم تو نمود و مرا یاد نمائید تا بنوک
خامہ بسلام یاد کردی پس بموجب آنکہ ؎ از دست گدائے بینوا باید ہیچ ٭ جز آنکہ بصدق دل دعائے
بکند ٭ دعا میکنم و میخواہم کہ زمانہ را بے وجود تو ثبات مباد و این غزل بجواب مرسلہ است و معنیہای
این احتیاج شرح ندارد قولہ

مرا ذلیل مگردان بشکر این توفیق
کہ داشت دولت سرمد عزیز و محترمت

ذلیل خوار التوفیق إِعَانَةُ اللهِ لِلْعَبْدِ عَلَى إِتْمَامِ الْفِعْلِ دولت سرمد وصل محترم حرمت
داشتہ شده معنے آنست کہ بشکر اینکہ اللہ تعالیٰ اعانۃ خود ہمراہ تو کرده و در حلقہ خاصانت درآورده
مرا ذلیل مگردان اے محروم مدار أَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللهُ إِلَيْكَ قولہ

نگویم از من بیدل بسہو کردی یاد
کہ در حساب خرد سہو نیست در قلمت

سہو فراموشی حساب خرد مقتضاے عقل یعنے میگویم کہ من بیدل را از راه فراموشی نامہ و پیام
یاد نموده کہ مقتضاے خرد نیست کہ فراموشی را بجناب تو بار باشد قولہ

دلم مقیم در تست حرمتش میدار
بشکر آنکہ خدا داشتست محتشمت

مقیم در تست خاک در تست محتشم بزرگ قولہ

بیا کہ با سر زلفت قرار خواہم کرد
کہ گر سرم برود بر ندارم از قدمت

سر زلف اشارة بجذبۂ محبت معنی مصراع ثانی آنکہ ترک سر نمایم اما از قدم تو سر بر ندارم قولہ

ز حال ما دلت آگہ شود مگر وقتے
کہ لالہ بر دمد از خاک کشتگان غمت

یعنے از حال پریشان ما دل تو آنگاه واقف گردد که ما بمیریم و خاک گردیم و از خاک ما لاله بروید **قوله**

رقیب چون رہ غماز داد و در حرمت	صبا ز زلف تو با ہر گلے حدیثے راند

صبا کنایہ از قاصد زلف اشارہ بمحبت و شوق گل کنایہ از طالب رقیب حاجب غماز اشارہ بصبا و رہ بحرم دادن کنایہ از بار دادن یعنے چون عاشق را غیرت در کار است گوید قاصد اینجا رسید و سلام و پیام تو بہر طالبے رسانید و شوق تو با ہا بیان نمود حیرانم کہ پردہ دار مر آن قاصد را چون بحرمت بار داد **قوله**

ہمی دہند شراب خضر ز جام جمت	ترا ز حال دل خستگان چہ غم کہ مدام

خستگان عاشقان کہ مجروح تیغ عشق اند مدام ہمیشہ شراب خضر کنایہ از آب حیات و مراد ازان فیوضات سرمدی جام جم کنایہ از دل رسول حرم و یا دل خود خطاب بمرشد و در بعضے نسخہ این بیت چنین دیدہ شدہ **قوله**

چو مید ہند زلال خضر ز جام جمت	روان تشنۂ ما را بجرعۂ دریاب

معنے آنست کہ چون از قلب محمدی فیوضات سرمدی بتو میرسند بجرعہ ازان یعنے لشمہ ازان دل تشنہ ما را تازہ و سیراب ساز **قوله**

کہ جان عاشق دلخستہ زندہ شد بدمت	ہمیشہ وقت تو ای عیسی نفس خوش باد

عیسے نفس کنایہ از مرشد کہ دم او مردہ دلان را زندگی مے بخشد و دم کنایہ از تلقین و یا پیغام باشد و چون شتابی در ہمہ کارہا وخیم است بنابران گوید **قوله**

مکن کہ گرد بر آید ز شہرہ عدمت	کمین گہیست و تو خوش تیز میروی حافظ

معنے آنست کہ اے حافظ راہ عشق کمین گاہیست کہ بسا حوادثات در کمین اند و تو باستعجال تمام میروی چندین استعجال مکن مبادا کہ از شاہراہ عدم تو گرد بر آید اے بمیری و بمطلب نہ پیوندی **غزل**

سخن شناس نۂ دلبرا خطا اینجاست	چو بشنوی سخن اہل دل مگو کہ خطاست

اہل دل عاشق دلبرا الف ندائیہ و دلبر بمعنے محبوب و نیز مراد ناصح از روے استہزا چنانچہ اے نازنین پسر معنے آنست کہ اے محبوب من وقتے کہ سخن عاشقان بگوش تو رسد بگوش جان شنو و مگو کہ خطا است بلکہ خطا اینجاست کہ تو سخن شناس نۂ یعنے از کمال استغنا کہ داری گوش بسخن کسے

کے آری ولعو تان نیرسی وتحمل کہ اے ناصح ہرگاہ کلمات عاشقان را بشنوی انکار مکن میا وگو کہ
خطا است بلکہ اے ناصح خطا اینجا است کہ تو سخن شناس نہ و لعو سخنان نامیری و مبنی ادبی لعط شیا
کرد مصرع ثانی است اگرچہ ترک ادب است اما عاشقان را جائز است کہ لا یؤخذ المجنون بما صدر منہ و جو
آنست کہ تکوئیں التمات نماید و بجز معشوق سر فرو نیارد چنانچہ گفتہ اند اے عزیز اگر ہمتے داری و بیا را
بہ دنیا طلبان گذار و عقبی را بعقبی جویان تواضع کن و خود را از دنیا و عقبی طلبی کوتاہ ساز کہ طالب الدنیا
مؤنث و طالب العقبی مخنث اگر مردی طالب مولے باش قل اللہ ثم ذرھم ساران گوید قوله

سرم بدنیا و عقبے فرو نمے آید
تبارک اللہ ازین فتنہا کہ در سر ماست

تبارک اللہ قاعدہ ایست کہ چون کسے و یا چیزے را بزرگی یاد میکنند این لفظ را استعمال آرند چنانچہ
تعالے اللہ فتنہا ترک کونین مراد است معنے آنست سر من ہرگز مائل بدنیا و عقبے نیست سبحان اللہ تو
بزرگ است خدا ازین فتنہا چہ عالی فتنہا در سر ماست باید دانست کہ عاشق را حالتے است کہ مدام
دل او در یاد معشوق است و ہر دم آواز آن بگوش او میرسد ساران گوید قوله

در اندرون من خستہ دل ندانم کیست
کہ من خموشم و او در خروش و در غوغاست

سے میت ظاہر است اما این حالتے است کہ در شغل حبس نفس و استعمال مودن سلطان الاذکار وارد
میشود و آن آنست کہ از درون سالک آوازے برمی آید چنانچہ مولانا روم فرماید ؎ بر لبش قفلست
بر دل رازہا ٭ لب خموش و دل پر از آوازہا ٭ و این آواز گاہے چون جوش دیگ و گاہے چون آواز زنبور
چنانچہ مذکور است ؎ سخنہا مانگ زنبوران نماید ٭ چو اندر گوش ما گوید کلام او ٭ و گاہے چون جرس نا
؎ ایقدر ہست کہ بانگ جرسے مے آید ٭ جامی ؎ در قافلہ کہ اوست دانم نرسم ٭ این بس کہ رسد
ز دور بانگ جرسم ٭ باید دانست عاشق تا کہ از تعلقات جہان و از اندیشہ ننگ و نام معرض نگردد
کار او سرانجام نہ پذیرد ساران گوید قوله

دلم ز پردہ برون شد کجائی اے مطرب
بنال ہان کہ ازین پردہ کار ما بنواست

پردہ ننگ و نام و دیگر صفات بشری کہ عالم ناسوت است مطرب مرشد بنال بیان اسرار عشق نما
ازین پردہ اشارت بہ بیان اسرار نو اسان معنے آنست کہ اے مرشد سخنان عشق کہ از ما پوشیدہ
میداشتی دیگفتی کہ ہنوز شایان آن نشدہ کجائی دل من تا حال بستہ ننگ و ناموس بود الحال

ترک ناموس نمودہ یا آنکہ تا حال پاے بند صفات بشری بود و مبتلاے زہد و ورع الحال از صفات بشریت
بر آمدہ و از لباس رند و پارسائی معرا شدہ بیا و اسرار عشق بیان نما کہ از بیان اسرار عشق کار را سامان
پذیر است و عاشق را تا کہ گرفتار زہد و ورع است کارش پیش نمیرود بنا بران گوید **قولہ**

چنین کہ صومعہ آلودہ شد بخون دلم ۔۔۔ اگر بباده بشوئید حق بدست شماست

خون دل مجاہدہ تمام **معنے** آنست کہ ریاضت و مجاہدہ بحدے رسیدہ کہ صومعہ وجود و یا دل من
بخون آلودہ گشتہ **یعنے** متصبغ گردیدہ و با اینہمہ کشودی میسر نگشت الحال اے عاشقان کامل اگر این
وجود و یا دل را بباده عشق بشوئید حق بدست شما است **یعنے** اگر توجہ کنید و بادۂ عشق عطا نمائید سزاوار
شما است و چون کار عاشق دوام اشتغال بیاد محبوبست بنا بران گوید **قولہ**

نخفتہ ام ز خیالے کہ می پزم شب و روز ۔۔۔ خمار دی شبہ دارم شرابخانہ کجاست

دی شبہ از لیہ شرابخانہ عالم عشق **معنے** آنست کہ بسبب سختیہاے عشق و محبت کہ شب و روز
در سوداے آنم ہیچگاہ آرامے نگرفتہ ام و این خمار شدائد عشق از ازل حاصل نمودہ ام بہیچ نوع رفتنی نیست
مگر بنوشیدن می چنانچہ علاج سوختہ آتش بجز از آتش نیست و یا مشاہدہ شدائد تجلیات کہ در عالم
ملکوتست و جبروت پس نشان دہید کہ آن شراب خانہ کہ عالم عشق است و یا عالم ملکوت و جبروت کجا
و بچہ نوع بدانجا توان رسید تا باشد کہ رہ بدانجا برم و ازین غم و الم رہائی یابم چون جا نشین بدرد عشق بسبب
عشق ہمہ جا غزلست بنا بران گوید **قولہ**

ازان بدیر مغانم عزیز میدارند ۔۔۔ کہ آتشے کہ نمیرد ہمیشہ در دل ماست

ازان ازان واسطہ دیر مغان مقام عاشقان آتشے کہ نمیرد مراد عشق **معنی** بیت ظاہر است
حاجت تحریر ندارد و چون عشق مر عاشق را نصیبہ ازلی است بنا بران گوید **قولہ**

ندائے عشق تو دوشم در اندرون دادند ۔۔۔ کجاست وقت عبادت چہ جاے وقت دعاست

ندائے عشق انا عرضنا الامانۃ دوش ازل و ادان ماضیہ **معنے** آنست کہ از ازل در
گوش من ندائے عشق تو دادند و مرا گرفتار شوق تو گردانیدند پس خود بدان کہ کجا است وقت عبادت
کہ زہد و پارسائی است چہ جاے وقت دعا کہ درود و وظائف است **یعنے** مبتلائے زہد و پارسائی
چون باشم و چون عاشقان مدام در یاد معشوق مستغرقند بنا بران گوید **قولہ**

چه ساز بود که بنواخت دوش آن مطرب | که رفت عمر و دماغم هنوز در سود است

ساز کنایت از سخن دوش ازل مطرب مراد مرشد و محبوب حقیقی یعنی آنست که چه سخن بود که آن محبوب حقیقی در ازل گفته که عمر بآخر آمد تا هنوز دماغ پر از شوق آن سخن است و چون عشق بکمال رسید و مهر ستی در و دیوار مشاهده معشوق نماید پس آنگاه عاشق محتاج کل کائنات گردد اینجاست که اَلْفَقِیْرُ مُحْتَاجٌ اِلَی الْکُلِّ شَیْئٍ بنابران گوید **قوله**

مرا بکار جهان هرگز التفات نبود | رخ تو در نظر من چنین خوشش آراست

معنی آنست که اے محبوب من قبل ازین بسبب عشق تو هرگز مرا بجهان التفات نبود اما الحال بسبب مشاهده تو در کل اشیا محتاج الیه همه شده ام و همه جهان بسبب مشاهده تو در نظر من زیبا و مرغوب مینماید **سوال** چرا اول خواجه را بکار جهان التفات نبود و آخر شد و رخ معشوق جهان را چگونه خوش کرد **جواب** آنکه هرگاه خواجه در ابتدائے طلب دانسته که التفات بجهان موجب انسداد طریق وصول است التفات بجهان ترک نموده و چون رخسار معشوق در مرایائے ذرات جهان مشاهده او شد جهان در نظر او خوش آمد و یا گفته شود مراد آنست که خاطر جهان تعلق خاطر بدان میخواهد چون مانع راه حق میدانست بزبان التفات نمے نمود و چون بکمال رسید دید که اکنون التفات بکار جهان مضرتے نتواند رسانید بلکه موجب ازدیاد کمال خواهد شد چون در مثنویست ؎ آب در کشتی هلاک کشتی است ۰ آب اندر زیر کشتی پشتی است ۰ یعنے چون میل مال در دل شد هلاک کرد و چون صاحب مال مر مال را زیر پا آرد و مانند آب زیر کشتی سازد یعنے خود بر آن غالب گردد همان مال مددگار او شود مثلاً اگر طلب جزو و قلم و مهره دوست دارد نتوان گفت که عاشق علم نیست زیرا که اینها سبب وصول آن علم است و همچنین هر چیز را که بواسطه وصول محبوب باشد دوست دارد باک نیست و چون عشق مر عاشق را نصیبه ازلست بنابران گوید **قوله**

ازان زمان که بحافظ رسید صوت حبیب | فضای سینه ز شوقم هنوز پر ز صدا است

معنی آنست که ازان زمان که حافظ آواز حبیب شنیده که اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ تا هنوز میدان سینه من از غایت شوق پر از صدائے قالوا بلے است **غزل**

حاصل کارگه کون و مکان اینهمه نیست | باده پیش آر که اسباب جهان اینهمه نیست

کارگه کون ومکان دنیا معنے آنست کہ اے گرفتار دنیاے فانی حاصل این دنیا کہ زن وفرزند مال ومنال واسپ واشتر اینہمہ نیستند لیے، ہیچ وہیچ کے ازینہا لایق آن نیست کہ دل بستگی بدان توان نمود پس بحصول عشق ومحبت سعی نماو براسباب این جہان فانی کہ مذکور شد دل مبند کہ این ہمہ نیستند قایم ماندنی نہ کہ کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ وچون حصول آمدن این دنیا رفانی محض معرفت رب است بنابران گوید **قوله**

ازدل وجان شرف صحبت جانان غرض ست	ہمہ آنست وگرنہ دل وجان اینہمہ نیست

معنے آنست کہ ازنزول این دنیاء فانی وحیات دوروزہ غرض آنست کہ شرف صحبت جانان حاصل نمایم وبمعرفت او برسم چراکہ ہرچہ ہست ہمین است والانہ دل وجان اینہمہ بکار نیاید لیے زندگانی ہیچست وچون کہ درعالم وجود آمد آخرش فنا درپے است بنابران گوید **قوله**

برلب بحر فنا منتظرم اے ساقی	فرصتے دان کہ زلب تا بدہان اینہمہ نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من من بیچارہ مسکین برلب بحر فنا منتظر وقت خود ایستادہ ام واین مہلت عمر را فرصتے دان از لب تا بدہن اَے اندک وعاقبت الامر اینہمہ نیست است ای ہیچست دفنا وچون عاشق را باید کہ بدین مہلت پنجروزہ غرہ نشود بلکہ ہرچہ تواند دران ساعی باشد کہ موجب آسودگی او باشد بنابران گوید **قوله**

پنجروزے کہ درین مرحلہ مہلت داری	خوش بیاسای زمانی کہ زمان اینہمہ نیست

معنے آنست کہ اے طالب بدین مہلت پنجروزہ حیات مستعار کہ درین مرحلۂ دنیا دامنگیر وقت تست زمانے خوش بیاسائی اے از وسوسات بیہودہ کہ سبب تفرقہ ولیست ساحت دل را پاک گردان وبعشق محبوب مستغرق دار وبر زمانہ نظر مدار کہ زمانہ آخر فانی است وفانی محل اعتبار نہ وچون عاشق را باید کہ عبادت معشوق بنوعے بجا آرد کہ آغشتہ غرض نشود وبرہرچہ نام غیرے افتد بیت شہم دگوید **قوله**

منت سدرہ وطوبے زپے سایہ مکش	کہ چو خوش بنگری ای سرو روان اینہمہ نیست

سدرہ نام درختے است برآسمان ہفتم مقام جبرئیل عم و طوبے درختے است در بہشت سایہ کنایت از راحت وحظ نفس سرو روان سالک باید دانست کہ کوری عوام را با بصیرت خواص چہ نسبت دوجہ مشابہت کوری عوام از انست کہ بارنگ وبو بہ لالہ وگل ملتفت گردند اما خواص را

نصیرت است کہ سدرہ و طوبے ہیچ التفات ندارند پس میگوید کہ از برائے حظ نفس طالب بہشت کہ فیھا ما تشتہی الانفس ساقی و طاعت بامید ثواب و حصول درجات مکن کہ چوں منظر غور و تحصیں سکری اینہمہ یعنے سدرہ و طوبے ہیچست چراکہ عاشق را کار مستوقست نہ بہشت و طوبے چنانچہ رابعہ در مناجات بگفتی کہ الٰہی دوزخ بدشمنان خود و بہشت بطالبان او دہ و خود را بما دہ و چوں دولت دنیا کہ فی الحقیقت دولت نیست چہ آلودہ ہزار رنجست بنابراں گوید قولہ

دولت آنست کہ بیخون دل افتد بکنار	ورنہ با سعی و عمل باغ جنان اینہمہ نیست

معنے آنست کہ اے گرفتار دنیاے فانی مدین دولت دو روزہ غرہ ساقی و این دولت را دولت میشمار چراکہ بہزار تشدد حاصل نمودہ و باز بہزاران حسرت خواہی گذاشت پس چون مبداء و منتہا او غم و رنجست دولت از کجاست دولت آنست کہ بہ سایہ او رنج و اندوہ نباشد و الا نہ باغ جنان باغم و اندوہ قیمتے ندارد باید دانست کہ عشق سراسر رسوائی است و چون عاشق صادق را از ان غمے نہ بنابران گوید قولہ

از تہتک مکن اندیشہ و چون گل خوش باش	زیب تمکین جہان گذران اینہمہ نیست

تہتک پردہ دری معنے آنست کہ اے عاشق صادق از پردہ دری کہ موجب رسوائی است و باعث خرابیست و تحقر عالمیان است و با اینہمہ اندیشہ مدار و چون گل خندان باش و در زیب تمکین جہان فانی نظر مدار کہ اینہمہ ہیچ است و بے بقا و چوں سوز و درد عاشق احتیاج بیان ندارد و خود ظاہر است بنابران گوید قولہ

دردمندی من سوختہ زار و نزار	ظاہر احاجت تقریر و بیان اینہمہ نیست

معنے میت خود اظہر ست باید دانست کہ اکثر زہاد طاعان در حق عاشقان دراز میگردد و چون غرور شر الخصال من النساء و الرجال است بنابران گوید حالیکہ مسلمانان عبادت میکنند علامت کفر بر حسب امکان موجود است پس باید کہ این عابدان بعبادت خود مغرور نشوند بلکہ ترسان باید بود کہ مبادا اسلام بکفر مبدل نشود قولہ

زاہد ایمن مشو از بازی غیرت زنہار	کہ رہ صومعہ تا دیر مغان اینہمہ نیست

معنے آنست کہ اے زاہد از بازی غیرت کہ قال اللہ انا غیور ایمن مباش و تعجب مغرور بیبا

بخود راه مده که ره صومعه تا دیر مغان اینهمه نیست اے بسا شاید تو را انجا برند که کار او موقوف بعلت نیست که بدعمے از مشرک موحد و از موحد مشرک میسازد نقل ست شبے حضرت غوث الثقلین در حجره خود نشسته بودند چون نیم شب گذشت که ناگاه حضرت یکایک از جاے برجستند و بسوے صحرا روان شدند یکے از اصحاب شیخ نیز همراه شد رفته رفته بمکانے رسید که شخصے مرده است و اسباب تجهیز و تکفین همه مهیا ارو شیخ آن شخص را غسل داده تجهیز و تکفین نموده فارغ شدند بعد فراغ تا دیرے بماند همدران وقت یکایک روے حضرت سرخ شد و فربه چنان نمودند که از غایت شادی میشود بعد از زمانے رنگ روے حضرت زرد شد و لاغر چنانکه از غایت اندوه میگردد باز بعد از زمانے رنگ روے حضرت بحالت اصلی رجوع نمود بعده ازانجا حضرت بازگشتند و بحجره خود آمدند بامداد آن اصحاب که همراه شیخ بود سوال کرد که حضرت واقعه شب چه بود و آن شخص مرده که بود و سرخ شدن رنگ حضرت باز زرد شدن باز بهیات اصلی شدن اینهمه سبب چه داشت حضرت فرمود که آن مکان از اینجا چند صد کروه بود و آن شخص یکے از اقطاب بود چو او ازین دار فنا رحلت کرد مارا براے تجهیز و تکفین او حکم شد بموجب امر رفتیم و بجا آوردیم همدرین امر غیبی بملائکه رسید که شخصے را تجویز کنید و تسبیح این را بدست او دهید من از غایت شادی سرخ و فربه شدم که شاید آن من باشم ملائکه بهر که عرض میکردند حکم بدرجه اجابت نمیرسید چون ملائکه عاجز شدند و دم بخود شدند حکم شد که فلان کافرے درینوقت بفلان بتخانه پیش بت سر بخواب رفته این تسبیح بدست وے دهند و مرتبه این مرا و را عطا نمایند همچنان کردند باز حکم رسید که شخصے را تجویز کنند و زنار این بگردن او افگنند من از غایت اندوه زرد و لاغر شدم که مبادا من باشم باز ملائکه بهر که عرض نمودندے بدرجه اجابت فائز نمیشد تا که حکم شد که فلان زاهد و عابد که مدتیست در زهد و عبادت است درینوقت در حجره فلان مسجد نشسته الله الله میکند این زنار بگردن او افگنند همچنان کردند چون اینمعامله دیدم باز بهیات اصلی رسیدم و شکر حق نمودم و بیقین دانستم که کار او موقوف بعلت نیست بدان عاشق از اندیشه بهشت و دوزخ دنیا و مافیها آزاد است گوید **قوله**

نام حافظ رقم نیک پذیرفت ولے	پیش رندان رقم سود و زیان اینهمه نیست

معنے آنست که نام حافظ برندی و عشق مشهور جهان شده و پیش رندان اندیشه نیک و بد و بهشت و دوزخ یکسان است یعنے دنیا و مافیها را پشت پا زده اند و از غم و اندیشه اعراض

واقبال غم ندارند غزل،

حال دل با تو گفتنم هوس است	خبر دل شنیدنم هوس است

معنے آنست کہ ہمیشہ دارم کہ از حال سودا سے خود بیار لاابالی گویم و خبرے ازان کرسی نشین مکان عالی شنوم قوله

اے صبا امشبم مدد فرما	کہ سحر گہ شکفتنم هوس است

صبا مراد مرشد امشب مراد دنیا و حالت هستی سحر گہ روز قیامت و نیستی و شکفتن خندان خوش بودن معنے آنست کہ اے مرشد در حالت این هستی ستحار بیان حقائق و معارف فرما وازکشاکش حوادث بدا نجاراه نما کہ چون بحالت هستی معارف حقائق فراشده باشم هنگام موت بعالم نیستی شگفتہ روم بدانکہ انسان در باغ جهان بمنزلہ گل است دیده او معرفت الله است پس و سائر موجودات بمنزلہ برگ و شاخ قوله

طمع خام بین کہ قصہ فاش	از رقیبان نهفتنم هوس است

قصہ فاش کنایہ از محبت و عشق کہ اشتهار یافتہ و نیز وصال از روے مشاهده ـ از رویہ چرا کہ در دنیا رویتہ نعمت رقیبان مدعیان و زاهدان و ملائکہ هر نوع معنے اظهر است قوله

شب قدرے چنین عزیز و شریف	با تو تا روز خفتنم هوس است

شب قدر مراد عمر یا شب وصال تا روز یعنی تا مرگ کہ هنگام بیداری است کہ قال علی رضی الله عنه النَّاسُ نِيَامٌ إِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا و چون وصال از راه رویت در دنیا نیست ناران در بیت آینده گوید قوله

وه کہ دردانہ چنین نازک	در شب تار سفتنم هوس است

دردانہ مراد وصال از رویت یا بے اندیشہ هجران شب تار دنیا قوله

از براے شرف بنوک مژه	خاک راه تو رفتنم هوس است

از براے شرف از براے حصول بزرگی وصال رفتن بضم روئیدن قوله

همچو حافظ برغم مدعیان	شعر رندانہ گفتنم هوس است

همچو حافظ خطاب خود بخود است یا درین بیت خطاب معشوق است بعاشق یا خطاب است بدل یا مرشد بمسترشد غزل

آرے باتفاق جہان میتوان گرفت	حسنت باتفاق ملاحت جہان گرفت

باید دانست کہ حسن بردو نوع است صوری ومعنوی صوری تناسب اعضا ومعنوی ملاحت وقیل کیفیتے است در محبوب معرا ومبرا کہ عاشق بمجرد دیدن آن بیخود میگردد وعشق ازان پیدا میشود وآن فی الحقیقت لمعہ نور وحدۃ حقیقی است معنے آنست کہ حسن تو تعدیل وتسویہ اجزا است وارکان تناسب ونسبت مساوات کہ کنایت ازان تجلی آثاری واسمائی وصفاتیست باتفاق ملاحت کہ آن لمعہ نور وحدت حقیقی بدان مخفی گشتہ جہانرا فراگرفتہ یعنے جہانرا از عشاقان والہ وفریفتہ خود گردانیدہ آرے چرا چنین باشد کہ گرفتگی جہان وابستہ اتفاق است ومحتمل کہ این بیت در نعت باشد وچون اظہار اسرار عشاقان دلریش کسے نتواند کرد بنابران گوید **قولہ**

شکر خدا کہ سوز دلش برزبان گرفت	افشاء راز خلوتیان خواست کرد شمع

الافشا ظاہر کردن **خلوتیان** عاشقان وراز خلوتیان سوختگی وبیقراری ورنج والم شمع عاشق **گرفت** گرفتہ شد معنے آنست کہ عاشقے کہ خود باشد یا کنایۃ از دیگرے میخواست کہ اسرار عشاقان دلریش کہ سوختگی وبیقراریست در معرض بیان آرد اما شکر خدا کہ سوز دل او برزبان گرفتہ شد وگفتن نداد وزبان را بند کرد چہ اظہار آن نوعے از شکایت محبوب میشد حاصل آنست کہ سوختگی وبیقراری عاشق معرا ومبرا از بیان است ہمون واند کہ باو می گذرد چون ہر چند کہ عاشق درمقام تلوین بصفات معشوق موصوف گردد اما نہ بجائے کہ عین معشوق گردد بنابران گوید **قولہ**

از غیرت صبا نفسش در دہان گرفت	میخواست گل کہ دم زند از رنگ وبوی تو

گل کنایۃ از سالک صبا مرشد وعشق **معنے** ظاہری آنست یعنے گل ہنگام شگفتن چون جمال باکمال رنگ وبوے خویش را دریافت میخواست کہ از رنگ وبوے دوست دم زند در حالتیکہ گوئی سخن گوید کما نطق عیسیٰ فی المھد صبیًا از غیرت ورشک نفس آن گل را در دہان گرفت ومجال گفتنش نداد ومعنے حقیقی آنست کہ عاشق چون درمقام تلوین بصفات معشوق موصوف گردید ویا آنکہ تجلی ذات درخود دید وخود را عین او دانست خواست کہ منصور وار دم انا الحق زدہ در خود رنگ وبوے او نگرد از کمال غیرت توانا غیور صبا کہ مرشد یا عشق است مانع گشت ورخصت نداد کہ تو بیچارہ مشت خاک ے چہ نسبت خاک را با عالم پاک ❊ وچون عشق فی الحقیقت موجب

راحت کونین است وعاشق را بجز از عشق یکسے التفاتے نہ بنابران گوید **قوله**

چون لاله کز نهاده کلاه طرب زکبر ۔۔۔ هر دل که داغ بادهٔ چون ارغوان گرفت

بادهٔ چون ارغوان سے انگوری که سرخ میباشد مراد ازان عشق حقیقی یعنے هر دلے که داغ بادهٔ چون ارغوان گرفت آخرالامر چون لاله از غایت کبر کلاه طرب بر سر نهاده یعنے هر دلے که عشق آن ذات حقیقی حاصل کرد مدام در عیش و عشرت مشاهده ومعاینه است وفارغ از رنجهاے این جهان فانی وچون عشق آلے است که بجنب او هیچ آتش نتوان رسید گوید **قوله**

زین آتش نهفته که در سینهٔ من است ۔۔۔ خورشید شعله ایست که در آسمان گرفت

معنے این بیت ظاهر است حاجت تحریر ندارد وچون عاشق بحسب الصورت مبتلاے رنج ومحنت است بنابران گوید **قوله**

آسوده بر کنار چو پرکار میشدم ۔۔۔ دوران چو نقطه عاقبتم در میان گرفت

معنے آنست که قبل ازین بر کنار عالم پرکار وار می گشتم وهیچ محنت مبتلا نمی شدم گردش زمانه مرا کشش عشق وجذبه محبت همچو نقطه ما در دائره محنت انداخت یعنی بعشق تو مبتلا ساخت چون معشوقان مجازی الحقیقة مظهر جمال حقیقة اند وعاشقان ما مد مشاهده انوار حقیقی در وے مینمایند بنابران گوید **قوله**

زان روی شوق ساغر مے خرمنم بسوخت ۔۔۔ کآتش ز عکس عارض ساقی در آن گرفت

ساغر مے محبوب مجازی که مے تجلی محبوب حقیقی در وے است **عارض ساقی** ذات محبوب حقیقی **معنے** آنست که عشق محبوبان مجازی ازان واسطه خرمن هستی ما را بر باد داده که مظهر جمال حقیقی شده اند چه خوبان مجازی نزد اہل حقیقت مظهر جمال حقیقی اند که پرتو جمال الہی در ایشان نمایان است چنانچه گوید ؏ مکه در صورت خوبان همه اوے بینم ۔ تو مپندار که من روے نکو می بینم ۔ مغربی الحجه تو اتی میطلبی در خلوة ۔ من عیان بر سر هر کوچه وکوے مے بینم ۔ الحاصل چون تقاضاے زمان این است که عاشقان کامل از نظر مخفی گشته ومقلدان کوچه گرد کو بکو رو نموده بنابران گوید **قوله**

خواهم شدن بمیکده گریان و داد خواه ۔۔۔ زین فتنها که دامن آخر زمان گرفت

معنے آنست که بسبب این فتنها که در آخر زمان روے نموده وآن اینست که عاشقان کامل از نظر مخفی شده ومقلدان هر سو رو نموده کسے نیست که دستگیری عاشقان دل ریش نماید آخرالامر گریان ونالان رجوع بعشق

او خواہم نمود کہ ہمون علاج بیچارگان نماید وچون درد دنیا بہتر از عشق کارے نیست کہ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے لیعرفون وعرفان بے عشق ممکن نیست بنابران میگوید قوله

می‌خور کہ ہر کہ آخر کار جہان بدید	از غم سبک برآمد و رطل گران گرفت

رطل پیانہ معنے آنست کہ در حصول می عشق آلہی ساعی باش چراکہ ہر کہ آخر کار جہانرا دریافت و معلوم نمود کہ این جہانرا با ہیچکس پایندگی نیست وطالب آنرا بجز رنج ومحنت حصولے نہ از غم وتعلقات دنیا سبک برآمدا ے فی الحال ترک اینہا نمود ودست در دامن رطل گران کہ عشق است درزد وچون تقاضاے دانش کامل آنست کہ ترک این دنیا و ما فیہا نماید وحصول عشق کند بنابران گوید قوله

بر برگ گل بخون شقائق نوشتہ اند	کانکس کہ پختہ شد می خون نار دان گرفت

معنے آنست کہ بر برگ گل بخون آن گل نوشتہ یعنے گل سرخ کہ لالہ است و در سرخی خود بلون خون است تا دلیل ہمین بنماید کہ ہر کہ دانا وعاقل است و دانش آورد بکمال آورد و در شرب شراب سرخ کہ کنایۃ از عشق حقیقی است میل نمود وچون عشق باعث فیروزی مطلب است بنابران گوید قوله

مے دہ بجام زر بصباح صبوحیان	چون بادشہ بہ تیغ زر افشان جہان گرفت

مخاطب محذوف وآن ساقی است معنے آنست کہ اے ساقی عنایت ازلی مے عشق خود بموجب وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا بجام زر کہ دل مصفاے منست ہنگام صباح صبوحیان کہ وقت فیض است بریز کہ آن جام زر در صفا چون بادشاہی کہ بہ تیغ زر افشان جہان گرفت شدہ اے در روشنی بمنزلہ آفتاب گردیدہ وچون عشق موجب فراغت از تعلقات دنیویست بنابران گوید قوله

فرصت نگر کہ فتنہ چو در عالم اوفتاد	زاہد بجام می زد و از غم گران گرفت

بجام مے زد یعنے مے در جام انداخت معنے آنست کہ زاہدرا کہ دل من است وقبل ازین زاہد ترین زمانہ بود ببین کہ چون عالم پر از حوادثات یافت فرصت وقت یافتہ در عشق معشوق مستغرق گردید واز غم وتعلقات دنیوی یکسو شد چون سخن حافظ از ان معرا است ومبرا است کہ کسے دران نکتہ تواند گرفت بنابران گوید قوله

حافظ چو آب لطف ز نظم تو مے چکد	حاسد چگونہ نکتہ تواند دران گرفت

معنے آنست کہ اے حافظ چون کلام تو بنوعے لطیف است کہ لطف ازو میچکد پس حاسد را چہ یارا

که نکته وران گیرد معیوب سازد غزل

خداچو صورت ابروے دلکشای توبست	کشاد کارمن اندر کرشمہاے توبست

باید دانست که این غزل در نعت حضرت رسول مقبول است معنے آنست که خالق الخلائق ازان روزے که شکل ابروے دلکشای تو تصویر کرد یعنے ذات مجمع اللطف والعنایت ترا برمنصہ ظہور جلوه گر ساخت کشایش بستگیہای کار مرا وابستہ کرشمہاے تو که لطف وعنایت تست گردانید پس اگر تو طل عاطفت کریمانه برسرما اندازی ازین دریاے مہلکه که دنیا است یا عالم بشریت دیا جدائی محبوب حقیقی است رہائی یافته بساحل جمعیت که مقام وصل است جاے یابم وچون لے مد نسیم روح افزاے الطاف وعنایت حضرت گل مراد عاشق روشگفتگی تواند آورد بنابران میگوید قوله

هم از نسیم تو روزے کشایشے یابد	چو غنچه هر که دل اندر پے هوای توبست

معنے آنست که اے نتیجہ ذات پاک خدا هر عاشقے که دل خود در خیال عشق تو چون غنچه وابسته گردانید وبانواع شدت وبلا مبتلا ساخته موجب شگفتگی آن بستگی ورہائی ازان گرفتگی غیر از مد نسیم الطاف تو میتواند وچون هرچه کیدِ تحت کن آمده داغ غلامی وبندگی آنحضرت برجبین دارد بنابران گوید قوله

مرا وسرو چمن را بخاک راه نشاند	زمانه تا قصب نرگسین قبای توبست

سرو چمن مرشد زمانه صاحب زمانه ذکر سبب واراده مسبب یعنی الله تعالے ورمانه را و هر گفته اند و هر نام خدا است که لا تسبوا الدهر فان الدهر ا کا نرگسین قبا نوعے از قبا که گلہاے نرگس بر و منقش بود مراد از قصب نرگسین قبا ذات معلومیه مبارک علیه السلام یعنی ازان روزے که الله تعالے ذات مبارک ترا در معرض ظہور آورده مراد مرشد طریقه مرا بخاک راه تو نشاندے ازکمترین خادمان وامیدواران ایجناب گردانیده وجبین مرا داغ غلامی مزین ساخته چون مژده ولو بدامتی امتی موجب فرحت وشادی عزدگان گردیده بنابران گوید قوله

ز کار ما و دل غنچه لیس گره بکشود	نسیم صبح چو دل دریے هوای توبست

هوا محبت وآرزو معنے آنست که مرشد طریقه ما چون دل در محبت تو بسته ویکے از محبان این جناب گردیده از کار ما ودل چون غنچه بسته شده ما بس گره بکشود یعنی بس غمها والمها از خوف خاتمه وحشر ونشر که بردل ما بود وازان ترسان ولرزان بودیم رفع آنہا نموده بمقام رجا آورده

کہ مخمورم است پس از ہیچ بابت؛ کہ دارم چون ہمہ خند خواب؛ چون بے رضای ہمہ کس
ہیچکس کار پیش نمی برد بنابران گوید قوله

مرا بہ بند تو دوران چرخ راضی کرد — ولے چہ سود کہ سررشتہ در رضای تو بست

معنے آنست کہ گردش چرخ مرا بہ تعلق حبل المتین تو کہ ملت بتوبیست راضی گردانیدہ است دل مرا باین
ملتفی ساختہ کہ ازامت توام اما باین نکتہ چہ سود کہ سررشتہ یعنی اصل کار رضای البتہ تا آنکہ حصول
رضای تو نمودہ شود ہیچ پیش نمیرود ہے آنکہ از روے بہبود نداشت ہو دل — مدعی نبی سود نہ ثبت
مراد از بہبود حصول رضاے حضرت چون عاشق مدام خواہان لطف معشوق بنابران التجا بجانب معشوق میکند

چو نافہ بر دل مسکین من گرہ مفکن — کہ عہد با سر زلف گرہ کشای تو بست

سر زلف کشش و بند بہ معشوق معنے آنست کہ اے نتیجہ ذات پاک خدا مانند نافہ بر دل مسکین
من گرہ مزن و در پیچ و تاب کشمکش ہجران مدار کہ این دل بیچارہ عہد دوستی با جنبہ عشق تو بستہ است
باید کہ بفضل خود بدوارسانی داری و بحال او پردازی و چون عشق موجب بیقراریست بنابران گوید قوله

مراد مرغ چمن را ز دل ببرد آرام — سحر کہ آن کہ دل ہر دو در ہوای تو بست

تمہید آن کہ وقت سحر چون صبا بنالیہ سائی و گل بجلوہ گری بود عاشقان درماندگان بادیہ ہجران
را سوز شے و بیقراری روے میدہد شیخ بیقراری خود بیان میکند یعنے مراد مرغ چمن را کہ مرشد طریقہ
است در ہنگام سحر بیقرار و بے آرام ساخت آن کسے کہ دل ما ہر دو را وابستہ رطب اللسانی و عندلیب البیانی
کہ امتی امتی است کردہ و آن عشق است یعنے عشق تو ما یان را در بیقراری آوردہ و چون طریقہ معشوقان
بے التفاتی است و آن موجب خرابی عاشقان است بنابران گوید قوله

تو خود حیات دگر بودی ای زمان وصال — خطا نگر کہ دل امید در وفای تو بست

زمان وصال محبوب معنے آنست کہ اے محبوب من مدتے در عشق تو بسر بردم و احتمال بلاہا
نمودم اما چون نیک نگاہ کردم زندگی بخش دیگران بودے پس خطاے دل ما این کہ امید وفا
از تو داشت چون معشوقان از کمال استغنا کہ دارند گوش بسخن کسے نمیدارند و بحال کسے نمی پردازند
بنابران مصراع ثانی بزبانی معشوق گوید قوله

ز دست جور تو گفتم ز شہر خواہم رفت — بخندہ گفت کہ حافظ برو کہ پای تو بست

جور محرومی از وصال کہ بر عاشق بمنزلہ جور است۔ کہ ث الواقع معاذ اللہ کہ جور از آنحضرت صدور یابد معنی بیت اظہر است غزل

خلوۃ گزیدہ را بتماشا چہ حاجتست	چون کوی دوست ہست بصحرا چہ حاجتست

معنی آنست کہ آن کسے را کہ تارک دنیا شدہ اختیار گوشہ عزلت نمودہ بتماشا جہان چہ کار وچون از ہمہ بریدہ مانند پائے شکستگان مجاور کوئے محبوب گردیدہ وسکن وماوائے خود ساختہ بصحرا چہ حاجتست وچون کار مسترشد بے مدد مرشد بجائے نمیرسد سایران گوید قولہ

جانان بحاجتے کہ تراہست باخدا	آخر دمے بپرس کہ مارا چہ حاجتست

معنی آنست کہ اے مرشد طریقہ سوگند ترا بحاجتے کہ باخدائے خود داری آخر دمے باستفسار احوال ما کوش کہ مارا چہ حاجت داریم وچون عاشق را کہ مسترشد است بمقامے نمے رسید ہر کہ دران مقام ملاح را کہ مرشد است گنجایش نمیباشد سایران بحصول مدارج لطفے می شتابد قولہ

آن شد کہ بار منت ملاح بردمے	گوہر چو دست داد بدریا چہ حاجتست

ملاح مرشد گوہر وصل وعرفان دریا عشق یعنے آن وقت گذشت کہ منت مرشد بردمے وتوسل بعشق جستمے اکنون وقتے دست دادہ وحالتے روئے نمودہ کہ بملاح کہ مرشد است ودریا کہ عشق است کارے نداریم زیرا کہ آنہا سبب عرفان اند وچون بمسبب عرفان رسید بدریا وملاح کہ سبب اند چہ کار سوال ہیچکس را از سلف وخلف بمرشد این قسم بے التفاتی رو نداد پس از خواجہ کہ متبع تابعین است این نوع گستاخی چہ باشد جواب باید دانست کہ آداب مرشد را مقامات است کہ در حضور گنجایش نباشد جبرئیل ع را کہ مرشد وقت رسول ﷺ بود گنجایش بود کہ لِیْ مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِیْ فِيْهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ ویا آنکہ گوییم کہ این کلام بمرشد نیست کہ سوئے او راوران مدخل باشد ملک بمحبوب حقیقی عرض میکند چون خواجہ بمقصود اصلی پیوست سایران بشکر نعمت بموجب اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ برزبان میراند کہ آن وقت گذشت کہ میان ما وتو واسطہ بود کہ عرض حال بدو میکردم وبار منتش بسر می بردم اکنون کہ از عنایت تو خواجہ مرادم بکشاد ومقام حضور دست داد بعرض حال خود می پویم وجواب آنرا خود میجویم باید دانست کہ اگرچہ احتیاج لازمہ عاشق است اما چون شایان عاشق ومناسب طالب آنست کہ بارادہ معشوق راضی بود

و بقبل محبوب خورسند بود و دم نه زند که لا اِرَادَۃَ من لا ارادۃ بنابران گوید قوله

	در حضرت کریم تقاضا چه حاجتست	ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست	

معنے آنست که اے محبوب من اگرچه ما از ارباب احتیاج هستیم لیکن سوال کردن نمیتوانیم چراکه تو کریم هستی و در جناب کریم تقاضا احتیاج ندارد چه کریم آنست که ناخواسته عطا کند و چون احوال عاشق دمبدم هرچونکه هست بر معشوق اظهر من الشمس است بنابران گوید قوله

	اظهار احتیاج خود آنجا چه حاجتست	جام جهان نماست ضمیر منیر دوست	

دوست عبارت از محبوب حقیقی شد و معنی بیت اظهر است حاجت تحریر ندارد و چون حال عاشق مختلف است گاه قبض گاه بسط که مُشَاہَدَۃُ الْاَبْرَارِ بَیْنَ التَّجَلِّیْ وَالْاِسْتِتَارِ بنابران از مقام قبض که اخفاء تجلی است و آن موجب اضطراب عاشق است می گوید قوله

	آخر سوال کن که گدا را چه حاجتست	اے بادشاہ حسن خدا را بسوختیم	

معنے آنست که اے بادشاہ حسن از آتش هجران تو خرمن هستی ما سوخته شده بواسطه خدا رحمے نما و بحال ما پرداز و یکمرتبه بپرس که آن گدا را چه حاجت است و چون معشوق هر دم توقفے و تاخیرے در وصل می آرد و حجتے در میان مے افگند و آن موجب قتل عاشق میگردد بنابران گوید قوله

	چون رخت از آن تست بیغما چه حاجتست	محتاج قصه نیست گرت قصد جان ماست	

قصه گفتگو و تاویل رخت جان معنے آنست که اے محبوب من اگر قصد جان ما داری بگیر احتیاج گفتگو و تاویل چیست که دریغ جان خود نمیکنم اما التماس ما اینست که چون این جان از حیطه تصرف تو بیرون نیست و یکے از اسیران تست چه حاجتست که چنین بیباکانه در تاراج آن سعی مینمائی و چون تقاضا شایان عاشق نیست بنابران بدل حزین خود تسلی میدهد و یا زبانی معشوق است قوله

	میداندت وظیفه تمنا چه حاجتست	اے عاشق گدا چو لب روح بخش یار	

معنے آنست که اے عاشق فقیر چون لب روح بخش یار که عبارت از لطف محبوب است وظیفه ترا میداند و بحالِ تو بینا است پس تمناء تو چه حاجت و ازین بیقراری ترا چه نفع و یا آنکه خطاب بدل برائے تسلی است و چون مشغول شدن عاشق بگفتگو سد راه هست بنابران گوید قوله

اے مدعی برو کہ مرا با تو کار نیست	احباب حاضر اند باعدا چہ حاجت است

مراد از احباب معشوق و اعدا منکر اگرچہ ایں لفظ جمع مراد از آن مفرد است چنانچہ اگر نزد شخصے دوستے دشمنے نشستہ باشد و گوید کہ مرا بہ دوستان کار است نہ بادشمنان مراد ہماں دوست و دشمن است معنے آنست اے منکر برو کہ مرا با تو کار نیست چراکہ معشوق با حاضر و ناظر است او را گداشتہ با عداکہ توئی کارے نداریم چون ہنر و عیب ہر کس از احوالش ظاہر است حاجت تقریر ندارد بنابران گوید قولہ

حافظ تو ختم کن کہ ہنر خود عیان شود	با مدعی نزاع و محاکا چہ حاجت است

نزاع جنگ محاکا حکایت با یکدیگر کردن مراد گفتگو غزل

خوشتر ز عیش صحبت باغ و بہار چیست	ساقی کجاست گو سبب انتظار چیست

باغ کنایہ از دلست بہار یعنے گل چنانچہ در محاورہ است و رسم ترکست کہ در نو بہار پیش دہند پس آرد بہار مراد از آن مشاہدات ساقی مراد مرشد و نیز وعدہ الٰہی و جذبہ عشق بہر نوع صورت می بندد معنے آنست کہ خوشتر ازین عیش کہ بصحبت باغ کہ کنایہ از مراقبہ دلست و تماشاے بہار کہ مشاہدات تجلیات است چیست کہ در پے آں باشیم و چوں ایں آوال میخواری و آن موقوف بمدد ساقیست بنابراں گوید کہ ساقی مرشد است کجا بگوئید او کہ سبب چندیں انتظار چیست میباید کہ توجہ کرده بحال ما نمائی یعنے ساغرے کہ کنایت از محبت ذاتیست بما عطا نمائی تا بنوشیدن آن لعیش مذکورہ اشتغال نمایم سوال چون حصول عشق نمودہ بود مشاہدات تجلیات ازکجا بود جواب مشاہدات بسبب صفائی دل کہ از زہد و تقوی میشود و نیز رد سے مید ہد چون سالک را میباید کہ ہر وقت کہ فراغ خاطر روے دہد در میخواری کہ عشقبازیست بکوشد بنابران گوید قولہ

ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار	کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست

معنے آنست کہ چون کسے را بانجام کار خود آگاہی نیست کہ چونست پس باید کہ بنظر بر لطف معشوق داشتہ ہر وقت خوش کہ کنایہ از آن فراغ دل است میسر آید مغتنم شمارد و بمیخواری اشتغال نماید و در خوف و رجا ایں و آن نشود و چوں ایں عمر دو روزہ محل ثبات و اعتماد نیست بنابران گوید قولہ

پیوند عمر بستہ بمو ئیست ہوش دار	غمخوار خویش باش و غم روزگار چیست

معنے آنست کہ پیوند عمر بستہ بموئیست یعنے زندگی محل اعتماد نیست پس باید کہ ہوش را کار

کارفرمائی وغم خود خوری ودر حصول عشق سعی نمائی وغم زمانہ چیست کہ بدان مشتغل شوی چون کارے بہتر از عشق نیست بنابران گوید قولہ

جز طرف جوئبار و مے خوشگوار چیست	معنئے آب زندگی و روضۂ ارم

آب زندگی آبحیات مراد ازان عشق کہ موجب حیات سرمدیست روضہ ارم باغ بہشت کنایۃ از دل مصفا ودرین بیت لف ونشر غیر مرتب چہ طرف جوئبار بروضۂ ارم درخور است ومی خوشگوار باب زندگی معنے آنست کہ معنے آبحیات وروضہ ارم جز مے خوشگوار وجوئبار چیست یعنے طرف جوئبار کہ کنایۃ از دل مصفا است بمنزلہ روضۂ ارم است ومے خوشگوار کہ کنایت از محبت ذاتیست بجاے آب حیات است می باید کہ بحصول تصفیہ دل وحصول عشق ساعی باشم کہ بہتر ازین ہیچ نیست وچون عابد وزاہد وعاشق ہمہ کس طالب آن ذات اند بنابران گوید قولہ

مادل بعشوہ کہ دہیم اختیار چیست	مستور و مست ہر دو چو از یک قبیلہ اند

مستور عابد وزاہد وصوفی معنے آنست چون عابد وزاہد وصوفی ومست وعاشق ورند از یک قبیلہ اند یعنے ہمہ طالب آن ذات اند وجویاے او ما طالب کہ باشیم وکرا اختیار نمائیم وچون دانست کہ موقوف بنصیب است فرمود اختیار چیست یعنے اختیار اوست وچون عاشق را میباید کہ بسبب تقصیرے کہ ازو واقع شود نومیدی رابخود راہ ندہد کہ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰہِ بنابران گوید قولہ

معنی عفو ورحمت آمرزگار چیست	سہو وخطاے بندہ گرش اعتبار نیست

معنے آنست کہ اگر خطا وفراموشی عاشق را نزد معشوق اعتبارے نیست پس معنی عفو ورحمت آمرزگاری چیست واین تلمیحست بحدیث اِنَّ اللّٰہَ تَجَاوَزَ عَنْ اُمَّتِی الْخَطَأُ وَالنِّسْیَانَ واین رد کسانیکہ اینمعنی راقبول ندارند از سہو وخطاے خویش بغضب خدا گرفتار اند باید دانست کہ عاشق را ہر دمے غمے والمے روسے میدہد چراکہ العشق تمام المحنۃ والبلا وعاشق ناقص اینہمہ اندوہ وبلارا از گردش فلک دانستہ زبان بملامت ومذمت چرخ میکشاید وچون فی الحقیقت اینہمہ بارادہ دام الٰہی است بنابران گوید قولہ

اے مدعی نزاع تو باپردہ دار چیست	راز درون پردہ چہ داند فلک خموش

معنے آنست کہ اینہمہ اندوہ وبلا ورنج کہ بر عاشق نزول میکنند خالی از حکمے نیست وبارادہ

الہی است فلک را باین اختیارے و قوتے نیست پس اے مدعی خموش باش و زبان از ملامت فلک کوتاه کن که این بیچاره بمنزلہ پرده دارست و محکوم حکم او و نزاع تو با پرده دار چیست یعنی بیهوده است و این بیت رد فلاسفه است که خیر و شر و نیک و بد را بفلک وابسته و موثر حقیقی اینها دانند و سیاق آن لواضح ترین در بیت سپهر و دور قمر را چه اختیار مرقوم شده چون انجام کار هر یکے امریست مبهم لهذا حجت که موقوف بعله نیست که قَبِلَ مَنْ قَبِلَ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّ لَا لِعِلَّةٍ یاران گوید قوله

زاهد شراب کوثر و حافظ پیاله خواست / تا در میانه خواسته کردگار چیست

شراب کوثر کنایه از زهد و تقوے و صلاح پیاله مراد عشق مجاز چه نوشیدن شراب مجاز پیاله درکار است همچنین بحصول عشق حقیقی عشق مجازی میباید که اَلْمَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِیْقَةِ و نیز کنایه از میخواری او در کسب و اراده سبب و مراد ازان طریقه ملامتیه معنے آنست که زاهد بزهد و صلاح و تقوے خود مغرور و حافظ به عشقبازی و طریق ملامتیه مسرور اما باید دید که درمیان من و او خواسته کردگار چیست یعنے کدام کس بوصل او رسد ۔

غزل

خیال روی تو در هر طریق همره ماست / نسیم موی تو پیوند جان آگه ماست

خیال درینمقام لفظ خاکه بمعنے صور خیالیه که در دل میگذرد نه بکسر خا که بمعنے قوت است از قوائے انسانیه معنے آنست که اے محبوب من اگرچه بصورت از مشاهده روح افزای تو مهجوریم اما در هر جائے و هر حالے که هستم بخیال تو مسرور و مے ازتو غافل نیم و لمحۀ از خیال تو عاطل نه و نسیم کوئے تو کنایه از محبت و یا ذوق مشاهده تست مونس و منبه گی بخش جان آگه ماست آرے اگر خیال محبوب در پیش چشم عاشق انچنین موجود باشد مرغ جان عاشق قفس اجسام را بشکند و پرواز نسوے گلزار وصالش کند و چون مر عاشق را برائے رد مدعیان و منکران دلیلے شافی و برہانے کافی بهتر از جمال محبوب نیست شاعران گوید قوله

برغم مدعیانے که منع عشق کنند / جمال چهره تو حجت موجه ماست

معنے آنست که اے محبوب من علے رغم مدعیانے که مارا مانع عشق تو میشوند و زبان طعنه بر ما دراز مے کنند برائے ردشان نیکوترین حجت ما جمال چهره تست که ترک عشق اینچنین صورتے زیبا و شکلے رعنا چگونه باید نمود نقلست که چون زلیخا بر یوسف علیه السلام عاشق شد و عنان

طاقتش از دست رفت زبان خلق برو دراز شد تا آنکه جماعتے از زنان خویش واقربا ماو جمع شده
برو آمدند و ملامت کردن گرفتند که هیچ شرم ترا نمی آید که بر غلام زر خریدهٔ خود عاشق شدهٔ زلیخا جواب
داد که زبان تعرض کوتاه کنید کسے را که من دیده ام اگر شما به بینید یکے همچو ما شوید همه ابا نمودند و گفتند
ما همچو تو نیایم زلیخا همه را روزے ضیافت کرد و از هر اقسام و انواع و اطعمه و اشربه موجود ساخته پیش
هر یک آورد و کاردے و ترنجے نیز پیش هر یک علاحده نهاد و گفت ساعتے توقف کنید تا من بیایم
دست بطعام نبرند زلیخا پیش یوسف ع رفت و گفت اے محبوب من زبان تعرض خلق بر ما دراز شده
بیرون آئی و جمال جهان آرائے خود را بنما و زبان تعرض ایشان از ما کوتاه کن یوسف ع اول ابا آورد
و آخر الامر چون عجز و زاری زلیخا بیشتر دید قبول کرد و جامهائے فاخر در بر گرفته و آراسته و پیراسته
با صد هزار ناز بمجلس این طاعنان در آمد بمجرد دیدن همه را نظر بر یوسف ع دوخته شد و عنان طاقت
از دست رفت و بجدے شیفتهٔ جمال وے شد که هر یک بجائے ترنج دستهائے خود را قلم ساختند
چون یوسف علیه السلام بمحل خود رفت آن طاعنان بهوش آمدند چه بینند که دستها قلم شده زلیخا گفت
فَذٰلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ همه سر ندامت در پیش افگندند زلیخا گفت اے طاعنان بکدیدن
حالت شما چنین شد پس ملامت شما بر ما روا نیست باید دانست که معشوق برائے امتحان عاشق و فریب
دادن او لطف قهر آمیز در کار میکند بعضے مشغوف آن شده از کار در مے افتند و بعضے همچنان بحصول
مدعا که وصل ست سرگرم میباشند و فریفتهٔ آن نمیشوند بنا بران گوید **قوله**

ببین که سیب زنخدان تو چه میگوید	هزار یوسف مصری فتاده در چه ماست

سیب زنخدان عبارت از لطف قهر آمیز محبوب ست چیست میدانی زنخدان در صفات ؛ لطف
کرده قهر میماند بذات ؛ یوسف مصری کنایه از عاشقان بالله و مشتاقان لِلّٰه و چه اشارت
بر کوک که زیر زنخدان باشد معنے آنست که اے محبوب من من واله این لطف قهر آمیز تو نخواهم شد
و دست از حصول مدعا که وصلست باز نخواهم داشت چرا که ببین که لطف قهر آمیز تو چه میگوید که هزاران
هزار عاشق افتاده اینجاه فریب ما اند و یا آنکه اے محبوب من تنها نه من مفتون و فریب خورده لطف
قهر آمیز توام بلکه ببین که لطف قهر آمیز تو چه میگوید که هزاران هزار عاشق افتاده اینجاه فریب ما اند
باید دانست که بے جذبهٔ ذاتیه جلبیه کار عاشق پیش نمیرود که اَلْجَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِيْ عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ

وحصول آن جہہ عاشقان میسر است لیکن موقوف بر استعداد بنا بران گوید قوله

اگر بزلف دراز تو دست ما نرسد	گناه بخت پریشان و دست کوتہ ماست

زلف مراد جذبہ کہ ؎ زلف نام جذبۂ ذات حق است ٭ دل کہ قیدش گشت جان مطلق است ٭ و درازی زلف اشارۂ با حاطہ جذبہ ذاتیہ مر جمیع عاشقان را و با ہمگی مخلوقات کہ در عشق اوست معنی آنست کہ اے محبوب من اگر دست ما بجذبہ ذاتیہ جلیہ علیہ تو نرسد وحصول آن میسر نیاید ہیچ نکوہش و ملامت بجناب تو عاید نمیگردد بلکہ این گناہ بخت پریشان و دست کوتہ من است کہ مرا اینچنین بخت کجا و استعداد کو ورنہ از جانب مبدا ہیچ تجلی نیست ہرچہ ہست از بے استعدادی ماست کما قال اللہ فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنفُسَكُم و ناظم نیز جاے دگر گفتہ است ؎ ہرچہ ہست از قامت ناساز بے اندام ماست ٭ ورنہ تشریف تو بر بالاے کس کوتاہ نیست ٭ سوال ازین بیت معلوم میشود کہ حصول عشق میسرش نیست و ابیات بالا مقتضے حصول عشق است چرا کہ ہمراہی خیال معشوق در ہر حال و ہر جا خاصہ عشق است جواب آنست کہ ازین بیت معلوم میشود کہ تقاضا ر جذبہ ذاتیہ نمی آید چرا کہ عشق چیزے دیگر و جذبہ ذاتیہ چیزے دیگر عشق افراط محبت را گویند کہ اَلْعِشْقُ اِفْرَاطُ الْمَحَبَّۃِ کہ دمے بے یاد او نمیتواند ماند کہ ؎ بہ بیداریش فتنہ بر خد و خال ٭ بخواب اندرش پاے بند خیال ٭ تو گوئی بچشم اندرش منزلست ٭ وگر چشم بر ہم نہی در دلست ٭ و جذبہ ذاتیہ کششے را گویند کہ معشوق بدان عاشق را بجود منجذب سازد و مدار کار برین است ؎ تا کہ از جانب معشوق نباشد کششے ٭ کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد ٭ و باید دانست کہ بسا کس از عاشقان ہستند و جذبہ الہی را در نیافتہ اند چنانچہ در جوامع الکلم ملفوظ نصیر الدین چراغ دہلی مرقوم است کہ روزے جماعتے از ابدالان در طواف و سیر بودند یکے از ایشان گم شد دیگران چون چنین دیدند کہ شخصے از میان ما گم شد کہ خداوندا در باب آن شخص چہ حکم میشود بجاے او دیگرے آریم یا ہمونرا استقامت میشود فرمان شد کہ ہم از وے بپرسید بجستند دیدند در خانہ مبہوت نشستہ گفتند ترا چہ افتاد گفت در اثناے طواف بودم عورتے را برین در دیدم مبتلاے او شدم گفتند اکنون بحیر گمعت چون خیزم دل کجا میرود پاے کرا یاری میکند آن ابدالان مناجات کردند چہ فرمان شود بجاے او دیگرے آریم یا ہمون را استقامت میشود فرمان شد کہ او را بپرسید عورتے را کہ مبتلاے از وچہ آرزو داری گفت یک کنارے فرمان شد تو دستہا بکشا ما او را بتو میفرستم او دستہا

فراز کر و صورتے بروے ظاہر گشت این مرد او را در کنار گرفت ندا آمد کہ انی انا اللہ لا الٰہ الا انا کیون
نظر کرد ہیچ درمیان ندید مرد ابدال را جذبہ رسید سوزی و طلبی خواست سبحان اللہ ابدال بود و طالب
نبود و محتمل کہ از زلف دراز مراد عالم کثرت و تفرقہ کہ حاجب روے تست معنے آنست کہ ای محبوب مین
اگر دست من بدین تعینات کہ حاجب روے ذات تو شدہ اند نمیرسد در رفع ایشان نمودہ رہ بمشاہدہ
روے تو کہ وحدت حقیقی است نمیتوانم گناہ بخت منست و نلے استعدادی ما و تقصیرے از جانب تو نیست
باید دانست کہ حاجب در خلوت سرائے کہ وحدۃ حقیقی است ابلیس است کہ مانع است سالکانرا مگر
کسانے را کہ مامور بدخل آن شدہ اند بنابران گویند قولہ

بحاجب در خلوتسرائے خاص بگو	فلان زگوشہ نشینان خاص درگہ ماست

حاجب دربان اینجا مراد ابلیس کہ نگاہبان در وحدانیت است و مانع سالکان احدیت ۔
خلوتسرائے خاص وحدت حقیقی معنے آنست کہ اے محبوب من با بلیس کہ نگاہبان در وحدانیت
است و مانع سالکان احدیۃ بفرما کہ فلان یعنے حافظ اگرچہ کاہ است اما از گوشہ نشینان خاص
این درگاہ است و قولہ

بصورت از نظر ما اگرچہ محجوب است	ہمیشہ در نظر خاطر مرفہ ماست

اگرچہ بسبب عالم جسمانی از ما دور افتادہ اما مدام در نظر خاطر مرفہ ماست کہ نگاہداشت آن بر ہمگنان
لازم و معنے مصرع را اگر این معنے مرقومہ مراد نباشد پس خلل در معنی می افتد چہ از نظر اللہ تعالیٰ
ذرہ پوشیدہ نیست و بگویان باحاجب قولہ

اگر بسائلی حافظ دری زند بکشائے	کہ سالہاست کہ مشتاق روے چو نمہ ماست

اگر حافظ بسائلی فتح باب درے کہ تو حاجب اوئی نماید بکشا و ملتفش مباش کہ سالہاست کہ متوجہ
درگاہ ماست و مشتاق روے چون ماہ ماست غزل

خمے کہ ابروے شوخ تو در کمان انداخت	بقصد جان من زار و ناتوان انداخت

خم کجی ابرو مراد وجود بشریت از انرو کہ ابرو حاجب چشم است و وجود سالک نیز حجابیست مر سالک را
از وصل ذات حق کمان تصویر صورت اوست و کمال جمال ابرو در کجی است معنے آنست کہ اے
محبوب من ابروے شوخ تو کہ وجود ماست کمان وار برآمدہ محض بقصد جان زار ناتوان است از برائے

قتل من است یعنی اے جانِ من این جسم ما کہ از عدم بوجود آوردہ و حاجب دار در میان انداختہ و حالت قرب را ببعد مبدل ساختہ محض از برائے قتل منست کہ موجب خواری من شدہ و چون عشق بسیار ازلی است نہ امروزی بنابران گوید قوله

نبود رنگ دو عالم کہ رنگ الفت بود | زمانہ طرح محبت نہ این زمان انداخت

معنے آنست کہ اے محبوب من در زمانہ رسم محبت و طریق عشق نہ الحال وضع شدہ بلکہ این ہر دو عالم رنگ و بوے یعنی اثرے و نشانے نبود کہ محبت بود کہ خود فرمودہ کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا فَاَحْبَبْتُ الخ بلکہ ہمین محبت واسطہ ایجاد کونین گردیدہ و چون موجب عشق و سوختگی و بیقراری عاشق غیر از مشاہدہ محبوب نمیباشد گوید قوله

شراب خوردہ و خوی کردہ کے شدی بہ چمن | کہ آب روی تو آتش در ارغوان انداخت

شراب خوردہ مست خوی کردہ باکمال جمال چہ عرق بر روے موجب از دیاد حسنست چمن دل و وجود عاشق ارغوان کنایہ از عاشق معنے آنست کہ اے محبوب من باکمال جمال و از شراب ناز سرمست کے در چمن دل ما ظہور کردی کہ اینہمہ آتش در خرمن دل ما افتادہ و این استفسار بر طریق تجاہل و انکار محبوب است یعنی تو خود میدانی کہ این سوختگی و بیقراری ما محض بنابر جمال باکمال تست و چون جمال محبوب موجب فتنہ و شہرۂ عالم است گوید قوله

بیک کرشمہ کہ نرگس بخود فروشی کرد | فریب چشم تو صد فتنہ در جہان انداخت

معنے آنست کہ اے محبوب من نرگس بیک کرشمہ کہ مناسبت و تشبیہ بچشم محبوبان دارد خود فروشی کرد و تو بخوبی شہرۂ عالم گردیدہ و نگاہ چشم تو فتنہا در عالم انداختہ و عالمے را مفتون خود ساختہ اگر خوبی شہرۂ آفاق گردد چہ عجب باشد و چون در چشم عاشق عزیز تر از ظہور محبوب نہ گوید قوله

خراب و خستۂ قد تو ام تعالی اللہ | چہ کلک بود کہ این خط و ل نشان انداخت

تعالی اللہ لفظے است کہ در محل بزرگی استعمال میکنند معنے آنست کہ اے محبوب من مفتون و عاشق قد تو کہ کنایہ از استعداد ظہور است در استباح کائنات ہستم چہ کلک بود اے چہ میکو ارادہ بود کہ بدان استعداد ظہور کردی یعنے خود را بتجلیات متنوعہ و ظہورات متلونہ در میان اشباہ کائنات و اجسام موجودات در نمایش آوردہ و ظاہر ساختہ قوله

بنفشہ طرۂ مفتول را گرہ میزد | صبا حکایت زلف تو در میان انداخت

یعنی عاشق بنفشہ کردار طرہ مقتول کہ ذات اوست گرد میز دیعنے آراستگی سید او یعنے دم از خوبی وکمال میزد صبا کہ کنایۃ از مرشد است حدیث زلف کہ عشق است درمیان آورد یعنے محض سبب عشق اوست کہ ترا بدین پایہ رسانیدہ دگرنہ تو کجا و این کمال کجا قولہ

زشرم آنکہ بروے تو نسبتش کردند	سمن بدست صبا خاک در دہان انداخت

معنے یعنے سمن کہ از صبا خاک بر و افتادہ گویا کہ بسبب شرم اینکہ مرا و را نسبت بروے تو کردند خاک در دہن خود انداخت کہ من کجا و آن رو کجا و چون عشق موجب شغل مے و مطرب است گوید قولہ

من از ورع مے و مطرب ندیدمے زین پیش	ہوای مغبچگانم در این و آن انداخت

ہرگز

معنے آنست کہ من از غایت ورع و تقوے ہرگز بے و مطرب نگاہے نمیکردم لیکن عشق محبوبان مارا در مے و مطرب انداختہ قولہ

بنفشگاہ چمن دوش مست بگذشتم	چو از دہان توام غنچہ در گمان انداخت

معنے آنست کہ دوش در عالم مستی چو شان بسیر چمن رفتم برائے آنکہ غنچہ را کہ نسبت بدہن تو میدہند مرا در گمان انداخت کہ فی الواقع ہمچنانست یا نہ معائنہ باید کرد قولہ

کنون بآب مئے لعل خرقہ مے شویم	نصیبۂ ازل از خود نمیتوان انداخت

معنے آنست کہ الحال عشق محبوبان مرا در مینوشی بجائے رسانیدہ کہ شست و شوے خرقہ بمے میکنم و این کنایۃ از استغراق بمینوشی است و چون این نصیبہ ازلیست ترک این نتوان کرد بلکہ بجان قبول باید نمود قولہ

جہان بکار من اکنون شود کہ دور زمان	مرا بہ بندگی خواجہ جہان انداخت

زمانش

خواجہ جہان محبوب بکار شدن جہان مراد از حصول مدعا است معنے آنست کہ گردش فلکی مرا در عشق آن معشوق انداختہ معلوم من گردیدہ کہ البتہ جہان اکنون بکام من شود یعنے بمدعاء مقصد خود فیروز گردم و چون کار حکیم محض صواب دید مریض است لہذا گوید قولہ

مگر گشایش حافظ درین خرابی بود	کہ قسمت ازلش در مے مغان انداخت

معنے آنست کہ قسام ازلی کہ محبوبست قسمت حافظ را در مے مغان انداخت یعنی عشقبازی نصیب وے ساخت تحقیق گشایش کار حافظ و برآمد مقاصد و مطالب وے درین است چہ کار حکیم جز

صوابدید مریض نمیشاید پس کار حکیم حقیقی چگونه خالی از مصلحت عاشق باشد **غزل**

خواب آن نرگس فتان تو بے چیزے نیست	تاب آن زلف پریشان تو بے چیزے نیست

خواب کنایت از اخفاء وبطون وتغافل نرگس نام گلےست مشہور کنایت از چشم فتان فتنه انگیز مراد از نرگس فتان چشم ومراد ازان ذات که سے هست چشم اینجا بمعنے لقدذات * که عیان بیند وجود کائنات * وتاب پیچ ومراد ازان آراستگی چه آراستگی زلف در تاب است زلف پریشان عالم کثرات وتعینات معنے آنست که اے محبوب من اخفاے آن مشاہده ذاتیه که در عالم اطلاق داشتم وآراستن این زلف پریشان را که کنایه از ظهور عالم کثر آنست بیچیزے نیست یعنے خالی از معنے نیست محض خرابی وپریشانی ماست وچون موجب گرفتاری عاشق بغیر از لطف معشوق نتواند بود سابران گوید **قوله**

از لب شیر روان بود که من میگفتم	کاین شکر گرد نمکدان تو بے چیزے نیست

لب صفت متکلم شیر کنایه از سخن اخلاص ومحبت این شکر مراد فضل ولطف نمکدان کنایه از دهن معنے آنست که اے محبوب من وقتے که در عالم اطلاق بودم ومقید بقید جسمانی نمی شدم آنوقت از کمال لطف که برما میداشتی سخنان اخلاص ومحبت از تو بطور میرسید که یَا عَبْدِیْ اَنْتَ عَاشِقِیْ وَمُحِبِّیْ وَاَنَا عَاشِقٌ وَمُحِبٌّ لَکَ وَخَلَقْتُ الْاَشْیَاءَ لَکَ وَخَلَقْتُکَ لِیْ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ من همان وقت میگفتم که چندین لطف وفضل از مصلحتے نیست محض برای گرفتاری ماست آخر همچنان شد که واله آن سخنان گردیده مبتلاے قید جسمانی شدیم واختیار این بارگران که شدائد عشق است نمودیم سے مهربانیهاے لیلے کرد مجنوں را خراب * ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود ویا آنکه از لب شیر روان یعنے تو در عالم طفلی بودی چه بر کرالطفلی نسبت مید هند گویند که هنوز شیر از دهن تو میچکد وبوے شیر از دهن تو نرفته ومراد از طفلی روز ازل که الله تعالے ظهور خود بکمال نکرده و بچندین تجلیات متنوعه وانوار متلونه ننموده حاصل آنست که از روز ازل میگفتم که چندین لطف وفضل برما خالی از علتے نیست باید دانست که چون الله تعالے بصفات نامتناهیه ظهور نمود صفات لطفیه او همه را در خور زیبا نمود واز صفات قهریه چون موافق خواهش انسان نیست ملولے در خاطر روے داد وچون صفات قهریه او خالی از حکمتے نیست گوید **قوله**

جان من باد فدای تو یقین میدانم | در کمان ناوک مژگان تو بے چیزے نیست

کمان کنایه از ابرو و مراد ازان روکه ابرو حاجب چشم است صفات ازان صفات نیز حاجب ذاتست ناوک مژگان صفات قهریه معنی آنست که اے محبوب من جان فدائے تو باد که بیقین میدانم که درمیان صفات اگر ظهور صفت قهریه نمودی همه بگستاخی آمدندی و اطاعت امر او نکردندی چون محبوب حقیقی روے خود را که وحدت حقیقی است زیر پردہ زلف که عالم کثرات و تعینات است مخفی ساخت ابلیس را که مظهر اسم المضل است حاجب آن در که وحدتست گردانید تا هر بوالهوسے را راه ندهد چون خالی از حکمتے نیست گوید قوله

چشمهٔ آب حیات است دهانت اما | بر لبش چاه زنخدان تو بے چیزے نیست

دررساله حق الیقین نوشته که چون وحدت متعین گشت نقطه از سرعت انقضا و تجدد تعینات متباینه مانند خط صورت بست ازینجا میرسد که دهان اشارت بران نقطه وحدت باشد و چاه زنخ عبارت از مظهر اسم المضل که مانع وصول است معنی آنست که اے محبوب من دهان تو که نقطه وحدت است چشمه آب حیات است اے زندگی بخش عاشقانست اما بر لب او اے بر در او چاه زنخدان یعنی مظهر اسم المضل که شیطان است خالی از مصلحتے نیست که هر وجود یشہ دارد حکمت انجام و تکلیف شیطان و چون ظهور این تعینات متنوعه و کثرات متکثره محض برائے معرفت خود است بنابران گوید قوله

دوش باد از سر کویت بگلستان بگذشت | اے گل این چاک گریبان تو بے چیزے نیست

دوش ازل باد اراده کوے اشارة بکوے محبت گلستان وجود حقیقی باعتبار جامعیت اسماء الهیه بحکم إِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَيْسَ فِيهَا حُوْرٌ وَلَا قُصُوْرٌ يَتَجَلّٰى رَبُّنَا ضَاحِكًا گل ذات حق باعتبار شهود شیونات انظهار معنے آنست که روز ازل باد اراده از سر کوے محبت به گلستان وجود تو وزید یعنے خواهشے بتو روے داد که كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًا فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ بنابران شهود چندین شیونات نمود پس اے گل یعنے اے محبوب من این چاک گریبان تو یعنے این شهود شیونات تو بے چیزے نیست بلکه محض برائے معرفت خود است فَخَلَقْتُ لِاُعْرَفَ و یحتمل که دوش باد فیض که کنایه از عشق است از سر کوے آن محبوب بگلستان وجود عاشق وزیده و او را چون گل گریبان چاک گردانیده پس اے گل یعنے اے عاشق این گریبان چاکے تو که کنایه از رسوائی و

ویرانی است ہیچ رے نیست اے بسبب عشق است وچوں اندوہ لازمہ عاشق است وآن بسبب عشق است گوید قوله

مبتلاے بغم محنت اندوہ فراق
ایدل این نالہ وافغان تو بیچیزے نیست

معنے اے دل من مبتلاے غم واندوہ فراق ہستی ودم بدم در نالہ وافغان میکوشی این نالہ وافغان بیچیزے نیست اے بسببے است یعنی بسبب ہجر یا طلب وصال وچون عشق نہفتنی نیست سازان گوید قوله

درد عشق ارچہ دل از خلق نہان میدارد
حافظ این دیدہ گریان تو بیچیزے نیست

معنے اگرچہ دل تو درد عشق را خلق نہان میدارد وکسے سخن میراند اما این دیدہ گریان تو بیچیزے نیست اے موجب ظہور ورسوائی تست ۔

غزل

خم زلف تو دام کفر و دین است
ز کارستان تو یکشمہ اینست

زلف مراد جذبہ ومراد از خم کشش از ذکر سبب وارادہ مسبب کارستان لوالعجیبہا شمہ اندک معنے آنست کہ اے محبوب سحرساز واے معشوق فسون پرداز کشش جذبہ عشق تو دام کفر ودین است کہ از امور متضادہ اند یعنے چہ مومن وکافر وصادق وفاسق ومطیع وعاصی وعالم وجاہل وعاقل ومجنون وخوب وزشت مدام عشق تو گرفتار اند ومدام مد تسبیح تو اند وترا جویان کہ يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ اریجاست کہ سعدی گفتہ ست ۔ نہ بلبل بر گلش تسبیح خوانیست ۔ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانیست ۔ بلبل انبیا واولیا ومومنین گل مرادوات ایزد وچون خار کفار وعاصی وطاغی اند کے از لوالعجبہاے امرانیست کہ امور متضادہ را کہ اَلضِّدَّانِ لَا يَجْتَمِعَانِ است فراہم آوردہ باید دانست کہ مُشَاهَدَةُ الْاَبْرَارِ بَيْنَ التَّجَلِّي وَالْاِسْتِتَارِ چون اخفاء معشوق موجب قتل عاشقان است گوید قوله

جمالت معجز عیسے ست لیکن
حدیث غمزہ ات سحر مبین است

معنے آنست کہ اے محبوب من مشاہدہ جمال روح افزاے تو اگرچہ معجزہ عیسویست کہ مژگان باز خونخوار عشق را جان بخشی مینماید اما حدیث غمزہ تو یعنے غمزہ ات کہ استغنا وعدم التفات واعراض است بقتل عاشق سحریست آشکارا کہ بقتل عاشق موے مژگان ہمت میکند وچون مدام محبوب در پے قتل عاشق است ازانکہ تا عاشق بفناء نرسد لقا نیابد بنابران گوید قوله

	چگویم وصل آن چشمے کہ اورا	بخون من کمان اندر کمین است	

چشم مراد ذات ست چشم اینجا یعنی نقد ذات * گو عیان بیند وجود کائنات * یعنی نیست که از وصل ذات محبوب کہ مدام بخونریزی من مستعد است چگونه سخن رانم و چشمداشت آن نمایم و چون عاشق هم مدام خواهان فنا است ازانکہ تا خود را فانی نسازد ببقاے معشوق باقی نگردد بنابران گوید قوله

	بران چشم سیه صد آفرین باد	که در عاشق کشی سحر آفرین است	

سیه چشم کنایه از ذات محبوب و سیه بجهت عدم ادراک که لا یدرکه الابصار و یا باعتبار آنکه رنگ ذات سیه تصور نموده ست سیاهی چون به بینی عین ذاتست * در و جاے پر از آب حیاتست * سحر آفرین ساحر کامل معنے آنست که بران محبوب من یا بران تجلی ذاتی جلالی او صد آفرین باد که در کشتن عاشقان ساحر لیست کافی رحا دو نیست دانی و چون جناب عشق از بس که بلند ست و از تحریر و تقریر مبرا و معرا از توصیف و تعریف است گوید قوله

	عجب علمیست علم عشق هیهات	که چرخ هفتمش هفتم زمین است	

معنے آنست که علم عشق عجب علمیست رفیع الشان که چرخ هفتم باین شان و رفعت او بمنزله هفتم زمین است هیهات باو چون توان رسید و چون مستی عاشقان بسبب عشق است بنابران گوید قوله

	ز خم عشق نوشیدیم جامے	مدامم مستی و رندی ازین است	

معنے آنست که موجب رندی و مستی من همین عشق است و چون عشق معرا از کثافت و کدورة و مبرا از توصیف و تعریف است گوید قوله

	لبت را آب حیوان گفت واعظ	چه جاے آب کان ماء معین است	

لب مراد لطف ست لب که شیر بنجوے شد لطف خدا ست * باغ جان از آب او نشو و نما ست معنے آنست که اے محبوب من لطف تو کنایه از عشق است واعظ آنرا نسبت با بحیات داده اما چه جاے دادن نسبت بآبحیاتست که منبع او ظلماتست بلکه ماء معین باید گفت که چشمه ایست در بهشت معرا از توصیف و مبرا از تعریف باید دانست که اکثرے با عاشقان بعناد پیش می آیند آخر الامر بموجب ست باد در دکشان هر که در افتاد بر افتاد * بعضے بفور بسزا میرسند و بعضے بدیر و بعضے موقوف بآخرت بنابران گوید قوله

نہ پنداری کہ بدگو رفت وجان برد	حسابش باکراماکاتبین است

کراماکاتبین دو فرشتہ اند کہ بنوشتن اعمال بندگان موکلند کہ کراماکاتبین یعلمون ما تفعلون مخاطب درین بیت دل ویا دوست یعنے اے دل من نہ پنداری کہ بدگوئی تو از میان رفت وجان خود بسلامت برد وہیچ بسزاے خود نرسید بلکہ خاطر خود جمع دار وحساب ایذاے او کہ درحق ما کردہ اند نزد کراماکاتبین مرقوم آخر الامر بسزاے خود خواہند رسید ویا آنکہ خطاب بعاشق است از جہت دلداری او وچون اعمال وافعال عاشقان نزد ارباب ظواہر مخالف شرع مینمایند اما نزد عاشقان عین شرعند بنابران گوید قولہ

حدیث حافظ وپیمانہ مے	بنزد عاشقان آیات دین است

معنے آنست کہ حدیث حافظ ومیخواری او نزد ظاہر پرستان عصیان وطغیان است اما نزد عاشقان آیات دینست ومحض اطاعت امر آلہی ودیداری غزل

در دیر مغان آمد یارم قدحے در دست	مست از مے ومیخواران از نرگس مستش مست

دیر مغان تجلی اسم الواسع ومحیط کہ متضمن رضا است یار محبوب حقیقی قدح در دست اشارت است بآن کہ در گلشن زارست کہ حق تعالے خود ساقی گشتہ شراب بعاشقان مینوشاند مے کبریائی نرگس مست چشم مراد ذات باعتبار استغنا معنے آنست کہ محبوب من کہ عاشقان درخیال دیدن او والہ وشیدا اند برما درحالۂ محویت وفنا درحالے کہ از غایت کبریا وناز واستغنا قدح در دست داشت درآمد چون محبوبے کہ قولہ

از نعل سمند او شکل مہ نو پیدا	وز قد بلند او بالاے صنوبر پست

مہ نو وصنوبر کنایۃ از محبوب صوری معنے آنست کہ مہ نو با این حسن وجمال نعل سمند اوست وسرو با انہمہ بالاے خاکراہ او یعنے محبوب صوری پیش او قدر نعلے ندارد ومعشوق مجازی مقابل او بجاے کے ارزد آرے محبوبان مجازی را وچشم عاشق تا آنزمان جلوہ است کہ آفتاب جمال حقیقت تابان نشدہ وچون او تابان گردید اینہمہ از پیش نظر او مرتفع میشوند چون نجم در شعاع شمس کہ ناظم خود گفتہ است ؎ چندان بود کرشمہ وناز سہی قدان ٭ کاید بجلوہ سرو صنوبر خرام ما ٭ باید دانست کہ وجود عاشقی کہ از خود گذشتہ حکمے علے الاطلاق میتوان نمود یعنے رہ ہست توان گفت چراکہ ہست او را

گویند که زوالے وعدمے در پے ندارد واین را باعتبار خلقت بشری وصور انسانی عدم وزوال وہست ونیست مطلق ہم نتوان گفت باعتبار صفات الوہیت وقوام وجود او بذات حق اگرچہ این وجود ظاہری فانی شدن است چراکہ وجود لباسی بیش نیست ولباس اعتبار را نشاید بلکہ من وجہے نیست ومن وجہے ہست بنابران گوید **قولہ**

آخر بچہ گویم ہست از خود خبرم چون نیست	وز بہر چہ گویم نیست با او نظرم چون ہست

از خود خبرم چون نیست یعنے از آن جہت کہ ما را باہستی وابستگی است یا در زمانے کہ از خود خبر ندارم با او نظرم چون ہست یعنے از انجہت کہ باہستی او مرا تعلق است یا در زمانے کہ با او نظر دارم **معنی بیت** آنست کہ این وجود را در معرض ہستی چون نشانم وہست مطلق چون توانم خواند چون از وجود خود خبرے ندارم ومحو ومعدوم وزوالے وعدمے در پے دارم ونیز از برائے چہ نیست گویم چون عاشق اویم ومتصف بصفات او گردیدہ ام وبموجب لَا مُؤَثِّرَ فِي الْوُجُودِ اِلَّا اللّٰه قوام وجود ما بذات اوست بلکہ من وجہے ہست توان خواند ولو جہے نیست توان گفت یعنے باعتبار باطن کہ کنایہ از متصف شدن بصفات معشوق وقوام او بذات محبوب ہست توان خواند وباعتبار ظاہر کہ مراد از ان خلقیت بشری وصور انسانیست نیست توان گفت چون منتہاے کار عاشق بر فناء خود است ووصول ببقاء او بنابران گوید **قولہ**

چون شمع وجود من شب تا بہ سحر خود را	مے سوخت چو پروانہ تا روز زپا ننشست

معنے آنست کہ اے محبوب من وجود ما کہ مانند شمع محفل افروز عشاقان است در شب محویت وفنا تا ہنگام طلوع سحر لقا مانند پروانہ تمام شب میسوخت واز پا ننشست ودر جانفشانی تغافل وتکاسل روا نداشت ودقیقہ از دقائق فنا درنگذاشت چون عاشقی کہ از خود گذشتہ بر منصہ وحدت حقیقی بلوس فرمود در نظر ش کفر واسلام یکسان است کہ ہر دو صفتے از صفات اوید بنابران گوید **قولہ**

در غالیہ خشبو شد در گیسوے او پیچید	در وسمہ کمانکش شد در ابروی او پیوست

معنے آنست کہ اگر غالیہ اسلام خوشبو شدہ ودماغ طالبان را معطر میسازد نسبت بگیسوے او دارد واگر وسمہ کفر کہ رنگ نیلی بر جبین کافران کشیدہ از انست کہ نسبت با بروے او دارد یعنی ہر دو نسبت بوے دارند ومظہر جمال وجلال گردیدہ چون مشاہدۃ الابرار بین التجلی والاستتار است ودرین ہر دو حال بر جان عاشق خرابیست گوید **قولہ**

شمع دل مشتاقان بنشست چو او برخاست | افغان ز نظربازان برخاست چو او بنشست

معنے آنست کہ چون او در انجمن مشتاقان برخاست اے ظہور کرد و در آمد شمع دل عاشقان فرو خوابید اے بہ بیہوشی در آمد و چون بنشست یعنی لعیت در آمد از جہت محرومی ازان حلاوت دید شور و شغب از عاشقان برخاست آرے در ہر دو حال ہر حال عاشق خرابیست کہ سوزم گرت نہ بینم میرم چو رخ نمائی ۔ و چون ظہور محبوب زندگی عاشق است بنا بران گوید قولہ

بازآئی کہ باز آید عمرے شدہ حافظ را | ہر چند کہ ناید باز تیرے کہ برفت از دست

معنے آنست کہ اے محبوب من باز آ و خود را از خلوتخانہ خفا بر منصہ ظہور در آر کہ بسبب ظہور تو مر حافظ را عمر از دست رفتہ باز بدست مے آید یعنے از سر نو زندگی مے یابد ہر چند کہ عمر رفتہ مر امثل تیر از کمان جستہ و وقت از دست رفتہ را آمدنیست عود نیست ۔

غزل

دل سراپردۂ محبت اوست | دیدہ آئینہ دار طلعت اوست

معنے آنست کہ از دل من محبت غیرے را گنجایش نیست کہ سراپردہ محبت اوست و در چشم من خیال غیرے را نمایش نہ کہ آئینہ دار طلعت اوست یعنے دل و دیدہ ہر دو را وقف راہ دوست نموی کردہ ام کہ بجز عشق و محبت او را در دل راہ نیست و جز خیال او را در چشم بار نہ و چون عاشق را بما سوائے محبوب التفاتے و توجہے نمیباشد بنا بران گوید قولہ

من کہ سر بر نیاورم بدو کون | گردنم زیر بار منت اوست

معنے آنست کہ من بما سوائے محبوب التفاتے ندارم و بکونین توجہے نمی آرم لیکن از منت کہ گردن من زیر بار است کہ ما را از کتم عدم بوجود آورد و باران نعماے لا احصا بر کشت زار وجودم ریخت و بعشق خود آشنا ساخت باید دانست کہ حمائل انسان سہ نوع اند اول عوام کہ کار نیم خصت شرعی کردہ و بحظوظ نفسانیہ و لذت جسمانیہ بر وجہ مرخص و مشروع گشت و گفت کہ مسلمانی ہمین است دوم زاہد کہ از حظوظ مرخصہ و لذات اینجہانی بگذاشت و از بہر حصول لذات آن جہانی شتافت و گفت کہ حاصل اینست و عاشق از ین ہر دو گذشت و بجمال ہمت پرید بنا بران گوید قولہ

تو و طوبے و ما و قامت یار | فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

معنے آنست کہ اے زاہد تو و طوبے کہ طلب بہشت و امید حصول درجات و ما و طلب معشوق کہ نزدیک ہر کس بقدر استعداد اوست کہ تو صوابدید خود بہشت دیدہ و ما بمعشوق خود چون جناب معشوق بس بلند است کہ ہیچکس را در انجا بار نیست کہ لَا نُبَدِّلُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ بنابران گوید قوله

	پردہ دار حریم حرمت اوست		من کہ باشم دران حرم کہ صبا	

معنے آنست کہ من کیستم کہ بکنہ معرفت تو رسم جائیکہ صبا کہ کنایہ ازان حضرت ست پردہ دار حریم حرمت اوست یعنی بیرون درماندہ و بکنہ معرفت تو نرسیدہ کہ اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُوْنَ یعنے اے محمد تو مردہ بکنہ معرفت ما نمیرسی و خلق مردہ اند بکنہ معرفت تو نمیرسد چون تغیر و تبدیل فنا لازمہ عاشق است گوید قوله

	غرض اندر میان سلامت اوست		من و دل گر فدا شدیم چہ باک	

یعنے اگر من و دل ما در راہ عشق او فانی شدیم باکے نیست کہ کار عاشق ہمین است اما مقصد نیست کہ عوارضے و آفتے دامنگیر وقت تو نگردد چنانچہ جاے دیگر خود گفتہ ؎ تو می باید کہ باشی ورنہ سہل است زیان مایہ جانی و مالی چون خیال معشوق ہر دم و ہر لحظہ در پیش چشم عاشق میباشد اما گاہ گاہ آن خیال مرتفع میشود و آن موجب سرگشتگی عاشق میگردد بنابران گوید قوله

	زانکہ این گوشہ خاص خلوت اوست		بے خیالش مباد منظر چشم	

یعنے ارادہ من ہمگی متعلق ہمین است کہ خیال او را از ما جدائی مباد و مدام ہمدرین جا گیر باد از انکہ این گوشہ منظر خاص خلوت اوست کہ غیرے را در و گنجایش نہ و چون درین دار دنیا ہر عاشقے کہ علم سرفرازی می افرازد ہمہ از اثر تفضل اوست گوید قوله

	اثر رنگ و بوے صحبت اوست		ہر گلے نو کہ شد چمن آراے	

ہر گل نو کہ کنایہ از عاشق است آرایندہ چمن دنیا گردید و بعشق بازی معروف شد ہیچ میدانی از حیثیت اینہمہ از اثر رنگ و بوے فیض مقدس و لطف اقدس محبوب است و محتمل کہ در چمن دنیا ہر گلرخے کہ روے مینماید اینہمہ ظہور جمال اوست و چون بہر دوری نام آدمی بظہور آید کہ ؎ حقیقت را بہر دورے ظہورے ہست ٭ ز اسمے بر جہان افتادہ نورے ہست گوید قوله

	ہر کسے پنج روز نوبت اوست		دور مجنون گذشت و نوبت ماست	

معنے آنست کہ تا قیام قیامت اینچنان از وجود عاشقان حالی نخواہد بود وقبل ازین مجنون در عالم عشق علم سرافرازی می افراشت والحال نوبت بما افتادہ ماکوس نام آوری بمیدان عشق میزنیم وچون ما خواہیم رفت دیگرے خواہد آمد ؎ نخواہد این چمن از سرو لالہ خالی ماند یکے ہمیرود وہ دیگرے ہمی آید ؛ کہ پنجروز نوبت اوست وچوں ہرچہ بعاشقان میرسد از عشق وطرب ہمہ از دوست است بنابران گوید قولہ

ملکت عاشقی و گنج طرب		ہرچہ دارم زیمن ہمت اوست	

معنے آنست کہ اینہمہ سلطنت کشور عشق حاصل نمودہ ام وگنج طرب کہ کنایۃ آزادی کونین است بدست آوردہ ام از برکت ہمت وتوجہ اوست وگرنہ من کیستم واز دست ما چہ خیزد وچون عجز وتذلل وتواضع وانکسار لازمہ عاشق است گوید قولہ

اگر من آلودہ دامنم چہ عجب		ہمہ عالم گواہ عصمت اوست	

اشکال این بیت آنست کہ ثابت شدن عصمت بگواہی ہمہ عالم چگونہ موجب عدم زیان آلودہ دامنان باشد حل این اشکال آنکہ چون عصمت او ثابت شود او بمنزلہ فرشتہ باشد کہ مشہور الصحۃ است لیس مضمون این بیت متحد بمضمون این بیت است ؎ دانم کہ بگذرد زسر جرم من کہ او ۔ گرچہ پری وشست ۔ لیکن فرشتہ خوست ۔ برین تقدیر لفظ عصمت بمعنی معصومے واگر لفظ مذکور بمعنے ملت حمیے باشد معنی آن باشد کہ عاصی او مرا از ہر زیان خواہد رہانید ومنیو اند بود کہ مراد آن باشد کہ مقصود عاشق ہمیشہ آن باشد کہ ہر نیکی کہ ہست بمعشوق رسد وہر بدی کہ ہست بمن رسد لیس میگوید کہ چون عصمت او کہ مقصود اصل است ثابت شد آلودہ دامنی من کہ مقصود من است زیانے ندارد چون سینہ عاشق از بارقات جلال محبوب سوختہ شدہ است کہ از خودی خود ہم گذشتہ ونہ از شخص خود خبر ونہ از باطن خود اتہ ہر حالے کہ باشد اسیر کمند دلدار است گوید قولہ

فقر ظاہر مبین تو حافظ را		سینہ گنجینۂ محبت اوست	

معنے آنست کہ اے طالب صادق برین بیبرگی وبے سروسامانی ظاہر من نگاہ مکن اگرچہ از خود واز دو عالم مفلسم وہیچ نمے ارزم فاما از گنجینۂ محبت وخزینہ اسرار تہیدست نیم غزل

دارم امید عاطفتی از جناب دوست	کردم جنایتی و امیدم بعفو اوست

و العطفت مهربانی جنایت گناه معنی آنست که دارم چشمداشت مهربانی از جناب دوست دارم که بنده عاصی ام که تو ما را برای معرفت عبادت آفریدی که وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون ای لیعرفون نه برای عبث افحسبتم انما خلقناکم عبثا و ما از راه غفلت و کوردلی گرفتار نفس اماره گشتیم و بلهو و لعب میگذاریم و با وجود این امیدم بعفو اوست که خود فرموده که ان الله یغفر الذنوب جمیعا و چون نومیدی از آن جناب وبال است که ۵ ناامید از رحمتش شیطان بود بنابران گوید قوله

دانم که بگذرد ز سر جرم من که او	گرچه پریوشست ولیکن فرشته خوست

پری در حسن معروف اما هر کرا رو نماید موجب خرابی او شود پس کنایت از صفات قهریه فرشته خو کنایت از صفات غفاریه و گذشتن بموجب عفو کردن و بخشیدن است معنی آنست که مارا یقین است که البته از سر جرم من درگذرد و جرمهای مارا عفو فرماید که آن محبوب من اگرچه موصوف بصفت قهاریست اما بیشتر کار او بصفت غفاریست که سبقت رحمتی علی غضبی و چون عاشق را باید که در خدمت معشوق بنوعی اشتغال نماید که غیر را بران اطلاع نباشد چون طریقه ملامتیه بنابران گوید قوله

سر را چو گوی بر سر کوی تو باختم	واقف نشد کسی که چه گویست و آنچه کواست

گوی بکاف فارسی مشهور و بکاف عربی بمعنی کوچه باختن فدا کردن و نثار کردن واقف خبردار معنی آنست که ای محبوب من طاعت و خدمت ترا بجای رسانیدم که سر را فدای کوی تو کردم یعنی سر هم دریغ نداشتم و با اینهم کسی مطلع نشد که اینچه کوچه است و این کدام گویست و یا آنکه سر را گوی دار و قف میدان عشق ساخته ام و کسی را بران واقف نساخته و چون کار عاشق موقوف بجذبه الهیه است و آن معلول بعلة نیست بنابران گوید قوله

نی گفتگوی زلف تو دل را همی کشد	با زلف سرکش تو کرا روی گفتگواست

معنی آنست که بی گفت و شنید زلف تو که کنایه از جذبه عشق است دل را همی کشد با زلف سرکش تو که همان جذبه عشق است که طاقت گفت و شنید دارد هر کرا در باید بخاصانش در آرد که لامانع لما اعطیت شاهد حال است چون کار عاشق مدام بگریه و زاریست بجهت استغنای معشوق بنابران گوید قوله

	دراشک ماچو دید روان گفت اینچہ جوست		چندان گریستیم کہ ہر کس کہ برگذشت	

معنے آنست کہ اے محبوب بس بسبب استغنا، تو کہ درحق ما ہر امیدواری وہیچ نوع باحوال ما نظر نیکی گریہ واشکباری من بحاے رسید کہ ہر کس را نظر برا افتاد وگریہ ما را مشاہدہ نمود فی الحال گفت اینچہ جویست یعنی گریہ من بمنزلہ رسیدہ کہ از اشک ما جوے رواں شدہ وچوں بکنہ معرفت محبوب وسر مخفی او ہیچکس نتواند رسید بنا براں گوید قولہ

	مو بیست آں میان وندانم کہ اینچہ موست		ہیچست آں دہان کہ نبینم ازو نشان	

دہان کنایہ از اسم متکلم وچوں مسئلہ کلام وتحقیق وکیفیت او ادق واصعب است از صفات دیگر لہٰذا دروے نزاع بسیارست مخفی نماند کہ صفات حق متقابلہ درمیان اسم جلال وجمال یک اسمست جامع منہما متولد از انہا کہ میان عبارت ازالست وچون بکشوف کسے بغیر از التفات میشود ماراں موسئے نسبت داود شیخ عبد الواحد ق کہ دہان محبوب راکہ نقطہ ہیچ وجوہر فرد گفتہ اند ومیان محبوب را باریک تر از موے وطول بے عرض دانستہ ہ نشان سوے میات کہ دل مدان ستم ، رسن میرس کہ خود درمیان نے بینم ہ اے آنکہ جزو لایتجزی دہان تست ، طولے کہ ہیچ عرض ندارد میان تست ، واشارہ از دہان نقطہ احدیت کہ بواسطہ بے نشانی وغیب ہویتہ ہیچ موسوم کردہ واشارت ازمیان بمرتبہ وحدت و ملوتس عبارت از جامیعت اوست احدیت وواحدیت اما در رسالہ حق الیقین نوشتہ کہ چون وحدت متعین نقطہ لموہوم واز حدت انقضا تجدد تعینات متباینہ مانند خط صورت بست از ینجا میرسد کہ دہان اشارۃ بران تعین نقطہ وحدت کنیم ومیان اشارۃ بران خط است کہ میان احدیت وواحدیت است کہ بواسطہ بے نشانی وغیب ہیچ موسوم است کہ بالا مذکور ست وازیں بیت واضح میشود کہ مرکز وحدہ نقطہ موسوم رادہیم ، پس مشکل کلام حکیمان دہان تست ، یعنے وحدت کہ جامع احدیت وواحدیت است تا ماسیت بوحدۃ موسوم ودرحقیقت نقطہ موہوم است باعتبار خندہ کہ عبارت از تجلی کہ ظہور اوست ودوہیم گشت یعنی احدیت وواحدیت را اعتبار وامتیاز پیدا شد وازمیان دونیم گشت ہ آن دہان برنیک برہیچکس پیدا نبود ، خندہ کردی رشورے درجہان انداختی ، معنے آنست کہ ازاں دہان کہ کنایۃ از نقطہ وحدۃ است چندان کہ مے بینم نشانے نمے یابم وآن میان کہ کنایۃ ازان خط کہ میان احدیت وواحدیت است درعدم ادراک مو نیست اما نمیدانم کہ آن چہ موست کہ ہیچ نوع بادراک نمے آید

وچون عشق را در دل عاشق تغیر وتبدل وتحول وانتقال نمیباشد بناءبران گوید قوله

عمریست تا از زلف تو بوئے شمیده ایم	زان بوی در مشام دل ما هنوز بوست

معنے آنست که اے محبوب من عمریست که از زلف عنبر بوئے تو که کنایت از جذبۂ عشق است بوئے بما رسیده اما در مشام دل ما از ان بوئے همچنان بو است وهیچ تغیر وتبدل وافزایش وکاهش راه نیافته وچون خیال معشوق از عاشق رفتنی نیست بناءبران گوید قوله

دارم عجب که نقش خیال تو چون نرفت	از دیده ام که دمبدمش کار شست وشوست

معنے آنست که اے محبوب من ازین دیدۂ گریان من که دمبدم کار ایشان بگریه وزاریست عجبے دارم که با اینهمه گریه واشکباری نقش خیال تو چون اضمحلال نه پذیرفت چون پریشانی عاشق موجب جمعیت اوست بناءبران گوید قوله

حافظ بدست حال پریشانیت ولے	بر بوئے زلف دوست پریشانیت نکوست

معنے آنست که اے حافظ این حال پریشانی وسرگردانی تو اگرچه بدست که ترا چنین خوار ومحقر گردانیده ولیکن بسبب عشق معشوق این پریشانی تو نیک است که مایۂ جمعیت است وباعث وصل غزل

درین زمانه رفیقی که خالی از خلل ست	صراحی مے ناب وسفینۂ غزل است

صراحی می ناب دل مالامال از عشق ویا عشق از ذکر سبب واراده مسبب ونیز قرآن مجید سفینۂ غزل کتب مخبر احوال سلف یعنی درین زمانه پرنسا دیاری که در وغل وغش نبود واز صحبت او خلل نباشد پس آن دل مملو از عشق ویا عشق ویا قرآن مجید است که مَنْ اَرَادَ مُؤنِسًا فَالْقُرْاٰنُ يَكْفِيهِ که از صحبت اینها ذوق توان نمود وسفینۂ غزل که کنایه از کتبها که مخبر احوال سلف است یعنی درین زمانه بهتر ازین کار نیست که بحصول عشق ساعی باشد واز ماسوائے محبوب آزاد باشد بناءبران گوید قوله

جریده رو که گذرگاه عافیت تنگست	پیاله گیر که عمر عزیز بے بدل است

معنے آنست که اے عاشق میباید ترا که اختیار تجرید وتفرید کنی وبما سوائے دلبستگی نداری که راه عشق بس تنگست وماسوائے محبوب را در و گنجایش نه وبه علائق وعوائق در آن راه رفتن بس دشوار بس جذبۂ عشق زود ترک بدست آر که عمر عزیز عوضے ندارد که عاشق دران قضا ومافات کند وچون نے عمل موجب سد راه ہست بناءبران گوید قوله

ملالت علما هم ز علم بی‌عمل با	زمن بی‌عملی در جهان ملولم و بس

معنی آنست که بسبب بی‌عملی تنها من بی‌معرفت مانده ام بلکه ملالت علما یعنی محرومی ایشان بسبب علم بی‌عمل است که این چنین علم نفعی نمی‌دهد کما قال ع اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ عِلْمٍ بِلَا عَمَلٍ و محتمل که بی‌عملی کنایت از کثرت علم است چه تمامی علم عمل کردن دشوار معنی آنست که تنها من از کثرت علم بی‌معرفت مانده ام بلکه این علما و فضلا که از معرفت محروم مانده اند بسبب کثرت علم است که اَلْعِلْمُ حِجَابُ اللّٰهِ الْاَکْبَرُ سوال چون علم موجب معرفت حق است ؎ که بی‌علم نتوان خدا را شناخت ٭ پس حجاب راه چون توان گفت جواب آنست که علم اگرچه موجب هدایت باشد اما چون مثمر غرور و خودبینی و تکبر است لاجرم جز قیل و قالی بیش نیست لاجرم حجاب اکبر باشد ؎ در رفع حجب کوش نه در جمع کتب٭ مقصود ز علم نیست جز رفع حجب ٭ در جمع کتب حجاب افزون گردد ٭ والسته منعی سیل من حب ٭ در علم چو قیل و قال آمد لیبی ٭ حیرت زده گشتیم وله حد اللب ٭ همی بینی ابلیس که معلم ملکوت بود و در علم لا نظیر آمد الا مر غرور علمش بجایی رسانید که طوق لعنت بگردنش کشید و دیگر چون موسی بکوه طور رفت حق تعالی پرسید که یا موسی بدین عصا چه میکنی موسی عم چون بضعف علم موصوف بود یک سوال حق تعالی را چهار جواب داد که هِیَ عَصَایَ اَتَوَکَّؤُا عَلَیْهَا وَ اَهُشُّ بِهَا عَلٰی غَنَمِیْ وَ لِیَ فِیْهَا مَآرِبُ اُخْرٰی لاجرم بخطاب لن ترانی مخاطب گردید دوم آنکه کثرت علم باعث جمع کتب میشود و آن باعث مشغولی و استغراق اوست و باز بودن از حق پس بموجب مَا شَغَلَکَ عَنِ اللّٰهِ فَهُوَ صَنَمُکَ و امام محمد باقر در تفسیر کریمه فَمَنْ یَّکْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ میفرماید کُلُّ مَا شَغَلَکَ عَنْ مُطَالَعَةِ الْحَقِّ فَهُوَ طَاغُوْتُکَ حجاب اکبر باشد سیوم کثرت علم نظر بر علم و جودی تمسک دارد در دلائل و براهین و بیش سر آرد و در کوی معرفت دلائل و براهین را راه نیست ؎ رخش عقل در رهش افگنده سم ٭ علت و معلول هر دو هر دو گم ٭ پس حجاب اکبر باشد یا نه همین جهت ناظم جای دیگر گفته است ؎ تا علم و فضل بینی بی‌معرفت نشینی ٭ یک نکته ات بگویم خود را مبین که رستی ٭ و بعضی گفته اند که علم دو نوع است ظاهری و باطنی وار حجاب اکبر علم ظاهری و بعضی گفته اند که علمی که موجب هدایت است علم فقه و سلوک و علم تصوف و علمی که حجاب اکبر باشد چون صرف و نحو و منطق و اصول که موجب قیل و قال است و بعضی گفته اند که علم هم حجاب است و هادی یعنی اصحاب قیل و قال را حجاب است و ارباب معنی را هادی مولوی جامی گوید ؎ علم کز وی هر دو عالم اورست

همچو پشت خاک در دست رسول * دوستان را دشمنان او خوس است
ما شد الله * ا دوست * خاک اعمای بچشم احوس است * رمز این اسرار دسر این نکات *
واذا آنمردے که عقلش در سر است * وچون عاشق را باید که بعشق مستغرق گردد و هیچ نوع بجهان وکار او التفت
نشود بنابران گوید قوله

بچشم عقل ببین در جهان پر آشوب
جهان وکار جهان نے ثبات و بے محل است

معنے آنست که اے عاشق صادق بعشق معشوق مستغرق باش واز روے عقل درینجهان پر شور
وفساد نگاه کن که اینجهان وکار آن جهان همه نے بقا و بے محل است پس وابستگی را نمیشاید وچون در عالم
هر نسبتے وبنائے که هست خالی نیست از خللے الا نسبت عشق بنابران گوید قوله

خلل پذیر بود هر بنا که مے بینی
مگر بنائے محبت که خالی از خلل است

معنے آنست که اے عاشق صادق هر نسبتے واسلے که از زهد وورع وتقوے که مے بینی خلل را
درو گنجایشے است الا که نسبت عشق که هیچ نوع خلل را درو راه نیست وچون عشق از مواهب عظمی است
ونصیبه ازلی است گوید قوله

ز قسمت ازلی چهرهٔ سیه بختان
بشست وشوی نگردد سفید این مثل است

معنے آنست که چهرهٔ بد بختان که محرومان عشق اند چون بقسمت ازلی از عشق بے بهره مانده اند پس
الحال بشست وشوے جهد جهد سفید نگردد یعنی حصول عشق نتوانند نمود چراکه عشق ازلی وهبی است نه
عارضی است وکسے چون ابوطالب که هر چند رسول ع خواست که ایمان آرد اما چون سیه بخت ازلی بود
میسر نشد وچون اینحیات دو روزه محل اعتماد نیست بنابران گوید قوله

دلم امید فراوان بوصل روے تو داشت
ولے اجل براه عمر رهزن امل است

معنے آنست که اے محبوب من بوصل ومشاهده روے تو امید بسیار داشتم که البته روے جانان
درینجا خواهم دید اما این اجل براه عمر رهزن امید ما شده چراکه چون نظر برین حیات دو روزه میکنم
هیچ نوع مراد او را مداری نمی بینم پس امید ما منقطع میگردد که آه همچنان محروم ماندم در روے جانان دیدن
نیافتم وچون عاشق را باید که بعشق معشوق مستغرق گردد واز کفر ودین خبر ندارد بنابران گوید قوله

بگیر طرهٔ مه چهرهٔ و قصه مخوان
که سعد ونحس ز تاثیر زهره و زحل است

ست معنے آنست کہ اے طالب طرہ مہ چہرہ کہ کنایہ از عشق معشوق ہست بدست ما آر و قصہ مخوان یعنے اندوہ مخور و خوف و رجا بخود راہ مدہ کہ سعد و نحس یعنی خوف و رجا کہ این ہر دو نتیجہ کفر و اسلام ست و عاشق را باینہا چہ کار ست ؎ عاشق یارم مرا باکفر و باایمان چہ کار ؛ چون عشق از عاشق رفتنی نیست گوید قولہ

چنین کہ حافظ ماست بادۂ ازلست		بہیچ دور نخواہید یافت ہشیارش

خطاب بمنکران ہست و حافظ کنایت از دل یعنی اے منکران حافظ ما اے دل ما کہ ہمین مست بادۂ ازل کہ کنایہ از عشق حقیقی است پس او را بہیچ دور از عشق ہشیار اے معرض نخواہید یافت غزل

بشکست عہد و زغم ما ہیچ غم نداشت		دیدی کہ یار جز سر جور و ستم نداشت

جور و ستم ناز و تغافل و استغنا معشوق کہ بمنزلہ جور ست بر عاشق معنے آنست کہ اے دل من دیدی کہ آن محبوب فدائے خیال جور و ستم نداشت آخر الامر ہمچنان ناز و استغنا را کار فرمود عہد وفا را کہ ما بایستہ بود کہ از تو جدائی نخواہم کرد آن عہد را بشکست و بدان وفا نمود و ہیچ اندیشہ از سرگردانی و پریشانی ما نمود چون از عاشق بجز از وفا و دعاگوئی بظہور نمے آید اگرچہ از معشوق جفا می بیند ساران گوید قولہ

افگند و کشت و عزت صید حرم نداشت		یارب مگیرش ارچہ دل چون کبوترم

معنے آنست کہ اے پروردگار من مر آن محبوب مرا ہیچ مواخذہ مکنا و اگرچہ آن محبوب ما بر ما جور و ستم نمود و از ما جدائی گزید و این دل مسکین ما را چون کبوتر بیفگند و بکشت و ہیچ عزت صید حرم نداشت یعنی آن اندیشہ این نکرد کہ این صید حرم عشق است و کشتن صید حرم روا نیست قولہ

حاشا کہ رسم جور و نشان ستم نداشت		بر ما ستم ز بخت من آمد وگرنہ یار

معنے آنست کہ اینہمگی جور و ستم مذکورہ را کہ بر ما نمود از دست برگشتگی بخت ما بود یعنے بخت من تقاضاے وقت ہمین پیش آورد وگرنہ حاشا جور و ستم را از محبوب من گنجایش نیست چون احتمال جور و جفا لازمہ عاشق صادق است بنابران گوید قولہ

ہر جا کہ رفت ہیچکسش محترم نداشت		با اینہمہ ہر آنکہ نخواری کشید زو

اینہمہ اشارت بدعوی عاشقی خواری جور و جفا زو اشارۃ بمحبوب یعنی با اینہمہ دعوی عشق نمودن و احتمال جور و جفا نمودن و از و اعراض کردن آخر الامر ثمرہ اش ہمین است ہر جا کہ رفت و بہر کہ رو آورد

هیچکس عزتش نداشت و بجز ندامت حصولے نشد که وَمَن یُّهِنِ اللهُ فَمَا لَهٗ مِن مُّکْرِمٍ چون از
عاشق غیر از طلب عشق نمی پیوندد بناءبران گوید **قوله**

ساقی بیار باده و با مدعی بگو ‖ انکار ما مکن که چنین جام جم نداشت

ساقی مرشد باده عشق مدعی حاسد معنی آنست که اے مرشد من باده عشق و محبت الٰهی بیار و بما
حواله کن و اگر حاسدے از راه حسد سخنے درباره ما گوید اعتبار مکن بلکه از طرف ما بآن مدعی بگو که
انکار ما یان مکن و با ما بحسد پیش میا که چنین جام که کنایه از دل مصفا است جم هم نداشت چه جمشید از
جام خود هر چهار طرف عالم معلوم مینمود و در پیاله دل عاشق رموز عالم ملک و ملکوت مشاهده میشود پس
کسے که اینچنین جام بدست آورد باده عشق و محبت و معرفت حواله او نمودن اولے و انسب است چون
کار عاشق تجرید و تنزیه از دنیا و دین و عدم التفات باینها بناءبران گوید **قوله**

خوش وقت آنکسے است که دنیا و آخرت ‖ از دست داد و هیچ غم از پیش و پس نداشت

معنی آنست که خوش وقت آن عاشقی که بعشق معشوق بنوعے مستغرق گردید که دین و دنیا هر دو را از دست
داد و هیچ ملتفت باینها نگردید و هیچ غم اینها نداشت که ملتفت بودن باینها عقبه راه سالک است چون
از حصول عشق مراد حصول معرفة است بناءبران گوید **قوله**

هر رهروے که ره بحریم درش نبرد ‖ مسکین برید وادی و ره در حرم نداشت

معنی آنست هر سالکے که ره بمعرفت او نبرد مانند مسکینے که وادی راه کعبه را قطع نمود و بکعبه نرسید لے
بیحاصل و لاینفع و چون عاشق را بهتر از عشق کارے نیست و دل نانهادن بقول منکران گوید **قوله**

حافظ ببر تو گوے سعادت که مدعی ‖ هیچش خبر نبود و هنر نیز هم نداشت

معنی آنست که اے حافظ تو در عشق ثابت قدم باش و گوے سعادت از میان بر آر و بانکار مدعیان
از ره باز مایست و همچو ایشان مباش که مدعی که زاهد ظاهر پرست محروم میش از عشق جهت آنست که مر
او را هیچ از و خبر نبود و عشقے هم نداشت و گرنه محروم نماندی و یا آنکه حافظ تو اطاعت امر محبوب را کما ینبغی
بجا آر و مخالفت میار و غرور مکن مبادا که رانده گردی که مدعی که کنایت از شیطان است ترک امر محبوب
کرد و دعوی خود بینی نمود و زبان بتکبر برکشاد که اَنَا خَیْرٌ مِّنْهُ پس بحضیض مذلت افتاد مراد را هیچ خبر نبود
که ترک امر محبوب کمال عصیان است و عشقے هم نداشت و گرنه اینچنین بوقوع نیامدی و مردود نشدی والله اعلم

دل و دینم شد و دلبر بملامت برخاست   گفت با ما منشین کز تو سلامت برخاست

معنے آنست که ای محرمان همدم و ای همدمان محرم محرومی و مسکینی این بیچاره را نگاه کنید که در عشق آنمحبوب هرچه که داشتم همه برباد دادم تا حدی که دل و دین از دست رفت و با اینهمه استغنا محبوب نگرید که بملامت این بیچاره برخاست و گفت با ما منشین ای از بر ما دور شو و دعوی عشق ما منما که از تو سلامت برخاست ای شایان ما نیستی و با آنکه امید سلامت میداری و عاشق مراد خود هستی و هر که طالب مراد خود بود عاشق نیست و شایان وصل نه و چون راه عشق سراسر عجز و ندامت است گوید قوله

که شنیدی که درین بزم دمی خوش بنشست   که نه در آخر صحبت بندامت برخاست

معنے آنست که ای بیچاره مسکین این راه عجز و انکسار است تکبر و خودبینی را راه نه کدام کس را شنیدی که درین بزمگه خوش که حلقهٔ عاشقانست بنشست که نه آخر کار بعجز و ندامت برخاست که ما عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ و چون اظهار تکبر و خودبینی موجب خسر انست بنابران گوید قوله

شمع گر زان رخ خندان بزبان لافی زد   پیش عشاق تو شبها بغرامت برخاست

باید دانست که عاشقان دو نوع اند یکے طال اللسان دوم کل اللسان و کل اللسان از طال اللسان بمرتبه برترست اینجا از شمع عاشق طال اللسان مراد است رخ خندان روی محبوب عشاق عاشقان کل اللسان معنے آنست که هر عاشقے که بسبب در وجود شدن تجلی که کنایه از رخ خندانست لاف زد یعنی دعوے کنه معرفت نمود و اظهار تکبر و خودبینی نموده دم انا الحق زد آخر الامر ثمره اش بجز این چه دست داد که پیش عاشقان کامل که کل اللسانست شبها بغرامت برخاست و سر خود بباد داد و چون در چمن هرچه هست همه ظهور جمال اوست و طالب و خواهان اویند بنابران گوید قوله

در چمن باد بهاری ز کنار گل و سرو   بهواداری آن عارض و قامت برخاست

معنے آنست که تنها من عاشق و ثناخوان او هستم و اظهار حسن و جمال او میکنم بلکه در چمن هنگام بهار باد بهاری که بر سرو و گل وزیده و گل را تازه و خندان و سرو را سبز و ریان گردانیده بهواداری آن عارض و قامت مستعد گردیده یعنی اظهار حسن و جمال او میکند و بیان کمال و صنائع او می نماید و چون مشتاق لقا و عشاق او نه همین انسان اند بلکه ملائکه نیز بنابران گوید قوله

مست بگذشتی و از خلوتیان ملکوت   بتماشای تو آشوب قیامت برخاست

معنے آنست که در بادیهٔ عشق و محبت و معرفت چنان مست بگذشتی که انسان چه باکه از گروه ملائکهٔ تماشا
تو آشوب قیامت برخاست یعنی همگی گروه ملائکه مشتاق لقاے تو شده و برلے دیدن تو هجوم نموده
و یحتمل این بیت مبنی بمعراج است آنگاه این را صنعت التفات گویند که متکلم از کلامے و یا از قصه
بمدح کسے رجوع نماید باید دانست که عاشق را دو حالتست گاه صحو گاه محو در محو دم انا الحق میزند و در صحو
به عذر آن میگراید و نیز عاشق تا که بمعرفت ذات نرسیده و بمشاهدات تجلیات گرفتار است بموجب مغلوبی
دم انا الحق میزند چون از این گذشته بمقام معرفت رسید بعجز و الحاح میگراید بنا بران گوید قوله

پیش بالای تو پایز بگرفت از خجلت | سرو سرکش که بناز قد و قامت برخاست

سرو سرکش عاشق طال اللسان معنے آنست که عاشق طال اللسان که بناز قد و قامت برخاست
و قدم در صحن افتخار نهاد و در مقام لَیْسَ فِیْ جُبَّتِیْ سِوَی اللّٰہِ خرامیدن گرفت پیش بالائی تو یعنی در وقت
مشاهدهٔ ذات یا حصولِ معرفتِ تو از معائنه کمال و عظمتِ تو خجلت پا برداشتن نتوانست یعنی بعجز و تضرع
گرائید چون بایزید که در حالهٔ محو بود بانگ سبحانی میزد و چون بمقام صحو و معرفت ذات رسید بزبان عجز
گفتن گرفت گفت اَلْیَوْمَ کَافِرًا مَجُوْسِیًّا اَقْطَعُ زُنَّارِیْ وَاَقُوْلُ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ چون
عاشقانرا خود نمائی و خود فروشی سدِ راه است بنا بران گوید قوله

حافظ این خرقه بینداز مگر جان ببری | کآتش از خرقهٔ سالوس کرامت برخاست

معنے آنست که اے حافظ این خرقه خود بینی و خود فروشی دور کن شاید که ازین ورطهٔ هلاک که محرومی است
جان بسلامت بری چراکه آتش از خرقهٔ سالوس و کرامت برخاست یعنی قریب است که این خرقهٔ سالوس
و کرامت ترا در آتش هجران بسوزد قوله غزل

روضهٔ خلد برین خلوتِ درویشان است | مایهٔ محتشمی خدمتِ درویشان است

معنے آنست که روضهٔ خلد برین که کنایت از وحدت و معرفت است حصول آن بتوجه درویشان است
که عاشقان کامل اند و مایه سعادت دارین و مقبولی نظر حق خدمت درویشان است قوله

گنج عزلت که طلسمات عجائب دارد | فتح آن در نظرِ رحمتِ درویشان است

گنج عزلت کنایت از مشاهدات که حصولش در عزلتست اے مشاهدهٔ ذات حقیقی که مشتمل بر عجائب
و غرائبست و کشادنِ آن گنج بے نظیر رحمت درویشان معلوم قوله

قصر فردوس کہ رضوانش بدربانی رفت	منظرے از چمن نزہت درویشان است

یعنے قصر فردوس کہ رضوان خازان اوست از نزہتگاہ درویشان کہ مستملر مشاہدات تجلیات است نظرگاہے است وچون ملک ومال دنیا را اعتبارے نیست کہ فانی است الا ملک ومالے کہ درویشان را است مناران گوید قوله

از کران تا بکران لشکر ظلمست ولے	از ازل تا باید فرصت درویشان است

یعنے سلطنت عالم از شرق تا غرب سراسر ظلم وموجب وبال اما از ازل تا ابد سلطنت درویشان است قوله

ایدل آنجا بادب باش کہ سلطانی ملک	ہمہ از بندگی خدمت درویشان است

آنجا یعنے درخدمت درویشان قوله

دولتے را کہ نباشد غم از آسیب زوال	بے تکلف بشنو دولت درویشان است

دولتے کہ پاینده وباقی است در زوالے وفنائے ندارد دولت درویشان ست بے تکلف یعنے درین سخن تکلفے نیست قوله

بنده آصف عہدم کہ درین سلطنتش	صورت خواجگی وسیرت درویشان است

آصف عہد کنایہ از مرشد کہ درین سلطنتش درین سلطنت باطنی کہ مراد را حصول است مرآن مرشد را ظاہراو موصوف بصفت خواجگی وسیرت درویشان است قوله

آنچہ زر میشود از پرتو آن قلب سیاه	کیمیائیست کہ درصحبت درویشان است

چیزے را کہ از عکس وروشنائی آن وجود ناقصہ را زر خالص گرداے کامل کیمیا صحبت درویشان ست ویحتمل چیزے کہ از طفیل آن وجود ناقص بکمال رسد کیمیا عشق است کہ حصول آن صحبت درویشان است قوله

گنج قارون کہ فرو میرود از قہر ہنوز	خوانده باشی کہ ہم از غیرت درویشان است

گنج قارون کہ تا قیامت در قعر زمین میرود در کتبہا خوانده باشی کہ بسبب غیرت درویشان است و تصداش بسبیل اجمال چنین است کہ قارون ابن عم موسے بود وبحسن صوت نظیرے نداشت وخزائن وے بمرتبہ بود کہ کلید خزائن او شصت اشتری کشید وہر شتر شصت من بار بردار بود وہیچ کلید بوزن از مثقال زیاده نبود وبہر کلید چہل گنج کشاده میشد وسببش آن بود کہ چون تورات موسے نازل شد حکم شد کہ این

بآب زر نویس موسے ع گفت که این کتابے است بزرگ و مرا چندان استعدادے نیست که بآب زر
نویسم حق تعالے صنعت کیمیا بموسے ع عطا نمود موسے ع ثلثی ازان بهارون آموخت و ثلثے ازان
بخواہر خود که در نکاح قارون بود قارون از عیال خود در آموخت و از ہارون و یوشع نیز بدست آورد
تا بحدے شد که از مس طلاے ساخت تا روزے بزینت تمام که باید و شاید مع گنجہا بر قوم خود
نمودار کرد تا ہمہ را تمناے حصول روئداد کما قال الله قَالَ الَّذِيْنَ يُرِيْدُوْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا يٰلَيْتَ لَنَا
مِثْلَ مَاۤ اُوْتِيَ قَارُوْنُ اِنَّهٗ لَذُوْ حَظٍّ عَظِيْمٍ باوجود این جاه و مال در حکومت و خلافت مدخلے نبود
روزے بموسے گفت که رسالت ازان تست و خلافت و حکومت بہارون مرا خود منصبے نیست و
حال آنکه توریت از شما بهتر میخوانم موسے گفت که خلافت بہارون من از خود نداده ام بلکه بفرموده حق
قارون گفت من این سخن بے دلیل بصدق نمی شناشم موسے ع گفت ہر یکے از شما عصاے
در زمین نشانید ہر ہمہ چنان کردند علے الصباح عصا ہارون سبز گردید و آن قدر بار آورد که بر تمام
بنی اسرائیل قسمت کرد گویند که عصا موسے از شاخ بادام بود قارون گفت از ہمچو تو ساحر اینچنین بعید
نیست قارون مبغوض شده در خانه نشست چون معاملات موسے ہمہ بطبق فرمان الہی بود ہیچ
امرے از امور بقارون تفویض نمود قارون از راه تمرد بنی اسرائیل را از موسے متنفر ساخت موسے
بسبب قرابت که با قارون داشت صبر می نمود تا حق تعالے امر زکوة فرستاد تاد ایجاب زکوة او از ہر
چیزے ہزار یکے صلح کرد قارون باوجود این تخفیف چون اندیشید مال بسیار شد گفت اِنَّمَاۤ اُوْتِيْتُهٗ
عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِيْ یعنے این مال را بسعی و کسب حاصل نموده ام نه از مال قبطیان چون سائر
بنی اسرائیل من دادنی نه ام بلکه کینه موسے ع در دل کرد تا روزے بنی اسرائیل را بمہانی طلب کرد
بعد از فراغ طعام گفت که موسے ع شما را مطیع خود ساخته اکنون طمع در مال شما کرده ہمہ گفتند که تو سید
و بزرگترین مائی ہر چه فرمائی آن کنیم گفت مرا فکرے بخاطر آورده میخواہم که آنرا بتقدیم رسانم
و شما را از تکلیفات موسے وارہانم بنی اسرائیل ہمہ تحسین کردند و معاون او شدند گفت فلان
زن که در میان بنی اسرائیل بزناکاری مشہور است باید طلبید ہمچنان کردند و او را بدراہم و دنانیر
مفتون ساختند قارون طشتے پر از زر وعده کرد بشرطیکه موسے را بزنا متہم سازد او قبول کرد علی الصباح
قارون مجلسے بر آورد و ہمہ را طلب نمود موسے علیه السلام را نیز بمکر و فریب طلبید موسی قبول کرد

که سنت است اجابت دعوت چون موسی عم حاضر شد بموجب داب خود ابلاغ
که فرمود مجردی که زنا کند صد تازیانه اش زنند و اگر متاہل باشد سنگسارش کنند قارون گفت
اگرچه تو باشی گفت اگرچه من ہم قارون گفت بنی اسرائیل را گمان است که تو بفلان زن زنا
کرده گفت بنی اسرائیل را بر من این گمان نیست قارون گفت که آن زن را بخوانید حاضر کردند
موسی عم روی بآن زن کرد گفت ای زن انچه این مردمان برمن و تو گمان می برند آنچنان است
ترا سوگند بخدا است که از برکت موسی عم در توفیق بران بکشاد گفت حاشا وکلا ای نبی خدا که کسی
بر تو این گمان برد لیکن قارون مرا بمال فریفته گردانید تا تو این افترا کنم قارون از کمال خجالت سر
فرود آورد موسی عم بغایت آشفته شد سر بر زمین نہاد و گفت خداوندا دشمنان تو قصد فضیحت دوستان
تو نموده از برای دوست بر دشمن غضب فرست حکم شد که ما زمین را در حکم تو کردیم موسی رو بقوم کرد گفت
حق تعالی مرا بر قارون مسلط کرده چنانچه بر فرعون ہر که از تابعان من است از این مقام خود را
بیرون آرد ہمه بیرون رفتند مگر دو نفر که بقارون موافقت کرد موسی زمین را خطاب کرد که یا اَرْضُ
خُذِیْهِمْ فَاَتْبِلِیْهِمْ قارون استہزا میکرد و ناسزا میگفت چگونه زمین خواهد گرفت ناگاه پای وی تا کعب
زمین فرو برد قارون دریافت و باستغاثه در آمد بار موسی فرمود یا اَرْضُ خُذِیْهِمْ وَاَتْبِلِیْهِمْ ناگاه تا بسینه فرو شد
ہمچنین تا آنکه غرق شد و قارون ہر چند که بعجز و زاری گوشید موسی عم از کمال غضب رحم نفرموده و موکلان
زمین بحکم خدا ہر روز بقدر قامت فرو می برند روز دیگر بنی اسرائیل گفتند که مقصود موسی از ہلاک قارون
مال اوست موسی دعا کرد تا باغ و سرای و کوشک و گنجہا ہمه زمین فرو برد و ہیچ نگذاشت فَخَسَفْنَا بِهٖ
وَبِدَارِهِ الْاَرْضَ حق تعالی وحی کرد که ای موسی دیگر زمین را لفرمان کسی بر نیارم این خلاصه است تذکره

روی مقصود که شاہان بدعا می طلبند | مظہرش آئینه طلعت درویشان است

مقصود کنایت از مرادات دینی و دنیاوی شاہان کنایت از شاہان صوری و باطنی که سالکان
اند معنی مصراع ثانی آنکه جای برآمدن او دیدن روی درویشان است که بیک نظر ایشان
مطلب می رسند قوله

ای توانگر مفروش اینہمه نخوت که ترا | سیم و زر در کنف ہمت درویشان است

نخوت فروختن کنایه از اظہار عظمت و فخر است کنف پناه قوله

آنکه پیشش بنہد تاج تکبر خورشید
کبریائیست کہ در حشمت درویشان است

یعنی درویشانرا حشمت وکبریائیست کہ خورشید باین سربلندی پیش او پست ـ قوله

خسروان قبلہ حاجات ودعا اند ولے
سببش بندگی حضرت درویشان ست

یعنی خسروان کہ جاے پیش آمدو مرجع حاجات ودعاہاے خلق اند اما سبب آن بندگی درویشان ست کہ بسبب بندگی درویشان مرجع خلائق شدہ اند قوله

حافظ از آبحیات ابدی میطلبی
منبعش خاک درِ خلوتِ درویشان است

آبحیات ابدی عشق ومعرفت آلہی منبع جاے برآمدن وضمیر شین برآبحیات غزل

روزگاریست کہ سوداے بتان دین منست
غم این کار نشاط دل غمگین منست

معنے آنست کہ مدتیست کہ عشق معشوقان ورزیدن دین من است وغم این عشقبازی مایہ فرحت دل حزین من گشتہ یا ازین بتان عارفان کامل مراد باشد یعنی مدتیست کہ طلب عاشقان کامل دین من گشتہ ودر طلب این کار غمی کہ روے میدہد مایہ سرور دل غمگین من گردیدہ چون براے دیدن محبوبان چشمے باید کہ از لوث ہواے نفسانی وآرزوہاے جسمانی خلاص گشتہ باشد تا مشاہدہ جمال محبوبان نماید بنابران گوید قوله

دیدن روی بتان دیدۂ جان بین باید
وین کجا مرتبۂ چشم جہان بین منست

یعنی براے دیدن روے محبوبان چشم حقیقت بین کہ بوحدۃ رسیدہ باشد وخود را درین راہ سوختہ ودیدہ از ہمہ کثرت بردوختہ وچشم جہان بین مرا کہ نظر بر کثرت وہمے وخیالے میدارد این مرتبہ کجا وتحمل کہ چون بمعرفت ولی کامل نمیتواند رسید مگر کسے کہ بمقامات ولی رسیدہ باشد کہ اَلْوَلِیُّ یَعْرِفُ الْوَلِیَّ بنابران گوید کہ براے دیدن روے عارفان چشمے باید کہ از لباس ناسوتیہ برآمدہ بمشاہدہ عالم ارواح رسیدہ باشد واین مرتبہ مر چشم جہان بین را کہ بکثرت ملوثست کجا وچون موجب قوام عالم حسن محبوبان وجود عاشقان است بنابران گوید قوله

یار من باش کہ زیب فلک وزینت دہر
از مہ روی تو واز اشک چو پروین منست

معنے آنست کہ اے محبوب من با ما موافقت نما ومونس ما باش کہ آرایش فلک وزیبایش دہر یا آنکہ قوام فلک وعالم از ظہور حسن رخ تو واز اشکباری ما کہ کنایت از عشق ہست روے دادہ از ذکر

رفت وگفت، ای برادر میان ما وتو تفاوتیست چرا لیلی را نزد مجنون نمیبری گفت ما مجنون را محض دوست داریم بواسطہ غلبہ شوق نمیدہیم اگر باور نداری امتحان ... پدر لیلی لیلی را گفت بیا و در خود را ببین چون خواست کہ در آید مجنون از خانہ بدر بیامدہ بود کہ باد دامن لیلی نزد مجنون بر مجنون بمجرد دیدن دامن بیہوش شد وبیفتاد

سبب واراده سبب پس باید که یار من باشی گوید تا گوینده الله بر زمین خواهد بود قیامت نخواهد آمد و گوینده الله تا آنوقت است که ظهور نور محبوب حقیقی در عالم است وآن نور الحال روز بروز در کاہش است تا بحدے که در مشتاق اشتد ونجلی پوشیده شود آنوقت قیامت قائم گردد کل یوم امترازین معنی است وچون سخن که از روے عشق از دل پیدا می شود فرحت افزاے خاطر خلق میگردد وآن موجب تحسین میگردد بنابران گوید قوله

تا مرا عشق تو تعلیم سخندانی داد	خلق را ورد زبان مدحت وتحسین منست

معنے آنست که ازان روز سے که عشق تو مرا تعلیم سخندانی داد مدحت وتحسین من خلق را ورد زبان گردیده چون مشاہده عاشقان رابین التجلی والاستتار است بناران اران حالت استتار خود خبر میدهد که موجب تحیر است قوله

یارب آن کعبه مقصود تماشا گهه کیست	که تماشاگهه سلطان دل ودین منست

یارب کلمه ایست در ہنگام تحیر گویند یعنے اے پروردگار آن کعبه مقصود که کنایه از محبوب ومراد ارشاہم تجلیات است که تماشاگهه سلطان دل ودین من گردیده والحال که از مارو در نقاب گردیده معلوم نیست که تماشاگه کیست وکدام کس بتماشاے اوست ودر بعضے نسخه مصرع ثانی چنین دیده شده ؎ که مغیلان طریقش گل نسرین منست مغیلان طریق کنایت از شدائد وبلیات عشق است چون غنا واستغنا لازمه محبوب وفقر وعجز لازمه عشق است بناران گوید قوله

دولت فقر خدایا بمن ارزانی دار	کین کرامت سبب حشمت وتمکین منست

معنے آنست که اے بار خدایا دولت فقر وبیکسی رابمن ارزانی دار چراکه این کرامت یعنی فقر وبیکسی موجب حشمت ومرتبه منست چراکه عاشق آنست که فقیر وبیکس باشد وچون آن عاشق راآن باید که بکار ہا مخالف نفس باشد بنابران گوید قوله

واعظ شحنه شناس این عظمت گو مفروش	زانکه منزلگه سلطان دل مسکین منست

واعظ نصیحت گو کنایه از نفس ؎ وخَالِفِ النَّفْسَ وَالشَّيْطَانَ وَاعْصِهِمَا + وَإِنْ هُمَا مَحَّضَاكَ النُّصْحَ فَاتَّهِمِ + برخلاف نفس وشیطان باش عریان ستان مبر + ور نصیحت میکنند قول شان را متهم + شحنه کنایه از عقل معاش سلطان کنایه ازحق معنے آنست که اے نفس نصیحت گو ترا عقل میشناسد

ومنزلت سید بدو میگوید که نفس را خود حق است که مرکب اوست از پرورش او غافل مباش ولبشناخت خود غره مشو وبدین گفتگوے او ازره مرد وعظمت خویش بر من مفروش واز راه سرزنش برین مخروش که دل سکین من منزلگاه سبحان است اگر تراشخه شناسی مرالسلطان غلبه ترا بر من چه جا ونصیحت تو مرا چه زیبا۔ قوله

از که دریاگری آموخت خیال تو مگر	رهنمایش شده این اشک چو پروین منست

دریاگری خاصه دریا معنے آنست که اے محبوب من خیال تو این خاصه دریا که گوهر فشانی است از که آموخت محض از انست که اشک پروین مثال من ممد ومعاون اوگردیده و چون مدار کار عاشقی بر فنا است تا که فانی نشود بمراد نرسد وآن موقوف بتجلی ذاتی قهاریست ونیز کار معشوق مدام عاشق کشی است بنابران گوید قوله

رسم عاشق کشی وشیوهٔ شهرآشوبی	کار آن شوخ سیه جردهٔ شیرین منست

سیه جرده سبزرنگ مراد ازان معشوق ونیز تجلی ذاتی که سیاه است یعنے رسم عاشق کشی ودار الملک وجود عاشق را زیر وزبر ساختن کار آن شوخ سیه جرده شیرین منست که تجلی ذاتی قوله

حافظ از حشمت پرویز دگر قصه مخوان	که لبش جرعه کش خسرو شیرین منست

پرویز نام پسر هرمز بن نوشیروان وخسرو ونیز می گفتندش واو تاجے داشت بوزن شصت من مرصع بجواهر نفیس وتختش از عاج وساج مکلل ومرصع بود وشکل اقالیم زمین وفلک البروج در و ثبت کرده وآنرا بطاقے درآورده وبر و طلسمے بود از شیر وگوزن سر بر طاسی وغلوله کم از گوے چون یکساعت گذشتی آن گوے از دهان شیر در طاس افتادی واورا چهار دست فرش بود که بهر دستے فصلے از فصول نگاشته وشطرنجش یکطرف از یاقوت وطرفے از زمرد تراشیده بودند ونردے داشت که وشت یکجا نبش از بسد ودوم از فیروزه وادرا دویست مثقال زر افشار بود وچون بار وادی ازان زر دست صور نهاے خوب ساختی وشکستی وخوانش مرصع بجواهر نفیس وکاسهاے زر وسبز از زمرد راگنج باد آورد وگنج عروس وگنج دیبه خسروی وگنج افراسیاب وگنج سوخته وگنج خضرا وگنج شادآورد ونیز پیلی سفید داشت وبزرگ تر از همه پیلان از غایت سفیدی بدرخشیدے وبارید ونکیسا مطربان او بودند وشیرین زن ومعشوقه او بود۔ غزل

روشن از پرتو رویت نظرے نیست کہ نیست	منت خاک درت بر بصرے نیست کہ نیست

درین غزل نفی در نفی اثبات است معنے آنست ہر نظرے کہ او شناسی کمال حاصل نمودہ و در ہر جا جلوہ تو میماید روشن از مشاہدہ روے تو است و ہر بصرے کہ بمعرفت تو رسیدہ و آثار شہود معاینہ مینماید منت خاکدرت بروست اے بطفیل آنکہ چشم بر خاکدرت سائیدہ تا باین مرتبہ رسیدہ و کیتل ہر ذلّے را فروغے و ہر صفتے پرتوے از ذات اَللّٰہُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ است ؎ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ ۔ وَھُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ و محتمل کہ مرتبہ ولایت و نبوت در حضرت سرور جہ اتم و اکمل است و ہر نبی و ولی از پرتو مشکوۃ نبوت و ولایت او صلعم بقدر استعداد خود مستفیض و مسترشد فکل نبی و ولی نبوتہ و ولایتہ حسنۃ من حسناتہ قولہ

آب چشمم کہ بر و منت خاک درتست	زیر صد منت این خاکدرت نیست کہ نیست

معنے آنست کہ آن چشم من کہ بر و خاک درتست چہ بسبب اشتیاق خاک در تو روان گردیدہ عزیز دارد بواسطہ آن ما را ممنون احسان خود کن کسے نیست کہ ممنون صد منت اینجا نیست قولہ

ناظر روے تو صاحب نظرانند آرے	سر گیسوے تو در ہیچ سرے نیست کہ نیست

معنے آنست کہ صاحب نظران کہ عاشقان کامل اند بہر چیزے و بہر شئے کہ مے بینند در ان مشاہدہ جمال تو مینمایند کہ مَا رَأَیْتُ شَیْئًا اِلَّا وَرَأَیْتُ اللّٰہَ فِیْہِ آرے سر گیسوے تو اے تجلی ذاتی تو در ہر سریست و این فیض عام تو کسے محروم نیست اَلَا اِنَّہٗ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ و چون کار عاشق خونبار یست بناران گوید قولہ

اشک غماز من ار سرخ بر آمد چہ عجب	خجل از کردۂ خود پردہ دری نیست کہ نیست

غماز چغلخور از کردہ خود بسبب عمل خود معنے آنست کہ اشک غماز من اگر خونباری بر آمد جاے عجب زیر کہ او پردہ دریست و ہر پردہ در آخر الامر بسبب عمل خود خجل و خونبار گردد چون گریہ موجب رفع ندامت و عفو تقصیر میباشد بناران گوید قولہ

تا بدامن نہ نشیند ز غبارت گردی	سیل خیز از نظرم رہگذری نیست کہ نیست

معنے آنست کہ این گریہ من براے آنست کہ شاید در راہ عشق از ما تقصیرے بوقوع آمدہ باشد سا را از ان غبار اندوہ بدامن حال تو رسد این گریہ من بجاے رسید کہ ہر رہگذرے کہ ہست

تا بدامن نہ نشیند ز غبارت گردی سیل خیز از نظرم رہگذری نیست کہ نیست

ردان سیلی از چشم من جاریست و چون راہ عشق محض اختیار شدہ اند است وآن کار ہر کسے نیست بنابران گوید قولہ

نازکان را سفرِ عشق حرام ست حرام	کہ بہر کام درین رہ خطری نیست کہ نیست

معنے آنست کہ نازپروردان خانہ خوبی و تن آرای راشایان نیست کہ راہ عشق بس سخت است کہ العشق تمام المحنۃ والبلاء و درین رہ بہر قدم خطرے ہست و چون راہ عشق اعظم ترین نعما است کہ مدعیان بدین نعمت عظمے نرسند بنابران گوید قولہ

تا دم از شام سر زلف تو ہر جا نہ زند	با صبا گفت و شنودم سحرے نیست کہ نیست

شنیدم

معنے آنست کہ چون بشاہراہ عشق درآمدم وخوبی آنرا دریافتم بنابران ہر سحرے کہ ہست مرا با صبا کہ مرشد وقتست گفتگوے ونجے است بدین جہتہ تا دم از وصف شام سر زلف تو کہ کنایہ از جذبۂ عشق است نزندا ے خوبی او فاش نکند تا مدعیان بحال خود مانند و چون راہ عشق سراسر سکینی وبیکسی است بنابران گوید قولہ

شیر در بادیۂ عشق تو روباہ شود	آہ زین راہ کہ در وی خطری نیست کہ نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من راہ عشق تو راہے است کہ شیران یعنی عارفان کامل بمنزلہ روباہ میگردند وعجز وتضرع مینمایند ۵ در ہر بیر زن میز دبیمبر ؛ کاے زن دردعایت یاد م آور ؛ مشوغرہ کہ شیران شکاری ؛ درین رہ خواستند از مور یاری ؛ افسوس ازین راہ کہ سراسر خطرات وآفات ہست و چون عشق مرعاشق را در معرض نیستی میکشد۔ قولہ

از وجود اینقدرم نام و نشان ہست کہ ہست	ورنہ از ضعف درینجا اثرے نیست کہ نیست

معنے آنست کہ در عشق بجاے رسیدہ ام ومحو گردیدہ ام کہ از وجود ہمین قدر نام ونشان است کہ ہست گویند نام ہستی دارم والا نہ ہر چہ کہ اثر ونشان کمال ضعف است در وجود من موجود است اے ضعف بحد کمال وچیزے باقی نماندہ چون سامع محجوبست وبا کثافت بادی چون وے سخن توانگفت کلموا الناس علے قدر عقولہم ازینجہتہ سخن را کہ چون آفتاب جہانتاب است در پس غمام حرف وصوت کردہ موافق دیدہ نادیدہ این خفاش طبعان برون باید آورد وگرنہ باعیسے منشان آفتاب مسندان نہ چنین دم زدن ونہ اینچنین سخن گفتن در مجلس روحان سخن نے حجابست وبے پوست چون باآنان کہ باحجاب وباپوست اند

اگر سخن بیجا گوئی پوست شان از تنان کنده شود و پردهٔ غفلت در دیده لیکن ایشان ازین حرفہا
ویریشان میشوند پس با ایشان سخن گفتن مصلحت نیست بناءً بران گوید قوله

مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز	ورنه در مجلس رندان خبری نیست که نیست

معنے آنست که هرچه از اسرار ہاے نہانی و راز ہاے پنہانی بر تو مکشوف شد مصلحت ہمین است که در
اظهار آن نکوشی و از عوام نهان داری که ایشان طاقت فہم آن ندارند مبادا که به انکار پیش آیند و الا در
مجلس عاشقان ہر چیزے که ہست آنجاست و ایشان خود واقف اسرار اند و نیز معنے آنست که ہیچ پیدا
که موجب اخفاے راز حبیب مگر ایشان قوت افشاے آن را یا مصلحت در افشاے آن راز نمی بینند
که افشاے سر الوہیت کفر دیگر اَلْقَهُ مَا سِرًا لِلّٰهِ فَلَا تَفْشُوْهُ ہمچنین در افشاے ہمہ اسرار قوله

از خیال لب شیرین تو ای چشمهٔ نوش	غرق آب عرق اکنون شکری نیست که نیست

چشمهٔ نوش شکر کنایت از محبوب معنے آنست که اے محبوب من ہر محبوبے که ہست از خیال لب
شیرین تو که لطف تست غرق آب عرق است یعنی ہیچ یکے نیست که توجه بلطف تو نداشته باشد و
این نہال در مزرعهٔ جان نکاشته باشد و محتمل اے محبوب من ہر محبوبے که ہست از خیال
لب شیرین تو یعنے از دیدن کمال لطافت و ملاحت تو غرق آب انفعال است و چون در رسیدن
فیض آلہی از انجانب نقصے و بخلے نیست لیکن مدار او بر استعداد است بناءً بران گوید قوله

من ازین طالع شوریده برنجم ورنه	بهره مند از سر کوئیت دگری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من ہر کسے که ہست فیض از جناب تو شامل حال اوست الا که من و این
محض شوریدگی طالع من است که استعدادے ندارم و گرنه از جانب تو بخلی نیست و چون کار معشوق
مدام استغنا و جفا و کار عاشق محبت و وفا بناءً بران گوید قوله

شمر کین مکن خسته چه بندی که بہا	در میان دل و جانم کمرے نیست که نیست

اے محبوب من از برائے من خسته دل مند ہرچه کمر کین مے بندی و ہیچ مداواے من نمی پردازی که
مراد در دل و جان ہرچه طریق درویشی است مہیا است و چون کار معشوق مدام ناز و استغنا گوید قوله

تو خود ای شعلهٔ رخشنده چه در سر داری	که کباب از حرکات جگری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من بعالم ہر جگرے که ہست از آتش غمزه و ناز که کنایت از جلوه دادن

واستغنا کباب گشته معلوم نیست که تو ازین که دل عالمے را سوخته چه در سر داری و خیال تو چیست
وچون کار معشوقان اکثر بیوفائی است بنابران گوید **قوله**

غیر ازین نکته که حافظ ز تو ناخشنود است | در سراپای وجودت هنری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من ذات تو جمیع صفات حمیده است و هر هنرے که هست در وست الا همین که حافظ از تو خشنود نیست که با معنا میکنی چنانچه جاے دگر خود گفته که ؎ جز اینقدر نتوان گفت در جمال تو عیب * که خال مهر و وفا نیست روے زیبا را * واین سخن اگرچه بے ادبی است لیکن کلّموا الناس علیٰ قدر عقولهم

غزل ؎

روی تو کس ندید و هزارت رقیب هست | در غنچه هنوز و صدت عندلیب هست

اشکال این بیت آنست که منظر یعنے باطن حق سبحانه را باوجود اینهمه گلها شگفتن غنچه گفتن وباوجود این ظهور مفصل مجمل قرار دادن نمی زیبد جواب آنست که چون شیونات الٰهیه نامتناهیه اند و هرچه بوجود آمد تناهی دارد پس آن در نهایت جمیع شیونات را نظر بشیونات نامتناهیه باقیه غنچه گفته داگر باعتبار شهود شیونات موجوده گل گوید نیز شاید ؎ شگفته شد گل حمرا و گشت بلبل مست * معنے آنست که اے محبوب من بکنه ذات تو هیچکس نرسیده که هزاران هزار موانع اند از تجلیات و شیون ذاتیه و اعیان ثابته و عجیب تر آنست که در غنچه یعنے در چندین پرده نور و ظلمت نهانی چگونه روے تو کسے ببیند چندانکه ظهور کردی مستورگشتی و هنوز در آرزوے بوے آن گل خوش بو صد هزار عاشق بیقرار اند و در عشقیه فانی حمید اند معنے این بیت چنین دیده شده که روے تو جز تو کسے ندیده عرفت ربّی بربّی و مراد از رقیب دین و دنیا و کفر و اسلام و امر و نهی و طاعت و معاصی و احکامهاے شرع و هزاران تکلیفات عقل که در پیش است اینهمه رقیبان آرزوے اند ازین جنس است ؎ ره عقل جز پیچ در پیچ نیست * بر عاشقان جز خدا هیچ نیست * و نیز رقیب فکر و عقل و هوش دیگر مراد از رقیب چشم و رخ و خال و زبان و گوش و دست و پا وسائر اعضا اینهمه رقیبان آرزوے اند اما اینها رقیب هم و حبیب زیرا که ظهور هم اینست و حجاب هم این و همین حجاب ظهور شد و همین ظهور حجاب پس چون حجاب برخیزد ظهور برخیزد و چون ظهور برخیزد چندین ذوق و شوق باکه انگیزد و مراد از غنچه دلست و طالبان عندلیب وار گرد برگرد آن طوقها دارد چون ناگاه باد عنایت بوزد و آن غنچه دهان بسته یکایک بشگفد و از بوے آن عاشق عندلیب وار مست

دیجور گردد و در ظهور حبیب رقیب فانی گردد و عبارت رقیب و عندلیب تا آن زمان است که او در پرده است و چون از پرده بیرون آید کس در میان باید آنگاه در دوق ملک چنان دیوانه گردد که هیچ بیگانه و یگانه را مدخل نماند درین میانه اگر بگوش جان بشنوی هردم بانگ انا الحق از هر سنگ خیزد و خزاین بانگ تا نگردد در عالم نیست اما این زبان حال و منصور بقال آمد تا وی را پاره پاره کردند و سوختند و خاکسترش بباد دادند اما این بانگ را نتوانست برداشت پس معلوم شد که آن بانگ از منصور بود اِنِّی اَنَا اللّٰہ از درخت برآید و درخت در میان نه عجب که از منصور برآید و منصور در میان نه و چون عاشق را باعتبار باطن دمے از معشوق جدائی نیست گوید قوله

هرچند دورم از تو که دور از تو کس مباد		لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست

معنے آنست که اے محبوب من هرچند که بصورت از جناب گردون مآب تو دور افتاده ام که هیچکس از تو دور مباد لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست که باعتبار معنی با توام دیگل اگرچه باعتبار صورت جسمانیه از راه فرق هوای نفسانیه از تو دورم که هیچکس از تو دور مباد لیکن هنوز با خود این وصل تو عنقریب است که خود فرموده نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ و چون همه کس عاشق اوست سایران گوید قوله

گر آمدم بکوے تو چندان عجیب نیست		چون من درین دیار فراوان غریب هست

معنے آنست که اے محبوب من اگر خسته غریب بکوے عشق تو در آمدم و دعوی عشق نمودم عجب مدان چراکه چون من در کشور عشق تو هزاران هزار دلداده و گشته اند یعنے تنها من عاشق توام بلکه علی الحده کشته میدان محبت تست و چون در کوے عشق محرومی نیست گوید قوله

عاشق که شد که یار بحالش نظر نکرد		ای خواجه درد نیست وگرنه طبیب هست

معنے آنست که درین زمانه بسیار بوالهوسان دعوی عشق مینمایند و میگویند که محبوب هیچ ما التفات نشد بنابران گوید که عاشق که شد که یار بحال او نگاه نکرد یعنے هرکه در راه عشق مردانه در آمد البته محبوب بغمخواری او کوشید آن کسانے که محروم اند از این جهت است که درد عشق ندارند مزور خود را عاشق نام نهاده اند و الا نه طبیب موجود است و هیچ بخلی از جانب طبیب نیست اما چون طبیب درد نه بیند کرا دوا دهد و چون لازم عاشق است که آزار کسے نرساند و بقدر وسع بغمخواری او کوشد گوید قوله

اے دل مجوے خاطر آزار کائنات		گر کار خوشدلی که چو ما را نصیب هست

معنے آنست کہ اے دل من چون ما را از کار خوشدلی کہ محض عطاے عشق یا مشاہدات تجلیات و معرفت رب الارباب است بہرہ است پس میباید کہ آزار خاطر کائنات روا نداری یعنے اگر ایشان بجنگ برخیزند و بانکار پیش مے آیند مر ایشان را رنجانی دیا آنکہ چون اللہ تعالےٰ بتو عطا نمودہ و ایشان از تو طلب دارند تو ہم برایشان عطا نما اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰہُ اِلَیْکَ و چون در نظر عاشق ہمہ جا ظہور محبوب حقیقی است گوید قولہ

در عشق خانقاہ و خرابات فرق نیست	ہر جا کہ ہست پرتو روے حبیب ہست

معنے آنست کہ در عشق خانقاہ و خرابات نظر نباید کرد چرا کہ ہر جا ظہور روے محبوب است پس در طلب رضاے او باید بود و در پے این و آن نباید سند و نیز از خانقاہ عزت و خرابات رسوائی یعنے در عشق عزت و رسوائی برابر ست نہ عزت بخدا میرساند و نہ خواری از و میراند پس عاشق را باید کہ بعشق ساعی باشد و بر این و آن نپردازد و محتمل کہ عشق مراد ظہور ذات حق است یعنے در ظہور ذات حق کہ در خانقاہ و خرابات ست فرقے نیست و این ظہورات متنوعات و تجلیات متکثرات در وحدت ذات جلال و جمال صفت قادح نیست ما الوجہ الا واحد غیر انہ اذا انت تعدد والمراد ما تعدد پرتو آفتاب کہ برزمین می افتد در حدوات متعدد و متکثر مے نماید و اگر بر شیشہا متلون تابد سر جا بہر رنگے نماید و در نفس از الوان مبر است و اگر بر قاذورات افتد ہیچ نقصان در وپید انشود چنانکہ بر لعل افتد ہیچ شرف زیادہ نگردد جمیع صور مظاہر نور حق اند خواہ ذہنی خواہ خارجی خواہ ناقص خواہ کامل قال اِنَّ اللّٰہَ یَتَجَلّٰی یَوْمَ الْقِیٰمَۃِ لِلْخَلْقِ فِیْ صُوْرَۃٍ مُنْکَرَۃٍ فَیَقُوْلُ اَنَا رَبُّکُمُ الْاَعْلٰی فَیَقُوْلُ نَعُوْذُ بِاللّٰہِ فَیَتَجَلّٰی فِیْ صُوْرَۃِ عَقَائِدِہِمْ فَیَسْجُدُوْنَ فَقَالَ اِنَّ الْحَقَّ یَتَجَلّٰی یَوْمَ الْقِیَامَۃِ بِصُوْرَۃِ النُّقْصَانِ فَیُنْکِرُوْنَہٗ ثُمَّ یَتَحَوَّلُ بِصُوْرَۃِ الْکَمَالِ یَعْتَقِدُہَا النَّاسُ چون غرور و تکبر شر الخصال من النساء والرجال است بنا بران گوید قولہ

آنجا کہ کار صومعہ را جلوہ مے دہند	ناقوس و دیر و راہب و نام صلیب ہست

ناقوس چوبیست کہ بجاے بانگ نماز زنند راہب زاہد ترسایان صلیب خط سہ گوشہ از زر و نقرہ و مس و چوب و امثال آن برہمن در زنار بندند معنے آنست کہ جاے کہ مسلمانان حق پرست عبادت میکنند علامت کفر نیز بحسب امکان موجود است پس باید کہ عابدان بعبادت خود مغرور نگردند مبادا کہ کفر باسلام مبدل گردد و نیز الفاظے کہ در مصرع ثانیست عشق مراد است معنے آنست کہ در سرے کہ اسلام تمکن گرفتہ عشق را البتہ مدخلے است و چون این کلام سراسر عشق است گوید قولہ

فریاد حافظ اینہمہ آخر بہرزہ نیست	ہم قصۂ غریب حدیث عجیب نیست

بہرزہ بیہودہ معنے بیت واضح است حاجت تقریر ندارد **غزل**

رواقِ منظرِ چشمِ من آشیانۂ تست	کرم نما و فرود آ کہ خانہ خانۂ تست

ایں غزل درجدائی مرشد فرمودہ رواقِ منظر چشم مردمک دیدہ کذافی اصطلاح الشعراء معنی آنست کہ اے محبوب من مردمک دیدۂ من جائے نزول تست یعنی برائے تو مردمکِ دیدہ را مہیا کردہ ام پس کرمے نما و درین خانہ فرود آی کہ ایں خانہ محض خانۂ تست دیگر را گنجائش نہ و چوں بیشتر کار معشوقان استغنا است گوید **قولہ**

بزلف و خال و خط از عاشقان ربودی دل	لطیفہائے عجب زیرِ دام و دانۂ تست

زلف جذبۂ عشق خال نقطۂ ذات کنایہ از وحدت خط کنایت از صفات و نیز زلف و خال و خط کنایت از جذبات عشق و نیز مشاہدات کہ سے خال و خط و ناز و غمزہ جبین پیشانی ابرو اینہمہ نقش تجلیہا است بردل نقشبند معنے آنست کہ اے محبوب من اول بسلسلۂ محبتِ خود مارا گرفتار کردی و بجذبۂ عشق تاراجِ دلِ ما نمودی و مازالحال بے نیازی را کار میفرمائی و ہیچ بمداوائے ما نمے پردازی اینچنین لطیفہائے عجب کہ اول بخود فریفتن و باز استغنا را کار فرمودن خاصۂ تست چوں توجہ دل عاشق مدام بجنابِ معشوق است گوید **قولہ**

دلت بوصلِ گل ای بلبلِ سحر خوش باد	کہ در چمن ہمہ گلبانگ عاشقانۂ تست

بلبل سحر کنایہ از مرشد است دل تو بوصل کہ محبوب حقیقی است خوش باد کہ ہموارہ بارشاد طالبان و در دنیا حقائق و معارف ترانۂ تست چراکہ در چمن مجلس مسترشدان ہمہ گلبانگِ عاشقانۂ تست اے منتظر قدوم فیض لزوم تو اند و بدعا گوئی تو چوں علاجِ دردِ عاشق کہ مسترشد است بغیر توجہ و لطف معشوق کہ مرشد است نتواند شد ناچار گوید **قولہ**

علاجِ ضعفِ دلِ ما بلب حوالت کن	کہ این مفرح یاقوت در خزانۂ تست

لب مراد لطف سے لب کہ شیرین جوے سے لطفِ حد است و مفرح دوائی آمیختہ معدنیات بجہتہ دفع خفقان و سوزاک دہند و مقوی و فرحت دہندہ و اینجا استعارۂ لب معنی آنست کہ علاج صحیحہ دل علیل امراض قلبِ مراکہ توجہ و لطف تست حوالہ نما چراکہ این مفرح یاقوت یعنے فضل و لطف کہ

که شفاء بیماران عشق است در خزانهٔ تست پس دربارهٔ ما کن تا بکام دل رسم اگرچه قوله

بتن مقصرم از دولت ملازمتت　　ولی خلاصهٔ جان خاک آستانهٔ تست

معنی آنست که اگرچه باعتبار جسم گرفتار بعدم لیکن خلاصه جان که دل وروح است مدام متعلق بآنجناب است
وچون عاشقِ کامل آنست که بهیچ وجه وبهیچکس وهیچ چیز ملتفت نگردد بنابران گوید قوله

من آن نیم که دهم نقدِ دل بهر شوخی　　در خزانه بمُهرِ تو ونشانهٔ تست

معنی آنست که ای محبوب من من آن نیم که ملتفت بهر ساده روئی گردم ودرِ دلِ من تا حال همچنان
سربسته بمهر ونشان تست ومحبت غیر در وراه نیافته وچون در عالم هرچه هست مطیع امر معشوقست بنابران گوید قوله

تو خود چه لعبتی ای شهسوار شیرین کار　　که توسنی چو فلک رام تازیانهٔ تست

رام تازیانه یعنی مطیع امر معنی بیت اظهر من الشمس است وچون کار معشوق مدام عشوه دهی وفریب بخشی
است بنابران گوید قوله

چه جای من که بلغزد سپهر شعبده باز　　ازین حیل که در انبانهٔ بهانهٔ تست

معنی آنست که ازین عشوه ها وفریبها که در ذات تو مضمر ست اگر من مسکین فریب خورم جای عجب نیست
چه جای من بلکه سپهر شعبده باز که فریب دهندهٔ عالم است بدست عشوها وفریبهای تو گرفتار ست وچون
کلام حافظ موزون ومشتمل بر فصاحت وبلاغت است وآن موجب فرحت دلِ غمگین ست بنابران گوید قوله

سرود مجلست اکنون فلک برقص آرد　　که شعرِ حافظِ شیرین سخن ترانهٔ تست

خطاب بمعشوق است فلک مفعول ترانه معنی بیت اظهر ست حاجتِ تحریر ندارد غزل

رهیست راه عشق که هیچش کناره نیست　　آنجا جز آن که جان بسپارند چاره نیست

معنی آنست که غواصان دریای محبت وملاحان بحارِ مودت از حقیقت عشق چنین خبر داده اندکه
عشق رهیست لا انتهاء له که انقطاع آن هیچ نوع صورت پذیر نیست بلکه درین راه جز جان
سپردن چاره نیست که اَلعِشقُ اَوَّلُهٗ حُرقٌ وَاٰخِرُهٗ قَتلٌ وچون از عشق بهتر واز محبت کاری
نیست بنابران گوید قوله

هر دم که دل بعشق دهی خوش دمی بود　　در کارِ خیر حاجتِ هیچ استخاره نیست

معنی آنست که هر دمی که در عشق گذرد خوش دمیست که دمی با عشق بهتر از چلساله عبادت بی عشق

پس باید که خود را در دریاے عشق اندازی تا گوهر مراد بدست آری و دریں کار تاخیر سوزد و اندیشہ مما کہ کاریست نیکو و در کار خیر حاجت ہیچ استخارہ ندارد و باید دانست کہ عقل شحنہ ایست در شہرستان بدن کہ کار او ہمہ جاسوسی و حیاپوسی نخواہد کہ عاشق در کوے معشوق یک قدم نہد و ہر قدم رہبے روے سے آرد بناران بسگ گوید قولہ

مارا بمنع عقل مترسان و مے بیار	کان شحنہ در ولایت ما ہیچکارہ نیست

معنے آنست کہ اے منکر مارا ازین مترسان کہ عقل تو مانع خواہد گشت زیراکہ شحنہ کہ در ولایت ماست اے عقلے کہ در بدن ماست ہیچکارہ نیست اے سرکش نیست بلکہ تابع ماست و یا آنکہ عقل معاش ندارم کہ ہیچکارہ ایست بلکہ عقل معاد دارم کہ مدد عشق است و چون عاشق را ہرچہ میرسد از مرگ و حیات و رنج و گنج مدوست نسبت کنند چراکہ نسبت بغیر نمودن ترکست بناران گوید قولہ

از چشم خود بپرس کہ مارا کہ مے کشد	جانان گناہ طالع و جرم ستارہ نیست

از چشم مراد غمزہ از ذکر سبب و ارادہ مسبب معنے آنست کہ اے محبوب من این غمزۂ تو کہ ظہور مخفا است مارا در معرض ہلاکت آوردہ تہمت گناہ بر طالع و ستارہ نیست کہ این ہیچکاران خود وجودے ندارند در وجود محتاج اند صرم در وجود غیرے از ایشان چہ آید و چون مشاہدہ کمال محبوب غیر از چشم پاک از تیرگی اعراض نفسانی و علل ہواے جسمانی نتواند شد گوید قولہ

او را بچشم پاک توان دید چون ہلال	ہر دیدہ جاے جلوۂ آن ماہ پارہ نیست

معنے آنست کہ عاشق مادام کہ مبرا از علل صفات بشری نگردد و متصف بصفات قدسیہ نشود نظارہ محبوبیت قال نشود چنانچہ ہلال را بہمان چشم تواند دید کہ خالی از امراض باشد و چون طریقہ رندی ارسی ور القدر ہست گوید قولہ

فرصت شمر طریقۂ رندی کہ این نشان	چون راہ گنج بر ہمہ کس آشکارہ نیست

معنے آنست کہ اے عاشق اگرچہ طریقہ رندی کہ کنایۃ از عشق و آزادی کونین و عدم ریاست بدست آمد غنیمت دان کہ این طریقہ مانند راہ گنج از نظر مردمان مخفی است کہ کسے بدیں رہ نمیرود و چون کار معشوق مدام استغنا است گوید قولہ

نگرفت در تو گریۂ حافظ بہیچ روے	حیران آن دلم کہ کم از سنگ خارہ نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من در حیرتم آیا طینت تو بکدام شدہ کہ اینہمہ گریہ و زاری کہ در عشق تو

نموده ام ذره در دل بیرحم که در سختی کم از سنگ خاره نیست تاثیر نکرده غزل

روزه یکسو شد و عید آمد و دلها برخاست	مے ز میخانه بجوش آمد و می باید خواست

روزه کنایه از ابتداء حال که ایام زهد و پارسائیست عید آوان مشاهدات مے عشق و محبت میخانه دل می باید خواست طلب باید کرد قوله

نوبت زهد فروشان ریائی بگذشت	وقت شادی و طرب کردن رندان برخاست

زهد فروشان ریائی مُرا می رندان کنایت از عاشقان معنے آنست که ایام زهد و پارسائی که جهت تصفیه بکار بود بسر آمد و آوان مشاهدات تجلیات از در درآمد و دلها نرم گشت و فوارهٔ عشق و محبت از دلم جوش زد مرشدے میباید جست و طالبش میباید شد چراکه ایام زهد فروشان ریائی رفت و وقت شادی رندان درآمد چون هر کسے بموجب کُلّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ شادان است بنابران گوید قوله

چه ملامت کند آنکس که چو ما باده خورد	این نه عیبست بر خورده دلان وین نه خطاست

معنے آنست که کسے همچو ما باده خورد اے بعشق ورزی اشتغال نماید چه ملامت کند که او نیز هم پیشهٔ ما گردید و یا آنکه برلے چه بملامت پیش آید که عشق ورزیدن نزد دانایان عیبے و خطاے نیست و چون میخواری که کنایه از عشقبازیست و اختیار طریقه ملامتیه است عیبے چنان نیست که موجب خلل باشد بنابران گوید قوله

این نه عیبست کزان عیب خلل خواهد بود	ور بود عیب چه شد مردم بے عیب کجاست

معنے آنست که این میخواری که کنایه از عشقبازیست یا میخواری ظاهر ست عیبے نیست و گناهے نه که حق عبد بدو تعلق داشته باشد و راه عفوش انباشته دارد و خللے پدید آید که عفو را نشاید بلکه حق الله است که امید عفو دران بیشتر لانه ارحم الراحمین واکرم الاکرمین پس عیب نباشد و هیچکس خاطر خود ازین اندیشه نخراشد کما قال الله يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا ور بود عیب چه شد دانی که بے عیب خداوند پاک است و بنده پر تقصیر که خلقتش از خاک است چون ریا بدتر از میخواری است بنابران گوید قوله

ما نمردان ریائیم و حریفان نفاق	آنکه او محرم سرّ است بر احوال گواست

معنے آنست که ما مردان ریائی و حریفان نفاق همچو دیگران نیستیم که کوس صلاح و ورع بر در زنیم

وانکه او محرم سر است یعنی خدا تعالی درینحال مرین سخن گواه است که در روئے نمیگوییم چون عدم ریا لازمہ عاشق است سابران گوید قوله

فرض ایزد بگذاریم و بکس بد نکنیم	وانچه گویند روا نیست بگوئیم روا ست

آنچه گویند روا نیست اشاره بطریق ملامتیه جهد در عدم ریا یعنی مارا باید که حلال خدارا حلال دانم وحرام را حرام و سائر فرض و واجبات بجا آرم و کسے را نرنجانم و نیز در حصول اخلاص وعدم ریا ساعی باشم وجد و جهد کما ینبغی بجا آرم واگر گویند که در پے عدم ریا نباشد که مشروط لازم نیست جواب دهیم که عوام را موجب حسنات الابرار کافیست اما خواص را لازم است که بموجب سَیِّئَاتُ الْمُقَرَّبِیْنَ این طاعت بس نکند تاکه عدم ریا نمی کند و چون در عالم عجب حالے روئیداده که پرے ریا خود نظر نمیکنند بلکه آنرا از اعمال صالح پندارند و مجوار می سازند آنرا از معاصی می شمرند چنانچه حلے دیگر چو گفته ﴿ ریا حلال شمارند و باده را حرام ﴾ زہے طریقه و ملت زہے مذاہب کیش ، و چون فی الحقیقت زشت ترین اعمال است که جستیم از عیوب خود پوستیدن و عیب جوئی دگران کردن سابران گوید قوله

چه شود گر من و تو یک دو قدح نوش کنیم	باده از خون رزانست نه از خون شماست

معنے انست کہ اے معرض ومسکر چه شود اگر من و تو یک قدح بادهٔ مجازی بخوریم و مرتکب این امر عظیم شویم که نزدیک شما بدترین اعمال است تا دمے از غیبت وعیب جوئی خلاص یابیم ﴿ زباده هیچت اگر نیست این نه بس که ترا ، دمے ز وسوسهٔ عقل بے خبر دارد ﴾ چراکه این باده نوشی ما از اعمال شما که بعد ریاست فوقیت دارد چراکه باده نبود مگر از خون رزان که انگور است نه که از خون شما که غیبت اخوان کرام است کما قال الله تعالیٰ اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْهِ مَیْتًا فَکَرِهْتُمُوْهُ پس قوله

باده نوشی که درو روے ریائی نبود	بهتر از زهد فروشی که درو روے ریاست

معنے انست که باده نوشی خواه ظاهری خواه طریقه ملامتیه که عشقبازیست که درو روے ریا اصلا نباشد بهتر از زهد وصلاح ریائی و چون عاشق را باید که در دو چیز ثابت قدم باشد یکے اشتغال بعشق دوم ترک آزار خلائق بنابران گوید قوله

باده مینوش و میازار تو کس را حافظ	زانکه آزردن مردم همگی عین خطاست

معنے بیت واضح است ..

غزل

[illegible]

غزل

ز گریہ مردم چشم نشستہ در خونست	بہ بین کہ در طلبت حالِ مردمان چونست

معنے آنست اے محبوبِ من در فراق روئے تو از غایت گریہ و اشکباری مردمانِ چشم من غرقِ خون گردیدہ بسر بارے یکرہ نظر نما کہ در طلبِ حالِ مردمان بچہ انجامیدہ کہ از اشکباری بخونباری مبدل شدہ چون در ہجران محبوب محب را بجز خون خوردن کارے نیست بنابران گوید **قولہ**

بیاد لعل تو و چشم مست میگونت	ز جام غم مے لعلے کہ میخورم خونست

لعل کنایہ از لب و مراد ازان لطف و فضل ست لب کہ شیرین جوے شد لطف خداست ؛ مراد از چشم مست میگون تجلی ذاتی ست باعتبار استغنا میگون باعتبار خونریزی و خونریز از انجہت کہ موجبِ فناءِ عاشقانست معنے آنست کہ اے محبوبِ من در جدائی تو بامیدِ حصولِ لعل تو کہ نامتناہی است و چشم مست میگونِ تو کہ تجلی ذاتی قہار لیست از جام غم بجز خون خوردن کارے نیست یعنی در ہجر تو این عمرِ گرامی خود بخونخواری بسر می برم چون مشاہدہ معشوق در حقِ عاشق دولت است عظمی بنابران گوید **قولہ**

ز مشرقِ سر کوے آفتابِ طلعتِ تو	اگر طلوع کند طالعم ہمایونست

معنے آنست کہ زہے سعادت و نیک بختی طالع من اگر آفتاب طلعت تو کہ کنایت از تجلی ذاتیست از مشرقِ سر کوے قلب حزینِ ما طلوع نماید و یا از مشاہدہ خود فرحان و شادان سازد چون کار عاشق بجز از ثناے محبوب و مقامش سواے کوے عشق نمیباشد بنابران گوید **قولہ**

حکایتِ لب شیرین کلامِ فرہادست	شکنجِ طرۂ لیلے مقامِ مجنون است

معنے آنست کہ کلام فرہاد کہ کنایہ از عاشق است بجز از بیانِ لبِ شیرین کہ لطفِ محبوبست نخواہد بود و مقام مجنون کہ عاشق است بجز از شکنج طرۂ لیلے کہ کنایہ از جذبہ عشق و محبت است نخواہد بود چون عاشق مدام خواہان است کہ محبوب بغمخواری او کوشد گوید **قولہ**

دلم بجو که قدت همچو سروِ دلجویست	سخن بگو که کلامت لطیف و موزونست

معنے آنست که اے محبوب من قد تو که مراد ازان طول ظهور وجود حق است در مظاهر که اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّکَ کَیْفَ مَدَّ الظِّلَّ چون دیدن سرو موجبِ راحتِ خاطرِ غمزدگان است دمے بدلداری ما کوش و بوسہ ماماش اے توصلِ خود رسان و اگر این میکنی بارے سخن گو یعنی وحی خفی که شاغلِ حال دوستانست ما را ارزانی فرما که زندگی بخشِ دلِ عاشقان گردیده چون رنج درد و غم عاشق بجز مشاهده محبوب نمیتوان نمود ساران گوید قوله

ز دورِ باده بجان راحتم رسان ساقی	که رنجِ خاطرم از جورِ دورِ گردون ست

دور باده مشاهدات تجلیات و فیض بخشی ساقی محبوب و مرشد معنی آنست که ای محبوب من بجان حزین ما که بسبب جفاکاری سپهرِ بمهر مبتلاے غم واندوه هجران است از ظهوراتِ تجلیات و مشاهدات انوار خود راحتے بخش دیز اے مرشدِ من ازین فیض بخشی که شاملِ حالِ تست لطفے درباره ما کن که بسبب جفاکاری سپهرِ بمهر مبتلاے غم و الم هجرانم چون هجران موجب گریه و زاریست ساران گوید قوله

ازان زمان که زچشمم برفت یارِ عزیز	کنارِ دامنِ من همچو رودِ جیحون است

یار عزیز تجلی معنے آنست که اے محبوب من ازان روزے که تجلی و مشاهده تو از ما رو در نقاب شده از غایت گریه و اشکباری کنار دامنِ من مثل رودِ جیحون گردیده چون راحت خاطر عاشق بهجرانِ محبوب ممکن نیست ساران گوید قوله

چگونه شاد شود اندرونِ غمگینم	باختیار که از اختیار بیرون است

معنے آنست که اے محبوبِ من اندرونِ غمگینِ من که بسببِ هجرانِ تو حصول غم نموده چگونه باختیار یعنی بحیله و فریب شاد توان نمود که بسبب عنانِ اختیارش از دست رفته و از اختیار رسا ساخته چون کار معشوق مدام استغنا است و عاشق باهمه استغنا از طلب یار نمیتوان ماند گوید قوله

زبیخودی طلبِ یار میکند حافظ	چو مفلسے که طلبگارِ گنجِ قارون ست

معنے حافظ با اینهمه استغناے معشوق که در طلب او سرگردانست محض از بیخودیست که کنایه از غایتِ شوق است و کمالِ اشتیاق مانند مفلسے که طلبگارِ گنجِ قارون گردد و للانه او کجا و ما کجا که ما للتراب و رب الارباب

ے چه نسبت خاک را با عالمِ پاک ۔۔ **غزل**

پیرہن چاک و غزلخوان و صراحی در دست	زلف آشفتہ و خوی کردہ و خندان لب و مست
نیمشب دوش ببالین من آمد بنشست	نرگسش عربدہ جوو لبش افسوس کنان
گفت کای عاشق دیرینۂ من خوابت ہست	سر فراگوش من آورد بآواز حزین

آشفتہ پریشان خوی کردہ عرقناک پیرہن چاک بیباک افسوس کنان سحر کنان معنی آنست کہ آن محبوب باز لفے پریشان و روے عرقناک و لب خندان و مست و پیرہن دریدہ و غزلخوان و صراحی بدست و چشم مخمور و مکحول و لب سحر ساز بوقت نیمشب کہ اوان مشاہدات عارفانست ۵ روبرو ویل بنشین کان دلبر خرگاہی ۞ وقت سحری آید یا نیمشبے باشد ۞ آمدہ نشستہ سر نزدیک گوش من آوردہ بآواز حزین کہ آواز معشوقانست فرمود کہ اے عاشق دیرینہ توکہ از مدتے دعوی عشق ما می نمائی و لاف محبت ما میزنی خواب تراہست یعنی چگونہ مر ترا خواب روے دادہ شدہ ۵ عجبا للمحب کیف ینام ۞ کل نوم علی المحب حرام ۞ واین حالت عرفارا گاہ در بیداری باشد چون رسول را بمعراج قال ۴ رأیت ربی لیلۃ المعراج فی صورۃ امرد شاب مقطط و گاہ در واقعہ چنانچہ در شرح گلشن راز است کہ اکابر مے بینند کہ حق تعالٰے خود ساقی شدہ بدیشان شراب مینوشاند و گاہ بجواب چون کار عاشق مدام طریقۂ اخلاص و استقبال است بعشق بنابران گوید قولہ

کافر عشق بود گر نبود بادہ پرست	عارفے را کہ چنین بادۂ شبگیر دہند

عارف کنایۃ از عاشق بادہ شبگیر مشاہدات نیمشبی و سحری کافر عشق عاشق کہ در جلال مستور گردیدہ ست ۵ کفر در معنے جلال کبریاست ۞ کاندر انجا سالک راہ فناست ۞ معنے آنست عاشقے را کہ اینچنین مشاہدات مذکورہ بادہند او اگر در عشق سامی نباشد و در عدم ریا نکوشد و از جان و دل برنخیزد و از زہد و تقوی نگریزد باید دانست کہ منکر و ساتر عشق است اے محروم عشق و چون آن سعادت ازلیست گوید قولہ

کہ ندادند جز این تحفہ بما روز الست	برو اے زاہد و بر دُردکشان خوردہ مگیر

معنے آنست کہ اے واعظ و اے ناصح برو بکار خود باش و بغیبت دردکشان یعنے عاشقان مباش کہ از ازل جز این تحفہ بادہ پرستی کہ عشق و رندی و عدم ریاست بما عطا نمودہ اند چون ازلی جز فعل مقدر بظہور نمے پیوندد بنابران گوید قولہ

آنچه او بریخت به پیمانهٔ ما نوشیدیم	از از خمر بهشت است و یا ز...

پیمانه اعیان ثابته و استعداد خمر بهشت عشق حقیقی و زهد و ورع بادهٔ مست عشق مجازی باده ظاهری معنی آنست که آنچه قابلیت ما اعیان ثابته ویا استعدادات ما را داد قبول کردیم اگر عشق حقیقی و گر عشق مجازی واگر زهد و ورع است ویا باده ظاهری وچون نگاهداشت توبه از عاشقان محال ست بنابران گوید قوله

خندهٔ جام می وزلف گره گیر نگار	ای بسا توبه که چون توبهٔ حافظ بشکست

خنده تجلی جام مے روے محبوب زلف گره گیر جذبه عشق معنے آنست اے حافظ نه تنها توبه در شکست آورده بلکه آن تجلی محبوب و جذبه او توبه بسا کس شکسته واز دائرهٔ عصمت بیرون برده ورسواے عالم ساخته

غزل

زلفت هزار دل بیکے تار مو ببست	راه هزار چاره گراز چار سو ببست

زلف جذبهٔ عشق دیهر دنیا بیکے تار مو یعنے از جذبات و یعنے از لمعات دنیا چاره گر عاقل معنے آنست که اے محبوب من تنها من رشته زلف تو که جذبات عشق است گرفتارم بلکه از جذبات خود هزار دل را بجذبات خود والهٔ ساخته و هزاران هزار عاقلان را چنان گرفتار خود کرده که هیچ نوع رہائی مے میند و راه بیرون شدن نمی شناسد و نیز آنکه دنیا هزار صاحبدل را یعنے از نعمتهاے خود بسته و شیفته گردانیده و بهمان شیفتگی سد راه شده و راه هزار عاقل بآن از هر چار طرف بسته واز خود گذشتن امید بد لیعنے ابناے عالم را دیده از روے شفقت و تاسف میگوید که افسوس هزار افسوس که هزار عالم و عاقل و فاضل که شیفته دنیاے دنی گشته اند واز مجاز بحقیقت پے نمی برند و چون مشاهدهٔ معشوق بین التجلی والاستتار ست و آن موجب از دیاد محبت عاشق است بنابران گوید قوله

تا هر کسے ببوے نسیمے دهند جان	بکشود نافه را و در آرزو ببست

نافه تجلی اجمالی که اول بر دل سالک نازل مے شود معنے آنست که اے محبوب من اول ظهور تجلی بردل ما عطا نمودی بعد از ان مخفی ساخته چنان استغنا را کار فرمودی که در آرزو ببست یعنی امید منقطع شد و این ظهور و خفا محض براے آنست که هر کسے که طالب صادق باشد سوے نسیم که کنایه از ذوق و مشاهد آنست جان شیرین خود را فداے او سازند واز سر جان برخاسته بطلب آیند چنانکه قاضی حمیدالدین ناگوری در عشقیه می نگارد که آرے نمودگی براے ربودگی بود و پوشیدگی براے کشادگی فران ربودگی نابودگی

حاصل شد چگونہ نابودگی کہ بودگی رسانید وازین بستگی خستگی دست داد کہ شکستگی بارآورد و شکستگی کلید بستگی است واینہمہ ازبراے ازدیاد محبت است ؎ دیدار مینمائی و پرہیز میکنی ؛ بازار خویش و آتش ما تیز میکنی ؛ چون اخفاء معشوق موجب سرگشتگی عاشق ہست بنابران گوید قوله

شیدا ازان شدم کہ نگارم چو ماہِ نو	ابرو نمود وجلوہ گری کرد و رو ببست

معنے آنست کہ باعث اینہمہ شیفتگی من ہمہ آنست کہ آن محبوب پری پیکر من مانند ماہ نو تجلی خود نموداظہار خود کردہ باز رو درنقاب گردید ودرین ظہور وخفا امرے بکار برد کہ ما را از ما ربود واینحال را عاشق دریابد نہ بوالہوس چنانچہ قاضی حمید الدین ناگوری گفتہ اے عاشق معشوق را باغمزدگان عشق کرشمہ ایست کہ اگر کرشمہ ازان برابل عالم متجلی گردد حقا کہ ہمہ راروان ازتن برآید شک نیست کہ زلف لیلی راشکنیست کہ جز دل مجنون تاب آن ندارد و بر عذارہ عذرا خطے است کہ جز جان وامق عذرا نکاہد و در لب شیرین نمکے است کہ سینۂ فرہاد خستۂ اوست و در جعد ایاز حلقۂ ایست کہ دل محمود بستۂ اوست ومیان عاشق ومعشوق ماجراے است کہ جز بگوشۂ چشم نتوان دانست وجان وجانان راماجرائیست کہ جز بشیوہ ابرو نتوان نمود وچون معشوق رابر عاشق ظہور بتجلیات متنوعہ میباشد بنابران گوید قوله

ساقی بچندر نگ می اندر پیالہ ریخت	وین نقشہا نگر کہ چہ خوش برکدو ببست

ساقی محبوب حقیقی بحکم وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا مے کنایت از تجلی کہ موجب بیخودی سالک پیالہ کنایۃ از دل وین اشارت بتجلیات کدو اشارت بدل ووجود سالک معنے آنست کہ محبوبِ من تجلیات متنوعہ وانوار متلونہ بردل عاشق شہود نمود واین نقشہا کہ تجلیات متنوعات است بنگر کہ چہ خوش برکدوے دل ویا وجود سالک نقش بستہ وموجب زیبائی ورعنائی او گردیدہ ونیز مصرع اول برین نوعست کہ ساقی بخندہ رنگ مے اندر پیالہ ریخت + ساقی کنایۃ از ساقی حقیقی وخندہ عبارت از تجلی رنگ مے عبارت از پرتو وجود کہ منبسط شدہ براعیان ممکنات پیالہ عبارت ازاعیان ثابتہ یعنے ساقی پرتو وجود خود بفیض مقدس برماہیات ممکنات منبسط گردانیدہ واین نقشہا وشکلہا باحسن وجمال درغایۃ لطافت وکمال فریبندۂ دلہا وربایندہ جانہا وجالب عاشقان وسالب عارفان درعالم ظاہر گشتہ درپیالہ کدو کہ اعیان ثابتہ است بایدد انست کہ درظہور تجلیات دوحالت روے دہد چنانچہ شیخ فریدالدین عطار می فرمایند ؎ دو صفت سرزند این مستی ؛ بطرازم بصیغۂ اظہار ؛

یا بکل اللسان شود خاموش، یا ببطال اللسان کند گفتار، او چو دستان چو بلبلان بهار، او چو مستان چو طبلهٔ عطار، ولیکه بطال اللسان هلاک شود، سر دهد یا و کم کند دستار، آنکه کل اللسان بود چه شود، بسلامت ماند بکنار، کم نگردد زگلشن یکموی، کم نگردد زخرقه اش یکتار، بناران از حال کل اللسان خبر میدهد۔ قوله

یارب چه سحر کرد صراحی که خون چشم — با نغمهای قلقلش اندر گلو ببست

یارب کلمهٔ تعجب کرد مفعول کرد صراحی و فاعل همان ساقی که در بیت بالا گذشت صراحی وجود سالک خون چشم شراب انگوری کنایت از عشق و محبت نغمه آواز قلقل آواز ریختن شراب از صراحی و مراد از نغمهٔ قلقل فصاحت و بلاغت معنی آنست که نمیدانم که آن محبوب حقیقی و یا عشق آن محبوب مر وجود عاشق را چه نوع سحر کرد که با وجود چنین فصاحت و بلاغت و انواع زبان آوری چون مرتبهٔ عرفان رسید گنگ گشت و مجال گفتن اسرارش نماند باز همین مضمون را بعبارتی دیگر بیان آورده قوله

مطرب چه نغمه ساخت که در زمرهٔ سماع — بر اهل وجد و حال در هاے هو ببست

مطرب کنایه از محبوب حقیقی و مرشد نغمه ساخت تلقین کرد و بیان نمود اهل وجد عاشقان های هو اظهار اسرار عشق معنی آنست که آن محبوب من و یا مرشد من چه تلقین نموده و ارشاد فرمود که در حلقهٔ عشاقان بر عشاقان در هاے هو بسته شد که سرے از اسرار وانمی نمایند و چون در اظهار اسرار الٰهی خوف و خطر بسیار است بناران گوید قوله

دانا چو دید بازی این چرخ حقه باز — هنگامه در نوشت و در هاے هو ببست

معنی آنست که دانا که سالک کل اللسان است چون تماشاے سپهر شعبده باز را دریافت که هر یکے را با یکدگر عناد و عداوتے در میانست و کمر بخون یکدگر بسته لاجار بمضمون مَن سَکَتَ سَلِمَ وَمَن سَلِمَ نَجَا هنگامهٔ قیل و قال هم در پیچید و در بیان اسرار الٰهی مهر سکوت بر در حک دهن نهاد مبادا که سخنے سر زند که عقل تاریک گرفتاران عالم ناسوت بگرد او نرسد بجنگ بر خیزند و حکم تکفیر نمایند چون سالک از ینها بر گذشت و حصول معرفت که مشاهدهٔ ذاتی است نمود و آن مقام عجز نمودنست لَا اُحْصِی ثَنَاءً عَلَیْکَ اَنْتَ کَمَا اَثْنَیْتَ عَلٰی نَفْسِکَ بناران گوید قوله

گفتم که حسن چهرهٔ او را صفت کنیم — او روی خود نمود در گفتگو ببست

معنی آنست که قبل ازین ارادهٔ من متعلق به این بود که خوبی چهرهٔ آن محبوب را در معرض بیان آرم و بمدح و ثنائے او پردازم اما آن محبوب شیرین کار بمشاهدات خود مارا از ما در ربود و در حیرت انداخت و در حجاب دهن را مقفل ساخت که دمے نتوانم زد چنانچه در گلستان است نقلست که یکے از صاحبدلان سر بجیب مراقبه فرو برده و در بحر مکاشفه مستغرق شده چون ازان حالت باز آمد یکے از اصحاب بطریق انبساط گفت درین بوستان که تو بودی مارا چه تحفه کرامت آوردی گفت بخاطر داشتم که چون بدرخت گل برسم دامنے پُر از گل کنم و هدیه اصحاب را برم چون بدرخت گل رسیدم بوئے گلم چنان مست کرد که دامنم از دست برفت شعر گفتم که گلے بچینم از باغ ٭ گل دیدم و مست شد بوئے ٭ و چون حصول این دولت عظمی که مذکور شد بے عشق نمیشود بنابران گوید قوله

حافظ هر آنکه عشق نورزید و وصل خواست	احرام طوف کعبهٔ دل بیوضو ببست

معنی آنست که اے حافظ هر طالبے که حصول عشق ننمود و درد عشق پیدا نکرد و با اینهمه امید وصل که حصول معرفت است داشت مانند کسے است که از برائے طواف کعبه احرام بیوضو بست اے کار لاینفع کرد و طمع خام پیش آورد غزل

زان یار دلنوازم شکریست باشکایت	گر نکته‌دان عشقی خوش بشنو این حکایت

معنی آنست که مرا ازان آن یار دلنواز خود که از ما اعراض نمود شکریست باشکایت و چون شکر و شکایت از امور متضاده اند و اجتماع اینها محال که الضدان لا یجتمعان بنابران گوید که اگر در دبستان عشق نکته‌دانی حاصل نموده این سخن را خوش بشنو یعنی بغور ادراک کن که شکایت ازین جهت که اعراض نمود و شکر ازان رو که مارا از عاشقان شمرده آنگاه این مواقعات در پیش آورده چنانچه عاشق بمعشوق خود گفته شعر از زبان تو حدیثے نشنودم هرگز ٭ از تو شرمندهٔ یکحرف نبودم هرگز ٭ معشوق بجواب او گفت شعر تو نظر باز نهٔ ورنه تغافل نگهست ٭ تو سخن فهم نهٔ ورنه خموشی سخن است ٭ و چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران اظهار استغناء محبوب و محرومی خود گوید قوله

بیمزد بود و منت هر خدمتے که کردم	یارب مباد کس را مخدوم بے عنایت

معنی آنست یعنی هر خدمتے و طاعتے که بدانجناب نموده ام آن محبوب از جهة استغناء ذاتی که دارد که ان الله لغنی عن العالمین هیچ ملتفت بآن نشد و اعجبا اینچنین مخدوم بے‌عنایت کس را مباد

مضمون مصرع ثانی اگرچه ترک ادب است لیکن اما مراد اظهار محرومی خود واستغنا محبوبست و نیز کا گو چند
مخنوب نما صدیکند چون درین زمانه تحط الرجال افتاده وار عاشقان کامل کسی نظر می آید بنا بران گوید قوله

رندان تشنه لب را جامی نمید هد کس		گویا ولی شناسان رفتند زین ولایت	

رندان تشنه لب عاشقان جام فیض ولوحه از قبیل ذکر سبب اراده مسبب ولی شناسان
دلی موجب اَلْوَلِیُّ یَعْرِفُ الْوَلِیَّ یعنی تقاضاے جہان چنین روداده که هیچکس توجه درحق عاشقان
نمی نماید و مراد ایشان نمی رساند گویا عاشقان کامل از جهان ناپدید شدند و عاشق صادق را باید که هرچه از
معشوق بدو رسد از جور و عدل و رحمت ولعنت احتمال نماید و دم نزند و بغیر رجوع نکند بنا بران گوید قوله

هرچند بردی آبم رو از درت نتابم		جور از حبیب خوشتر کز مدعی حمایت	

معنی آنست که اے محبوب من هر چند که مرا رسواے جہان ساختی و تشنیع خلق گرفتار کردی از انجه
که مرا لعشق خود آشنا ساختی و هیچ محال مانیز داختی با همه تو رضا دادم و رجوع هیچکس از زاهد و شیخ
نمی آرم و مددار ایشان نمیخواهم که جور محبوب خوشتر از حمایت مدعیان چرا که جو تو درحق ما اینچنین ستم
روا داشتی ما را هم بدان راضی باید بود که اَلْاِرَادَةُ تَرْکُ الْاِرَادَةِ بجز تو رو نکه آرم سـ هم پیش تو اردست
تو میخواهم داد و چون راه عشق پر از محن و ملمات است بنا بران گوید قوله

در زلف چون کمندش ای دل مپیچ کانجا		سرها بریده بینی بیجرم و بے خیانت	

معنی آنست که در زلف مسلسل که راه عشق است ای دل در میا که این راهے است هر که درین در آمد
بی تقصیری و بے گناهی اے سهل تقصیر سهل گناه سرش بباد میدهند و چون دنیا پر دم خود را متوجه
ورزیدے و گر بچشم عاشقان مے نماید بنا بران گوید قوله

چشمت بغمزه ما را خون ریخت می پسندی		جانان روا نباشد خونریز را حمایت	

چشم مراد عالم شهادت که دنیا است غمزه رونق و زیبائی معنی آنست که اے محبوب من این دنیا
فانی هر دم بزیبائیے و آرایشے در چشم مے آید و موجب شیدا و ما میگردد و بدینجهت خون ما ریخته و در غم و اندوه
افگنده پس تو روا دارای هستی جانش خونریز سزاوار حمایت نیست می باید که زیبائی او را بنظر ما خوار و پریشان
و محقر داری تا بدان ملتفت نگردیم و چون مراد عاشقان رسیدن بمعرفت الٰهی است و حصول آن
جز بعنایت الٰهی معلوم بنا بران گوید قوله

اندر شب سیاہم گم گشت راہ مقصود	از گوشۂ برون آی ای کوکب ہدایت

شب سیاہ عالم کثرت و تفرقہ و خودی و خود بینی اے کوکب ہدایت محبوب معنے آنست کہ ای محبوب من از راہ مقصود کہ حصول وحدت است بسبب استیلاء عالم کثرت و تفرقہ ماندہ ام پس از گوشہ اختفا بدیوانگاہ ظہور برآے و از کثرت بوحدت و از تفرقہ بجمعیت رہنمای کن کہ بے این رہ بحصول مدعا محال و نیز از کوکب ہدایت مراد مرشد پس انخطاب بمرشد باشد معنی ظاہر و چون راہ عشق کہ کنایت از معرفت است سراسر حیرت است گوید **قولہ**۔

در ہر طرف کہ رفتم جز حیرتم نیفزود	فریاد ازین بیابان وز راہ بے نہایت

معنے آنست کہ در راہ عشق کہ معرفت الٰہی است ہر چند تگ و دو نمودم و جد و جہد بکار بردم آخر الامر جز حیرتے حصول نشد فریاد ازین بیابانِ خونخوار کہ عشق است کہ جز خونخواری حصولے ندارد و فریاد ازین راہ بے نہایت کہ معرفت است کہ انقطاعش ناممکن چنانچہ در بیت آیندہ میگوید **قولہ**

این راہ را نہایت مشکل توان بریدن	کش صد ہزار منزل بیشست در بدایت

معنے آنست کہ این راہے است مشکل الانقطاع چرا کہ صد ہزار منزل و قفے کہ طے نمایند گویند ہنوز اول قدم است ازینجہت ہم گویند کہ ہیچکس بمقام معرفت او نرسد کسے بقدم اول جان داد و کسے بدوم و کسے بسوم و کسے بدر چون رنج درد عاشق بجز از مشاہدہ معشوق نمیتوان شد بنابران گوید **قولہ**

اے آفتاب خوبان میسوزد اندرونم	یکساعتم بگنجان در سایۂ سرایت

معنے آنست کہ اے محبوب من بسبب ہجران تو اندرونہ من شعلہ وار میسوزد اگر بوصل مدام نمیتوانی رسانید کہ از محالاتست کہ سے ہرگز طمع مدار وصال دوام را پس بارے یکساعت در سرائے وصل خود بار دہ تا رفع این غم و این اندوہ نمایم چون زہد و ورع پیش نمیرود و بغیر از عشق دستگیری سالکان نمیتواند کرد بنابران گوید **قولہ**

عشقت رسد بفریاد گر خود بسان حافظ	قرآن ز بر بخوانی با چاردہ روایت

معنے آنست کہ اے طالب صادق اگر بالفرض مانند حافظ قرآن را با چاردہ روایت یاد بخوانی اے حافظ مرتب باشی و در زہد و ورع کمال کردی این زہد و ورع ہیچ بفریاد نخواہد رسید لاشک می باید کہ بحصول او ساعی باشی و ازین زہد و ورع یکسو گردی **غزل**

زاہد ظاہر پرست از حال ما آگاہ نیست	در حق ما ہر چہ گوید جای ہیچ اکراہ نیست

زاہد طائفہ ایست کہ سور ایمان وایقان حال آخرت مشاہدہ نمایند و دنیارا درصورت قبیح شناہران از دنیا رو گرداسد وطالب آخرت شوند وتخلف این طائفہ ارصوفیہ آنست کہ زاہد بحظ نفس خود محجوب از حق چہ بہشت مقام حظ نفس ست یعنما ما نشتہی الا نفس وصوفی بمشاہدہ جمال ازلی دست لم یزلی از ہر دو کون آزاد وایں زاہد و متشبہ زاہد طائفہ باشند کہ ہو زرعت ایشاں کلی از دنیا مصروف نشدہ باشد وخواہد کہ بیکبارگی از رعت گرواسد این را متزہد گویند واین طائفہ را متشبہ محق بزاہد گویند پس صوفی از زاہد مرتبہ اعلی باشد ویا آنکہ از زاہد ظاہر پرست متشبہ مطلق بزاہد باشد کہ طائفہ متشبہ دومی را زاہد است وآں طائفہ ایست کہ از برائے قبول خلق ترک ریت دنیا کسد وخاطر از جمیع اسباب دنیوی باز گیرند وبدان طلب تحصیل جاہ کنند درمیان مردم ممکن بود کہ بعضے حال ایشان متشبہ شود وپندارند کہ از دنیا اعراض کلی کردہ اند وایشان خود سر ملک و مال وجاہ خریدہ اند کہ ترک الدنیا للدنیا این طائفہ را مرائیہ خوانند معنے آنست کہ زاہد ظاہر پرست کہ جبہ و دستار را شعار خود ساختہ وبعصا وتسبیح پرداختہ وبزہد ریائی کہ دام سبحہ است مشتغل وار عدم ریا کہ عشق وبے باکیست ورندی مشتغل ہر چہ از راہ حسد وانکار گوید وبہ تشنیع وملامت پیش آید جا ے ملول خاطر شدن نیست کہ او بیچارہ گرفتار دام بلا ہست از حال ما آگاہ نیست پس قول نابینای ونادانی اعتماد را نشاید وہم ابن زید روایت کردہ کہ امام غزالی را درخواب دیدم کہ زنجیرے درگردن خوکے کردہ بود واو را میکشید گفتم این خوک چیست گفت این احمد قاضی است کہ حدا مرا برو مسلط کردہ تا بہ بیم کہ بچہ سبب نزد او مستحق لعنت شدہ بودم پس چون عشق راہے است کہ سالک آن بردوست ودشمن یکسان باشد وبرد وقبول کسے دل سہد واز جفا وکسے معموم نگردد بنابران گوید قولہ

ہر کہ خواہد گو بیا وہر چہ گوید گو بگو	گیر و دار وحاجب ودربان درین درگاہ نیست

معنے آنست کہ ہر کہ از دوست ودشمن ومعرض وبنسگر ارادہ آمدن دارد گو بیا وہر کسے از رد وقبول ومدح وذم ومنع وعطا ودشنام وسلام میتواند گفتن گو بگو چرا کہ امر ونہی وحاجب ودربان درینجا نیست انکار رد وقبول ومدح وذم دوست ودشمن یکسانست نہ از کسے رنجیدن

ونہ کسے را رنجانیدن بلکہ احتمال جفا کردن و وفا نمودن چنانچہ ؎ وفا کنیم وجفا کشیم وخوش باشیم
کہ در طریقت ما کافریست رنجیدن ۞ وچون احوال عاشق مدام بنوعے دگر است گاہ قبض گاہ بسط
گاہ تغیر گاہ تبدیل وجمیع اینجملہ را بگردش چرخ نسبت دارد وچون فے الحقیقت مر اورا اختیاری
نیست کہ بیچارہ خود محکوم اوست واختیار بے بدست ندارد گوید **قولہ**

زین معما ہیچ دانا در جہان آگاہ نیست	چیست این سقف بلند سادۂ بسیار نقش

سقف بلند آسمان سادہ باعتبار آنکہ جملہ ستارگان در آسمان ہفتم واین خود نقشے ندارد وبسیار نقش
باعتبار نمود ستارگان کہ درین ست ویا باعتبار حوادثات یعنی این چرخ بیدار چیست کہ جملہ خیر وشر ونیک وبد
ورنج وگنج منسوب باوست وچون بنظر حقیقت دیدہ میشود این بیچارہ محکوم امر اوست شب وروز در
گردش است اگر اختیارش بدست او بودی از چہ سرگردان شدی وچون بمعرفت آن ہر کسے را راہ نیست
کہ اینچہ نسبت باو چرا بس میگوید کہ ازین بگذر کہ این معمائے است کہ ہیچکس را الفہم او راہ نیست
وچون این خیر وشر در نظر سالک تا آن زمان ست کہ گرفتار عالم ناسوت است وپردہ کثرت از نظر او
بر نخاستہ وچون عالم وحدۃ رو نمود جملہ خیر وشر یکسانست بنابران گوید **قولہ**

بر صراط مستقیم ایدل کسے گمراہ نیست	در طریقت ہرچہ پیش سالک آید خیر اوست

یعنی گفت کہ چون سالک از عالم ناسوت رسیدہ بعالم وحدت ومعرفت رسید وحقیقت اشیا برو مکشوف شد درانوقت
ہرچہ کہ مکشوف شود بدان عمل نماید خیر اوست وگمراہ او را نمیتوان گفت چرا کہ بر صراط مستقیم کہ عالم وحدت
ومعرفت است رسید انجا کسے گمراہ نیست چہ خیر وشر در انجا گذر ندارد چہ خدا تعالے فرمودہ فقیے کہ در
عالم بطون بودم کہ کُنْتُ کَنْزًا مَّخْفِیًّا پس خواستم کہ بعرض ظہور آرم کہ فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ پس
بظاہر تجلی کرد بر جمیع اشیاء موجودہ ودر علم ہم بوجود خارجی موجود گشتند واز علم بیقین پیوستند
فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ پس ہرچہ اضافت اطلاق اسم وجود برو توان کرد چون موجود نیست
بحقیقت وجود اوست لَیْسَ فِی الدَّارِ غَیْرُہٗ دَیَّارٌ وجملہ وجودات موجودات مجازیہ وبحکم ربوبیۃ
جملہ در تحت وتصرف اسم رب جملہ بر صراط مستقیم وَمَا مِنْ دَآبَّۃٍ اِلَّا ھُوَ اٰخِذٌۢ بِنَاصِیَتِہَا میخوان و
این سر شریفہ میدان اگر در ہر ذرہ بتخانہ وہر مومنے حاجی وکعبہ وعاقل ودیوانہ جملہ موجود بوے
من باشند ودر راہ تربیت مربوب من باشند یکے اسم الہادی دیگرے مظہری اسم المضل

واین اسماء متقابل در قضاء اسماء متعالیه جمله در تحت حیطه اسم واسع دال بر وجود واحدیت یکانه در ذات ویکتا در صفات در هر گاهے که از حضرت واحدیت جود متجلی گردد از اسم الهادی ظاهر شود هر چه مظهر او باشد صورت او باید مومنے ومصلحے وعارفے واگر تجلی بر مظهر اسم المضل ظاهر شود چه صورت باید صورت کبری وفاسقی وهر گاه که قطع نظر کنی از مظهر ومنظر عارفان دران مظهر ناظر گردی در نظرت هیچ ضلالت نماند چرا که بر صراط مستقیم است وجمله در تربیت اوست وتحمل اے سالک طریقت فیوضات الهیه را طرق مختلف است وتعدد گاہے فتح الباب المحنت میشود وگاہے از راحت در محنت ولشکی نباید عسٰی اَن تَکرَهُوا شَیئاً وَهُوَ خَیرٌ لَّکُم **قوله** **در طریقت هر چه پیش سالک آید** سازد رسیدگی وسوز ند خامی تا خامی وارد در جوش است بیختگی که رسد خاموش است ملائے که در دوستا بود میلے کند عطا است وهمچنین بلا سراسر عطا نصیب اولیا اوائل سلوک سالک را باید که از قبض وبسط ورنج وراحت مذبذب نشود وبر جاده صراط مستقیم فَاستَقِم کَمَا اُمِرتَ مستقیم باش وقبض را سبب بسط داند وبر بسط مغرور نگردد که منازل نا منتهی بے منتهی است وغولان بیابان گمراهی در راه افزون از حد احصا وذریات شیطان لا تعد ولا تحصے وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّیطَانِ اِنَّهٗ لَکُم عَدُوٌّ مُّبِینٌ ویوم تبلی السرائر را پیش نظر دارد وذخیره حسنات از مزرع دنیا برائے عقبا بردارد وفرصت را غنیمت شمارد وَاتَّقُوا یَوماً لَّا تَجزِی نَفسٌ عَن نَّفسٍ شَیئاً وَّلَا یُقبَلُ مِنهَا شَفَاعَةٌ وَّلَا یُؤخَذُ مِنهَا عَدلٌ وَّلَا هُم یُنصَرُونَ وچون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گوید **قوله**

صاحب دیوان ما گویا نمیداند حساب | کاندرین طغرا نشان حسبةً لله نیست

صاحب دیوان محبوب اندرین طغرا اشاره بعشقبازی حسبةً لله شفقت ومهربانی۔ معنے آنست که محبوب ما گویا حساب نمیداند که در دیوان عشق ومعشوقی بعاشقان التفات نمیکند ومهربانی نمیناید حال آنکه اهل حساب وصاحب دیوان را رسمے است که برعایت خاطر رعایا وبرایا چیزے از حساب عفو وگذاشت نمایند وحسبةً لله واستمالةً لقلوبهم چنین کنند وچون در بحر عشق احتمال جور وجفا ودم بیچون وچرا زدن است بنابران گوید **قوله**

اینچه استغناست یا رب وینچه نادر حکمت است | کاینهمه زخم نهانست ومجال آه نیست

معنے آنست کہ واعجبا نمیدانم کہ چندین استغنا کہ ہیچ نوع التفات بحال عاشقان نیست چیست وانچہ نادر حکمت است کہ با اینہمہ زخم پیاپے ودرد دمبدم مجال دم زدن نداده چون در دو بیت ماتقدم شکایت محبوب وبیان جور وجفاے او نمود چون زشت ترین عاشقان آنست کہ از معشوق شکوه وشکایت کند بنابران گوید قولہ

ہر چہ ہست از قامت ناساز بی اندام ماست	ورنہ تشریف تو بر بالای کس کوتاہ نیست

بے اندام بے زیب وموزون چہ اندام در لغت بمعنے زیبائی وآراستگی است شیخ سعدی گفتہ ؎ سرو را باقامت زیبا کہ ہست ؎ پیش اندام تو ہیچ اندام نیست ؎ معنے آنست کہ از جانب مبدا ہیچ بخلی نیست چہ لطف او عام ست ؎ برین خوان یغما چہ دشمن چہ دوست ؎ واین تفاوت زیادتی نقصان ومعموری ومحرومی وکفر واسلام وخیر وشر کہ مابین رو یداده است بنابر استعداد است چنانچہ شپرک را از دیدن آفتاب پس اضافہ نقصان وملامت بخود عائد میگردد نہ بدوست کما قال اللہ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُوٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ فَلَا تَلُوْمُوْنِيْ وَلُوْمُوْٓا اَنْفُسَكُمْ چون توجہ مرشد مدام شامل حال مسترشد است بنابران گوید قولہ

بندۂ پیر خراباتم کہ لطفش دائم است	ورنہ لطف شیخ وزاہد گاہ ہست وگاہ نیست

معنے آنست کہ من از جان ودل غلام وبندۂ پیر خرابات کہ مرشد کامل است ہستم چراکہ لطف او مدام شامل حال مسترشد انست والا نہ لطف شیخ وزاہد کہ کنایت از نصیحت وترغیب ایشانست گاہ ہست گاہ نیست گاہ موثر گاہ نہ وچون عاشق کامل آنست کہ از ترسانیدن وبیم دادن معرضان ومنکران باز نماند ونظر بر لطف ورحمۃ معشوق داشتہ بکار خود سرگرم وساعی باشد بنابران گوید قولہ

تا چہ بازی رخ نماید بیذقے خواہیم راند	عرصۂ شطرنج رندان را مجال شاہ نیست

معنے آنست کہ بیذق وجود خود را در جولانگاه عشق خواہیم دوانید بہ بینیم تا چہ معاملہ رو دہد واز منع وترسانیدن کسے باز نخواہیم شد کہ عرصۂ شطرنج رندان را یعنے عشق عاشقان صادق را مجال آن نیست کہ کسے شہ دہد وچون براه عاشقی درآمدن کار یکرنگانست بنابران گوید قولہ

بر در میخانہ رفتن کار یکرنگان بود	خود فروشانرا بکوی میفروشان راه نیست

معنے آنست کہ بر در میخانۂ عشق رفتن وطلب او نمودن کار یکرنگانست یعنی از خودی وخودبینی گذشتہ واز نفاق وریا مبرا شده وبعالم نیستی وعدم یکرنگ گردیده وخود پرستان وخود بینان ریائی را بکوی

ے درویشان کہ عشق است راہ نیست وچون اظہار کرامات ودعوی پیمی نمودن لازمۂ عاشق کامل نیست
کہ ؎ ہرکہ اوازکشف خود گوید سخن ٭ کشف او را کفش کن بر سر زدن ٭ بنابران گوید قولہ

حافظ اربر صدر ننشیند زعالی ہمتیست	عاشق دردکش اندر بند مال و جاہ نیست

معنے آنست کہ حافظ اگر بر صدر مشیخت نمی نشیند واظہار تلقین ودعوی کشف وکرامت نمیکند دلیل
نقصان او نیست بلکہ محض عالی ہمتی اوست کہ عاشق دردکش است وعاشق دردکش در پے حصول مال
وجاہ کہ مشیخت است نیست غزل

سر ارادت ما و آستان حضرت دوست	کہ ہرچہ بر سر ما میرود ارادت اوست

معنے بیت ظاہر است اما مستلہم مضمون سبحان من لا یجری فی ملکہ الا ما یشاء پس عاشق را
باید کہ ہرچہ از دوست رسد از رد و قبول ومدح وذم وعطا وقبض وبسط رضا بدہد و دم نزند کہ کمال عاشق
در تفویض و تسلیم است اگر صاحب تسلیم را مثل ابلیس طوق لعنت در گردن افگنند و گوید نکوچہ نگر دانند
باید کہ چنان از معشوق خود راضی بود کہ مومن از ایمان خود باید دانست کہ محبوب حقیقی را تشبیہ بماہ ومہر
دادہ اند اما چون او از نہما منزہ است میگوید قولہ

نظیر دوست ندیدیم گرچہ از مہ و مہر	نہادم آینہا در مقابل رخ دوست

معنے آنست کہ بیان آں محبوب از تشبیہ وتمثیل مراد معرا است کسے را کہ تشنگی عقل غالب آمدہ واز غایت
فرط طلب چشم عقل او را تیرہ کردہ انچنیں کس چہ کند کہ دوست را بہ تشبیہ وتمثیل ذکر نکند چون پریشانی
عاشق از تحریر وتقریر مبرا است بنابران گوید قولہ

صبا ز حال دل ریش ما چہ شرح دہد	کہ چون شکنج ورق غنچہائے تو بر توست

معنے آنست صبا کہ کنایت از واعظ ولائم است پریشان کنندۂ دل عاشقان است از حال
دل ریش ما گرفتار ہجران چہ در معرض بیان تواں آورد کہ حال دل ما بدین غایت رسیدہ کہ مانند شکنج
برگ غنچہ تہ بتہ است یعنی سر دل از احاطۂ تقریر وحول عاشقی را ہیست ہرکہ درین در آمد گرفتار بلیات
شد بنابراں گوید قولہ

نہ من سبوکش این دیر رندسوزم و بس	بسا سرے کہ درین کارخانہ سنگ سبوست

سبوکش محبت کشندہ دیر رند سوز عشق کہ سوزندۂ عاشقان است سنگ سبو سنگے کہ سبو را

دارند معنے آنست کہ تنہا من گرفتارِ بلیات عشق واسیر حوادثات محبتم وبس بلکہ ہزاران ہزار درین کارخانہ عشق سنگ سبو شدہ اند ایذاے گرفتار غموم وہموم وچون ہرچہ عاشقان راست بلطف اوست بنا بران گوید قوله

اگر تو شانہ زدی زلفِ عنبر افشان را	کہ باد غالیہ ساست وخاک عنبر بوست

معنے آنست کہ اے محبوبِ من آن زلف عنبر افشان را کہ کنایت از وجود ماست باعتبار ساتر روی حقیقت چنانچہ جاے دگر گفتہ ع تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز * تحقیق تو بشانہ لطف وفضل خود آراستہ گردانیدہ وانیہمہ نتیجہ اوست کہ باد انفاس مابوے غالیہ عشق حاصل نمودہ وخاک وجود مابوے عنبر معرفت بدست آوردہ وچون جملگی محبوبان وشکویان خاک راہ محبوب حقیقی از بنا بران گوید قوله

نثار روی تو ہر برگ گل کہ در چمن است	فدای قد تو ہر سروبن کہ برلب جوست

برگ گل محبوب چمن دنیا سروبن محبوب لب جو دنیا و تو در ہر دو مصرع ضمیر بمحبوب است معنی آنست کہ ہر گلروے کہ در چمنِ دنیا رو بشگفتگی آوردہ نثار روے تو است وہر سروقدے کہ در سروستان جہانست فداے قامتِ تست کہ فے الحقیقت معدومان اند وحسن وجمال شان عارضی است وچون کار عاشق مدام تفاول نیک بحصول مراد است بنا بران گوید قوله

رخ تو در دلم آمد مراد خواہم یافت	چرا کہ حال نکو در قفای فال نکوست

معنی آنست کہ اے محبوب من در عالم تصور وتفکر کہ در حصول مرادات می نمودم کہ خیال رخ تو در آئینہ دل من روے نمود پس مرا الیقین ومعلوم گردید کہ بمراد خود کہ وصال تست فرو خواہم گردید بجہت آنکہ فال نیک در نیست وچون وصف معشوق لاتناہی است بنا بران گوید قوله

زبان ناطقہ در وصف شوق تو لال است	چہ جای کلک بریدہ زبان بیہدہ گوست

معنی آنست کہ زبان ناطقہ کہ کنایہ از رسول علیہ السلام است در احصاے وصف شوق تو گنگ گردید کہ لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک پس چہ یاراے کلک بریدہ زبان بیہدہ گوے ماست کہ دم بمدح وثناے تو زند وچون عشق از نصیبہ ازلی است گوید قوله

نہ این زمان دل حافظ بر آتش ہوسست	کہ داغدار ازل ہمچو لالہ خود روست

آتش ہوس عشق مراد بجہت تحسر معنے آنست کہ دل حافظ کہ سوختۂ آتشِ عشق است نہ این زمانیہ

الیس ملکہ موسوم بداغ عشق ہمچولالہ جو درو از ازل ہست واللہ اعلم غزل

ساقی بیا کہ یار ز رخ پردہ برگرفت	کار چراغ خلوتیان باز در گرفت

ساقی کنایۃ از مرشد است پردہ برگرفتن دور نقاب وظہور نمودنست قولہ

آن شمع سرگرفتہ دگر چہرہ برفروخت	وان پیر سالخوردہ جوانی ز سر گرفت

شمع سرگرفتہ تجلی رو در نقاب پیر سالخوردہ دل افسردہ معنے آنست کہ اے مرشد بیا کہ باز یار ما از پردہ حجاب بر منصہ ظہور برآمد وکار چراغ خلوتیان کہ کنایہ از تجلی است باز براوج رونق گرمی روش گردید وآں مشاہدات تجلیات کہ چہرہ در نقاب شدہ بود ما جو در آشکارا ساخت واین پیر سالخوردہ کہ کنایۃ از دل بریاں وافسردہ است کہ بسبب ہجراں فسردگی حاصل نمودہ بود از سر نو تازگی وجوانی یافت ویار پیر سالخوردہ عشق کہ در حالت قبض نا مش ہمسرود یعنی عشق از سر جوان گردیدہ چون در عشق محبت وتقوی وورع را دخلے وگنجایشے نیست بنابراں گوید قولہ

آن عشوہ داد عشق کہ تقوی ز رہ گرفت	وان لطف کرد دوست کہ دشمن حذر گرفت

معنے آنست کہ عشق بنوعے والہ وفریفتہ خود گردانیدہ وغالب شد کہ تقوے از میان رخت یکسو نہاد ولطف دوست بنوعے دستگیر وقت ما گردید کہ دشمن ما کہ منکر ست حذر گرفت و زبان از تشنیع وملامت بربستند وچون رفع غم وہجران بجز وصل محبوب نمیتوان کرد بنابراں گوید قولہ

بار غمے کہ خاطر ما خستہ کردہ بود	عیسے دمے خدا بفرستاد وبرگرفت

معنے آنست کہ بار غم ہجران آں یار پری پیکر کہ خاطر را خستہ کردہ بود باز آں محبوب از رہ لطف ومرحمت عیسے دمے کہ کنایت از مرشد ہست ونیز مشاہدات تجلیات برما مبذول نمود تا بسبب آں این محنت براحت مبدل گردید وچون غرور وتکبر شر الخصال من النساء والرجال است بناراں گوید قولہ

زنہار زین عبارت شیرین ودلفریب	گوئی کہ پستہ تو سخن در شکر گرفت

معنے آنست کہ خطاب از محبوب است یعنے اے طالب صادق بسبب این شیرین زبانی وفصیح گوئی وبلاغت عبارت زنہار گوئی کہ پستہ دہن با سخن در شکر گرفت یعنی بدین شیرین زبانی غرہ مگردی ومگوی کہ شیرین سخنم وسخنان شیرین بمعرض بیان آرم کہ اینہمہ از لطف اینجانب ست چون دیشیم عاشق ظہور محبوبان مجاز تا آن زمان است کہ آفتاب حقیقت طالع نشدہ بنابراں گوید قولہ

هر حوروش که بر مه و خور حسن میفروخت	چون تو در آمدی پی کار دگر گرفت

معنے آنست که اے محبوب من هر حوروش که عبارت از محبوب مجاز و یا تجلیات آثاری و اسمائی و صفاتی که بر مه و خور تفاخر میکرد و ما ابدان جهت بخود ملتفت میساخت اینهمه تا آن وقت بود که ظهور ذات خود نکرده بودی و چون تجلی ذاتی خود کردی آنها پے کار دگر گرفت از پیش چشم چون انجم از پرتو شعاع ناپدید شدند ؎ چو سلطان عزت علم درکشد ✻ جهان سر بجیب عدم درکشد ✻ و چون هیچ جا از غلغلهٔ عشق خالی نخواهی دید بنابران گوید **قوله**

زین قصه هفت گنبد افلاک پر صداست	کوته نظر نگر که سخن مختصر گرفت

معنے آنست که از قصه عشق هفت گنبد افلاک پر غلغله است کوته نظری ما نگر که سخن مختصر کردم و منحصر بر هفت گنبد داشتم هفت گنبد چه بلکه هر چه در تحت کن آمده است چه از انس و جن و ملائکه و پری و کوه و شجر و سما و ارض و کرسی و عرش و لوح و قلم وغیره از غلغله عشق خالی نیست چون کلام حافظ مقبول درگاه ایزدی و جناب الهی است و اینهمه از لطف اوست بنابران از راهِ تعجب خطاب بخود کند و گوید **قوله**

حافظ تو این دعا ز که آموختی که یار	تعویذ کرد شعر ترا و بزر گرفت

دعا سخن معنے آنست که اے حافظ تو چنین سخن دلپذیر و بےنظیر از که آموختی بجاے که یار شعر ترا بزر گرفته چون تعویذ بر خود معزز داشت یعنے مقبول لطف الهی گردید **غزل**

ساقیا آمدن عید مبارکباد ت	وان مواعید که کردی مرواد از یادت

ساقی محبوب حقیقی و نیز مرشد یعنے اے محبوب من و اے مرشد من آمدن عید که آوان مشاهدات تجلیاتست مبارکباد ترا و آن وعدها که بما نمودی فراموش مباد بلکه باید که بموجب اَلکَرِیمُ اِذَا وَعَدَ وَفَا بوفاے آن کوش چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گوید **قوله**

در شگفتم که درین مدت ایام فراق	برگرفتی ز حریفان دل و دل میدادت

معنے آنست که اے محبوب من و اے مرشد من درین عجبم که درین ایام هجران و جدائی که از عاشقان دل برگرفتی و بداغ سوختی و هیچ بمداواے آن نپرداختی دلت بدین رضا میداد چون مراد عاشق مشاهده معشوق است گوید **قوله**

برسان بندگی دختر رز گو بدر آے	که دم همت ما کرد ز بند آزادت

برسان خاطب مرشد است وان در بیت بالا است ومفعول محذوف وآن معشوق و گو خطاب معشوق
دختر رز شراب انگوری مراد عشق ومحبت یعنی اے مرشد بندگی عشق ومحبت ما آن محبوب برسان وبگو
که چندین ناز واعراض تا کے از کاشانه اختفا رشحه اظهار جلوه نما که دم همت ترا از اختفا آراده کرده یعنی
کمال عشق ومحبت ما اقتضا همین نمود که خود را از مکان اختفا برون آری وچون بمشاهده محبوب شادی ما عاشقان
معلوم بنابران گوید قوله

شادی مجلسیان در قدم ومقدم تست	جای غم باد هر آن دل که نخواهد شادت

مخاطب محبوب که در بیت بالا گذشت ونیز مرتبط آنگاه این بیت به بیت بالا قطعه پیداست یعنی آن چه
در بیت بالا مذکور شد بگو بعده اینهم بگو معنے آنست که اے محبوب من شادی عاشقان وفرحت دلهای ما
موقوف بقدوم وپیش آمدن تست وبس وهر دل که طالب وخواهان جلوه تو نباشد پس هر آئینه آن دل هم
هجران وجدائی گرفتار وچون آن در عشق عاشق کامل نقصانے وتغیرے راه می یابد بنابران گوید قوله

شکر ایزد که ازین باد خزان رخنه نیافت	بوستان سمن وسرو وگل وشمشادت

سرو وگل وشمشاد کنایه از عاشقان که بعضے ازان در عشق در مقام محبوبیت اند وبعضے در مقام
محبت اند یعنی شکر خدائے را که ازین باد خزان هجران وجدائی در بوستان دل طالبان وعاشقان
رخنه رونداد وتغیر وتبدل وکاهشے وزوالے در عشق ستان ونقصے رو نمود وچون بوصل رسیدن دولت
عظمے است بنابران از چشم زخم پناه می جوید ومی گوید قوله

چشم بد دور کزان تفرقه خوش باز آورد	طالع نامور ودولت مادرزادت

تا خطاب بخود است معنے آنست که اے سالک عاشق طالع سعید ودولت مادرزاد تو ترا ازان تفرقه هجران
وجدائی خوش باز آورد وبجمعیت وصل رسانید پس چشم حاسدان ازین دور باد وچون عشق بهترین شغلها
وباعث وصول حق است بنابران گوید قوله

حافظ از دست مده صحبت این کشتی نوح	ورنه طوفان حوادث ببرد بنیادت

کشتی نوح کنایه از پیاله معنے آنست که اے حافظ تا توانی صحبت این کشتی نوح که عشق است از دست
مده یعنی بے عشق مباش ودر پے وصول او شو ورنه طوفان حوادثات روز بے بنیاد ترا بر باد دهنده است
پس مبادا که ازین سعادت عظمی محروم مانی غزل

ساقی بیار باده که ماه صیام رفت	درده قدح که موسم ناموس و نام رفت

معنے آنست که اے مرشد ویا اے وعده ایزدی باده عشق ومحبت بما ارزانی فرما که ماه صیام که کنایه از زمان زهد و پارسائی است رفت وایام بهار که اوان ظهور مشقت است رویداده پس قدح باده محبت عطا فرما وهیچ اندیشه مدار که موسم نام وننگ که ایام غفلت ودغا وخودبینی است مرتفع شده وچون از عشق بهترین شغلے نیست بنابران گوید **قوله**

وقت عزیز رفت بیا تا قضا کنیم	عمرے که در حضور صراحی وجام رفت

صراحی وجام شراب ذکر سبب واراده مسبب مراد عشق یعنے اے وعده ایزدی بیا وهمدم ما باش ومونس شو تا وقت عزیز که کنایه از جوانی است ببطالت رفته وعمرے که بحصول عشق ومحبت از دست داده قضاے آن کنیم وتلافی آن نمائیم وچون از توبه که لوازم زهد است کشودی نمیشود بنابران گوید **قوله**

در تاب توبه چند توان سوخت همچو عود	مے ده که عمر در سر سوداے خام رفت

معنے آنست که اے وعده ایزدی تا کے در آتش توبه که لوازم زهد است همچو عود بسوزم که ازین کارے پیش نیرود مے محبت بموجب وسقیهم ربهم شرابا طهورا عطا نما که عمر عزیز خود را در خیال سوداے خام که حصول وصال بزهد و پارسائی است از دست دادم وهیچ بکوے مقصود ره نبردم وچون ره بکوے وصال میسر نیست تا که محو مطلق نگردد بنابران گوید **قوله**

مستم کن آنچنان که ندانم ز بیخودی	در عرصه خیال که آمد کدام رفت

معنے آنست که اے وعده ایزدی باده محبت عطا نما وازان مرا چنان سرمست کن که از غایت بیخودی چندان خبر ندارم که در خیال کدام کس آمد وکدام کس رفت یعنے محو مطلق گردان وچون عاشق مدام طالب فیض دوست است بنابران گوید **قوله**

بر بوے آنکه جرعه جامے بما رسد	در مصطبه دعاے تو هر صبح وشام رفت

معنے آنست که اے وعده ایزدی مدام در مصطبه که کنایه از مقام خلوت است ویا عشقبت بدعاگوئے تو اشتغال داشته‌ام بهمین امید که جرعه فیض وکرامت از تو رسد وچون عشق بمعشوق باعث حیات عاشق است بنابران گوید **قوله**

دل را که مرده بود حیاتے بجان رسید	تا بوے از نسیم میش در مشام رفت

له ماه صیام مدت العطلی [illegible] تجرد انسان را [illegible] ۱۲

معنی آنست که دل را که بسبب زہد و تقویٰ افسردہ و پژمردہ بود حیات و حصول است ازان وقتی که بوی نسیم میش که کنایه از رحمت اوست در مشام ما راه یافته و چون زاد راه عاشق عجز و مسکینی است نه غرور و خود بینی بناء بران گوید قوله

زاہد غرور داشت سلامت نبرد راه
رند از رہ نیاز بدار السلام رفت

معنی آنست که زاہد بسبب غرور که شر الخصال من النساء و الرجال است راه سلامت بدست نبرد و در داغ ہجران مبتلا ماند و عاشق از راه عجز و مسکینی بدار السلام وصال که اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَيْسَ فِيهَا حُوْرٌ وَلَا قُصُوْرٌ يَتَجَلّٰى رَبُّنَا ضَاحِكًا رسید و نیز زاہد که کنایه از شیطان که ریاضات شاقه کرده بسبب غرور که اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِىْ مِنْ نَّارٍ وَّخَلَقْتَهٗ مِنْ طِيْنٍ راه سلامت نبرد آخر الامر ملعون تا الی یوم الدین موسوم شد و رند که کنایه از آدم است از راه نیاز که رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا نموده بدار السلام اصطفا بره که ثُمَّ اصْطَفَاهُ و چون عاشق مدام بعشق مستغرق است بناء بران گوید قوله

زاہد توان و خلوة و تنہائی و بلا
عشاق را حواله بعیش مدام رفت

معنی آنست که ای زاہد تو و تنہائی و رنج و الم و زہد و ورع که نصیب تو ہمین است و ما را حواله بعشق که عیش مدام است رفت یعنی نصیبه ما ہمین گردیده و چون ہر دلی که قلب و ناسره بود بجز از کوی عشق رواجی نیابد بناء بران گوید قوله

نقد دلی که بود مرا صرف باده شد
قلب سیاه بود ازان بر حرام رفت

نقد دل اضافه بیانیه باده عشق مجاز قلب سیاه نقد ناسره حرام کنایه از عشق و محبت است معنی آنست که دل من در بازار شریعت رواجی نمی یافت آخر الامر ببازار عشق شتافت آنجا رواج یافت آری چرا رواجی نیابد که نقد قلب بود خود در حرام رفت چون فخر الدین عراقی به طواف کعبه رفتم بحرم رہم ندادند که در برون در چه کردی که درون خانه آئی ٭ در دیر میزدم من ز درون ندا برآمد ٭ که درآ درآ عراقی که ز خاصگان مائی ٭ سوال اگر از شراب محبت مراد داشته پس حرام بچه معنی جواب آنکه تا محبت حق آمیخته بمحبت غیر است در نظر صاف خواران حرام که قَلْبُ الْمُؤْمِنِ حَرَمُ اللّٰهِ وَحَرَامٌ عَلٰى حَرَمِ اللّٰهِ اَنْ يَّلِجَ فِيْهِ غَيْرُ اللّٰهِ و نیز مراد عشق مجاز حرام ازان رو که پرده حقیقت است و حلال ازان رو که قنطره حقیقت است و چون نصیحت بعاشق سودی نبخشد بناء بران گوید قوله

دیگر مگو نصیحت حافظ که ره نیافت　|　گم گشته را که بادهٔ لعلش بکام رفت

گم گشته عاشق که از خود گذشته بادهٔ لعل شراب و کنایت ازان عشق است معنے آنست که اے زاهد بار دیگر بحافظ بنصیحت پیش میا که عاشقے که بخلعت عشق سزاوار شد بسبب نصیحت راه نیافت سے پذیر مانع نشد رسوائے او در زاد راه والله اعلم

غزل

سینه ام ز آتش دل از غم جانانه بسوخت　|　آتشے بود درین خانه که کاشانه بسوخت

معنے آنست که سینه من از آتش دل که از غم آن یار سنگین دل روئیداده بود بسوخت پس درینخانه دل ما آتشے بود اما عجب آتشے که هم کاشانه را بسوخت و نیز آرے چرا نسوزد که آتش اندوه هجران در کاشانهٔ دل ما بمنزله آتش بود آخر الامر بتقاضاے خود رو دا د چون جدائی محبوب موجب سوختگی آتش عاشق است بنابران گوید قوله

تنم از واسطه دوری دلبر بگداخت　|　جانم از آتش مهر رخ جانانه بسوخت

معنے بیت اظهر است چون راه عشق همگی شدائد و بلیاتست گوید قوله

هر که زنجیر سر زلف پریروے دید　|　دل سودازده اش بر من دیوانه بسوخت

معنے آنست هر عاشقے که زنجیر سر زلف پریروے من که کنایت از شدائد و بلیات است معلوم نمود دل دیوانه او بر من سودازده بسوخت که احوال آن بیچاره بچه طور خواهد بود چون احوال عاشق موجب رحم مے باشد بنابران گوید قوله

سوز دل بین که ز بس آتش و اشکم دل شمع　|　دوش بر من ز سر مهر چو پروانه بسوخت

آتش مراد ازان سوختگی از ذکر سبب اراده سبب اشک مراد گریه شمع مراد عاشقی که شمع وارے سوزد و یا معاندے که در آتش حسد میسوزد معنے آنست که سوز دل ما را معائنه کن که دل شمع از بسیاری سوختگی و گریه ما از روے شفقت مانند پروانه بسوخت چون شمع قوله

آشنائے نه غریبست که دلسوز منست　|　چون من از خویش برفتم دل بیگانه بسوخت

الشمع که دلش از روے شفقت بر ما بسوخت نه آشنای منست بلکه او هم غریبست که بموجب الغریب سوی الغریب انیس دلسوز منست مراد این شمع اگرچه بیگانه است اما چون من از خویش رفتم یعنی سرگردان بلو به حیرانی و پریشانی شدم دل بیگانه هم بسوخت و چون زهد و عشق باهم صورت نه بندد که الضدان لا یجتمعان

ساغران گوید قوله

خرقهٔ زهد مرا آب خرابات ببرد
خانهٔ عقل مرا آتش خمخانه بسوخت

خرقهٔ زهد پارسائی و زهد آب خرابات شراب مراد عشق خانهٔ عقل اضافه بیانیه آتش خمخانه شراب کنایه از عشق سے بیت اظهرست و چون توبه از عشق کجا پیش یست گوید قوله

چون پیاله دلم از توبه که کردم بشکست
همچو لاله جگرم بے مے و پیمانه بسوخت

معنے آنست که دل من بسبب از توبه که از عشق کرده بودم آخر الامر چون پیاله بشکست و ریزه ریزه شد وآن توبه هیچ سود مند نگردید چرا که جگرم همچو لاله بے مے و پیمانه بسوخت اے داغدار ساخت که اینجا نه می بود ونه پیمانه و چون در راه عشق خودی و خود بینی را گذر نیست گوید قوله

ماجرا کم کن و باز آ که مرا مردم چشم
خرقه از سر بدر آورد و بشکرانه بسوخت

ماجرا گفت و گو مراد نصائح از بدی به نیکی و واعظ است مردم چشم را دا مایان بحیا تعبیر نموده اند معنے آنست که گفتگو کم نما و از نصیحت گوئی باز آ و مراد در سلوک عشق صاحب و مطلع مباش و خاطر خود را ازین اندیشه مخراش که مردم چشم من خرقه خویش را که عبارت از حیا است در شکرانه حصول مطلب سوخته و باقبال مطلوب دیده بر دوخته وجه دیگر اگر مخاطب درینجا معشوق بود تصویر معنی چنین باید نمود که معشوق از تیز نگریستن عاشق بجانب خود رنجیده باشد و چون طریق مصالحت درمیان آمده شکوه حالتے گذشته که موجب رنجش بود در پیش آورد بنابران گوید که ذکر حالته گذشته کم نما و باز درین خانه بیا ذکر آن که مرا مردم چشم من تیز بینی از سر بدر آورد و بشکرانه که تو بمصالح داری آن خرقه را سوخته بعین تقدیر این بیت قریب میر بمضمون امیر خسرو است ؎ نگرم ترا بچشم تر دشوار می آید نظر سیر دل کنم دیده ز سر آسان کنم دشوار تو ✽ و نیز میگوید که شخصے با خواجه و معشوق ایشان هم صحبت بوده و ازین که خواجه خرقه از سر آورده آئین خرقه پوشان گرفته آنشخص از صحبت خواجه دوری گزیده و چون گفتگوے صلح بمیان آمد آنشخص در بیان دوری خود از صحبت ذکر خرقه درمیان آورد لاجرم میفرماید که انچه گذشته ذکر آن درمیان میار و درینجا بیا و ذکر آن مکن که مرا مردم چشم من یعنی معشوق من خرقه از سر من بدر آورد و بشکرانه آنکه تو میل آمدن اینجانب داری آنخرقه را بسوخت وجه دیگر مردم چشم کنایه از مرشد کامل که آدم از عالم بمنزله مردمک چشم از چشم است و مراد از آدم مریدان کامل است

وخرقه کنایه از خودی وخود بینی وخود پرستی یعنی انچه گذشت آنرا کم کن واز ذکر آن باز آئی یعنی آن حالات که در خودی وخود پرستی که داشتی یاد آن مکن زیراکه آن مرشد کامل من خرقه خودی وخود پرستی از سر حقیقت من بیرون کرد همان مردم چشم یعنی روح من بتربیت مرشد کامل خرقه خودی وخود پرستی بشکرانه آنکه حقیقت من این قابلیت داشت سوخت وجه دیگر معنی آنست که ای محبوب من قیل وقال را بگذار و باز آ که مردم چشم ما خرقه خود بینی وخود پرستی از سر بدر آورد وبشکرانه محبت تو بسوخت وجه دیگر معنی آنست که اینجا عارف بعد از کشف وحدت خطاب با نفس خود میکند یعنی اکنون تو لباسی در بر گرفته که در منزل مائی ومنی میگنجد وماجرای که در عالم ناسوت داشتی آن را بگذار واز ان باز آئی که مرا مردم چشم ما لباس اول که عبارت از من وماست از سر بدر آورد ودر پی شکرانه عرفان محبوب بسوخت سوال سوختن بشکرانه چه مناسبت دارد جواب مناسبت دارد چون عزیزی بخانه عزیزی نزول کند وصاحب منزل برای عریس فرش فاخر بگسترد وعطریات بسوزد ومشعلها افروزد وهنگام ملاقات بجهت دفع چشم تخم اسپند بسوزد وچون ازین قیل وقال هیچ حصولی نیست گوید قوله

ترک افسانه بگو حافظ ومی نوش دمی — که نخوردیم می وشمع بافسانه بسوخت

معنی آنست که ترک قیل وقال کن ودمی نمی نوشی اشتغال نما وای صد وای که تا هنوز حصول محبت محروم وشمع زندگی ما بقیل وقال بر باد رفت غزل

ساقیم خضرست ومی آب حیات — توبه از می چون کنم هیهات هات

ساقی تو ساننده می خضر کنایه از محبوب حقیقی ومرشد هات مختصر هیهات معنی آنست که هادی ورهبر من مرشد من ست یا الله تعالی وآبحیات می که عشق است بمنزله می است هرگاه معامله چنین است که مصاحب خضرم وبهدم عشقم پس هیهات هیهات درچنین هنگامی توبه از عشق چگونه بوقوع آید وچون سخنان تلخ که زجر وعتاب ودشنام است از زبان معشوق بسیار شیرین ودلرباست بنابران گوید قوله

بادهٔ تلخ از لب شیرین دهان — خوش لطافت میبرد از آبحیات

بادهٔ تلخ سخنان تلخ که دشنام ویا زجر وعتاب باشد ومراد از ان خطاب ظلوما جهولا باشد از زبان محبوب که برآمده در روح افزائی عاشقان از آبحیات که مراد از ان لطف ورحمة است گوی لطافت برده وچون لطف محبوبان زندگی بخش عاشقانست بنابران گوید قوله

چون دم عیسی نسیم لطف او | مردهٔ صدساله را بخشد نجات

دم عیسی معجزهٔ عیسی که قم باذن الله مردهٔ صدساله کنایه از عاشق که از مدتے گرفتار داغ هجران گردیده نجات بخشیدن از سر نو زندگی بخشیدن معنی میت ظاهر است وچون حل مشاکل عشق جز بعشق نتوان نمود شاعران گوید قوله

جز بآب آتشین یعنی شراب | حل نمیگردد مرا این مشکلات

آب آتشین شراب که بصورت آب وبصفت آتش است مراد از آن عشق که سوزنده از خودی وباقی کننده بمعشوق است این مشکلات اشارت بمشاکل عشق معنے ظاهر است وچون عشق نصیبه ازلی است بیاران گوید قوله

روز هی ما بین که در دیوان عشق | جز مئے حمراء نشد مارا برات

روزهی رزق دیوان عشق بمعنی ازل مے حمرا عشق ومحبت برات نصیب وقسمت معنی ظاهر وچون مزول بعشق سعادت عاشق است شاعران گوید قوله

شاد باد اروح آن رندے که او | بر سر کوے مغان یابد وفات

رند عاشق کوئے مغان مقام عشق وچون بجز عشق وسخنان عشق در جهان چیزے ندارد شاعران گوید قوله

حاصل عمر تو حافظ در جهان | بادهٔ صاف است باقی ترهات

یعنی اے حافظ حاصل عمر تو در جهان همین است که بادهٔ صاف که محبت حق است بے آمیزش غیر نوشی ورائے هر چه هست لایعنی است وخرقیل وقال چیز یست قوله

شگفته شد گل حمرا وگشت بلبل مست | صلای سرخوشی ای صوفیان باده پرست

گل حمرا ظهور مصنوعات ومشاهدات تجلیات معنے آنست که در بهار دین محمدی هم گل حمرا که عشق ومحبت است رو بشگفتگی آورده پس اے صوفیان باده پرست که کنایت از عاشقان وطالبانست صلاے سرخوشی است بیائید وحصول مے محبت نمائید بار این وقت کو و نیز گل حمرا کنایه از جوانی وبلبل کنایه از دل معنے ظاهر وچون توبه در عشق صورت نه بندد شاعران گوید . قوله

اساس توبه که در محکمی چو سنگ نمود | ببین که جام زجاجی چه طرفه‌اش بشکست

جام صراحی شراب از ذکر سبب اراده مسبب مراد عشق معنے آنست که توبه من که در محکمی کم از سنگ

بشود ہیچ نوع او بشکست نمی آورد ببین کہ جام زجاجی کہ کنایت از عشق است چہ طرفہ اش بشکست اسے
بسہل ترین انواع بشکست و چون پیش محبوب نگہے از کمال استغنا کہ دارد بکسے ملتفت نیست ہمہ یکسان است
بنابران گوید قولہ

بیار بادہ کہ در بارگاہ استغنا	چہ پاسبان و چہ سلطان چہ ہوشیار و چہ مست

معنے آنست کہ اے حافظ از نوشیدن مے کہ کنایت از عشقبازیست ساعی باش و آن خود اگر چہ
مجازی باشد و ہیچ غم مدار کہ در پیش استغناء محبوب چہ مومن و کافر و مطیع و عاصی و خیر و شر یکسانست
یعنے محتاج بکس نیست اِنَّ اللّٰہَ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ وہر کرامی نوازد من غیر علۃ می نوازد کہ قَبِلَ مَنْ
قَبِلَہٗ لَا لِعِلَّۃٍ چون عاشق را باید کہ بنوعے در عشق اشتغال نماید کہ ہیچ اندیشہ ماسواے محبوب در دلش
راہ نیابد بنابران گوید قولہ

بہ ہست و نیست مرنجان ضمیر و خوشدل باش	کہ نیستی ست سر انجام ہر کمال کہ ہست

ہست و نیست غنا و فقر و حیات و مرگ ضمیر دل و مصراع ثانی بموجب لِکُلِّ صُعُوْدٍ ہُبُوْطٌ و چون وقت
مرگ ازین فقر و غنا حصولے نیست گوید قولہ

ازین رباط دو در چون ضرورتست رحیل	رواق طاقِ معیشت چہ سر بلند و چہ پست

رباط دو در دنیا باعتبار آمد و شد رواق محل طاق ایوان معنے ظاہر چون حصولِ گنج وصال
بے رنج شدائد و بلیات نمی شود گوید قولہ

مقامِ عیش میسر نمیشود بے رنج	بلا بحکم بلےٰ بستہ اند روز الست

معنے آنست کہ مقام عیش کہ وصلست بے رنج غموم و ہموم و یا عشق کہ العشق تمام المحنۃ والبلا حصول
نمیشود و آن رنج و بلاے مذکورہ باقرار قالوا بلےٰ بروز ازل اختیار کردہ چون ازین زندگی دو روزہ و قیل و
قال حصولے نیست بنابران گوید قولہ

شکوہ آصفی و اسپ باد و منطق طیر	بباد رفت ازو خواجہ ہیچ طرف نبست

آصف نام وزیر سلیمان اما اینجا سلیمان ؑ یعنے شکوہ سلیمانی کہ اسپ باد و گویائی طیر کہ مراد ابود
آخر الامر اینہمہ برباد رفت و خواجہ را کہ سلیمان ؑ است ازان ہیچ حصولے نشد پس اے سالک قولہ

ببال و پر مرو از رہ کہ تیر پرتابی	ہوا گرفت زمانے ولے بخاک نشست

معنے آنست کہ با سباب دنیوی کہ طالب راسد راہست از دست مرو و مصحب مباش و درویش را چیرے متراش کہ تیر پرتابی ہر چند کہ در سوارت بانہ سخاک افتا و حاصل آنکہ ہر را بجاک نشستن است با سباب ستعارش از چیراہ چہ رفتن است و چون بوصل و لطف معشوق از احاطہ تقریر بیراست گوید قولہ

که گفته سخنت می برند دست بدست	زبانِ کلکِ تو حافظ چه شکرِ آن گوید

خطاب از جانب محبوب است یعنے اے حافظ زبان کلک تو چہ شکر آن میتواند گفتن کہ بز او صلے داده ایم کہ سخن ترا از غایت اعزاز دست بدست مے برند واللہ اعلم غزل

فراق یار نه آن میکند که توان گفت	شنیده ام سخنے خوش که پیر کنعان گفت

پیر کنعان یعقوب ع و کنایۃ از عاشق نیز یار یوسف ع کنایۃ از محبوب معنی مصرعہ ثانی آنست کہ حدیث افتراق و جدائی از احاطہ تحریر و تقریر بیرون است قولہ

کنایتیست که از روزگار هجران گفت	حدیثِ هولِ قیامت که گفت واعظِ شهر

معنے آنست کہ حدیث روزگار ہجران بمنزلہ ایست کہ حدیث قیامت از وے کنایہ است و چون ہیچکس را بحرم معشوق گذر نباشد نشان ازان گوید قولہ

که هر چه گفت بریدِ صبا پریشان گفت	نشانِ یارِ سفر کرده از که پرسم باز

یار سفر کرده تجلی حق کہ از نظر ما رو باخفا آورده و نیز رسول ع کہ ازین عالم رحلت نموده برید صبا علما و فضلا و معنے آنست کہ نشان محبوب حقیقی از کہ پرسم و تفحص احوال او از کہ نمایم کہ ہر چہ علما و فضلا گفتہ مختلف الاحوال بعبارت از آنکہ بسوے او نداشتہ محض قال و قیل را بکار برده اند و نیز برید صبا اضافت بیانیہ کہ پیغامبر عاشقانست در شرح نزہۃ الارواح آورده کہ عجائب قومے اند کہ باد صبح را ہمدم خود ساختہ و ہر دم با او سخن بر دارند یعنے این طرفہ قومے کہ فیض قدسی را ہمدم خود ساختہ تا ہر چہ گویند ہم ازان فیض بآن فیض گویند و خلق بندارند کہ ما الیشان میگویند و باد بحکم طبیعت بر خاک میگذرد بندارند کہ سخن الیشان می آرد و می برد یعنے فیض حق سبحانہ بحکم طبیعت کہ طبعش تواتر و رود است بر خاک وجود الیشان متواتر میرسد و الیشان ہر دمے متوجہ باد میشوند کہ ورودش بجہت آوردن حالات شوریدگی الیشان مخصص است و آنخود خاصیت اوست کہ در آید و نیاید آخر سخن یاد آورده را چہ اعتبار است کہ چون باد خود پاینده نیست حالے کہ ازو زاید اعتبار پایندگی را نشاید چون از عاشق

ترک معشوق صورت نہ بندد بنابران گوید قوله

تبرک صحبت یاران خود چہ آسان گفت	فغان کہ آنمہ نامہربان دشمن دوست

آنمہ نامہربان حق تعالے باعتبار استغنا دشمن دوست باعتبار مَنْ اَحَبَّنِیْ قَتَلْتُہٗ یاران خود کنایہ از خود چنانچہ در محاورہ ایشان مینویسند و مراد خود را دارند و مضمون مصرعہ ثانی موافق مَنْ لَمْ یَشْکُرْ عَلٰی نَعْمَائِیْ وَلَمْ یَصْبِرْ عَلٰی بَلَائِیْ وَلَمْ یَرْضَ بِقَضَائِیْ فَلْیَخْرُجْ مِنْ تَحْتِ سَمَائِیْ وَلْیَطْلُبْ رَبًّا سِوَائِیْ

چون رضا لازمہ عاشق است گوید قوله

کہ دل بدرد تو خو کرد و ترک درمان گفت	من و مقام رضا بعد ازین و شکر رقیب

معنے آنست کہ الحال من و مقام رضا کہ ہر چہ از دست محبوب رسد بآن راضی باشم تا بجدے کہ شکرگزاری رقیب ہم نمایم زیرا کہ ہر چہ از دست رقیب آید ہم بارادہ اوست از ینجہتہ ؎ جور دشمن چہ کند گرنہ کشد طالب دوست ؞ و اینہمہ از انست کہ دل بدرد تو کہ عشق است خوگرشدہ بود و ترک درمان کہ سلامتی و عافیت است نمود چون لازم است کہ حکم محبوب را اطاعت نماید و دم بچون وچرا نزند بنابران گوید قوله

قبول کرد بجان ہر سخن کہ جانان گفت	مزن زچون وچرا دم کہ بندۂ مقبل

بندۂ مقبل عاشق صادق معنے بیت خود ظاہر است چون عاشق را باید کہ بدین زندگی دور روزہ غرہ نشود و در حصول عشق تکاہل نورزد بنابران گوید قوله

کہ این سخن بمثل باد با سلیمان گفت	گرہ بباد مزن گرچہ بر مراد وزد

معنے آنست کہ نفس کہ ودیعت حق است بران اعتماد نباید کرد اگرچہ بعصمت و عافیت میرود و دم واپسین را نگاہ باید داشت کہ این سخن بر وجہ مثل باد کہ بردارندہ وجود تست از و نیز ہمچنان باید شنفت و چون بفع غم بغیر از عشق نمیتواند شد گوید قوله

کہ تخم خوشدلی انیست کہ پیر دہقان گفت	غم کہن بمی سالخوردہ دفع کنید

معنے آنست کہ مراد از غم عمر بیطالت رفتہ بنوشیدن مے سالخوردہ کہ کنایہ از عشق و محبت حق است دفع نمائید کہ تخم خوشدلی ہمین است کہ پیر دہقان کہ کنایت از عاشق کامل است گفت و آن مضمون مصرع اولیست و چون لعشوہ این دنیاء مکار و مغرور نباید شد گوید قوله

بعشوهٔ که سپهرت دهد زراه مرو	ترا که گفت که این زال ترک دستان گفت

معنے آنست که بعشوهٔ سپهر که روزے چند بر مراد تو رفته و بمشاہدهٔ معشوق مغرور ساخته از ره مرو مغرور مباش ترا که گفت که این زال ترک مکر و فریب نمود آخر الامر ترا دام مکر خود خواهد کشید چون فضل محبوب شامل حال عاشقانست گوید قوله

بیار باده بخور زانکه پیر میکده دوش	بسے حدیث غفور و رحیم رحمان گفت

معنے آنست که اے طالب باو بعشق مستغرق باش اگر خود مجازی باشد از آنکه پیر میکده که کنایه از رسول ؐ است و نیز مرشد است بسے فضل الهی را در معرض بیان آورده که اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ اِنَّ اللّٰهَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوْفٌ رَّحِیْمٌ چون بازگشت عاشق از عشق نوعے از محالاتست بنا بران گوید قوله

که گفت حافظ از اندیشهٔ تو باز آید	من این نگفتم و آنکس که گفت بهتان گفت

معنے آنست که اے محبوب من بتو کدام کس گفت که حافظ از عشق تو معرض شده باشد من هرگز این نگفته ام و آن کسے که گفته است محض بهتان بکار برده غزل

شربتے از لب لعلش نچشیدیم و برفت	روے مه پیکر او سیر ندیدیم و برفت

این غزل هنگام جدائی مرشد و یاد رحالت فیض فرموده که هنوز شربت فیض از لب لعل او که کنایت از فضل و لطف اوست حصول نموده بودم و فیض حصول کردل چه که روے مه پیکر او سیر ندیدیم و برفت و باقی معنے غزل واضح است قوله

گوئی از صحبت او نیک بتنگ آمده بود	بار بربست و بگردش نرسیدیم و برفت

یعنے بجدے گریزان رفت که به نشان او هم نرسیدیم قوله

صورت او بلطافت اثر صنع خداست	ما ز روے بش نظرے سیر ندیدیم و برفت

لطافت پاکیزگی صنع قدرت قوله

گلے از باغ وصالش که مرا روزی بود	آه در دا و دریغا نشمیدیم و برفت

روزی بود میسر شده بود نشمیدیم بهره حصول نمودیم قوله

بسکه ما فاتحه و حرز یمانی خواندیم	وز پیش سورهٔ اخلاص دمیدیم و برفت

فاتحہ الحمد حرزیمانی نام دعائے سورۂ اخلاص قل ہو اللہ وامثال اینہا را برائے حصول مطلب مخواہند مطلبش اینست کہ خواندن این ہم نفعے نبخشید قولہ

عشوہ میداد کہ از کوئے ارادت نروم	دیدی آخر کہ چنان عشوہ خریدیم و برفت

عشوہ فریب از کوئے ارادت نروم یعنے از محبت تو معرض نگردم چنان عشوہ خریدیم مفتون آن عشوہ شدیم واعتبار آن نمودیم قولہ

شد چمان در چمن حسن و لطافت لیکن	در گلستان وصالش نچمیدیم و برفت

چمان قصان نچمیدیم نرقصیدیم قولہ

گفت از خود برو و ہر کہ وصالم طلبد	با امیدے از خویش بریدیم و برفت

از خود برو و سرگشتہ و پریشان در کوئے فنا جا باید از خویش بریدیم بفنا رسیدیم واز خود گذشتیم قولہ

ہمچو حافظ ہمہ شب نالہ و زاری کردیم	کاے دریغا بوصالش نرسیدیم و برفت

این بیت خطاب بر دست حافظ مراد دل یا سخن - غزل

صبا اگر گذرے افتدت بکشور دوست	بیار نفحہ از گیسوئے معنبر دوست

صبا کنایت از مرشد معنے آنست کہ اے مرشد ما اگر ترا بکشور دوست کہ عالم وحدتست ومشاہدات تجلیات گذر افتد و بوصل او رسی پس باید کہ نفحہ از گیسوے معنبر دوست کہ بیان حقائق ومعارف است بما رسانی واگر پیام آن محبوب بما رسانی قولہ

بجان او کہ بشکرانہ جان برافشانیم	اگر بسوے من آری پیامی از بر دوست

سوگند بجان محبوب کہ بشکرانہ این آوردن پیام جان شیرین خود را نثار تو سازم چنانچہ در بیت آیندہ گوید قولہ

وگر چنان کہ در آن حضرتت نباشد بار	برای دیدہ بیاور غبارے از در دوست

معنے آنست واگر چنان نباشد کہ در آن حضرتت باریابی پس غبارے از در دوست کہ کنایت از نشان در دوست بیار تا آنرا در نظر داشتہ رہ بکوے مقصود برم وچون در شکستگی وپستی خود وعظمت وجلال حق نظر میکند میداند کہ این بیچارہ را با آن حضرت چہ نسبت وقتیکہ سیر الی اللہ تمام میشود سیر فی اللہ پیش آید باعتبار بے نہایتی مطلوب خود را بیشتر مے بیند ومی داند کہ در اول منزل

پانهاده ایم آنسه این دریا هرگز سیر نمی شود چون ادراک کنه امکان ندارد گوید **قوله**

من گدا و تمنای وصل او هیهات	مگر بخواب ببینم جمال منظر دوست

خواب کنایت از واقعه و حالت محویت یعنی ظاهر اما اشکال این بیت آنست که ازین بیت مفهوم میشود
که وصال میسر نیست چنانچه جای دیگر نیز فرموده ه وصل او جز بخواب نتوان دید + پس ازین هر دو بیت
واستدلال آن بوضوح می یابد که رویت حق سبحانه در دنیا نیست مگر بخواب و جای دیگر فرموده که ه مردم
دیده ما جز برخت ناظر نیست ، و نیز گفته اند که ه امروز چون جمال تو بی پرده ظاهر است + ازینجا معلوم
میشود که رویت در دنیا میسر است جواب آنست که رویت دیگر و شهود دیگر که آنرا مشاهده گویند
رویت بآنجهان موعود است و مشاهده قلبی درینجهان هم بعارفان حاصل میشود و در تعرف آورده
وَاَجْمَعُوا اَنَّهُ لَا يُرٰى فِي الدُّنْيَا بِالْاَبْصَارِ وَلَا بِالْقُلُوْبِ اِلَّا مِنْ جِهَةِ الْاِيْقَانِ و در شرح تعرف
اگرچه در معنی این کلمات تفصیل داده و اجماعست که خدای عزوجل را بدنیا نتاید دیدن نه بصر
و نه بچشم و نه بدل و این از بهر آن گفت که گروهی روا داشته اند که بنده مر خدای خویش را ببیند
معاینه بچشم یا بدل و نیز اهل سنت و جماعت را اجماعست که آن گروه ضالند باین معنی که بیقین
بدل بدانند که هست و چون یقین بنده مر بنده را درست گردد همچنان گردد چون دیدار و این دلیلی
است که دیدار اندر دنیا نباشد زیرا که دیدار فاضلترین نعمتها است و روا نباشد که آن بود مگر در
فاضلترین مکانها و اگر درینجا دیدار یافتندی پس فرق در میان دنیای فانی و عقبی باقی
نبودی و اگر گویند که ایمان هم فاضلترین نعمتها است پس چرا در دنیا باشد گوییم که ایمان جزو است
و جز بغیب درست آید و نیز چرا چیزی که پیغمبران در دنیا نیافته دیگری چگونه یابند و نیز دنیا دار فنا است
روا نباشد که باقی را در سرای فانی ببینند و اگر گویند چون باقی را در سرای فانی می پرستند گوییم
پرستیدن امید دیدن است و چون دیدار آمد پرستیدن چه کار و غیره بسیار دلائل اما مجملا جواب
آنست که خدا تعالی خبر کرد که دیدار اندر آنجهان باشد و خبر نداد که درین جهان باشد و در رساله
روضة الارواح آمده که اهم مطالب دانستن تفرقه است که میان دیدن خدا تعالی در آخرة
و دنیا است و آن آنست که در آخرت دیده سر و دیده سر یکی شود لقاء الله همچو ماه می بینند مومنان
برفع حجاب در حالتی که بیچون و بیچگون بود و بخلاف دنیا که بعینه نموده نمی شود بلکه تجلی بحجاب

می بینند عارفان نه حجابی که مانع دیدن باشد بلکه مثل عینک پرده لطیف پس در آخرت رویت
بے پرده و در دنیا تجلی است در پرده خواه بدیده سر خواه بدیده سر و آنچه که در دنیا باشد همه مشاهده گویند
و در رساله شیخ محمد صادق گنگوهی چنین مذکورست که روزے سخن در صفاے حجاب در رفع حجاب
مذکورشد فقیر از راه صوفیه بعضے الفاظ ظاہر کرده که بعضے بفهم آن نرسید و بعض جا مذکور کردند که فلانے
در دنیا رویت میکند و خیال نکردند اگرچه رویت اللہ تعالیٰ بآنجهان موعود است اما خواص را مشاهدهٔ
جمال اللہ بہم درینجهان منقود بود و موعود را منقود خواهد و هر که امروز کار خود نساخت فردا چه خواهد یافت
مَن کَانَ فِی هٰذِهٖ اَعمٰی فَهُوَ فِی الاٰخِرَةِ اَعمٰی اما هر کسے را برین سر اطلاع نبود بنابران در خلوتگذشت
و چون درویشیں را سیر در مقامات بود در هر مرتبه نظرے و دیگر و بصارتے دیگر کشاید که مَا رَاَیتُ شَیئاً
اِلّا وَ رَاَیتُ اللّٰهَ اما رویت نگویند و رویت نبود که رویت موقوف است بموت صوری و موعود است بحیثیت
فَاعرِف وَاَنصِف وَلَا تَحرم و چون بیقراری نصیبه عاشق است بنابران گوید قوله

دل صنوبریم همچو بید لرزانست	ز عشق آن قد و بالای چون صنوبر دوست

معنے آنست که از عشق آن رخ که مشاهده وحدتست و قد چون صنوبر یعنے امتداد ظهورات او که بر همگی موجودات
سایه انداخته که اَلَم تَرَ اِلٰی رَبِّكَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ دل پاره پاره من مانند بید لرزانست چگونه ره بدان برم و چون
عاشق بماسواے معشوق ملتفت نمیشود بنابران گوید قوله

اگرچه دوست بچیزے نمیخرد ما را	بعالمے نفروشیم موے از سر دوست

معنے بیت ظاهر است و چون زبان از احصاے لطف معشوق لال است هیچ و قدرے نمی نهد بنابران گوید قوله

چه عذر بار بسگ کوی تو توانم خاست	اگر شبے بتوانیم بود بر در دوست

معنے آنست که اے محبوب من اگر شبے بر در تو جا یابم تا قیامت از عهده سگ رقیب تو بیرون آمدن
نتوانم چه جاے تو قوله

چه باشد ار شود از بند غم دلش آزاد	چو هست حافظ کمترین غلام چاکر دوست

معنے آنست که حافظ چون کمترین غلامان و چاکران دوست است اگر از بند غم هجران خلاص یابد
و بجمعیت وصل سرفراز گردد چه باشد اے جاے تعجب نیست غزل

صبحدم مرغ چمن با گل نوخاسته گفت	ناز کم کن که درین باغ بسے چو تو شگفت

باید دانست که الله تعالی بعضی از سالکان را اول بمقام محبوبیت درآورده و بعده بمقام محبت می اندازد
و بعضی را برعکس این بنا بر آن از حالت سالک اول خبر میدهد یعنی وقت صبح که ابتدای احوال است مرغ
چمن لاهوتی که کنایت از ارواح واجب الوجود است بموجب یَلْتَذُّ اَمْنَا فِیْ عِشْقِیْ وَعُشْقِیْ دَائِمًا
عَاشِقٌ وَمُحِبٌّ لَکَ با گل نوخاسته که سالک نو آموز است گفت ناز کم کن و بر وجودی خود غرور مباش که
درین باغ دنیا همچو تو بسی گل شکفته و آخر الامر بباد خزانی مرگ همه بخاک عدم یکسان شده اند چون سخن
سخت گفتن بمعشوق شایان عاشق نیست بنا بر آن گوید قوله

گل بخندید که از راست نرنجیم ولی	هیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفت

معنی آنست گل کنایه از سالک است بخندید و گفت که این سخن راست که گفتی رنجیده نمیشود که فی الواقع
همچنین است اما وقتی که ما را محبوبیت خود سرفراز ساختی پس هیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفته چون
سالک از محبوبیت برآمده بمقام محبت رسید کار محبت گریه و زاریست گوید قوله

اگر طمع داری از آن جام مرصع می لعل	در و یاقوت بنوک مژه ات باید سفت

از جام مرصع عشق می خوردن عبارت از قرب حاصل نمودن است چه نوشیدن شراب از جام دست
کار مقربان است یعنی ای دل پس اگر طمع وصال محبوب داری در و یاقوت بنوک مژه ات مر ترا
باید سفت یعنی گریه بسیار باید کرد و بحدی که خون باید گریست که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادِ است دیر از
جام مرصع روی معشوق و می از آن خوردن مشاهده جمال محبوب رو نمودن معنی اظهر چون در مقام عشق
در آمده به گوناگون آلام و رنج مبتلا شده حالت حصلیه ابتدائیه خود یعنی حالت معشوقیه خود یاد میکند قوله

در گلستان ارم دوش چو از لطف هوا	زلف سنبل به نسیم سحری می آشفت

معنی آنست که دوش در زمانه گذشته در گلستان ارم که مقام محبوبیت است وجود ما چون زلف سنبل که
از لطف هوای آشوبد نسیم سحری می آشفت یعنی می رنجید و احتمال آن نمینمود و چون عاشق بر دم
با دل خود در سخن میباشد بنا بر آن گوید قوله

گفتم ای مسند جم جام جهان بینت کو	گفت افسوس که آن دولت بیدار بخفت

معنی آنست که با دل خود گفتم که ای مسند جم بموجب لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ
عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ جام جهان بین تو کو یعنی آن مقام محبوبیت تو کجا رفت گفت افسوس که آن دولت بیدار

ار کنایه از مقام محبوبیت است از دست رفت و بمقام محبیت که سراسر رنج و الم است افتادم باز تسلی دل خود مے نماید **قوله**

تا ابد بوے محبت بمشامش نرسد		هر که خاک درمیخانه برخساره نرفت	

معنے آنست یعنی تا قیامت هرگز بوے محبت و معرفت بمشام او نرسد و حصول او نگردد هر که خاک درمیخانه که کنایه از عشقست برخساره نرفت یعنے حصول ننمود و چون سخن عشق از تحریر و تقریر بیرونست گوید **قوله**

سخن عشق نه آنست که گوید بزبان	ع	ساقیا مے ده و کوتاه کن این گفت و شنفت	

معنے آنست که سخن عشق از بیان مبرا است زیرا که حدیث عشق نه بر سبیل استاد نقل کرده اند تا بر طریق تعلیم فراگیرند و بر طریق تعلیم بیان کنند بلکه استادش از دل بدلست و تعلیمش از موهب الهی پس اے ساقی که کنایت از عدهٔ ایزدی است و مرشدے محبت بنوشان تا بدان ره بمقصد جلی برم و کوتاه کن این گفت و شنفت یعنے ازین قال و قیل باز آئی و چون اضطرابی لازمه عاشقست گوید **قوله**

اشک حافظ خرد و صبر بدریا انداخت		چکند سوز غم عشق نیارست نهفت	

معنے آنست که اشکباری حافظ خرد و صبر حافظ را بدریا انداخت اے بیخرد و بے صبر گردانید و بعشق بازی مشهور و بے پرستی رسواے عالم ساخت آرے حافظ چه کند که سوز عشق نتوانست نهفته ماندن آخر الامر بتقاضا نمود آوردند. **غزل**

صحن بستان ذوق بخش و صحبت یاران خوش است	وقت گل خوش باد کزوے وقت میخواران خوش است

صحن بستان دنیا میخواران عاشقان **وقت گل** ایام بهار که در فصل بهار معرفت و محبت که در چمن جهان از ظهور آدم و آدمیان دمیده است و در عهد رسول اصلعم بکمال طراوت رسیده و موسم شگفتن از هار مکاشفات و مشاهدات شده در چنین موسم عجب هیچ کارے و شیوه نیکوتر از ولوله عشق نیست و نیز دنیا مقامی است که طالب از طفیل آن به مشاهدات عشق رسیده و ذوق وصال مطلوب چشیده یعنی اگرچه روح در ملک عدم بوصل حق مستغرق بود اما قدرش نمیافت و ذوق نمی نمود بحکم اَلۡاَشۡیَاءُ تَتَبَیَّنُ بِاَضۡدَادِهَا وَالنِّعۡمَةُ اِذَا فُقِدَتۡ عُرِفَتۡ پس بدانکه دنیا مزرعه ایست براے حصول مراتب اولے و اخرے پس دنیا ذوق بخش بطفیل مرشد و وقت و وقت مرشد خوش باد که از طفیل وے مسترشدان خوش وقت و چون سخن صحبت مرشد موجب فرحت دل طالبان است

سناران گوید **قوله**

از صبا ہر دم مشام جانِ ما خوش می شود	آری آری طیب انفاسِ ہواداران خوش است

صبا مرشد طیب خوشی ہواداران عاشقان اے سبب حصول دولت صحبت مرشد و بہ بیان حقائق و معارف و دلجوئی نمود اوہر دم فرحتے و خوشی رو دہد کہ صحبت عاشقان فرحت انگیز و غم را میباشد و چون کار عاشق مدام گریہ و زاریست و آن موجب تحصیل مراد است سناران گوید قوله

مرغ شبخوان را بشارت باد کاندر راہِ عشق	دوست را با نالۂ شبہای بیداران خوش است

مرغ شبخوان عاشق شبخیز بیداران عاشقان معنی مصرع ثانی موجب آنکہ چشم گریان را دوست دارد و نیز چون گریہ و زاری موجب قبول دعاست سناران گوید قوله

ناگشودہ گل نقاب آہنگِ رحلت میکند	نالہ کن بلبل کہ فریادِ دل افگاران خوش است

ناگشودہ ہنوز نقاب کشودہ گل کنایت از مرشد آہنگ قصد ارادہ معنے آنست کہ ہنوز ان محبوب نقاب ناگشودہ و کماحقہ مشاہدہ ننمودہ قصد رحلت می نماید اے عاشق مسکین بنال کہ فریاد دل افگاران خوش است اے گریہ و زاری عاشقان قبول مینماید شاید کہ رفتن او در توقف افتد و نیز خیال مسموع است کہ این بیت در ہنگام مرض سخت پیر فرمود قوله

نیست در بازار عالم خوشدلی ور زانکہ ہست	شیوۂ رندی و خوش باشی عیاران خوش است

معنے بیت ظاہر است قوله

از زبانِ سوسن این آوازہ ام آمد بگوش	کاندرین دیرِ کہن کارِ سبکساران خوش است

معنے آنست کہ از زبان سوسن آزادہ کہ کنایت از عارف کامل است آوازے بگوش ہم رسید کہ اندرین دیر کہن کہ دنیا است جان سبکساران کہ رندان بے تعلق اند خوش است و چون بہترین کار ترک جہان است بناران گوید قوله

حافظا ترکِ جہان گفتن طریق خوشدلیست	تا نہ پنداری کہ احوالِ جہانداران خوش است

دلکل

غزل

صبح دولت طلوعِ طلعتِ اوست	شام ظلمت نشانِ ظلمت اوست

طلوع طلعت کنایت از مشاہدات تجلیات او اشارۃ بمحبوب شام ظلمت شام تاریک

اندرین دیر کہن کہ ... (marginal notes, partly illegible)

نشان ظلمت نشان اختفاء او و اشارة بمحبوب چون آن همه مخلوقات فیض از آنجناب اند بنابران گوید قوله

مهر از خوان او نواله رسان ‌‌ ماهِ نو خم زبهر خدمتِ اوست

مهر آفتاب خوان فیض نواله رسان روشنی بخش او و اشارة بمحبوب حقیقی معنے آنست که از سفرهٔ قدا و که استمداد ظهورات تمامی موجودات را احاطه نموده قوله

از قدش پاے سرو مانده بگل ‌‌ لاله را داغ دل ز فرقتِ اوست

پاے سرو که کنایه از سالک بگل حیرت فرو رفته و عاشقان دل سوخته را داغ بسبب هجران او در نموده وچون در عالم هرچه از محبوب و محب است اثر ظهور حسن و محبت اوست بنابران گوید قوله

رنگ و بوے گل از رخش بچمن ‌‌ نالهٔ بلبل از محبت اوست

گل محبوب چمن دنیا بلبل عاشق یعنے هر محبوبے که درعالم کون بخوبی و حسن مغرور گشته از انست که ظهور رخ یعنے ذات خود درو نموده و هر عاشقے که گریان و نعره زنان است از انست که بسلسلهٔ محبتِ خود پا در دام نموده وچون وصف آن محبوب از احاطهٔ تقریر بیرونست بنابران گوید قوله

سوسن ده زبان خموش بباغ ‌‌ لال مانده ز صنع قدرتِ اوست

سوسن ده زبان کنایه از عارف کامل و رسول مقبول باعتبار کمال معرفت باغ دنیا یا معرفت ذات که مقام تحیر و عجز است لال گنگ مضمون مصراع ثانی مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ سوال گل سوسن را نه زبان میشود ده چرا گفت جواب باعتبار کثرت چون فقر بموجب اَلْفَقْرُ فَخْرِیْ موجبِ عزت است بنابران گوید قوله

فقر گر رنج محنت است اما ‌‌ گنج عزت بکنج عزلت اوست

فقر مقام محو و نیستی یعنے فنا گنج عزت کنایه از وصل او ضمیر بر فقر است معنی ظاهر است وچون همگی کار محبوب و نیز مرشد خالی از حکمت نیست بنابران گوید قوله

بدوا جانب طبیب مرو ‌‌ صحتِ عاطل از طبابتِ اوست

بروُ عاطل

بدوا یعنے بطلب عشق و محبت از راه پیش طلبی نزد طبیب مرو و مطلب آن منا که اد... مراقب احوالست و صحت بیکار داشتن او مر ترا از عشق و محبت محض از دانائی اوست که ترا استعداد او ... چنان ندیده باشد و نیز این بیت چنین دیده شده بدوا ماثر ... طبیب برو و صحتِ ... از طبابتِ اوست

طلب کنایت از مرتبہ حاصل ہے الغرض معنے بیت ظاہر و چوں در عشق عاشق را ہر چہ از دوست رسد از رنج و گنج از قبول چارہ نیست بناران گوید قولہ

در طریق سلوک سالک را	ہر چہ پیش آید از ارادۂ اوست

و چوں موجب وَاِنْ مِنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ ہمہ مدح و ذکر اوست سایران گوید قولہ

قمری و عندلیب و حافظ نیز	ہمہ گویا بذکرِ مدحتِ اوست

معنے بیت واضح است

غزل

عارف از پرتوِ می رازِ نہانی دانست	گوہرِ ہر کس ازین لعل توانی دانست

معنے آنست عارف کہ باطن خود را از ماسوائے حق صاف نمودہ از پرتو شرابِ محبت رازِ نہانی کہ معرفت نفس خود است حاصل نمودہ بمقتضائے مَنْ عَرَفَ نَفْسَہٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّہٗ بمعرفت حق حاصل گردد و چوں بے شرابِ عشق ایں دولت حصول نمیشود بناران گوید آرے گوہرِ ہر کس ازیں لعل کہ کنایت از عشق است تواں دانست و معلوم میتوان کرد و نیز صوفی کنایت از مستوراست متحمل عشق اسرارِ عشق را کماہی دانست و حوصلہ او کتماں کہ موجب رضا رحق است نتواست چون ازان عارف عدم رضا حق بوجود آمد مقام تعجب رد نمود از جہت دفع تعجب گوید انچہ در مصرعِ ثانی است و چوں بمعرفت محبوب رسیدن کار ہر کسے نیست گوید قولہ

قدرِ مجموعۂ گل مرغِ سحر داند و بس	نہ کہ ہر کو ورقے خواند و معانی دانست

معنی قدرِ معرفت مجموعہ کل ذاتِ حق مرغِ سحر کنایہ از عاشق ہر کو ورقے خواند استارہ بعلماء و فضلا معانی دانست معرفت رسید معنی آنست کہ بمعرفتِ ذاتِ محبوبِ حقیقی رسیدن کار عاشق است نہ علما و فضلا چہ حصول معرفت او موہبی است نہ کسبی و وجدانی است نہ کبنی چرا کہ از اجتماع کتب جز دلائل و براہین حصولے نیست و آنہارا در کوے معرفت راہ نیست چنانچہ در بیت آیندہ گوید قولہ

آنکہ از دفترِ عشق آیۂ عقل آموزی	ترسم این نکتہ بتحقیق ندانی دانست

معنے آنست کہ اے کسے کہ گرفتار تدریس و اجتماع کتب ماندہ و از این قیل و قال کہ مقتضائے وفور عقل است تحصیل عشق نمائی و بمعرفت حق رسی می ترسم کہ این نکتہ عشق را کماہی دانست و بکنہ او

نخواہی رسید تاکہ ازینہا اعراض نمائی کہ میان عقل و عشق تضاد است عقل مصلحت آموز عشق سلطنت سوز عقل نشاند عشق بیفزود عقل بسازد عشق بسوزد پس حصول عشق از دفتر عقل معاش میسر نمیشود نقلست چون شمس الدین راگذر بر مدرسہ مولانا روم افتاد دید کہ مولانا از چہار طرف تودہ کتب دارد شمس الدین پرسید مولانا این چیست گفت این قیل وقال است ترا باین چہ کار شمس الدین آنہمہ کتبہا را در حوض کہ پیش مولانا بود درانداخت مولانا از تحسر دست بر دست زدن گرفت شمس الدین چون اضطراب مولانا بغایت دید دست درآب انداختہ یکیک را ہمہ را از آب برآورد کہ ہیچ ورقش ترنشدہ بود مولانا گفت اینچہ حاصلیست گفت این ذوق و حالست ترا باین چہ گذر مولانا را جذبہ رسید و ہمہ کتبہا را سوخت و تصحیح صحبت شمس الدین پیوست و حصول مطلب نمود بنا برانست ؎ عقل در کوے عشق نابیناست ؛ عاقلی کار بوعلی سیناست ؛ و چون عاشق را بغیر از عشق معشوق بکس التفاتے نمیباشد گوید قولہ

بجز از عشق تو باقی ہمہ فانی دانست	عرض کردم دو جہان بر دل کار افتادہ

معنے آنست اے محبوب من بر دل کار افتادہ خود کونین عرض نمودم کہ کرا اختیار مینمائی دل کار افتادہ و واقعہ آزمودہ از راہ تیز بینی بجز از عشق کہ یافت ہمہ را فانی پنداشتہ بہیچکس ملتفت نگردید و بجز عشق تو قبول نکرد چون نظر کیمیائیست بنا بران گوید قولہ

ہر کہ قدر نفس باد یمانی دانست	سنگ و گل را کند از یمن نظر لعل و عقیق

نفس باد یمانی اِنّی لَاَجِدُ نَفَسَ الرَّحْمٰنِ مِنْ جَانِبِ الْیَمَنِ مراد مقبولان درگاہ حق است معنی یعنے ہر کہ قدر مقبولان درگاہ حق بداند و خود را بدیشان رساند و یا ہر کہ انفاس خویش را قدر و قیمت دانستہ رائگان و ضائع نکرد و ہیچ نفس از یاد معشوق غافل نگشتہ بغیر نپرداخت او را آن کرامت حاصل آید کہ بیک نظر انسان ناقص را کہ بمنزلہ سنگ و گل اند بمرتبہ لعل و عقیق کہ کنایۃ از عاشقان کامل است رساند و چون عشق کمال را اندیشہ از انبار جہان نمیباشد گوید قولہ

محتسب نیز ازین عیش نہانی دانست	آنشد اکنون کہ زانبار غموم اندیشم

معنے آنست کہ آنوقت از دست رفت کہ از انبار غموم اندیشہ می نمودم و اخفاے این راز میکردم الحال این کار بجاے رسید و شہرت بحدے رسید کہ ازین عیش نہانی کہ میخوار لیست و یا طریقہ رندیست محتسب نیز کہ کنایۃ از مرشد است واقف گردید اکنون اندیشہ را چہ گذر و چون ہر چہ از دست بیش آمد

از سمع وعطا عین حکمت است بناراں گوید قولہ

ورنہ از جانب ما دل نگرانی دانست	دلبر آسایش ما مصلحت وقت ندید

معنے آنست کہ آں محبوب حقیقی من کہ در دنیا وصال خود سما کرامت نمود ویا آن کہ مشاہدات تجلیات ما را سرافراز ساختہ وتا حال ہمچناں سرگردانِ تیہ ہجران گردانیدہ مصلحت وقت ہمدرین دیدہ وگرنہ نگرانی دل واشتیاق تمام دلوجہ ما لاکلام از ما معلوم نمود وہیچ لقصانے ندیدہ وچون موجب حسرت وندامت دلبستگی ایں جہاں است بناراں گوید قولہ

ہر کہ غارتگری باد خزانی دانست	مے بیاور کہ ننازد بگل باغ جہان

معنے آنکہ مے ہوش ودریا دالہی ساقی باش کہ ہر کہ عاقلست ودر دانش بہرہ دارد وغارتگری باد خزانی کہ پیری ومرگیست دریافتہ کہ ہیچکس را نخواہد گذاشت ہرگز بگل باغ جہان کہ کنایہ از محبوبان مجازیست تحریک نکند ودلبستگی ننماید وچون ہر چہ کہ حصول متیسر شدہ است ہمہ از توجہ مرشد است بناراں میگوید قولہ

اثر تربیت آصف ثانی دانست	حافظا از گوہر منظوم کہ از طبع انگیخت

گوہر منظوم سخن آصف ثانی مرشد کہ نائب رسالت مآب است غزل

کہ گناہ دگران بر تو نخواہند نوشت	عیب رندان مکن ای زاہد پاکیزہ سرشت

پاکیزہ سرشت باعتبار زہد یا تمسخر چون شیخ یا کدامن معنے آنست کہ اے زاہد پاکیزہ سرشت لعیب رنداں کہ کنایہ از عاشقانست نظر مکن واز اعتراض ایں بکارخانہ الٰہی زبان مبند کہ گناہ دیگران بر تو نخواہند نوشت وترا مواخذہ نخواہند شد قال اللہ تعالیٰ ولا تزر وازرۃ وزر اخریٰ یعنی بر نمیدارد ہیچ بردارندہ گناہ دیگرے را یعنے مواخذہ بگناہ دیگرے نمیشود بلکہ بگناہ خویش چناں ہر کسے ماخوذ بگناہ خود میشود گوید قولہ

ہر کسے آن درود عاقبت کار کہ کشت	من اگر نیکم وو ر بد تو برو خود را باش

معنے آنست کہ اے زاہد من اگر صالح ہستم وگر طالح واگر صادقم ور فاسق ترا از ما چہ کہ عوض ما تو مواخذہ نخواہی شد وچون فضل الٰہی ہمہ کس را شامل حال است ولو مقیدی اراں وبالست ساراں گوید قولہ

تو چہ دانی کہ پس پردہ کہ خوبست کہ زشت	نا امیدم مکن از سابقہ روز ازل

معنے آنست کہ از سابقہ روز ازل کہ کنایہ از قول نبی انت مذنب و ربٌ غفور ست نومید مکن زیرا کہ تو از باطن کسے چہ خبر داری کہ کدام خوبست وکدام زشت است وچون تکیہ بر اعمال سودن نیست ترین

گوید قوله

توحید دانی قلم صنع بنامت چه نوشت	ـان که دران لطف ازل

ـست که اے زاهد برین طاعت وعبادت خود مغرور مشو چون از خاتمه خود خبرے نداری که
بنام توحید رقم زده اند ونیز ناجی وناری شدن موقوف بعمل نیست کما قال علیه السلام لایُدخِل احدًا
منکم عملهُ الجنة ولا یُجیرُهُ من النار ولا انا الا برحمة الله یعنے درنخواهد آورد هیچ یکے را از شما
عمل شما در بهشت ونه نجات خواهد داد هیچ یکے را از شما عمل شما از دوزخ چه من که نبی برحقم درنخواهم آمد
بهشت بعمل خود مگر رحمت او وچون حصول عشق از جمله مغتنمات است بناءبران گوید قوله

تو غنیمت شمر این سایه بید ولب کشت	باغ فردوس لطیف است ولیکن زنهار

معنے آنست که اے زاهد اگرچه باغ فردوس که تو در طلب آنی وهردم درزهد میکوشی لطیف است
ولیکن این سایه بید ولب کشت که مقام عشق که مایه سرور وفرحت است اگر بدست تو آید غنیمت
پندار وتمتعے ازو بردار یعنی حصول معرفت بنما که من کان فی هٰذه اعمی فهو فی الاخرة اعمی ونیز از
سایه بید ولب کشت دنیا باشد معنے آن باشد که حیات دنیا را غنیمت شمار واز ان تمتعے بردار وچون
دانی حصول عشق بودن موجب سعادت اخرویست بناءبران گوید قوله

ور سرشتت همه اینست زهے نیک سرشت	گر نهادت همه اینست زهے نیک نهاد

معنے آنست که اگر نهاد تو اینست که درپے حصول عشق ومحبت میکوشی که موجب وصول ایزد متعال است
ویا آنکه حیات دنیا را از ان میخواهی که سبب قرب من لایزال است زهے نیکذات واگر سرشت تو همه
اینست که مذکور شد زهے نیک سرشت وچون عشق موجب اعراض از زهد وباعث رسوائی است
شاید که زاهد بطعنه پیش آمده باشد بناءبران بجوابش مے پردازد قوله

پدرم نیز بهشت ابد از دست بهشت	نه من از خلوت وتقوی بدر افتادم وبس

معنے آنست که اے زاهد من تنها از زهد اعراض ننموده ام وترک طلب بهشت نکرده ام بلکه پدرم که
آدم علیه السلام است او نیز بهشت را از دست داده چون نصیحت در دل زاهد راه نیافت گوید قوله

مدعی گر نکند فهم سخن گو سر وخشت	سر تسلیم من وخشت در میکدها

معنے آنست که سر من ودر میکده که عشق است هرگز این اعراض کردنی نه ام واگر مدعی که زاهد ظاهر

ظاہر پرست است بہر این سخن نماید کو سرحشت و سرحشت لفظ است کہ در محلی کہ گفتے اند اے مہربانی محبت کسے اوات نمود استعمال کسے دچون فی الحقیقت دیگہ ہمہ کس چہ اوطیع وعاصی ومومن وکافر ہمہ طالب دات چراکہ درنظر عاشق درہر فعل فاعل اوست ودر ہمہ جاظہور اوست بنا بران تسلی خود میکند قوله

ہمہ کس طالب یار اند چہ ہشیار وچہ مست		ہمہ جاخانۂ عشقست چہ مسجد چہ کنشت	

عشق ذات مطلقہ یعنے اگر زاہد ہمین ماتمول نمود وازطریقہ خود مرنگردید چرا بااو جنگ وجدل پیش آئیم قول این مقام اشارہ بمرتبہ ایست از منازل محبت کہ چون سالک بدانجا رسد لقاء مطلقش حاصل آید ودر ہمہ ظہور محبوب حقیقی بیند ودر ہر فعل فاعل حقیقیش رونماید وچون فی الحقیقت مقدمہ برین نوعست کہ در وجہ ادبے گذشت این ہمگی نصیحت ماباو اسروے شفقت بود نہ ازروے عناد وچون مدار کار وخاتمہ بخیر است بنا بران گوید قوله

حافظا روز ازل گر بکف آری جامے		مست از کوے خرابات برندت بہشت	

معنے آنست کہ اے حافظ تو ہم برین شعار ی خود باران وجرعہ ساقی اگر دم داپسین جام عشق راز دست مدہی وقایم باشی مست ازین عالم بسراے باقی برندو داخل بہشت اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَيْسَ فِيْهَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ يَتَجَلّٰى رَبُّنَا ضَاحِكًا سازند والا نہیچ یعنے ہی سخت مرتراین عشق تو غزل

غمش تا در دلم ما وا گرفت ست		سرم چون زلف او سودا گرفت ست	

معنے آنست کہ از ان روزے کہ غم عشق او در دل ما مسکن گردید مانند زلف او سرگردان وپریشان ماد یہ محبت وملامت رہ ام وچون عاشق تمام خواہان فنا است بنا بران گوید قوله

لبش چون آتش وآب حیات است		ز آتش آتشے در ما گرفت است	

لب کنایت از اسم متکلم و آتش باعتبار اخول یعنی چون اسم متکلم کہ بر منصہ تجلی کرد قائل بہ انا الحق مشہ کشتہ گردید وآبحیات باعتبار آن کہ موجب لقاء جاوید است و آتش کہ در مصرعہ ثانی است اشارہ بطلب یعنے تجلی اسم متکلم کہ چون آتش وآب حیات است یعنے موجب فنا ولقاء سالکست شعلہ در سینہ ما رونموده وما را بحالت فنا رسانیده وچون عشق از نصیب ازلی است گوید قوله

ہماے ہمتم عمر یست کز جان		ہواے آن قد رعنا گرفت است	

معنے آنست کہ ہماے ہمت ما از جان ودل عشق ومحبت آن محبوب حقیقی کہ قد رعنا را او

یعنی استداد ظہور او بر ہمگی مخلوقات سایہ انداختہ حصول کردہ عمر لیست یعنی ازلیست و چون ہیچکس
بمرتبہ عاشقان نمیرسد بنابران گوید **قوله**

شدم عاشق ببالاے بلندش	کہ کار عاشقان بالا گرفتست

بالا مراد ذات محبوب و بلند باعتبار استداد ظہور کہ ہمہ مخلوقات را محیط است یعنی از کونین اعراض
نمودہ و گرفتار آن ذات کہ شدہ ام ازانست کہ دیدم کہ ہیچکس را بمرتبہ عاشقان دست رسی نیست و چون
کار معشوقان مدام استغناء است گوید **قوله**

چو ما در سایۂ الطاف اوئیم	چرا او سایہ از ما وا گرفتست

یعنے آنست کہ ما چون در سایۂ الطاف عشق اوئیم و یکے از عاشقان پس نمیدانیم کہ چرا سایہ
از ما باز گرفتہ و التفاتے نمے نماید شاید کہ مصلحتے ہمدرین باشد و چون اعراض معشوق موجب
گریۂ عاشق است گوید **قوله**

از دریاے دو چشم گوہر اشک	جہان در لولوے لالا گرفتست

یعنے آنست کہ در ہجران و اعراض آن محبوب دو چشم من چندان گہر ریزی کردند کہ کنایت از
اشکباریست کہ جہان پر از گہر ہاے درخشان شدہ و چون سخن عاشق از سر معرفت میباشد بنابران گوید **قوله**

نسیم صبح عنبر بوست امروز	مگر یارم رہ صحرا گرفتست

نسیم صبح کنایہ از انفاس و مراد سخن عنبر مراد معرفت صحرا کنایہ از دل یعنے امروز کہ سخنان من
پر از حقائق و معارف اند تحقیق سببش آنست کہ ظہور محبوب حقیقی بر دل ما شدہ و گرنہ ما کجا و این
سخن کجا و چون رفع غم بغیر از عشق صورت نہ بندد بنابران گوید **قوله**

دواے غم بجز مے نیست عاشق	ازان رو ساغر صہبا گرفتست

عاشق کنایہ از خود صہبا شراب کنایہ از عشق یعنے ما کہ در عشقبازی از جان و دل مقیدیم سببش
آنست کہ رفع غموم و ہموم دنیوی بجز از عشق نمیتوان کرد و چون سخن حافظ مقبول دلہا گردیدہ
بنابران گوید **قوله**

حدیث حافظ اے سرو سمن بر	بوصف قد تو بالا گرفتست

سرو سمن بر محبوب بالا اشتہار و رونق یعنے ای محبوب من سخن حافظ کہ رواجے یافتہ و اشتہارے

حاصل نموده سست وصف قد تو یعنی ذکر تو که دران درج کرده غزل

کنون که میدمد از بوستان نسیم بهشت | من و شراب فرح بخش و یار حور سرشت

معنی آنست که الحال که از بوستان وجود نسیم بهشت که کنایت از انفاس ست در وجاری وساری یعنی در عالم حیاتم پس درین هنگام من و شراب فرح بخش که کنایت از عشق و محبت است و یار حور سرشت که کنایت از محبوب و مرشد است و چون عاشق را هستر از سعادت حصول دولت ملازمت مرشد ست گوید قوله

گدا چرا نزند لاف سلطنت امروز | که خیمه سایهٔ ابر است و بزمگه لب کشت

معنی آنست گدا که عاشق است امروز چرا لاف سلطنت نزند و دعوی شاهی ننماید که سایهٔ ابر که ملازمت دوست با مرشد بجای چتر است و لب کشت که دنیا است بزمگه او چون عاشق را باید که بموجب مَنْ كَانَ فِي هٰذِهٖٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى کار امروز بفردا نگفکند شاعران گوید قوله

چمن حکایت اردی بهشت میگوید | نه عاقلست که نسیه خرید و نقد بهشت

چمن دنیا اردی بهشت نام ماهی از ماههای بهار هشتن گذاشتن یعنی دنیا بسبب ظهور مجدد بمعرفت رو نموده پس عاقل نیست کسی که وعده زاهد را که نسیه است باور نموده و نقد که مشاهدات تجلیاتست از دست داد و کار امروز بفردا افگند چون عاشق راحت ارباب دنیا زهر قاتلست گوید قوله

وفا مجوی ز دشمن که پرتوی ندهد | چو شمع صومعه افروزی از چراغ کنشت

دشمن کنایه از نفس و شیطان و اهل دنیا صومعه عبادتگاه اهل اسلام بسبب مقابله اهل کنشت والا بمعنی عبادتگاه زهاد و نصاری ست و کنشت عبادتگاه اهل کفر معنی آنست که از دنیا و اهل آن وفا مجوی و اسپ توجه بسوی آن مپو خاطر از محبت او مخراش که در حالت عرفان توجه باو نمودن و از دوست گذشته باو بودن شمع صومعه بچراغ کنشت افروختن است وهم و غم اندوختن یعنی دلی که شایستهٔ ذکر و فکر حضرت مولی بود و درخور درجات عالیات سزد چون او در الحظوظ دنیوی بیوندی بدان ماند که شمع صومعه بچراغ کنشت افروزی بر ضمیر منیر اصحاب ذکا پوشیده نماند که این بیت بجوامع الکلم میماند که از سرور عالم ورود یافته و آفتابی از ان مطلع هدی برتافته وهو اِیَّاکُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ یعنی بپرهیزید از سبزهای گلخن و این حدیث را در بعضی کتب هزار وجه موجه ساخته اند ازان ده وجه اختیار نموده شد و صاحب ادراک چون برین وجوه عشره مطلع گردد بر وجوه دیگر قادر شود وجه اول آنکه از خضراء دمن

ازان صاحب جمال از اصل ناشایستہ چون سبزہ خاکدان بوجود آمدہ باشد اگرچہ در منظر خوب نماید عاقبت باصل خود گراید ہ چو خوے نگارے خوش و اصل زشت ؛ مبین نقش مارو نگر در سرشت وجہ دوم آنکہ مراد از خضراء دمن دنیا بود و ازان کہ در آرایش اگرچہ زیبا می نماید از انجا کہ بے مدار است از سستی ہیچ دیر نپاید ہ حاصل دنیا کہن تا نبود چون گندہ است نیز زو بجو وجہ سیوم آنکہ از خضراء دمن کلمۂ نفاق باشد کہ از خباثت نفس بر خاستہ اگرچہ در ظاہر چون سبزہ خاکدان زیبا می نماید اما فی الحقیقت از وسم قاتل زاید ہ گفت دشمن را مبین شیرین و چرب ؛ زہر باشد نیز در حلوائے خوش ؛ وجہ چہارم آنکہ مراد از مال حرام بود کہ از مظلومان و یتیمان حاصل شود کہ آن نیز چون سبزہ خاکدان خوش نماید اما چون از منشأ خبث است اہل معنی را منقوض آید ہ لوث مال حرام در شکمت ؛ ہمہ اعمال را بباد دہد ؛ وجہ پنجم پند احمق و نصیحت نادان کہ آن نیز چون سبزہ خاکدان خوش نماید اما چون از غیر موقع آید عاقبت بزشتی گراید ہ دشمن دانا کہ بے جان بود ؛ بہتر ازان دوست کہ نادان بود ؛ وجہ ششم عطاء لئیم و احسان ناکس کہ آن نیز چون سبزۂ خاکدان از غیر موقع زاید در ظاہر خوش و زیبا نماید آخر بمن و اذی گراید ہ کت زنا جا خدا امید دہد ؛ نا امیدی ازان بود بہتر ؛ وجہ ہفتم پارسائی ریا کہ آن نیز چون سبزۂ خاکدان اگرچہ زیبا می نماید اما چون منشأ بد است لاجرم نتائج اُخروی را نمی شاید ہ صلاحے ریائی فلاحے ندارد ؛ کہ خضراء دمن را قرارے نباشد وجہ ہشتم صنعت کیمیا کہ بظاہر چون سبزہ خاکدان خوش نماید آخر جز قلب کاری نتیجہ نمے بخشد ہ ہر کجا در جہان فلکزدہ ایست ؛ یا فرو ماندہ ایست از تزویر ؛ فن او فلسفہ ست یا تنجیم ؛ کار او شعبدہ است یا اکسیر ؛ وجہ نہم آنکہ آرایش سیمیا باشد کہ چون سبزہ خاکدان خوش مینماید اما چون اصلے ندارد دیر نپاید و لبستگی را نشاید ہ اگر سیمیائی بجائے رسد او ؛ چنان دان کہ سفیان بازیگر است ؛ وجہ دہم آنکہ مراد خوارق و کرامات کہ بر سبیل استدراج باشد چون سبزہ خاکدان خوش نماید اما چون از منشأ حقانی نیست نزد اہل دل ناپسندیدہ است ہ عرامت بر آنکس کہ از بے تمیزی ؛ طلسم نمایش کرامت شمارد ؛ وچون در جہان فانی بدازمثنوی شغلے نیست بنابران گوید **قولہ**

بہ عمارت دل کن کہ این جہان خراب	بر آنسر است کہ از خاک ما بسازد خشت

معنے آنست کہ این جہان فانی در پے آنست کہ ما را خاک سازد و در عالم نیستی اندازد پس بہتر آنست

کنایه خوردن ست عبارت محبت ایزدی آدادان کن دبجیات ابدی رسان وچون اخر هر کسے امریست
موهوم مناسران گوید **قوله**

مکن بنامه سیاهی ملامت من مست	که آگه است که تقدیر بر سرم چه نوشت

معنے آنست که اے سکرمن مست را بگنهگاری ملامت منما چون از تقدیر واقف نیول خاتمه شاق
الکز بحیر وخوبی ست مناسران گوید **قوله**

قدم دریغ مدار از جنازهٔ حافظ	اگرچه غرق گناهست میرود بهشت

قدم مراد تجلی ذاتی بجنازه وجود بحکم آنکه مَن لَا یَعرِفُ اللهَ فَهُوَ مَیِّتٌ گناه انا بیته وجودک
ذنبٌ لا یُقَاسُ بِهَا ذَنبٌ معنے آنست که تجلی ذاتی ازین وجود فانی باز مدار هرچند که غرق بحر
معصیت انا الحق وسبحانیست لیکن بسبب این تجلی میرود بهشت که دَیِّنه جَنَّةٌ لَیسَ فِیهَا
حُورٌ وَلَا قُصُورٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا وصوفی که مقید را مطلق بیند است دم انا الحق میزند مثل
درختیست که ازو آواز اِنّی اَنَا الله برآید ـ عکس رخ تو چو در آئینهٔ جام افتاد ـ عارف از خنده می
در طمع خام افتاد ـ یا خطاب بمرشد یا خطاب بهر سالک یا خطاب معشوق حقیقی مراد از قدم اقدام
یا در فخریه خود **غزل**

کس نیست که افتادهٔ آن زلف دوتا نیست	در رهگذرے نیست که دامی ز بلا نیست

زلف دوتا کنایت از صفات متقابله آلهیه چون کفر واسلام وهدایة وضلالة معنے آنست که تنها
نه من بدام زلف تو که جذبهٔ عشق است گرفتار ومقیدم بلکه در عالم وجودے نیست که گرفتار تو نباشد
کافران بکفر ومومنان باسلام همه کس طالب یارند چه هشیار وچه مست واهیچ طریقه دراه نیست
که عشق را در وے حلے نیست همه جا خانهٔ عشق است چه مسجد چه کنشت واین خند وانکار از قتضیات
قوت وهمیه است که بحقائق امور اطلاع ندارند والا حضرت حق را با هر موجودے از موجودات
ودر هر تعینے از تعینات نسبتے خاص است وهر یک مظهر صفتے خاص اند وذات را باعتبار صفتے
اسمے می نامند پس هر یک اسمے از اسمار آلهیه باشد وحظ وقسمت هر یک از ذات حق یافته آن صفت
خاصیت که ازان اسم ظهور یافته وباز معاد هر یکے آن اسم خواهد بود کَمَا بَدَأَکُمْ تَعُودُونَ ذات
حق هر چیز را بصفت خاص تربیت میفرماید پس هر یکے از صور موجودات انفسی وآفاقی در تسبیح

آن اسم اندکه مظہر و مربوب آمند ازان رو ہمیشہ در تسبیح حق اند کہ وَاِنْ مِنْ شَیْئٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ و ہر یکے
عارفِ حق بہمان اسم اندکہ مظہر آن اسم واقع شدہ اند لاجرم ہر یکے از و شانے دگر یافت و ہر کسے را
با او سریست مخصوص چون عاشق کامل بسبب ورود تجلی صوری کہ آن شہودِ حق است در مظاہر حسینہ
حق را من حیث الصفات در معشوق می بیند بنابران گوید **قولہ**

روے تو مگر آئینہ صنع الٰہی است   حقا کہ چنین است درین روی ریا نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من روی تو مگر آئنہ الٰہی است از براے شہودِ ذاتِ حق کہ حق را بجمیع صفات در تو
مشاہدہ می نمایم و چون فی الحقیقت انسان کہ آئینۂ حق است گفت ہمچنین است و درین سخن ہیچ شکے
و شبہے نیست و نیز چون سالک حق را در خود بیند بنابران خطاب بخود میکند معنے ظاہر است باید دانست
کہ درینجا احوال سالک بدو نوع گردد بعضے بخود قایم میمانند و عبودیت را الوہیت را مرعی دارند و بعضے
مغلوب تجلی گشتہ عبودیت را یکسو نہادہ دعوی ہمسری مینمایند گوید **قولہ**

نرگس طلبد شیوۂ چشم تو زہے چشم   مسکین خبرش از سر و در دیدہ حیا نیست

نرگس گلیست معروف کہ بچشم نسبت کنند و فی الحقیقت مراد از بینائی است مراد آن عاشقی کہ
بکمال معرفت نرسیدہ بود و عاشق را بچشم ازان نسبت دادہ کہ ہمہ عالم بمنزلہ جسم است و وجود عاشق
بمنزلہ چشم چشم مراد ذات حق سے ہست چشم اینجا بمعنی نقد ذات ٭ کو عیان بیند وجودِ کائنات ٭
و چشم ثانی بمعنے بینائی از ذکر سبب و ارادہ مسبب و زہے بمعنی مذمت **معنے** آنست کہ سالکے کہ
مغلوب تجلی گشتہ شیوۂ چشم تو طلب میکند اے خود را متشبہ بذاتِ تو مینماید و دم انا الحق میزند زہے
بینائی و کمال او کجا تو و کجا او کہ ما للتراب و رب الارباب و چون عنان اختیارش از دست رفتہ گفتہ او عمادا را
شاید میگوید کہ ان بیچارہ مسکینے است کہ نہ از سر خود خبر دارد و نہ در دیدہ حیا اے مست و لایعقل چہ از سر خبر داشتن
و حیا بکار آوردن از تقاضاے عقل است و یا آنکہ مسکین از سر خود خبر ندارد یعنے نمیداند کہ سر بباد خواہد رفت
و نہ در دیدہ حیا چہ نسبت خاک را با عالمِ پاک و چون این سخن گفتن مناسب حال سالک نیست بنابران گوید **قولہ**

گفتن بر خورشید کہ من چشمۂ نورم   دانند بزرگان کہ سزاوارِ سہا نیست

خورشید ذات حق سہا کنایت از سالک یعنی اے سالک دعوی ہمسری بذات حق نمودن و انا الحق و
سبحانی گفتن بر عارفان کامل روشن و مبرہن است کہ این سخن سزاوار سالک نیست چہ سالک بمنزلہ سہا

وذات حق چون خورشید کہ شہادۃ کہا گفتہ چون عاشق بورود تجلی صوری گرفتار مظاہر حسینے شود و آن موجب اعراض معرضان میشود و چون توبہ از عاشقان صورت پذیر نیست بنابران گوید **قوله**

زاہد دہدم توبہ ز روی تو زہے روے　|　ہیچش ز خدا شرم و ز روے تو حیا نیست

زہے روے باین طریقہ رو داشتن معنے ظاہر و چون ظہور کثرت و تعینات در چشم عاشق موجب حرابی اوست گوید **قوله**

از مہر خدا زلف میاراے کہ مارا　|　شب نیست کہ صد عربدہ با باد صبا نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من بر حال سرگشتہ ما رحم نما و از برای خدا زلف خود را کہ عالم کثرات و تعینات است میارا یعنے در چشم جلوہ منما و مارا گرفتار کثرت و تعینات مدار چرا کہ مارا ہر شب با باد صبا کہ دم زندگی است صد عربدہ در پیش است کہ چرا رفع این حجاب نمینمائی و مقصد اصلی نمیرسانی سوال چون آراستن زلف کہ فرو ہشتن زلف است موجب افزونی حسن است و آن مطلوب عاشق است پس منع چرا میکند جواب بدو نوع است یکے آنکہ فرو ہشتن زلف اگرچہ افزونی حسن است لیکن حجاب ہم باعث قتل عاشق است دوم آنکہ این منع نہ کہ حکم کلی منع کردہ شود بلکہ اظہار درد و بیقراری خود است باید دانست کہ مشاہدہ محبوب حقیقی بین الظہور والاخفا چون عاشقان را بے مشاہدہ محبوب راحتے و آرامے بنا بران گوید **قوله**

باز آئی کہ بے روی تو اے شمع دل افروز　|　در بزم حریفان اثر نور و صفا نیست

روے کنایت از تجلی **شمع دل افروز** کنایت از محبوب حقیقی **حریفان** عاشقان یعنی اے محبوب من از روے لطف و مرحمت بار دیگر گذرے کن و دل غمزدہ مارا بمشاہدہ تجلی خود منور ساز کہ در بزم عاشقان کہ کنایت از حواس خمس است ہیچ از نور و صفا نیست و صحبت بلطف و چون مدام کار معشوق استغنا است میگوید **قوله**

دی مے شد و گفتم صنما عہد بجا آر　|　گفتا غلطی خواجہ درین عہد وفا نیست

غلطاکو

دی روز گذشتہ صنما الف ندائیہ و صنم بمعنے محبوب عہد کنایت از آن کہ گفتہ لما تطلبی تجدنی گفتا یعنے آن محبوب گفت غلطی غلط کردی کہ برین عہد ما اعتماد نمودی درین عہد یعنے درین زمانہ ولہ درین قول و عہد محبوبان وفا بجا آوردن معنے ظاہر است **قوله**

چون چشم تو دل میبرد از گوشه نشینان
دنبال تو بودن گنه از جانب ما نیست

چشم کنایت از شهودِ ذات محبوب حقیقی گوشه نشینان عاشقان معنی ظاهر باید دانست که خاصهٔ معشوق است که تهمت حرام بر عاشق نهادن و خود را ازین معرض ساختن گوید که اے محبوب من چرا من التفات نمیکنی گناه چیست که سوے منت نگاه تو نیست مگر که دل بتو دادم همین گناه منست دگر بالتحقیق همین گناه است پس دران هم تقصیرے نیست چراکه موجب دلدهی ما مشاهده تست و چون هر کسے بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُوْنَ بچیزے که نزد اوست فرحت کننده است بنابران گوید قوله

گر پیر مغان مرشدِ ما شد چه تفاوت
در هیچ سرے نیست که سِرّی ز خدا نیست

معنے آنست که اگر ما از زهد و ورع اعراض نمودیم و دست بیعت به پیر مغان که عاشق کامل باشد دادیم چه نقصان چون هر سرے خالی از سرے نیست که حق را با هر شے نسبتے خاص است و یک طریق مخصوص در عالم نیست که اَلطُّرُقُ اِلَى اللّٰهِ بِعَدَدِ اَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ چنانچه میگوید قوله

عابد [نسخه]
در صومعهٔ زاهد و در خلوتِ صوفی
جز گوشهٔ ابروی تو محرابِ دعا نیست

یعنے زاهد را بالصومعه و صوفی را بالخلوة بجز گوشهٔ ابروے تو محراب دعا نیست یعنے متوجه الیه همه تو می و چون کار عاشق مدام عاشق کشی است بنابران گوید قوله

تیمارِ غریبان سببِ ذکرِ جمیل است
جانان مگر این قاعده در شهر شما نیست

تیمار غمخواری و دلداری غریبان عاشقان سبب ذکر جمیل موجب اشتهار نام نیک این قاعده اشارة بغمخواری عاشقان و دلداری مشتاقان در شهر مشهور و نیز کنایت از شهر وجود معنے آنست که اے محبوب من دلداری غریبان نمودن باعث اشتهار نیکست و تو که در دلداری غریبان نمیکوشی مگر ذات تو متصف باین صفت نیست سوال مضمون مصراع ثانی عدم صفات میکند این در حقیقت روا نیست جواب بسه جهت یکے آنکه عدم صفات تعین نمیکند لفظ مگر که بمعنی تردید است دال است برین دوم آنکه مراد ازین اظهار محرومی خود است نه عدم صفات سیوم آنکه لَا يُؤْخَذُ الْمَجْنُوْنُ بِمَا صَدَرَ مِنْهُ و چون حال عاشق محل رحم باشد بنابران گوید قوله

اے شمع سحر گریه بحال من و خود کن
کاین سوزِ نهانی که مراهست ترا نیست

معنے آنست که اے عاشق همدردِ من میباید ترا که بحال ما و خود گریه کنی که در سوختن ما و تو

شریکیم بلکه یار تو در سوختن بیتی گرفته ایم که این سوزے که ما داریم ترا نیست چون کار عاشق احتیار ملامت است بنا بران گوید قوله

عاشق چه کند گر نکشد جورِ ملامت | با هیچ دلاور سپر تیر قضا نیست

یعنی عاشق بیچاره چه کند اگر بار ملامت نکشد و تن برضا ندهد چرا که ایمه از قضا ار لیست و هیچ دلاور رد قضا نتوان نمود چون کار عاشق احتمال نمودن و بجاے جفا وفا نمودست گوید قوله

اے چنگ فرو برده بخون دل حافظ | فکرت مگر از عزت قرآن خدا نیست

معنے آنست که اے ملامت گر من که زبان بملامت کشاده و در ہلاک یاسی نموده مگر هیچ فکر از عزت قرآن هم نداری که حافظ کلام اسلام و در بعضے نسخه بجاے عزت غیرت دیده شده معنی آن باشد هیچ فکر مگر از غیرت قرآن خدا که در حق تو ملامت فرموده که مَنْ یَّقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهٗ جَهَنَّمُ خَالِدًا نداری

غزل

اکنون که بر کف گل جام بادهٔ صافست | بصد ہزار زبان بلبلش در اوصافست

گل کنایه از سالک جام باده کنایه از ہستی مستعار بلبل کنایه از دوستان معنی آنست که اکنون که در بدن سالک حیاتست از ہر طرف خوشامد گویان بصد زبان می ستایند چون مناسب این حال آنست که اشتغال بعشق نماید بنا بران گوید قوله

بخواه دفتر اشعار و راهِ صحرا گیر | چه وقت مدرسه و بحث کشف کشافست

دفتر اشعار کتبها بیان معارف و نسخه احوال عرفا کشف نام شرح کشاف است معنے آنست که درینحال قدم بصحرای عشق بهی و کتبهاے که دران بیان حقائق و معارف و احوال عارفان ست اشتغال نمائی و دوری از ابناء خلائق گرفتی نه وقت درس و بحث کشف کشافست چراکه طالب اعلے باید بود نه اشغل که متوجه بودن باسفل مایه دون همتیست و چون بتوجه ایزدی بمقام عشق رسد زبان بر بندد و درون خود باظهار نیک و بد بجزاست که حکم باظهار آن نیست بنا بران گوید قوله

بدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش | که ہر چه ساقی ما داد عین الطافست

درد و صاف بد و نیک ساقی قضا و قدر معنی آنست که هیچ باظهار نیک و بد مکوش و خموش باش

که هرچه قضا و قدر دارد وقت ما ساخت عین لطف و کرم است حید فیل و قال کار علما نه کار عشاق است
که خموشی لازمۂ ایشان است و چون عاشق را باید که مجرد و منفرد باشد گوید قوله

ببر ز خلق و ز عنقا قیاس کار بکن	که صیت گوشه نشینان ز قاف تا قاف است

معنے آنست که از خلق مجرد و منفرد باش بطور عنقا که چگونه از خلق بریده و یکسو خزیده و ہمہ عالم پُر از
شهرت اوست و این ہمہ از آنست که آوازۂ عزلت گزینان از قاف تا قاف رسیده چون نزد عاشق بہتر
از عشق کارے نیست گوید قوله

فقیہ مدرسه دی مست بود و فتوی داد	که مے حرام و لے به ز مال اوقاف است

مراد ہست مستی عشق است که ے مستی عشق نیست در سر تو ؛ رو که تو مست آب انگوری ؛ یعنی فقیہ
مدرسه عشاق که کنایت از مرشد است دیروز که از شراب عشق سرمست بود از جوش عشق فتوے داد
این حکم داد که مال وقف بدتر از مے است زیرا که میخوار چون میداند که مے حرام است گنجایش دارد که توبه کند
و خورندۂ مال وقف را حلال میداند و از اختلاف علما که درین باب است هرگز توبه نخواهد کرد بلکه خود را بر
میخوارگان تفوق خواهد دا و ہمین قسم گفتگوے درین بیت خواجه ہم راه دارد ے بیا که خرقه من گرچه
رہن میکده ہاست ؛ ز مال وقف نه بینی بنام من چیزے ؛ وجہت عوام اینکه فتوی مست درست
نیست دخلے ندارد چه در حق مستان فتوی مست منظور است نه عاقل و نیز بعض جا مضمون ظاہر
بیت مراد نیست چنانچه درین بیت ے مباش در پے آزار ہر چه خواہی کن ؛ که در شریعت ما غیر ازین
گناہے نیست ؛ یعنے کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و درا فعال ناشایسته از زنا کردن و خمر
خوردن خاطر صلحا و عباد آزرده میگردد پس میگوید که ازین قسم کارے مکن که در آنہا رنجش کسے باشد ؛
سوائے آن از افعالے که موجب رنجش کسے نباشد ہر چه خواہی کن ترا مباح است و آنچه مضمون ظاہر این
بیت است مراد نیست چنانچه جاے دیگر گفته ے میخور و مصحف بسوز و آتش اندر کعبه زن ؛ ساکن
بتخانه باش و مردم آزاری مکن ؛ و نیز چنانچه درین بیت ے من آن نگین سلیمان بہیچ نستانم ؛ که گاه
گاه برو دست اہرمن باشد ؛ که در ظاہر سراسر ترک ادب و مخالف شرعست مگر به تکلف معنی مراد است
کہ من آن شے نفیس که گاه برو دست تصرف خسیسی دراز شود بہیچ نستانم پس در مراد خلل نباشد و
نیز چنانچه خواجه گفته ے اگر شراب خوری جرعۂ فشان بر خاک ؛ از آن گناه که نفعے رسد بغیر چه باک ؛

واگر مراد از مے محبت مجاز است حرام ازین روکہ پردہ حقیقۃ است وحلال باعتبار قنطرۃ الحقیقۃ واگر مراد از مے محبت ومعرفت حرام ازین رو تاکہ محبت غیر اصحۃ است حرام است یعنی فقیہ مدرسہ وقتیکہ مستی عشق ومحبت ادرا دریافت ودرسر نفس محبت اطلاع بحت یدلاچار فتوی داد کہ محبت ہر چند مجاز باشد از مال وقف بحید مدرسہ بہتر زیرا کہ آنجا تفرقہ واینجا جمعیت آنجا شہرت اینجا خمول آنجا کبر ونخوت اینجا عجز ومسکنت آنجا خودی اینجا بیخودی ہمچنین بحیند مرتبہ محبت بر مال وقف فضل دارد ؎ زیادہ نیست اگر نیست این ہوس کہ ترا ہ دمے زد سوسۂ عقل بیخبر دارد۔ **قوله**

حدیث مدعیان وخیال ہمکاران		ہمان حکایت زردوز وبوریا باف است	

مدعیان زاہدان ہمکاران عاشقان مجاز یعنی کہ گفتار زاہدان وخیال عاشقان مجاز کہ با تو میر سیدہ مینماید ہمان حکایت زردوز وبوریا باف است کہ با یکدیگر دعوی ہمسری نمودند وقصہ زردوز وبوریا باف اینچنین است کہ ہر دو باہم یار بودند زردوز فراخور حصول خود ہمتے بلند داست واز وسعت عیشی علم مے افراشت وبوریا باف از تنگ حوصلگی کہ داست سفر عیش اورا آن می بیند اشت اسراف وسفری می انگاشت واین نصوص در حق او میخواند کہ اِنَّ الْمُبَذِّرِیْنَ کَانُوْا اِخْوَانَ الشَّیٰطِیْنِ غرضیکہ اصحاب ظواہر اہل عرفان را ہمین معاملہ درمیش وہر یکے از نعمت دیگرے دارلیں وچون مقلدان شایان آن نہ اند کہ اسرار الٰہی با ایشان درمیان نہادہ آید ناچار ان گوید **قوله**

خموش حافظ واین نکتہای چون زرسرخ		نگاہدار کہ قلاب شہر صراف است	

معنے آنست کہ اے حافظ خموش واین نکتہا چون زرسرخ کہ سخنان حقائق ومعارف وکلمات عشق ومحبت اند نگاہ دار کسیکہ از علم الٰہی ودانش بہرہ ندارد بر مسند ارشاد ومشیخت نشستہ **غزل**

اگر گل در بر مے برکف ومعشوق بکام است		سلطان جہانم بچنین روز غلام است	

گل در بر کنایت از حصول مشاہدات تجلیات مے برکف کنایت از حصول عشق ومحبت معشوق بکام محبوب وپا مرسد متوجہ بحال میم جہانم معنے مرا جہ میم ساکن ضمیر مفعول سعدی ؎ چو ملام جو انسد حسد رو کبیر معنے بیت ظاہر است دچون مشاہدات عاشقان محتاج بشمع وچراغ نیست چنانچہ سعدی گفتہ ؎ شب مردان خدا روز جہان افروز است ؛ دوستان را بحقیقت شب ظلمانی نیست گوید **قوله**

گو شمع میارید درین بزم که امشب	در مجلس ما ماه رخ دوست تمام است

میارید خطاب بدوستان یعنے بدوستان من گوئید که امشب در مجلس ما شمع میارید که شب ما محتاج بشمع افروزی نیست چراکه رخ دوست که مشاهدات تجلیاتست محفل افروز ما گردیده چون عاشق را بزہد و ورع کارے بیش نمیرود گوید قوله

میانیز در مجلس ما عطر میارید که جان را	ہر لحظه ز گیسوئے تو خوشبوے مشام است

معنے آنست که امشب در مجلس ما عطر زہد میارید اے سخن از زہد و ورع مگوئید که دمبدم که مرا از گیسوئے تو که جذبۂ عشق است روائح عطر آمیز و فوائح عنبر بیز در مشام میرسد یعنی الحال کار ما از زہد گذشته بمقام عشق رسیده بزہد و ورع کارے نمانده چنانچه در بیت آینده میگوید قوله

در مذہب ما باده حلالست ولیکن	بیروئے تو اے سرو گل اندام حرام است

باده عشق مجازست معنے ایمحبوب من در زمرہ مذہب ما که عاشقانیم دیدن مظاہر حسینه حلال ست که دران معائنه آثار و اسماء و صفات و ذات او مینمایم ازینجاست که ؎ من که در صورت خوبان ہمه اوی بینم ✿ تو مپندار که من روے نکو می بینم ✿ ولیکن اگر دیدن این مظاہر حسینه بیروے تو اے بے مشاہده تو باشد و محض باغراض نفسانی و ہوا جسمانی باشد حرام مطلق و نیز از باده سرود مراد است ؎ از مے ہمه آب لعل و زر فهم مکن ✿ ہر چیز ترا از تو ستاند مے است ✿ و در باب السماع اختلاف بسیار است نزد بعضے حرام و نزد بعضے حلال و نزد بعضے مباح اگر کل سامع را دل کل به مجاز است حرام است و اگر نه بمجاز است و نه بحق مباح و اگر کل بحق دارد حلال و چون دست آویز بجز سخن عشق و منظور او بجز محبوب نمیباشد گوید

از چاشنی قند مگوے ہیچ و ز شکر	زان رو که مرا از لب شیرین تو کام است

قند و شکر کنایت از زہد و ورع لب شیرین لطف الٰہی مراد عشق یعنے اے محبوب من الحال سخن از فضیلت زہد و ورع در پیش ما میار ازانجہت که مرا کار به عشق تو افتاده و درانجا اینهارا گذر نه و نیز از قند و شکر نعمتہاے دنیوی یعنی ظاہر و نیز لب شیرین کلام بیواسطه مراد وحی معنے آنست که از قند و شکر و سائر حظوظ ما حضر مگوئید و توجہ بدان مجوئید مرا کار بکلام قدس و وحی خفی افتاده و آنکه در مصرع اول این ہر دو بیت بجمع آورده و در مصرع آخر ہر دو بیت بوحدت تحریر کرده جہت اظہار التفات و نمودار توجه بمطلوب از بیگانگی به یگانگی و از کثرت بوحدت و چون مشاہده جمال مظاہر حسینه نمودن بعاشقان کامل درست است گوید قوله

ف: ...نامعلوم حاشیہ (ن ل رح...) — [illegible]

گوشم ہمہ بر قول نے و نغمۂ چنگ است | چشمم ہمہ بر لعل لب و گردش جام است

قول و نغمہ سخن نے و چنگ عاشق کامل لعل لب و گردش جام کنایہ از مشاہدات معنے آنست کہ گوش من ہمہ بر سخنان عاشقان کہ بیان عشق است و چشم من ہمہ بر مشاہدات تجلیات محبوب چنانچہ عارفے گوید ع سر بر خار سوے ہر شہرے ؛ کردم لمروز ہر طرف نظرے ۔ کادرم گنجہ خدا بیسم ؛ کے درآید بچشم من دگرے ؛ و محتمل کہ از مصرع اول سماع سرود و از مصرعہ دوم شاہد بازی و میخواری مراد باشد باید دانست کہ احوال عاشقان موجب رسوائی میگردد چون عاشق کامل را ازان بیمے نہ بلکہ رسوائی را موجب فخر خود می پندارند بنابران گوید **قوله**

از ننگ چہ پرسی کہ مرا نام ز ننگ است | وز نام چہ پرسی کہ مرا ننگ ز نام است

معنے آنست کہ از عار چہ پرسی کہ مرا بزرگی و اشتہار باد است و از بزرگی و اشتہار چہ پرسی کہ مرا عار است و چون عاشق را بجز خرابات کہ مقام فناے صفات بشری است مقامی نیست بنابران گوید **قوله**

تا گنج غمت در دل ویرانہ مقیم ست | ہموارہ مرا کنج خرابات مقام است

گنج غم مراد عشق کنج خرابات مقام محو و فنا معنے ظاہر است و چون ہمہ کس لوجہ عاشق آن محبوب اند بنابران گوید **قوله**

میخوارہ و سرگشتہ و رندیم و نظر باز | آنکس کہ چو ما نیست درین شہر کدام است

معنی بیت ظاہر است و چون عشق مر عاشق را عائب نے است بنابران گوید **قوله**

با محتسبم عیب مگوئید و ز مستی | کو نیز چو ما در طلب شرب مدام است

محتسب مرشد کہ مانع از طرف معصیت است مستی مراد میخواری شرب مدام نوشیدن شراب یعنے با مرشد عیب ما از میخواری کہ کنایہ از عشقبازیست مگوئید کہ او ما را ہیچ نخواہد گفت چرا کہ او ہم مشغول این میخواریست چون عاشق را بہتر از میخواری و مصاحبت محبوب کارے نیست گوید **قوله**

حافظ منشین بے می و معشوق زمانے | کایام گل و یاسمن و عید صیام است

گل مشاہدات تجلیات عید صیام اوان عشق کہ بعد از انقراض ایام زہد رو مینماید یعنی اے حافظ درین اوان عشق و مشاہدات تجلیات کہ بتو رو نمودہ می باید کہ دمے بے عشق و محبت الہی و بے ملازمت صحبت مرشد ثانی و این وقت را غنیمت دانی **غزل**

گر ز دست زلف مشکینت خطائی رفت رفت	ور ز هندوی شما بر من جفائی رفت رفت

زلف مشکین کنایه از جذبهٔ عشق و نیز تجلی قهاری خطائی رفت اینکه دعا گو را قتل نمود و سرگردان بادیهٔ حیرانی و پریشانی ساخت و بمداوای آن نپرداخت و هندو اشاره همان زلف جفا رنج و الم و چون این معامله در میان عاشق و معشوق باکی ندارد گوید قوله

برق عشق ار خرمن پشمینه پوشی سوخت سوخت	جور شاه کامران گر بر گدائی رفت رفت

برق عشق اضافه بیانیه خرمن وجود هستی استعاره پشمینه پوش عاشق شاه کامران معشوق معنی آنست که اگر آتش عشق وجود عاشق را بباد داد عجبی نیست و جور محبوبی که کنایه از استغنا و بی التفاتی محبوب است بر عاشق رفت باکی ندارد و چون تجلی محبوب بظهور و اخفاست و آن اگرچه موجب خرابی عاشق است اما جای دم زدن نیست بنابران گوید قوله

گر دلم از غمزهٔ دلدار تا بی برد برد	در میان جان و جانان ماجرائی رفت رفت

غمزه کنایت از ظهور و خفا تاب یعنی غصه وارد یعنی اگر دل من بسبب ظهور و اخفاء محبوب برنج و درد مبتلا گردید جای اعراض و گفتگو نیست چراکه در میان عاشق و معشوق اگر ماجرائی رفت رفت و چون ملامت از عیبان و سخن چینان روی نماید نه از دوستان بنابران گوید قوله

از سخن چینان ملامتها پدید آید ولی	در میان همنشینان ناسزائی رفت رفت

همنشینان دوستان ناسزا قول و فعل بیجا معنی بیت ظاهر است چون عاشق را تحمل میباید که بادنی آزار ملول نگردد و اعتراض نکند بنابران گوید قوله

عشقبازی را تحمل باید ای دل پایدار	گر ملالی بود بود و گر خطائی رفت رفت

سوال - لفظ خطا در حقیقت از ادب دور است جواب آنست که خطا فی الواقع مراد نیست بلکه از آنجهت که اعراض و بی التفاتی معشوق اگرچه خالی از حکمت نیست اما چون موافق خواهش نیست بنابران در چشم عاشق خطا می نماید و باید دانست که کدورت را در دل سالک تا آن زمان راه است که نسبت ره نیافته و چون محبت ره یافت کدورت از میان رفت بنابران گوید قوله

در طریقت رنجش خاطر نباشد می بیار	هر کدورت را که بینی چون صفائی رفت رفت

معنی آنست که هر کدورت را که می بینی در خاطر روئیداد چون صفائی دران خاطر رفت آن کدورت

مرتفع شد اشکال آنست که رنجش خاطر امریست طبعی که بغرض مکروهے رسد پس در طریقت بچه معنی رنجش نباشد جواب آنست که در رشحات در فصل دوم نقلست که اکابر طریقت گفته اند مبر دشنام ومدمت که انکسے در حق تو واقع شود باید باو گفت که حقیقت دانی توانی وچون سگ وخوک امثال آن گویند یقین کنی که در تو ازان صفاتست چنانچه صفات ملکی دارد صفات سبعی وبہیمی نیز پس باید که ازین رنجش نیارد وهم در رشحات مذکوریست کمال مسلمانی در تفویض وتسلیم ست اگر صاحب تسلیم را ابلیس وار طوق لعنت کنند باید که چنان از فعل حق سبحانه راضی بود که مومن از ایمان خود وبنده صادق از قضاء حق راضی است نه از فعل خود وسیر موند که چون مکروہے بیند اگر تفاوت مکند بنده خداست واگر تفاوت کند بنده خود ہست که ست مدح ومدمت گر تفاوت میکند وبنگرے باشی که او بت میکند ونیز ہیچکس نیست که او مدح خوش نیاید ودم بد بیاید امامی تواند که مراد آن باشد که اگر مدح سبب سرور وخوشحالی وذم سبب بغض وعداوت باشد پس باید دانست که مراد ازان قول که بنده خداست تفاوت نکند آن خواهد بود که بنده خدا جمیع امور را از حق میداند ورضا بالقضاء الٰہی پیشه خود سازد ہمیں است هم در رشحات در معنی الکاسب حبیب الله مراد کسب رضاست ومعنی این حدیث آنست باید که کسب کند این معنی را که راضی باشد ہرچه حق سبحانه کند وحصول ہمین بحقیقة وقتے میسر گردد که بنده دائم گردد پس معنی بیت آن باشد که در طریقت رنجش خاطر نمیباشد می بیار تا مست شویم وصفای حاصل کنیم وبقوۃ آن مستی وصفا سر مکروه خواه مذمت ودشنام خواه مکروہے دیگر که مخالف مزاج باشد تحمل کنیم ورضا بالقضا نہیم چنانچه خود فرموده ست دفا کنیم وجفا کشیم وخوش باشیم چه که در طریقت کافریست رنجیدن ، ونیز واقع شده که مراد ازین دوبیت آنست که اہل طریق عاشق حق سبحانه عاشق جمیع افعال معشوق را دوست میدارد وچون عاشق از زہد اعراض نموده عجب نیست بنابران گوید قوله

عیب حافظ گو مکن زاہد که رفت از خانقاه	پاے آزادی که بندد گر بجائی رفت رفت

خانقه مراد زہد وورع از ذکر سبب واراده مسبب گو خطاب بزاہد یعنے زاہد با مگو که حافظ اگر از زہد وورع اعراض نمود عیبش مکن که حافظ آزاده بود از کفر واسلام وخیر وشر یعنے عاشق که مقید بانہا نیست پس عاشق را که مانع میتواند شد غزل

لعل سیراب بخون تشنه لب یار منست	وز پے دیدن او دادن جان کار منست

لب کنایہ از اسم متکلم کہ انا الحق **لعل سیراب** باعتبار خونریزی چون اسم متکلم بر منصور تجلی کرد وقاتل بہ انا الحق شد کشتہ شد ونیز لب اشارۃ بفیض شامل رحمانی کہ بلطف کامل عاشق را از میان سرگشتگی ودوری بکنار قبول می آرد ونمیگذارد و نَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي کنایت از وست لعل سیراب باعتبار خونریزی وآن کنایت از مبتلا ساختن بکمال شدائد ومحنت ورنج والم است **وزپئے دیدن** یعنی در پے حصول کردن وچون اکثر زبان طاعنان بر عاشقان دراز میگردد بنابران گوید **قولہ**

شرم زان چشم سیہ بادش و مژگان دراز	ہر کہ دل بردن او دید در انکار منست

چشم مراد ذات ست ہست چشم اینجا بمعنے نقد ذات کو عیان بیند وجود کائنات ضمیر شین بلفظ ہر کہ راجع واین را اضمار قبل الذکر گوینہ **مژگان** صفات از انرو کہ مژگان حاجب چشم وصفات حاجب ذات **معنے** آنست کہ ہر کسے کہ دلربائی آنمحبوب را دریافتہ وباوجود این در انکار منست پس شرمے بادمر اورا ازان چشم سیہ ومژگان دراز آن محبوب یعنی زبان او کوتاہ باد کہ ازین چشم سیہ یعنی ازین ذات باکمال حسن ولطافت وملاحت وازین صفات متنوعہ چگونہ کسے جان خود را بسلامت بر وو در دام نیفتد وچون عشق را از دل عاشق تحرلے ونقلے نمیباشد واین را موجب فخر خودمی شمرد بنابران گوید **قولہ**

بندہ طالع خویشم کہ درین عہد وفا	عشق آن لولی سرمست وفادار منست

لولی کنایہ از شاخ نبات کہ قوم لولی معشوقہ حافظ بود مراد معشوق حقیقی ومرشد معنی ظاہر است وچون عاشق بمرتبہ تَخَلَّقُوا بِاَخْلَاقِ اللّٰهِ رسید وجود او درین مقام طبلہ عطر گل ودرج عبیر افشان شود وچون اینہمہ از فیض محبوب حقیقی است بنابران گوید **قولہ**

طبلۂ عطر گل ودرج عبیر افشانش	فیض یکشمہ ز بوے خوش عطار منست

گل سالک ضمیر شین افشانش برگل **عطار** کنایہ از ذات رسول ؐ ومرشد حقیقی ومعشوق مجازی **طبلہ عطر گل ودرج عبیر افشان** مراد وجود عاشق وضمیر شین برطبلہ گل **عطار** محبوب حقیقی یعنے این نسمات شریفہ ونفحات لطیفہ کہ در وجود عاشق رونمودہ ووجود او را معطر ساختہ شمہ از داستان حقیقۃ است چہ ہیچ موجود وجود از خود ندارد وبوے از کجا داشتہ باشد ونیز از طبلہ عطر گل ودرج عنبر افشان محبوب مجاز است معنی آنکہ ہر محبوبے باحسن وجمال وکمال کہ در چمن دنیا رونمودہ واینہمہ از آثار پرتو آن محبوب حقیقی است چون لازمۂ عاشق است کہ خطرات ماسوی محبوب را در دل جا ندہد گوید **قولہ**

ساربان رخت بدروازہ مبر کان سرکوی	شاہراہیست کہ منزلگہ دلدار منست

ساربان سالک معنی آنست کہ اے سالک صادق رخت خطرات وخیالات ماسوی محبوب بدروازہ دل مبر کہ آن شاہراہ ہست اما چگونہ شاہراہست کہ منزلگہ دلدار منست بموجب لَا یَسَعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِن یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِی الْمُؤْمِن ومحتمل کہ رخت ہستی موہوم یعنی کسمدہ مہار ہستی موہوم یا تمالبتن احمال سوم مسطور بصیرتم مسازکہ آن مقام تجلیات دلدار ست ومحتمل کہ ہنگام وصال وستان دیدہ را از گریہ محفوظ دارد اگرچہ ارشاد دست اما سر بطرز بیتابی ست سوال چون دروازہ دل راشاہراہ تعبیر کرد پس منع چرا کرد کہ در شاہراہ کسے مانع نمیتواند شد جواب آنست کہ بسا شاہراہ اند کہ بسبب درود سلطان آنجا مانع مے آیند واین اکثر در معائنہ می آید ویا آنکہ بمعنے استفہام گفتہ شود یعنے شاہراہے است اے شاہراہے نیست بلکہ منزلگہ دلدار منست ومحتمل کہ این در عرف اگرچہ لفظ شاہراہ اطلاق میکنند کہ از خواص وعوام راہمہ آنجا گذر باشد اما اینجا معنے اضافی توان گفت یعنی راہ شاہ است سوال دوم کہ شاہراہ منزلگہ نمیباشد جواب آنست کہ اے ساربان رخت بدروازہ دل مبر این زعم کہ این سرکوے کہ پیش دروازہ است شاہراہیست تا ہر کہ خواہد بدان راہ رود زیراکہ آن سرکوے نزول گاہ دلدار منست آنجا بحکم نباید رفت سوال سوم آنکہ منزل بمعنی جاے نزول است پس لفظ گہ در منزلگہ چہ معنی دارد جواب آنکہ منزل مصدر میمی است بمعنی نزول وچون معشوق باعتبار اظہار محتاج عاشق است چراکہ بے وجود عاشق ظہور معشوق صورت نہ بندد شاعران گوید قولہ

باغبان ہمچو نسیمم زدر باغ مران	کاب گلزار تو از اشک چو گلنار منست

باغبان معشوق حقیقی کہ صانع تمام عالم است یعنی اے محبوب من مارا نسیم وار از باغ وجود خود بے بہرہ مدار کہ معشوقیت تو بعشق من پیدا است چہ خالقیت بے مخلوق ورازقیت بے مرزوق ورب بے مربوب صورت نہ بندد اگرچہ از نسبت ہمعنی ذات حق پاکست الصوفیہ چون شیخ محی الدین عربی واتباع او بلکہ صوفیہ باجماع منظر ہمعنی است کما قال صاحب الفصوص فیحمدنی واحمدہ ویعبدنی واعبدہ یعنے حق حمد میگوید مرا ومن حمد میگویم حق را وحق عبادت میکند مرا ومن عبادت میکنم حق را بدانکہ چون احکام اسما وصفات جلال وجمال وکمالات حق از من ظاہر ان حمد میگوید حق مراد ازین رہ کہ او فاصہ وجود من وہ وجود وکمالات من از حق است پس حمد میگویم حق را با ظہار احکام واسما دلقبول

نمودن سلطنت و تصرف و در حق خدمت و عبادت میکند مرا که رجوع میکند در اظهار حکومت اسما و صفات خود بسوے اعیان او متجلی میشود بوجود من چہ اگر بسوے عین عاصی توجہ و رجوع نکند و متجلی بوجود او نشود حکومت اسم غفور و منتقم بظہور نیاید و رجوع بچیزے و توجہ بسوے آن خدمت و عبادت آن چیز باشد و ازین رہ کہ در وجود ہر کارے رجوع میکنم و متوجہ میشویم بمتعالے چہ اگر حق متجلی بکار من نشود و افاضہ وجود آن نکند مقصود حاصل نشود عبادت میکنم مر حق را و حق را عابد و عبد گفتن اگرچہ سوء ادبست اما شورش عشق و حکم کشف بران ارادہ کند چہ ترک ادب عین ادب است دیوانہ بدست خویش نیست و چون ناظم از زمرہ ایشان بودہ باشد و چون بے لطف محبوب کار محبت سر انجام نمے یابد بنا بران گوید قولہ

شربت قند و گلاب از لب یارم فرمود	نرگس او کہ طبیب دل بیمار منست

لب کنایت از لطف ست لب کہ شیرین جوے شد لطف خدا است باغ جان از آب او نشو و نما ست نرگس چشم مراد و مراد ازان مرشد عارف کامل کہ مرشد باشد کہ باقی بذات حق گردیدہ یعنے مرشد طریقہ ما کہ طبیب دل بیمار ماست دفع این بیماری حوالہ بلطف او نمود یعنے بجز لطف محبوب کہ نفخت فیہ من روحی کنایت ازست کسے نیست کہ عاشق را از میان سرگشتگی و دوری بکنار قبول مے آرد و چون سخن خوش و دل چسپ بغیر از حصول عشق صورت نہ بندد و بنا بران گوید قولہ

آنکہ در طرز غزل نکتہ بحافظ آموخت	یار شیرین دہن و نادرہ گفتار منست

معنے آنست کہ این نکتہ سرائی و خوش گوئی حافظ محض توجہ آن محبوبست کہ بسبب عشق او از ما سر میزند۔

غزل

مطلب طاعت و پیمان صلاح از من مست	کہ بہ پیمانہ کشی شہرہ شدم روز الست

معنے من کہ بمیخواری و عشقبازی رسوائے ازلی شدہ ام امید زہد و صلاح و ورع از ما مدار و چون عاشق را با سوائے معشوق کارے نباشد بنا بران گوید قولہ

من ہمانذم کہ وضو ساختم از چشمہ عشق	چار تکبیر زدم یکسرہ بر ہرچہ کہ ہست

چشمہ عشق اضافہ بیانیہ چار تکبیر زدن ترک کلی کردن یکسرہ تمام معنے آنست کہ من ہمانذم کہ وضو از چشمہ عشق ساختم یعنے اختیار عشق نمودم یعنے از ازل غیر از عشق دوست ہرچہ کہ بود از زہد و صلاح از لوح دل بشستم و ترک آن نمودم باید دانست کہ در عالم ہرچہ ہست اگر عاشق

واگر معشوق اوست ما و تو جز بہانہ بیش نہ و چون بیان این سخن بحصول عشق و محبت وحالۂ محویت
نمیتوان کرد که بسا آفات در پیش دارد بنابران خطاب بہ رند میکند **قوله**

می بده تا دهمت آگهی از سر قضا	که بروی که شدم عاشق و از بوی که مست

یعنے اے پیر رند من مے عشق حواله نما تا مو تیسیم وار بوشیدل آن بیخود گردیم آنگاه اسرار قضا پیش تو بیان
سازیم و آن است که بروے که عاشق شدم و از عشق که مستم استفہام بمعنے انکاریہ یعنے من ہیچ سام و یکس
عاشق نیستم ہر چہ ہست اوست چراکہ عاشقی فعلے است و فعل بے وجود فاعل صورت نه بندد پس چون
وجود از خود نه دارم و در وجود محتاج خود را در معرض ہستی چون نشانم و چرا نسبت عاشقی بخود نمایم چون ہرچہ
ہست اوست و این ہستی ما و تو جز پردہ پندار و وہم بیش نیست و آن که در پس آن پردہ خیال عاشقی و
معشوقی مے بازد ؎ تو در میانہ ہیچ نہ ہر چہ ہست اوست ٭ ہم خود الست گوید و ہم خود کند بلی ٭
بدانکه الله تعالے گنج مخفی بود که کنت کنزاً مخفیاً چون خواست که تماشاے حسن و جمال خود نماید خود را
خود دیدن محال الا بآئینہ پس ہستی انسان را بمثل آئینہ ساخت و تجلیات متنوعہ و انوار متلونہ خود را
درو ظاہر کرد پس در ہر انسان چہ عاشق و معشوق متجلی اوست و خود بخود عاشق است ؎ در چشم
لیلی بودہ مجنون شدہ بنمودہ ٭ لیلی کجا مجنون کجا خود بودہ خود بودہ ٭ و اینہم اندکے برمز و ایما بیان
نمود بالمستافہہ آن را لعطاء مے حوالہ نمود چون عاشق را باید اگرچہ خود را غرق دریاے عصیان بیند
با اینہمہ دست از حبل المتین رحمت او بار ندارد گوید **قوله**

کمر کوہ کم است از کمر مور اینجا	ناامید از در رحمت مشو ای بادہ پرست

کمر یعنے بلندی اینجا اشارہ بجہت بادہ پرست عاشق معنے آنست که اے عاشق اگرچہ غرق عصیانی
با اینہمہ از رحمت او ناامید مباش که خود فرمودہ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ یَغْفِرُ الذُّنُوْبَ جَمِیْعًا و عصیان
خود بخاطر میندازکہ گناہان تو اگرچہ مثل کوہ اند اما پیش دریاے رحمت او چون مور اند و چون یاد و
ورد زبان خلق رستی دلفرحت و خوشی گذرانیدن درجہان کسے را میسر نیست الا عاشق کامل که
رو از ما سواے معشوق برتافتہ و بکنج عزلت و گوشہ خلوت نشستہ بنابران گوید **قوله**

بجز آن نرگس مستانه که چشمش مرساد	زیر این طارم فیروزه کسی خوش ننشست

نرگس چشم و مراد عاشق کامل که رو از عالم برتافتہ و بکنج عزلت خزیدہ ؎ اگر درجہان از جہان رستہ است

درازخلق برخویشتن بسته است چشمش مرساد حادثه وآفت دامنگیر وقت او مباد ایمطارم فیروزه کنایه از دنیا خوش نشست آزار از هموم وغموم دنیوی نگردید معنی بیت ظاهر است چون این سخنان خوش وکلمات دلکش از زبان حافظ سر زد بنابران بفخر خود میگراید قوله

چمن آرای جهان خوشتر ازین غنچه نبست	حافظ فدای دهنت باد که در باغ نظر

باغ نظر وجود چمن آرای جهان حق تعالی غنچه اشارة بدهن ودرین بیت خطاب بوجود است معنی آنست که ای وجود من حافظ فدای دهنت باد که حق تعالی در چمن وجود تو ای وار تو خوشتر ازین غنچه نیافرید وهیچ عضو باینچنین خوبی دهن را بمعرض ظهور نیاورده که مظهر اینچنین سخنان خوش وکلمات دلکش گردیده وچون اقلیم سخن را تصرف خود یافت وسبب لطف محبوب یافت بنابران گوید قوله

یعنی از وصل تواش هست که دولت باد بدست	حافظ از دولت وصل تو سلیمانی شد

معنی آنست که ای محبوب من بسبب حصول وصل تو بمرتبه سلیمان علیه السلام رسیده آن آنست که کار فرمانی اقلیم سخن گردیده وسخن که فی الحقیقه باد است تابع او است غزل

ای روی دلفریب تو بودن صواب نیست	ما را در آرزوی تو پروای خواب نیست

مضمون مصراع اول عجبا للمحب کیف ینام، کل نوم علی المحب حرام ومصراع ثانی مشعر است برین که عاشق را باید که بموجب من کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی مشاهده محبوب در اینجا حاصل نماید وموقوف فردا ندارد وچون ظهور محبوب موجب فنای عاشقست بنابران گوید قوله

کو دیده کز تصور چشمت بخواب نیست	در دور چشم مست تو هشیار کس ندید

دور گردش مراد ظهور چشم مراد ذات است هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات و کو عیان بیند وجود کائنات ومست باعتبار استغنا که ان الله لغنی عن العالمین خواب فنا ومحو است معنی آنست که ای محبوب من در حین ظهور ذات تو کسی هشیار بنظر نیامده یعنی اینچنین کسی ندیده شده که بخود مانده باشد بلکه بهر که تجلی ذاتی خود کرامت نمودی او را در معرض نیستی وفنا آوردی واینچنین دیده کو که از خیال چشم تو ای از دیدن ذات تو بفنا نرسیده چه کوه طور با آن سنگدلی که داشت پیش تجلی تو خاک وفنا گشته گردید وموسی با آن کمال نبوت بیهوش افتاد کقوله تعالی فلما تجلی ربه للجبل جعله دکا وخر موسی صعقا چون هرچه می بینی از مسلم وکافر وعاشق وفاسق وکاذب وصادق وعاصی

ومطیع و عالم و جاہل و خوب و زشت و عاقل و مجنون و نباتات و حیوانات و جمادات ہمہ در عشق
اوست و ذکر اوست ؎ بذکرش ہر چہ بینی در خروش است ٭ ولے داند درین معنی کہ گوش است ٭
نہ بلبل بر گلش تسبیح خوانست ٭ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانست ٭ بناء بران گوید قوله

در سر کہ بنگرم شغفے از تو مبتلا است	یکدل ندیده ام کہ ز عشقت خراب نیست

معنی ظاہر ست بموجب وَإِنْ مِّنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَٰكِن لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ وچون شہید
عشق را روز حشر سوال و جواب نیست بنا بران گوید قوله

ہر کو بدست عشق تو شد کشتہ روز حشر	او را در انحساب سوال و جواب نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من ہر کہ مقتول تیغ عشق تو گردید او را روز محشر در انحساب کہ بروز حشر
مر خلائق را خواہد بود پرسشے نیست چون عاشق مدام گرفتار درد و اندوہ است و این موجب ازدیاد
مرتبت اوست کما قال إِنَّ الْبَلَاءَ لَكَنْزٌ لَا يُعْطِيهِ إِلَّا لِوَلِيِّ اللهِ بنا بران گوید قوله

حافظ چو ذره بود بہ در افتاد تا ب یافت	عاشق نباشد آنکہ چو ذره او بتاب نیست

تاب در مصرع اول روشنی و قدر و در مصرع ثانی بمعنے سوزش معنے ظاہر است قال ع إِنَّ أَشَدَّ
الْبَلَاءِ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَالْأَمْثَلُ غزل

مردم دیدهٔ ما جز برخت ناظر نیست	دل سرگشتۂ ما غیر ترا ذاکر نیست

ناظر بمعنے بینده معنی ظاہر است اما مصرع اول مشعر برین کہ مَا رَأَيْتُ شَيْئًا إِلَّا رَأَيْتُ اللهَ
و درین بیت تقاضاء حصول رویت میکند و حصول آن ناممکن است کہ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ جواب
آن درین بیت ؎ من گدا و تمنائے وصل او ہیہات الخ مرقوم شد و چون کار عاشق مدام گریہ
است گوید قوله

اشکم احرام طواف حرمت می بندد	اگر چہ از خون دل خویش دمی طاہر نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من اشک را اگرچہ از خون دل خود خون طاہر نیست یعنی از غایت اشکباری
بحد خونریزی رسیده باوجود این نیست طواف حریم حرم تو مے بندد یعنے اشکباری من بحدے
رسید کہ عنقریب گرد خانۂ تو بر آید و این کنایت از بسیاری گریہ و زاریست چون دل عاشق مدام
مشغول بخیال معشوقست بنا بران گوید قوله

عاشق مفلس اگر قلب دلت کرد نثار | مکنش عیب که بر نقد روان قادر نیست

قلب ناسره نقد روان نقد خالص و نیز اضافت معنی آنست که اے محبوب من عاشق مفلس که از خودی خود گذشته این دل ناسره خود نثار تو کرد عیبش مکن که بر نقد رائج که زر و سیم است قادر نیست و تحتمل که قلب دل توجه دل و سر او که قلب القلب عبارت ازوست روان بمعنی جان معنی آنست که اگر عاشق مفلس توجه دل را ہیچ نپرداخت و ہمگی ہمت مصروف تو ساخت عیبش مکن که بر نقد جان قادر نیست که آنرا فدای تو سازد که آن نیست جز قبضه قدرت تو و بر آنچه قادر بود نثار تو کرد قبولش فرما باید دانست که گاه گاه عاشق بسبب غایت سوزش و بیقراری بتقاضاء بشریت آہے و نعره سر میزند و در آن اظهار درد و جفاء معشوق می شود بنا بران گوید قوله

من که در آتش سودائے تو آہے نکنم | کے توان گفت که بر داغ دلم صابر نیست

معنی آنست که اے محبوب من اگر سبب آتش عشق تو که در اندرون ما سر زده آہے و نعره زند این توان گفت که بر داغ دلے که من او را داده ام صابر نیست چه کنم که غایت بیقراری و ضعف بشریت برین مے آرد و الا حاشا و کلا که از ما آہے و نعره بظهور آید و نیز داغ دل کنایت از جفا است چون عاشق را باید که در طلب معشوق خود ساعی باشد و ہمتے بلند دارد که موجب حصول مقصود ہست که ہِمَّةُ الرِّجَالِ تَقْلَعُ الْجِبَالَ ؎ کار زاین گنبد گردان کند ٭ ہر چه کند ہمت مردان کند ٭ بنا بران گوید قوله

عاقبت دست بدان سرو بلندش برسد | ہر که را در طلبش ہمت او قاصر نیست

معنی آنست که ہر سالکے در طلب آن محبوب خود ہمت او قاصر نیست که بموجب اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمَعَالِي الْهِمَمِ ہمت عالی دارد و در طلبش ساعی و جاہد باشد عاقبت الامر بموجب مَنْ طَلَبَ شَيْئًا وَجَدَ وَجَدَ مراد او حصول وصل محبوب میسر گردد و ہر که قاصر ہمت بود و ساعی و جاہد نباشد گرفتار ہجران باد چنانچه در بیت آینده گوید قوله

بسته دام و قفس باد چو مرغ وحشی | طائر سدره اگر در طلبت طائر نیست

طائر سدره جبرئیل و اینجا کنایه از سالک یعنی اے محبوب من ہر سالکے که در طلب تو ساعی و جاہد نیست و ہمتش قاصر است مانند مرغ وحشی بسته دام و قفس ہجران و پاے بند قالب ناسوتیه باد و از سفل بعلو عروجش مباد اگر آن سالک خود جبرئیل باشد و چون ہیچ محبوب بدان محبوب حقیقی ہمسری

سے نوازد کرد گوید قوله

از روان بخشی عیسے نزنم پیش تو دم	زانکه در روح فزائی چو لبت ماہر نیست

روان بخشی احیاء اموات کہ معجزۂ عیسے ؑ بود لب مراد لطف کنایۃ از عشق ماہر استاد مصرع ثانی علۃ مصرع اول است معنے آنست کہ از احیاء اموات کہ معجزۂ عیسے ؑ بود پیش تو دم نزنم و سخن از ان نیکنم زیراکہ در جان بخشی بجو لبت ماہر نیست کہ عیسے ؑ آنچہ ہر کس را کہ زندہ ساخت زود بمرحلۂ بیماری در راہ عدم گشتند و آنہا کہ بعشق تو زندہ شدہ اند باقی و پایندہ خواہد ماند کہ اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَا یَمُوْتُوْنَ بَلْ یَنْقَلِبُوْنَ مِنَ الدَّارِ اِلَی الدَّارِ و نیز این بیت در نعت حضرت می زیبد و چون عشق سراسر سرّ ربانی است کہ اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْجِسْمِ وَالذَّکَاءِ بنا بران گوید قوله

روز اول کہ سر زلف تو دیدم گفتم	کہ پریشانی این سلسلہ را آخر نیست

روز اول ابتداء عشق و روز ازل سر زلف اشارۃ بجذبہ عشق این سلسلہ اشارۃ بسر زلف یعنی اے محبوب من ہمان روز کہ جذبۂ عشق ترا دریافتم و درین راہ درآمدم تفہیم نمودم کہ بلیات و حوادثات این را آخر نیست اے لانہایت است و چون ناظم شدائد و بلیات عشق را بہ بیان آورد و شاید کہ محبوب از راہ استغنا گفتہ باشد کہ چون شدائد این راہ در نہایت بود چرا اختیار این نمودی بنا بران گوید قوله

سر پیوند تو تنہا نہ دل حافظ راست	کیست آن کو سر پیوند تو در خاطر نیست

پیوند دوستی مراد محبت و عشق معنے آنکہ اے محبوب من تنہا من بدام عشق تو مقیدم کیست آنکس کہ مقید بعشق تو نیست یعنی ہمہ مقید بعشق تو اند غزل

ما را ز خیال تو چہ پروائے شراب است	خم گو سر خود گیر کہ خم خانہ خراب است

خیال بفتح خا صورتے کہ در خواب نمایان شود اینجا کنایۃ از وصل کہ در مقام مستی دست دہد و شراب عشق و محبت خم کنایۃ از مرشد خمخانہ کنایت از وجود سالک است یعنی اے محبوب من ما را بسبب وصال دائمی تو پروا بعشق و محبت نماندہ و مرشد را بگوئید کہ راہ خود گیرد کہ وجود ما در معرض نیستی در آمدہ محتاج تو نیست زیراکہ عشق و مرشد بمنزلہ دلالہ است و چون دلالہ طالب را بمطلوب رسانید بدلالہ چہ حاجت نہ و چون عاشقے راہ علے کہ در ان مشاہدہ محبوب نباشد موجب وبال اوست گوید قوله

گر خم بہشت است بریزید کہ بے دوست	ہر شربت عذبم کہ دہی عین عذاب است

خم بهشت زہد وورع ونیز عشق معنے آنست کہ ہر عشقے کہ در حصول مشاہدہ دوست نبود اگرچہ عشق
است ازو تجنب باید کرد زیراکہ بے مشاہدہ معشوق ہر عشقے کہ باشد موجب وبال اوست چراکہ مراد از عشق
حصول مشاہدہ دوست نہ عشق ویاآنکہ طاعتے وعبادتے کہ در نیت حصول رضائے محبوب نبود ہمین
موجب خسران ووبال است وچون مشاہدہ عاشق بین التجلی والاستتار است بنابران از حالہ استتار خبر میدہد قولہ

افسوس کہ شد دلبر ودر دیدہ گریان	تحریر خیال خط او نقش بر آبست

معنے آنست کہ افسوس مشاہدات غائب شد ودر دیدہ گریان آن صورت مشاہدات نقش بستہ ودلم
را بہ تیر محبت خود خستہ ونقش بر آب سریع الزوال میباشد چون نگاہداشت آن لازم بنابران گوید قولہ

بیدار شو اے دیدہ کہ ایمن نتوان بود	از سیل دمادم کہ درین منزل خوابست

یعنے اے دیدہ بیدار باش وایمن نتوان بود ودر بستر ہجران نتوان غنود واز حوادثات ترسیدم کہ در دنیا
حادث میشود وجہانیان را می برد مبادا این نقش از تو زائل شود وترا بہ ندامت بسیار ومعنے آنست کہ بیدار
شو اے دیدہ کہ ایمن نتوان بود ودر بستر ہجر بغفلت نتوان غنود از ان آب جاری کہ این چشم ہا از تو میخیزد
مبادا کہ این نقش در تو نوشتہ زائل گردد وچون ہجران موجب سوختگی عاشق است بنابران گوید قولہ

باز آے کہ بے روی تو اے شمع دل افروز	دل رقص کنان بر سر آتش چو کبابست

شمع دل افروز معشوق معنے بیت ظاہر است چون ظہور محبوب بنظر عاشق کامل ظاہر است اگرچہ
باعتبار ظاہر در خفاست گوید قولہ

معشوق عیان میگذرد بر تو ولیکن	اغیار ہمی بیند از ان بستہ نقابست

معنے آنست کہ ظہور معشوق حقیقی بنسبت عارفان سرفراز وعاشقان جانباز عیان وآشکار است ع
مغربی انچہ تو اش میطلبی در خلوت ٭ من عیان بر سر ہر کوچہ وکو می بینم ٭ اما بسبب اغیار بستہ نقابست
تا ایشان از نظر بران نیفتد وچون ہیچکس بکنہ معرفت او نتواند رسید بنابران گوید قولہ

در بزم دل از روی تو صد شمع برافروخت	وین طرفہ کہ خود روی تو در بستہ نقابست

بزم دل اضافہ بیانیہ یعنے در عالم دل از روی تو صد وجہ مشاہدہ ظہور کرد واین طرفہ کہ ہنوز روی تو در
حجابست شیخ بایزید گوید سی سال خدا را در معبودیت پرستیدم وسی سال در الوہیت وسی سال
در معرفت وچون نیکو نگرستم ہمہ من بودم انچہ دیدم قولہ

گل بر رخ رنگین تو تا لطف عرق دید | در آتش رشک از غم دل غرق گلاب است

گل سالک عرق بر رخ رنگین ذات با جمال و کمال و مصرع ثانی مشعر معنی کُنتُ مُتَّقِیاً مَا تَمَّ شَانِی فَانَا مَحْبُوبِی فَاقْطَعْ زُنَّارِی وَاَقُولُ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ قوله

سبز است در و دشت بیا تا نگذاریم | دست از سر آبی که جهان جمله سراب است

در و دشت کنایه از وجود سالک سراب کنایه از مقصودات عالم فانی سراب خیالی که محض نمود بی بود بود یعنی ایدل با بوزیدن باد فصل و عنایت حسن و حالت آن غریب و امانیت از چمن وجود ما یکسو شده و بیارش ابر ازاری لطف و رحمت گلشن وجود ما تر و تازگی یافته و بسبب ظهور مشاهدات بهاری دگر پیدا آورده پس بیا همدم باش تا میکدگر شفق گشته در تماشای آن مشغول باشیم و دست از مقصودات عالم فانی بر هم نهیم که جهان جز خیالی بیش نیست و دیگر معنی آنست که ایدل ما سرا است در و دشت ای ایام بهار است که کنایت از طلوع دین محمدیست اگرچه در عصر هر پیغمبری بهاری از دین بود لیکن در زمان پیغمبر ما بهاری دگر آمده بود که در عهد دیگران نبود پس دمی ازین غفلت بخود آمی تا دست ازین مقصودات عالم فانی که هوس و هوا است بر هم نهیم و ترک آن نمائیم زیرا که جهان محض خیالی بیش نیست و نیز نگذاریم بدان باشد و آب کنایت از حصول مشاهدات باشد معنی آنست که ایدل ایام بهار است که کنایت از طلوع دین نبویست و یا حصول عشق و محبت است پس بیا تا دست از سراب که کنایت از حصول مشاهدات است بر هم نهیم بلکه در حصول آن ساعی باشیم چرا که هر که بموجب مَنْ كَانَ فِیْ هٰذِهٖٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى امروز کار خود را نساخت فردا چه خواهد یافت و اعراض ازینجهان فانی نمائیم که جز خیالی نیست و چون جناب معشوق بس بلند است سابران از راه تعجب گوید قوله

راه تو چه راهیست که در غایت تعظیم | دریای محیط فلکش عین حباب است

معنی آنست که ای محبوب من راه تو عجب راهی است که از غایت تعظیم او فلک با این علو شان جز خیالی بیش نیست و چون نصیحت را در گوش عاشق راه نیست بنابران گوید۔ قوله

در کنج دماغم مطلب جای نصیحت | کین حجره پر از زمزمهٔ چنگ و رباب است

این حجره اشارة بدماغ زمزمه سخن چنگ و رباب نام سازها مراد عاشقان کامل معنی آنست

کہ اے منکر نصیحت ترا در دماغ من ہیچ راہے نیست چراکہ دماغ من پر از سخنان عارفان
واصل وعاشقان کامل است واگر از چنگ ورباب ساز متعارف مراد باشد پس معنی مشتمل بر سرود باشد
مخفی نماند کہ علماء اہل سنت وجماعت چار قسم اند متکلمین وفقہا ومحدثان وصوفیان فقہا محدثان را اصحاب
ظواہر میگویند ازان کہ اعتماد شان مجرد بر خبر وتصحیح اسناد است ومحدثان فقہا را اصحاب رائے میگویند
کہ عمل برائے میکنند ودر ترک خبر واحد مینمایند وصوفیہ اشرف ہمہ فریقند کہ توجہ ایشان بخدا ودر ترک
ماسوی اللہ وعمل ایشان بنور وکشف وقبول مذہب معین ندارند الصوفی لامذہب لہ واختیار طریق
بر طریق دیگرے ذوقے وکشفے نمی کنند وتمسک ایشان بحدیث اختلاف امتی سعۃ فی الدارین
پس ازین معلوم شد کہ روایات فقہا کہ در حق سماع وغیرہ واقعند بر ایشان حجت نیست بدانکہ اہل ظواہر
را در سماع اقوال است بعضے مطلق حرام میگویند واکثر ایشان حرمت بنا اہل مقید میکنند زیراکہ پیغمبر ع
در زمان نبوت شنیدہ اند واین مضمون باب صلوۃ العیدین از مشکوۃ میتوان یافت اما اگر سماع داعی
بحقیقت بود یا لتقرب الہی مثل ترک وتجرید وفنا وانکسار حلال ومستحسن واگر داعی بمجاز ویا بفجور وفسق حرام
ومستقبح واگر ازین ہر دو طرف ہیچ یک نمیگراید مباح ست ودرین اقوال است السماع سلطان وارد
من اللہ اذا نزل فی القلب ینہزل وجود البشریۃ وینہدم الرعونات النفسانیۃ السماع سوط
یسوق المحب الی المحبوب السماع ذریعۃ لوصول القلب الی قرب المحبوب السماع رمز
من رموز الرحمن لاینکشف بالبیان ولایقدر احد ان یتکلم باللسان السماع ستر بین اللہ وعبدہ
لایطلع علیہ غیرہ ۵ زنغمہ تا خدا یک کوچہ راہ است **قولہ**

حافظ چہ شد ار عاشق ورندست ونظر باز	بس طور عجب لازم ایام شبابست

شباب جوانی معنی بیت ظاہر

غزل

ماہم این ہفتہ شد از شہر وبچشمم سالیست	حال ہجران تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالیست

این غزل در ہنگام فراق تسوید نمودہ یعنے از غایت شدۂ ہجران ہفتہ بر من بمنزلہ ماہ وماہ بمنزلہ سال
اے منکر اینحال حال ہجران را تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالت است چون استغنا لازمہ معشوق است
بنا بران گوید **قولہ**

آنکہ انگشت نمائی بکرم در ہمہ شہر	وہ کہ در کار غریبان عجبت اہمالیست

انگشت نمات شہر کرم یعنی نعمت اکرم الاکرمین ہمہ شہر تمام عالم وہ افسوس غریبان عاشقان اہمال و رگذاشت و تاخیر معنے آنست کہ اے محبوب من در تمام عالم بصفت اکرم الاکرمین معروف و مشہور ہستی افسوس کہ در کار عاشقان غمت تاخیر لیست کہ ہیچ نوع بدلواے آں مے بردازی باید دانست کہ ذات حق از احاطہ ادراک سیر مبرّ است کما قال اللہ لَا یُدْرِکُہُ الْاَبْصَارُ و نیز لَا یُدْرِکُہٗ اَحَدٌ مِّنَ الْعَالَمِیْنَ ما بجہ عارفاں را در تجلیات نمودہ میشود آں عین عکس وجود ایشان است کما قال صاحب شرح الفصوص فَھُوَ مِرْاٰتُکَ فِیْ رُؤْیَتِکَ نَفْسَکَ یعنی حق آئینہ تست برائے دیدن تو مر ذات خود را پس اے برادر ذات حق در مقابلہ بندہ چوں آئینہ باشد در مقابلہ شاہد چہ مے تقے کہ مینی صور اشیاء را در آئینہ یا صورت خود نمے بینی آئینہ را با وجود آں کہ میدانی کہ صور اشیاء یا صورت خود نمی بینی مگر در آئینہ حاصل آنست کہ انچہ دیدہ میشود در آئینہ صور اشیاء صور تہاست مصورت آئینہ کہ آئینہ خود صورتے ندارد ہمچنین حق تعالیٰ صورتے معین ندارد چہ دیدن مطلق محال است در دنیا پس تو دیدہ مگر خود را بایاران گوید قولہ

مردم دیدہ ز لطف رخ او در رخ او	عکس خود دید گمان برد کہ مشکین خالست

مردم دیدہ کنایہ عارف کامل رخ تجلیات مشکین خال کنایہ از ذات حق معنے آنست کہ عارف کامل در تجلیات از بس صفا و لطف او عکس خود را معاینہ نمودہ آں را ذات حق پنداشت و مردم معرفت ردوفی الحقیقت چنیں نہ کہ ما للتراب و رب الارباب باید دانست کہ چوں انچہ دیدہ میشود اینہمہ عکس خود است نہ ذات حق پس ذات حق در معرض نیست باشد نیست را ہست چون گویند چہ ہست نیست نما باشد باید دانست کہ مالو ستدن دیگر و نادیدن دیگر نمی بینی کہ چون آئینہ را در پیش کنی و صورت خود را در وی بینی و مستغرق جمال او شوی از آئینہ خبر نداری نگوی کہ آئینہ نیست بلکہ فی الحقیقت ہست اما نیست نما پس ہست نیست نما می باشد بیاران گوید قولہ

بعد از منیم نبود شائبہ در جوہر فرد	کہ دہان تو بر ان نکتہ خوش استدلالیست

جوہر فرد کہ عبارت از جزویست کہ آنرا متکلمین جزء لایتجزی گویند و ترکیب اجسام از اجزاے لایتجزی قرار میدہند و بر وجود آں جزء دلائل و براہین می آرند و چون آن جزء نزدیک حکماء مشائین باطل است و ایشان ترکیب اجسام از ہیولیٰ و صورت مقرر مینمایند و بر بطلان آن قسم جزء دلائل و براہین اقامت میکنند و آنوقت اشتباہ در جوہر فرد میشود پس میگوید بعد از یم نبود اہم و قیل جوہر فرد جزویست کہ آنرا جزء لایتجزی می گویند حکما گویند

همچنین جزو باطل است چه جزبحالۂ عدم رسیده باشد بهیچ موسوم گشته لایق تقسیم نباشد نه عقلا نه نظرا
و نه وہمانہ خیالا و متکلمین قائلند بر وجود آن جزو میگویند که همچنین جزوے که بحالت عدم رسیده باشد
لایق تقسیم باشد اگرچه از روے نظر تفتیش نتوان کرد لیکن بتعقل و توہم و بتخیل توانکرد مثلا موے اگرچه بنظر
تقسیم محالست لیکن بتعقل توانکرد چنانچه ب میالش موے بلکہ از موے نیمے ۔ پس این ضدیکدیگر موجب
اشتباه میشود بنابران ناظم میگوید که اے محبوب من چون دہان تنگ تو می بنیم مرا در وجود جوہر فرد شائبہ آید یعنی
و اشتباه نمیشود زیرا که دہان تو که در عدم متجزی بودن مانند جوہر فرد است و در حالت خنده منقسم شود
استدلالے خوبست که شائبہ عدم صحت ندارد ب کردی بخنده نقطهٔ موسوم را دو نیم ۔ پس مبطل کلام حکیمان
دہان تست معنے حقیقی آنست که مطلب حکما از بطلان جوہر فرد نفی ذات حق است چه بر تقدیرے که بر وجود
جوہر فرد قائل شوند و بر تقسیم او متقرگردند دلیل شود برین که ہست نیست نمامیباشد چه لائق جزے باشد
که وجود دارد پس اثبات ذات حق میگردد و ایشان منکر ذات حق اند که او را بجمیع صفات منکر اند بسبب
صفات او را وصف نمیکنند گویند که ما موجودیم او را موجود نتوان گفت ما عالمیم او را عالم نتوان گفت ما قادریم
او را قادر نتوان گفت همچنین جمله صفت را چون صفات بے موصوف صورت نه بندد لاجرم ذات را نیز منکر
شدند و صوفیه مقر اند او را بجمیع صفات عالم اوست دیگران جاہل قادر اوست دیگران عاجز موجود اوست دیگران
معدوم چون صفت بے موصوف صورت نه بندد لاجرم او را نیز مقر شدند و ہر یکے از ہینہا بر قول خود دلائل
و براہین مے آرد و این ضدیکدگر موجب اشتباه میگردد بنابران گوید لیدازینم نبود شائبہ در جوہر فرد و جسم
دیگر جوہر فرد ذات مطلق باطلاق حقیقی که ہیچ قید ندارد چنانکه جوہر فرد جز ندارد و دہان صفات
مجمل انسانیه که بصفات الٰہیه موسوم اند و در ذات انسان مضمر تا که انسان وجود خود را از ظلام بشریت
پاک و مصفا نسازد صفات الٰہیه بظہور نیاید بر آن نکته اشارت بوجود جوہر فرد معنی آنست که اے
محبوب من الحال چون نور شہود تو بر ما تجلی کرد بسبب آن جمله صفات الوہیت در خود معائنه نمودیم بعد
ازین مرا شکے و شبہه در ذات او نماند که آرے ہست نیست نمامیباشد و طلب دلیل برین قول ہمین دہان تو
کنایت از صفات الوہیه است خوش دلیلے چرا که چون این صفات که در وجود ما مخفی بودند دستے که
ہستی سید ہشتند آنگاه بظہور آمدند و الا نه اگر فی الحقیقت معدوم بودند سے چگونه در معرض ہستی آمدے
که عدم موجود گردد این محال است وجه دیگر دہان اشارة بنقطه وحدة که جامع احدیة و واحدیة است

باعتبار جامعیت بوحدۃ موسوم است و در حقیقت نقطہ ایست موہوم و با عتبار خندہ کہ عبارت از ظہور
تجلی اوست دو نیم گشت یعنی احدیۃ و واحدیۃ را اعتبار و امتیاز پیدا شد و ما از میان دو نیم گشت ۵
کردی بخندہ نقطہ موہوم را دو نیم پس مطلب کلام حکیمان دہان تست و معنے آنست کہ مراد اثبات ذات
شکی و شبہ نیست کہ ہست نیست نمامیباشد و طلب تاویل برین نقطہ وحدت است کا سبب نے انسانی
ہیچ عدم موہوم ہست و باعتبار تجلی و ظہور منقسم میشود و ہست موسوم میگردد و چہ لایق تقسیم ہمان شے باشد
کہ فی الحقیقت وجودے داشتہ باشد و چون طالب بموجب من طلب شیئا وجد وجد عاقبت بمطلب خود
میرسد گوید قولہ

مژدہ دادند کہ بر ما گذرے خواہی کرد	نیست خیر مگر دان کہ مبارک فالیست

معنے آنست کہ اے محبوب من مرا بمژدہ وصل خود خواہی رسانید و بموجب اِنَّ اللّٰہَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ
مبتلاے ہجران بخواہی گذاشت اما چون استغنا از تست بنابران میترسم و ملتمس مینمایم کہ نیت خیر کہ
کنایہ از التفات بحال غریبانست و رسیدن بفریاد ایشان مگردان اے صنم مکن کہ این نیت بہترین
نیتہاست و چون ذات محبوب مجمع لطف و رحمت است گوید قولہ

میچکد شیر ہنوز از لب ہمچون شکرش	گرچہ در شیوہ گری ہر مژہ اش قتالیست

شیر لطف و رحمت شیوہ گری کمال استغنا قتال کشندہ معنی آنست کہ شیر لطف و رحمت از لب ہمچون
شکرش میچکد اے بظہور مے آید کہ اِنَّ اللّٰہَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ وَاِنَّ اللّٰہَ لَعَفُوٌّ غَفُوْرٌ وَاللّٰہُ
غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ وَسَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ اگرچہ در کمال استغنا ہر مژہ اش ہر صفت او قتالیست
یعنی ما آنکہ ہر یک از اشارت او و دلالت بفنا رسالک میکند اِنَّ اللّٰہَ شَدِیْدُ الْعِقَابِ وَاللّٰہُ شَدِیْدُ
الْعَذَابِ وَاللّٰہُ غَنِیٌّ عَنِ الْعٰلَمِیْنَ وَاللّٰہُ الْوَاحِدُ الْقَہَّارُ اینہمہ کمال لطف و مہربانی اوست
واین بیت در وصف رسول ؐ است نیز میتوان بردمراد از شیر ہدایت کہ بیعدش طفلان نزاد بمعاست
وآن شیر ہدایت از لب چون شکرش میچکد یعنی شیرین زبان و شکر ریز لبان ستھر و حکمت و موعظۃ
حسنہ آمیختہ بشربت رحمت و رافت و حسن خلق در روے ریختہ میچکد یعنی اگرچہ در کمالیت کار ہر یک
از اشارت و ولایت بہدایت مغنی و ہلاک سالکانست مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا لیکن اینہمہ شیر بانی
مہربانی اوست برامت و چون ہجران سخت ترین عذابست گوید قولہ

کوہ اندوہ فراقت بچہ حیلہ بکشد	حافظ خستہ کہ از نالہ تنش چون نالیست

نالہ چیزے کہ از میان خالی باشد معنے ظاہر است غزل

مدتے شد کہ آتش سودائیو درجان ماست	زان تمنائے کہ دارم در دل ویران ماست

سودا خیال مراد عشق تمنا مراد آرزوئے وصال قولہ

مردم چشمم بخوناب جگر غرقند ازان	چشمۂ مہر رخش در سینۂ نالان ماست

مردم چشم مردمک قولہ

آب حیوان قطرۂ از لعل ہمچون شکرش	قرص خور عکسے ز روی آن مہ تابان ماست

لعل ہمچون شکر لب معشوق خور آفتاب قولہ

تا نفخت فیہ من روحی شنیدم شد یقین	برمن این معنی کہ ما زان وی ام وی زان ماست

نفخت فیہ من روحی دمیدم من درو از روح خود قولہ

ہر دلے را اطلاعے نیست بر اسرار غیب	مونس این سر معنی دار علوی جان ماست

اطلاع وقوف مونس الفت دہندہ ۔

چند گوئی ای مذکر شرح وین خاموش باش	دین ما در ہر دو عالم صحبت جانان ماست
حافظا تا روز آخر شکر این نعمت گزار	کان صنم از روز اول دارو و درمان ماست

غزل

مدامم مست میدارد نسیم جعد گیسویت	خرابم میکند ہر دم فریب چشم جادویت

خراب مست و لا یعقل فریب کنایت از ظہور و خفاء دلربائی ۔

پس از چندین شکیبائی شبے یا رب توان دیدن	کہ شمع دیدہ افروزیم در محراب ابرویت

شکیبائی صبر شمع دیدہ اضافہ بیانیہ قولہ

من از لطف صبا دارم سپاس نکہت جانان	وگرنہ کے گذر بودی سحرگاہان از ین سویت

نکہت خوشبوئے قولہ

سواد لوح بینش را عزیز از بہر آن دارم	کہ جان را نسخۂ باشد ز لوح خال ہندویت

لوح بینش مردمک چشم ۔

تو گر خواہی کہ جاوید انجہان یکسر بیارائی	صبا را گو کہ بردارد زمانے برقع از رویت
وگر رسم فنا خواہی کہ از عالم براندازی	بفشان زلف تا ریزد ہزاران جان ز ہر مویت

من و باد صبا مسکین دو سرگردان بیحاصل	من از افسون چشمت مست و او از بوی گیسوت
سواد دیده پیوسته بخون دل همی دیدم	عزیزش دارم این ساعت بیاد خال هندویت
زهی همت که حافظراست از دنیا و از عقبے	نیاید هیچ در چشمش بجز خاک سر کویت

غزل

پیر من خوش میروی کاندر سر و پا میرمت	ترک من خوش میخرامی پیش بالا میرمت
گفته بودی کے بمیری پیشم این تعجیل چیست	خوش تقاضا میکنی پیش تقاضا میرمت
عاشق مهجور مخمورم بت ساقی کجاست	گو خرامان شو که پیش قد رعنا میرمت
ایکه عمرے شد که تا بیمارم از مژگان تو	تو نگاهے کن که پیش چشم شهلا میرمت
گفته لعل منت هم درد بخشد هم شفا	گاه پیش درد گه پیش مدادا میرمت
خوش خرامان میروی چشم بد از روی تو دور	دارم اندر سر خیال آنکه در پا میرمت
گرچه جاے حافظ اندر خلوت وصل تو نیست	ای همه جای تو خوش پیش تو هر جا میرمت

نسات این غزل چندان وقتے ندارند **غزل**

منم که گوشۂ میخانه خانقاه منست	دعاے پیر مغان ورد صبحگاه منست

اے رفیق اگر سرمۂ معرفت استیائی کماهی در چشم بصیرت نور افزا شود صومعه و کلیسا عبادتخانه آن یگانه شود بنا بر آن گوید منم که گوشۂ میخانه الخ میخانه عالم عشق پیر مغان مرشد کامل معنی آنست که منم از زهد و ورع ریائی اعراض نموده و از خانقاه که لوازمه ظاهر است رخت کشیده رو به عالم عشق آورده ام و میخانه را خانقه شمرده در و سکونت ورزیده ام و از وظائف وا وراد بدینجا پرداخته بدعاگوئی مرشد کامل استعمال نموده ام که بتوجه او به بدینجا رسیده ام و چون روز محشر عذرخواه عاشق آه سحرگاهی اوست گوید قوله

گرم ترانۂ چنگ صبوح نیست چه باک	نواے من بسحر آه عذرخواه منست
ز بادشاه و گدا فارغم بحمد الله	گداے خاک در دوست بادشاه منست

ترانۂ چنگ آواز چنگ و مراد از زهد و ورع معنے آنست که اگر ظاهر من روز محشر عذرخواه من آ ه چو مجنوں شد بخلوتخانۂ خاک ٭ ندا آمد سرو از حضرت پاک ٭ کہ اے مجنون چه آوردی بدرگاه ٭ بر آمد از دل مجنوں یکے آه ٭ که چندان شد لیلے در سرم بود ٭ کجا پرواے کارے دیگرم بود ٭ رخ لیلی نمود

آسان است چون غرض عاشق بغیر از وصال محبوب نیست گوید قوله

غرض ز مسجد و میخانه ام وصال شماست	جز این خیال ندارم خدا گواه منست

چه زاهد عزت میخانه عشق و رسوائی معنی آنست که اگر وابسته بزهد و ورع بودیم و اگر مشتغل عشق و محبت هستیم غیر از وصال شما غرضے نداریم و دل بر آن نمیکنیم چنانچه خود گفته ؎ تو خانقاه و خرابات در میانه مبین خدا گواست که هر جا که هست با اویم و نیز در عشق عزت و رسوائی برابر است نه عزت بخدا میرساند و نه خواری از درگاه میراند پس طالب را باید که در عشق او باشد و کوشش نماید و در عزت و خواری ننگرد چون عاشق صادق است که عالی همت باشد یعنی جز شوق در خدا و لقاء معشوق را در دل جا ندهد و لوح ضمیر از غیر خدا تعالے پاک دارد و مرغ همت از کونین بپراند و بکون رساند از اینجا است که ان الله یحب المعالی الهمم بنا بران گوید قوله

کلاه دولت خسرو کجا بچشم آید	ز خاک کوی تو چون عزت کلاه منست

معنی آنست که چون در عشق تو خود را با خاک یکسان کرده ام و خاک کوے ترا افسر خود پنداشته و رقم غیر را از صفحه دل خود تراشیده ام پس کلاه دولت خسروان کے در چشم من در آید و ملتفت بغیر گردم چون عاشق را بجز سواے معشوق تعلقے نیست و بجز عاشقان صحبتے نه گوید قوله

از آن زمان که بدین آستان نهادم سر	فراز مسند جمشید تکیه گاه منست

یعنی از آن زمان که طوق بندگی آن محبوب در گردن افگنده ام و سر را بر آستان آن نهادم پشت بر مسند جمشید کرده ام و آنرا در چشم نمے آرم چون نزد عاشق گدائی در محبوب بهتر از سلطنت عالم است گوید قوله

مرا گداے تو بودن ز سلطنت بهتر	که ذل جور و جفای تو عز و جاه منست

معنی آنست که اے محبوب من نزد من گدائی نمودن بر در تو و خواری کشیدن در عشق تو خوشتر از سلطنت عالم و بهتر از عز و جاه دنیاست و چون اعراض از جناب محبوبان مر عاشقان را صورت نمی بندد بنا بران گوید قوله

مگر بتیغ اجل خیمه برکنم ورنه	رمیدن از در دولت نه رسم و راه منست

معنی آنست تا وقتیکه پابسته بند این قالب عنصری ام از آنجناب معرض شدنی نه ام چرا که اعراض نمودن از جناب معشوقان طریقه عاشقان نیست مگر وقتیکه تیغ اجل حبائل عناصر ما را از یکدگر منقطع گرداند و خیمه وجود ما را زیر و زبر سازد و مرغ روح ما از قفس قالب پرواز نماید و زمام اختیار ما از دست رود

چراکہ آن وقت کار باختیار ما نیست وچون لازمہ عاشق آنست کہ تقصیر بر ذمہ خود نہد بنابران گوید قولہ

گناہ گرچہ نبود اختیار ما حافظ	تو در طریق ادب باش گو گناہ منست

معنی این بیت در بیت کوست بیکنامی مرقوم شد غزل

مرحبا اے پیک مشتاقان بدہ پیغام دوست	تا کنم جان از سر رغبت فدای نام دوست

پیک مشتاقان مراد از وارد غیبی و بشارت یعنی اے پیک مشتاقان چون آمدی بدہ پیغام دوست را
کہ در حق ما چہ فرمودہ و کسے براگذر خواہ کرد ما جان از رغبت تمام فدای نام دوست کنم اے خود را در عشق
او فانی سازم چون آن کار عاشق مدام اضطراب است بنابران گوید قولہ

والہ و شیداست دایم ہمچو بلبل در قفس	طوطی طبعم ز عشق شکر و بادام دوست

طوطی طبع اضافت بیانیہ و نیز روح و دل شکر کنایہ از لب مراد لطف ست لب کہ شیرین جوست شد
لطف خداست ؛ باغ جان از آب او نشو و نماست ؛ بادام کنایت از چشم مراد مشاہدات کہ ست ہست
چشم ایجاب معنے نقد ذات ، کو عیان بیند وجود کائنات معنی آنست کہ این دل من بیاد لطف محبوب
و مشاہدہ ذات کہ در عالم اطلاق داشت چون بلبل در قفس قالب والہ و شیدا است کہ کے ازین
قفص رہائی یابم و بگلشن اصلی پرواز نمایم و چون گرفتاری دام عشق بسبب حصول وصال است گوید قولہ

زلف تو دام است و خالش دانہ و من ناگہان	بر امید دانہ افتادہ ام در دام دوست

زلف مراد جذبہ ست زلف نام جذبہ ذات حق است و دل کہ قیدش گشت جان مطلق است۔ دانہ
خال اضافت بیانیہ مراد از آن نور شہود و کنایہ از آن وصال معنے آنست کہ اے محبوب من این جذبۂ
عشق تو دامے است استوار و نور شہود تو دران دام دانہ است آشکار پس چون حصول دانہ بگرفتاری
دام میسر نیست بنابران بحصول دانہ شہود تو گرفتار دام عشق تو گردیدم و نیز زلف کنایہ از قالب
عنصری باشد کہ زلف حجاب روئیست وجود نیز حاجب ذات است و مانع عاشق از معشوق ست
نقاب و پردہ ندارد نگار دلکش ما ؛ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ و نیز خال کنایت
از ذات باعتبار سیاہی کہ متشابہ بہویت غیب است کہ از ادراک و شعور اغیار مخفی است
کہ لا یعرف اللہ غیر اللہ ست سیاہی چون بہ بینی عین ذات است ؛ درو ظلمت ہے را از آب حیات است
معنے آنست کہ اے محبوب من این وجود عنصری دامے است روشن و نور شہود تو دران دانہ است۔

اشکار من بحصول معرفت و مشاهده ذات تو گرفتار این دام شدم چنانچه قاضی حمید الدین ناگوری رح گوید آری
مرغ جان در صحرای لامکان پرواز بی نشان داشت چنانچه هیچ قید مقید نمی شد و بدانه کونین التفات
نمینمودم ازین جهت از دام اجسام مطلق آزاد بود و از دانه احتیاج محض بی نیاز لیکن ناز حسنش میل بر نیاز
خود داشت نوخاست که محتاج و مشتاق جمال خود سازد ناگاه صیاد قضا دانه نور شهود خود در صحن محبت که قالب
عنصریست انداخت و دام معشوقی بران فراز کرد نظرش برین دانه و دام افتاد و پخته قدم در خام نهاد اگرچه
از قید دام اشیاء آزاد اما کرشمهای یار بیطاقت نمود یکایک آن آزاد در حلقه شد و در آمد و به بندگی گرفتار گشت
چون عشق عاشق را نصیب ازلی است و این مستی از وی رفتنی نه بنابران گوید **قوله**

سر ز مستی بر نگیرد تا به صبح روز حشر	هر که چون من در ازل یکجرعه خورد از جام دوست

ازل روز الست جرعه کنایت از ذوق مشاهده جام روی محبوب معنی آنست که هر کسی در ازل مانند
ما مشاهده روی محبوب حقیقی نمود و ذوق آن در یافت تا قیام قیامت ازین مستی که عشق است سر بر نگیرد
یعنی ازین اعراض ننماید و بزهد و تقوی از نیچه که لازمه هستی است نگراید باید دانست که عاشق نیست
که اراده محبوب را بر اراده خود مقدم دارد بنابران گوید **قوله**

میل من سوی وصال و قصد او سوی فراق	ترک کام خود گرفتم تا بر آید کام دوست

معنی آنست که میل من همگی بوصل او که در عالم اطلاق داشتیم متعلق بود نمیخواستیم که مقید دام شویم و قصد او
بفراق ما که اختیار قالب است متعلق گردید پس چون شرط عاشق ترک اراده خود که وصلت کردم و اختیار
اراده او که قبول قالب عنصریست نمودم تا اراده محبوب فوت نشود چه شرط عاشق آنست که هرچه دوست
دوست دارد یعنی مرضی وی شود او نیز دوست دارد اگرچه بعد و فراق غالباً محبوب بعد و فراق محب خواهد
که مصلحت او درین است و بعضی از شارحین معنی بیت چنین نوشته اند که حاصل این بیت آنست که
چون عاشق در خلوة بمراقبه مشغول باشد و لذتی بمشاهده داشته باشد در آنوقت موذن اذان بگوید
باید که از خلوة بدر آید و در شرائط آن اشتغال نماید پس لذت مشاهده و مراقبه که بمنزله وصال است باید گذاشت
و بنماز و لوازم آن که بمثابه بعد و فراق است مشغول باید گشت و در شرح لمعات مذکور است که فراق را
بعینه دوست ندارد یعنی موجب شهود دانسته یا که برای مرضی محبوب چنانچه عابدان که عبادت
برای بهشت میکنند اگر محض برای او کنند بهتر بود پس باید که فراق را دوست تر از وصال دارد

و بعدش خوشتر از قرب آید چون داند که دوست آن دوست دارد خود بعدش مقرب تر از قرب بود و هجرش سودمند تر از وصال زیرا که در وصال و قرب بصفت مراد خود است و در بعد و فراق محبوب بصفت مراد محبوب ما را ناز برای آن آورد که از مراد خود گیریم بلکه مرادست آنکه تا او مراد خود را نا برد لا در قبل بند و فراق عاشق در شهود دوست یعنی عاشق چون در شهود مستغرق است از طاعت و ریاضت و مجاهده باز ماند و شهود عاشق در بعد و فراق یعنی تا در بعد و فراق است البته در ریاضت است و آن موجب شهود است پس بضرورت ترک وصال که کار ماست باید کرد که مصلحت در آن است قوله

می نوشتم نامهٔ از شرح شوق خود ولے ‖ من نمیخواهم نمودن بعد ازین ابرام دوست

معنے آنست که حدیث کثرت شوق و اشتیاق و سوز و درد در معرض بیان می آرم اما چون باعث شکوه و موجب ملال طبع دوست دانستم که ع بیهوده گفتگو نکنی پیش چشم یار + دانی که طبع مردم بیمار نازکست بنابران اعراض نمودم نمیخواهم که دوست را بستوه آرم و چون عاشق را باید که صحبت بعاشقان دارد نه برای خود بین ع با عاشقان نشین و همه عاشقی گزین + با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین + بنابران گوید قوله

گر دهد دستم کشم در دیده همچون توتیا ‖ خاک راهی کان مشرف گردد از اقدام دوست

خاک راه کنایه از عاشق اقدام مراد فضل یعنی عاشقی که بفضل محبوب سرفراز گشته و بوصل او معزز گشته اگر این چنین عاشق بنظر آید مانند توتیا در دیده خود جایش دهم و دمے از صحبت او دوری نگزینم و چون عشق درد بیست لا دوا بنابران گوید قوله

حافظ اندر درد او می سوز و بی درمان بساز ‖ زانکه درمانے ندارد درد بے آرام دوست

معنے آنست که اے حافظ بدرد عشق او بسوز یعنی احتمال شدائد و بلیات و اندوه و غم نما و طلب دوا منما اے امید راحت مدار زیرا که درد بے درمان درست که عشق است العشق دار لا دواء له ع بعالم هر کجا درد و بلا بود + بهم بردند و عشقش نام کردند + و درمانے ندارد و اے راحت را در و دخلے نیست پس طلب دوا درین درد نمودن یعنی طلب راحت و آسایش در عشق نمودن بر روے دریا پل بستن است و جوز بر گنبد انداختن است غزل

انمیدانم دل بلبل ز عشق روی گل چون است ‖ ولے در غنچه می بینم که پیکانهاش در خون است

بلبل کنایه از عاشق گل کنایه از محبوب قوله

عجب باشد کہ بلبل را قرار و صبر کم گردد	ریاحین را چو ہر ساعت جمال و حسن افزونست

بلبل عاشق ریاحین گلہا مراد معشوقان چون ہر دم و ہر ساعت حسنے وجمالے بہم رسانند عاشقان را امر محالست کہ شکیبائی گراید قولہ

نظر کن بر گل رعنا کہ شکل او چہ افتادہ	چہ جرم بلبل شیدا اگر بیچارہ مفتونست

یعنے بران گل رعنا کہ کنایت از محبوبست بدین رعنائی و زیبائی جلوہ گر گردیدہ نظرے کن و انصاف دہ اگر بلبل بیچارہ کہ عاشق غریبست مفتون آن روے و مشغوف آن سوے گردد گناہے بدو نماند دیگر قولہ

چو از پردہ برون آمد گل انگہ بلبل مسکین	اگر در پردہ می نالد دلش از پردہ بیرونست

معنے آنست دقتے کہ آن محبوب از اختفا بدیوانگاہ ظہور براید عاشق بیچارہ اگر در خلوت بہ بکا و زاری بگذارد باکے ندارد و محل تعجب نیست چہ دلش در حیطۂ اختیار او نیست قولہ

اگر مستی کند بلبل درین موسم روا باشد	کہ بر ہر شاخ از گلہا ہزاران جام میگونست

مستی بیباکی و سخن عاشقانہ گفتن درین موسم اشارت بہنگام کہ آن در مصرع ثانی مذکور است و آن کنایہ از ایام بہار است و مراد ازان آوان مشاہدات تجلیات قولہ

درین موسم کہ بوے عیش از عالم نمی آید	تو خود دانی نگارینا کہ حال عاشقان چونست

درین اوان کہ صرصر غموم و ہموم از ہر سو رو نمودہ و بوے عیش از عالم مفقود گشتہ اے محبوب من تو خود دانی کہ حال عاشقان بچہ انجامیدہ باشد۔ قولہ

زمان عشرت و شادی کہ میجستی بجان حافظ	غنیمت دان کنون عشرت کہ وقت عیش اکنونست

کنون اشارہ بزمانے کہ ظہور محبوب رو نمودہ غزل

ہران خجستہ نظر کز پئے سعادت رفت	بکنج میکدہ از خانۂ ارادت رفت

خجستہ نظر کنایہ از عاشق میکدہ عشق و محبت خانہ ارادت حظوظ نفسانیہ و گوشۂ زہد معنے آنست کہ ہر مبارک نظرے کہ طالب سعادت گردید از زہد معرض گردید و بمقام عشق در آمد و چون عشق کاشف اسرار نہانی است گوید قولہ

برطل نیم شبی کشف کرد سالک راہ	رموز غیب کہ در عالم شہادت رفت

رطل نیم شبی کنایہ از مشاہدات تجلی کہ در نیم شب میباشد و نیز کنایہ از عبادات شاقہ معنے آنست کہ

مرآن خستهٔ نظر را هرچه در عالم شهادت جاری بود مشاهدهٔ بهشتی طاری شد باید دانست که عاشقان را مشاهده گاهی ظهور وگاهی خفا وچون خفا موجب بیقراری عاشق است بنابران گوید قوله

زبامداد بمستی دگر بر آمده آه　　وظیفهٔ می دوشین مگر زیادت رفت

درین بیت خطاب بمعشوق میکند مستی بیقراری وظیفهٔ می دوشین مشاهدات تجلیات معنی است که ای محبوب من حال عاشق مسکین امروز از بامداد مار به بیقراری کشید افسوس مگر مشاهدات تجلیات که مران عاشق مسکین مینمود از یاد تو رفت وآنرا محروم داشتی وبهجر مبتلا گردانیدی وچون درد هجران بغایت صعب است وعلاج او بجز عشق نمیتوان کرد بنابران گوید قوله

مگر بمعجزه کوشد طبیب عیسی دم　　چراکه کار من خسته از عیادت رفت

معنی آنست که بسبب هجران آن محبوب کار من از عیادت رفت چراکه بمرگ رسیده ام واز حد علاج تجاوز نموده مگر همان طبیب عیسی دم که محبوب است بمعجزه کوشد یعنی روی خود را بما نماید وما را از سر نو زنده سازد که معجزهٔ عیسی احیای اموات بود وچون از هر کسی سخن فعل مقدر بظهور نیاید گوید قوله

مجو ز طالع مولود من بجز رندی　　که این معامله با کوکب ولادت رفت

معنی آنست که از طالع ولادت من بجز از رندی که کنایه از عشق است مجو چراکه اثر کوکب ولادت من همین است که هرکه درین هنگام ودرین طالع زاید از وی بجز عشق رو ننماید وچون سخن معرفت بغیر از فیض روح القدس نباشد بنابران گوید قوله

بیا و معرفت از ما شنو که در سخنم　　ز فیض روح قدس نکتهٔ سعادت رفت

معنی آنست که ای طالب بیا وسخن معرفت از ما شنو اگرچه دیگران در میدان سخنوری اسپ فصاحت را جولان داده اند اما از بوی معرفت مبرا که آلودهٔ اغراض نفسانی وهواهای جسمانی بوده اند وسخنان ما فیض از روح القدس که ارواح مقدسه ویا عشق مراد است وچون در نظر عاشق بهتر از عشق کاری نیست بنابران گوید قوله

هزار شکر که حافظ براه میکده دوش　　ز کنج زاویهٔ طاعت وعبادت رفت

معنی آنست که هزاران هزار شکر که دوش حافظ براه میکده که عشق است از کنج زاویه وعبادت که عبارت از زهد وورع است در آمد یعنی از زهد وورع اعراض نمود وبه عشق در آمد ونیز این بیت

چنین دیده شده هزار شکر که حافظ زراه میکده دوش بکنج زاویهٔ طاعت وعبادت رفت معنی آنست که هزار شکر که حافظ از راه عشق واخلاص دوش بگوشهٔ طاعت وعبادت بنشست که دوگانهٔ بعشق بجا آوردن بهتر از عبادت چهل ساله بار یا نقلست که جنید چون رحلت نمود شخصے او را بخواب دید پرسید که چه حالت انجامید فرمود که همگی طاعت من حبط شد مگر دو رکعت که از روے عشق بجا آورده بودم غزل

یارب سببے ساز که یارم بسلامت
بازآید و برهاندم از چنگ ملامت

یار کنایه از مشاهدهٔ حق باز آید ظهور کند چنگ دست عاشق حزین از غم هجران یار نازنین بشکایت بدرگاه رب الارباب که برآرندهٔ کارهاست مناجات میکند که یارب سببے ساز که آن تجلی رو در نقاب شده بے کم وکاست همچنان باز برما متجلی گردد و ما را از دست ملامت خلق که در جدائی او شده ام خلاصی د

خاک رهٔ آن یار سفر کرده بیارید
تا چشم جهان بین کنمش جای اقامت

خاک ره کنایه از خبر ونشان یار سفر کرده تجلی محجوب شده ونیز جناب رسول ع ومرشد ومعنی مصرع ثانی آنکه تا در چشم جاے آن سازم قوله

فریاد که از شش جهتم راه ببستند
آن خال وخط وزلف ورخ وعارض وقامت

از شش جهتم راه ببستند از همه سو راه من مسدود ساختند خال اشارت بنقطهٔ وحدت من حیث الخفا که مبدا ومنتهای کثرت است که منه بدا والیه یرجع الامر کله ونیز عبارت از ظلمت ومعصیت که در میان انوار طاعت بود وچون لیکن المدرک بود ابدا خال گویند اگر خوبروا فزود بدخوبی باشد خال گویند وسبب زینت شمرند ونیز نقطهٔ روح انسانی ه خال دانی چیست یعنی اصل روح * نور او مر قلب را گردد فتوح * ونیز خطرات انسانی ونیز نقطهٔ سیاهی که از خطرات دنیاوی ونفسانی در دل بود ونیز غبار ذاتی ونیز تجلی نور عزازیل که بر رخسارهٔ جمعیت مظاهر صفات است ونیز تجلی جلالی ونیز اسم مضل وبشریه خط سائر عصیان که بر آئینهٔ دل سالک بستند ونیز عالم غیب که برزخ گویند ونیز اشاره بظهور آن حقیقه ومظاهر روحانی ونیز عالم ارواح ونیز عالم شهادت ونیز قلب انسان زلف جذبه ذات ونیز موجودات وتعینات ونیز تجلی جلالی ونیز اسماء جلالی که تعینات مطلقه علمی وغیبی سائر جمال حقیقی وباعث دلبستگی وسرگشتگی عاشقان ونیز راه حق وکثرة احکام رخ وعارض ظهور جمالی که سبب وجود اعیان وسبب بمبدا واحد گردد ونیز محض تجلی ونیز ذات ونیز وجه الله ونیز صفات لطف مثل نور ولطیف وهادی ورازق قامت

سزاواری پرستش و نیز استیلاے الہی وچون عاجزی و نیاز لازمہ لما استقت از سر عجز و نیاز آن با مہر فرد نگفت قولہ

امروز کہ در دست توام مرحمتے کن ۔ فردا کہ شوم خاک چہ سود اشک ندامت

یعنے امروز کہ سوا زمن جمال جہان اذور احیاے این تن مردہ میتوانی کرد مرحمتے نما و از سر نو این تن مردہ را جانے کن فردا کہ ازین منزل فانی سفر کنم و ساکن منزل لحد گردم ندامت حصولے ندارد و احیاے ثانی بعد مرگ دین سراے فانی دوبارہ معلوم ارباب سلوک گفتہ کہ عشق گوہریست از دریاے معرفت الہی و محض از حضرت حق تعلق رسانے آید بزور برخود نمیتوان بست قولہ

اے آنکہ بتقریر و زبان دم زنی از عشق ۔ ما با تو نداریم سخنے خیر و سلامت

براے دریافت سخنان عشق شنودن لا یسمع و بیان سخنان عشق را زبانے دگر باید وراے بیان ناسوتیہ قصہ سوزش دل پروانہ از شمع میرس کہ شرح این آتش نداند زبان سوختہ چون خوبرویان بادشاہان ولایت جان و دل اند و حاکم مطلق عاشقان را محال چون و چرا نیست ہر چہ خواہند کنند بنا بران گویند قولہ

درویش مکن نالہ ز شمشیر احبا ۔ کین طائفہ از کشتہ ستانند غرامت

درویش عاشقان کہ از دنیا و ما فیہا مفلس احبا معشوقان کین طائفہ اشارۃ بمعشوقان کشتہ اشارت بعاشقان کہ کشتگان معشوق اند غرامت تاوان قولہ

در خرقہ زن آتش کہ خم ابروی ساقی ۔ بر می شکند گوشہ محراب امامت

خرقہ دوخم کجی مراد زیبائی چہ زیبائی ابرو کجی است ابرو کنایت از انوار تجلیات ساقی معشوق حقیقی و نیز خرقہ عبارت از لباس ہستی است دران آتش زن و بسوز یعنے محو و متلاشی کن و چون محو شد و بدان مقام کہ وقت تحریمہ بر جمال پاک حق نظر میکند دران زمان نظر بر محراب نمی افتد بضرورت گوشہ محراب بلکہ تمامی محراب شکستہ میشود چون بموجب فِعْلُ الْمُحِبِّ مَحْبُوْبٌ و ضَرْبُ الْحَبِيْبِ زَبِيْبٌ است گوید قولہ

حاشا کہ من از جور و جفاے تو بنالم ۔ بیداد لطیفان ہمہ لطف است و کرامت

حاشا دور می باد لطیفان معشوقان معنی ظاہرست عمرے دل سودائی من در تحقیق انتہاے سلسلہ شدلات تعینات خود ہر روز سے لیلے و شبے بروز می آورد تا آگاہ نداے بگوشم رسید قولہ

کوتہ نکند بحث سر زلف تو حافظ ۔ پیوستہ شد این سلسلہ تا روز قیامت

زلف اشارت بتعینات ونیز بیان عشق ونیز طاعت وبندگی یعنی حافظ ذکر عشق ترا تمام نمیکند بلکه این تا قیامت گفته نشود بل صد قیامت بگذرد واین ناتمام غزل

یار بیچهره ومن بادل گریان میرفت	تنفر شده وز بنده گریزان میرفت

تنفر گریزان قوله

چون همی گفتمش اے مونس دیرینۂ من	سخت میگفت دل آزرده پریشان میرفت

مونس الفت دہندہ دیرینہ قدیم قوله

گفتم اکنون بسخن خوش که بگوید باما	کان شکر لہجہ خوش گوے سخندان میرفت

لہجہ آواز قوله

نقش خوارزم وخیال لب جیحون می بست	باہزاران گله از ملک سلیمان میرفت

خوارزم نام شہر جیحون نام جوے ملک سلیمان شیراز چاره علاج قوله

میشد آنکس که چو او جان سخن کس نشناخت	من ہمیدیدم واز کالبدم جان میرفت

کالبد بدن۔ قوله

لابه بسیار نمودم که مرو سود نداشت	زانکه کار از نظر رحمت سلطان میرفت

لابه تملق قوله

بادشاہا ز کرم از سر جرمش بگذر	چه کند سوخته از غایت حرمان میرفت

جرم گناه قوله

چون بشد آن صنم از دیدۂ حافظ غائب	اشک ہمواره ز رخسار بدامان میرفت

صنم محبوب غزل

یارب آن شمع شب افروز بکاشانه کیست	جان ما سوخت بپرسید که دلوانه کیست

شمع شب افروز محبوب کنایه از تجلی کاشانه محل جانانه محبوب قوله

آن می لعل که ناخورده مرا کرد خراب	ہمنشین که وہم کاسه وپیمانه کیست

آن مے لعل اشارت به تجلی۔ قوله

حالیا خانه برانداز دل ودین منست	تا ہم آغوش که میباشد وہمخانه کیست

حالیا الحال خانہ برانداز عارت گر قولہ

بادۂ لعل لبش کز لب ما دور مباد	راح روح کہ و پیمان دہ پیمانہ کیست

بادۂ لعل لب اصافت بیانیہ یعنی لب ومراد ازاں لطف وعشق راح شراب پیمان دہ کنایہ از دلگیرندہ

دولت صحبت آن شمع سعادت پرتو	باز پرسید خدارا کہ بہ پروانہ کیست

شمع سعادت پرتو محبوب وتجلی خدارا لواسطہ خدا بپروانہ مارابدو پروانہ مراد عاشق وطالب قولہ

میدہد ہر کسش افسونے و معلوم نشد	کہ دل نازک او مائل افسانہ کیست

ہر کس اشارت موس وکافر وصالح وعاشق وزاہد افسون کنایت ازخدمت وطاعت او ضمیر محبوب مائل خواہان افسانہ طاعت وبندگی قولہ

یارب آن شاہ وش ماہ رخ زہرہ جبین	در یکتاے کہ و گوہر یکدانہ کیست

آن شاہ وش محبوب وتجلی قولہ

گفتم آہ از دل دیوانۂ حافظ بے تو	زیر لب خندہ زنان گفت کہ دیوانہ کیست

آہ افسوس نالے تو در جدائی محبوب۔

ردیف الثاء

الغیاث اے مایۂ جان الغیاث	کفر زلفت برد ایمان الغیاث

الغیاث فریاد مایۂ جان محبوب حقیقی کفر زلف کنایت ازلذت وتعلقات دنیا ونیز غلبہ جذبہ عشق ایمان مشاہدہ حق ونیز دریافت حق معنے آنست کہ فریاد اے محبوب من فریاد کہ لذات این دنیا فانی وتعلقات نشأ ابتہائی مشاہدہ جمال باکمال ترا ازمارو در نقاب ساخت وتحمل کہ غلبہ جذبہ عشق توایمان مراکہ کنایت از زہد وصلاح وتقوی بیکسو ساخت قولہ

ما ہمی لیسیم لب از تشنگی	در لبانت آب حیوان الغیاث

لب تشنگی محرومی وجدائی لب کنایت ازلطف ووصل کہ موجب زندگی عاشقانست آب حیوان آبحیات اینجا مراد موجب زندگی قولہ

وہ کجا شد شربت دیدار تو	مے کشد تلخی ہجران الغیاث

وہ کجا شد افسوس کجا رفت کہ ہیچ نوع نظر مے آید قولہ

ما ز گریہ غرق در خون گشتہ ایم	لعل تو پیوستہ خندان الغیاث

لعل تو پیوستہ خندان لعل کنایۃ از لب یعنی تو شادان وخندان وازما بے پروا۔ قولہ

چشم بیمارت مرا بیمار کرد	جز لبانت نیست درمان الغیاث

چشم بیمار یعنے چشم بیمار را خاصہ ایست کہ ہیچ سو نمیگراید کنایت از عدم التفات لب کنایت از لطف وکرم وفضل واین مصرع بامضمون آن بیت متحد است ؎ مریض عشق بتان را دوائی باشد اگر دوا ست نگاہے نہان دلدار ست۔ قولہ

غمزۂ شوخ تو ازراہِ اجل	میزند در دیدہ پیکان الغیاث

غمزۂ شوخ کنایۃ از ظہور وخفا محبوب ونیز استغنا وبے نیازی وتجلی قہاری ازراہ اجل ازبرائے کشتن میزند بر سینہ پیکان اے درمعرض ہلاکت مے اندازد قولہ

چون دو زلفت کرد سرگردان مرا	گردشِ گردون گردان الغیاث

سرگردان پریشان وزلف را پریشان میگویند گردون گردان فلک گردندہ قولہ

از خدنگ ناوکِ مژگان تو	زخمہا افتادہ در جان الغیاث

ناوک مژگان کنایۃ از عشق کہ پردہ ایست برذات ومراد از مصرع تمام از تصدیات وبلیات عشق تو

ماہمچو گوے از خم چوگان فلک	ہر طرف گشتیم غلطان الغیاث

از خم چوگان فلک از سبب گردش فلکی قولہ

پیچش زلف تو در جانم فتاد	رشتۂ تن گشتہ پیچان الغیاث

پیچش زلفت جذبہ جلیہ ذاتیہ جلیۂ تو قولہ

با طناب زلف حافظ را بکش	ماندہ درچاہِ زنخدان الغیاث

طناب زلف جذبہ محبت چاہ زنخدان اشارہ بطور تقدیر کہ در وی عمل کردن جائز نیست ونیز مشکلات اسرار مشاہدہ ونیز تجلی واحد القہاری ونیز تعینات کہ مظہر حسن معنویست چون چاہ زنخ کہ زیب ودحسن صوری است غزل

باز م ہواے آن گل رعنا ست الغیاث	دیگر دلم رمیدہ وشیدا است الغیاث

آن گل رعنا اشارۃ بمحبوب دیگر باز رمیدہ گریزان شیدا دیوانہ قولہ

صوفی که جام صاف دمادم همیباشد — حیران کوے اوشده سوراست الغیاث

صوفی کنایت ازجودباعتبار بحالت ابتدائیه یاصوفی مقلد جام صاف کنایت ازجام عشق قوله

آندل که کنج عافیتے برگزیده بود — اینهم بعزم دردوبلاهاست الغیاث

آندل اشارت بدل خود که کنج عافیت برگزیده بودکه قبل ازین مبتلاے زهدوورع بود اینهم الحال بعزم دردو بلاگرفتارعشق که العشق تمام المحنة والبلا قوله

عارف که غرق بود بناموس ننگ ونام — افتاده درملامت سوداست الغیاث

عارف کنایت ازخود که غرق بود بناموس ننگ ونام که غرق بجزنام وننگ بود آفتاده ملامت و سوداگرفتار ملامت وسودا قوله

ازجان زار حافظ وسرگشتگان شوق — فریادوشور وولوله برخاست الغیاث

زار ضعیف ولاغر سرگشتگان شوق عاشقان ولوله بیقراری غزل

درد مارانیست درمان الغیاث — هجر مارانیست پایان الغیاث

یعنے دردے دارم لادوا که العشق داءٌ لادواءَ له وبهجرے مبتلا شده ام که پایان پذیرنیست قوله

دین ودل بردند قصد جان کنند — الغیاث از جورخوبان الغیاث

دین زهد فاعل بردند وکنند خوبان بوسه حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری ومعنوی ویه کلام منزل که اولیارا بوحی خفی میشود واین نمیشود مگر بعطا وبیر بوسه جذبه که بوجب تجلیات میباشد قوله

دربهاے بوسه جانے طلب — میکنند این دلستانان الغیاث

دلستانان محبوبان ذکر جمع ومفرد قوله

خون ما خوردند این کافردلان — اے مسلمانان چه درمان الغیاث

خون ما خوردند گرفتار غم والم ساختند بمعرض فنا رسانیدند کافردلان معشوقان بسبب سخت دلی وبے رحمی که کافر سخت دل میباشد فَهِیَ کَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً وگفتن این اگرچه سوءادب است لیکن درمراد داشتن جائز است ونیز لَایُؤَاخَذُوْنَ بِمَا صَدَرَ مِنْهُمْ ونیز لَا تُؤَاخِذُ الْعُشَّاقَ بِمَا یَقُوْلُوْنَ وَیَفْعَلُوْنَ درمان علاج زلف تجلی جلالی وتعینات خط عالم اسماوصفات خال مظهر اسم المضل ولفظه وحدت لب تجلی جمالی وفیض رحمانی وازچشم مست ذات سراسراستغنا مژگان صفات قهریه

زین حریفان اشارت بزلف وخال وخط ولب وچشم داد مسکینان بده یعنی عاشقان دا ابداد ایشان رسان واین اشارت بطلب وصل روز وصل اضافت بیانیه شب یلدا هجران اضافه بیانیه و یلدا شبی است تاریک بغایت دراز که در تمام سال یک میباشد همچو حافظ مقوله جانست ومراد از حافظ حق

ردیف الجیم غزل

چراکه برسر خوبان عالمی چون تاج	سزد که از همه دلبران ستانی باج

سزد لایق وبرجاست همه دلبران اشارة همگی انبیا باج خراج وپیشکش وخراج ستدن کنایه از محکوم ومنقاد ساختن است چه خراج دادن خاصه رعایا وزیردستان است خوبان کنایه از رسل چون تاج اشارت بسید المرسلین آشوب پریشان کننده ترکستان ولایتیست که بترکان بدان منسوب اند وترکان بدو صفت موصوف اند یکی بخوبروی دوم بخونخواری قوله

بچین زلف تو ماچین وهند داده خراج	دو چشم شوخ تو برهم زده خطا وختن

چین زلف اشاره به شکن زلف ماچین نام ولایت وکذا الهند خراج حاصل وانچه متغلب برعاجز مقرر کند وانچه از تجار بر سر کالا بستاند خراج دادن زیردست شدن قوله

که از تو درد دل من نمیرسد بعلاج	ازین مرض بحقیقت کجا شفا یابم

ازین مرض کنایه از عشق درد دل من نمیرسد بعلاج علاج درد دل من نمیشود قوله

دل ضعیف که هست او بنازکی چو زجاج	چرا همی شکنی جان من زسنگدلی

سنگدلی بیرحمی زجاج شیشه. قوله

سواد زلف تو تاریکتر زظلمة داج	بیاض روی تو روشن چو عارض خورشید

بیاض سفیدی رخ روز اضافه بیانیه سواد سیاهی ظلمت تاریکی داج شب تاریک قوله

قد تو سرو ومیان تو موی وگردن عاج	لب تو خضر ودهان تو آب حیوانست

خضر نام پیغمبر آب حیوان آب حیات سرو درختیست مشهور منسوب بقد شاهدان وآن سه نوع آزاد و سهی وناز عاج دندان فیل قوله

لب چو قند تو برد از نبات مصر رواج	دهان تنگ تو داده بآب خضر بقا

آب خضر آب حیات بقا زندگی مصر نام شهر لعل لب اضافه تبیانیه مسیح عیسی علیه السلام لعل کنایت

این غزل در تعریف است

ازلب ومراد ازاں وصل ولطف قوله

فتاده در دل حافظ ہوای چونتو شہی	کمینہ بندۂ خاک درِ تو بودی کاج

چونتو شہے یعنے کہ ہمہ شاہاں خاکراہ تو اند بودمی یعنے داخل در شمار بودی کاج کاشکے غزل

ازمن دل شدہ آن یار نمیپرسد ہیچ	خبرے زین دل بیمار نمیپرسد ہیچ

دلشدہ عاشق دلدادہ بیمار ہیم کسدہ مراد مریض قوله

او طبیب من ومن خستہ و بیمارِ غمش	چہ طبیبے ست کہ بیمار نمیپرسد ہیچ

غم مراد عشق چہ طبیبے ست عجب طبیبے است۔ قوله

دی طبیبے بسرم آمد و احوالم دید	گفت چو لست ترا یار نمیپرسد ہیچ

دی روز گذشتہ طبیب حاذق کامل چو لست عجب است قوله

گستمش بخت من و طالع شوریدۂ من	خفتہ می بینم و بیدار نمیپرسد ہیچ

بخت من وطالع شوریدۂ من اینہمہ برگشتگی بخت وشوریدگی طالع ما است کہ دلدار مارا خستہ می بیند ولی نپرسد قوله

جانم از فرقت رویش بلب آمد صد بار	کہ ازین دل شدہ آن یار نمیپرسد ہیچ

فرقت جدائی جان بلب آمدن بہلاک رسیدن اما سخت کہ ازین دل شدہ اشارت بخود کہ دل از دست رفتہ قوله

اے طبیب ازلی یک نظرے کن مارا	حافظ سوختہ را یار نمیپرسد ہیچ

طبیب ازلی کنایہ از مرشد ومحبوب حقیقی یا کنایت از محبوب حقیقی ومرشد۔ غزل ردیف الحاء

اگر بمذہب تو خون عاشقانست مباح	صلاح ما ہمہ آنست کان تراست صلاح

یعنے اے محبوب اگر نزد تو خون عاشقان ریختن مباح است پس در آنچہ مرضی تست ما بیر بجان ودل راضی ایم قوله

سواد موی تو بنمودہ جاعل الظلمات	بیاض روی تو بکشودہ فالق الاصباح

اے سواد موی تست بلکہ جاعل الظلمات است امی سیاہیست کہ تاریک کسدہ جہانست در روشنی روے تو فالق الاصباح است یعنے آفتابست کہ پدید آرندہ صبح ست و اصباح بکسر الف بمعنی مفرد و بفتح الف جمع صبح قوله

زدیدہ ام شدہ صد چشمہ در کنار روان	کہ خود شنا نکند در میان آن ملاح

چشمہ کنایہ است از کثرت گریہ آشنا شناوری ملاح ستنادر قولہ

نیافت کام دل من ازو بصد الحاح	نداد لعل لبش بوسہ بصد تلبیس

لعل لب اضافتہ بیانیہ مراد صفت متکلمی بوسہ کنایت از کلام بصد تلبیس اے ہزاران تملق

دعجز نمودم الحاح عاجزی قولہ

اگر بمذہب تو خون عاشقست مباح	بیا کہ خون دل خویشتن بحل کردم

بحل عفو قولہ

ونحن نشرب شربا کذلک الاقداح	پیالہ چیست کہ بر یاد تو کشیم مدام

پیالہ جام صغیر عبارت از قلہ محبت نحن نشرب شربا کذلک الاقداح مامی نوشیم نوشیدنی ہمچون قدحہا قولہ

ز زندہ عاشق ومجنون کسے نجست صلاح	صلاح وتوبہ وتقوی ز ما مجو زاہد

صلاح پارسائی توبہ توبۃ العوام من الذنوب وتوبۃ الخواص من الفضلۃ والتوبۃ النصوح ہو الندم بالقلب والاستغفار باللسان واضمار ان لایعود الیہ ابدا وفی الاحیاء ینبغی للتائب ان یعقد مع اللہ عقدا موکدا ویعاہد العہد عہدا وثیقا ان لایعود الی الذنب فیعزم عزما فی الحال وان کان یتصور ان یغلبہ الشہوۃ ثانیا لانہ لایکون تائبا مالم یتاکد عزمہ فی الحال التقوی پرہیزگاری اعلم ان التقوی کنز عزیز فلئن ظفرت بہ فکم تجد فیہ من جوہر شریف وعلق نفیس وخیر کثیر ورزق کریم وفوز کبیر وغنم جسیم وملک عظیم وحق تعالے جمیع خیرات کونین جمع کرد در تقوی ودر قرآن بسیار خیرہا متعلق ساخت وبسا وعدہ کرد باد موعود وبسا سعادت باو اضافتہ کرد الاول الحراستہ من الاعداء قال وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا والثانی التائید والنصر إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ والثالث النجاۃ من الشدائد والرزق من الحلال وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ والرابع المدح والثناء وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ والخامس اصلاح العمل يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ والسادس غفران الذنوب يغفر لكم ذنوبكم والسابع المحبۃ واللہ یحب المتقین والثامن القبول إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ والتاسع الاکرام والاعزاز إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ والعاشر البشارۃ عند الموت وَكَانُوا يَتَّقُونَ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ والحادی العشر النجاۃ

سن السادس ثم ننجی الذین اتقوا والثانی عشر الخلود فی الجنة اعدت للمتقین والتقوی اتقاء الشرک ثم اتقاء المعاصی والسیآت ثم اتقاء الشبہات ثم تدع الفضلات وقال للتقوی ظاہر و باطن ظاہرہ محافظۃ الحدود و باطنہ النیۃ والاخلاص و در قرآن بسہ معنی اطلاق یافتہ اول بمعنی ترس و ہیبت کہ اتقوا یوما ترجعون دوم بمعنی طاعۃ یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاتہ قال ابن عباس اطیعوا اللہ حق اطاعتہ و سیوم بمعنی تنزیہ القلب عن الذنوب فہذہ حقیقۃ التقوی وقال امام محمد غزالی کل ما تخاف منہ ضرراً فی دینک ہو معصیۃ و حرام و فضول و اسراف من حلال رند منکر کہ انکارا و از زیرکی و کیاست بود نہ از سر جہل و حماقت و در عالم تصوف قطع نظر از اعمال و طاعات و نیز عالم بیباکی ❁ رندی اینجا عالم بیباکی است ❁ در طریقت جستی و چالاکی است ❁ ہمانکہ رندی ساز و اورا ز ہمند ❁ رسم دعا و اتش نساز و نیوند۔ رند عالم سوز کے باشد بذات ❁ پای سبد رشتہ صوم و صلوٰۃ ❁ گاہ جانش سوی کعبہ کردہ سیر ❁ گاہ عازم گشتہ بر اقصای دیر ❁ کعبہ و میخانہ اورا [illegible] ❁ در رہ رندی ہمی گردد یکی ❁ آنکہ در کعبہ مناجاتش بود ❁ پیش ازان اندر خراباتش بود۔ ظاہر و باطن خلا و در ملا ❁ رند باشد غرقۂ نور خدا ❁ جانش از رندی بواحد شاہد است ❁ نعمت و رحمت بنزدش واحد است ❁ نہ ز راحت خاطر او را سرور ❁ نہ ز لعنت در کمال او قصور۔ پیش او یکسان بود حلوا و زہر ❁ خواہ لطف از دوست بیند خواہ قہر ❁ ہر چہ محبوبش بدست خود دہد ❁ گیرد و بر ہر دو چشم خود نہد ❁ و نیز قطع نظر از اعمال و اخلاق و رسوم خلائق فلاح جوی قوله

ز چنگ زلف کمندت کسی نیافت خلاص	نہ از کمانچہ ابرو و تیر غمزہ نجاح

چنگ دست زلف کمند یعنی زلفی کہ کمند دش است مراد جذبۂ عشق کمانچہ ابرو یعنی ابروی کمانچہ شکل مراد ازان تجلی صفاتی تیر چشم تجلی قہاری نجاح رہائی و خلاصی قوله

لب چو آب حیات تو ہست قوت روح	وجود خاکی ما را از وست قوت راح

لب چو آب حیات لب مراد لطف کہ چون آب حیات زندگی بخش عاشقانست قوت روح باعث تقویت جان وجود خاک مراد بدن خاکی مراد راح شراب مجمع البحرین جای جمع دو دریا دل چو آتشم دل سوزان قوله

دعای جان تو ورد زبان حافظ باد	مدام تا که بود گردش مسا و صباح

مسا شبانگاه صباح صبح مراد این مصراع تا قیام قیامت که ظهور شب و روز الی یوم القیام است غزل

اگرچه دلبر من همچو یوسفست صبیح	ولیکن از سر تا پا فتاده است ملیح

این غزل در نعت محمد رسول الله صلعم یوسف نام پیغمبر ع صبیح اشارت بحدیث قال علیه السلام هو اخی صبیح دانا ملیح ملیح سبز رنگ و نمکین احسن طلعت صورت مه پیکر تا گشاده ایم نظر تا بدیده ایم قبیح زشت خیال صورتے که در دل آید و در نظر آید نشسته تا در چشم از انوقتے که در چشم جا گرفته حضور او مستغرق بخیال ابروے خمدار برم نزدیک من مسیح عیسے علیه السلام که معجزه او احیاے اموات است خضر نام پیغمبر که قدمش سبزی و تازگی بخش زمین مرده است کشتگان کشنده گل ریحان مراد روے و وجود ریح باد شهیدان غمزه چشمش اشاره بعاشقان آمد یعنی آن معشوق آن یعنے الحالة نطق گویائی فصیح خوشگو غزل

ببین هلال محرم بخواه ساغر راح	که ماه امن و امانست و سال صلح و صلاح

هلال ماه نو ساغر پیاله راح شراب محرم نام ماهے سر سال وانیجا کنایت از ابتدا حالة و ابتدا عمر ساغر راح عشق و کمال شوق ماه امن کنایه از محرم است که دران ماه جنگ و جدل نمیکنند و در ابتداے سلوک ترک خصومت و عداوت میکنند و بخوشنودی خصمان میکوشند معنے آنست که از بدایت عشق ساغر کمال شوق بدست آر که ظهور عشق با کمال شوق موجب امن و امان است و سرمایه صلح و صلاح دوستانست قوله

عزیز دار زمان وصال را کاندم	مقابل شب قدرست و روز استفتاح

عزیز بزرگ کاندم اشارة بزمان وصال شب قدر بیست و هفتم رمضان استفتاح یازدهم رجب قوله

بیار باده که روزش بخیر خواهد بود	هر آنکه جام صبوحش نهد چراغ صباح

روزش روز زندگانی دنیا و یا روز حشر و ضمیر شین بر هر آنکه در مصراع آینده است اضمار قبل الذکر جام صبوح کنایت از عشق و محبت نهد چراغ صباح چراغ صبح او گردد و چراغ صبح آفتاب قوله

کدام طاعت شایسته آید از من مست	که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح

که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح چنین بیخود و محو شده ام که شام را از صبح نمیدانم قوله

دلا تو فارغی از کار خویش و می ترسم	که کس درت نگشاید چو گم کنی مفتاح

له این غزل در نسخ موجوده دیوان نیست

از کار خویش اساة تعریان که نزول درین دار دنیا از برائے آنست مفتاح کلید مراد غرض معنے الست که
اے دل تو دار فنے ار کار خود وارا مدلشتاقت تحال ترسم که حسرت سیر سے تو و دار برائے مقصود که آمدہ
حاصل نگردد لیتمان سوی و تمنائے بازگشت نمائی دتنا اخرجنا نعمل صالحا غیر الذی کنا نعمل د
یالیتنا نرد فنعمل صالحا ترضٰه فانا موقنون ونگذارند که درین جہان دوبارہ آئی قوله

زمان شاہ شجاعست و دورِ حکمت شرع
براحت ای دل و جان کوش در مسا و صباح

زمان شاہ شجاع شجاع نام بادشاہ اینجا کنایت از محمد ع دیا مرشد دور حکمت و شرع دور شریعت
صباح ورواح صبح و شام قوله

ببوے صبح چو حافظ شبے بروز آور
که بشکفد گل عیشت ز شعلۂ مصباح

ببوے صبح بامید وصل شبے بروز آور شب ہجران نگذران درین مصراع خطاب اوتن است
دل مصباح چراغ آفتاب غزل

مگر ز کوے تو آمد نسیم وقتِ صباح
که زنده گشت ببوی لطیف او ارواح

مگر یعنے شاید و تحقیق نسیم باد خنک اینجا کنایه از رائحه فیض صباح صبح که وقت فیض سالکان است
لطیف پاکیزه آشوب شور و آشوب شده ترکستان نام ولایت گشت گردندگی سیاح مسافر فتاده
کشتی قالب میان خشکی ماند یعنے وجود ما مثل کشتی است که درمیان خشکی افتاده باشد و راه رفتن
ندارد سیل آب مراد توجه و فضل ملاح مراد سالک و مرشد خمار از سرما کے فرود می آرد ای مستی
عشق و محبتِ ما قابل الرفع نیست که ازلی است نه امروزی الست روز ازل راح شراب تفاح سیب
صبوح شراب صبحی باده شراب صباح علی الصبوح اسم اعظم حق عشق و مرشد کامل مفتاح
کلید ایشان کنایه از عاشقان زجاجی شیشه دل نازک مصباح چراغ معنی این بیت آنست
که موجب روشنی دل عاشقان نور شمع روے تست کشاد و کار کشایش کار غزل ردیف الخاء

دل من در ہوائے روئے فرخ
بود آشفته ہمچون موے فرخ

ہوا محبت و آرزوے نفس ونہی النفس عن الہوی فرخ نام شخصے است که حافظ با او
نظرے داشت آشفته پریشان قوله

بجز ہندوے زلفش ہیچکس نیست
که برخوردار شد از روے فرخ

هندو ساکن هند دبنده وسیاه و هندوے زلف اضافه بیانیه برخوردار فیضیاب قوله

سیاہ بے نیاک بخت است آنکه دائم | بود همراز و همزانوے فرخ

سیاه استاره بزلف همراز رفیق و همزانو مصاحب قوله

بده ساقی شراب ارغوانی | بیاد نرگس جادوے فرخ

شراب ارغوانی شراب انگوری سرخ رنگ نرگس کنایت از چشم جادو ساحر قوله

شود چون بید لرزان سرو آزاد | اگر بیند قد دلجوے فرخ

بید نام درخت بے بر وآن هفده نوع اند دلجوے جوینده دل اے خوش وموزون قوله

دو تا شد قامتم همچون کمانے | زغم پیوسته چون ابروے فرخ

دوتا گون چون ابروے فرخ مثال ابروے پیوسته فرخ قوله۔

نسیم مشک تاتاری خجل کرد | شمیم موے عنبر بوے فرخ

نسیم مشک تاتاری اے نسیم مشک تاتاری را۔ قوله

اگر میل دل هر کس بجانیست | بود میل دل من سوے فرخ

میل دل محبت وشوق بجانبے بطرفے وبشخصے است قوله

غلام خاطر آنم که باشد | چو حافظ چاکر هندوے فرخ

آنم یعنی آنکسے ام هندو غلام - ردیف الدال - غزل

آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند | آیا بود که گوشه چشمے بما کنند

آنان اشارہ بعرفاء کامل خاک وجود ناقصان وناهمواران بنظر یعنے بنگاہے کیمیا زر خالص آیا حرف تمناست که سلطان ازین روزه آیا چه خواست آیا بود آرزو دارم گوشه چشم نگاہے بما برا ولطف معنے آنست آنانکه وجود ناقصان را بیک نظر زر خالص میگردانند آرزو دارم که نگاہے بر ما کنند قوله

دردم نهفته نه ز طبیبان مدعی | باشد که از خزانه غیبش دوا کنند

درد عشق شوق طبیبان مدعی شیخان مقلد یعنے بیعت بشیخان کامل باید کرد نه با مقلدان اگر شیخ کامل بدست نیاید پس بخلوت وعزلت بسر باید برد ونظر بر لطف حق باید گماشت تا حق تعالی بموجب اِنَّ اللّٰهَ لَا یُضِیعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ از عالم غیب مرشدے بسر وقت او رساند تا او را بمطلب رساند قوله

آن به که کار خود بعنایت رها کنند	چون حسن عاقبت نه برندی وزاهدیست

یعنی چون خاتمهٔ بخیر موقوف نه بطاعت ومعصیت است که بسا صالح ومتقی در آخر بکفر مرده اند وبسا کافر وفاسق در وقت آخر با ایمان مرده اند پس نظر بر لطف او باید داشت وچشم از طاعت ومعصیت باید دوخت وَمَنْ یَتَوَکَّلْ عَلَی اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهٗ هرکه بر خود دید او محروم شد قوله

هرکس حکایتی بتصور چرا کنند	معشوق چون نقاب زرخ برنمیکشد

نقاب از رخ برنمیکشد ظهور بی پرده میکند بتصور از روی خیال یعنی چون معشوق خود را عیان وآشکارا نمیکند بلکه متجلی در پرده پس هرکسی حکایات مختلف از روی خیال چرا بیان آرند که او از تهامنزه است حاصل آنکه هرکسی بفهم وقابلیت خود که فکر هرکس بقدر همت اوست بیان میکند اما هیچکس بکنه ادراک او میرسد که لَا یُدْرِکُهٗ اَحَدٌ مِنَ السَّالِکِیْنَ قوله

اهل نظر معامله با آشنا کنند	نی معرفت مباش که در من یزید عشق

من یزید مراد بازار در عرب رسمی است که چون کالای قیمت کنند وصاحب کالا بران قرار نگیرد گویند هل من یزید هست کسی که زیاده کند برین چیزی اهل نظر عارفان صاحب نظر وعاشقان باخبر معامله خرید وفروخت وداد وستد آشنا آشنای خویش ویا آشنای عشق معنی آنست که بمعرفت قدم همت از حد امکانیت خویش بیشتر مزن که در عالم معرفت بیگانگان بمعرفت را در صفت آشنایان مجال پیش آمدن نیست قوله

صاحبدلان حکایت دل خوش ادا کنند	گر سنگ ازین حدیث بنالد عجب مدار

زین حدیث اشارت بسخنان عشق ومحبت صاحبدلان گویند نقلست روزی سمنون محب جماعتی را در مسجد وعظ میفرمود در سر پرده تو لی میگفت ودر هر نعمت دُرّ سُفت تفرقه از غفلت آن جمع بدل او رسید وهیچ یک را از ایشان مستمع ندید روبسوی قندیلهای مسجد کرد وگفت که با شما میگویم آتش نفس او در قندیلها افتاد همه برهم زدند واز درشتی سخن آن بزرگ خورد بشکستند حاصل آنست که سبحان الله اگر یک اهل معنی واهل دل دمی از معرفت برون زند در آهن وسنگها تاثیر کند ودر سنگدلان بی معنی اثر نمیکند فَهِیَ کَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً از اینجاست ع گر سنگ زین حدیث بنالد الخ قوله

پنهان نه حاسدان بخودم خوان که منعمان		خیر نهان برائے رضائے خدا کنند	

پنهان پوشیده حاسدان درویشان مقلد وزاہدان ریائی بخودم خوان یعنے نزدیک خودم را بخوان منعمان صاحبدلان خیر نهان صدقہ مخفی برائے رضائے خدا اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَاِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ قوله

بگذر بکوئے صومعہ تا زمرهٔ حضور		اوقات خود زبهر تو صرف دعا کنند	

درین بیت خطاب بمعشوق زمرۂ حضور عاشقان باخبر اوقات خود زبهر تو صرف دعا کنند فِيْ آنَاءِ اللَّيْلِ وَاَطْرَافَ النَّهَارِ بدعا گوئی اشتغال نماید قوله

حالے درون پرده بسے فتنه میرود		تا آنزمان که پرده برافتد چها کنند	

حالے الحال درون پرده یعنے محبوب درون پرده اے مخفی ومحتجب بسے فتنه میرود هزاران مفتون آن روئے اند دیاردے ریا وتدبیر میکنند تا آنزمان آنوقت ویاردز حشر پرده برافتد عیان وآشکار گردد یا جزائے هر اعمال هر یکے عیان شود چه حیله کنند قوله

مے خور که صد گناه زاغیار در حجاب		بهتر ز طاعتے که بروے وریا کنند	

مے عبادۃ مخفی چنانچه طریقه ملامتیه ز اغیار از خلق در حجاب مخفی ونیز هر عبادتے که خالصاً لله نیست نزد اهل الله لغایت مستکره پس می باید خورد وائے خالصاً لله بجا باید آورد وازین طاعت ریائی یکسو باید شد که گناه کردن پنهان به از عبادت فاش که ما مول لعفو است قوله

پیراهنے که آید ازو بوئے یوسفم		ترسم برادران غیورش قبا کنند	

پیراهن ایمان وعرفان که لباس عرفان است یوسف حقتعالے برادران غیور زمرۂ شیاطین وهوائے نفسانی وضمیر شین بر پیراهن قبا بمعنی چاک معنے آنست که ایمان وعرفان که بمن بست داده ودلم از تائید او بیاد حق افتاده مے ترسم که هوا هائے نفسانی که در اله بودن بحق شریک اند اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوَاهُ بر من غالب آیند وازمنش سلب نمایند قوله

حافظ مدام وصل میسر نمیشود		شاهان کم التفات بحال گدا کنند	

وصل کنایت از مشاهدات تجلیات شاهان معشوقان گدا عاشق غزل

اے پسته تو خنده زده بر حدیث قند		مشتاقم از برائے خدا یک شکر بخند	

پستہ نام میوہ معروف و استعارہ بہن معشوق کند و شکر کنایت از خندہ یعنے اے محبوب دہن تو از روے شیرینی و لطافت بر قند خندہ میکند مستانم کہ از برائے خدا ایک خندہ شکریں بخند قولہ

دل در ہوائے صحبت رود کسان بہند	خواہی کہ برنخیزدت از دیدہ رود خون

برنخیزد و برنیاید رود خون کنایت از خونباری رود دانا خردمند اینجا مراد فرزند قولہ

زین قصہ بگذرم کہ سخن میشود بلند	طوبے ز قامت تو نیارد کہ دم زند

طوبے درختے است در بہشت اینجا مراد سالک طال اللسان قامت مراد وجود کہ نیست قامت فے المثل یعنے وجود یعنے سالک راچہ تاب و یارا کہ باذات تو دعوی ہمسری کند دم الحق زند زین قصہ اشارت دعوی ہمسری باذات بگذرم یکسو شوم سخن میشود بلند اشارت تا کہ
کہ چہ نسبت خاک را با عالم پاک قولہ

ما نیستیم معتقد مرد خود پسند	گہ طرہ مینمائی وگہ طنز میزنی

طنز افسوس و ناز قولہ

آنرا کہ دل نگشت گرفتار این کمند	ز آشفتگی حال من آگاہ کے شود

آشفتگی پریشانی آگاہ واقف این کمند کمند عشق قولہ

تا جان خود بر آتش رویش کنم سپند	بازار شوق گرم شد آن شمع رخ کجاست

بازار شوق گرم شد سلطان عشق غلبہ نمود آن شمع رخ استارہ بمعشوق سپند کردن فدا نمودن قولہ

اے پستہ کیستی تو خدارا دگر مخند	جاے کہ یار ما بشکر خندہ دم زند

شکر خندہ خندہ شیریں و تبسم و خندہ کہ از خوشی باطن آمد دم زدن بشکر خندہ کنایہ از خندیدن و مراد از ان متحلی شدن پستہ نام میوہ کہ دہن او کشادہ باشد اینجا مراد سالک دہن دریدہ خدارا براے خدا بخود مخند اظہار عظمت ولاف خودی مزن قولہ

دانی کجاست جاے تو خوارزم یا خجند	حافظ چو ترک غمزۂ خوبان نمیکنی

چو ترک غمزہ خوبان نمیکنی چون از نظر بازی باز نے آئی خوارزم نام شہرے خجند نام شہرے در بلاد ما وراء النہر غزل

میدان کہ در حریم حرم جاش میدہند	آنرا کہ جام صافی صہباش میدہند

صهبا شراب معنی آنست که آنکسے را که جام شراب محبت حقیقی عطا نمایند یعنی بعشق آشنا گردانند البتہ وبالیقین بدان که بمقام معرفة مراورا بار دهند قوله

صوفی مباش منکر رندان که راهِ عشق — روز ازل بمردمِ قلاش میدهند

صوفی مقلد وزاهد رندان عاشقان مردم قلاش عاشق بیباک یعنی عارف اسرار عشق غیر از عاشق نمیتواند شد قوله

از لذتِ حیات ندارد تمتعے — امروز هر که وعده بفرداش میدهند

از لذت حیات معنی این بیت آنست که از لذت دنیا هیچ سودے نیست مراورا که بموجب مَنْ کَانَ فِی هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی امروز مشاهده محبوب حقیقی حاصل نمود وبوعده فردا راضی شد ساقی مرشد وعده ایزدی ؎ مراساقی از وعدهٔ ایزدیست ؛ باده گلرنگ مشکبوئی شراب محبت حقیقی زحمت اوباش تصدیع کمال وبے محابا مطرب مراد مرشد که کلامش طرب افزائے مسترشد است پرده عشاق پرده سرود وپرده ازان گویند که ماهیت آن از نا اهلان مخفی است که السماع سر بین الله وعبده لا یطلع علیه غیره واصل همه دوازده پرده یکے راعشاق نامست اینجا سخنان عشق ومحبت بینوا فقیر ومفلس نوا توشه یعنی در احوال عاشقان سازش کن وسخنان عشق از ایشان دریغ مدار وبغمخواری درویشان کوش که تیمارداری بینوایان اجریست عظیم ورسمے است قدیم ترک جنت وفردوس میکنند یعنی استفهام است اے ترک جنت وفردوس میکنند اگر لوصل محبوب مقرر سازند غزل

از سر کوے تو هر کو بملامت برود — نرود کار ش وآخر بخجالت برود

از سر کوئے تو یعنی از سر عشق تو بملامت برود وبسبب توقف ملول شده بازگردد نرود کارش کار او پیش نرود وبحصول مدعا نرسد آخر بخجالت برود آخر الامر بخجالت بازگردد که جز سر کوئے تو جائی نیست یا آنکه شرمنده شود قوله

سالک از نور هدایت طلبد راه بدوست — که بجائے نرسد گر بضلالت برود

معنی این بیت آنست که سالک باهوش طلب راه بردن بدوست از نور هدایت می طلبد که مَنْ یُّضْلِلْهُ فَلَا هَادِیَ لَهٗ ؎ نشاید ترا جز بتو یافتن ؛ وکسے که بخودی خود خواهد که راه بدوست برد هرگز بجائے نرسد بل بضلالت افتد قوله

اگر دی آخر عمر از می و معشوق بگیر | حیف اوقات که یکسر بطالت برود

آخر عمر عمر باقی حیف افسوس یکسر سراسر معنے این بیت آنست که بسیاری از عمر بلهو و لعب بسر برده اکنون عمر باقی را در عشق و محبت آلهی و مشاهده محبوب حقیقی صرف کن و لذت بگیر چه افسوس کلی باشد که همگی عمر مصروف بلهو و لعب گردد و لذت عمر که مشاهده محبوب است چشیده نگردد قوله

اے دلیل دل گم گشته خدارا مددے | که غریب ار نبرد ره بدلالت برود

دلیل راهبر دلالت رهنمای مراد مرشد و وصل حقیقی غریب سالک که از وطن مالوفه که عالم اطلاقست دور افتاده و یا بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او عابری سبیل معنے این بیت آنست که اے مرشد و اے فضل ازلی حسبة لله توجہے نما و مددے فرما این گم گشته را اے نماکه غریب راه گم کرده ام و از گم گشتگی ره بسوے نیاورده و غریب چون راه گم کند برہنمائی رہنما بمقصد رسد قوله

حکم مستوری و مستی همه بر خاتمه است | کس ندانست که آخر بچه حالت برود

مستوری کنایت از طاعت مستی معصیت خاتمه عاقبت بخیر کس ندانست معلوم کسے نیست آخر بچه حالت برود سرانجام چون شود بخیر یا به بدی قوله

سالکانے که بود بدرقه اش لطف خدا | بتحمل به نشیند بجلالت برود

سالک طالب حق بدرقه راهبر و رفیق. بتحمل بنشیند نشستن او بتحمل باشد بجلالت برود رفتن او بسرعت باشد حاصل آنست اگر عوارضے و توقفے پیش آید سکونت ورزند و تحمل کنند و چون از انجا بر آمدند بیک لمحه راه صد ساله طے نمایند قوله

حافظ از چشمه حکمت بکف آور آبے | بو که از لوح دلت نقش جهالت برود

چشمه حکمت عشق و محبت الٰہی کنایة از تحیر و شکستگی بو باشد جهالت خود بینی و خود پرستی غزل

آن کس که بدست جام دارد | سلطانی جم مدام دارد

آنکس که بدست جام دارد یعنے هر که در مشاهده محبوب حقیقی است سلطانی جم مدام دارد او را مدام سلطانی جم است و اطلاع رمغیات جام روے محبوب که ع ساغر از دو رخ ساقی عکس کرده ایم ؛ باده خورده ایم و این ترانه زده ایم ؛ و نیز کنایت از صفائی جم جمشید که چون مغلوب دارا شد جام ساخت که در آن احوال ملک دارا معلوم شد تا بهر مصلحتے که بادے کرد این در رفع آن میکوشید و نزد بعضے کتابی ساخت

حاشیه: نسخ

در علم تنجیم نامش جام جم نهاد چون بعد از جم سکندر رسید جام را شکست آئینہ ساخت معنی گفت کہ برکس کہ صفائی دل حاصل نمود بر جم سلطانست زیرا کہ جم از جام احوال ملک دارا معلوم میکرد و سالک از صفائی دل احوال تمام عالم در مے یابد قوله

اسپے کہ خضر حیات زو یافت	در میکدہ جو کہ جام دارد

میکدہ عالم عشق و قلوب انبیا کہ منشا محبت اند جام دل در دل برسد معنی آنست کہ اگر طالب آن آب ہستی کہ خضر علیہ السلام زندگی جاوید یافت پس آنرا در عالم عشق بجو و آن خود در دل تست قوله

سر رشتۂ جان بجام بگذار	کین رشتہ ازو نظام دارد

جام مراد مے عشق از ذکر سبب و ارادہ مسبب اے جان را سر رست بادہ ازلی ساز و این رشتہ اشارہ بجان ازو اشارہ بے نظام جمیعت و آراستگی قوله

ما و مے و زاہدان و تقوے	تا یار سر کدام دارد

یعنے ما و میخوارگی کہ کنایت از عشقبازیست، یا اختیار طریقہ ملامت و زاہدان و صلاح و تقوے یا اختیار طریقہ مشیخت باید دید کہ محبوب ملتفت بکیست و لطف او شامل حال کہ قوله

بیرون زلب تو ساقیا نیست	در دور کسے کہ کام دارد

بیرون سوائے لب مراد لطف ساقی نوشانندہ کسے کہ کام دار دیعنے کسے کہ مستغرق مے نوشی است اے بنوشیدن شراب مشاہدہ جمال تو مشغول است ساقیش غیر از لطف تو نیست و نخواہد بود قوله

نرگس ہمہ شیوہ ہاے مستی	از چشم خوش تو وام دارد

نرگس مراد عاشق و سالک بطال اللسان شیوہ ہاے ہستی شوخی و بیباکی و شطحیات از چشم خوش تو وام دارد از مشاہدہ ذات تو حاصل نمودہ حاصل بیت آنست عاشق اینہمہ جوش و خروش از مشاہدہ ذات سراسر استغناء تو حاصل نمودہ قوله

ذکر رخ و زلف تو دلم را	وردیست کہ صبح و شام دارد

رخ ذات و وحدۃ زلف صفات و کثرت حاصل بیت آنکہ یعنے دلم را در وشبانگاہ بیان ذات و صفات و وحدت و کثرت تو اے مدام در یاد تو قوله

بر سینۂ ریش دردمندان	لعلت نمکے تمام دارد

دردمندان عاشقان لعل کنایت از لب مراد صفت متکلمی نمک کنایت از عتاب اشارہ بکریمہ

۲۱ مُتَدٰرکا آطَلُومَا تُجْمُوکَا قولہ

حسن تو دو صد غلام دارد	درچاہ ذنخ چو حافظ ایجان

چاہ زنخ اشارت تعینات چنانچہ چاہ زنخ زیب دہ حسن صوریست تعین مظہر حسن معنویست مراد از تعین معشوق مجاز ایجان یعنے اے محبوب غلام عاشق غزل

بازبا دلستدگان ناز و عتابے دارد	آنکہ از سنبل او غالیہ تابے دارد

یعنے آں محبوبے کہ از خوشبوے سنبل زلف او غالیہ تاب میبرد بازبا عاشقان دلدادہ نازے و عتابے واردات اعراض و استتار قولہ

چہ تواں کرد کہ عمر ست و شتابے دارد	از سر کشتۂ خود میگذرد ہمچون باد

از سر کشتۂ خود از نزدیک عاشقان خود کہ کشتہ تیغ عشق اند میگذرد ہمچون باد بسرعت تمام میگذرد و متوجہ نمیشود چہ تواں کرد مانعش نمیتواند شد و علاج آن چہ تواں نمود عمریست شتابی دارد مانند عمر عزیزیست اما وفاے ندارد و بسرعت تمام گذرانست قولہ

آفتابے ست کہ در پیش سحابے دارد	ماہ خورشید نمایش زپس پردۂ زلف

ماہ خورشید نمایش ذات خورشید مثال المحبوب زپس پردۂ زلف در استتار تعینات آفتابیست کہ در پیش سحابے دارد بسر آفتابیست کہ در ابر در آید قولہ

روشنست اینکہ خضر بہرہ سرابی وارد	آبحیوان اگر اینست کہ دارد لب یار

ابحیوان آب حیات کہ موجب لقاست سراب دھوکہ حاصل آنست آبحیات سرچشمۂ معرفت است و چشمۂ آبخضر کہ چشمۂ آبحضر بیش چشمۂ آب معرفت ہمچون سراب است بود بے لاسمع ویہیچ اے عزیز حیات از عشق دان و ممات بے عشق می شناس ہر کہ بچشمۂ عشق رسید زندۂ ابد گشت۔ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيٰوةً طَيِّبَةً اشارة بدین حیٰوۃ است و سائر حیاتہا دیگر مضبوط قصہ اجل باشد کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ قولہ

تا سہی سرو ترا تازہ بآبے دارد	چشم من کرد بہر گوشہ روان سیل سرشک

سیل سرشک کثرت گریہ سہی سرو کنایت از قامت مراد خود ہ چیست قامت فی المثل یعنی وجہ وجہ وحاصل این بیت مضمون این مصراع متحد ہست کہ ہ بے تقاضاے نظر حسن تو افزون نشود قولہ

عمزۂ شوخ تو خونم بخطا می ریزد	فرصتش باد که خوش رائی صوابے دارد

عمزۂ شوخ کنایت از اخفاد نیز تجلی قہاری خونم بخطا می ریزد بغلط خون ما ریزد چراکہ دوستدار را کشتن محض خطاست فرصتش باد ہیچ مراستے مارا سبا د ہیچ متعرض نمیشوم کہ الارادۃ ترک الارادۃ فکر صوابے دارد چہ ملک ملک اوست فرمان فرمان او قولہ

چشم مخمور تو دارد ز دلم قصد جگر	ترک مستست مگر میل کبابے دارد

چشم مخمور تجلی ذاتی سراسر استغنا قولہ

جان بیمار مرا نیست ز تو روے سوال	اے خوش آن خستہ کہ از دوست جوابے دارد

جان بیمار جان فریفتہ روے طاقت خوشا بسیار خوش از دوست جوابے دارد بادوست ہمکلام باشد قولہ

کے کند سوے دل خستہ حافظ نظرے	چشم مستت کہ بہر گوشہ خرابے دارد

چشم مستت ذات سراسر استغنا غزل

از دیدہ خون دل ہمہ بر روے ما رود	بر روے ما ز دیدہ چگویم چہا رود

معنے آنست کہ اندوہ من بجاے رسید کہ از دیدہ ہمگی خون دل میبارم وانچہ از من کثرت زاری خونبار بر روے من روے مید ہد مرا از بیان است قولہ

ما در درون سینہ ہواے نہفتہ ایم	بر باد اگر رود سر ما زان ہوا رود

ہواے نہفتہ ایم محبتے داریم نہلن زان ہوا رود یعنے غیر از ان محبت کہ در سینہ داریم نخواہد بود قولہ

بر خاک راہ یار نہادیم روے خویش	بر روے ما رواست اگر آشنا رود

یعنی روے خود را فرش راہ محبوب ساختہ ایم اگر آن محبوب بر روے ما قدم نہد عین لطف بہت قولہ

سیلیست آب چشم برو ہر کہ بگذرد	اگر خود دلش ز سنگ بود ہم ز جا رود

سیلست آب چشم آب چشم من بمنزلہ سیل است برو ہر کہ بگذرد ہر کہ آنرا معائنہ کند گر خود دلش ز سنگ بود اگر دل او خود سنگے رہ بود ہم ز جا رود جنبش کند اے مہربان شود قولہ

ما را بآب دیدہ شب و روز ماجرا است	زان رہگذر کہ بر سر کویش چرا رود

ہا بدیدہ گریہ وزاری ماجرا گفت گو وجنگ زان رہگذر براے آنکہ بر سر کویش چرا رود مبادا کہ

غبار خاطر ما بروفتس شود قوله

خورشید خاوری کند از رشک جامہ چاک ‖ گر ماه مهر پرور من در قبا رود

خورشید خاوری خورشید که طلوعش از مشرقست جامہ چاک کند گر تا عیم والم کردد ماه مهر پرور معشوق در قبا رود اے تا آرایش وزیبایش در آید قوله

حافظ بکوے میکده دائم بصدق دل ‖ چون صوفیان بصومعه دار الصفا رود

میکده عشق صومعه دار الصفا صومعه که دار صفا و خانه عبادتست رود متعلق بکوے میکده غزل

اگر آن طائر قدسی ز درم باز آید ‖ عمر بگذشته به پیرانه سرم باز آید ✓

طائر قدسی محبوب حقیقی ز درم باز آید بر ما ظهور کند وجلوه نماید معے مصرع ثانی آنکه از سرنو جوان گردم قوله

دارم امید بدین اشک چو باران که دگر ‖ برق دولت که برفت از نظرم باز آید

یعنے ازین گریه که بمنزله باران شده امید قوی دارم که آن برق دولت که مشاہده محبوب است وازدیدے از نظر بارفتہ ای از چشم ما نہان گردیده باز رو نماید چرا که هر جا که بارانست البته کالیش برق آنجاست قوله

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید ‖ پادشاهی بکنم گر بسرم باز آید

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید یعنے آں محبوبے که خورشید پیش او بنده ایست ذلیل بادشاهی بکنم کوس سلطنت زنم اگر بسرم باز آید اگر بر ما کرم کند ومتجلی شود قوله

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز ‖ شخصم ار باز نیاید خبرم باز آید

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز در طلب او خواهم رفت قسم بآں یار عزیز شخصم ار باز نیاید اگر مطلوب خود غیر خود مرگردم خبرم باز آید نام من بجای رگردد وباقی ماند قوله

گر نثار قدم یار گرامی نکنم ‖ گوهر جان بچه کار دگرم باز آید

گوهر جان اضافه بیانیه بچه کار دگرم باز آید که بهتر ازین کار کارے نیست قوله

مالغش غلغل چنگست وشکر خواب صبوح ‖ ورنه گر بشنود آه سحرم باز آید

چنگ مراد عارف که آوازش راحت افزاے ما شقانست شکر خواب خوابے که بعد صبوح کنند وخواب خوش معنے آنستکه مانع ارتفاع حجب از میان طالب ومطلوب دو چیز است یکے

گفتگوے عارفان دوم غفلت غافلان وگرنہ طلب بجاے میرسید دسر از دریچہ بر میکشید یعنے مردم در لطافت انداز انام یکے خاص ودوم عام خواص را گفتگوے شان مانع گشتہ وعوام را غفلت شان قولہ

اگر بہ بینم مہ نو از سفرم باز آید	کوس نو دولتی از بام سعادت بزنم

مہ نو محبوب باعتبار حسن روز افزون یعنے از روے سعادت کوس نو دولتی زنم کہ از سر نو بدولت رسیدم اگر آن ماہ نو از اخفا در بظہور آید قولہ

ہمتے تا بسلامت ز درم باز آید	آرزومند رخ شاہ چو ماہ ہے حافظ

حافظ خطاب بدل یعنے اے دل من آرزومند رخ آن شاہ کہ در حسن وجمال چون ماہ است ہم ہمتے تو جہے خطاب بدل یا بمرشد۔

غزل

ور از طلب بنشینم بکینہ برخیزد	اگر روم ز پیش فتنہا برانگیزد

اگر در طلب او درایم ودوم از محبت زنم نزول بلاہا وآفتہا برما نماید اذا احب اللہ عبدا ابتلاہ واگر از طلب باز آیم وملتفت بدیگرے گردم بعداوت برخیزد وبخصوصت پیش آید قولہ

چو گرد در پیش افتم چو باد بگریزد	وگر برہگذرے یکدم از وفاداری

ہواداری دوستداری چو باد بگریزد متنفر شود قولہ

ز حقہ دہنش چون شکر فرو ریزد	وگر کنم طلب نیم بوسہ صد افسوس

بوسہ عبارت از حصول استعداد وقبول کیفیت کلام صوری ومعنوی ونیم بوسہ یکے ازین ہر دو ونیز بوسہ عبارت از وصل کہ از مقتضیات اوست ونیم عبارت از قلتہ بموجب محاورہ چون گویند فلان نیم خرمہرہ نمیدہد ز حقہ دہن اضافہ بیانیہ ومراد ازان کلام وصفت متکلمی صد شکر صد عتاب وصد سخن خشم آلود کہ بر عاشقان بمنزلہ شکر است یا آنکہ مراد دشنام است ؎ جواب تلخ می زیبد لب لعل شکر خارا قولہ

بس آبروے کہ بر خاک رہ فرو ریزد	من آن فریب کہ در نرگس تو مے بینم

فریب مراد غمزہ وحرکات چشم کہ فریبندۂ عاشقان است نرگس چشم مراد ذات چون حرکات چشم تو کہ شیوۂ حسن است بیک چشم زخمے عالمے را برہم میزند ملامت کردن درین باب حاجت نیست بضرورت چون تو چشم مارا بدین ظرافت بگردانی وغلغلہ در ملکوت اندازی چہ جاے توبہ وتقوے وزہد است وسلامت جان مسکین من است قولہ

ہوا

چه لومیش که چرا با کسان بیامیزی | چنان کند که سرشکم بخون بیامیزد

چندان عتاب و خطاب کند و دوری گزیند که بجای اشک خون گریم قوله

فراز و شیب بیابان عشق دام بلاست | کجاست شیردلی کز بلا نپرهیزد

فراز و نشیب بلند و پست مراد تشدیدات و آفات دام بلاست موجب گرفتاری در نجست شیردلی عاشق لاابالی کز بلا نپرهیزد که ترک اندیشه این بلاها نماید قوله

تو عمر خواه و صبوری که چرخ شعبده باز | هزار بازی ازین طرفه تر برانگیزد

شعبده باز بازیگر طرفه تر نادر ازین اشارة باین که اول نوید لطف لعت فتح و آشنا ساختن بعد از روی استغناء بلاء هجران مبتلا کردن حاصل بیت آنست که تو زندگی خواه و صابر باش که اگر زنده خواهی ماند انچنین هزار طرفه خواهی دید قوله

بر آستانهٔ تسلیم سر بنه حافظ | که گر ستیزه کنی روزگار بستیزد

آستانهٔ تسلیم اضافهٔ بیانیه یعنی بمقام تسلیم و تسلیم رضا دادن بحکم حق ستیزه کنی دم بحول و چیرازی روزگار بستیزد و زمانه ترا هلاک کند و ترا از محبوب دور اندازد غزل

اگر بباده مشکین دلم کشد شاید | که بوی خیر ز زهد ریا نمی آید

بادهٔ مشکین عشق که رائحه او دماغ عاشقانه را معطر دارد دلم کشد مائل شود شاید سزاست معنی مصراع ثانی آن که هیچ ازین زهد ریائی هیچ حصول نمیتوان نمود جهانیان خلائق من آن کنم که خداوندگار فرماید که وَالَّذِینَ آمَنُوا ... خدا تایید که خلق کریم که خلق حق تعالی گنه بخشد ان الله غفور رحیم مقیم ساکن حلقه زلف اشارة لوجود و یا مقام عشق که حلقه زنجیر زلف یار بگشاید مجاهدات تمام حجاب از روی نگار بگشاید و بی حجاب روی جانان مطالعه نماید ترا خطاب معشوق دیر بجود حسن خداداد ازلی و نیز اوصاف جمیله و کمالات جلیله مشاطات بباراید که وقتا فی بمدح موصوف کند محتاج آرایش و وصف و صاحب طبیعتی چمن مراد دنیا و وجود هوا موسم جوانی و زندگی دلکش فرح بخش می بیغش است محبت خالص از آمیزگی غیر کنون بجز دل خوش در نظر نمی آید الحال بهتر همین است که دل را خوش باید داشت و از غیر معرض ساخته باو مشغول باید ساخت این چمن دنیا از سرو مراد عاشقان آزاد و لاله محبوبان گل رو جمیله عروسی صاحب جمال عروس جهان اضافهٔ بیانیه هشدار بهوش باش این مخدره اشارة

ببر روس جہان دمحنی رہ مکار وغدار دبیوفا لا بہ تملق ماہ رخ محبوب کرشمۂ ظہور تجلی دلخستہ عاشق
ورسے بزن در خالق بزن دورزدن طلب فتح باب کردن کہ بوسہ تو برخ ماہ را بیالاید یعنی وصل
تو ملاقات تو کہ گرفتار صفات بشریہ ہستی تیرگی برآرد واین از جہت کبریائی است چنانچہ در عرف گویند
کہ دست بدامن بامزن کہ دامن آلودہ گردد الا نہ ذات حق از قبول تیرگی منزہ است غزل

اے دولت گوئے کہ میدان تو یابند		فرخندہ سرے آنکہ بچوگان تو یابند	

گوی مراد عاشقی کہ گوے وار سرگردانست میدان اشارت بصحرائے محبت چوگان مراد عشق باد
کنایہ از مرشد وفضل الٰہی تن آتش زدہ سوختہ کو را اشارت بہ باد است گذری بر سر ایوان
تو یابند مراد را بایوان خلوت تو بار باشد گم شدہ ولہا دلہاء عاشقان کہ در عشق گم شدہ اند شبستان
جاے شب باشی مراد محل درہم شدہ سرگشتۂ وخراب زلف پریشان کہ جذبہ محبت ہر کس یعنی
ہر عاشقے در ایام تو در دور محبوبیت تو خاکش شدہ در وادی ہجران تو یابند علۃ جانسپاری
او غیر از جدائی تو نباشد ہر دل کہ جنون از سر گیسوئے تو گیرد۔ گیسو مراد راہ وطریق یعنی ہر دلے
جنون از راہ طلب تو پیدا کردہ در سلسلۂ زلف گرہ سان تو یابند۔ سان مانند یعنی مقید
وگرفتار جذبہ محبت تو یابند آنان اشارۃ بعاشقان طلعت خورشید چہرۂ تو واین خطاب
بمحبوب است طالع شدہ از عطف گریبان تو یابند از گریبان تو یعنی از پردہ حجب ظاہر نمایان
مشاہدہ کنند کسے یعنی عاشقی اقبال جمالت بتوجہ مشاہدۂ جمال تو افتادہ سحرگہ
بشبستان تو یابند سحرگاہان افتادہ درگاہ تو یابند اے مستغرق مشاہدۂ جمال تو ہر خون
کہ در ایام ہمایون تو ریزند۔ ہر عاشقے کہ در دور تو کشتہ شود جوشان بدل ساغر میدان
تو یابند جوشندہ در محبت وخروشندہ در عشق تو میدان خانہ مے چون قلمدان کنایت از خم
وصراحی وازساغر چیزے کہ درو مشاہدۂ انوار غیبی کنند وبنزد مے معشوق واز خم وصراحی وجود معشوق
ہر دل کہ کبابش ز تمنائے تو سازند ہر دلے را کہ در عشق تو کباب کنند وغرق خون سازند بریان
چو کبابش لب خوان تو یابند سرانجام ہمچون کباب بریان وسوزان بر خوان محبت تو یابند فردا اندر حشر
شہیدان تو یعنی عاشقان تو کہ کشتہ تیغ عشق تو اند قال ع من عشق وعف وکتم ومات فمات شہیدا
دربان کنایہ از ابلیس کہ حاجب در خلوتسرائے وحدت است یکران اسپ سم یکران جذبہ اسپ عشق

لا در رزان کلیم بحیم غزل بر ذات ۱۱

۵ دانشمند ۱۱

غزل ۔ اسلئے بسر دولت باقی بادب یافتہ اند ❊ در طلب باش کہ آنہا بہ طلب یافتہ اند

اے برادر تصوف کہ طریقہ درویشی است سراسر ادبست ابو حفص گوید التصوف کلہا ادب

لکل وقت ادب ولکل مقام ادب ولکل حال ادب فمن لزم آداب الاوقات بلغ

مبلغ الرجال ومن ضیّع الادب فہو بعید من حیث یظن القبول تصوف حمل آداب است

کہ ہر وقتے ومقامے وحالے را ادبست ہر کہ ملازمت ادب اوقات کند بدرجہ مردان رسد وہر کہ ادا

ضائع کند او دور باشد از پندار نزدیکی ومردود باشد از گمان بدبردن بقول حق تعالے وادب کار

مردان دینست قال اللہ تعالے والحافظون لحدود اللہ وادب دو نوعست ظاہری وباطنی ظاہری ترک معصیت

زیراکہ اگر کسے در نظر مردمان معصیت میکند وشرم ندارد وچون در نظر مخلوقان مساوی میکند او را

بے ادب گویند پس ہر کہ در نظر خالق کہ آفریدگار ہمہ است معصیت کند بے ادبی بود پس آنکہ ترک معصیت

نمیکند از دو وجہ خالی نیست یا اعتقاد او اینست کہ خدا او را نمے بیند واین اعتقاد کفر است واگر میداند کہ

حق تعالے مے بیند باوجود این ترک معصیت نمیکند نہایت بے حرمتی وبے ادبی بود اکنون بدانکہ ادب دو نوعست

ظاہری وباطنی ظاہری ترک معصیت یعنی جملہ اعضا وجوارح خود را در حفظ شریعت دارد وحواس خود را

مامور امور شرعی داند وادب باطنی صفائے باطن از جمیع صفات ذمیمہ ظاہر وباطن وسرا وعلانیہ بحق

مشغول باشد کہ الادب مع اللہ فی السر والعلانیۃ وادب طریقہ نبویست کما قال علیہ السلام ادبنی ربی فاحسن

تادیبی پس تحقیق ہر کہ بے ادب باشد بخدا بار نیابد چنانچہ نقلست کہ روزے بایزید بسطامی گفت یکے

از اصحاب خود را کہ برخیز وبیا کہ برویم بدیں مردے کہ خود را بولایت وزہد شہرت دادہ ومردم قصد زیارت

او مے کنند چون رفتند آن مرد از خانہ برون آمد وبمسجد اندر آمد وآب دہن خود بسوے قبلہ انداخت

سلطان چون آن حال بدید سلام ناکردہ بازگشت وگفت این مرد بر ادنے از ادب رسول علیہ السلام امین نیست

واین ادب رعایت نکرد پس چگونہ امین باشد بر دعوی زہد وولایت ومعرفت این دعوی او باطلست

ابجد عشق تختہ عشق اب پدر واب وجد اسلاف حسب شرافت کسے چون علم وزہد وتقوی

وعشق ناتوانی در حصول عشق سعی نما واز یاد خدا جدا مباش ہر کہ درین راہ بمراتب رسید دولت عشق

رسید وعجب وخود بینی را ترک دہ کہ این سعادت موقوف بہ خویشی ونسب نیست از ینجاست ؎

چو کنعان را طبیعت بیہنر بود ❊ پیمبرزادگی قدرش نیفزود ❊ ہنر بنما اگر داری نہ گوہر ❊ گل از خارست

ضمیر شین بران یار فروکش کنم این شهر در همین شهر اقامت کنم وشهر کنایه از دنیا و وجود منبولیس
لذت مشاهده او بیچاره اشاره بدل یارش سفری بود که آن تجلی نمودار گردید و مخفی شد تنها نه زراز دل ما
پرده بر افتاد یعنے تنها نه این راز دل ما که کنایه از عشق است اشتهار یافت و مشهور گردید بلکه شیوه فلک
از ابتدا پرده دریست که عاشقانرا رسوا میکند و در معرض اختفا نمی گذارد حسن جمال صوری ادب حسن اخلاق
صاحب نظری معرفت نیک و بد و دوست و دشمن و صادق و کاذب معنی بیت آنست یعنی آنماه خردمند که
منظور من است با وجود حسن صوری و حسن اخلاق ممیز نیک و بد و دوست و دشمن و صادق و کاذب است چنگ
دست منش ضمیر شین بر محبوب اختر بد مهر طالع نافرجام بدربرد جدا ساخت آرے چکنم گردش دور قمری بود
اے رنج گردش فلکی نتوانستم کرد قوله عذرش بنه معنی آنست که اے دل من چون تو غریب و بینوا و مفلس
هستی اگر محبوب با حوال تو ملتفت نشد معذورش دار که او سلطان کشور حسن است و تو گدا و بادشاهان را
بگدایان چه کار سے بادشاہے کامران بود از گدایان عار داشت اوقات خوش آن بود خوش آنوقت بود
و عمر فرخنده آن بود که با دوست بسر رفت در مشاهده دوست گذشت بیحاصلی لاینفع دردسری
تصدیع و رنج لب آب و گل و سبزه مقام دنیا که چون لب آب محل عبرت است که سے بنشین
برلب جوی و گذر عمر ببین ۂ و گلها مصنوعات در و شگفته و چون سبزه فرحت افزاے نظار گیان است
این گنج گهر اشاره بمشاهده محبوب رهگذرے بود ثباتے و قرارے نداشت قوله

خود را بکشد بلبل ازین غصه که گل را	با باد صبا وقت سحر جلوه گری بود

بلبل عاشق گل محبوب باد صبا ملک الموت وقت سحر آخر شب مراد دم واپسین یعنے از غیرت آنکه
دم واپسین میان طالب و مطلوب ملک الموت واسطه میشود عاشق خود را میکشد چه باشد بیش از من
از جلوه معشوق دیگرے بهره ور گردد سے دهقان بخشنده میوهٔ باغ خواهد که برایگان خورد زاغ گنج
سعادت مشاهده عرفان بمن برکت

غزل

آنکه رخسار ترا رنگ گل نسرین داد	صبر و آرام تواند بمن مسکین داد

نسرین نام گلے خوشبو و سفید گیسوے قسم است از موهاے زلف و مراد عشق تنطا ول
دست درازی واد من غمگین داد مرا بانصاف توان رسانید فرهاد نام پهلوان کیکاوس شاه
ایران زمین و نام سنگتراشے که عاشق شیرین معشوقه خسرو شده بود چون آن بمیعاد یافتن شیرین

ل در نسخه ... ۱۲

ل این غزل ... ۱۲

درمیان کوه راه برد وکس را فرستاد که دفع باو گفت که شیرین مرد و لمستنیدن این خود را از کوه انداخته دربان شیرین داده گنج قناعت القناعة کسر لا یعنی القناعة اکتفا بالموجود وترک طلب المفقود آن اشاره گنج زد این اشاره بقناعت از رو صورت نظر بظاهر بپیوست مستغرق لذات او شده عمر خویش کابین داد عمر خود را مراد و رو وجه کابین ادا سے خود را بگشت لبعد ازین الحال آنسر و بلند محبوب حقیقی فرود می نام ماه بهار معنے این مصرع آنست خصوصاً اکنون که آب یا شی لطف و فضل الهی چمن دل طراوتے وتازگی گرفته وگلهای مشاهدات درو رو نموده قوله در غم و غصه الخ یعنے اے قوام الدین از تو داد می طلبم که فراق روی تو دل ما را در غم و غصه دوران انداخت که ازان حزن گردید

غزل

ابر آزاری برآمد باد نوروزی وزید	وجه می میخواهم ومطرب که میگوید رسید

آزار نام ماه ابر آزاری ابر بهاری وجه خرج مطرب که میگوید ای مطربے که سرود میکند قوله

شاهدان در جلوه و من شرمسار کیسه ام	اے فلک این شرمساری تا بکے خواهم کشید

شاهدان تجلیات جلوه ظهور من شرمسار کیسه ام چیزے نیست که نثار ایشان کنم قوله

قحط جود است آبروی خود نمے باید فروخت	باده و گل از بهاے خرقه مے باید خرید

جود یعنے بخشش ونیکی معنے بیت آنست که درین زمانه که قحط الرجال است وصاحب کرمے که عارف کامل است در نظر نمی آید بهر کس التجا نباید کرد وخود را بے آبرو ورسوا نباید ساخت مگر همین که خرقه زهد وتقوے را باید فروخت وشراب عشق ومشاهده معشوق باید خرید قوله

غالبا خواهد کشود از دولتم کاری که دوش	من نمیکردم دعا و صبح آمین میدمید

غالبا اکثر والبته دولت ساعدت بخت وکشودن کار کنایت از حصول مطلب چراکه من دست دعا برآورده بودم وصبح که هنگام استجابت دعاست میدمید واین دلیلے است حمیده وفالے است پسندیده بر حصول مطلب قوله

دامنم گر چاک شد در عالم رندی چه باک	جامهٔ در نیکنامی نیز مے باید درید

یعنی اگر در رندی که کنایت از میخواریست رسواے عالم شدم باکے نیست اما باید که بالحال در نیکنامی نیز مشهور باید شد قوله با لبے وصد هزاران خنده گل آمد بباغ یعنے محبوب من

الا لب خندان گل مثال در مجلس دل نزول نمود علتش غیران را نخواهد شد که گریه را استماع نمود باشد قوله

این لطائف کز لب لعل تو من گفتم که گفت	وان تطاول کز سر زلف تو من دیدم که دید

لطائف سخنان لطیف لب لعل تو بمعنی عشق تو که گفت یعنی عاشقی بیچ نگفت تطاول دست درازی اشاره بشدائد و بلیات از سر زلفت یعنی در عشق تو که من دیدم که دید آنچه من کشیدم ہیچ عاشقی نکشید قوله

عدل سلطان گر نپرسد حال مظلومان عشق	گوشه گیران را ز آسایش طمع باید برید

سلطان محبوب گر نپرسد حال مظلومان عشق بفریاد حال عاشقان نرسد گوشه گیر انرا ز آسایش طمع باید برید عاشقانرا که از ما سوا گوشه گرفته اند امید راحت منقطع باید کرد یحتمل که چون عدل محبوب بفریاد عاشقان نرسد زاہد انرا چه امید راحت قوله

تیر عاشق کش ندانم بر دل حافظ که زد	اینقدر دانم که از شعر ترش خون میچکید

تیر عاشق کش حربه سخت یعنی تیر عشق که عاشق کش است اینقدر دانم که از شعر ترش خون میچکید سخنان او گواه حال اوست که این چنین سخنان غیر از خسته دل نیا ساید غزل

اگر خدای کسی را بیک گناه بگیرد	زمین بناله در آید زمانه آه بگیرد

بگیرد مواخذه کند برابر است که و کوه پیش حضرت مولے که عصیان اندک قلت طاعت کوه طغیانی گناه یا کثرت طاعت بکوه بخشند با کثرت معاصی عفو کند گہے بکاه بگیرد یعنی با قلت طاعت مواخذه کند یا بگناه سهل مواخذه کند که ماه بر فلک از شومی گناه بگیرد گویند علت خوف یکے کثرة معاصی بندگان است برائے نمود قهر خود خوف میکند تا بندگان از قهر الٰهی بترسند بدانند که این بیچارگان با وجود عدم ترک امر الٰهی از قهر ایمن نیستند وائے بر ما که شب و روز در معاصی میگذریم فردا روز حشر که داد خواه بگیرد مظلومی که دامنگیر تو گردد گه دداع ہنگام رخصت مشابه صد رود یعنی آن محبوب راه بگیرد مانع راه شود شاه محبوب حقیقی بیدلان عاشقان زهره قدرة یارا طاقت پیش راه بگیرد یعنی مزاحم نشود غزل

اگر نه باده غم دل ز یاد ما ببرد	نهیب حادثه بنیاد ما ز جا ببرد

اگر باده عشق زقوم غم را از لوح دل نستر است پس قریب است که غارت حوادث بنیاد وجود ما را محو و معدوم گرداند قوله

این غزل در نسخ [illegible]

ربوده بربوده [illegible] گردد

چگونه کشتی ازین ورطهٔ	وگرنه عقل بمستی فرو کشد لنگر

عقل صحو مستی سکر فرو کشد لنگر گاہ تو ورطہ مقام عشق آید دانست کہ عاشق را ہر دم حالت دگر است گاہ سکر گاہ صحو گاہ نشیب گاہ فراز اگر یک مقام باشد پس ازین ورطہ بلا کہ راہ عشق است چگونہ خود را بسلامت ببرد و بچہ نوع قطع این راہ نماید قوله

کسے نبود کہ دستے ازین دغا ببرد	فغان کہ با ہمہ کس غائبانہ باخت فلک

غائبانہ باخت غائبانہ باختن چنان باشد کہ کس بایست حریف نطع شطرنج قرار کنند چون حریف دوم مہرہ روان کند او را علم دہند کہ فلان مہرہ فلان خانہ بفلان خانہ روان کرد او ساد اعلام کند کہ ہمان وہمین خانہ روان کنید ہم برین نمط حریف را سیاد مات کند این بازی را غائبانہ نامند دستی ازین دغا ببرد برین دغا غالب آید۔ قوله

کہ جان ز مرگ بہ بیماری صبا ببرد	دل ضعیفم ازان میکشد بطرف چمن

چمن مجلس مرشد مرگ ہجران کہ اشارہ مرگ است تیماری صبا اعانت عارف کامل کہ ازین ہجران جان بسلامت برد قوله

فراغت آرد و اندیشہ بلا ببرد	طبیب عشق منم بادہ خور کہ این معجون

طبیب عشق معالج مرض عشق بادہ خور مینوشی استعمال نما این معجون اشارہ بعشق فراغت آرد از ماسوا فراغے بحد اندیشہ خطا ببرد اندیشہ لا یعنی دور گرداند قوله

مباد کاتش این خاک و آب ما ببرد	گذار بر ظلمات ست خضر راہے جو

ظلمات راہ عشق کہ تاریک و مخوف و چشمہ معرفت در و مخفی خضر راہ عاشق کامل کہ رہبر عاشقانست کاتش این آتش عشق خاک و آب ما ببرد وجود ما بسوزد قوله

مگر نسیم پیامے خدائے را ببرد	بسوخت حافظ و کس حال او بیار نگفت

نسیم مرشد و لطف ایزدی و عنایت نبی خدائے را بواسطہ خدا ببرد و رساند غزل

ہلال عید بدور قدح اشارت کرد	بیا کہ ترک فلک خوان روزہ غارت کرد

ترک فلک مریخ مراد عشق ہر جا کہ در آید ہیر و زبر ساز د خوان روزہ کنایت ایام زہد و ورع ہلال عید شہود و مشاہدات دور قدح گردش پیالہ معنی آنست کہ خود را میگوید کہ بیا و اصل حق باش و چیرہ

محروی

حسب ... [illegible]

دیگر بخاطر می‌رسد کہ فسق پرہیزگاری را برہم زدو آن ملک را غارت کرد وال خود را ابستی اشارت کردیں مستانہ و ادراں باده داد قولہ

ثواب روزه و حج قبول آن کس برد	کہ خاک میکدۂ عشق را زیارت کرد

آن کس برد آکسے را حاصل شد کہ خاک میکدۂ عشق را زیارت کرد کے تحصیل عشق نمود قولہ

مقام اصلی ما گوشۂ خرابات است	خداش خیر دہاد آنکہ این عمارت کرد

خرابات فنا رصفات بشری ہر کو بخرابات نشد بے دین ست ونیز مقام توحید یعنے مقام اصلی ما فناست خداش خیر دہاد وآن کسے کہ او ما را بمقام فنا رسانید ونیز مقام اصلی ما مقام توحید است کہ آنجا دوئی را گذر نیست خدا مرا ورا خیر دہاد کہ باز ما را بمقام خود رساند وازدوئے رہاند قولہ

امام شہر کہ سجاده میکشید بدوش	بخون دختر رز جامہ را قصارت کرد

سجاده میکشید بدوش در زہد و پارسائی میکوشید دختر رز شراب انگور مراد عشق قصارت داغ نہادن ونشان کردن چنانچہ گازران بر جامہاے کنند قولہ

نماز در خم آن ابروان محرابی	کسے کند کہ بخون جگر طہارت کرد

یعنی نماز مشاہده کہ اَلَّذِیْنَ ہُمْ فِیْ صَلٰوتِہِمْ دَآئِمُوْنَ درحق اوست کسیکہ از چشمۂ عشق وضو سازد وازما سوا ہر بیزد بخون جگر بجاہده تمام ونیز کنایۃ از کثرت گریہ وخونخواری طہارت وضو وپاکی قولہ بروے یار نظر کن زدیده منت دار یعنی بروے محبوب نگاه کن وممنون دیدہا باش کہ دیده این کار راز راه بصیرت کرده کہ مفتون این چنین رُوے گردیده زحلقۂ زلفش جذبۂ عشق بجان خرید آشوب بطوع ورغبت وجانفشانی حصول این پریشانی نمود کہ این تجارت کرد اشارة بجان دادن واختیار پریشانی نمودن قولہ

بہاے باده چون لعل چیست جوہر عقل	بیا کہ سود کسے برد کاین تجارت کرد

حاصل این بیت آنست یعنے تا وقتیکہ جوہر عقل را از دست ندہی حصول شراب عشق ومحبت نخواہی کرد سود کسے برد حصول فائده کسے نمود کاین تجارت کرد عقل داد وعشق خرید قولہ

فغان کہ نرگس جماش شیخ شہر امروز	نظر بدردکشان از سر حقارت کرد

جماش شیخ کنایہ جمش بادی ست بلغت تازی ونیز بمعنی جادو مست ودلیر شوخ بمن ابراہیم شاہی شیخ شہر واعظ شہر دردکشان عاشقان چہ ہر چہ صاف بود سلف خوردند حریفان باد ہا خوردند نظر از سر حقارت کرد حقیر دانست وسہل پنداشت قولہ

حدیث عشق ز حافظ شنو نہ از واعظ	اگرچہ صنعت بسیار در عبارت کرد

حدیث عشق بیان عشق اگرچہ صنعت بسیار در عبارت کرد یعنے اگرچہ در بیان بسیار عبارت آرائی کرد اما بلطف سخن یا مغز سخن نرسید غزل

بسر جام جم آنگہ نظر توانی کرد	کہ خاک میکده کحل بصر توانی کرد

جام جم یعنے پیالۂ جمشید کہ ساختہ حکما بود ور از ہفت فلاک درو معائنہ مے نمود وآنرا جام جہان نما وجام کیہان نیز میگفتند وازینجا مراد از دل ونیز دل عارف میکده خمخانہ معنی آنست کہ اے طالب

گنجینہ اسرار آلہی آگر باخبر وآگاہی مدان مادام کہ این دیدۂ ظاہر بین راپجاک در میخانہ محبت کہ سرمہ چشم عاشقان بلند پرواز است بکحل نگردانی ہر آئینہ قلب انسان کہ جام جہان نمائے حق است بینائی نتوان یافت

مباش بے مے ومطرب بزیر چرخ کبود	گرین ترانہ غم از دل بدر توانی کرد

ترانہ سرود مراد تلقین مرشد معنے آنست یکدم بے حصول مے محبت ومصاحبت مرشد مباش کہ در دنیا جز بدین دو چیز رفع غموم وہموم واندیشہای لایعنی تواند بود کہ سے چارہ در دفع خاطر محبت پیر است وبس ہ رخنہ براجوج بستن خاصۂ اسکندر است قولہ

گل مراد تو آنگہ نقاب بکشاید	کہ خدمتش چو نسیم سحر توانی کرد

یعنی آنوقت مراد خود کہ حصول معرفت است پیروز گردی کہ خدمتش اسے خدمت آن مرشد کامل چون نسیم سحر توانی کرد مسا وصباح بملازمت او باشی ولحظہ از و جدائی نورزی قولہ

گدائی در میخانہ طرفہ اکسیر است	گرین عمل بکنی خاک زر توانی کرد

در میخانہ آستانہ مرشد ومقام عشق طرفہ اکسیر است عجب کیمیای است کہ خاک را زر میگرداند بخلاف کیمیاے معروف چنانچہ در مصرعہ لاحق گوید این عمل اشارہ گدای در مرشد قولہ

جمال یار ندارد نقاب وپردہ ولے	غبار رہ بنشان تا نظر توانی کرد

معنے آنست کہ جمال یار حقیقی پردہ ندارد ولے غبار ہستی تو پردہ در پیش می آرد آن غبار را از پیش بنشان یعنے خود را ہیچ مدان تا بجمال او نظر کردن توانی وخویش را بالمقصود رسانی قولہ

تو کز سرائے طبیعت نمیروی بیرون	کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

تا وقتیکہ از قید خودی وبند بشریت رہائی نیابی وفانی نمیشوی کجا بکوے طریقت گذر توانی کرد در عالم عشق کے گذر یابی قولہ

بعزم مرحلۂ عشق پیش نہ قدمے	کہ سود ہا بری ار این سفر توانی کرد

اے متوجہ منزل عشق باش وحصول آن نما سودہا کنی بسیار فائدہا بتو رسد این سفر اشارہ بسوے عشق قولہ

بیا کہ چارۂ ذوق حضور ونظم امور	بہ فیض بخشی اہل نظر توانی کرد

بیا خطاب بدل چارہ ذوق وحضور نظم آموز دریافتن حلاوت عشق ورسان کردن کلمات محبت اہل نظر عاشقان کامل قولہ

دلا ز نور ریاضت گر آگہی یابی	چو شمع خندہ زنان ترک سر توانی کرد

ز نور ریاضت گر آگہی یابی یعنی کہ نور ریاضت بر تو تابد چو شمع خندہ زنان ترک سر توانی کرد آن وقت خندان و فرحان سر را فدای راہ عشق گردانی قولہ

ولی تو تا لب معشوق و جام میخواہی	طمع مدار کہ کار دگر توانی کرد

یعنی تا تو لب معشوق و جام صوری میخواہی طمع مدار کہ باوجود این بحقیقة توانی رسید و لذتی و حلاوتی توانی چشید قولہ اگر چو صبح بر آری نفس بصدق و صفا اگر در عشق صادق باشی رخ مراد بخوبی قمر توانی کرد بمراد خواہی فیروز گردی قولہ دوای غصہ دوران گرت خیال بود اگر رفع غموم و ہموم دنیوی میخواہی بدور بادہ گلگون مگر توانی کرد جز بحصول عشق و محبت نتوانی نمود قولہ

اگر این نصیحت شاہانہ بشنوی حافظ	بشاہراہ حقیقت گذر توانی کرد

این نصیحت شاہانہ اشارت بمضمون ابیات این غزل یا تنہا بہ بیت ماسبق شاہراہ حقیقت اضافة بیانیہ و نیز معرفة سفر گذر غزل

✓ بلبلی خون جگر خورد و گلی حاصل کرد	باد غیرت بصدش خار پریشان دل کرد

بلبل کنایہ از خود گل کنایہ از فرزند باد غیرت اضافة بیانیہ بصدش خار لی بصد تصدیع و رنج او را ای آن بلبل را و این غزل در مرثیہ انشا کردہ قولہ

طوطی را بہوای شکری دل خوش بود	ناگہش سیل فنا نقش امل باطل کرد

طوطی کنایہ از خود شکر کنایہ از فرزند خوش گفتار نقش امل اضافة بیانیہ مراد فرزند سیل فنا اضافت بیانیہ مراد اجل قولہ

قرة العین من آن میوہ دل یادش باد	کہ خود آسان بشد و کار مرا مشکل کرد

قرة العین فرزند ضمیر شین یادش بفرزند آسان بشد پاک آمد و پاک رفت کار مرا مشکل کرد مارا گرفتار غم و الم ساخت قولہ

ساربان رخت من افتاد خدا را مددی	کہ امید کرمم ہمرہ این محمل کرد

ساربان دارندہ شتر چون پیلبان مراد مرشد رخت من افتاد عاجز و متفکرم چون کسی کہ رخت

او افتادہ باشد وقت مرد است خدارا حسبۃً للہ کہ امید کرمم کہ امید کرم تو مرا ہمراہ این محمل کرد ار
تا بحال تو ساختہ اے دامنت گرفتہ ام قولہ

آہ و فریاد کہ از چشم حسود مہ و مہر
در لحد ماہِ کمان ابروی من منزل کرد

لحد قبر ماہ کمان ابروے من کنایت از فرزند قولہ

روے خاکی و نم اشک مرا خوار مدار
چرخ فیروزہ طربخانہ ازین کہگل کرد

معنے آنست کہ روے خاکی و نم اشک مرا خوار مدار کہ چرخ فیروزہ طربخانہ بدین روے
خاکی و نم اشک کہگل کردہ و خاکیان را درجہت وسر ورکشیدہ پس ما را خوار مدار و بدار رح علیا بردار
تا آنچہ در قوت ماست بفعل آید این بیت نیز در مرتبہ است و توجہ باستعانت مرشد قولہ

نزدمی شاہ رخ و فوت شد امکان حافظ
چکنم بازی ایام مرا غافل کرد

نزدمی شاہ رخ کارے نکردی کہ بدان بمراد ظفر یابی امکان قدرت مراد حوالی و وقت فرصت
بازی ایام فریب گردش زمانہ غزل

باشد اے دل کہ درِ میکدہ را بکشایند
گرہ از کار فروبستۂ ما بکشایند

ایدل باشد کہ این قبض ببسط مبدل باشد و کار بستۂ ما کشایشے یابد قولہ

اگر از بہر دلِ زاہدِ خودبین بستند
دل قوی دار کہ از بہر خدا بکشایند

اگر بسبب شامت زاہد خودبین کہ نفس پرست قبض وارد شدہ دل قوی دار جمع دار کہ از بہر خدا
بکشایند حسبۃً للہ ببسط مبدل کنند قولہ

بصفائی دل رندان صبوحی زدگان
بس درِ بستہ بمفتاح دعا بکشایند

بصفائی دل ببرکت و توجہ و بطفیل رندان صبوحی زدگان عاشقان بس در بستہ کار مشکل
بمفتاح دعا اضافت بیانی دعا بکشایند بر آیند کہ اُدْعُونِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ قولہ

در میخانہ ببستند خدایا مپسند
کہ درِ خانۂ تزویر و ریا بکشایند

در میخانہ ببستند بستگی در میخانہ مراد حالت قبض انقطاع شہود تجلیات روئیداد میپسند روا
مدار کہ در خانہ تزویر و ریا بکشایند گرفتار عبادات ریائی نشویم قولہ

گیسوئے چنگ ببرید بمرگ مے ناب
تا ہمہ مغبچگان زلفِ دوتا بکشایند

معنے آنست کہ اے ہمنشینان من از حالت قبض من بمرشد عرض کنید تا از گفتار باز ماند و در معالجہ من شود و درین ماتم زدگی شریک من باشد تا ہمہ سالکان بقتضاے پس روش در ماتم آیند و امداد ہمت نمایند تا قبض بہ بسط مبدل شود و نیز اسباب طرب از پیشم دور کنید و حریفان را ازین معنی آگہی دہید تا درین ماتم بمن شریک شوند و امداد ہمت کنید تا بمراد رسم **قولہ**

نامۂ تعزیت دختر رز بنویسید	تا حریفان ہمہ خون از مژہا بکشایند

و واقعہ قبض من چون نامۂ تعزیت بسالکان نویسید تا از حال من آگہی یابند و در گریہ وزاری درآیند و دست دعا بر کشایند و نیز دعاء ایشان بہدف مراد من رسد **سوال** این گستاخی بمرید چگونہ نمودہ **جواب** ہنگام استمالت و یگانگی رو است کہ عمرؓ با حضرت صلعم کرات و مرات نمودہ و حضرت ہیچ ناخوشی نفرمودہ **قولہ**

حافظ این خرقۂ پشمینہ بہ بینی فردا	کہ چہ زنار ز زیرش بجفا بکشایند

این خرقہ طاعت و عبادت زنار علامت کفر مراد عدم اخلاص کہ موجب نامقبولیت است بجفا بجبر و قہر بکشایند آشکار و ظاہر سازند **غزل**

برید باد صبا دوشم آگہی آورد	کہ روز محنت و غم رو بکوتہی آورد

برید قاصد برید باد صبا اضافہ بیانیہ مراد وارد و مرشد آگہی خبر و پیام **معنے** مصراع ثانی آنکہ این محنت و غم آخر رسید **قولہ**

بمطربان صبوحی دہیم جامۂ پاک	بدین نوید کہ باد سحرگہی آورد

مطربان صبوحی کنایت از عاشقان سرمست جامہ چاک خرقہ و پیراہن کہ اطراف دامنش چاکدار باشد بدین نوید کہ مصراع ثانی بیت سابق باد سحرگہی ہمون وارد و مرشد شیراز نام شہر کہ اورا معمورہ عمرو لیث گویند چہ او بانی است وقبل آباد کردہ سلیمان ؑ است و حافظ متوطن آن بود ہ اینجا مراد از شیراز مقام قرب کہ مقام اصلی است دلیل راہبر دلیل عشق اضافہ بیانیہ **قولہ**

نسیم زلف تو شد خضر راہم اندر عشق	زہے رفیق کہ بختم بہمرہی آورد

خضر پیشوا و رہنما رہبر راہی شدم یعنے در سفر **قولہ**

بجبر خاطر ماکوش کین کلاہ نمد	بسے شکست کہ برا فسر شہی آورد

اس صفحہ کے حاشیہ میں [illegible]

جبر لفظ اضداد اللغۃ است بمعنی شکستن وشکستہ را بستن واینجا بمعنے اخیر بجبر خاطر ما کوش یعنی بسوی ما بحقارت مںگر وبخاطر داری ما کوش معنے مصراع ثانی آنکہ افسر شاہان را قدری می نہد قولہ

بیا بیا کہ تو حور بہشت را رضوان
در ین جہان ز برائے دل رہی آورد

کہ تو حور بہشت را کہ چون توئی را کہ مانند حور بہشت ہستی رضوان نتاسدہ بہشت اینجا حق تعالے رہی سرہ کنایت از خود قولہ

چہ آہہا کہ رسید از دلم بخرگہ ماہ
چو یاد عارض آن ماہ خرگہی آورد

چہ آہہا چہ بسے بسیار آن ماہ خرگہی معشوق پردہ نشین قولہ

رساند رایت منصور بر فلک حافظ
چو التجا بجناب شہنشہی آورد

حافظ منصور را العلو درجہ رسانید بسبب آنکہ حافظ التجا بجناب منصور نمود غزل

بعد ازین دست من و دامن آن سرو بلند
کہ ببالا رچمان از بن و بیخم برکند

بعد ازین الحال من و دامن آن محبوب را گذاشتنی نیم کہ بدین قامت خرامان ما را از پا در آوردہ گویند کہ حافظ ما شا ہزادہ نخسند نظرے داشت داد ہیچ حال حافظ تمیز داشت حافظ لطریق رقعہ این غزل نوشتہ قولہ

حاجت مطرب و مے نیست تو برقع بکشائے
کہ برقص آوردم آتش رویت چو سپند

رقص و فرحت ما موقوف بمطرب و مے صوری نیست تو حجاب از روے خود بردار و جمال خود بما نما کہ تا آتش جمال روے تو سپند وار ما را برقص آرد قولہ

ہیچ روے نشود آئینہ چہرہ بخت
مگر آن روے کہ مالند بران سم سمند

ہیچ روے لایق مشاہدہ روے تو نشود قولہ

گفتم اسرار غمت ہر چہ بود گو میباش
صبر ازین بیش ندارم چکنم تا کے و چند

گفتم بیان کردم اسرار غم اسرار عشق گو مباش کہ متنفر و ملول نشوم چند چہ مقدار قولہ

مکش آن آہوی مشکین مرا ای صیاد
شرم ازان چشم سیہ دار مبندش بکمند

آہوے مشکین مراد خود کہ انسان صورت حق است خلق الانسان علی صورتہ چنانچہ چشم آہو کہ بچشم لیلے می مانست صیاد کنایۃ از مرشد و محبوب حقیقی آن چشم سیہ مراد ذات کہ مشابہ اوست

من خاکی که ازین در نتوانم برخاست | از کجا بوسه زنم بر لب آن قصر بلند

خاکی ست وضعیف نتوانم برخاست طاقت برخاستن ندارم از کجا بوسه زنم بر لب آن قصر بلند از کجا بمقام قرب وعلو درجات توانم رسید قوله

باز مستان دل ازان گیسوی مشکین حافظ | زانکه دیوانه همان به که بماند دربند

گیسوئے عشق آن محبوب حقیقی ویا صحبت مرشد غزل

بر سر بازار جانبازان منادی بشنوید | بشنوید ای ساکنان کوی رندی بشنوید

جانبازان عاشقان منادی نداکننده ساکنان کوے رندی عاشقان باید دانست که ارباب عرفان را گاہے فیض پیش مے آید تا دیرے می باید خواجه این غزل دران ہنگام فرموده وندا کننده کنایه ازخود دختر رز شراب سر خیال سر خود گرفتن رفتن ومطلق العنان شدن یعنی اے زمرہ عاشقان دخترے که از ما گم شده علاماتش این دارد جامه وار دز لعل جامه سرخ دارد در بر نیم تاجی از حباب نوعے است از تاج که مخصوص بفرنگیان است حباب بر سر آن چون تاجے است بر سر عقل و دانش مے برد رہزن عقل و دانش است وطالبان را بجو دے فرسید تا ایمن از وی نغنوید یعنے این علامتهاے مذکوره براے آن بیان کردم تا ایمن نباشید و جستجوے او کما ینبغی نمایید قوله

هر که زان تلخم دهد حلوا بها جانش دهم | ور بود پوشیده وپنهان بدوزخ درروید

معنے آنست که هرکه از ان تلخ که خمر است مراد عشق مراحلوا رشیرین دهد که نزد ما چون حلوا شیرین است یعنے ہر مرشدے که بیان معارف کلام فصیح کند بہاے بیان آن نزد جز جان دادن واگران تلخ باشد بدوزخ پوشیده وپنہان اے ساکنان کوے رندی درروید وہرجا که باشد اورا جستجو کنید واز طلب آن غافل نمایید وعلامتهاے آن بالا بیان کردم ودیگر علامات مے گویم وآن در بیت آخراست

غزل

بتے دارم که گرد گل ز سنبل سایبان دارد | بہار عارضش خطی بخون ارغوان دارد

گل رخساره سنبل زلف سایبان حجاب بہار عارض حسن ارغوان کنایت از عاشق یعنی بتے دارم که ذات خودرا در اسماء و صفات پوشیده میدارد و چون همه ظهور ذات اوست وجز تجلی ذات در عالم چیزے دگر نیست بضرورت در وجود مجاز محو و متلاشی شده وافزونی حسن ذات او

بعشق عاشقان است ۵ بے تقاضاء بطر حسن تو افزون نشود ، تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

حیاته

غبار خط بپوشانید خورشید رخش یارب — بقائے جاودانش ده که حسن جاودان دارد

غبار خط پرده اسماء وصفات که تعینات اند خورشید رخ کنایه از ذات بقائے جاودانش ده مدام در نظر ما دار حسن جاودان حسن لانهایت قوله

ز چشمت جان نشاید برد کز هر سو که می بینم — کمین از گوشه کرد است و تیر اندر کمان دارد

جان نشاید برد جان بسلامت نتوان برد تیر اندر کمان دارد مستعد قتل است قوله

خدارا داد من بستان ازو اے شحنه مجلس — که مے با دیگران خورده است و با من سر گران دارد

خدارا برائے خدا شحنه مجلس کنایت از مرشد می با دیگران خورده است لطف و کرم با دیگران کرده با ما سر گران دارد کنایت از استعداد عدم التفات قوله

سیکران

چو عاشق می شدم گفتم که بردم گوهر مقصود — ندانستم که این دریا چه موج خونفشان دارد

چو عاشق می شدم وقتے که قدم در طریق عشق نهادم بردم گوهر مقصود بمطلب رسیدم این دریا اشارة بعشق چه موج خون فشان دارد یعنی حوادث دشوار دارد قوله

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را — بدین سرچشمه اش بنشان که خوش آب روان دارد

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را مراد از قد وجود ع چیست قامت نے الشکل یعنے وجود یعنی از مشاهده ذات خود چشم ما را محروم مدار سرچشمه کنایه از چشم آب روان اشارت بگریه قوله

چه افتاده است در این ره که هر سلطان معنی را — درین درگاه می بینم که سر بر آستان دارد

چه افتاده است چه واقع شده این ره عاشقی سلطان معنی عاشق و عارف سر بر آستان دارد در عاجزی و زاریست قوله

ز خوف هجر ایمن کن اگر امید آن داری — که از چشم بداندیشان خدایت در امان دارد

ز خوف هجر ایمن کن مشاهده حقیقی رسان واین خطاب بمرشد دارد امید آن داری خطاب بمرشد زکوة لعل شیرین کنایت از بوسه گفتا آن محبوب گفت هوا گرم است ایام تیزی عشق است و بکمال نرسیده و اعتدالے بهم نرسانیده مخروری گرم مزاج هستی شکر کنایه از وصل قوله

بقتراک ار همی بندی خدارا زود صیدم کن	که آفتهاست در تاخیر و طالب را زیان دارد

بفتراک شکار بند زود صیدم کن تعالے رو امدار چراکه طالب را زیان دارد طالب را الله مطلب
بارسیاند قوله

چو دام طره افشاند ز گرد خاطر عاشق	بغماز صبا گوید که راز من نهان دارد

چو دام طره افشاند ز گرد خاطر عاشق چون طره دام مثال را از بس که خاطر عشاقان گرد دار بران
نشسته برفشاند قوله

چو در رویت بخندد گل مشو در دامش ای بلبل	که بر گل اعتمادی نیست گر حسن جهان دارد

چو در رویت بخندد گل چون محبوب بمقابل تو بخندد ای شاهد خود تو ارزانی دارد بلبل عاشق برگل اعتمادی نیست مشاهده محبوب را
اعتمادی نیست که لقا را نے شاید که مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار گر حسن جوان دارد بسیار دلرباست قوله

بیفشان جرعهٔ بر خاک و حال اهل شوکت پرس	که از جمشید و کیخسرو هزاران داستان دارد

یعنی بر محتاجان فیضی رسان و در حشمت منود غره مشو که چون جمشید و کیخسرو مراد اولیا و سلف بخاک عدم رفته اند قوله

چه عذر از بخت خود گویم که آن عیار شهر آشوب	بتلخی کشت حافظ را و شکر در دهان دارد

عیار که هر وا از نشاط رود آشوب پریشان کننده عیار شهر آشوب کنایت ازان محبوب تلخی مشائد
و هجران شکر در زبان دارد بوصل رسانیدن هم قادر است غزل

بوی خوش تو هر که ز باد صبا شنید	از یار آشنا نفس آشنا شنید

بوے مراد ذکر اوصاف و مدح باد صبا مرشد و دار و شنید بمعنی بوئیدن حاصل گوش کرد
یار آشنا کنایه از مرشد نفس آشنا ذکر محبوب قوله

سر خدا که عارف سالک بکس نگفت	در حیرتم که باده فروش از کجا شنید

سر خدا اسرار الٰہی سالک عارف رسول ع باده فروش کنایه از خود گفته اند که چون رسول ع معراج
در خلوتسرای خاص رسید حق تعالے نود هزار سخن گفت بمحمد ع سی هزار امر مطلق نمود که بهر خاص و عام
بگوی و سی هزار مختار ساخت که با اهل آن بگو و از نا اهل مخفی دار و سی هزار نهی مطلق نمود که با هیچکس
از خواص و عوام مگوی حافظ ازان سی هزار منهی میگوید من ندانم که بحافظ که میگوید بلکه حافظ خود حیران است
که بما که میگوید چنانچه مصرع ثانی شعر بر آنست حاصل آنست که اینهمه از الهامات است نه بخودی خود است

چنانچه خود گفته ع یارہا گفتہ ام دبار دگر مے گویم * کہ من گم شدہ این رہ نہ بخود می پویم :. در پس آئینہ طوطی صفتم داشتہ اند * انچہ استاد ازل گفت بگو مے گویم * قولہ

اے بادشاہ حسن سایہ زدرویش وا مگیر	کین گوش بس حکایت شاہ وگدا شنید

بادشاہ محبوب حقیقی سایہ زدرویش وا مگیر ازما کہ دیدہ وشنیدہ ایم اعراض مکن حکایت شاہ وگدا شنید کہ شاہان بگدایان ملتفت شدہ اند ومہربانیہا نمودہ اند قولہ

خوش میکنم بباده مشکین مشام جان	از دلق پوش صومعہ بوے ریا شنید

یعنے مشام جان از عشق در حقیقت ہم سیر سازم واز صحبت زاہدان مرای بوے ریا معلوم شد قولہ

اینش سزا نبود دل حق گذار من	کز غمگسار خود سخن ناسزا شنید

ضمیر شین بر دل حق گذار بطریق اضمار قبل الذکر یعنے لایق دل حق گذار من نہ آن بود کہ از یار غمگسار خود کہ ازان یار غمگسار خود سخن ناسزا دشنام وعتاب قولہ محروم گر شدم زسر کوے او اگر بمطلب خود فائز نہ شدم چہ شد عجب نیست از گلشن زمانہ کہ بوے وفا شنید زمانہ بالکہ وفا نمود وا ورا بمطلب رسانید قولہ ہر صبح ماجراے من واد شمال گفت قصہ وفا داری من وبیوفای محبوب ہر صبح باد شمال کہ مرشد است خود بیان میکند احتیاج گفتن مانیست ہر شام گفتگوے من واد صبا شنید عجز ونیاز من وعتاب وعتاب آن محبوب مسموع مرشد است یعنے او واقف است واحتیاج اظہار نیست نشنید ہر چہ گفتیم استماع نمود وگوش نداشت قول سرا بگذشت رفت والتفات ننمود قولہ ساقی بیا کہ عشق ندا مے کند بلند تا وارسد مے گوید کانکس کہ گفت قصہ ما ہم زما شنید یعنے آن کس کہ سخنان ماگفت اے سخنان عشق در معرض بیان آورد از ما شنید یعنے بسبب ماست قولہ

ما بادہ زیر خرقہ نہ امروز مے کشیم	صد بار پیر میکدہ این ماجرا شنید

ما بادہ زیر خرقہ طاعت مخفی چون ملامتیہ نہ امروز مے کشیم امروزے نیست پیر میکدہ مرشد این ماجرا قصد اخفاے طاعت قولہ

ما مے بیانگ چنگ نہ امروز مے خوریم	بس دیر شد کہ گنبد چرخ این صدا شنید

ما مے بیانگ چنگ نہ امروز میخوریم عشقبازی ما تلقین مرشد بامروزی نیست بس دیر شد

از تیست گنبد چرخ این صدا شنید این آوازه بفلاک رسید قوله

یارب کجاست محرم رازے کہ یکزمان	دل شرح آن دہد کہ چہ دید و چہا شنید

محرم راز عاشق دل شرح آن دہد دل بیان او نماید چہ گفت و چہا شنید در میان محبوب ما چہ سخنہا رفت قوله

پند حکیم عین صواب است و محض خیر	فرخندہ بخت آنکہ بہ سمع رضا شنید

پند حکیم نصیحت مرشد محض سراسر عین خیر خیر کلی بہ سمع رضا شنید قبول کرد و بعمل آورد قوله

حافظ وظیفۂ تو دعا گفتن است و بس	در بند آن مباش کہ نشنید یا شنید

دعا گفتن بندگی کردن و اظہار احوال نمودن بند خیال نشنید یا شنید قبول نمود یا نہ غزل

بر سر آنم کہ گر ز دست بر آید	دست بکارے زنم کہ غصہ سر آید

سر آید بپایان رسد یعنی ارادہ آن دارم کہ اگر میسر آید بکارے اشتغال نمایم کہ رفع این غموم و ہموم دنیوی نماید و آن نباشد مگر عشق قوله

منظر دل نیست جاے صحبت اغیار	دیو چو بیرون رود فرشتہ در آید

منظر دل اضافہ بیانیہ صحبت اغیار اندیشہا ماسوی اللہ دیو چو بیرون رود چون اندیشہ غیر از دل بدر رود فرشتہ در آید فرشتہ در اصل فرستہ بمعنے فرستادہ یعنی نزد دل محبوب روے دہد قوله

صحبت حکام ظلمت شب یلداست	نور ز خورشید خواہ بو کہ بر آید

حکام اہل دنیا و زاہدان و واعظان ظلمت شب یلدا است بمنزلہ شب تاریک است کہ روشنی ندارد نور ز خورشید خواہ طلب فیض از عاشق کامل نما بو کہ بر آید البتہ حاصل بر آید قوله

ترک گدائی مکن کہ گنج بیابی	از نظر رہروے کہ از گذر آید

گدائی التجاے حصول فیض گنج بیابی بگنج وصل رسی از نظر رہروے بہمین نظر عارفے و عاشقے

صالح و طالح متاع خویش نمودند	تا کہ قبول او فتد چہ در نظر آید

صالح زاہد باعتبار عزت طالح عاشق باعتبار حقارت متاع زہد و عشق نمودند عرض کردند اما باید دید تا چہ قبول او فتد مقبول کہ شود کہ در نظر آید منظور نظر چہ شود زہد یا عشق توکل الاعتماد علی اللہ و الانقطاع عما سوی اللہ تا کہ عمر شان بسر آید مرگ ایشان را دریابد آنوقت خود معلوم نمایند قوله

[margin:] شب یلدا درازترین شب سال ...

بلبل عاشق تو عمر خواه که آخر　　باغ شود سبز و سرخ گل بر آید

آخر آخر الامر باغ کنایه از دل سبز و تر و تازه گل بر آید مشاهده محبوب حاصل نمائی قوله

غفلت حافظ درین سراچه عجب نیست　　هر که به میخانه رفت بے خبر آید

درین سراچه اشاره بدنیا میخانه دنیا که محل معصیت و غفلت است بیخبر آید گرفتار غفلت گردد غزل

بخت از دهان دوست نشانم نمیدهد　　دولت خبر ز راز نهانم نمیدهد

دهان صفت دنیا شکلی و سر خفی سے میم احمد هم اشارت بر دهانست . رانکه او ذات احدرا در میانست و نقطه واحدیة قوله

از بهر بوسهٔ ز لبش جان همیدهم　　اینم نمی ستاند و آنم نمی دهد

بوسه حصول آن سر مخفی و حیات جانبخش اینم یعنی جان من آنم نمیدهد بوسه نمیدهد و یحتمل از بهر حصول استعداد قبول کیفیت کلامے که حیوة بخش است حال میدهم و خود را بمقام فنا و نیستی میکشم اما آن دوست من جان نمی ستاند و استعداد قبول آن کلام نمیرساند که حصول آن بر نیستی است و این بر طریق شده در تسیا است تا سالک را آن دست ندهد و این میسر نشود قوله

مردم ز انتظار درین پرده راه نیست　　یا هست پرده دار نشانم نمیدهد

درین پرده راه نیست بدریافت سر خفی احدیة نمیتوان رسید پرده دار حاجت مانع یک بوسه اشارة بیک مرتبه همچنین دو بوسه و سه بوسه بیشتر جزویات فنا غیر محصورست روان شتاب و مے الحال روانم نمیدهد جان بخشی نمیکند اے بوسه نمیدهد قوله

زلفش کشید باد صبا چرخ سفله بین　　کانجا مجال باد وزانم نمیدهد

زلفش کشیده باد صبا زلف را پریشان کرده و عالم تعینات را جلوه داده و خود زیر آن مخفی شده چرخ سفله بین سید این چرخ سفله را مجال قدرت قوله

چندانکه بر کنار چو پرکار میروم　　دوران چو نقطه ره بمیانم نمیدهد

بر کنار سو بسو چو پرکار میروم سرگردان مے شویم دوران زمانه گردش فلکی قوله

شکر بصبر دست دهد عاقبت ولے　　بد عهدی زمانه امانم نمی دهد

شکر وصل دست دهد میسر آید عاقبت آخر الامر امانم نمیدهد بمعرض فنا مے کشد . غزل

بکوی میکده یارب سحر چه مشغله بود — که جوش شاهد و ساقی و شمع و مشعله بود

کوی میکده گوشهٔ دل سحر آخر جوانی وابتدا روز و اول دریافت مشاهده ساقی نقش اللہ کہ ہنگام ذکر آن نظرگاہ است شمع تابش انوار الہی و نزول فیض یعنی در گوشهٔ دلم ہنگام سحر چه مشغله بود دلم بذکر حق بچه ذوق مے بود کہ نقش اللہ در دل جوش حضور میزد و مشاہدات تجلیات و نزول فیض نامتناہی بانگ سرور میزد قوله

حدیث عشق که از حرف و صوت مستغنی است — بناله دف و نے در خروش و غلغله بود

از حرف و صوت مستغنی است از تحریر و تقریر مبرا دف نام سازی نے نیز نام سازیست خروش و غلغله فریاد و شور کنایه از ذکر ذاکران و شوریدن بیدلان قوله

قیاس کردم ازان چشم جادوانه است — هزار ساحر چون سامریش در گله بود

قیاس کردم اندازه کردم و معلوم نمودم جادوانه لفظ نسبت است یعنی مانند جادو چون فرزانه منسوب بفرزان که حکمت است و دیوانه منسوب بدیوان سامری نام او موسے بن ظفر قریب قربت موسے بود واگوساله زرین مرصع بجواہر ساخته و خاک نعل براق جبرئیل ؑ که در روز غرق فرعون بدست آورده بود در اندرون آن در دمیده و ہرچه بانگے که ملایم گاو است ازو برآمده پس گفته انچه گفته بدین احتیال او نه و نیم سبط گوساله پرست شده و در تفسیر زاہدی مرقوم است که سامری تا قیامت زنده خواہد بود چون نیز دیک او آدمی شود در اندامش آتش خیزد لامساس گویان بگریزد و این از دعائے موسے بود من ابراہیم شاہی در گله نالنده قوله

مباحثی که دران حلقهٔ جنون میرفت — ورای مدرسه و قیل و قال مسئله بود

مباحث بحث حلقهٔ جنون مجلس عشاق قوله

دل از کرشمهٔ ساقی بشکر بود ولے — ز نامساعدت بختش اندکے گله بود

کرشمهٔ ساقی تجلیات و مشاہدات معشوق حقیقی و مرشد نامساعدت یعنی دل من از کرشمهٔ مشاہدات تجلی در شکر گذاری حضرت باری بود ولیکن از ناموافقی طالع اندکے گله بود وازین ہم قدرے خاطر خراش میشد قوله

بگفتمش بلبم بوسهٔ حوالت کن — بخنده گفت کیت با من این معامله بود

حوالت تا یعنی خود کیست کے ترا اینمعامله داد و ستد قوله

سطر ۱۴ کہ از ابراہیم شاہی بحث زیادہ کردہ است سطر ۱۷ از البیوت (؟) ہمیت دوازدہ حرف صلیت و درینجا ہی واو

زاخترم نظر سعد در رہست کہ دوش	میان ماہ و رخ یار من مقابلہ بود

اختر وال بیک دہام فرشتاایں گوے ہ تازیدکا مہ منتر دسپاہ ٭ چوترکاں مرید مداعتر براہ دمیں گفت امون کہ این اختر است ٭ کہ بیرو سے ایراں دان اندر ہست ۔ نکواحترانی کہ دختر ش ہست ٭ چو دختر بود روش اختر ش ہست ٭ نظر سعد در است تو قعے بیک در پیش ہست مقابلہ روے قولہ

دہان یار کہ درمان درد حافظ داشت	فغان کہ وقت مروت چہ تنگ حوصلہ بود

فغان فریاد ۔

غزل

بحسن خلق و وفا کس بیار ما نرسد	ترا درین سخن انکار کار ما نرسد

یار مظاہر حقیقتہ محمدیست کہ ہی حقیقی و قطب ازلی وابدیست کہ کُنتُ نَبِیّاً وَّآدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ آدَمُ وَمَنْ دُوْنَہٗ تَحْتَ لِوَائِیْ اَنَا سَیِّدُ وُلْدِ آدَمَ وَلَا فَخْرَ درین سخن اشارت بمضمون مصراع ماسق قولہ

اگرچہ حسن فروشان بجلوہ آمدہ اند	کسے بحسن و لطافت بیار ما نرسد

حسن فروشان محبوبان انبیا و رسل بجلوہ اند حسن صوری بیان تناسب اعضا صاحب شرح گلشن راز می نویسد کہ انچہ تسخیر دلہاے عاشقان شیدای نماید وانچہ آن فریبدگی و ربایندگی دارد و تصرف مینماید تنہا نہ آن حسن صوری ست چہ حسن صوری کہ آن عبارت از تناسب اعضاست آن را بسیاری از افراد انسانی یافتہ می شود و حال آنکہ ربایندگی دارد پس معلوم باید کرد کہ در ہر صورت کہ ہست ربایندگی خاصہ ملاحتست و ہر ملاحت مالک دلہا نمی تواند شد و منبع و معدن عشق ہمیں ملاحت نہ صباحت کہ عشق طالب حسن ملاحت است نہ صباحت زیرا کہ صباحت نقشی بر بدے دیوار و ملاحت ستیوہ الیست از صین کار زند الستہ کہ شور از نمک میخیزد و گرمی از تبریزی صاحب را ملاحت میباید اما ملاحت از صباحت مستغنے ست و این ملاحت اکثر در سبز رنگ میباشد ازینجاست کہ قال علیہ السلام اخی صبیح و انا ملیح معنے بیت آنست اگرچہ انبیا و رسل جواہر خویش بجلوہ آوردہ و حسن فروشی کردہ اند و ہیچکس درخوبی بآن سید نمی زیبد و کس را درین معنی نزاع باو نمی سزد قولہ

بحق صحبت دیرین کہ ہیچ محرم راز	بیار یک جہت حق گذار ما نرسد

صحبت دیرین کہ در عالم اطلاق بود یار یکجہت حق گذار رسول قولہ

ہزار نقد ببازار کائنات آرند	یکے بسکۂ صاحب عیار ما نرسد

ہزار نقد کنایہ از انبیا و رسل و اولیا بازار کائنات دنیا سکہ کنایہ از طرح و ترکیب صاحب عیار ما رسول علیہ السلام قولہ

دریغ قافلۂ امن آنچنان رفتند	کہ گرد شان بہوائے دیار ما نرسد

قافلہ امن صحابۂ کرام و تابعین معنی آنکہ افسوس کہ ہنگام امن و امان کہ وقت صحابہ کرام و تابعین بود رفت و صحبت ایشان را نیافتم اثرے و علامتے از ایشان نماندہ و در زمانہ چندان فتنہ و فساد رو نمودہ و اثرے از افعال آنہا دیدہ نمیشود کہ کسے تواند خود را بایشان رساند قولہ

دلا ز خبث حسودان مرنج و واقف باش	کہ بد بخاطر امیدوار ما نرسد

خبث بدگوئی دشمنان و ایذا رسانی ایشان واقف استوار بد بخاطر امیدوار ما نرسد بد را بخاطر ما راہ نیست قولہ

چنان بزی کہ اگر خاک رہ شوی کس را	غبار خاطرے از رہگذار ما نرسد

یعنی در عالم چنان زندگانی نما کہ از تو بخاطر کسے غبارے نرسد درین بیت نصیحت است ہم بخود و ہم بہمہ کہ زندگانی چنان کن کہ اگر بمیری و خاک شوی و باد ہر طرف خاک ترا برد ہیچکس را بخاطر غبار و بطبع آزار نرسد یعنی بعد از مردن ہم تحسین کنند قولہ

ہزار نقش برآید ز کلک صنع یکے	بہ دلپذیری نقش نگار ما نرسد

ہزاران وجود از عدم بود مے آیند نقش نگار ما بصورت محبوب ما کہ رسول ع است قولہ

بسوخت حافظ و ترسم کہ شرح قصۂ او	بسمع پادشہ کامگار ما نرسد

شرح بیان و ذکر سمع گوش کامگار خداوند کام چون خدمتگار و گنہگار غزل

بیا کہ رایت منصور پادشاہ رسید	نوید فتح و بشارت بمہر و ماہ رسید

رایت نشان منصور نام پادشاہ اینجا مرشد نوید آگاہی ضیافت قولہ

کجاست صوفی دجال وضع ملحد شکل	بگو بسوز کہ مہدی دین پناہ رسید

صوفی دجال وضع ملحد شکل آنکہ ظاہر خود را آراید کنایہ از ہوائے نفس مہدی دین پناہ امام مہدی و عیسے ع کہ لا مہدی الا عیسے مراد مرشد معنے آنست کجا است ہوا ہائے نفس کہ خود را باغوائے شیطان آدمی گویانند و بر خود تسلطے دارند گو بحسرت بسوز کہ مرد دین پناہ رسید

و نار ما بات کتید اکنون خور بدو سپریم و اذکرنی براه آمدیم قوله

صبا بگو که چها بر سرم درین غم عشق	ز آتش دل سوزان و دود آه رسید

یعنی ای مرشد بگو بآن محبوب عرض دار که درین غم عشق از آتش دل سوزنده و دود آه چه حالتها برمن وارد شد قوله

جمال بخت ز روی ظفر نقاب انداخت	کمال عدل بفریاد دادخواه رسید

یعنی علو بخت ظفر را از معرض اختفا بمنصه ظهور جلوه گر گردانید دادخواه کنایه از خود قوله

سپهر دور خوش اکنون زند که ماه آمد	جهان بکام دل اکنون رسد که شاه رسید

سپهر فلک دور زمانه کنون الحال جهان بکام دل اکنون رسد مراد رسم قوله

ز قاطعان طریق آن زمان شوند ایمن	قوافل دل و دانش که مرد راه رسید

قاطعان طریق نفس و شیاطین و خطرات نفسانی مرد راه مرشد قوله

عزیز مصر برغم برادران غیور	ز قعر چاه برآمد باوج ماه رسید

عزیز مصر محبوب حقیقی مقصود و مراد مرشد رغم برادران غیور زاهدان مرائی و صوفیان مقلد قعر چاه محل اختفا اوج ماه بمنصه اظهار و طلوع قوله

ز شوق روی تو شاها بدین اسیر فراق	همان رسید کز آتش ببرگ کاه رسید

شاها خطاب معشوق والف ندائیه بدین اسیر فراق کنایه از خود ببرگ کاه رسید محو و معدوم گردید قوله

مرو بخواب که حافظ ببارگاه قبول	ز ورد نیمشب و درس صبحگاه رسید

مرو بخواب خواب غفلت بگذار مین برکت ورد وظیفه درس خواندن صبحگاه سحری غزل

بنفشه دوش بگل گفت خوش نشانی داد	که تاب من بجهان طرهٔ فلانی داد

بنفشه عاشقی بهفت نام گلی که در آب روید سبز و کبود امده بسیاهی زند برکوع و سجود نسبت کند گل اگر تنها افتد گل لعل مراد بود و اگر باشد البته آن نعمت گل دیگر مراد بود گل محبوب نشانی بیای تاب روشنی و پیچ و توانائی طره مراد عشق فلانی کنایه از محبوب قوله دلم خزانه اسرار بود دست قضا یعنی پر از اسرارها است اما دست قضا درش ببست کلیدش بدلستانی داد ای مراد و دم تو انم نه قوله

گذشت بر من مسکین و با رقیبان گفت	که دریغ عاشق مسکین من چه جانے داد

کنایه از لطف و مرحمت نمودن چه این مقتضئے رحمت است قوله

شکسته وار بدرگاهت آمدم که طبیب	بمومیائی لطف توام نشانے داد

چون عاجزان ملتجی بجناب تو آمده ام چرا که مرشد ما که طبیب عاشقانست علاج این زخم یاد مرهم جراحت بمومیائی لطف تو نشان داد که غیر از لطف تو علاج این زخم نتوان کرد و مومیای باسیوم موقوف دوای است چون استخوان کسے بشکند بخورانند در وساکن شود والتیام پذیرد و آن بر دو نوع است یکے کانی دوم فرنگی که آن عملی مے شود و ترکیب آن چنانست که بچه سرخروئی و موی حاصل کنند و می پرورند چون سال عمرش درون سی میشود کند دسے سنگین راست میکنند و آن را بشهد پر میکنند و آن مرد را میان آن می اندازند و آن را بشهد پر میکنند و آن کند و را مهر میکنند تا صد و بیست سال سر بمهر میدارند بعده مے کشایند هر چه از ان شهد و آن مرد می ماند آنهمه مومیائی میشود و این مومیائی ارکانی بغایت مفید تر میشود اما در ولایت کمتر میسر بمن ابراهیم شاهی قوله تنش درست و دلش شاد باد و خاطر خوش درست از تمامی صحیح و سالم از دولت لطف و رحمت که دستیاری درویش ناتوانے داد یعنی درویش ناتوانے را مددے دلسوزے این در رہنمائی کرد قوله

برو معالجه خود کن اے نصیحت گو	شراب و شاهد و ساقی کرا زیانے داد

معالجه علاج میل خواهش بیدلان عاشقان رد اسنے فی الحال قوله

خزینه دل حافظ از گوهر اسرار	به یمن عشق تو سرمایه جهانے داد
غزل - باز مہ رخسارہ کسے در نظر آمد	مهرے بدل از طلعت آن ماه در آمد

کسے معشوق مهرے شوقے و کششے آنماہ محبوب دل سودا زده مجنون هوائی بے اختیار و از قید ما بیرون هنر کار خود و بار خود آن باز بر آمد ترک کار و بار خود که هست نمود خم ابرو مراد حسن تجلی طرفه نادر از دست غم هجر تو لیسپ هجران تو از پاسے در آمد عاجز و درمانده شد غزل

با آب روشن مے عارفے طهارت کرد	علی الصباح که میخانه را زیارت کرد

آب روشن مے اضافه بیانیه کنایه از عشق و محبت طهارت پاکی میخانه مقام ام الخبائث دنیا - معنی آنست که روز ازل که عارفان باید توجه بدنیا آورند بچشمه عشق طهارت کردند آنگاه توجه بدنیا انداختند یعنی طالبان حق را عشق نامزد دست داده بلکه ساقیان قضا و قدر بساغرهاے آن شراب در ان نفسها در درون شان ریخته و مشک و عنبر و کافور در نهاد شان بخته اکنون بر منصه ظهور بجلوه در آمد و عاشق درین مقام بسر آمد قوله

علی اول الاصل ۱۱۱ علی این شعر یافته نشد

همین که ساغر زرین خور نهان کردند	هلال ابروی ساقی نمے اشارت کرد

ساغر زرین خور تجلی ذات که در عالم عدم بر ممکنات مشهور بود چون بوجود آمدند تجلی خورشید ذات را قدرت کاملہ پوشید ہلال ابرو عبارت از مشاہدات تجلیات معنے آنست کہ عارفان حق را ہمان لحظہ کہ از عدم بوجود آوردند و ساغر زریں خود از ایشان نہان کرد مد ہلال ابروے ساقی نمے یعنی ہیوتی اے عشق و محبت اشارۃ نمود یعنی ہمین کہ روح از قالب عارف برآمد شوقے کہ در قالب ویست و ذوقے کہ در دلش متمکن بر وصال جاودانی اشارہ نماید و ذوق عارف از قوۃ بفعل آید قولہ

بیا بمیکدہ و وضع دقرب جاہم بین	اگرچہ چشم بما واعظ از حقارت کرد

میکدہ عالم عشق و عالم جبروت کہ لعبد از ان لاہوتست معنی آنست کہ در عالم عشق و مقام جبروت بیا تا قرب و منزلت ما را معائنہ کنی کہ این ہمہ ناسوت است اگرچہ زاہد ظاہر بین بما چشم حقارت دارد و ما را از جملۂ عاصیان و مردود مے شمارد قولہ

اگر امام جماعت بخواندش امروز	خبر دہید کہ حافظ بے طہارت کرد

یعنی در عالم استغراق ست و از تکلیف رفت غزل

بوے مشک ختن از باد صبا مے آید	اینچہ با دلیست کز و بوے شما مے آید

ختن شہریست مشکخیز منسوب بخوبرویان باد صبا وارد شما اشارت بمحبوب نکہت ما د حوستو نسیم ادجنک - وارد خطا نیز شہریست مشکخیز منسوب بخوبان تیر غم تیر عشق سپر از سینہ لیبان یعنی سینہ احباب سیر کن ابروی پیوستہ یاد رفتست کہ ابرو دو قسمست متصل و منفصل لعضے بہم پیوستہ و لعضے از ہم گسستہ واز روے لطف پیوستہ خوشتر در ہیں میت بین المصرعیں لعطا آرسے تقدیست پای گل فرو رفتن عبارت از ما خر شدن است در سحا کثرت مراد است یعنی از بسیاری گریہ وزاری از با دمیہ خیز ازمادتہ و تصدیعات گل مشاہدہ باغ دل الصد برگ دنوا النسد طراوت و تازگی غزل

پیرانہ سرم عشق جوانے بسر افتاد	وان راز کہ در دل بنہفتم بدر افتاد

پیرانہ سرم در وقت پیری مرا جوانے کنایۃ از ماہروے راز عشق بدر افتاد ظاہر شد قولہ

از راہ نظر مرغ دلم گشت ہوا گیر	اے دیدہ نظر کن کہ بدامم کہ در افتاد

از راہ نظر بسبب نظر گشت ہوا گیر از دست رفت و بے اختیار شد کہ کدام کہ در افتاد و دام کدام کس افتاد قولہ

دردا کہ ازان آہوے مشکین سیہ چشم | چون نافہ بسے خون دلم در جگر افتاد

دردا کہ افسوس کہ ازان آہوے مشکین سیہ چشم سیہ چشم بمعنی جبروت و تخیل کہ در عشق آن دلبر سیہ چشم کہ کنایہ از تجلی ذاتی بسے خون دلم در جگر افتاد سراسر خون گردید قولہ

از رہگذر خاک سر کوے شما بود | ہر نافہ کہ در دست نسیم سحر افتاد

از رہگذر خاک سر کوے شما بود بسبب گذر نمودن بر خاک سر کوے شما است نافہ کنایہ از حقائق و معارف نسیم سحر کنایہ از مرشد و بدست افتادن حاصل شدن قولہ

مژگان تو تا تیغ جہانگیر برآورد | بس کشتۂ دل زندہ کہ بر یکدگر افتاد

مژگان کنایہ از عشق صوری و نیز تعینات کہ عارضیست و اسم مفعل چون دنیا تیغ جہانگیر برآورد در پے قتل شد و مستعد خونریزی گردید دل زندہ کنایہ از عاشق قولہ

گر جان بدہد سنگ سیہ لعل نگردد | با طینت اصلی چہ کند بد گہر افتاد

سنگ سیہ بد طینت لعل گوہریست قیمتی و رخشان بدبخیدو دنیفتند مگر بسر اندیپ و آنرا گاؤ می آرد از ظلمات و دہن گیرد بصحرا نہد بروشنائی آن علف خورد و مردم کمین کنند گل بزیر سرش زنند گاو بانگ و زاری کنان باز بدریا در آید و مردم آنرا بردارند و بمعنی سرخ و لب معشوق طینت اصلی خلقت جبلی چہ کند چہ علاج نماید بد گہر افتاد بد گہر واقع شد حاصل این مصراع آنست کہ بد گہر ازلی را علاجے نیست آن مرغ سخن سنج کنایت از خود باشد افتادہ باشد از راہ از راہ زہد و صلاح معرض گردید بدام خطر افتاد بدام عشق در افتاد ضمیر شین عاقبتش بر محبوب آتش جانسوز کنایت از عشق محبت خشک و تر نیک و بد قلیل و کثیر در بر و بحر در ما حضر و قالب و اینجا ہمین معنے است قولہ

بس تجربہ کردیم درین دیر مکافات | با دُرد کشان ہر کہ در افتاد بر افتاد

تجربہ امتحان دیر مکافات دنیا دُرد کشان عاشقان و اولیا چہ صاف صحابہ نوشیدہ اند ہر کہ در افتاد و بعداوت پیش آمد بر افتاد و ہلاک شد حاصل این بیت آنست کہ نخست حق صحبت را کہ از جملہ مکارم اخلاق است بجا آر قال علیہ السلام بعثت لاتمم مکارم الاخلاق زندگانی بخلق با خلق نیکو کن تا بدوستی او بسی یعنی ہیچ دلے را آزردہ جفاے مکن کہ خستگی دل در ہر دو جہان اثرے کند بلکہ موے راہم آزارمہ یعنی بار غمے و اندوہے ہر کجا کہ نہی خواہ بر ظاہر خواہ بر باطن کسے مکافات

۵ این ابیات در نسخ مطبوعہ یافتہ نشد ۱۲

بما یحامو رسد واین ازجمله مجربات است خصوصا با زمرهٔ فقرا و بنوا معنی آنست که این سنر کم آزاری
درقواعد طریقت رکنیست اصلی و شرطیست عظیم هرکه مردم آزار است جدا از وبنرار است قوله

بار غم او عرض بهرکس که نمودم	عاجز شد و این قرعه بنامم ز سر افتاد

بار غم او کنایه از عشق و این مصراع متحد است بکریمهٔ اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ قوله

این باده که پرورد که خمار خرابات	از بوی بهشتش ز خود بیخبر افتاد

باده پرورد کنایه از خود که پرورده شده باده است خمار می فروش خرابات عشق خمار خرابات مرشد بهشت بئے بئے تو چون بهشت ولبت حوض کوثر است از بوی بهشت از ذوق شاهد روی محبوب است قوله

حافظ که سر زلف بتان دست کشش بود	بس طرفه حریفیست کش اکنون بسر افتاد

سر زلف بتان دست کشش بود عاشق گلدریان بوده طرفه حریفیست یاد محبوبست بسر افتاد دست آمد

غزل

پیش ازینت بیش ازین اندیشهٔ عشاق بود	مهرورزی تو با ما شهرهٔ آفاق بود

پیش ازین قبل ازین بیش ازین زیاده ازین اندیشه عشاق بود فکر عاشقان مهرورزی محبت دوستی کردن شهرهٔ آفاق مشهور عالم قوله

یاد باد آن صحبت شبها که با زلف توام	بحث سر عشق و ذکر حلقهٔ عشاق بود

حلقه جماعت قوله

بر در شاهم گدائی نکتهٔ در کار بود	گفت بر هر خوان که بنشستم خدا رزاق بود

شاهم میم ساکن بمعنے مرا در کار کرد با ما گفت قوله

پیش ازین کین سقف سبز و طاق مینا برکشید	منظر چشم مرا ابروی جانان طاق بود

سقف سبز و طاق مینا برکشید آسمان بلند کرد و بنا نمود مراد ازین مصراع از روز ازل منظر جای نظر معنی این مصراع آنست که جای نظر چشم من طاق ابروی جانان که شاهدات محبوب بوده قوله

از دم صبح ازل تا آخر شام ابد	دوستی و مهر بر یک عهد و یک میثاق بود

از دم صبح ازل از وقت ازل تا آخر شام ابد تا وقت ابد میثاق بود شب قدر اگرچہ مختلف الاول است اما صحیح آنست کہ بست و ہفتم رمضان است و نزد عاشقان شب قدر کنایہ از شب وصال است کہ ہیچ شب عظیم القدر از آن نیست کہ آن شب قدرے کہ گویند اہل خلوت امشب است صبوحی شرابے کہ بصبح نوشند سرخوش مست جامے بر کنار طاق بود شراب عشق در پیش بود قولہ

رشتہ تسبیح گر بگسست معذورم بدار	دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود

رشتہ تسبیح ظاہر پرستی قولہ

سایۂ معشوق اگر افتاد بر عاشق چہ شد	ما با و محتاج بودیم او بما مشتاق بود

سایۂ معشوق جلوہ معشوق عاشق ممکن الوجود یعنے اگرچہ رشتہ تسبیح گسستہ گردانیدم و از ظاہر پرستی بریدم معذورم دار تعنت من زبان را باز آر کہ اتفاق من بصحبت رندی افتاد کہ رخت ہستیم بر باد داد و مذہب او از تقلید شرائع بالاتر است و اگر تجلی معشوق بر عاشق شد چہ باکست کہ ما با و محتاج بودیم و او بما مشتاق اگرچہ فی حد ذاتہ باکست و نسبت اشتیاقش بما نمی زیبد پس اظہار آن از بہر کرامت ما بود و احتیاج ما بد و ظاہر است و اشتیاق او بما از روے لطف و بندہ نوازی نیز باہر است قولہ

شعر حافظ در زمان آدم اندر باغ خلد	دولت نسرین و گل را زینت اوراق بود

نسرین نام گل

غزل

تنت بناز طبیبان نیازمند مباد	وجود نازکت آزردۂ گزند مباد

طبیبان معروف و نیز مرشدان نیازمند محتاج گزند بضم حادثہ و آفت قولہ

سلامت ہمہ آفاق در سلامت تست	بہیچ عارضہ شخص تو دردمند مباد

دردمند خداوند درد چون مستمند وارجمند قولہ

جمال صورت و معنی ہمین ہمت تست	کہ ظاہرت دژم و باطنت نژند مباد

صورت ظاہر معنے باطن یمن برکت کہ ظاہرت دژم و باطنت نژند مباد - دژم بیمار و ناتوان نژند مخمور و غمین این مصرعہ دعائیہ است چون حال برین نوعست کہ بالا گفتہ شد پس میتوان کہ ظاہرت بیمار و باطنت غمین مباد قولہ

درین چمن چو درآمد خزان بیغمائی | رهش بسرو سهی قامت بلند مباد

درین چمن دنیا و نیز وجود خزان پیری و مرگ و حوادثات یغمائی تاراج نمودن رہش ضمیر
ستین بر خزان سرو سہی قامت بلند اضافۃ بیانیہ قوله

دران بساط که حسن تو جلوه اندازد | مجال طعنهٔ بدبین بدپسند مباد

بدبین مداندیش یعنی حاسد بدپسند بدخواه قوله

هرآنکه روے چو ماهت بچشم بد بیند | برآتش تو بجز جشم او سپند مباد

هرآنکه استارت بحاسد بچشم بد بیند بانکار دباحقار قوله

شفا ز گفتهٔ شکرفشان حافظ جوے | که حاجتت بعلاج گلاب وقند مباد

شفا زحت گفته شکرفشان سخن عاشقانه گلاب وقند کنایت از وعظ ونصیحت غزل

تا ز میخانه وے نام ونشان خواهد بود | سر ما خاک ره پیر مغان خواهد بود √

میخانه دنیاے زندگی پیر مغان مرشد معنے انست که تا از دنیا و زندگی نامے ونشانیست
سر ما خاک راه مرشد خواهد بود و نیز میخانه وجودے عشق ومحبت معنی آنست که تا هنگام این هستی
مستعار وعشق آن دلدار را نام ونشان خواهد بود سر ما خاک راه مرشد خواهد بود یعنے تا زنده ام هستی خودرا
بمرشد درباز نده ام وخاک راهش نمیگذارم وهمیشه براه او استوارم قوله

حلقهٔ پیر مغانم ز ازل در گوش است | ما همانیم که بودیم وهمان خواهد بود

حلقهٔ پیر مغانم ماحصل این بیت آنست که بیان اعتقاد خود کرده که بریک قرار است هیچ خلل
نه پذیرفته ونخواهد پذیرفت یا بگه گاو خران اشارت بمقام خوارسیت قوله

برو اے زاهد خودبین که ز چشم من وتو | راز این پرده نهانست ونهان خواهد بود

برو اے زاهد ماحصل این بیت آنست که همه کس محرم این راز نه اند قابلیتے باید بس بلند که
دیدهٔ بصیرتش بآن کحل مینائی روشن شود قوله

ترک عاشق کش من مست برون رفت امروز | تا دگر از خون دل امروز روان خواهد بود

ترک عاشق کش کنایة از معشوق مست بیباک ونا پروا برون رفت برآید ودر بعض المصرعین
لفظ باید دید مقدر است ومعنی مصرع ثانی آنست از چشمهاے کدام کدام سیل اشک روان خواهد شد قوله

عیب مستان مکن ای خواجه کزین کهنه رباط	کس ندانست که رحلت بچه سان خواهد بود

مستان رندان و عاشقان ایخواجه اشارت بزاهد کهنه رباط دنیا رحلت بچه سان خواهد بود سرانجام بچه روش خواهد بود قوله

بر سر تربت ما چون گذری همت خواه	که زیارتگه رندان جهان خواهد بود

تربت مراد وجود که نفس را از هوا و هوس مرده چو مردگان در گور کرده و نیز قبر گذری ائی دونمائی رندان بمعنی عاشقان یعنی ای زاهد وای طالب چون نزد ما آئی یا بعد از مرگ من بقبر من رسی باید که طلب توجه نمائی که زیارتگاه عاشقان کامل خواهد بود قوله

بر زمینی که نشان کف پای تو بود	سالها سجدهٔ صاحب نظران خواهد بود

بر زمینی که نشانی - زمین وجود نشان کف پای آثار ظهور صاحب نظران عاشقان معنی آنست در هر وجودی که آثار ظهور تو باشد ای محبوب حقیقی آن وجود سالها سجده گاه عاشقان آگاه خواهد بود ترک این دختر رز گر بکنم یعنی اگر ترک عشق نمایم عیش خوش با رخ شیرین یعنی عیش خوش که از مشاهده روی محبوب دارم ضمان ضامن یعنی بذیرفتاری قوله

چشم آن دم که ز شوق تو نهد سر بلحد	تا دم صبح قیامت نگران خواهد بود

چشم آندم ماحصل این بیت آنست که عشاق را از مشاهدهٔ جمال جانان بر طریقه حضور و غیبت قوت روح ایشان است قوله

بخت حافظ گر ازینگونه مدد خواهد کرد	زلف معشوق بدست دگران خواهد بود

گر ازین گونه اشارة بمضمون ایکه دقتی نکشیده است دلت جانب ما زلف معشوق بدست دگران خواهد بود وصل معشوق نصیبه دیگران خواهد بود غزل

ترسم که اشک در غم ما پرده در شود	وین راز سر بمهر بعالم سمر شود

غم کنایه از عشق پرده در موجب رسوائی راز سر بمهر راز پوشیده کنایت از عشق سمر افسانه این کثرت گریه ما را رسوا میکند و این عشق ما را افسانهٔ عالم سازد قوله

گویند سنگ لعل شود در مقام صبر	آری شود ولیک بخون جگر شود

سنگ ناقصان و ناهمواران لعل عارف کامل در مقام صبر یعنی بصبر و به مدت مدید

قربها باید کتا یک سنگ اصلی ز آفتاب ؛ لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندرین دخون جگر یا قسا تا قو

خواهم شدن بمیکده گریان و دادخواه ‌ ‌ ‌ ‌ کز دست غم خلاص دل آنجا مگر شود

میکده عالم عشق ومقام پیر یاشے خیال دوست مبادا کہ تر شود مبادا کہ مانع آمدن خیال محبوب شود قوله

مهر تو در درون نم وعشق تو در سرم ‌ ‌ ‌ ‌ یا شیر در درون شد و یا جان بدر شود

باشیر اندرون شد و یا جان بدر شود زائل شدنی نیست . قوله

از هر کرانه تیر دعا کرده ام روان ‌ ‌ ‌ ‌ باشد کزین میانه یکے کارگر شود

هر کرانه هر طرف تیر دعا اضافه بیانیه کارگر شود باجابت رسد قوله

اے دل حدیث ما بر دلدار عرض دار ‌ ‌ ‌ ‌ لیکن چنان مگو که صبا را خبر شود

حدیث کنایت از حقیقت دلدار معشوق عرض مدار بیان کن لیکن چنان مگو که صبا را خبر شود لیکن بطریقے گو که غیرے واقف نگردد اے مخفی قوله

این سرکشی که در سر سرو بلند تست ‌ ‌ ‌ ‌ کے با تو دست کوته ما در کمر شود

سرکشی تکبر وکبر که در سر سرو بلند تست در ذات عالی صفات تست کے با تو دست کوته من در کمر شود کے با تو دعوی همسری نمایم قوله

از کیمیاے مهر تو زر گشت روے من ‌ ‌ ‌ ‌ آرے بیمن لطف شما خاک زر شود

کیمیا عشق زر گشت روے من زرد گشت که علامت عشق است یمن برکت لطف عاشق قوله

در تنگناے حیرتم از نخوت رقیب ‌ ‌ ‌ ‌ یا رب مباد آنکه گدا معتبر شود

تنگناے حیرت اضافه بیانیه نخوت غرور وتکبر قوله

روزے اگر غمے رسدت تنگدل مباش ‌ ‌ ‌ ‌ رو شکر کن مباد که از بد بتر شود

لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ قوله

اے دل صبور باش ومخور غم که عاقبت ‌ ‌ ‌ ‌ این صبح روز گردد واین شب سحر شود

اے دل صبور باش فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ این صبح روز گردد واین شب سحر شود آخر الامر موجب إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا این حالة هجران بحالة وصل مبدل گردد قوله

حافظ چو نافۂ سر زلفش بدست تست	دم درکش ارنہ باد صبارا خبر شود

نافہ سر زلف اضافہ بیانیہ بدست تست حصول آن نمودہ دم درکش اے خموش باش وسخن بزبان میار قولہ

حافظ سر از لحد بدر آرد بپا ئبوس	گر خاک او بپاے شما پے سپر شود

گر خاک او بپاے شما پے سپر شود۔ واو اشارہ بحافظ پے سپر پایمال معنی این مصرع آنکہ وقتے کہ بخاک حافظ گذرم

غزل

تنم ز رنج فراوان همی بنیا ساید	دلم ز اندوہ بیحد همی نفرساید

ز رنج فراوان از کثرت هجران اندوہ غم فراق بخار حسرت چون پر شود ز دل بسر هم چون غبار حسرت از دل بسر متصاعد میگردد ز دیدگان نم باران غم فرود آید از راہ دیدگان سراسر غم فرو میبارد حاجتمند محتاج ز اثر میخاید بیہودہ گوی میکند غمان جمع غم ونیز الف زائد چون بہاران از این پس انچہ نمے پیش همی آید الحال انچہ پیش من آید بمنزلہ قطرہ است غمین غمناک حی جاویدان حق تعالے درے نہ بندد تا دیگرے نہ بگشاید مضمون این بیت است ع خداے اربہ بندد بحکمت درے ۔ بگشاید لفضل وکرم دیگرے غزل نتوانست اے نتوانست دید ازان بواسطہ آن بچشم او رخ من زرد رنگ بنماید یعنی دیگران چہ بچشم بدخواہ رنگ من زرد نماید قولہ

زمانہ خود بربود از من انچہ بود مرا	بجز کہ محنت حافظ کز و همی ناید

معنی آنست ہر چہ داشتم از دل ودین وتاب وتوانائی ورنگ وروشنائی انچہ بود زمانہ از من همہ بربود الا کہ محنت حافظ کہ از و ربودن محنت نمے آید کہ او محنت دہ است نہ محنت بر غزل

ترک مہ پیکر من بین کہ چسان میگذرد	آفتابیست پس پردہ نہان میگذرد

چسان اعراض کنان جوش جان اضافہ بیانیہ برما رسد نزدیک ما آید اشک فشان گریہ کنان

غزل

ترک من بر عارض رنگین چو کاکل بشکند	لالہ را دل خون شود باز ار سنبل بشکند

عارض رخسارہ کاکل قسم زلف است در انیس العاشقین آوردہ است آنکہ در کشور حسن سر آمدہ ملک جمالست موے را گرفتہ اند و فرق واخل اوست ومنقسم بر سہ نوع است نوع اول معقد بیہلوی کشن خوانند وآنچنان باشد کہ موے اتراک کہ در بندند وآنرا بیارسی کلہ گویند ع گردست من

۵۱ این غزل تمام وکمال در نسخ موجودہ نیافتہ شد ۱۲ ۵۲ این غزل نیز در نسخ موجودہ نیست ۱۲ ۵۳ ایہم در نسخ موجودہ نیست ۱۲ ۵۴ خستان نشاسندہ چون خندان خندہ کنندہ ۱۲

مدان کلمه عنبرین رسد ۔ یا یم فراز پایه جرح برین رسد ۔ نوع دوم مجعد وآن موے ویلم باشد پہلوی دیر العوله خوانند ولفارسی کلاله ومراد از کلاله آنست که بسر شکن باشد ع بت دیلم مه مشکین کلاله با مشک چین گرفته روے لاله ۔ سیوم آنکه چون موے زنگی دریکدیگر رفته باشد وآنرا بپہلوے مرغول خوانند ولفارسی کاکل ع کاکل مشکین بر انداز از رخ چون آفتاب ۔ حیف باشد بر مه روے تو از کاکل نقاب وہر یکے در کشورے سر فراز ودر مملکتے کارساز اگر چه جمله را موے وطره وگیسو خوانند فاما درمیان این جمع فرقے تمام است وہر یکے را قرارگاہے است وراہے ومنہاجے انچه درگرد رخسار چون مار در گلزار حلقه زند ویرا زلف گویند ع چوں برائے آنکه لغارت برد دل ۔ زلف آورند بر سر رخسار کج نہند ۔ وانچه بر بنا گوش سر فرو آرد ودر گردن محبوب پیچد ویرا گیسو گویند ع از بنا گوش درانداز از روے گردنش ۔ بر بنا گوش چرا گردن نہد گیسوے او ۔ وانچه بدوش رسد واز درازی ویرا بپیوسته باز لیس ببندند آنرا طره گویند ع یا غمزه را بندے بده تا ترک غماری کند ۔ یا طره را مندے بنه تا ترک طراری کند ۔ وانچه کمروار میان معشوق را در کنار گیرد ویرا موے گویند ع موے تو میان دمیان تو کم زموے ۔ چون تو که دید موے میان در میان ترک ۔ وانچه مسلسل در خاک افتد ودر پاے معشوق سر انداز شود وآن موے ودرازست که ویرا زلف گویند واین زلف مخصوص بنازنینان ع ایدل اگر زلف مجبش بینی که در خاک افتد ۔ یاران رسن در چه مشوکان از سیه کاری بود

در خرامان سرو گلنارش کند میل چمن　　سرو را از پا در اندازد دل گل بشکند

سرو قد معشوق گلنار باعتبار روے چون گل وضمیر شین بمعشوق از پا انداختن بخاک انداختن وبیقدر ساختن دل بشکند متفکر و پریشان سازد ومراد از سرو وگل معروف دیگر معشوقان مجازی ونیز تجلیات اسمای وصفاتی قوله

تا خیال ابروے جانان زچشم دور شد　　اندرین ره سیلها باشد که صد پل بشکند

ابروے جانان مراد تجلی زچشم دور شد اے در نقاب سد یعنی گردید اندرین ره اشارت براه عشق سیلها باشد سیلها گریه ویکا بمنزله رسید که صد پل بشکند ۔ قوله

چون نسیم صبحگاہی پرده گل بر درد　　خار غم اندر دل مجروح بلبل بشکند

نسیم صبحگاہی نسیم الطاف لم یزلی پردهٔ گل بر درد مراد از گل مرشد ومحبوب پرده دریدن

خندان و خوشوقت ساختن خار غم اندر دل مجروح بلبل بشکند از نیجہ کہ من پروای ندارد و التفاتے نمے کند قولہ

حافظا این سر وحدت راز دست خود مدہ	تا خیال زہد و تقوی را توکل بشکند

غزل	جان بے جمال جانان میل جنان ندارد	وانکس کہ این ندارد حقا کہ آن ندارد

جنان بہشت این اشارت بہ میل جانان آن اشارت بہ جان ماحصل این بیت مشیر بر آنست کہ ارباب ذوق گفتہ اند کہ ہر چہ ہست عشق است در عالم زندگانی کسے را کہ چاشنی از حلاوت عشق حقیقی دست ندہد بارے دل و جان را اسیر پری پیکرے گرداند قولہ

با ہیچکس نشانے زان دلستان ندیدم	یا من خبر ندارم یا او نشان ندارد

ہیچ محبوب را نظیر آن محبوب لانظیر خود ندیا ختم یا من خبر ندارم یا در نظر من نظیرے ندارد یا او نشان ندارد یا فی الحقیقت نظیرے نیست مراورا قولہ

ہر شبنمے درین رہ صد بحر آتشین است	دردا کہ این معما شرح و بیان ندارد

موج

شبنم مشہور و آن اگرچہ مانع راہ نیست لیکن معنی دارد مراد صغایر و آن اگرچہ مانع سلوک نیست لیکن ہم نمے شاید درین رہ اشارت بعشق معنے آنست کہ ہر گناہ صغیرہ کہ در راہ عشق و عرفان بہ وقوع آید بمنزلہ صد گناہ کبیرہ است بموجب ان المخلصین علی خطر عظیم چنانچہ نقل است کہ بایزید بسطامی شبے از شبہا شیر بنوشید درد شکم خاست بمقتضاے بشریت بر زبانش رفت کہ این درد بسبب این شیر برخاست پس ازان بخواب دید کہ قیامت قایم شدہ و خلق اولین و آخرین حاضر اند خطاب شنید کہ بایزید مشرک را بیارید گفت خداوندا چہ شرک آوردہ ام فرمود اذکر لیلۃ اللبن پس بدان و آگاہ باش و باستغفار باش و نیز معنے آنست کہ صد بحر آتشین شبنمے درین راہ باشد کہ عاشق از عبور آن ہیچ نہراسد افسوس کہ این سخن سربستہ شرح و بیان ندارد یعنی لطف حق ہر کرا شایان است رفتن این راہ بر وآسان است من سبقت لہ العنایۃ لم یضرہ الجنایۃ قولہ

سر منزل فراغت نتوان ز دست دادن	اے ساربان فروکش کین رہ کران ندارد

بہترین طریق درین شیوہ سر بگریبان خویش فرو بردن و پاے در دامن تسلیم پیچیدن و بافکار فاسدہ رفتن غیر از گمرہی نیست پس ملک قناعت کہ سر منزل فراغت است از دست نتوان داد کہ یوم جدید و رزق جدید اے سالک مہار جست وجو درکش کہ راہ حرص را نہایتے نیست

چون از بیجا گذشتی در صحراے حرص افتادی فائدہ ندارد اگرچہ در سلوک جان سپارد قولہ

ذوقے چنان ندارد بیدوست زندگانی	بیدوست زندگانی ذوقے چنان ندارد

ذوقے چنان ندارد یعنے ہیچ ذوقے ندارد قولہ

گرخود رقیب شمعست احوال زو بپوشان	کان شوخ سر بریدہ بندِ زبان ندارد

شمع مراد از عاشق طال اللسان زو بپوشان ما او درمیان مسہ کان شوخ سر بریدہ اشارت بشمع بندِ زبان ندارد اخفاے اسرار نتوان شد روح بخش زندگی حق از غیر دوست معشوق مجاز و غیر مرشد قولہ

اے دل طریق رندی از محتسب بیاموز	مستست و در حقِ او کس این گمان ندارد

رندی عاشقی محتسب عارف کامل مستست غرق نشہ عشق است این گمان اشارت گمان مے پرستی قولہ

چنگ خمیدہ قامت میخواندت بعشرت	بشنو کہ پند پیران ہیچت زیان ندارد

چنگ خمیدہ قامت مرشد کہن سال بعشرت یعنی بعشق و تجرد از دنیا قولہ

احوال گنج قارون کایام داد برباد	باغنچہ باز گوئید تا زر نہان ندارد

غنچہ ممسک و بخیل معنے آنست کہ حالات گنج قارون کہ ایامش بباد داد و غنچہ امید دامش بکشاد با ممسک و بخیل باز گوئید وازین آگہیش جوئید کہ امساک و بخل این نتیجہ مے بخشد تا زر زاج نسازد و در راہ خدا بازد غزل

جمالش آفتاب ہر نظر باد	ز خوبی روے خوبش خوبتر باد

مراد از آفتاب روشن ساز و راحت بخش خوبی حسن و جمال قولہ

ہماے زلف شاہین شہپرش را	دلِ شاہانِ عالم زیرِ پر باد

ہماے زلف اضافہ بیانیہ مراد عشق شاہین شہپر اشارہ بجذبہ از جذبات عشق و ضمیر شین شہپرش برہماے زلف قولہ

دلے کو بستۂ زلفش نباشد	ہمیشہ غرقۂ خون جگر باد

بستۂ زلفش نباشد مقید بدامِ عشقِ او نباشد قولہ

بتا چون غمزه ات ناوک کشاید	دل مجروح من پیشش سپر باد

غمزه تجلی واستغناء وعدم التفات ناوک کشاید تیر زنی کند قوله

چو لعل شکرینش بوسه بخشد	مذاق جان من زو پر شکر باد

لعل شکرین کنایت از لب مراد از لب لطف بوسه بخشد فیضے برساند غزل

جہان برابروے عید از ہلال وسمه کشید	ہلال عید در ابروے یار باید دید

ہلال ماه نو وسمه حنا سیاه و سنگیست سبز که بر ابروان کشند چنانچه سرمه در چشم قوله

مپوش روے مشو درہم از تفرج خلق	که خواند خط تو بر روے وان یکاد دمید

یعنے روے خود مپوش وازدیدن خلق درہم مشو که خط تو آیۂ ان یکاد خوانده بر روے تو دمیده ست یعنے این خط بمنزله ان یکاد است قوله

اگر نسیم تنت صبح در چمن بگذشت	که گل ببوے تو در تن چو صبح جامه درید

معنے آنست که اگر نسیم عنبر شمیم تن فیض معدن تو بوقت صبح در چمن وجود سالک وزیده که گل یعنے دل سالک بسبب مشاہده روے تو در تن خود چون صبح جامه دریده اے شگفتگی بہم رسانیده یعنے موجب شگفتگی دل من غیر از نسیم فضل تو نیست قوله

نبود چنگ و رباب و گل و نبیذ که بود	گل وجود من آغشته گلاب و نبید

چنگ و رباب نام سازہا آغشته آمیخته نبید شراب یعنے ہیچ از عالم صوری بعالم صورت نیامده بود که وجود من غرق گلاب مودت و آغشته شراب محبت بود یعنے حصول عشق و محبت من از لیست نه امروزی قوله

بیا که با تو بگویم غم ملالت دل	چرا که بے تو ندارم مجال گفت و شنید

یعنے اے محبوب من دمے پیش ما آئی تا غم ملالت که در ایام فراق تو کشیده ام با تو شرح دہم که با غیر تو طاقت گفت و شنود ندارم قوله

بہاے وصل تو گر جان بود خریدارم	که عیش خوب بمصر بہر چه بود خرید

دولت

معنے آنست که اگر وصل تو که عظیم ترین نعمت است بعوض جان بدست آید بجان خریداری کنم که بمصر عیش بے پایان را بہر قیمتے که دریابد بخرد و سر نه پیچد قوله

زانقلاب زمانه عجب مدار که چرخ	چو صبح بر رخ عالم ازین صفت خندید

یعنے ازین برگشتگی زمانہ کہ شیخہ بمقلداں افتادہ وسرورسے بحال بد آوردہ عجب مدار کہ تقاضائے زماں ایچنین است قال ع لاتقوم الساعۃ حتی یبحث دکانوں کداؤں ودیگر قال ع اذا ضیعت الامانۃ فانتظر الساعۃ وخندہ چرخ برروے عالم ازینجہت است وظہور ستارگان کہ بسبب است بخندہ تعبیر نمودہ کہ ستارگاں مدنداں نسبت دارد کما قال فی نشاط المجلس ان کان فی فلک النجوم فلاد می الاسنان قولہ

چو ماہ روے تو در شام زلف میدیدم	شبم بروے تو روشن چو ماہ می گردید

یعنے وقتے کہ ماہ ذات را در شام زلف تو کہ عالم کثرات وصفات است معائنہ مینمودم بسبب معائنہ تو شبہاے من روشن تراز ماہ بودند ؎ شبہاے دوستان ترا انعم الصباح ٭ دان شب کہ بیتو روز کند اظلم المسا قولہ

دلم ز زلف تو شوریدہ بود می دیدم	کہ پیش زلف تو بر خود چو مار می پیچید

یعنے دل من بسبب جذبۂ عشق تو گرفتار عالم پریشانی بود من مرآں دل را میدیدم کہ پیش جذبۂ عشق تو چون مارسے پیچیداے مضطرب الاحوال قولہ

بلب رسید مرا جان و بر نیامد کام	بسر رسید امید و طلب بسر نرسید

بلب رسید مرا جان قریب ہلاکت رسیدم بر نیامد کام مطلب بحصول نہ انجامید طلب بسر نرسید چہ سیر فی اللہ نہایت ندارد قولہ

زشوق لعل تو حافظ نوشت شعری چند	بخوان ز نظمش و در گوش کن چو مروارید

لعل کنایت از لب مراد تجلی وفیض قدسی وکلام معشوق بخوان ز نظمش باحسن وجہ مرادرا بخوان غزل

چو باد عزم سر کوے یار خواہم کرد	نفس ببوے خوشش مشکبار خواہم کرد

باد معروف ونیز کنایۃ از مرشد مشکبار معطر قولہ

ہر آبروے کہ اندوختم ز دانش و دین	نثار خاک رہ آن نگار خواہم کرد

اندوختم جمع نمودم وحاصل کردم نگار معشوق قولہ

صبا کجاست کہ این جان خون گرفتہ چو گل	فداے نکہت گیسوے یار خواہم کرد

صبا مرشد و ملک الموت نکہت باد خوش معنی بیت آنست کہ از کمال شوق میگوید ملک الموت کجاست کہ پیغام دوست بدوست رساند تا اینجان کہ ہمچو گل خون شدہ و بکمالیت رسیدہ فدائے پیغام دوست کہ گیسوے یار کنایۃ از وست خواہم کرد و این تمناے موتست بموجب فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ قولہ

کہ عمر در سر این کار و بار خواہم کرد	چو شمع صبحدمم شد ز مہر او روشن

از مہر او از عشق آن محبوب روشن معلوم اگرچہ ہنگام طلوع صبح آفتاب فنا شمعست این کار و بار عشقبازی قولہ

بناے عہد قدیم استوار خواہم کرد	بیاد چشم تو خود را خراب خواہم ساخت

معنے بیت آنست کہ بیاد لقاے تو تن را خراب خواہم ساخت و این ہستی موہوم را بہ نیستی خواہم انداخت و در استواری بناء عہد قدیم کہ قالوا بلی است خواہم پرداخت قولہ

بطالتم بس از امروز کار خواہم کرد	بہرزہ بے می و معشوق عمر مے گذرد

بہرزہ بیہودہ مے عشق بطالتم پس از امروز کار خواہم کرد یعنے اگر این بگویم کہ پس از امروز این کار خواہم کرد پس طالب این کار نیستم چہ کار امروز را بفردا افگندن شایان طالب نیست

طریق رندی و عشق اختیار خواہم کرد	نفاق و زرق نہ بخشد صفاے دل حافظ

نفاق کینہ و عداوت زرق مکر و فریب و ریا رندی بے باکی در عشق و عدم ترس لوم لائمان عشق العشق افراط المحبۃ. و نیز عشق مشتق از عشیقہ و عشیقہ لبلاب را گویند و لبلاب رستنی است سبز بیخ بالاے درختان و در اندک زمانے جملہ شاخ و برگ آنرا فرو گیرد ہمچنین عشق را خاصہ الیست کہ در ہر دلے کہ در آید در اندک مدت متصرف آن شود و ہیچ باقی نگذارد کہ العشق نار اذا وقع فے القلوب یحرق ماسوی المحبوب غزل

کہ بود ساقی و این بادہ از کجا آورد	چہ مستی است ندانم کہ رو بما آورد

مستی بیخودی رو بما آورد یعنے ما را روید اد حاصل گردید بادہ سخن عشق و محبت قولہ

کہ در میان غزل قول آشنا آورد	چہ راہ میزند این مطرب[۲] مقام شناس

چہ راہ میزند یعنے چہ نوع بیان حقایق و معارف میکند این مطرب مقام شناس مراد مرشد

لہ در اسلام عقیدہ قول العبد اذا تشہد فی الکتاب ما مضی ۱۲ ۔ ۲ے مطرب مقام شناس مطلق حسب مرشد وقت آنکہ بادو و دوازدہ مقام موسیقی واقف باشد یعنی در فن موسیقی کمال دارد مراد مرشد کہ ہمہ مقامات سلوک طے نمودہ و طالبان را موافق استعدادات ایشان نصیحتے دہد و آواز دلربا کہ بہر و استماع و ولولہ پیدا کند الکنون معنی شعر لطیف خواہد شد و اینچنین صنائع در کلام حافظ بسیار است ۱۲ محمد نظام الدین کرانوی

غزل را از مغازلہ گرفتہ اند و مغازلہ از عشقبازی بود و در فن شاعری آنست کہ صفت لطافت معشوق و ظرافت و بے نیازی او و بیچارگی و آوارگی و نیازمندی عاشق بیان کند و آن آنست کہ چند بیت باشد کہ در بیت اول ہر دو مصرعہ موافق القوافی باشند و در ابیات دیگر جز مصرع آخر و این کمتر از پنج بیت و زیادہ از پانزدہ نباشد اینجا مراد از غزل سخنان حقائق و معارف قول گفتار قولہ

تو نیز بادہ بچنگ آر و راہ صحرا گیر	کہ مرغ نغمہ سرا ساز خوشنوا آورد

بادہ بچنگ آر عشق و محبت حاصل نما راہ صحرا گیر فارغ از ماسوا باش مرغ نغمہ سرا مرشد ساز خوشنوا آورد سخنان عشق و محبت تلقین نمود قولہ

رسیدن گل و نسرین بخیر و خوبی باد	بنفشہ شاد و خوش آمد سمن صفا آورد

رسیدن گل و نسرین ورود مشاہدات تجلیات صبا وارد غیبی و مرشد قولہ

صبا بخوشخبری ہدہد سلیمان است	کہ مژدۂ طرب از گلشن سبا آورد

بخوشخبری ہدہد سلیمان است در مژدہ رسانیدن بمنزلہ ہدہد سلیمان است گلشن سبا عالم لاہوت کہ مقام محبوب حقیقی است قولہ

دلا چو غنچہ شکایت ز بخت بستہ مکن	کہ باد صبح نسیم گرہ کشا آورد

دلا اے دل باد صبح مرشد و پیر وارد طیبی نسیم گرہ کشا مژدہ قولہ

علاج ضعف دل ما کرشمۂ ساقی است	بر آر سر کہ طبیب آمد و دوا آورد

کرشمہ ساقیست ظہور تجلی و التفات محبوب است طبیب مرشد و محبوب قولہ

مرید پیر مغانم ز من مرنج اے شیخ	چرا کہ وعدہ تو کردی و او بجا آورد

اشکال این بیت آنست کہ شیخ وعدہ شرابا طہورا در آخرت کردہ و پیر مغان کہ اکنون شراب میدہد شراب آلودہ است پس درمیان آنہا مناسبت نیست و اگر مراد رویت باشد در دنیا واقع نیست چگونہ آنرا بجا آرد جواب بر تقدیر ارادہ اول آنست کہ در شرح گلشن راز مذکور شدہ کہ سالک بمراتب تجلیات اعالی میرسد بحسب آن احوال کہ دران دم بریشان غالب است حق سبحانہ در عالم روح بروح متالے متمثل بظہور مظاہر محسوسہ از انسان و غیرہ مشاہدہ مے نماید چنانچہ

امام محمد غزالی قدس سرہ فرمودہ کہ حضرت حق را مثل نیست فاما مثال اینست کہ رَأَیْتُ رَبِّیْ فِیْ اَحْسَنِ صُوْرَۃٍ شاہد این معنی و می بیند کہ حق ساقی گشتہ شراب میدہد ایشان چون آن شراب مینوشند محو و فانی میگردند و بر تقدیر مثالے اگرچہ رویت حق در دنیا واقع نیست لیکن درین جہان شہود قلبی تجویز کردۂ عارفان کامل است و چون آن شہود قلبی فی الجملہ تسلی می بخشد میگوید کہ وعدہ شیخ کہ گفتہ پیر مغان بجا آورد قولہ

بہ تنگ چشمی آن ترک لشکری نازم	کہ حملہ بر من مسکین یک قبا آورد

تنگ چشمی ناز و تکبر و حرص و کم حوصلگی ان ترک لشکری آن معشوق سبا ز یکقبا تنہا و مجرد و بیکس

فلک غلامی حافظ کنون بطوع کند	کہ التجا بدرِ دولتِ شما آورد

غزل	چو دست در سر زلفش زنم بتاب رود	ور آشتی طلبم بر سرِ عتاب رود

چون دست در سر زلف او کہ عشق و محبت است زنم بتابش در آید و اگر ترک عشق و محبت نمایم عتاب نماید و نیز زلف ساتر رخسارہ مراد محبوب مجاز تاب پیچش اگرچہ پیچش زلف در خور است لیکن اینجا تابش مراد است کہ بمحبوب ملایم تر است آشتی صلح عتاب سرزنش معنی آنست کہ چون توجہ بمجاز میکنم محبوب حقیقی از تابش میرود و از مشاہدہ تجلیات باز مانم و چون از مجاز اعراض کردہ ہمگی ہمت مصروف او گردانم جلوہ محبوبی را کار فرمودہ بسنگ باران حوادث مبتلا میگرداند قولہ

چو ماہ نو رہ بیچارگان نظارہ	زند بگوشۂ ابرو و در نقاب رود

مانند ماہ نو راہ بینندگان بیچارہ را بگوشہ ابرو مے زند و در نقاب میرود یعنے گوشہ ابرو نمودہ محتجب میشود کہ مشاہدۃ الابرار بین التجلی والاستتار قولہ

شب شراب خرابم کند زبیداری	وگر بروز شکایت کنم بخواب رود

شب شراب کنایۃ از حالۃ محو روز کنایۃ از حالت صحو بخواب رود محتجب شود معنی آنست کہ تجلیات محبوب حقیقی در حالت محو از ہستی بہ نیستی می کشد و حالتے دست میدہد کہ از دریافت شہود و سر وجود بیخبر میمانم و اگر در حالت صحو می آیم و خواہم کہ شکایتے ازان حال باز نمایم و بدو ستان طریقہ از اندیشہ مقال خود بر آیم شاید کہ ازان خرابی باز آیم محتجب میگردد و ہیچ ازان مشاہدات تجلیات نمودار نمیشود و گوید ؎ لاف عشق و گلہ از یار زہے لاف دروغ ✤ عشقبازان چنین

حاشیہ: نظارہ بیچارگان نظارہ

حکایت

مستحق ہجرانند قوله

طریق عشق پرآشوب و فتنه است ای دل | بیفتد آنکه درین راه باشتاب رود

این بیت جواب ابیات بالا است وتشفی دل خود میخواهد که راه عشق پرآشوب وفتنه است
درین راه اگر باستقامت یا ہی خراب است واگر ستابی کردی وبے پیری طریقه پیش آوردی
ازپا افتادی درخت ہستی ساو وادی پس باتیقظ وبیداری یار شو وچون با بیابان درین راه
مرد کناره تحقیق نکند قدم پیش نه نهد دمیفتد اگر سون بود استفهام انکاری بود قوله

حباب را چو فتد باد نخوت اندر سر | کلاه داریش اندر سر شراب رود

معنے آنست که اے دل ستابی مکن که موجب افتادگی است و بامدک مایه مغرور مشو که نمی بینی
که حباب را چون باد کبر وبزرگی در سر افتد وخود را چیزے می نگرد وکلاه داری وسرکشیش در خیال
خود مے برد تا منعدم وناچیز مے گردد قوله

گدائی در جانان بسلطنت مفروش | کسے ز سایهٔ این در بآفتاب رود

بسلطنت عوض سلطنت آفتاب اشارت بسلطنت صوری قوله

مرا تو عهد شکن خوانده و می ترسم | که با تو روز قیامت همین خطاب رود

این بیت در جواب ملامت گویان ظاهر پرست است که در بدایت حال خواجه را با ایشان نسبت
باشد وچون از عنایت الٰہی بمرتبه عشق رسید عقل را در ان حز سراسیمگی چیزے دیگر در دست
نه بد پس علاقه عقل عقیله را از خود برید ظاهر بینان که تابع خرد بوده اند زبان ملامت دراز کردند و بعهد
شکنش در طعنه درزی آوردند و عهد شکستن دین مقام عبارت از حلقه انسان است معنی آنست
که اے ملامتگر تو عهد شکن خواندی وزبان خویش بطعن من راندی می ترسم که در روز جزا ترا
بهمین نسبت خطاب کنند و عهد قدمیت بیاد دهند و عهد بر سه قسم است عهد عوام و عهد خواص و
عهد خواص الخواص عهد عوام آنکه خدا را بیگانگی پرستند تا در طاعت مثاب وبمعصیت معاقب
نشوند وعهد خواص آنکه جز خدا بدیگرے متوجه نشوند وخدا را بخدا پرستند نه از امید بهشت وخوف
دوزخ وخواص الخواص با عهد عام وخاص آشنای نیز نپذیرفته یعنی قرب حصول نموده
هر چند قرب بیش خطر بیش پس ملامتگر را میگوید که مے ترسم که تو نیز از زمره ما بوده عهد خواص

بجا آورده باشی واکنون از کمال غفلت آن عهد را نشناخته عمل بموجب آن نمی تراشی وازودن همتی لبعهد عوام اکتفا نموده وبیش قدمی نموده بتعهد عهد خاص نمی ورائی فرداکه ازخواب غفلت بدر آئی عهد شکن خطاب کنند وآن عهد را بیادت دهند قوله

دلا چو پیر شدی حسن ونازکی مفروش	که این معامله در عالم شباب رود

معنے آنست که ایدل شتابی وتکبر در جمیع اوقات نامحمود است خصوصاً که پیر شدی حسن ونازکی مفروش که فروختن حسن ونازکی در عالم جوانی میرود قوله

سوادِ نامهٔ موے سیاه چون طی شد	بیاض کم نشود ور صد انتخاب رود

یعنی چون نامه موے سیاه پیچیده شد سپیدی کم نگردد واگر هر باب موے سیاه را برگزینند وسفید را برچینند یعنے جوانی چون از دست رود بصد حیله باز نگردد ونیز مصرع ثانی چنین دیده میشود که بیاض کم نشود ور صد بش خضاب رود یعنے جوانی رفته باز نے آید اگر صد بار موے سپید رنگین نماید قوله

حجاب راه توئی حافظ از میان برخیز	خوشا کسیکه درین راه بے حجاب رود

حجاب راه توئی وجودک ذنب لایقاس بها ذنب غزل

چو آفتاب می از مشرق پیاله برآید	زباغ عارض ساقی هزار لاله برآید

می شراب مراد عشق وبجهة ضیا وصفا وتخیل نور که بآفتاب تشبیه داده پیاله وجود سالک که پیاله وار در گردش حوادث است ساقی مرشد لاله فرخندگی وتازگی مراد است معنی آنست که چون آفتاب عشق بر وجود سالک طلوع کند مرشدش را هزاران هزار فرخندگی وتازگی حاصل شود ونیز چون انتشار او بر دل عارف طلوع کند ساقی ومعشوق حقیقی در تجلیات کشاده گرداند قوله

نسیم در سر گل بشکند کلاله سنبل	چو در میان چمن بوی آن کلاله برآید

نسیم باد اینجا مراد باد غیرت درسر گل بشکند اے درگل کند ومحو سازد کلاله سنبل اضافه بیانیه وسنبل گیاہ ہے است خوشبو شبیه زلف محبوبان آن کلاله اشارت بزلف محبوب حقیقی معنی آنست که چون بوے زلف آن محبوب حقیقی در چمن دل سالک رونماید باد غیرت کلاله سنبل را که عشق محبوبان مجاز است درخاک نشاند اے محو ومنعدم سازد یا نسیم بادے که از وگل بشگفد اینجا مراد هواے نفس که مزنی مجاز است گل محبوب مجاز کلاله سنبل زیب وزینت چمن وجود سالک باعتبار مشاهدات اشارت هویته محبوب معنی آنست که هواے نفس که مزنی محبت

مجاز بود چون عشق از نہاد سالک سر زند ہمان ہوائے زیب و زینت بر سرش می شکند و اور الفی میکند و تابع دل شود وجید ابن آدم مضغة اذا صلحت صلح الجسد کله و اذا فسدت فسد الجسد کله نیز گل عبارت از معشوق مجازی و کلاله سنبل عبارت از زلف سبل و کلاله سنبل در سر لب شکند یعنے محو سازد چمن مراد باغ این عالم با دل سالک بوے از کلاله بر آید معنے آنکه نفحه از نفحات صفات حقیقیه و تجلیات لاریبیه حول بمشام جان رسید اینهمه اشکال رعنا و صور و ہمیه و حالیه که ظاہرا موجود می نمایند و فی الحقیقة وجود ندارند از پیش نظر سالک منطمس و ناپدید ستوند نسیم عبارت از فیض ادست در سر گل کند چه آنجا ما سواے حق از نظر سالک از آثار فیض الہی است قوله

حکایت شب ہجران نه آن شکایت حالست	کرشمهٔ ز بیانش بصد رساله بر آید

شمه اندک رساله نسخه قوله

زگرد خوان نگون فلک مدار توقع	که بے ملالت صد غصه یک نواله بر آید

قوله گرت چو نوح نبی صبر ہست در طوفان یعنی اگر درین شدائد چرخی و سختهای فلکی صبر چون نوح توانی کرد که ہزار ایذاے قوم خود کشید بلا بگردد و کام ہزار ساله بر آید این سخ براحت مبدل گردد قوله

بسعی خود نتوان برد گوہر مقصود	خیال بود که این کار بے حواله بر آید

بسعی خود بخود گوہر مقصود وصال جانان بیحواله بے وساطت و وسیله معنی آنست که بکوشش خویش بوصل جانان نمیتوان رسید و ذوق آن حلاوت از خود نمیتوان چشید خیال بود که وصل جانان بے واسطه حاصل شود و این امید بے وسیله ہست و بمضمون کریمه فابتغوا الیه الوسیلة مانع خیال گشت و دلم از ان جست و جوست قوله

نسیم وصل تو گر بگذرد بتربت حافظ	ز خاک کالبدش صد ہزار ناله بر آید	غزل
چو رویت مہر و مه تابان نباشد	چو قدت سرو در بستان نباشد	

مہر و مه معروف و نیز محبوبان مجاز قوله

چو لعل و لولوت در حل قرمزی	دُر دریا و لعل کان نباشد

لعل کنایت از لب لولو گوہر اسرار قوله

میان خط سبزت لعل نوشین	عجب گر چشمهٔ حیوان نباشد

خط سبز اے قاله زیبائی سام تو مثل چون خانه در ولی من ملک تست و نحن علی ذالک من الشاہدین کشیدن خط چه توجیه وارد تا روے چون جاست تو دیده ام و الضحی از زمان

من بمی رود تا موے چون شب توگزیده ام وَالَّیْلِ اِذَا یَسْرِ ازدل من فراموش نمیشود هرگاه که تو عذار در خط مے آری من تُولِجُ الَّیْلَ فِی النَّهَارِ میخوانم و هرگاه که تو خط از عذار بر میداری من تولج النهار فی اللیل میخوانم بدانکه خط بر سه نوع است اول آنکه گرد لب بر می آید در روے بسبزی دارد اہل حرب نبات گویند و اہل عجم سبزه و خط سبز را فستقی خوانند و ہمچنین خط را بواسطہ لون دور آسمان گویند و مہر گیا و زنگار آئینه ؎ آخر ز قسے ز رشک بر ماه زدند ٭ بر تنگ شکر مورچگان راه زدند ٭ آئینۂ روے دوست زنگار گرفت ٭ از بسکه بر و سوختگان آه زدند ٭ قسم دوم انچه از شام سر زلف فراگوش محبوب دارد از اثر سیاہی غبار خیل زنگبار است که روے بخطه خطا دارد و سر حد حبش گرفته ؎ از نیسان که ختن بہم برآمد ز خطت ٭ گوئی زحبش سیاہی پیدا شد ٭ این قسم خط را عود سوخته و مشک گویند قسم سوم ـ انچه صحیفه عذار در دیه فروگیرد و امتیاز موے بناگوش از و نمیتوان کرد ؎ گرد شکست که بر گرد سمن بیخته ٭ یا بنفشه ہست که بر دامن گل ریخته ٭ اینقسم را عنبر و برگ شمشاد و سنبل تر و طوق عنبرین و لباس عباسی گویند ؎ سلطان رخت لباس عباسی را ٭ پوشید مگر سر خلافت دارد ٭ لعل نوشین کنایه از لبہاے معشوق چشمه حیوان آب حیات و آن چشمه ایست در ظلمات ہر که آب آن خورد بطول حیات رسید قوله

سواد کفر زلف او که دل را	بروے تو از آن ایمان نباشد

کفرے یعنے کفرے است قوله

چو فندق پسته اش خندد بحالم	چرا بادام من گریان نباشد

پسته میوه مشہور و باستعاره بر دہن معشوق اطلاق کنند بادام کنایت از چشم قوله

اگرچه ہست شیرین شعر حافظ	چو لعل خسرو خوبان نباشد

شعر در لغت بمعنے دانستن از ینجاست که در قراءة بجاے یعلمون یشعرون اگر خواند نماز رو است و در اصطلاح این فن عبارت ہست از کلامے که متکلم بقصد شعر بر وزن بحرے از بحور نوزده گانه در کتب قافیه و عروض مشروحا و مفصلا مذکور ہست آورده بشرطیکه قافیه داشته باشد پس اگر کلام مقفا موزون بے قصد متکلم واقع شود شعر نگویند و ہمچنین اگر کلام مقفی را که بحرے از بحور نباشد شعر نخوانند و شعر چند قسمست مصرع و فرد و بیت و قطعه و رباعی و مخمس و مثنوی و غزل و

قصیده و ترجیع بند و مسدس و مثمن وغیره غزل

حسب حالی ننوشتی شده ایامی چند	محرمی کو که فرستم بتو پیغامی چند

عرضداشت میکند که ایشاه سرپر حولی من گرفتار محبت جدائی را هیچ نپرسیدی که بآن افتخار کنم اگرچه داب بنده خموشی است ما اینهمه میگویم که حسب حالی الخ چون جناب رفیع الشان محبوب بدان مرتبه است که محبان کوی ارادت را درانجا بار نباشد ساران گوید قوله

مابدان مقصد اعلی نتوانیم رسید	هم مگر پیش نهد لطف شما گامی چند

یعنی مابدان مقصد عالی که کنایه از نوشتن نامه ویا دنمودن است بمنتوانم رسید مگر که لطف شما ساعل حال این شکسته مال گردیدان که وقتی که اساس شادی مهیاست طالب را باید که قدر وقت بداند و در کامرانی تقصیر نکند بناران گوید قوله

می چو از خم بسبو رفت و گل افگند نقاب	فرصت عیش نگهدار و بزن جامی چند

می شراب خم آوندی که خماران دران خمیر خمر کنند گل افگند نقاب گل ظهور نمود فرصت نوبت دادن معنی آنست که محبت ازوحدت بکثرت آمد و معشوق ازبطون بظهور آمد و نقاب مرتفع شد وقت را فرصت دان و آنرا ضائع مگذار و پیاله چند از محبت و معرفت بزن دیگر معنی آنست که عشق و محبت از باطن در وجود سالک رسید و دلش که غنچه دار سربسته بود چون گل شگفته گردید ای سالک نوبت عشق خود را نگهدار و آنچه از دست برآید برآر جامی چند نزل و مشاهدات و تجلیات را الفرج نما قوله

قند آمیخته با گل نه علاج دل ماست	بوسه چند بیامیز بدشنامی چند

قند آمیخته باگل کلمات نصیحت و لطف آمیز بوسه سخنان شوق انگیز بیامیز بدشنام مشتمل عتاب ماحصل این بیت آنست جمعی که از فضل آلهی متصف بحسن و جمال اند باید که قدر آن نعمت بدانند و از زکوة حسن و جمال خود مستحقان را از ان نعمت محروم نگردانند و بهر طائفه که مستحق چیزی باشد همان چیز را بدو دهند قوله

زاهد از کوچه رندان بسلامت بگذر	تا خرابت نکند صحبت بدنامی چند

هر کسی را باید که بکار خود مشغول باشد و بکاری که بایشان نسبت ندارد نکند تا در طریقه خود باکی درینا

عیب مے جملہ بگفتی ہنرش نیز بگو | نفی حکمت مکن از بہر دلِ عامے چند

ارباب حکمت را باید کہ خواص اشیارا کما حقہ بیان فرمایند وبنابر اغراض فاسدہ حسن پوشی نکنند قولہ

اے گدایان خرابات خدا یار شماست | چشم انعام نداریدز انعامے چند

سالکان طریق بغیر از حق سبحانہ باید کہ ہیچ چیز التفات نمایند واز ماسوی اعراض کنند قولہ

پیر میخانہ چہ خوش گفت بدردی کش خویش | کہ مگو حالِ دل سوختہ باخامے چند

پیر میخانہ کنایۃ از مرشد دردی کش مسترشد یعنے مہر سکوت بر دل وزبان نہ ورموز عشق واسرار الہی پیش ہر خس وخارے نکنند قولہ

حافظ از تاب رخ مہر فروز تو بسوخت | کامگار انظرے کن سوے ناکامے چند

رخ مہر فروز صفت رخ محبوب است غزل

حسن تو ہمیشہ در فزون باد | رویت ہمہ سال لالہ گون باد

حسن بر دو نوعست صوری ومعنوی صوری تناسب اعضاء نوزدہ گانہ موئے جبین ابرو چشم مژگان روے بینی خط خال لب دندان دہن زنخدان سینہ ساعد انگشت میان ساق زلف وزلف در ہیئت چون زنجیر ومار وسنبل تر ؎ ساعد یار من وسیم وسحر ہر سہ یکیست ؞ زلف کج مار سیہ سنبل تر ہر سہ یکیست ؞ جبین بشکل تختہ عاج ویا زمرد سبز باشد ابرو چون ہلال وتیغ باشد ؎ چو بینی تو شکلِ سر روے دوست ؞ ؎ دو تیغِ برہنہ است ابروے دوست ؞ وچشم باید چون نرگس شہلا وبادام باشد ؎ لب لعل تو یاقوتست یاقوتست مرجان را ؞ سیہ چشم تو بادام است بادام است انسان را ؞ مژگان چون تیر ؎ کرد چشم تو بہ تیر مژہ مجروح دلم ؞ روے چون شمس وقمر باشد ؎ روے تو آفتاب ودیدن آن ؞ آفت آب اندرین چشمان ؞ بینی چون الف کشیدہ وانگشت ؎ انگشت بینی است ماہ را کردہ دو نیم ؞ مابین دو عین است از نون میم بینی الف کشیدہ بر صفحہ سیم نے نے غلطم کہ از کمال اعجاز خط چون ریحان وبنفشہ باشد ؎ گرد شکست کہ بر گرد سمن بیختہ ؞ یا بنفشہ است کہ بر دامنِ گل ریختہ ؞ خال چون نقطہ ودانہ باشد ؎ بہ دانہ الیست خالت اے نور ہر دو چشم ؞ باید کہ ہوش داری زاسیبِ روزگارش ؞ لب چون نار قرمز برگ گل تر باشد ؎ چو برگ گل کہ گرد شکر آلود ؞ دہن چون ذرہ ونقطہ موہوم باشد ؎ الحق نشانِ نقشِ وجود دہانِ تو ؞ موہوم

القصہ الیست ۔ پنہان نہ آشکار دندان چون دانہ تبسم ولولو باشد ؎ تا تبسم نکنی عقل نداند ہرگز ۔ کہ تو در آب جہن لولوی لالا داری ✣ زنخدان چون ۔ وسیب باشد ؎ سیب زنخش کہ ہست روح ثانی ✣ بردست گرفتم از سر نادانی ✣ دلدار بتہدید من گفت کہ ہی ✣ جان بر کف دست می نہی نادانی ✣ گردن چون گردن آہو و شمع کافور ؎ میدانم کہ از گردن چگویم ۔ گر شمۂ ز کافور حق بگویم ✣ ساعد چون دندان عاج و بلور ۔ انگشتان چون دم قاقم و قلم ؎ بدست آوردہ رانگشتان قلمہا ✣ سینہ چون تختہ سیمین باشد شکم چون شکم سحاب و دریاے سیماب ؎ ز سینہ تا کمر دریاے سیماب ۔ ور دو پستان حباب وناف گرداب ✣ میان چون موے ؎ میانش موے بلکہ از موے نیمے ✣ در باریکی سر دار موے ہیچ قد چون شاخ نعم و نحل و شاخ گل ؎ نحل قدت کہ از چمن جان بر آمدہ ۔ شاخ گلے بصورت انسان بر آمدہ ✣ و حسن معنوی ملاحت را گویند ہمہ سال ہمیشہ لالہ سرخ رنگ قولہ

چشمے کہ نہ فتنۂ تو باشد | از گوہر اشک غرق خون باد

فتنہ عاشق قولہ

چشم تو ز بہر دلربائی | در کردن سحر ذوفنون باد

ذوفنون صاحب ہنر کامل قولہ

ہر جا کہ دلے ست در غم تو | بے صبر و قرار و بے سکون باد

سکون آرام غزل

خوش آنکسے کہ مدام از پے نظر نرود | بہر رہے کہ بخوانند بیخبر نرود

نظر بمعنے مجاز معنے آنست کہ اے خوش آنکسے کہ ہمیشہ از پے مجاز نرود و ہر چہ بینید طفل وار مدان فریفتہ نشود کہ مجاز سبب حصول مدعا است نہ مقصود بالذات و بہر راہے کہ قصاد قدر حق براند بیخبرانہ نرود و از پیش و پس بیخبر نشود و مبدا و معاد از دست ندہد و نیز معنے آنست کہ کسے پیوستہ از پے نظر میرود و ناظر تجلیات میباشد و چون تجلیات را نہایت نیست ناظر تجلیات بمشاہدہ تجلیات مشغول میماند و بذات نمیرسد بلکہ تجلیات مطلقا یکبارگی از نظر مشاہدہ او برطرف میشوند و باز میگویند کہ خواہ از پے نظر میرود ناظر تجلیات باشد خواہ قطع نظر از تجلیات نمودہ واصل ذات گردد

خوش آنکسے کہ بیخبر نرود تا پیروی انبیا و اصحاب نمودہ باشد لب شیرین قول متکلم کہ موجب فنا، عاشق است مگس کہ عاشق و طالب فنا است قولہ

زمن چو باد صبا بوے خود دریغ مدار	چرا کہ بے سر زلف توام بسر نرود

بوے کنایہ از فیض معنی چنانچہ باد صبا فیض خود ہمہ نو رستگان چمن میرساند و ہیچیک را محروم نمیگذارد تو ہم توجہ خود را از ما دریغ مدار و از محرومان مساز چرا کہ کار ما بیسر زلف تو کہ جذبۂ عشق است ہیچ نوع پیش نمیرود الجذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین ازینجاست ؎ نرود بے مدد لطف تو کار از کم و بیش ٭ ہرزہ گرد بیہودہ گرد زندہ کہ ہیچ کار ز پیشت بدین ہنر نرود ازین ہرزہ گردی ہیچ حصول کارت نشود سیاہ نامہ تر از خود کسے نمے بینم ٭ سیاہ نامہ گناہگار این بیت مبنی بخوف است و خوف از مقامات بزرگ است اِنَّمَا یَخْشَی اللّٰہَ مِنْ عِبَادِہِ الْعُلَمَاءَ قال ع راس الحکمۃ مخافۃ اللہ و خدا خائفان را ہدی و رحمۃ و علم و رضوان جمع کرد و رسہ آیت ھدی و رحمۃ للذین ھم لربھم یرھبون انما یخشی اللہ من عبادہ العلماء و رضوا عنہ ذلک لمن خشی ربہ و خشوع و خضوع و مراقبت و محاسبت و شکستگی و نزاری و زردی و عفت و ورع و تقوی اگرچہ اعمال نیک در خود معاینہ نماید باوجود اینہمہ خود را از ہمہ سیاہ نامہ تر داند قولہ

مکن بچشم حقارت نگاہ در من مست	کہ آبروے شریعت بدینقدر نرود

بدینقدر میخواری و مستی این بیت مبنی بر رجا است یعنی بنظر حقارت در من مست مبین کہ این مستی و گنہگاری ما مبطل شریعت نمیشود علمہ بمعاصینا فے الازل لا یمنعہ من ایجادنا فمعاصینا کیف تمنعہ عن تطہرنا بالعفو و الغفران یعنے در ازل بگناہ ما عالم بود کہ ما گناہ کنیم آن علم مرآفریدن را مانع نشد پس معصیت محدث کہ امروز کردہ ایم چگونہ مانع شود اورا از عفو کردن بدین نسبت ندا رلا تقنطوا من رحمۃ اللہ ہر دم بگوش جان میدہد چنانکہ در حدیث است لولم تذنبوا لجاء اللہ بقوم یذنبون فیغفر لھم یعنے اگر شما گناہ نمیکردید حق تعالے قومے دیگر آوردی تا ایشان گناہ کردندے پس بیامرزیدی ایشانرا پس اگرچہ خود را غرق دریاے عصیان بیند رشتۂ امید منقطع نگرداند کہ ؎ نا امید از رحمتش شیطان بود ٭ سواد سیاہی خال صاحب شرح گلشن راز میفرماید کہ خال اشارت بنقطۂ وحدت من حیث الخفا کہ مبدأ و منتہاے کثرت است کہ منہ بدأ و الیہ

حاشیہ: وگل اعنے گشودہ از اں مقصود نیست جمیع مرجوع اوست ۱۲ ساحل این ابیات در نسخ موجود نیست ۱۲ ساحل این ابیات در نسخ موجود نیست ۱۲ [illegible]

یرجع الامر کلہ و مناسبت سیما ظاہر است چہ بواسطہ سیاہی مشابہت ہویت وغیبت کہ از ادراک
وشعور اغیار محجب ومخفی است کہ لایری اللہ الا اللہ ولا یعرف اللہ غیر اللہ ونیز اشارۃ بوحدت
حقیقت است زیراکہ نقطہ خال بسبب ظلمۃ یا نقطہ ذات کہ مقام استفاء شعور وظہور ادراک است
مناسبت دارد چہ نفی شعوری وعدم ظہور وادراک معبر بہ ظلمت میگردد چنانچہ تجلی ظہوری معبر بنور
میشود وصاحب طارقہ گفتہ کہ خال عبارت از ظلمت معصیت کہ میان انوار طاعات بود چون نیک
اندک بود خال گویند وسبب زینت شمرند وشیخ جمالی گفتہ کہ خال عبارت از نقطہ روح انسانیست
مکارم اخلاق بزرگ خلقہا عالم دگرے سراسر فضل واحسان ہستی کہ ان اللہ لذو فضل علی الناس
دفاے عہد عہدے کہ حق تعالے در ازل کردہ کہ الحال شمار ابتلاے میفرستم آنجا بردید وغم
مدارید ہر وقت مرا طلب کنید باشما ایم نحن اقرب الیہ من حبل الورید از خاطرت بدر نرود فراموش
نکنی واین نہ مقتضی فراموشی آنجنابست بلکہ اظہار یاددہی وشیفتگی خود است صاحب الغرض
مجنون سرو قامتی آنمحبوبی سیم وزر اخلاص وصدق قولہ

بتاج ہدہدم از رہ مبر کہ باز سفید	زکبر از پئے ہر صید مختصر نرود

این خطاب بمقلد الست تاج ہدہد ظاہر آرائی از رہ مبر گمراہ مساز باز سفید طالب کامل
زکبر از عظم شان وبزرگی کہ دارد صید مختصر درویشان مقلد ظاہر آرایان زمجلس سخن
بدر نرود غیر برین اطلاع نیابد غزل

خستگانرا چو طلب باشد وقوت نبود	گر تو بیداد کنی شرط مروت نبود

یعنی اگر خستگان تیر محبت کہ در طلب دامنگیر وقت شان گردیدہ وسراسیمہ وار در بادیہ طلب
میگردند وہیچ قوتے ندارند کہ بدان در خلوت خاصش باریابند بیداد کنی اے بوصل خود نرسانی
وبداغ ہجران بسوزی از مقتضاے مروت بسے بعید است کہ آنہا بطلب تو از خانمان
ہجور ونفور ند قولہ ما جفا از تو نہ بینیم ما روا دار نسبت جفا بتو ہستم تو ہم خود بپسندی ؛
تو روا میداری انچہ در مذہب پیران طریقت نبود ؛ یعنی جفا قولہ

خیرہ آن دیدہ کہ آبش نبرد گریۂ عشق	تیرہ آن دل کہ درو نور مودت نبود

خیرہ آن دیدہ یعنی تاریک باد آن چشم کہ آبش نبرد نابینا نکند تیرہ آن دل تیرہ باد قولہ

تاکہ افسون بکشد جادوی چشم تو مرا	نور در سوختن شمع محبت نبود

افسون معروف اینجا کنایہ از نگاہ جادو چشم اضافہ بیانیہ چشم ساحر مراد از چشم ذات ہ ہست چشم اینجا یعنے لفقد ذات ؛ کوعیان بنیہ وجود کائنات شمع مودت اضافہ بیانیہ معنی اینست کہ تا لطف وتفضل تو شامل حال عاشقان نمیگردد عشق عاشقان ومحبت محبان اثرے نمیدہد ونورے نمے بخشد قولہ

ہر کہ آئینۂ صافی نشد از زنگ ہوا	دیدہ اش قابل رخسارۂ حکمت نبود

آئینہ کنایہ از دل زنگ ہوا ہوائے نفسانی وظلام بشری حکمت معرفت قولہ

بیخبر

چون چنین نیک ز سر رشتہ خود باخبرم	آن مبادا کہ مددگاری فرصت نبود

چو چنین نیک یعنے باحسن وجہ سر رشتہ معاملہ کار باخبرم ہشیارم ان مبادا کہ مددگاری فرصت نبود آن مبادا کہ فرصت وقت دست ندہد وحصول مطلب نانمودہ رخت رحلت ازین جہان فانی بر بندم قولہ

دولت

دولت از مرغ ہمایون طلب وسایۂ او	زانکہ با زاغ وزغن شہپر ہمت نبود

مرغ ہمایون کنایہ از ہما ومراد ازان عارف کامل سایہ او طفیل وتوجہ او زاغ وزغن درویشان مقلد وظاہر آرایان شہپر ہمت اضافہ بیانیہ قولہ

چون طہارت نبود کعبہ وبتخانہ یکیست	نبود خیر دران خانہ کہ عصمت نبود

طہارت عشق کعبہ مراد اسلام وبتخانہ مراد کفر عصمت پاکی از ما سوی اللہ قولہ

گر مدد خواستم از پیر مغان عیب مکن	شیخ ما گفت کہ در صومعہ ہمت نبود

عیب مکن خطاب بزاہدان مرا نیست در صومعہ ہمت نبود درویشان مقلد وزاہدان مرائی لایق ہمت واستعانت نیستند قولہ

حافظا علم وادب ورز کہ در مجلس شاہ	ہر کرا نیست ادب لایق صحبت نبود

علم اینجا مراد عشق است ہ علم نبود غیر علم عاشقی ادب عجز وانکسار شاہ کنایہ از محبوب صحبت قرب ووصل غزل

خوش است خلوت اگر یار یار من باشد	کہ من بسوزم واو شمع انجمن باشد

خلوت بدانکہ بنا رسلوک راہ دین بر خلوت است و ہمگی انبیاء و اولیاء در بدایت
گزیدہ اند قالت عائشۃ رض کان رسول اللہ ﷺ فی جبل حرا اسبوعا و اسبوعا و موسے را چون
استحقاق کلام بی واسطہ کرامت میکردند برائے خلوت فرمود کہ اِذْ وَاعَدْنَا مُوسَیٰ اَرْبَعِیْنَ لَیْلَۃً و
عدد اربعین را خاصیتے است در استکمال چیزہا کہ ہیچ عدد را نیست ان خلق احدکم یجمع فی بطن
امہ اربعین یوما نطفۃ ثم یکون علقۃ مثل ذلک ثم یکون مضغۃ مثل ذلک دیگر
خمرت طینۃ آدم بیدی اربعین صباحا دیگر من اخلص للہ اربعین صباحا ظہرت له
ینابیع الحکمۃ من قلبہ علی لسانہ و اربعینات را شرائط بسیار است اما انچہ ضرورست ہشت است
اول تنہائی دویم پیوستہ بر وضو بودن سیوم مداومت ذکر لا الہ الا اللہ چہارم مداومت بر نفی
پنجم صوم دوام ششم دوام سکوت ہفتم مراقبہ دوام ہشتم ترک اعتراض ہم بر خدا و ہم بر شیخ ہر چہ از غیب
بدو رسد از قبض و بسط و رنج و راحت و کشادگی و بستگی راضی شود و بر قول و فعل و حال شیخ اعتراض
نکند و چون در خلوت شدائد بسیار است گوید خلوت بسیار خوش است اما بشرطیکہ یار یار ما باشد
اے مشاہدۂ او مونس و رفیق ما باشد و من پروانہ وار بر شمع جمال او خود را فدا سازم و او شمع آسا
راحت افزائے این دل غمدیدہ و روشن ساز کلبۂ محنت ما باشد قولہ

من آن نگین سلیمان بہیچ نستانم ۔۔۔ کہ گاہ گاہ برو دست اہرمن باشد

نگین سلیمان کنایہ از دنیا کہ موجب مطیع بودن خلق است گویند کہ چون دنیا پیدا شد ہم در عالم
موجود شد ابلیس مرا درا بوسہ داد و شاد شد کہ مرا عمدہ وسائل فریب شد معنے آنست کہ من دنیا
را ہیچ خریدار نیم و چیز او را بچیزے نستانم از آن کہ وسیلہ فریب شیطان است و سرمایہ غرور و حرمان
و قصہ گم شدن انگشتری سلیمان و نشستن اہرمن بر کرسی بجائے سلیمان ؑ و باز یافتن آن نگین سلیمان
و بر تخت سلطنت نشستن بطور قدیم نزد مفسران مضمون این آیۃ مستفاد میگردد وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَیْمَانَ
وَاَلْقَیْنَا عَلٰی کُرْسِیِّہٖ جَسَدًا ثُمَّ اَنَابَ اما صاحب مدارک التنزیل گوید از جملۂ اباطیل یہود است و رسول اللہ
ہیچ حدیثے درین باب نفرمودہ قولہ

روا مدار خدایا کہ در حریم وصال ۔۔۔ رقیب محرم و حرمان نصیب من باشد

حریم وصال ہنگام موت رقیب محرم شیطان کہ حاجب در خلوتسرا است یعنی اے بار خدایا

روا دار این مباش که در مقام عشق و محبت رقیب که شیطان است محرم ما گردد و ما بفریب او از دوست وصال او محروم مانیم ونیز از رقیب که مدعی را گویند مراد زاہد است که منکر عاشقان است یعنی اے بار خدایا روا مدار که زاہد بسبب زہد در حریم وصال رسد ومحرم گردد و ما بسبب فتور وقصور که رو دہد محروم مانیم که جاے دیگر گفته ع ترسم که صرفۂ نبرد روز بازخواست ❊ نان حلال شیخ ز آب حرام ما قوله

ہماے گو مفگن سایۂ شرف ہرگز	دران دیار که طوطی کم از زغن باشد

یعنے ہماے معرفة ایزد نامتناہی ہرگز پرواز نکناد بر دلے که پیش او طوطی عشق کم از زغن باشد ویا آنکه روے بہی بیناو آن شہر که در آنجا عاشقان وعارفان کمتر از مقلدان ومرائیان باشند وقدر وقیمت کسے در انجا نباشد قوله

بیان شوق چه حاجت که حال آتش دل	توان شناخت ز سوزے که در سخن باشد

آتش دل عشق یعنے اظہار شوق واشتیاق وسوز ودرد محتاج بیان نیست چراکه سوز دل عاشق از سوز سخن او معلوم توان نمود قوله

ہواے کوے تو از سر نمیرود مارا	غریب را دل آواره در وطن باشد

ہواے محبت غریب مسافر عاشق که از شہر اطلاق به تقید افتاده وطن اشارت بکوے قرب وعالم اطلاق قوله

بسان سوسن اگر ده زبان شود حافظ	چو غنچه پیش تواش مُہر بر دہن باشد

بسان مانند مہر بر دہن باشد اے گنگ باشد غزل

این غزل در نعت است

خسروا گوے فلک در خم چوگان تو باد	ساحتِ روے زمین عرصه میدان تو باد

خسرو نام یکخسرو نام پرویز وہر بادشاه را گویند گوے فلک اضافة بیانیه خم کجی چوگان چوبیست کژ که بدان گوے بازند ساحت میدان وکشایش عرصه کشادگی قوله

زلفِ خاتونِ ظفر شیفتۂ پرچم تست	دیدۂ فتح ابد عاشقِ جولان تو باد

زلف خاتون ظفر ہمون ظفر اضافة بیانیه شیفته مشتاق پرچم موے بن ماده گاو کوہی که بر علم بندند فتح ابد فتح مدام قوله

ایکه انشاءِ عطارد صفتِ کوکبِ تست	عقلِ کل چاکرِ طغراکشِ دیوانِ تو باد

عطارد ستاره ایست مدبر فلک منسوب عقل کل جبرئیل ع قوله

جلوهٔ طائر طوبیٰ قد چون سرو تو شد ... غیرتِ خلد برین ساحتِ ایوانِ تو باد

طائر طوبے ملائکہ یعنے چون تو منظور سوا کنان علوی شده ساحت میدان قوله

نہ بہ تنہا حیوانات و نباتات و جماد ... ہر چہ در عالمِ امر ست بفرمانِ تو باد

ہر چہ در عالم امر ست ہر چہ در زیر کن آمده است قوله

همہ آفاق گرفت و همہ اطراف کشاد ... صیتِ خلقِ تو کہ پیوستہ نگہبان تو باد

صیت آوازه نگہبان رفیق گویند کہ ہر پیغمبرے ہنگام ایذا رسانی قوم خود را عذاب خواست چنانچہ نوح ع گفت رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْاَرْضِ مِنَ الْكَافِرِيْنَ دَيَّارًا و محمد ع ہنگام شکستن دندان فرمود اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِيْ اِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ و خلق وے از تحریر و تقریر بیرون است اِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيْمٍ نقلست روزے شخصے پیش علی ع آمد گفت کہ خلق رسول ع بیان کن فرمود بشرطیکہ تو نعمتہای حق بیان کنی آن شخص گفت نعمتہاے حق تعالے لا تعد و لا تحصر است کما قال اللہ وَاِنْ تَعُدُّوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا چگونہ بیان کنم گفت کہ حق تعالے نعمت دنیا را قلیل گفتہ کہ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيْلٌ تو ار بیان کردن قلیل عاجزی من عظیم را چگونہ بیان کنم کقولہ تعالی اِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيْمٍ قوله

حافظِ خستہ باخلاص ثنا خوانِ تو شد ... لطفِ عامِ تو شفا بخش ثنا خوان تو باد

اخلاص صفتے است نیکو کہ حق تعالے بدان امر فرموده کہ وَاعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ و عمل بنده کہ از اخلاص عاری باشد قدر جوی ندارد ؎ گرت بیخ اخلاص در بوم نیست ٭ ازین در کسے چون تو محروم نیست ٭ و اخلاص آنست کہ عمل صالح کنی و از خدا ئتعالی ثواب نہ طلبی و نہ خواہی کہ ترا بآن یاد کنند و از برائے آن ترا بزرگ دارند من اخلص للہ اربعین صباحا ظہرت لہ ینابیع الحکمۃ غزل

خوش آمد گل وزان خوشتر نباشد ... کہ در دستت بجز ساغر نباشد

گل کنایہ از بہار است کہ اوان گل ست و نیز ایام جوانی و مشاہده ساغر پیالہ شراب قوله

زمانِ خوشدلی دریاب دریاب ... کہ دائم در صدف گوہر نباشد

یعنے زمان خوشدلی کہ اوان مشاہدات است دریاب اے مشاہده و تفرج آن مشغول شو کہ این وقت مدام دست نمیدہد چنانچہ خود گفتہ ؎ در دور باده یک دو قدح درکش و برو ٭ یعنی طمع مدار

وصال دوام را قوله

غنیمت دان و مے خور در گلستان	کہ گل تا ہفتۂ دیگر نباشد

غنیمت دان این ایام بہار و یا ہنگام جوانی و یا آوان مشاہدہ را غنیمت دان، خور در گلستان
درین دنیا مے نوشی کہ عشقبازیست مشغول شو کہ گل تا ہفتہ دیگر نباشد این اوان گل و موسم
جوانی و مشاہدہ را بقائے نیست قوله

عجب راہیست راہِ عشق کانجا	کسے سر برکند کش سر نباشد

کانجا براہ عشق سر برکند سر بر آرد کش سر نباشد کہ از سر گذشتہ باشد قوله

ایا پُر لعل کردہ جام زرین	بجشا بر کسے کش زر نباشد

ایا اشارہ بمرشد یعنے اے مرشد ما چون جام زرین خود را کہ کنایہ از دل صفا است پر از مے معرفت
و محبت داری قطرہ ازان برلب تشنگانِ بادیہ ہجران کہ مفلس و بینوا اند و آن کنایہ از خود است بر این
مرشد بموجب لاترد السائل و ان کان کافرا فرمود انچہ در بیت آیندہ است قوله

زمن بشنو دل اندر شاہدے بند	کہ حسنش بستۂ زیور نباشد

یعنے سخن ما را بگوش جان بشنو و خود را بستہ کمند معشوقی دار کہ حسن او موقوف علیہ زیور نباشد یعنی
بعشق محبوب حقیقی چون توجہ مرشد بمی محبت لاینناہی معزز و مکرم گردید بموجب احسن کما احسن
الیک شیخ را کہ قبل ازین ناصح خواجہ بود ترغیب مید ہد و ہدایت میکند قوله

بیا اے شیخ در خمخانۂ ما	شرابے خور کہ در کوثر نباشد

شیخ خطاب بزاہد از روے استہزا چنانچہ شیخ پاکدامن یعنے اے شیخ بوعدہ شراب طہور گرفتار
این زہد خشک تا کے مانی بیا در خمخانہ ما کہ مشرب عشق است و شرابے خور کہ در کوثر نباشد قوله

بشو اوراق اگر ہمدرس مائی	کہ علم عشق در دفتر نباشد

یعنے اے عاشق اگر ہمطریق مائی ترک این علم ظاہری نما کہ بجز قیل و قالے بیش نیست ؎
علم رسمی سربسر قیل است و قال ؛ نہ ازو کیفیتے حاصل نہ حال ؛ چرا کہ علم عشق معرا از بیان است
کہ از مواہب است نہ از کسب ؎ قلم بشکن سیاہی ریز کاغذ سوز دم درکش ؛ حسن این قصۂ عشق است
در دفتر نمے گنجد قوله

شراب بے خمارم دہ خدایا | کہ با او ہیچ دردِ سر نباشد

ہر شرابے کہ ہست خواہ شراب صوری خواہ عشق صوری آخر الامر خمار رنج و اندوہ ندامت دلیے دارد الا شراب معنوی کہ محبت لا یتناہی است شاعران گوید شراب بیخمار عشق حقیقی خمار غم و الم قولہ

بنام ایزد بتے شیرین لبم ہست | کہ در بتخانۂ آزر نباشد

بنام ایزد قسم بخدا بت شیرین لب معشوق حقیقی یا مرشد کامل تبخانہ آزر دنیا کہ پر از نقش و نگار صور تہا است قولہ

بتاجِ عالم آرایش کہ خورشید | چنین زیبندۂ افسر نباشد

بتاج ما قسمیہ عالم آرا صفت تاج است قولہ

کسے گیرد خطا در نظمِ حافظ | کہ ہیچش لطف در گوہر نباشد

کہ ہیچش لطف در گوہر نباشد کہ ہیچ ہر سے وقابلیتے در ذات او نباشد یعنی نے ہنر اصلی باشد صاحب جواہر الاسرار فرمودہ کہ ازان روزے کہ سخوران درین عالم فانی نزول نمودہ اند ہیچکس را چنین سخن اتفاق نیفتادہ و نخواہد افتاد چنانچہ حافظ را و اللہ علی کل شئی قدیر غزل

دیدی ایدل کہ غمِ یار دگر بار چہ کرد | چون بشد دلبر و با یار وفادار چہ کرد

این غزل مبنی بحالت قبض است چون چگونہ بشد برفت مخفی گشت دلبر تجلی یار وفادار کنایۃ از خود قولہ

وائے ازان نرگس جادو کہ چہ بازی انگیخت | وائے ازان مست کہ با مردمِ ہشیار چہ کرد

وائے ازان نرگس جادو افسوس کہ آن چشم جادوانہ محبوب چہ بازی انگیخت کہ بیک نگاہ آشنا دل ما ربود و باز رو در نقاب کرد و ما را گرفتار انواع غموم و ہموم نمود مست تجلی ذاتی و محبوب مردم ہشیار کنایۃ از خود چہ کرد گشت و ہیچ مدارا نکرد قولہ

اشکِ من رنگِ شفق یافت زبیمہری یار | طالعِ بے شفقت بین کہ درین کار چہ کرد

یعنی لسبب بیمہری و بیوفائی و جدائی آن محبوب اشکِ من ملون برنگ خون گردید درین کار درین عشقبازی و جدائی قولہ

برقے از پردۂ لیلی بدرخشید سحر | وہ کہ با خرمنِ مجنونِ دل افگار چہ کرد

برق تجلی لیلی معشوق خرمن وجود مجنون دل او کار کنایہ از خود چہ کرد یعنی بسوخت حاصل این بیت آنکہ چون در ابتدا تجلی از تجلیات آن محبوب بر ما ظہور کرد والہ و فریفتہ آن گردیدہ سرگردان این بادیہ خونخوار گردیدم صوفی خود بین درویش مقلد و منکر طاعن قولہ

ساقیا جام میم دہ کہ نگارندۂ غیب	نیست معلوم کہ در پردۂ اسرار چہ کرد

نگارندہ غیب حق تعالیٰ در پردہ اسرار روز ازل و نصیب قولہ

آنکہ بر نقش زد این دائرہ مینائی	کس ندانست کہ در گردش پرکار چہ کرد

بر نقش زد پیدا کرد دائرہ مینائی آسمان و مراد از تمام مصرع حق تعالےٰ گردش پرکار ہنگام نوشتن قلم بر لوح قولہ

برق عشق آتش غم در دل حافظ زد و سوخت	یار دیرینہ بہ بینید کہ با یار چہ کرد

سوخت بفنا رسانید یار دیرینہ کنایہ از حق تعالےٰ باعتبار صحبت عالم اطلاق یا یار کنایہ از خود۔

غزل

دل از من بردو رو از من نہان کرد	خدارا تا کے این بازی توان کرد

بازی کنایہ از رو نمودن و باز اخفا شدن و این طریقہ ہم معشوقان صوریست آشکارا و معشوق حقیقی کہ مشاہدۃ الابرار بین التجلی والاستتار قولہ

سحر تنہا نیم در قصد جان بود	خیالش لطفہاے بیکران کرد

سحر مراد بدایۃ حال در قصد جان بود باعتبار ریاضت شاقہ و اخفا خیال مراد مشاہدہ و چون مشاہدہ را ثبات نیست بخیال نسبت داد قولہ

چرا چون لالہ خونین دل نباشم	کہ با من نرگس او سرگران کرد

نرگس کنایہ از چشم و مراد از چشم ذات ہست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ہ کو عیان بنید وجود کائنات ÷ سرگران کرد ناز و اعراض و بے نیازی اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ کجا گویم بلکہ گویم با این درد دلسوز با این اندوہ و غم والم طبیعت معشوق و محمد و مرشد قولہ

بدان سان سوخت چون شمعم کہ بر من	صراحی گریہ و بربط فغان کرد

سان مانند صراحی عاشق کہ مملو از مے عشق است بربط مشتاق کہ بربط وار بفغان است

لہ جگر کو در دا این لفظ یا بند یا فوت شدہ ۱۲

لہ و اتفاق این نسخہ کلام شریف است ۱۲

یعنی مرا شمع وار بمنزل بسوخت هر عاشقے که مراد بیدہ هر شعلہ که نظر برمن انداخت اشکہا از چشم جاری کرد و آواز فریاد بر داشت قوله

صبا گر چاره داری وقت وقتست	که درد اشتیاقم قصد جان کرد

صبا کنایه از جذبہ صلبیہ و مرشد چاره داری علاجے میتوانی وقت وقتست وقت علاج است

میان مهربانان کے توان گفت	که یار من چنین گفت و چنان کرد

که یار ما چنین گفت و چنان کرد این بیت مقتضی آنست که زشت ترین عاشق آنست که از معشوق شکایت کند زیرا که عاشق را شکایت چه گذر کل فعل من الظریف ظریف و فعل المحبوب محبوب قوله

عدو با جان حافظ آن نه کردے	که تیر چشم آن ابرو کمان کرد

تیر چشم نگاه تیر د مراد تجلی جلالی و صفات قهری ابرو کمان معشوق غزل

دست در حلقهٔ آن زلف دوتا نتوان کرد	تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد

یعنی دست در حلقه آن زلف دوتا که عبارت از جذبہ عشق ستیتوان زد که این هیچ کاریست آسان تا هر بوالهوسے دست بدان توان زد چنانچه خود گفته ؎ خیال زلف تو پختن نه کار خامان هست ؎ که زیر سلسله رفتن طریق عیاریست ؎ و معشوقان در ابتدا لطف و مهربانی و وعده برائے دلربائی عاشق در کار مے آرند تا که واله آن گردیده گرفتار دام محبت گردد ؎ مهربانیهاے لیلی کرد مجنون را خراب ؎ ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود ؎ و چون دیدند که گرفتار دام محبت گردید اعراض و بے نیازی میکنند بنا بران گوید تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد زیرا که در عدم بقا هر دو برابر اند قوله آنچه سعی است من اندر طلبت بنمودم بموجب والذین جاهدوا فینا الخ از سعی و جهد که ما نسبت داشت همه بجا آوردم قوله این قدر هست که تغییر قضا نتوان کرد لیکن بموجب لا رادّ لقضائه تغییر قضا نمیتوان نمود رضینا لقضاء الله قوله

دامن دوست بصد خون دل افتاد بدست	بفسونیکه کند خصم رها نتوان کرد

دامن دوست کنایه از عشق است که واسطه کشیدن دوست است بخود خون دل محنت و مشقت افتاد بدست حاصل گردید و بدست آمد فسون دشمنی در هر خندگی رها نتوان کرد ترک نتوان نمود قوله

نسبت دوست بهر بیسر و پا نتوان کرد	عارضش را بمثل ماه فلک نتوان خواند

عارض رخسارہ مراد ازان ذات وجمال الٰہی ہر بیسر وپا اشارۃ بماہ چون حق تعالے از تشبیہ وتمثیل منزہ ومبرا است وآنانکہ تشبیہ دادہ اند از غلبہ اشتیاق خود خواستند کہ بیان کنند لا جرم تشبیہ دادند پس ایشان معذور اند قولہ

چہ محل جامۂ جان را کہ قبا نتوان کرد	سرو بالای من آندم کہ در آید بسماع

سرو بالاے معشوق در آید بسماع در شوق درقص چہ محل یعنے البتہ وبے اختیار جامۂ جان اضافۂ بیانیہ قبا چاک اے فدا

روز و شب عربدہ با خلق خدا نتوان کرد	غیرتم کشت کہ محبوب جہانی لیکن

محبوب جہانے ہمہ کس طالب وعاشق تواند عربدہ جنگ قولہ

کہ در آئینہ نظر جز بصفا نتوان کرد	نظر پاک تواند رخ جانان دیدن

نظر پاک از آلایش بشریہ وہواے نفسانیہ بباید تا تجلی جمال مطلق در مرایاء موجودات ملاحظہ کند قولہ

حل این نکتہ بدین فکر خطا نتوان کرد	مشکل خویش نہ در حوصلۂ دانش ماست

خویش یعنی ما حوصلۂ دانش احاطۂ فکر یعنے رفع این مشکلہا وغموم وہموم کہ دامنگیر وقت ما گردیدہ بتدبیر دانش ما نیست این نکتہ مراد عشق کہ العشق نقطۃ فکر خطا کنایہ از تدابیر باطلہ قولہ

طاعت غیر تو در مذہب ما نتوان کرد	بجز ابروے تو محراب دل حافظ نیست

اے محبوب من دل حافظ را غیر از ابروے تو کہ مشاہدۂ جمال تست محرابے نیست کہ متوجہ او شود بخلاف دیگران کہ متوجہ بمحراب سنگین اند چرا کہ قبلۂ عاشقان جمال محبوب است وملتفت بغیر جمال دوست شدن کفر عاشقان است غزل

پنہان خورید بادہ کہ تکفیر میکنند	دانی کہ چنگ وعود چہ تقریر میکنند

چنگ وعود نام سازہا تقریر بیان معنے آنست کہ ہیچ میدانی کہ عاشقان کامل چہ میفرمایند کہ بادہ سخنان عشق ومحبت را علی رؤس الخلائق اظہار میکنند کہ این مشتی جاہلان عالم نام از کم حوصلگی طاقت دریافت آن ندارند وخفاش وار شعاع آن پرواز نمیتوانند کرد وبتکفیر عاشقان برمیخیزند ونیز عشق نہان ورزید تا از شعار شرع برہنہ نمانید قولہ

ناموس عشق و رونق عشاق میبرند	عیب جوان و سرزنش پیر میکنند

این جاہلان عالم بنام نکوهش عشق میکنند و در مذمت عاشقان میکوشند و در عشق ورزی عیب جوان و سرزنش پیر میکنند قوله

گویند رمز عشق مگوئید و مشنوید	مشکل حکایتیست که تقریر میکنند

وآن عاشقان کامل و مشتاقان واصل میفرمایند که اسرار عشق و حقایق محبت مگوئید و مشنوید واین بسا مشکل است چه لطیفه که در دل است چون سر برکند چون نهفته ماند قوله

ما از برون در شده مغرور صد فریب	تا خود درون پرده چه تقریر میکنند

برون در بظاہر آرائی قوله

تشویش وقت پیر مغان میدهند باز	این سالکان نگر که چه با پیر میکنند

پیر مغان کنایه از خود مسد هند ضمیر بمقلدان قوله

صد ملک دل به نیم نظر میتوان خرید	خوبان درین معامله تقصیر میکنند

درین معامله اشارة به نیم نگاه کردن و صد ملک رو خریدن تقصیر کوتاهی قوله

فی الجمله اعتماد مکن بر ثبات دهر	کین کارخانه ایست که تغییر میکنند

ثبات قیام کارخانه خانه که دران کار کنند این کارخانه اشارت بدهر قوله

قومی بجد و جهد نهادند وصل دوست	قومی دگر حواله بتقدیر میکنند

اشکال این بیت آنست که جد و جهد هم بتقدیر است پس بمقابل گردانیدن آن بتقدیر چه معنی دارد جواب آنست که روندگان این راه بر دو قسم اند بعضی انواع ریاضات می کنند و نتائج آنرا می طلبند و می یابند و کار میسر میشود و بعضی فضلی اند که جز فضل خدا هیچ نمی بینند و توفیق طاعت هم از فضل او می بینند و عمل را نمی بینند با وجود آنکه عمل را ترک نمیکنند این طائفه زود تر بمقصود میرسد پس در مصراع اول مذکور حالة روندگان اول و در دوم مذکور حالت روندگان دوم قوله

جز سیم قلب هیچ نشد حاصل و هنوز	باطل درین خیال که اکسیر میکنند

سیم قلب اعمال ریائی اکسیر دوای کیمیا قوله

می خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب	چون نیک بنگری همه تزویر میکنند

یعنے اے حافظ مے عشق و محبت بنوش چون بنور نگاہ کنی شیخ و مفتی و محتسب و حافظ ہمہ و مئے می نوشند
بظاہر صلاح و تقوی می ورزد بباطن غل و غش چنانچہ گفتہ ؎ واعظان کین جلوہ بر محراب و منبر میکنند

غزل

در نظر بازی من بے بصران حیرانند | من چنینم کہ نمودم دگر ایشان دانند

نظر بازی عشقبازی و حسن پرستی بے بصران کنایہ از علماء و اہل ظواہر کہ چشم باطنی ایشان نابینا در فواتح میگویند جمعے میگویند کہ دانش منحصر در علوم رسمیہ است کلا انہم عن ربہم یومئذ لمحجوبون و ابن عباس گوید اگر تفسیر آیۃ ھو الذی خلق سبع سموات ومن الارض مثلھن بگویم شما مرا سنگسار کنید و جنید گفتہ کہ لایبلغ احد درج الحقیقۃ حتے لیشہد فیہ الف صدیق بانہ زندیق و امام غزالی در احیا نقل میکند از بعضے عرفا کہ سبب پنہان شدن ابدال از چشم اکثر مردم آنست کہ ایشان طاقۃ علماے وقت ندارند برائے آنکہ این علما نفس الامر جاہلان اند و نزد جاہلان علما اند قولہ

عاقلان نقطۂ پرکار وجود اند ولے | عشق داند کہ درین دائرہ سرگردانند

پرکار قلم آہنین کہ بدان دائرہ کشند و نقطہ کہ دردن دائرہ میشود اے عاقلان کہ اہل ظواہر اند نقطہ محبوس پرکار وجود اند اے گرفتار بشریت اند چہ از نظربازی ما عاشقان دریابند کہ درین دائرہ عشق سرگردانند عہد من بالب شیرین دہنان بست خدا من ہمہ ضان کوے جہالت و زاہدان خود کار جزین نمیگویم کہ عشق و محبت ما با شیرین لبان از لیست نہ امروزی و ہمیشہ با خود مے گویم کہ قولہ

لاف عشق و گلہ از یار زہے لاف دروغ | عشقبازان چنین مستحق ہجران اند

اے لاف عشق زدن و باز زبان بشکوہ و شکایت کشادن لعنت برین لاف دروغ ای اینچنین کذابان لایق آنند کہ در آتش ہجران باید سوخت قولہ

وصف خورشید بشب پرہ اعمی نرسد | کہ درین آئینہ صاحب نظران حیرانند

این شب پرگان اعمی کہ اہل ظواہر اند چون از نور خورشید حقیقی بے بہرہ اند و طاقت دیدن ندارند چہ دریابند و چہ سخن در وصف آن رانند بلکہ درین آئینہ کہ ذات محبوب حقیقی

عارفان باسہ حیرانند وکما حقہ در نمی یابند کما قال م ماعرفناک حق معرفتک ولا احصے ثناء علیک است کما اثنیت علی نفسک قولہ

مگرم چشم سیاہ تو بیاموزد کار — ورنہ مستوری و مستی ہمہ کس نتوانند

چشم مراد نور ذات وسیاہ باعتبار ستر یعنی مگر مرا نور ذات رہنمای نماید والتفات تو مرا از ماسوا سیر دارد وگرنہ عاشقی ومعشوقی کار ہر کسے نیست قولہ

گر شوند آگہ از اندیشۂ ما مغبچگان — بعد ازین خرقۂ صوفی بگرو نستانند

اندیشہ روے ریا چراکہ درین راہ یکرنگی میباید مغبچگان عاشقان معنے این مصرع انست اگر عاشقان از وماتم وتبارنج مافے الضمیر ما واقف گردند خرقہ صوفی عشق چنانچہ تقوی لباس متقیان ولباس التقوی وصوفی کنایۃ از خود بگرو نستانند وقعے واعتبارے نگیرند قولہ

گر بشر ہنگہ ارواح برد بوے تو باد — عقل وجان گوہر ہستی بہ نثار افشانند

یعنے اگر جذبۂ علیہ تو بوے ترا با ذوق عشق ومحبت ترا بمشام جان ما رساند عقل وجان گوہر ہستی خود را یا دنیا وما فیہا را نثار او سازند قولہ

جلوہ گاہ رخ او دیدہ من تنہا نیست — ماہ وخورشید ہمین آئینہ می گردانند

نہ تنہا منم کہ در وادی طلب افتادہ ام صد ہزاران ہمچو من سرگشتۂ اوبند ماہ وخورشید ہمین آئینہ میگردانند یعنے ماہ وخورشید شب وروز مانند آئینہ داران آئینہ خود میگردانند وخواہند کہ متوجہ بایشان شونی قولہ

زاہد ار رندی حافظ نکند فہم مراد — دیو بگریزد ازان قوم کہ قرآن خوانند

یعنے اگر زاہد در نیابد کہ مراد ما ازین عشقبازی چیست واز ما تنفر نماید عجب نیست کہ او دیو است وسراسر مکر وریو من حافظ ودیوان از قرآن خوانان میگریزند غزل

دوستان دختر رز توبہ ز مستوری کرد — شد سوے محتسب وکار بدستوری کرد (ابجر)

این غزل ہنگام بسط است دختر رز شراب مراد محبت محتسب کنایۃ از عقل دستوری اذن یعنے اے دوستان عشق ومحبت کہ چند روز از من مستور گشتہ بود وتجلیات مشاہدات کہ منقطع شدہ بود اکنون سر از دریچہ ظہور برآورد وسوے عقل رفت وگفت کہ بر دمن از حضرت حق

دستوری گرفته آمده ام تو چکار داری قوله

تا نگویند حریفان که چرا دوری کرد	آمد از پرده بمجلس عرقش پاک کنید

از پرده اختفا بدیوانگاه اظہار برآمد وعرقے برآورده چنانچه بر روے سختی دیدگان ومحنت کشیدگان از خجالت وحیا بظہور آید وانیجا کنایه از آثار وعلامات سختیہاے فراق باشد که ہنگام دوستان از عرض طلوع مے آید ظاہر باشد عرق اورا پاک کنید اے استمالت او کنید واطاعت نمائید وعاجزی ورزید تا حاسدان نگویند که چرا دوری کرد اے بخطاب وعتاب پیش نیاید دیگر معنے آنست که آن دختر رز که از پرده برآمد وبه مجلس درآمد علامات سختیہاے فراق اورا برطرف سازند وباظہار آن نپردازند تا حاسدان از مقام طعنه نباشد وخبردار نباشند واز شماتت حاسدان اتباع است توان دیجعل لکم نورا تمشون به ویغفر لکم والله غفور رحیم لئلا یعلم اہل الکتاب ان لا یقدرون علے شیٔ من فضل الله

دختر مست چنین دعوی زمستوری کرد	جاے آنست که در عقد صلاحش گیرند

عقد گره یعنے جاے آنست که دختر را در عقد نکاح درآورند وجان پیش بہا را درکابینش دہند ودر جلوه جمال او خود را فانی سازند وہستی باقی خود برطرازند من بعد مستوری نکنند ومحتجب نشود قوله

راه مستانه زد وچاره مخموری کرد	مژدگانے بده ایدل که دگر مطرب عشق

مطرب عشق مرشد واضافه بیانیه راه سرود راه مستانه زد سرود عشق بسرائید مخموری غم واندوه قوله

مرغ خوشخوان طرب از برگ گل سوری کرد	نشگفته گل طبعم ز نسیمش بشگفت

نشگفته گل طبعم یعنے گل طبع من که نشگفته بود وغنچه کردار منقبض بود زنسیمش بشگفت از نسیم توجه آن مطرب عشق شگفته شد مرغ خوشخوان (بلبل) عبارت از خود برگ گل سوری کنایه از تجلیات قوله

آنچه با خرقه صوفی مے انگوری کرد	نه بہفت آب که رنگش بصد آتش نرود

رنگش ضمیر شین برے انگوری که در مصرع آینده گوید خرقه صوفی کنایه از خود مے انگوری عشق ومحبت قوله

عرض ومال ودل ودین در سر مغروری کرد	حافظ افتادگی از دست مده زانکه حسود

افتادگی عجز وشکستگی حسود ابلیس عرض بکسر اخیر بستانید وبفتح انچه مردم را از دنیا دی

پیش انتہ مغروری تمر غزل

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند | واندران ظلمت شب آبحیاتم دادند

دوش شب گذشته دادان ناصیه غصه طعام درگلو ماندن وکنایه از اندوه وخون جگر خوردن وہجران لب بردن ظلمت تاریکی آبحیات چشمه ایست درظلمت ہرکه آن آب خورد بطول حیات بهره قوله

بیخود از شعشعهٔ پرتو ذاتم کردند | باده از جام تجلی بصفاتم دادند

شعشعه روشنی پرتو روشنی وعکس ہر چیزے مراد فیض باده شراب مراد مستی تجلی روشنائی دراصطلاح این طائفه عبارت از آنچه ظاہر شود بر قلب از انوار وآن چند قسم است تجلی شہودی وآثاری وافعالی وصفاتی وذاتی والوہی ومعنوی ووجدانی قہری اما تجلی صفاتی آنست که حق الصفات سبعه ذاتیه که قدرت وحیوة وعلم واراده وسمع وبصر وکلام دگاه تجلی صفاتی بنور سیاه نماید یعنے حق را متمثل بنور سیاه بیند قوله

چه مبارک سحرے بود وچه فرخنده شبے | آن شب قدر که این تازه براتم دادند

آن شب قدر ست عزیز ومکرم قوله

من اگر کامروا گشتم وخوشدل چه عجب | مستحق بودم واینها بزکوتم دادند

کامروا صاحب مقصد زکوة شیخ شرف الدین یحیےٰ منیری نوشته در مکتوبات خود که زکوة بر مذہب فقہا از دویست درم بعد گذشتن سال پنجدرم وبر مذہب فقراء درحال بر دویست باید داد وجان بشکرانه برسر آن باید نہاد عین القضاة ہمدانی در تمہیدات آورده که از زکوة فطرة الاسلام طائفه که مال دارند خود زکوة بر ایشان واجب آمد اما نمیدانم که الصدقات للفقراء والمساکین چیست باید دانست که ایشانرا علم آخرتی باشد که لاکنز انفع من العلم از ان کنز علم ورزق که ایشانرا دہند ومن رزقناه منا رزقا حسنا قرابتان ومحبان ومریدان را از ان زکوتے ونصیبے دہند که العلم لایحل منعه آن بقدر حوصله خلق نثار کنند واین آیة را کار بندند که ومما رزقناہم ینفقون خلق را از معرفت کسب کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف نصیبے دہند وہم صحبتان را اما عامه خلق را از دعا ایشان وبرکت ایشان از بلاہا ورنجہا خلاصی بوده ودر روز قیامت نیز زکوة رحمت خدا نثار کنند ہر یکے ہفتاد ہزار محجوب ومستحق عقوبت را از اہل بہشت گردانند وکنت کنزا مخفیا

مراد گنج رحمت است کہ کتب رحمت علی النفس الرحمۃ قولہ

ہاتف آن روز بمن مژدہ این دولت داد	کہ بدان جور و جفا صبر و ثباتم دادند

ہاتف فرشتہ جور و جفا رنج و تصدیع قولہ

بحیات ابد آن روز رسانید مرا	خط آزادگی از خوف مماتم دادند

حیات ابدی زندگی جاویدان بقا بحق خوف ممات ترس مرگ و موت دو نوع است صوری و معنوی صوری بیرون آمدن جان از جسم و معنوی دوری از محبوب و جدائی از معشوق قولہ

بعد ازین روے من و آئینۂ حسن نگار	کہ درانجا خبر از جلوۂ ذاتم دادند

بعد ازین الحال آئینہ وصف جمال کنایہ از عشق است قولہ

کیمیائیست عجب بندگی پیر مغان	خاک او گشتم و چندین درجاتم دادند

پیر مغان عاشق کامل قولہ

عاشق آندم کہ بدام سر زلف تو فتاد	گفت کز بند غم و غصہ نجاتم دادند

بند قید سر زلف جذبہ عشق قولہ

این ہمہ شہد و شکر کز سخنم میریزند	اجر صبریست کزان شاخ نباتم دادند

شہد و شکر لطائف و ظرائف و حقایق و معارف شاخ نبات قلم و نیز نام معشوقہ قولہ

ہمت حافظ و انفاس سحرخیزان بود	کہ ز بند غم ایام نجاتم دادند

معنی این بیت آنست کہ سبب خلاص من ازین غموم و ہموم توجہ خاطر عاطر درویشان بود غزل

دوش دیدم کہ ملائک در میخانہ زدند	گل آدم بسرشتند و بہ پیمانہ زدند

دوش عالم غیب میخانہ لاہوت نیز عالم عشق ے عالم عشق اے پسر میخانہ الست معنے آنست کہ عارف میگوید کہ در عالم روحانیت عالم غیب را مشاہدہ میکردم کہ ملائکہ بواسطہ تجرد و نورانیت ذاتی و لطافت اصلی کہ داشتند خود را افضل دانستہ طالب آن شدند کہ شراب محبت و معرفت از عالم لاہوت کہ ذاتست در ظرف استعداد ایشان ریزند و ایشانرا مظہر جامعہ گویند قَالُوٓا اَتَجۡعَلُ فِيۡهَا مَنۡ يُّفۡسِدُ فِيۡهَا وَيَسۡفِكُ الدِّمَآءَ ۚ وَنَحۡنُ نُسَبِّحُ بِحَمۡدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ و چون فی نفس الامر استعداد آن مظہر نداشتند در طلب بر ایشان مسدود گشت قَالَ اِنِّىۡۤ اَعۡلَمُ مَا لَا تَعۡلَمُوۡنَ اگرچہ بواسطہ

لطافت و نورانیت گمان بردید که مظهر جامع و صاحب اجتماعی مائیم اما میدانیم که در شما این استعداد نیست که شما جز یکجهت ندارید قابل این مظهری او باشد که جامع لطافت و کثافت بود او متحمل بار امانت باشد پس آدم را آفرید خمرت طینة ادم بیدی اربعین صباحا و شراب محبت به پیاله بر خاک آدم ریختند و اورا مظهر جامع گردانیدند و متحمل بار امانت گردید **قوله**

ساکنان حرم ستر عفاف ملکوت		با من راه نشین بادهٔ مستانه زدند

کنت کنزا مخفیا و مراد ازین مصراع تمام ذات واجب الوجود راه نشین مسافر کنایه از خود بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابری سبیل که هیچ چیز دلبستگی ندارد - یعنی آنست که حق تعالی من راه نشین را بخصوص عنایت و کرم خود کرد و مرا از من نجات داده محبوبیت و محبت پرداخته **قوله**

آسمان بار امانت نتوانست کشید		قرعهٔ فال بنام من دیوانه زدند

امانت انا عرضنا الامانة **قوله**

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه		چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

هفتاد و دو ملت قال ع ستفترق امتی علی ثلث وسبعین فرقة کلهم فی النار الا واحدة وهی ما انا علیه و اصحابی یعنی درین هفتاد و دو ملت بنظر قضا و قدر بنگر تا همه را در زیر حکم قضا مغلوب دانسته معذور داری از جهت آنکه قضا و ازلی بآن متعلق گشته که اینها حقیقت را نه بینند و چون حقیقت را ندیدند سر و دو افسانه که نا بینا است سرگردند راه زدن راه گرفتن **قوله**

شکر ایزد که میان من و او صلح فتاد		حوریان رقص کنان ساغر شکرانه زدند

منه الحمد و المنة که بنوشیدن شراب عشق از اشتغال و التفات بما سوا محبوب بگذشتم و صرف محبت گردیده ام و او بلطف و محبت با ما پیش آمد ساکنان سموات ازینحالة در وجد آمدند **قوله** آتش آن نیست که بر شعله او خندد شمع یعنی آتش آن نیست که در شمع من بینی آتش آن ست که در خرمن پروانه زدند آتش آن است که در سینه عاشق افروخته اند **قوله**

ما بصد خرمن پندار زره چون نرویم		چون ره آدم بیدار بیک دانه زدند

پندار عجب آدم بیدار آدم که خلیفة الرحمان بود و از وساوس شیطانی و نفسانی و آفتکار بود **قوله**

کس چو حافظ نکشید از رخ اندیشه نقاب		تا سر زلف عروسان سخن شانه زدند

ارا رقت که کشیاد سخن کو سده

شانه زدن آراسته کردن این بیت مبشر است بران که صاحب جواهر الاسرار نوشته که ازان روزے که سخنوران درین عالم فانی نزدل نموده هیچکس را اینچنین سخن اتفاق نیفتاده ونخواهد افتاد درینطور چنانچه حافظ را والله علی کل شیٔ قدیر **غزل**

دلبر برفت و دلشدگان را خبر نکرد	یاد حریف شهر رفیق سفر نکرد

دلبر معشوق که دلها ء عشاق بحسن وکرشمه می برد دلشدگان عاشقان که دلهاء شان از دست رفته حریف شهر کنایه از خود همچنین رفیق سفر **قوله**

یا بخت من طریق مروت فرو گذاشت	یا او بشاهراه حقیقت گذر نکرد

یا بخت من طریقه بیمروتی را کار فرموده از ما معرض گشت وروه در نقاب گردید شاهراه راه فراخ وشاهراه حقیقت تیمار داری وتفقد غریبان آن جوان دلاور مرشد جوان باعتبار اصحاب الجنة جرد مرد و دلاور باعتبار اختیار طریق که بس مخوف وخطرناک گوشه نشینان عاشقان که از ماسوی محبوب گوشه گرفته اند **قوله**

گفتم مگر بگریه دلش مهربان کنم	در سنگ خاره قطرهٔ باران اثر نکرد

مگر بمعنے شک آید وبمعنی تعیین وتمنی هم آید یعنے گفتم که شاید دل او بگریه مهربان شود گریه نمودم لیکن در دل محبوب که سنگخاره است گریه ما که قطره باران است موثر نگردید **قوله**

در حیرتم که بهر چه شد همدم رقیب	خرمهره هیچکس چو قرین گهر نکرد

بهر چه شد اشاره بمحبوب همدم محب وموافق قرین مصاحب **قوله** - شوخی نگر که مرغ دلم سودای خام عاشق اضافه بیانیه وخام از نجهة که انصرام آن از کسے میشود معنی بیت آنست که شوخی مرغ دل ما ابین باآنکه بال وپر او بآتش عشق سوخته شد ترک عشق نکرد **قوله**

هر کس که دید روے تو بوسید چشم من	کارے که کرد دیدهٔ من بے بصر نکرد

هر کس که وید بندامین هردو این بیت لفظ برای آنکه مقدر است و بے بصر نکرد ای بے نابینائی نکرده بل از روی کمال بینائی **غزل**

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد	عشق پیدا شد و آتش بهمه عالم زد

یعنے روز میثاق روشنی حسن تو از هویت دم زد عشق که اعلے ترین مرتبه محبت است در وجود آمد محبوبیت پیدا گشت وآتش بهمه عالم زد یعنے اے محبوب من روز ازل پرتو حسن تو از تجلی جمالی ظاهر گردید

ھ درین دل درغم فرو ... ۱۱۵۵

ھ والله اعلم ...

ھ این ...

واراں تجلی عشق رو بظہور آورد وآتش حود دہمہ عالم زد لیے حودرا ہمہ عالمیان ظاہر ساخت

جلوہ کرد رخت دید ملک عشق ندشت	عین آتش شدہ زین غیرت وبرآدم زد

اے محبوب من رخ تو کہ تجلی عشق است از عکس خطا بعرصہ ظہور درآمد و برعالمیاں ظاہر و باہر ساخت بطرملائکہ چون بیائی عشق ندناستند ازان اعراض کردند وآں تجلی عشق ازیں غیرت سراسر آتش گردید و برآدم زد ایں بیت تلمیح بآیہ انا عرضنا الامانۃ قولہ

عقل میخواست کزین شعلہ چراغ افروزد	برق غیرت بدرخشید وجہان برہم زد

حق تعالے عشق را بر ہمہ اشیا گزید عقل را ازین رشک آمد سالک ازیں بیخبر سید برق غیرت عشق جہان یعنے جہان عقل قولہ

مدعی خواست کہ آید بتماشا گہ راز	دست غیب آمد وبرسینۂ نامحرم زد

مدعی ابلیس تماشا گہ راز دل آدم کہ محل اسرار بود نقل است کہ ابلیس بار روزے گرد شہرستان وجود آدم افتاد خواست تا تفحص حدود جہات شہر وجود کند ابلیس انگشتے بر کالبد آدم زد صدائے برآمد ہمچوں کوزہ مجاہدہ پختہ باشد اہل تحقیق گویند کہ آن صدا از دست بیگانہ بود چون ابلیس آن آواز شنید روسوے اتباع خود کرد وگفت عم مخورید خلق مجوفست مخلوقست بیان تہی مستلزم نقصان اے یاران من شما یکساعت توقف کنید تا در باطن او درایم ومنافذ او راہ بینم آنگاہ شمارا از حقیقت کار آگاہ گردانم این بگفت ودر باطن او درآمد عرصہ دید لبس آراستہ مخزینہ بنقود ہر دو کون پیراستہ ہرچہ در عالم آفاق بود در حقہ قالب آدم یافت ابلیس در شہرستان وجود آدم سیر میکرد تا بقصر دل بستہ وحقہ سربستہ دل رسید ہر چند جہد کرد تا در قبہ دل آدم درآید راہ نیافت بلکہ دست قدرت پیدا شد و بر سینہ ابلیس زد و بد ساخت چون ابلیس از جوف آدم بیرون آمد وگفت سیر شہرستاں این جوف آسانست اما خزینۂ الیست استوار مملو از جواہر اسرار ہر چند اہتمام نمود گرہی ازین سربستہ نکشود قولہ

دیگران قرعۂ قسمت ہمہ برعیش زدند	دل غمدیدہ ما بود کہ ہم برغم زد

یعنے ہمہ قرعہا ر قسمت خودرا بر عیش زدہ تن آسانی گزیدند واز حمل بار امانت متنفر گردیدند دل غمدیدہ ما بود کہ از کمال نادانی وستم ایں بار امانت را بر داشت و قرعہ قسمت خودرا بر غم زدہ

داز بردا اشت آن ہیچ دم نزد کما قال انا عرضنا الخ قوله

جان علوی ہوس چاہ زنخدان تو داشت	دست در حلقه آن زلف خم اندر خم زد

نزد صوفیه حق تعالے را تعینات و مراتب تنزلات است بعضے را مراتب الٰہیه گویند چنانچه لاہوت وجبروت لاہوت عبارت از ذات حق بحیثیت که معلومیت او بذات خویش نه بعلمے زائد بر ذات و جبروت مراد از صور علمیه با سماء الٰہی و بعضے را مراتب کونیه مینامند چنانچه عالم ملکوت و شہادت پس از چاه زنخدان مرتبه الوہیت یا تجلی واحد القہاری مراد باشد از انکه استیلاء ہر یک ازان در مہالک وجود سالک است و ہر واحد بصفة من المار کل شئ حی موصوف است که سالک را بمرتبه لقا بعد الفنا میرساند و لاہوت را بمعنی حیات سازی در جمیع ممکنات باب نسبت تمام است زلف خم اندر خم یقین عارف که وجود عارف باشد باعتبار جمعیت اسماء جمالیه و جلالیه غزل

در ازل ہر کو بفیض دولت ارزانی بود	تا ابد جام مرادش ہمدم جانی بود

دولت کنایه از عشق ارزانی بود سزاوار بود یعنے ہر که حصول عشق از ازل نموده ہمدم رفیق و ہمراه قوله

من ہمان ساعت که از مے خواستم شد توبه کار	گفتم این شاخ ار دہد بارے پشیمانی بود

توبه کار توبه کننده این شاخ کنایت بتوبه از مے قوله

خود گرفتم کافگنم سجاده چون سوسن بر آب	ہمچو گل بر خرقه ہم رنگ مسلمانی بود

فرض کردم که ہمچو سوسن سجاده بر آب افگنم یعنے در زہد بجائے باشم که مدام بر سجاده نشسته باشم یا انکه بسبب زہد بدرجه رسم که بر روے آب روم چه حاصل مسلمانی ہمانوقت میسر آید که مانند گل وجود غرق رنگ میگردد اے غرق مے عشق گردم قوله

خوش بود خلوت ہم اے صوفی و لیکن گر درو	باده ریحانی و معشوق ریحانی بود

باده ریحان شراب خوشبو معشوق ریحانی معشوق سبز رنگ و فرحت بخش قوله

مجلس انس و بہار و بحث عشق اندر میان	جام مے نگرفتن از جانان گرانجانی بود

انس

مجلس انس صحبت مرشد بہار جوانی بحث عشق حقائق و معارف جام مے نگرفتن از جانان حصول نتائج معشوق نمودن گران جانی سبے نصیبی قوله

خلوت ما را فروغ از عکس جام باده باد	زانکه کنج اہل دل باید که نورانی بود

فروغ روشنی شمع روے یار اضافه بیانیه جام کنایه روے محبوب و بیر عشق از ذکر سبب اراده مسبب اہل دل عاشق **قوله**

ہمت عالی طلب جام مرصع گو مباش	رند را آب عنب یاقوت رمانی بود

ہمتے عالی طلب ان اﷲ یحب المعالی الہم جام مرصع دل صفا رند کنایت از عاشق آب عنب شراب انگوری رمانی برنگ انار اسے سرخ **قوله**

گرچه بے ساماں نماید کار ما سہلش مبین	کاندرین کشور گدائی رشک سلطانی بود

ساماں ساز و زیب کنایه از حشمت سہلش مبین بنظر حقارت بسوی کار ما منگر اندرین کشور اشارت بعشق **قوله**

نیکنامی خواہی ایدل با بدان صحبت مدار	خودپسندی جان من برہان نادانی بود

نیکنامی عاشقی بدان کنایه از مردمان عشق این مصرع موافق این بیت ؎ ما استقبال نشیں و جہہ عاشقی گرین ہر کہ نیست عاشق بکدم مستوقرین خودپرستی رہ ریائی خودبینی برہان دلیل **قوله**

دی عزیزی گفت حافظ میخورد پنہان شراب	اے عزیز من گناہ آن بہ که پنہانی شود

پنہانی مخفی و پوشیدہ ؎ گناہ کردن پنہان بہ از عبادت فاش **غزل**

دمے با غم بسر بردن جہان یکسر نمی ارزد	بمی بفروش دلق ما کزین بہتر نمی ارزد

یعنے الست دنیا که جاے عبوست نہ مقام فرح و سرور و مکان محن و الم است نہ سرائے عیش و حضور اگر صد سال اوقات بعشرت گذرانید که عاقبت کنگرہ قصر حیات بسنگ اجل خلل پذیرفتہ چہ خوش گفتہ دمے با غم بسر بردن الوسے کنایه از عشق دلق کنایه از وجود **قوله**

بکوے میفروشانش بجامی برنمیگیرند	زہے سجادہ تقوی که یک ساغر نمی ارزد

میفروشان عاشقان و ضمیر شیں بر دلق زہد و سجادہ که در مصرع آیندہ است بجامی درنمیگیرند عوض آن زہد جاےتہ نسد بند **قوله**

رقیبم سرزنشہا کرد کزاین باب رخ برتاب	چہ افتاد این سر ما را که خاک در نمی ارزد

رقیبم سرزنشہا کرد خواجہ از نا ساعدی بخت تیرہ شکایت کردہ است بدین وتیرہ که رقیبم سرزنشہا کرد این باب اشارت بدر معشوق چہ افتاد چہ واقع شد و چہ حالست که خاک در نمی ارزد

ببرد دے ارزد

سرع ارزاں لہ
[illegible]

گر قیمت این ندارد که بر خاک در گنارند قوله

شکوه تاج سلطانی که بیم جان درو درجست	کلاهی دلکش ست اما بترک سر نمی ارزد

شکوه تاج سلطانی مناصب دنیا و عز و جاه کلاہیے دلکشست بغایت شیرین و دلفریبست قال عم الدنیا حلو خضر بترک سر سئے ارزد اما نزد عاقل قیمت آن ندارد که در بدل ان ترک سر کنند قوله

بس آسان مینمود اول غم دریا بسود در	غلط گفتم که یک طوفان بصد گوہر نمی ارزد

دریا کنایه از عشق در کنایه از محبوب یک غمے ازان که بمنزلہ طوفان است حاصل آنکه سالہاے دراز در بحر امل بکشتی عمل نشستم و مہار قطار رخت ہوا و ہوس مانند تجار سرگردان با میدسود فراوان در بیابان خوف و خطر گشتم و بعد از حصول مشقت بسیار که کشیدم میگویم بس آسان مینمود الخ قوله

بشو این نقش دلبندی که در بازار یکرنگی	ملمعہاے گوناگون مے احمر نمی ارزد

نقش دلبندی ریا و سالوس بازار یکرنگی مقام عشق و وحدت ملمعہاے گوناگون لباس زاہدان و اشکال صور وہمیه و خیالیه نمایشہاے ملمعات که می نماید و فے الحقیقة نیستند مے احمر مستی مطلق و محبت خالص یعنے این ریا و سالوس دور کن که در بازار وحدت عشاق ان اشکال وہمیه و صور خیالیه محبت خالص و مستی مطلق نمی ارزد قوله برو گنج قناعت جو بگنج عافیت بنشین برادہ حق از گنج و رنج راضی باش و تنگ دل مباش که یکدم تنگدل بودن بحر و بر نمی ارزد تنگدلی یک دم بعوض بحر و بر نباید خرید قوله تر آن به که روے خود ز مشتاقان بپوشانی خطاب بمحبوب است که اے شاه سر ریطافت تر آن بهتر است که از مشتاقان رو در نقاب کشوی که شادی جہانگیری غم لشکر نمی ارزد کر شادی سلطنت را مناسب آن نیست که لشکر را گرفتار غم دارد قوله

دنیا ر و یار مردم را مقید میکند لیکن	چه جای پارس کین محنت جهان یکسر نمی ارزد

دیار و یار وجود باعتبار ظہور نور حقیقی قوله

چو حافظ در قناعت کوش و از دنیای دون بگذر	که یک جو منت دونان بصد من زر نمی ارزد

در قناعت کوش او بحاصل راضی باش دونان دنیاداران و اہل ظواہر بصد من زر کنایه از فروصفای ظاہری غزل

دلم نے جمالش صفائے ندارد	چو بیگانه کاشنائے ندارد

یعنی بے مشاہده جمال محبوبان من چون بیگانه الیست که در شہر دیار و ہیچ آشنای نداشته باشد اے خوار و بے وقر قوله

قماش دل پاک عشاق مسکین	بیازار حسنش بہائے ندارد

دیار و یار وجود باعتبار ظہور نور حقیقی (margin notes partially legible)

تماشش بسم متاع خانهٔ اے رخت قوله

دلا جام و ساقی گلرخ طلب کن		که چون گل زمانه بقاے ندارد	

جام کنایه از روے و نیز شراب از ذکر سبب وارادهٔ سبب مراد عشق ساقی گل رخ معشوق پیر مرشد که چون گل زمانه بقاے ندارد یعنے زمانه مانند گل بے لقا است که بیش از دو سه روز نهاید قوله

همه چیز دارد دلارام لیکن		دریغا که با ما وفاے ندارد	

با ما وفاے ندارد بتفقد حال ما نمے پردازد قوله

اگرچه دلم رفت لیکن غمش نیست		بجز آن خم زلف جاے ندارد	

خم زلف جذبهٔ عشق قوله

چو ماهست روشن که بے مهر رویش		دل و جان حافظ صفاے ندارد	

رویش ضمیر محبوب درین بیت تقلیب است یعنے دل و جان حافظ اگرچه همچو ماه روشن است اما بے آفتاب روے او هیچ ضیاے ندارد که نور القمر مستفاد من نور الشمس غزل

دلم جز مهر مه رویان طریقے بر نمیگیرد		ز هر در مید هم پندش ولیکن در نمیگیرد	

مهر مه رویان عشق محبوبان هر در بهر نوع و بهر قسم در نمیگیرد اثر نمیکند قوله

خدارا اے نصیحت گو حدیث از خط ساقی گو		که نقشے در خیال ما ازین خوشتر نمیگیرد	

خدارا بواسطهٔ خدا خط ساقی جمال با کمال محبوب چه کمال جمال بخط است ازین کنایه بخط ساقی قوله

صراحی میکشم پنهان و مردم دفتر انگارند		عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد	

صراحی میکشم پنهان عشق پنهان مے ورزم مردم دفتر انگارند مردمان زهد و پارسائی خیال میکنند این زرق اشارهٔ بمضمون مصرع اول عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد و اگر آتش مکر و فریب در دفتر پارسای نمیگیرد و زهد و ریا نمی سوزد عجب است قوله

سخن در احتیاج ما و استغناے معشوق است		چه سود افسونگری اے دل که در دلبر نمیگیرد	

اشارهٔ بمضمون والله الغنی وانتم الفقراء افسونگری تملق کنایه از زهد و ریاست نمیگیرد اثر نمیکند و مقبول خاطر وے نمیشود قوله

من از پیر مغان دیدم کرامتهاے مردانه		که این دلق ریاے را بجامے بر نمیگیرد	

این دلق ریائی وجود موہوم وطاعت ریائی پیر شیفروشان مرشد وضمیر شین بردلق ریائی بجای درنمیگیرد وعوض آن جامے نمیدہد زنگ فائدہ وخوشی وحیات وشیرینی کار ازین اشارۃ بیادہ پیر مغان مرشد کامل ہمتہاے مردانہ عالی ہمتی دلق گدائی وجود موہوم وزہد وریائی. بیک جو برنمیگیرد بجوے نمیخرد ازان رو بواسطہ آن یاران عاشقان صفا صدق واخلاص مے لعل کنایت ازمے محبت وعشق قولہ

نصیحت کم کن ومارا بقرباد وف نے بخش	کہ غیر از راستی نقشے درین جوہر نمیگیرد

راستی صدق درین جوہر اشارۃ بمے لعل یعنے عاشقانرا درعشق تو صدق واخلاص ازانست کہ غیر از صدق درعشق پیش رفت نمیشود قولہ

چہ خوش صید دلم کردی بنازم چشم مستت را	کہ کس مرغان وحشی را ازین خوشتر نمیگیرد

معنے آنست کہ مناخرت بچشم مست تو کہ مشاہدہ جمال تو میکنم کہ دل مرا بچہ وبہ نیکو صید کردہ اے اے بیک نگاہ بدام عشق درآوردہ کہ ہیچکس مرغان وحشی را باین طرز در دام نمے آرد قولہ

سر وچشمی باین خوبی تو گوئی چشم از وبر بہ	بروکین وعظ بے معنی مراد رسر نمیگیرد

تو گوئی خطاب بواعظ کین وعظ - اشارۃ بترک دیدن محبوب قولہ

نصیحتگوی رندانرا کہ با حکم قضا جنگست	دلش بس تنگ می بینم مگر ساغر نمیگیرد

رندان عاشقان باحکم قضا جنگست چرا کہ غیر از نوشتہ ازلی از ہیچکس بوجود نمی آید پس تنگ حوصلہ قولہ

من این آئینہ را روزے بدست آرم سکندر وار	اگر میگیرد این آتش زمانی ور نمیگیرد

آئینہ در اصل بردو نوعست یکے آہنین مدور کہ سر تراشان دارند وان وضع سکندر است دوم آئینہ طلسم چون سکندر سکندریہ بنا کرد در حد فرنگ کنارہ دریا برائے دفع شر فرنگیان منارہ بنا کرد وآئینہ حکمت وطلسم ساختہ ارسطو بران نہاد ودیدبانان نصب کرد تا خیر وشر استعداد آمدن فرنگیان مفہوم شد دیدبانان غفلت را بخود راہ دادند سہ بار فرنگیان بمعاقصہ اہل سکندر را غافل فرو گرفتند وسکندریہ راخراب کردند وآن آئینہ را درمیان دریا انداختند چون سکندر از گشت جہان مراجعت نمود اسکندریہ را باز بنا کرد وارسطو حکیمے ساخت آئینہ غریق اند قعر دریا برجہید وبر سر منارہ نشست پس فرنگیان

ت ع کتاب ہذا نمبر ۔۔۔ ازجانب کتبخانہ ۔۔۔

بارخالب لت مدید من ابراہیستاہی۔ اینجا مراد از آئینہ دل مصفا یعنے من سکندروار این آئینہ دل را آن زمان بدست آرم کہ این آتش عشق زمانے درو اثر مے کند مشکل اینست کہ اگر این آتش عشق افروختہ میشود زمانے توقف و استعانت نمیکند قولہ

حدارا رحمے ای منعم کہ درویش سرکویت		درے دیگر نمیداند رہے دیگر نمی گیرد	

خدارا بواسطہ خدا اے منعم اشارہ محبوب درویش سرکویت کنایۃ از خود درے دیگر نمیداند رہے دیگر نمے گیرد حیراز در تو درے نمیداند وسواے راہ عشق تو راہے نمے شناسد قولہ

باین شعر تر و شیرین ز شاہنشہ عجب دارم		کہ سرتا پاے حافظ را چرا در زر نمیگیرد	

شعر تر شعرے را گویند کہ درو ہیچ گرفتگی و تقید نباشد من جمع الصنائع شیرین فصیح ملیح غزل

دلے کہ غیب نمالیست جام جم دارد		ز خاتمے کہ دمے گم شود چہ غم دارد	

غیب نمالیست مصفا است و صاحب مشاہدہ است جام جم دارد مطلع بر مغیبات بمنزلہ جام جم و آن پیالہ بود ساختہ جمشید کہ حکما مراد ساختہ بودند و راز ہفت فلک درو مشاہدہ کردی خاتم کنایۃ از یاد محبوب دمے گم شود سہو نماید معنے مصرع ثانی آنکہ از یاد محبوب در وقتے از اوقات کہ باز ماند چہ غم چہ یاد مر غائب راست و صاحب مشاہدہ را مشاہدہ عین یاد است قولہ

بخط و خال گدایان مدہ خزینہ دل		بدست شاہ وشے دہ کہ محترم دارد	

خط و خال حسن و جمال گدایان محبوبان مجازی مدہ خزینہ دل دلبستگی مہاشاہ وشے یعنے المحبوبی کہ محترم دارد بحرمت دل تو کوشد قولہ

مراد دل ز کہ جویم کہ نیست دلداری		کہ جلوۂ نظر و شیوۂ کرم دارد	

دلداری اینچنین دلداری جلوہ نظر و شیوہ کرم دارد ہم صاحب جمال باشد و ہم صاحب کرم قولہ

دلم کہ لاف تجرد زدی کنون صد شغل		ببوے زلف تو با باد صبحدم دارد	

شغل کار و تعلق باد صبحدم جذبہ و مرشد قولہ

نہ ہر درخت تحمل کند جفاے خزان		غلام ہمت سروم کہ این قدم دارد	

ہر درخت ہر عاشق و سالک خزان شدائد و بلیات سرو عاشق کامل این قدم اشارہ بتحمل جفاے خزان قولہ

(حاشیہ: [illegible])

رسید موسم آن کز طرب چو نرگس مست | نهد بپاے قدح ہر کہ شش درم دارد

موسم آن کنایہ از ایام بہار نہد بپاے قدح یعنے قدح بر دارد کذا فی مؤید الفضلا ہر کہ شش درم دارد اگرچہ اندک مال دارد آنہم مصروف مے سازد قولہ

زراز بہاے می اکنون چو گل دریغ مدار | کہ عقل کل بصدت عیب متہم دارد

یعنے از وسعت و قدرت انچہ داری الحال در عشقبازی مصروف دار چنانچہ گل در ایام بہاری شگفد و تمامی زر را کہ زردی میان گل است بیرون می آرد و ظاہر میسازد و پوشیدہ نمیدارد و الا نہ عقل کل کہ عقل کامل است یا مرشد بصد عیب ترا متہم میسازد قولہ

ز سر غیب کس آگاہ نیست قصہ مخوان | کدام محرم دل رہ درین حرم دارد

ز سر غیب عاقبت کار کس آگاہ نیست کسے علے ندارد قصہ مخوان گفتگو مکن محرم دل صفا دل رہ درین حرم دارد حرم اشارۃ بوقوف عاقبت کار

ز جیب خرقہ حافظ چہ طرف بتوان بست | کہ ما صمد طلبیدیم و او صنم دارد

طرف بتوان بست امید توان داشت صمد اسم حق مراد عشق کہ اسم ذاتی حق است صنم مراد ہواے نفسانیہ غزل

دی پیر مے فروش کہ ذکرش بخیر باد | گفتا شراب نوش و غم دل ببر زیاد

دی زمانہ گذشتہ پیر مے فروش محمد علیہ السلام شراب نوش بعشق کوش قولہ

گفتم بباد مید ہدم بادہ ننگ و نام | گفتا قبول کن سخن و ہرچہ بادا باد

یعنے بادۂ عشق ننگ و نام من برباد مید ہد و رسواے عالم مے سازد قولہ

سود و زیان و مایہ چو خواہد شدن ز دست | از بہر این معاملہ غمگین مباش و شاد

سود و زیان مایہ نیکنامی و بدنامی زندگی چہ خواہد شدن ز دست آخر الامر فتنی ست این معاملہ گفتن نیک و بد قولہ

بادت بدست باشد اگر دل نہی بہیچ | در معرضے کہ تخت سلیمان رود بباد

بادت بدست باشد بیحاصل و لا نفع گر دل نہی بہیچ بدنیا و تعلقات او راضی و مائل باشی در معرضے در جاے سلیمان پسر داؤد پیغمبر بادشاہ تمام ملک و انس و جن از شرق تا غرب و از جنوب تا شمال و بساط سہ فرسخ در سہ فرسخ بگسترانیدی و پرندگان در ہوا بر در پر بافتندے کہ یک ذرہ شعاع آفتاب بر ایشان نیفتادی و باد آن بساط را یکماہہ راہ بامداد و مثلہ شبانگاہ بردے کما قال اللہ غدوہا شہر و رواحہا شہر قولہ

نے بے خار گل نباشد و بے نیش نوش ہم | تدبیر چیست وضع جہان انچنین فتاد

بے خار گل نباشد نے لفظ راحت نباشد نے بے نیش نوش نے الم آرام وضع جہان انچنین فتاد طریق زمان بدین نہج است

پرکن زبادہ جام دمادم بہوش ہوش	بشنو ازو حکایت جمشید و کیقباد

جام کنایہ از دل جمشید و کیقباد نام بادشاہان عالی قدر مراد از عرفا کامل قوله

در آرزوے آنکہ رسد دل براحتے	جان در درون سینہ غم عشق او نہاد

در آرزوے آنکہ بواسطہ آنکہ رسد دل براحتے دل حصول راحت نماید جان در درون سینہ غم عشق رانہاد جان اختیار عشق کرد قوله

حافظ گرت زپند حکیمان ملالت است	کوتہ کنیم قصہ کہ عمرت دراز باد

حکیمان عارفان وناصحان غزل

دل من بدور رویت زچمن فراغ دارد	کہ سرو پاے بندست وچو لالہ داغ دارد

بدور رویت بسبب مشاہدہ تو چمن معروف ودنیا ساتی محبوب من دل من بسبب مشاہدہ روی تو یا عشق تو احتیاج چمن ندارد دستان لالہ ونسرین نیست زیراکہ چون سرو مقید بعشق است وچون لالہ داغدار محبت است نقلست کہ رابعہ بصری رد از آمد نزاویہ وکمیع خلوت گزیدہ بود ودر مشاہدہ معشوق مشغول چون ایام بہار رسید خادمی در آمد کہ یا رابعہ ایام بہار است بدر آئی تا مشاہدہ صنع صانع نمائی گفت تو درون آئی تا مشاہدہ صانع نمائی کسے راکہ بمشاہدہ صانع کار است بمصنوع چہ کار است قوله

سرما فرو نیارد بکمان ابروے کس	کہ درون گوشہ گیران زجہان فراغ دارد

یعنے اے محبوب من بدولت محبت تو دل من بحسن وجمال ہیچ محبوبے متوجہ نمیشود عاشقان ماسوا کارے ندارند کہ ؎ خلوت گزیدہ را بتماشا چہ حاجتست قوله

شب تیرہ چون سر آرم رہ پیچ پیچ زلفش	مگر آنکہ شمع رویش برہم چراغ دارد

شب تیرہ یعنے درین دنیا کہ منزل شے است تاریک چون سر آرم چگونہ ما سر انجام رسانم رہ پیچ پیچ زلفش طریق محبت وعشق او را رویش مشاہدہ ذات او برہم چراغ دارد چراغ راہ من گردد وہادی من شود قوله

زبنفشہ تاب دارم کہ ززلف او زند دم	تو سیاہ کم بہا بین کہ چہ در دماغ دارد

بنفشہ نام گلے است کہ بزلف نسبت کنند تاب دارم در تاب ہستم کہ ززلف او زند دم دعوی ہمسری زلف آن محبوب کند سیاہ کم بہا غلام کم بہا استارت بنفشہ کہ در دماغ دارد بچہ صد دماغ دارد قوله

من وشمع صبحگاہی سزد ار بہم بگریم	کہ بسوختیم شب ہا بت ما فراغ دارد

فراغ فرصت یعنے اگر من وشمع صبحگاہی باہم بگریم سزد زیراکہ لمحہ از یاد آن غافل بودہ ام وانچہ طریق محبت است بطریق نیاز مرعی داشتہ ام واماہ بیچہر ہرگز رحم بمن نکردہ قوله

بفروغ چہرہ زلفش رہ دین زند ہمہ شب ؛ فروغ چہرہ شہود ذات زلف عالم کثرت
وشہادت یعنی تعینات وچون بعضے از اہل شہود مشاہدہ ذات در ہر تعینات نمودہ متوجہ الیہ
او میشوند وہم بدان مقید میشوند واز عروج باز میمانند پس میگوید چہ دلاور است دزدی کہ بکف
چراغ دارد ۔ دلاور اشارۃ بزلف چراغ اشارۃ بذات قولہ

سزد ار چو ابر بہمن کہ درین چمن بگریم | طرب آشیان بلبل بنگر کہ زاغ دارد

درین چمن یعنے دنیا طرب آشیان بلبل مقام عارفان کامل کہ ارشاد ومشیخت است
زاغ ناقصان ومقلدان قولہ

بچمن خرام وبنگر بر تخت گل کہ لالہ | بندیم شاہ ماند کہ بکف ایاغ دارد

چمن کنایۃ از مجلس مرشد تخت گل ہمان چمن لالہ کنایۃ از مرشد بندیم شاہ ماند بمنزلہ
نائب رسول ع م است الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ بکف ایاغ دارد مستغرق مینوشی است قولہ

سر درس عشق دارد دل دردمند حافظ | کہ نہ خاطر تماشا نہ ہواے باغ دارد

سر درس عشق دارد غیر از ذکر عشق گفتگوے ندارد کہ سر وبرگ چیز دیگر ندارد غزل

درخت دوستی بنشان کہ کام دل ببار آرد | نہال دشمنی برکن کہ رنج بیشمار آرد

درخت دوستی عشق بنشان حاصل کن کام دل ببار آرد بوصل محبوب رسی نہال دشمنی
انکار ومخالفت کہ رنج بیشمار آرد مدام بہجران سپارد قولہ

چو مہمان خراباتی بعزت باش با رندان | کہ درد سر کشی جانان گرت مستی خمار آرد

بعزت یعنے درین دنیا یا بتواضع ومحبت رندان عاشقان در دسر کشی پشیمان شوی
گرت مستی خمار آرد عوض مستی دامنگیر وقت تو گردد خمار کدورت وملالت طبع قولہ

شب صحبت غنیمت دان کہ بعد از روزگار ما | بسے گردش کند گردون بسی لیل ونہار آرد

بعد از روزگار ما بعد از مردن ما قولہ

عماری دار لیلی را کہ مہد ماہ در حکم است | خدا را در دل اندازش کہ بر مجنون گذار آرد

عماری دار مرشد لیلی محبوب حقیقی مہد ماہ در حکم است مہد آن ماہ کہ محبوب حقیقی است
در اختیار اوست مجنون کنایۃ از خود قولہ

بہار عمر خواہ ایدل وگرنہ اینچمن ہر سال	چو نسترن صد گل آرد بار وچون بلبل ہزار آرد

بہار عمر خواہ زندگی باید این چمن یعنے دنیا چو نسترن صد گل آرد بار وچون بلبل ہزار آرد ہزاران معشوق وہزاران عاشق در دنیا ظہور مے نمایند قولہ

خدارا چون دل ریشم قرارے بستہ بازلفت	بفرما لعل نوشین را کہ جان را بر قرار آرد

خدارا بواسطہ خدا زلف کنایۃ از حد عشق لعل نوشین کنایۃ از وصل یعنی بروانی جان را با قرار آرد جان را تسلی دہد قولہ

زکار افتادۂ ایدل کہ صد من بار غم داری	برو یکجرعہ مے درکش کہ در حالت بکار آرد

زکار افتادۂ ایدل یعنے عاشق ہستی یا در برداشتن کامل شدۂ وتغافل مے درزی جرعہ سخن عشق ومحبت کہ در حالت بکار آرد ترا در عشق چالاک سازد قولہ

درین باغ از خدا خواہد درین پیرانہ سر حافظ	نشیند بر لب جوئے وسروی در کنار آرد

درین باغ استارۃ بدنیا باعتبار ظہورات متوحد سروے محبوبے غزل

دلا بسوز کہ سوز تو کارہا بکند	نیاز نیم شبی دفع صد بلا بکند

سوز تو سوختن تو در عشق ومحبت قولہ

عتاب یار پریچہرہ عاشقانہ بکش	کہ یک کرشمہ تلافی صد جفا بکند

عتاب سرزنش عاشقانہ مانند عاشقان کرشمہ ظہور تجلی تلافی بدلہ قولہ

طبیب عشق مسیحا دمست و مشفق لیک	چو درد در تو نبیند کرا دوا بکند

طبیب عشق مرشد ونیز اضافۃ بیانیہ قولہ

ز ملک تا ملکوتش حجاب بردارند	ہر آنکہ خدمت جام جہان نما بکند

ملک دنیا مراد ناسوت ملکوت عالمے است از عوالم اربعہ بالاتر از ناسوت حجاب بردارند مکشوف او سازند جام جہان نما دل عارف کامل یعنے از عرش تا فرش مکشوف او سازند ہر کہ در مراقبت دل خود کوشد کہ منبع جمیع مکاشفات قلب است قال اللہ فانہا لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور قولہ

تو با خدائے خود انداز کار ودل خوش دار	کہ رحم اگر نکند مدعی خدا بکند

تو با خدای خود انداز که من یتوکل علی اللہ فہو حسبہ خدا بکند لانہ ارحم الراحمین قولہ

زبخت خفتہ ملولم بود کہ بیداری	بوقت فاتحۂ صبح یک دعا بکند

بیداری اہلدلی فاتحہ کشایش فاتحہ صبح سحرگاہ دعا فاتحہ کہ بصبح خوانند قولہ

بسوخت حافظ و بوی ز زلف یار نبرد	مگر دلالت این دولتش صبا بکند

دلالت رہنمائی و مشاطگی این دولت اشارۃ ببوی زلف و ضمیر شین بحافظ صبا فیض الٰہی و مرشد غزل

دیدم بخواب خوش کہ بدستم پیالہ بود	تعبیر رفت کار بدولت حوالہ بود

ہرانکہ دیدن این بخواب تعبیر بعلم کنند و شراب را تعبیر بعشق و محبت و ہیچ دولتی بالاتر ازان نیست کہ در ذات تو عشق و محبت حاصل شود قولہ

چلسال درد و غصہ کشیدیم و عاقبت	تدبیر ما بدست شراب دو سالہ بود

معنی آنست کہ چلسال سیر سلوک کردم و از سختیہای محبت در کشاکش بودم آخر الامر آرام جان ناتوان در نوشیدن شراب دو سالہ کہ کنایۃ ازان قرآن ست باعتبار نزول مرتین و شمولہ مرتین یافتم لاجرم بدولت یافتم قال ع من اراد مونسا فالقرآن یکفیہ و در بعضی نسخہ شراب سہ سالہ مراد محبت حقیقی از انجہت کہ شراب سہ سالہ بسیار کیف میشود قولہ

آن نافہ مراد کہ میخواستم ز غیب	در چین زلف آن بت مشکین کلالہ بود

نافہ تجلی جمالی غیب یعنی خدا تعالے ۱۲ من ابراہیمشاہی کلالہ قسم زلف یعنی آنست کہ تجلی جمالی حقیقی در چین زلف مجازی یافتم عزیز من بکوش و دیدہ دل بدست آر تا عجائبہا بینی نشنیدۂ فی کل شئی و فی کل بیت ۵ رو دیدہ بدست آر کہ ہر ذرہ خاک ؛ جاییست جہان نمای چون زرگری قولہ

نسیم ملاغ

آتش فگند در دل مرغان صبح خیز	زان داغ سربمہر کہ در جان لالہ بود

آتش فگند بیقرار گردانید مرغان صبح خیز زاہدان عاشقان سربمہر پوشیدہ کہ اند داغ سربمہر کنایۃ از عشق لالہ مراد عاشق کنایۃ از خود قولہ

نالان و داد خواہ بمیخانہ میروم	کانجا کشاد کار من از آہ و نالہ بود

میخانہ مراد عشق ۵ عالم عشق ای پسر میخانہ الیست ؛ کز شرابش عقل کل دیوانہ الیست

کشاد کار کشایش کار قوله

آن شاہ تند حملہ کہ خورشید شیر گیر	پیشش بروز معرکہ کمتر غزالہ بود

آن شاہ تند حملہ محبوب حقیقی و مرشد غزالہ آہو بچہ قولہ

بر طرف گلشنم گذر افتاد وقت صبح	آن دم کہ کار مرغ چمن آہ و نالہ بود

گلشنم گلشن سی گذر افتاد استارہ بآن شاہ تند حملہ مرغ چمن بلبل کنایہ از خود آہ و نالہ بود اے در گریہ بود قولہ

ہر کو نکاشت مہر و ز خوبی گلے نچید	در رہگذار باد نگہبان لالہ بود

ہر کو نکاشت مہر یعنے آں محبوب حقیقی گفت ہر کہ حصول عشق نمود ز خوبی گلے نچید و مشاہدہ خوبی نکرد در رہگذار باد نگہبان لالہ بود اے بیحاصل ولا ینفع چنانچہ در رہگذر باد کسے نگہبانی لالہ کند میکدہ مقام عشق و مرشد قولہ

خون میخورم ولیک نہ جای شکایت است	روزی ما ز خوان کرم این نوالہ بود

خون میخورم رنج میکشم روزی قسمت ورق این نوالہ اشارہ بخون خواری قولہ

از دست بردہ بود وجودم خمار عشق	دولت مساعد آمد و مے در پیالہ بود

از دست بردہ بود بیخود کردہ و بہلاک رسانیدہ بود غم خمار مساعد موافق قولہ

دیدم کہ شعر دلکش حافظ بمدح شاہ	ہر بیت ازان سفینہ بہ از صد رسالہ بود

شاہ محبوب حقیقی زین سفینہ اشارہ بدیوان حافظ غزل

دوش مے آمد و رخسار برافروختہ بود	تا کجا باز دل غمزدہ سوختہ بود

رخسارہ برافروختہ بود باحال کمال و مصرعہ ثانی مستفہم یعنے این بیت ۵ نے تقاضاے لطف حسن توافروں نشود تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قولہ

رسم عاشق کشی و شیوہ شہر آشوبی	جامۂ بود کہ بر قامت او دوختہ بود

رسم طریق جامۂ بود کہ بر قامت او دوختہ بود معنے اینہا مناسب و مرتب بلو است قولہ

جان عشاق سپند رخ خود میدانست	و آتش چہرہ برین کار برافروختہ بود

آتش چہرہ حسن روے بدین کار بکاسوزی عشاق برافروختہ زیادہ نمود قولہ

کفر زلفش رہ دین میزد و آن سنگین دل	در رہش مشعلہ از چہرہ برافروختہ بود

کفر زلفش تعلقات دنیوی وجذبۂ عشق نیز دین زہد و پارسائی سنگین دل لفظ معہذا مقدر است مشعلہ از چہرہ برافروختہ بود تجلی ہمراہ دارد قولہ

گرچہ میگفت کہ زارت بکشم میدیدم	کہ نہانش نظری با من دل سوختہ بود

زارت بکشم من اجتنی قتلتہ نہانش نظرے بموجب من قتلتہ فانا دیتہ روزی خواجہ عالم در کوچہ مدینہ میرفت ضعیفہ دعوت کرد حضرت اجابت کرد بخانہ او رفت در خانہ آتش افروختہ بود اطفال او در حوالی آتش نشستہ بود از حضرت سوال کرد کہ یا رسول اللہ حق تعالےٰ بر بندگان خود رحیم باشد یا من برین فرزندان حضرت فرمود کہ حق تعالےٰ ارحم الراحمین است ضعیفہ گفت من با این رحمت قاصر روا ندارم کہ فرزندان خود را درین آتش اندازم ارحم الراحمین چگونہ روا دارد کہ بندگانرا در آتش اندازد و راوی گوید کہ حضرت بگریست وگفت کذا اوحی اللہ الی ازینجہۃ است گرچہ میگفت کہ زارت بکشم میدیدم الخ قولہ ہر کہ یک لحظہ وصالش بدو عالم نخرید مطالب الدنیا اسیر وطالب الدنیا حقیر وطالب المولی امیر ہر دو عالم فدا نکرد و لحظہ وصال محبوب نخرید و در بعضے نسخہ بجاے این مصرع چنین دیدہ شدہ است قولہ

یار مفروش بدنیا کہ بسے سود نکرد	قولہ	آنکہ یوسف بزر ناسرہ بفروختہ بود
گفت وخوش گفت برو خرقہ بسوزان حافظ		یارب این قلب شناسی ز کہ آموختہ بود

گفت خوش گفت سخن خوش گفت خرقہ بسوزان ہستی موہوم را فنا ساز غزل

دوش در حلقۂ ما قصۂ گیسوئے تو بود	تا دل شب سخن از سلسلۂ موئے تو بود

دوش شب گذشتہ در حلقہ ما یعنی در مجمع ما کہ گروہ عاشقانیم قصۂ گیسوئے تو بود گفتگو حسن وجمال تو بود کہ سنت ماست تا دل شب تا نیمشب کہ ہنگام مشاہدات است سخن از سلسلۂ موے تو بود سخن اوصاف کمال تو بود کہ جمال متین ماست قولہ

دل کہ از ناوک مژگان تو در خون میگشت	باز مشتاق کمانخانہ ابروے تو بود

از ناوک مژگان تو بسبب شدائد عشق تو در خون میگشت غرق خون بود باز مشتاق کمانخانۂ ابروے تو بود درین نشاء مشتاقی مشتاق زخمے دیگر بود ودمے از ان اشتیاق

نمی آسود آورده اند که روز ازل روح هر یک از جهانیان دعوی عشق کرد حق تعالی از بهر ابتلای ایشان دنیا را زینتی داده در نظر ایشان آورد و گروهی که بر زینت بهشت مبتلا شدند باقیمانده بود نزول بلاهای گوناگون گشت چند احتراز گردید و بر بعضی استقامت آوردند انکه استقامت نموده اند در عاشقی صادق بودند پس خواجه خود را از آن گروه شمرده و استقامت خود را در زلف تا تعین سیاه آورده قوله

هم عفا الله ز صبا کز تو پیامی آورد		ورنه در کس نرسیدیم که در کوی تو بود	

عفا الله بیامرزد خدا صبا مرشد پیامرزد حق تعالی مرشد را که از وسیله می رساند ورنه در کس نرسیدیم که از کوی تو بود هر کد رسیدیم از تو بیگانه یافتیم قوله

عالم از شور و شر عشق خبر هیچ نداشت		فتنه انگیز جهان غمزه جادوی تو بود	

شور و شر عشق تصدیعات و بلیات عشق فتنه انگیز جهان غمزه جادوی تو بود که ظهور و جمال تو یا استغنا و عدم التفات تو یا مشاهده جمال تو عالمی را گرفتار عشق گردانید قوله

من سرگشته هم از اهل سلامت بودم		دام راهم شکن طره هندوی تو بود	

شکن پیچ طره هندوی جذبه عشق قوله

بگشا بند قبا تا بگشاید دل من		که گشادی که مرا بود ز پهلوی تو بود	

بگشا بند قبا عالم کثرات و حجاب که در میان ما و تو هست رفع ساز تا بگشاید دل من عیشی و فرحتی بهار وی و هر گشادی که تا شده معنی این بیت آنست ای رهنمای گم گشتگان وای روح القدس عالم تا اعانتی از تو بما نشود کاری از ما بر نیاید هر گشایشی که بمن رسید بتوجه تو بود قصه دیده بیدار قصه عاشقی و شب بیداری بستگی خواب عدم خواب کنایه از دیدی غمزه جادو اخفا مشاهده ذاتی قوله

بوفای تو که بر تربت حافظ بگذر		کز جهان میشد و در آرزوی روی تو بود	

با قسمیه تو بمعنی خود تربت جسم که لفس مرده در واست میشد استمرارت بحافظ معنی آنست که ترا سوگند وفای خود که آخر الامر بعاشقان خود مینمای که حافظ در آرزوی روی تو ازین جهان رحلت می نماید غزل

اسی آسوده ... [illegible marginal notes]

دوش از جناب آصف پیک بشارت آمد | کز حضرت سلیمان عشرت اشارت آمد

دوش شب گذشته مراد عهد رسول ع آصف وزیر سلیمان ع اینجا کنایه از حضرت محمد ع که وزیر حق است سلیمان محبوب حقیقی معنے آنست که از جناب رسول ع مقبول بشارتے بما رسیده که از حق تعالی اشارة عشرة بما آمده که قال الله تعالی یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا قوله

خاک وجود خود را از آب دیده گل کن | ویران سراے دل را گاه عمارت آمد

آب باده

خاک وجود خود را اے وجود خود را آب دیده گریه که از آثار عشق است ویرانسراے دل اضافة بیانیه همان دل که از مدتے بسبب عدم حصول عشق بمنزله سراے ویران بود گاه عمارت آمد وقت آن شد که از عشق آباد کنی قوله

عیبم بپوش زنهار اے خرقهٔ می آلود | کان پاک دامن اینجا بهر زیارت آمد

عیبم بپوش زنهار البته در عیب پوشی ما کوش از خرقه مے آلود کنایه از طریقه ملامتیه و نیز وجود بر معصیت پاکدامن اشارت بتجلی محبوب و نیز معنے این بیت آنست که عیب من از خرقهٔ مے آلود که وجود بر معصیت است اے جوارح و ارکان و اے زبان نکته دان عیب من بپوش و در افشاے اسرار مکوش که آن محبوب حقیقی بزیارتم آمد و ابواب مشاهدات تجلیات بر من مکشوف شد مبادا حرکتے صادر شود که بحفظ مراتب درخور نبود و آن یار پاکدامن دانا و فرضی نبود ما به برار شود قوله آن شرح بے نهایت کز حسن یار گفتند آن حقائق و معارف که عرفا به بیان آورده اند حرفیست از هزاران کاندر عبارت آمد الا هزاران حرفے به بیان آورده اند که علم انسان در هر قسم که باشد در جنب علم الهی قلیل که وما اوتیتم من العلم الا قلیلا قوله

دریاست مجلس شاه دریاب وقت بشناس | هان ای زیان رسیده وقت تجارت آمد

دریا باعتبار فیض رسانی شاه کنایت از مرشد تجارت سوداگری قوله

بر تخت جم که تاجش معراج آفتاب است | همت نگر که موری با این حقارت آمد

جم اینجا سلیمان مراد حق تعالے تخت لفظ مرکب کنایه از حقیقت محمدی تاج بلندی معراج آفتاب بلندی آفتاب و آفتاب اگرچه در فلک چارم است اما تصرفش بر فلک ثامن که کرسی است

مور انسان بموجب خلق الانسان ضعیفا جسارت دلیری سے الست لے حقیقت محمدی کہ مرتبہ و بلندی او از ہمہ خلق چوں مرتبہ و بلندی آفتاب است ر ہمہ ستارگاں ہمت انسان ضعیف را نگرکہ با این حقارت کہ دارد در پے حصول آں شد و حصول آن نمودہ قولہ

از چشم شوخش ای دل ایمان خود نگہدار	کان جادوے کمانکش بر عزم غارت آمد

چشم شوخ عالم شہادت کہ دنیا است و تجلی آن محبوب کنایہ از عشق ایمان رہد و پارسائی جادوے کمانکش دنیا عزم قصد قولہ

آلودۂ تو حافظ فیضے زشاہ دریاب	کان عنصر سماحت بہر طہارت آمد

دریاب حاصل کن عنصر سماحت تجلی محبوب طہارت پاک کردن غزل

دوش آگہی زیار سفر کردہ داد باد	من نیز دل بباد دہم ہر چہ باد باد

یار سفر کردہ محمد ۲ باد کنایہ از وارد و مرشد قولہ

در چین طرۂ تو دل بے حفاظ من	ہرگز نگفت مسکن مالوف یاد باد

چین طرۂ تو سینہاے عشق تو مسکن وجود مالوف الفت گرفتہ شدہ قولہ

امروز قدر پند عزیزان شناختم	یارب روان ناصح ما از تو شاد باد

روان جان قولہ

دل خوش شدم بیاد تو ہر گہ کہ در چمن	بند قباے غنچۂ گل میکشاد باد

چمن مجلس غنچہ بستگی اسرار میکشاد بیان میکرد باد مرشد قولہ

طرف کلاہ شاہیت آمد بخاطرم	آنجا کہ تاج بر سر نرگس نہاد باد

طرف کلاہ کلہ گوشہ اسے قدر شاہی سلطنت قولہ

از دست رفتہ بود وجود ضعیف من	صبحم ببوے وصل تو جان باز داد باد

از دست رفتہ بود نیست شدہ بود قولہ

حافظ نہاد نیک تو کامت بر آورد	جانہا فداے مردم نیکو نہاد باد

نہاد بکسر بنیاد رسم و بفتح وضع کردن ۱۲ من ابراہیم شاہی غزل

در شہر ہوا کہ چون برق لذت طلب نباشد	اگر خرمنے بسوزد چندین عجب نباشد

هوا محبت یعنے در راہ عشق چہ حقیقی چہ مجازی ہر دو یک اند در کار سازی اگر عاشق را در عشق چون برق طلب نیست اگر خرمن ہستیش بسوزد و برباد رود عجب نیست قوله

مرغیکه با غم دل شد الفتیش حاصل	بر شاخسار عمرش برگ طرب نباشد

مرغے یعنے سالکے غم دل عشق الفتیش ضمیر مرغے شاخسار لفظ سارا نبوہی برگ اسباب طرب شادی قوله

در کار خانهٔ[1] عشق از کفر ناگزیر است	آتش کرا بسوزد گر بولهب نباشد

الکفر ضد الایمان و نیز بمعنے فراپوشیدن و در ینجا مقام آخر مراد است بولهب نام کافر یعنے در کارخانهٔ عشق از پوشیدن عشق و اسرار وے ناگزیر است که افشاے اسرار از ادب دور است و از کتمان آن درونهٔ عاشق می افروزد و درخت هستی او را میسوزد اگر بنباشد آتش ظهور کجا کند و کرا سوخته نار و سوز کند پس براے اشتعال بولهبے باید بود و به سوختن تحمل باید نمود قوله

در کیش جانفروشان فضل و شرف نگنجد	اینجا نسب نگنجد و آنجا حسب نباشد

کیش مذہب جانفروشان عاشقان فضل و شرف را اعتبارے نیست اینجا اشارت بمقام عشق و آنجا نیز اشارت بمقام عشق نسب نسبت اباً عن جدٍ حسب شرافت کسبی یعنے علم قوله

در محفلے که خورشید اندر شمار ذره است	خود را بزرگ دیدن شرط ادب نباشد

در محفلے در مقامے مراد عشق خورشید محمد ﷺ اندر شمار ذره است لا ارید ان اکون ملکا نبیا بل ارید ان اکون عبدا قوله

مے خور که عمر سرمد گر در جهان توان یافت	جز بادهٔ بهشتی هیچش سبب نباشد

مے خور عشق حاصل نما عمر سرمد بقاء لا فنا بادهٔ بهشتی محبت و عشق حقیقی قوله

حافظ وصال جانان با چون تو تنگدستے	روزی بود که با آن پیوند شب نباشد

تنگدست مفلس ۔ روزی میسر آید که با آن روز اتصال شب نباشد یعنے روز حشر غزل

دیر است که دلدار پیامے نفرستاد	ننوشت سلامے و کلامے نفرستاد

[1] در [illegible] دیوان چاپ [illegible] از کفر ناگزیر است [illegible]

[2] [illegible]

دیراست مرتبست دلدار محبوب حقیقی پیام وسلام وکلام وپیک آہوروش وکبک خرام واردے
از واردات غیبی کہ درود آن بر دلہاے عارفان لاریبی میشود وایشا نرا ہر آنے وہر مکانے بعروج
مے کشد واز بہر استلا وآزمایش بار نزول می افگند باید دانست کہ خواجہ این غزل ہنگام قبض فرمودہ
واحوال خویش باین مقام بیان نمودہ معنے آنست کہ مدتے شد کہ قبض بمن مستولی شدہ واردے از
واردات ورود نکرد قولہ

صد نامہ فرستادم وآن شاہ سواران — پیکے نہ دوانید وغلامے نہ فرستاد

اے صد بار عجز وزاری وشکستگی ونگونساری نمودم آن شاہ سواران پیکے ندوانید وغلامے نفرستاد قولہ

سوئے من وحشی صفت عقل رمیدہ — آہو روشے کبک خرامے نفرستاد

اے سوے من وحشی صفت دار عقل رمیدہ الہامے از الہامات غیبی نفرستاد از واردات غیبی
بخاطرم رونداد قولہ

دانست کہ خواہد شدنم مرغ دل از دست — زان طرۂ چون سلسلہ دامے نفرستاد

خواہد شدنم ضمیر مفعول معنے مرا طرہ چون سلسلہ جذبہ محبت قولہ

فریاد کہ آن ساقی شکر لب سرمست — دانست کہ مخمورم وجامے نفرستاد

ساقی شکر لب وسرمست اشارت بدلدار مخمورم رنجور عشقم جامے نفرستاد ومدادا نکرد قولہ

چندانکہ زدم لاف کرامات ومقامات — ہیچم خبر از ہیچ مقامے نفرستاد

زدم لاف کرامات ومقامات اظہار عشق ومحبت نمودم مقام کنایہ از سلام وکلام وپیام ومشاہدہ قولہ

حافظ بادب باش کہ واخواست نباشد — گر شاہ پیامے بغلامے نفرستاد

واخواست باز خواست وطلب وتقاضا غزل

در نمازم خم ابروے تو ام یاد آمد — حالتے رفت کہ محراب بفریاد آمد

در نماز ور حالت پرستش کہ کنایہ از زہد وپارسائی است خم ابرو مشاہدات تجلیات است ونیز خیال
جمال باکمال چہ ابروے مقوس از کمال جمال است یعنی در حالت زہد وپارسائی مشاہدہ تجلیات
یا خیال جمال باکمال در مخیلہ دل ما در آمد واز ان سوزش عشق ودامنگیر شد وحالتے روداد کہ نظر از
محراب برخاست والتفات بمحراب کہ لازمہ زہد است نماند قولہ

باده صافی شد و مرغانِ چمن مست شدند	موسمِ عاشقی و کار بہ بنیاد آمد

بادہ صافی شد کنایہ از حصول محبت خالص از ماسوا مرغان چمن حواس خمس موسم عاشقی و کار بہ بنیاد آمد موسم عاشقی بہارے کامل پیدا کرد و کار عاشقی باستحکام رسید قولہ

بوے بہبود ز اوضاع جہان مے شنوم	شادی آورد گل و باد صبا شاد آمد

اوضاع جمع وضع یعنے بوے بہبود از وضع جہان سے آید چرا کہ گل تجلی بشگفت و شادی بہم رسانید و باد صبا رفیض بشادی بوزید قولہ

اے عروسِ ہنر از بخت شکایت منما	حجلۂ حسن بیارا کہ داماد آمد

عروس ہنر سالک کہ عروس وار در حجلہ سالکست حجلہ حسن مراد وجود یا دل بیارا سے اے خس و خاشاک لبشریت بروب معنے آنست کہ اے سالک تو از بخت شکایت مکن و ہگی ہمت خود مصروف طلب او کن د خویش را بتوجہ غیر سیالاو ہموارہ قلب خود را بتصفیہ حجلہ بیارا کہ او خود طالب درویش وار و ترا از تو نزدیکست قولہ

دلفریبان نباتی ہمہ زیور بستند	دلبرِ ماست کہ با حسن خداداد آمد

نبات مصری درستنی دلفریبان نباتی معشوقان مجازی ہمہ زیور بستند محتاج زیوراند حسن خداداد حسن ازلی قولہ

زیر بارند درختان کہ تعلق دارند	اے خوشا سرو کہ از بار غم آزاد آمد

بار غم کنایہ از غم خزان قولہ

مطرب از گفتۂ حافظ غزلے نغز بخوان	تا بگویید کہ ز عہد طربم یاد آمد

بگویم

از گفتہ حافظ از اشعار حافظ تا بگوید کہ ز عہد طربم یاد آمد از براے آنکہ خلق را از طرف ما خبر دہد کہ از عہد طرب کہ وقت خوردن مے است و آن کنایہ از عشق است یاد آمد اے بر دل ما جوش زد و این سخنہا گفتہ شد غزل

دل شوق لبنت مدام دارد	یا رب زلبت چہ کام دارد

مدام ہمیشہ یا رب کلمہ تعجب است قولہ

جان شربت مہر و بادۂ شوق	در ساغر دل مدام دارد

مہر محبت ساغر دل اضافۂ بیانیہ مدام ہمیشہ قولہ

خرم دل آن کسیکہ صحبت	با یار علی الدوام دارد

علی الدوام ہمیشہ قولہ

شوریدۂ زلف یار دائم	در دام بلا مقام دارد

شوریدہ پریشان یعنے عاشق دام بلا اضافۂ بیانیہ قولہ

تا صید کند دلے بشوخی	بر گل ز بنفشہ دام دارد

تا صید کند از برائے آنکہ صید کند بر گل ز بنفشہ دام دارد بر گل ذات بنفشہ صفات دام گسترده قولہ

آخر رسدم کہ باز پرسم	کان دلبر ما چہ نام دارد

رسدم می باید مرا باز پرسم جستجو نمایم قولہ

با یار کجا نشیند آن کو	اندیشۂ خاص و عام دارد

کے با یار واصل گردد کہ باندیشۂ خاص و عام یعنے در خیال ما و تو گرفتار است قولہ

حافظ چو دمے خوش ست مجلس	اسباب طرب مدام دارد

اے حافظ چون مجلس عاشقان مہر سیدہ لیس مے نوش بے مے مجلس لانجمع غزل

دست از طلب ندارم تا کام من برآید	یا تن رسد بجانان یا جان ز تن برآید

طلب جستجو دست داشتن باز ماندن کام مقصود و معنی مصرع آیندہ اینست درین جست وجو و چیراست یا بمقصود رسیم یا بمیرم تا ازین شائدر ہائی یا بم دردا افسوس قولہ

جان بر لبست و حسرت در دل کہ از لبانش	نگرفتہ ہیچ کامے جان از بدن برآید

از لب کام گرفتن بوسہ مراد قرب جان از بدن برآید بمیرم قولہ

از حسرت دہانت جانم بہ تنگ آمد	خود کام تنگدستان کے زان دہن برآید

دہان مراد وحدت جانم بہ تنگ آمد ہیچ لوح مفہوم میشود تنگدستان مفلسان کے زان دہن آید کہ ایں مقام عارفان کامل است قولہ

برخیز تا چمن را از قامت فی قیامت	ہم سرو در برآید ہم نارون برآید

چمن کنایۃ از دل قامت کنایت از وجود ہے جیست قامت نے اشل یعنے وجود ہے کہ

اشیا بران قامت معود، قیامت صفت قامت است ہم سرو در بر آید ہم نارون بر آید۔ سرو ونارون زیبایش چمن است یعنی چمن دل مازیبی گیرد قولہ

بنماے رخ کہ خلقے والہ شوند وحیران	بکشاے لب کہ فریاد از مرد وزن برآید

رخ وجہ اللہ اے جمال خود بکشاے لب بسخن درآ کہ فریاد از مرد وزن برآید خروش ان ومشتاق تو گردد قولہ

بر بوے آنکہ در باغ یابد گلے چو رویت	آید نسیم وہر دم گرد چمن برآید

بر بوے آنکہ بتوقع آنکہ باغ دل ودنیا گل تجلی ومحبوب روے ذات آید نسیم و ہر دم گرد چمن برآید نسیم انفاس ہر دم کہ برگرد چمن دل سیر آن مینماید قولہ

ہر یک شکن ز زلفش پنجاہ شست دارد	چون این دل شکستہ با آن شکن برآید

شکن پیچ واینجا روز وشب مراد کنایہ تغیر وتبدل سنز و زلف مراد دنیا باعتبار ظلمت وسواد شست بمعنے دام اینجا کنایہ از حوادث وآفات عالم سنز و معنے آنست کہ ہر روز وشبے وہر تغیرے و تبدلے پنجاہ حادثہ دارد کہ ہر یکے سد راہ گمارو یعنے دنیا کہ کثیر الحوادثات والآفاتست سالک غریب تنہا پنجاہ حادثہ وآفات را دران بچہ وجہ نجاتست اے ہر روزے وہر شبے چون بر سالک پنجاہ حادثہ وآفات درآید این سالک تنہا چہ طور بان افات برآید واگر زلف کنایہ از جذبہ عشق یعنی ہر پیچ وتاب جذبہ عشق کہ بسالک رونماید پنجاہ دام دارد این دل رمیدہ چہ طور ازان سر برآرد وازان برآمدہ راہ مقصد گیرد غزل

داد گرا ترا فلک جرعہ کش پیالہ باد	دشمن دل سیاہ تو غرقہ بخون چو لالہ باد

جرعہ کش محتاج وملتجی قولہ

ذروۂ کاخ رفعتت راست زفر ارتفاع	راہروان وہم را راہ ہزار سالہ باد

ذروہ بلندی کاخ کشک فر زیبائی وشکوہ راہروان وہم اضافہ بیانیہ قولہ

چون بہ نوائے قامتت زہرہ شود ترانہ ساز	حاسدت از سماع آن ہمدم آہ ونالہ باد

نوا آواز مراد سرود ترانہ ساز سرود گوینده سماع شنیدن قولہ

نہ طبق سپہر وآن قرصۂ سیم وزر کہ ہست	از لب خوان حشمتت سہلترین نوالہ باد

خرگاہ
بہوائے

ترجمه نسیم وزر ماه ومهر لب کناره سهلترین کمترین قوله

زلف سیاه پرچمت چشم وچراغ عالمست | جان ز نسیم دولتت در شکن کلاله باد

پرچم موے بن ماده گاو کوہی شکن پیچ کلاله قسم زلف قوله

حافظ اتو درین غزل حجت بندگی نوشت | لطف عبید پرورت شاہد این قباله باد

عبید پرور بنده پرور قباله خط غزل

رسید مژده که ایام غم نخواهد ماند | چنان نماند چنین نیز هم نخواهد ماند ✓

چنان اشارت بایام وصل چنین اشارت بایام ہجر قوله

غنیمتے شمر اے شمع وصل پروانه | که این معامله تا صبحدم نخواهد ماند

شمع اصحاب دول پروانه خدم وحشم این معامله کارفرمائی یعنی اے اہل دولت رجوع دولت غنیمت شمرده بشکر آن درآئید وحقوق حشم ومتعلقان را رعایت نمائید واز آزار زیردستان باز آئید واز این دولت وحشمت مغرور نباید شدن که اسرع الزوال وثمر گوناگون وبال که کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیته ونیز شمع مرشد وسالک پروانه مسترشدان وحواس خمس اعضا یعنے اے سالک فرصت را غنیمت شمار تا آنکه اختیار در دست است کارے کن که شایسته درگاه باشد که شکر وسلامتی اعضا وحواس بر ہمگنان لازم ونیز اے مرشد ہنگام ارشاد خود را غنیمت شمار و در تربیت مسترشدان بکوش که اہمال موجب اخلال وسرمایه حیرت ووبال قوله

من ارچه در نظر یار خاکسار شدم | رقیب نیز چنین محترم نخواهد ماند

خاکسار خوار وبیقدر رقیب کنایه لفس وشیطان وجوارح محترم عزیز قوله

سروش عالم غیبم بشارتے خوش داد | که بر در کرمش کس دژم نخواهد ماند

سروش فرشته دژم غمگین ومخمور وتباه قوله

چو پرده دار بشمشیر میزند همه را | کسے مقیم حریم حرم نخواهد ماند

پرده دار شیطان که حاجب در خلوتسراے وحدت است حریم حرم مقام وصل قوله

چه جاے شکر وشکایت ز نقش نیک وبد است | که کس ہمیشه گرفتار غم نخواهد ماند

نقش نیک وبد اضافه بیانیه ہمین نیک وبد چو بر صفحه ہستی رقم نخواهد ماند چون زندگی

جاوید نیست وآخر الامر فنا است جاے شکایت نیست قوله

سرود مجلس جمشید گفته اند این بود | که جام باده بیاور که جم نخواهد ماند

جمشید نام بادشاه دوران جم زمانه جمشید مژده خوشخبری مخزن جاے خزینه قوله

برین رواق زبرجد نوشته اند بزر | که جز نکوئی اهل کرم نخواهد ماند

رواق بکسر پیشگاه خانه زبرجد زمرد رواق زبرجد آسمان که جز نکوئی اهل کرم نخواهد ماند
که ذکر خیر کریمان تا قیامت است قوله

زمهربانی جانان طمع مبر حافظ | که نقش مهر ونشان ستم نخواهد ماند

اشارة به لا تقنطوا من رحمة الله جور وستم گردش فلکی که از محبوب دور انگنده غزل

رو بر رهش نهادم و بر من گذر نکرد | صد لطف چشم داشتم و یکنظر نکرد

چشم امید قوله

ماهی و مرغ دوش نخفت از فغان من | آن شوخ دیده که سر از خواب بر نکرد

ان شوخ دیده کنایة از محبوب سر از خواب بر نکرد سر از خواب بر نداشت قوله

سیل سرشک ما ز دلش کین بدر نبرد | در سنگ خارا قطرهٔ باران اثر نکرد

سیل سرشک کنایة از گریه وزاری سنگ خارا اشارت بدل محبوب باران کنایت از گریه
کلک سلٰے که از ان قلم سازند غزل

راهے بزن که آهے بر ساز او توان زد | شعرے بخوان که با او رطل گران توان زد

راه سرود مراد سخنان عشق راهے بزن سخنان عشق گو رطل جام نیم من قوله

بر آستان جانان گر سر توان نهادن | گلبانگ سربلندی بر آسمان توان زد

گر سر توان نهادن اگر سر نهادن میسر شود گلبانگ آواز شادی وخوشی قوله

قد خمیدهٔ ما سهلت نماید اما | بر چشم دشمنانت تیر از کمان توان زد

خمیده کج سهلت نماید قدرے ووقرے ندارد قوله

در خانقه نگنجد اسرار عشق ومستی | جام مئے مغانه هم با مغان توان زد

سخنان عاشقانه واسرار حقائق با عاشقان بیان توان کرد کلموا الناس علی قدر عقولهم

از شرم در حجابم ساقی تلطفی کن | باید که بوسهٔ چند بران دهان توان زد

از شرم یعنی از شرم حیائی در حجابم محجوبم و دم از وصل نتوانم زد ساقی تلطفی کن بحکم عشق اما نمایا بمایه عشق بوسهٔ چند بران دهان توان زد و وصل توانم رسید چه بوسه لے وصل معلوم قوله

بر جویبار چشمم گر سایه افکند دوست | بر خاک رهگذارش آب روان توان زد

جویبار چشم یعنی چشم که از گریه بمنزله جویبار است بر خاک رهگذارش آب روان توان زد برای آنکه تا گرد راه بدامن او نرسد فالی بزن نگو انشاء الله بمراد خواهم چرا که حال نکو در قفاست فال نکوست برگ ساختگی قوله

درویش را نباشد منزل سرای سلطان | ماییم و کهنه دلقی کآتش دران توان زد

کآتش دران توان زد لایق سوختن باشد قوله

اهل نظر دو عالم در یک نظر ببازند | عشقست و داو اول بر نقد جان توان زد

اهل نظر عشاق داو نوبت باختن قمار وغیره یعنی بیت الست عشاق دین و دنیا را در یکنظر ببازند اما آنکه ایشان را مقام عشق است که از جمیع مقامات بالاست و در عشقبازی داو اول بر نقد جان توان نه به دین و دنیا قوله

عشق و شباب و رندی مجموعه مراد است | ساقی بیا که جامی درین زمان توان زد

شباب بفتح پرده سرود خوانی رندی نزد اهل تصوف قطع نظر از انواع اعمال در طاعت و از رسوم خلایق و عالم بیباکی ست رندی اینجا عالم بیباکی است * در طریقت چستی و چالاکی است - و آنکه رندی سازد او را ارجمند * رسم و عادات نثار دیای بند * رند عالم سوز کے ماند بذات * یلی بند رسته صوم و صلوة * گاه جانش سوی کعبه کرده سیر * گاه عازم گشته بر اقصای دیر * کعبه و میخانه او را بیشکی * در ره رندی همیگر دو یکی * آنکه در کعبه مناجاتش بود - پیش از ان اندر خراباتش بود * ظاهر و باطن خلا و در ملا * رند باشد غرقه نور خدا * جانش از رندی بواحد شد است لعنت و رحمت بنز دش واحد است * نه ز رحمت خاطر او را سرور * نه ز لعنت در کمال او قصور * پیش او یکسان بود حلوا و زهر * خواه لطف از دوست بیند خواه قهر * هر چه محبوبش بدست خود دهد * گیرد و بر هر دو چشم خود نهد * قوله

اگر دولت وصالش خواہد در کشودن | سرہا برین تخیل بر آستان توان زد

اگر دولت وصال اور روزے روے دہد تخیل خیال بستن قوله

شد رہزن سلامت زلف تو وین عجب نیست | اگر راہزن تو باشی صد کاروان توان زد

سلامت عافیت زلف جذبۂ عشق صد کاروان توان زد یعنے یک عافیت چہ صد کاروان توان زد قوله

حافظ بحق قران کز زرق و شید باز آ | باشد کہ گوے عیشے با مخلصان توان زد

بحق سوگند زرق و شید مکر و فریب دیا رمے ریا باشد کہ گوے عیشے با مخلصان توان زد یعنی در زمرۂ مخلصان در آئی غزل

روز وصل دوستداران یاد باد | یاد باد آن روزگاران یاد باد

درین غزل خطاب بمحمد صلی الله علیہ وآلہ وسلم و نیز بدوستان قوله

کامم از تلخی غم چون زہر گشت | بانگ نوش بادہ خواران یاد باد

نوش شیرین و نوشیدن زان سر زلف و رخ گلفام او سر زلف عشق رخ گلفام یعنے ازان عشق و محبت و مشاہدہ کہ در ازل داشتم از گلعذاران یاد باد گلعذاران مراد معشوق و نیز عاشقان کہ از شادی وصل رخ شان چون گل افروختہ و در بعضے نسخہ اے گلعذاران دیدہ شدہ رود جوے زندہ رود نام جوئیست در سپاہان و بر کنار او باغیست باغکاران نام قوله

گرچہ یاران فارغند از یاد من | از من ایشان را ہزاران یاد باد

فارغ خالی و پرداختہ نیک بسیار قوله

من کہ تدبیر غم بیچارہ ام | چارۂ آن غمگساران یاد باد

غمگسار لفظ گسار بضم خورندہ و غمگساران عاشقان قوله

راز حافظ بعد ازین ناگفتہ بہ | اے دریغ اے رازداران یاد باد

اے رازداران خطاب بہم طریقان وہم صحبتان غزل

رسید مژدہ کہ آمد بہار و سبزہ دمید | وظیفہ گر برسد مصرفش گلست و نبید

بہار ہنگام مشاہدات سبزہ دمید چمن سر سبز شد وظیفہ مراد انفاس مصرف جاے خرچ

ازان مراد [illegible] موجود نیست ۱۲

واورا [illegible] این لفظ در [illegible] ۱۲

نبید شراب نبید در اصل بذال است تبدیل آن بدال نموده و فرق در میان دال و ذال آنست
که اگر پیش از و حرف صحیح ساکن بود مهمله خوانند چون سند و بید و خواهند وغیره و اگر حرف صحیح متحرک
یا حرف علت ساکن یا متحرک بود معجمه خوانند مثال صحیح متحرک چون گنبذ و گذشت و گذ و کاغذ و گذرد گذر حرف
صحیح متحرک است که پیش از دال است و مثال حرف علت ساکن چون استاذ و استاد و نبیذ و بید
و مثال حرف علت متحرک چون برد و رید و بعضے گفته اند که در کلام فارسی فرقے میان دال و ذال نیست و
اسپ فصاحت را بمیدان ران - هر کجا ما قبل او ساکن بحرف علتے است همچو یاد و بود و بید و دید ازا
دال خوان لیکن صحیح آنست که هر دو باید خواند استاد و استاذ قوله

صفیر مرغ برآمد بط شراب کجاست	فغان فتاد به بلبل نقاب گل که درید

صفیر آواز مرغ کنایه از بلبل بط شراب صراحی شراب بصورت بط نقاب گل که درید این عبارت تحقیق است که نقاب
گل درید ایام بهار رسید گل شگفته گردید قوله زروی ساقی مهوش گلے بچین امروز مشاهده محبوب حقیقی حاصل نما که گرد عارض
بستان خط بنفشه دمید این محبوبان مجازی مانند خط بر روی آن ذات از نجاست که المجاز قنطرة الحقیقة عارض بستان که
مراد بستان است این تعینات را بمنزله خط بر رخساره ذات برآورده حالے دیگر نموده قوله

مکن ز غصه شکایت که در طریق ادب	براحتے نرسد آنکه زحمتے نکشید

فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا قوله

خدای را مددے اے دلیل راه حرم	که نیست بادیه عشق را کرانه پدید

خدائے را بواسطه خدا دلیل رهبر راه حرم راه عشق کرانه کناره یعنی انتها قوله

من این مرقع رنگین چو گل بخواهم سوخت	که پیر باده فروشش بجرعه نخرید

مرقع گدڑی و مراد از مرقع رنگین اعمال ریائی و وجود موهوم پیر باده فروشش ضمیر شین
بر مرقع و پیر باده فروش مرشد - قوله

بکوے عشق منه بے دلیل راه قدم	که گم شد آن که درین ره برهبری نرسید

من لا شیخ له فشیخه ابلیس دلیل راهبر قوله

عجائب ره عشق اے رفیق بسیار است	ز پیش آهوی این دشت شیر نر برمید

آهوئے این دشت عاشق که آهوے عشق است

زمیوہ ہاے بہشتی چہ ذوق دریابد	کسیکہ سیب زنخدانِ شاہدے نگزید

میوہا بہشتی عارفان ومحبوبان چہ ذوق دریابد اسرار وکمالات ایشان چہ دریابد کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید کسے کہ معشوقی بدست نیاورد وشفتے حاصل نکرد قولہ

چنان کرشمہ ساقی دلم زدست ببرد	کہ باکسے دگرم نیست برگ گفت وشنید

چنان بنوعے کرشمہ ساقی مشاہدہ محبوب برگ طاقتہ قولہ زروزگار شکایت چراکند درویش مراد از درویش درین بیت خطاب از دل بوجود جفا کنایۃ از استغنا وعدم التفات زروزگار کہ دید از روزگار ہیچکس نزدیس بایدکہ ماشکایت کنم تو قولہ گلے نچید زبستان آرزو دل من حصول تمنا نمود مگر نسیم مروت درین چمن نہ وزید معدوم شد وفا ومروت نافت قولہ

شراب نوش کن وجام زر بصوفی دہ	کہ بادشہ زکرم جرم صوفیان بخشید

جام زر صفائی دل یا خیال عشق یا تطرہ کہ جام خالی نہید ہند صوفی کنایۃ از خود بادشہ حق تعالی جرم صوفیان بخشید لایواخذ العشاق بما یقولون ویفعلون قولہ

بہار میگزرد مہر گسترا دریاب	کہ رفت موسم وحافظ ہنوز می نچشید

بہار ایام جوانی داد گسترا خطاب بمرشد دریاب توجہ بحال ماکن رفت موسم موسم کنایۃ از جوانی ورفتن باعتبار قریب الوقوع ہنوز مے نچشید حصول عشق ننمود غزل

روشنی طلعت تو ماہ ندارد	پیش تو گل رونق گیاہ ندارد

طلعت دیدار وروے قولہ

گوشہ ابروے تست منظر چشم	خوشتر ازین گوشہ پادشاہ ندارد

گوشہ ابرو یعنی خیال ابروے تو کہ مشاہدات تجلیات است ازین گوشہ اشارت بگوشہ ابرو قولہ

دیدہ ام آن چشم سیہ دل کہ تو داری	جانب ہیچ آشنا نگاہ ندارد

آن چشم اشارت بذات وسیہ باعتبار استغنا وعدم التفات جانب ہیچ آشنا نگاہ ندارد بہیچ آشنا مدارا نے کند قولہ

جانب دلہا نگاہ دار کہ سلطان	ملک نگیرد اگر سپاہ ندارد

یعنے دلہاے عاشقان بدست آر کہ سلطان باوجود کوس سلطنت مینوازد اما چون سپاہ ندارد ملک گیری چکند واین نظر بشوکت وحشمت ظاہری نمودہ میگوید یعنی چنانچہ غرور وشان شوکت سلطان

درکثرت سپاه است ہمچنیں شان محبوباں درکثرت عاشقاں است ویا برائے ترغیب بتعقد احوال وگرنہ وے فرنہا مسرہ است **قولہ**

اے شہ خوبان بعاشقان نظری کن	ہیچ شہے چون شما این سپاہ ندارد

ہیچ شہے چون شما بادشاہ ندارد یعنے چون شما بادشاہ کہ ما داریم ہیچ شاہ را میسر نیست حیف است کہ ما چنیں بریشاں باشیم وتو متوجہ بما نباشی **قولہ**

رطل گرانم دہ اے مرید خرابات	شادی شیخے کہ خانقاہ ندارد

رطل گرانم دہ یعنے جام مالا مال عشق من عطا نما ایمرید خرابات اشارہ بہ پیر چہ وے عاشق است و مرید خرابات جز عاشق تواند شد شادی شیخے لشادی شیخے ہیچ ما یا آنکہ شادی باد ہر شیخے را کہ خانقاہ ندارد اظہار لاف وکرامات نکند **قولہ**

خون خورد خامش نشین کہ آن دل نازک	طاقت فریاد دادخواہ ندارد

خون خور ربح درکش وایں خطابست ازجانب مرشد یا ازخود بخود خامش نشین دم مچوں وچرا مزن خاطر نازک خاطر محبوب کہ نازک است طاقت اے طاقت شنیدن دادخواہ عاشق **قولہ**
نے من تنہا کشم تطاول زلفت ؛ تطاول دست درازی تطاول زلفش تصدیعات و ملیات عشق او کیست بدل داغ آن سیاہ ندارد داغ - اشارہ بسوختگی آن سیاہ استارت زلف موافق مضمون سے کس نیست کہ افتادۂ آں زلف دوتا نیست ؛

قولہ

تا چکند بارُخ تو دود دل من	آئینہ دانی کہ تاب آہ ندارد

تا چکند الحال باید دید کہ چہ کند آئینہ اشارۃ برخ آہ اشارت بدود دل **قولہ**

شوخی نرگس نگر کہ پیش تو بشگفت	چشم دریدہ ادب نگاہ ندارد

نرگس عاشق کہ پیش تو بشگفت اظہار خود نمود پس مواخذہ مشاہدہ عیب مکن چشم دریدہ بحیا کنایۃ از عاشق ادب نگاہ ندارد چہ ادب از اقتضائے حیاست واو از حیا بیگانہ **قولہ**

حافظ اگر سجدہ نکرد مکن عیب	کافر عشق اے صنم گناہ ندارد

گر سجدہ نکرد اگر عجز کہ لازمہ عشق است نکرد وایں تدارک آں بیت است کہ تا چہ کند کافر عشق

عاشق که در عشق محو شده غزل

روز ہجران وشب فرقت یار آخر شد	زدم این فال وگذشت اختر وکار آخر شد

زدم اینفال این سخن که مضمون مصرع اول بود بجاے تفاؤل گرفتم گذشت اختر ستارہ نحس که ثمرہ اش جدائی بود رفت کار آخر شد ہجر بپایان رسید قوله

آن ہمہ ناز وتنعم که خزان مے فرمود	عاقبت در قدم باد بہار آخر شد

ناز وتنعم غرور وغلبه خزان ایام ہجر قدم بفتح معروف وبضم باز آمدن از سفر قوله اگر آن بستگی کار من از زلف تو بود اگرچه بسبب عشق تو گرفتار شدائد وبلیات شدہ بودم حل این عقدہ ہم از روے نگار آخر شد آخر الامر از مشاہدہ رویت رفع آن غم شد قوله

شکر ایزد که باقبال کله گوشهٔ گل	نخوت باد دی وشوکت خار آخر شد

خار غم اندوہ در سایه گل بقوت عشق دولت تیزی میزد اظہار تکبر وفخر خود میکرد گل چو بر باد شد گل عشق چون شگفته گردید وبکمال رسید بخت دل افروز دل افروز صفت بخت ساقی بخت دل افروز اضافه بیانیه ہمان بخت تیمار بکسر غمخوارگی کله گوشه غرور نخوت خودبینی دی ماہ خزان کنایه از ایام ہجران قوله

صبح امید که بد معتکف پردہ غیب	گو برون آی که کار شب تار آخر شد

شب تار ایام ہجران قوله

آن پریشانی شبہاے دراز وغم دل	ہمه در سایه گیسوے نگار آخر شد

گیسو طلب وراہ معشوق میکدہ مقام مرشد باده دف وچنگ نے حجاب وے محابا که مرا توبه وشیخی وقرار آخر شد توبه وشیخی وقرار که لوازمه خودلیست قوله

باورم نیست زبد عہدی ایام ہنوز	قصهٔ غصه که در دولت یار آخر شد

از بد عہدی زمانه ہنوز باورم نمی آید که ایام ہجران آخر شد مبادا که باز بہجران مبتلا سازد قوله

ساقیا عمر دراز وقدحت پر مے باد	که بسعی تو ام اندوہ خمار آخر شد

خمار اندوہ وغم عشق قوله

در شمار ارچه نیاورد کسے حافظ را	شکر کان محنت بیحد وشمار آخر شد

در شمار ارچه نیاورد نظر به بے سر وسامانی قصه بیحد وشمار اعراض وانکار وبیسر وسامانی وپریشانی غزل

زاہد خلوت نشین دوش بمیخانه شد	از سر پیمان گذشت بر سر پیمانه شد

له مشتمل بتنعم فاقہ ورد الی معنی بمراد آمدن از سفر ۱۲ له این ابیات در نسخ موجودہ یافته نشد ۱۲ له این بیت در نسخ موجودہ نیست ۱۲ قصہ

میخانہ عالم عشق مے آنست کہ آں زاہد ظاہر پرست از ظاہر پرستی بار آمد و در راہ عشق در آمدہ و عہدے کہ با اصحاب ظواہر بستہ بود شکست و پیمانہ شراب کہ عبارت از عشق است مشغول گردید قولہ

شاہد و شمع و شراب آمدہ بودش بخواب	باز بہ پیرانہ سر عاشق و دیوانہ شد
مغبچہ میگذشت راہزن دین و دل	در پے آں آشنا از ہمہ بیگانہ شد

مغبچہ تجلی غیر از تجلی ذات و پیر مرشد یعنے تجلی از تجلیات و مشاہدہ از مشاہدات گرد اگرد زاہد میگشت و در نمود آں حسن مے ست چون زاہد اور آشناے خود یافت دلش بدولت شتافت و از ہمہ بیگانہ شد و بیدیگانہ قولہ

آتش رخسار گل خرمن بلبل بسوخت	چہرۂ خندان شمع آفت پروانہ شد

آتش رخسار گل روشنی تجلی آن محبوب خرمن بلبل وجود عاشق چہرہ خندان شمع روشنی تجلی المحبوب آفت پروانہ بلاکی عاشق معنے آنست کہ بلبل و پروانہ میخواست کہ بخیال کارے دگر باشد و ترک محبت گوید و از محبوب صبر کند ہیچ وجہ میسر نشد دل کہ عاشق صابر بود مگر بشکست یعنی مدتے پاے صبر و قناعت در دامن تسلیم تکلف گرد آورد و از ہمہ خلق روے بر تافت و بگوشہ نامرادی نشست آخر الامر بمجرد دیدن روے معشوق آن ہمہ زہد و عزلت برباد شد قولہ

گریۂ شام و سحر شکر کہ ضائع نرفت	قطرۂ باران ما گوہر یکدانہ شد

ضائع نرفت اسے موثر شد قطرہ باران اشارت گریہ گوہر یکدانہ شد در بے بہا اسے موجب عزت شد قولہ

نرگس ساقی بخواند آیت افسونگری	حلقہ اوراد ما مجلس افسانہ شد

نرگس چشم مراد مشاہدہ ساقی محبوب و مرشد یعنی مشاہدہ محبوب آیۃ افسونگری خواند دما را از مجلس طریقہ باز ماند و بمرتبہ رسانید کہ حلقہ اوراد ما مجلس افسانہ شد یعنے کارہا از اوراد خواندنی گذشت و ثمر ہا لاکہ عشق است و مشاہدہ محبوب متمکن گردید قولہ

صوفی مجلس کہ دی جام و قدح می شکست	دوش بیک جرعہ مے عاقل و فرزانہ شد

مے عشق عاقل و فرزانہ شد کمال عقل آنست کہ از فانی بباقی گراید و ارادت با اعلیٰ

غزل

زہے خجستہ زمانے کہ یار باز آید	بکام غمزدگان غمگسار باز آید

زہے بمعنے تحسین وآفرین زمان ساعت و وقت غمزدگان عاشقان غمگسار معشوق خیال چیزے کہ درخواب نمودہ شود و یاد در دل آید شاہ خیال اضافہ بیانیہ ابلق چشم اضافہ بیانیہ ومعنی ایمصرع آنکہ چشم درراہ خیال محبوب وقف کردہ ام شہسوار محبوب در انتظار خدنگش ہمیرود دل من خدنگ جنسے از تیر چوبین مراد تجلی قہاری کہ موجب فنا رعاشق است مقیم مدام اگرنہ در خم چوگان رود سر من یعنے اگر این سر در عشق او فدا نگردد باسر زلفین او قرارے کرد در جذبہ محبت وعشق او گرفتار شد قرار باز آید آرام شود سرشک من نہ زند موج برکنار چو بحر یعنے گریہ وزاری رو نماید اگر میان ویم درکنار باز آید با محبوب خود ہم آغوش شوم بلبلان عاشقان خار مراد رقیب ونفس وشیطان وشدائد وبلیات ببوے آن بدان واسطہ وبآن امید نوبہار باز آید مشاہدات رو نماید نقشبند قضا حق تعالے کہ ہمچو سرو بدستم نگار باز آید کہ نگار کہ مانند سرو راست بدستم باز آید غزل

زدل برآمدم وکار برنمے آید	زخود بدر شدم ویار در نمی آید

زدل برآمدم از دل برآمدم یعنی ترک دل نمودم اے اضطراب بکمال رسید زخود بدر شدم از خود گذشتم قولہ

درین خیال بسر شد دریغ عمر عزیز	بلاے زلف درازت بسر نمی آید

درین خیال اشارہ بحصول وصال بسر شد آخر شد بلاے زلف درازت تصدیعات وبلیات عشق دنیز راہ عشق بسر نمی آید مقطع نمیشود قولہ

ہمیشہ تیر سحر گاہ من خطا نشدی	کنون چہ شد کہ یکے کارگر نمے آید

تیر سحرگاہ آہ سحری ودعاے سحری خطا نشدی رد نمے شد کنون چہ شد الحال چہ حال است کہ یکے کارگر نمے آید یکے بدرجہ اجابت نمیرسد قولہ

نظر بروے دل آراے یار ما ورنہ	بہیچ وجہ دگر کار برنمے آید

یعنے ما عاشقانیم بہیچ وجہ من الوجوہ کار دگر کہ زہد وپارسائی وطاعت وعبادت از ما برنمے آید إلّا نظر بروے محبوب کہ کار عاشق ہمین استغراق بجمال محبوب است قولہ

چنان بحسرت خاک در تو مے میرم	کہ آب زندگیم در نظر نمے آید

[Margin notes: ۵ ... ; سیاہ ... ; مکرر]

آب زندگی اضافۂ بیانیہ حصول مقصود قولہ

فدای دوست نکردیم عمر و مال دریغ	کہ کار عشق زما اینقدر نمی آید

فدای تصدق این قدر اشارہ بفدای جان و مال کہ اول قدم است در عشق قولہ

قد بلند ترا تا ببر نمی گیرم	درخت کام و مرادم ببر نمی آید

ای تا عشق سالک کمال پیر سازم مقصد خود نمی رسم قولہ

مقیم زلف تو شد دل کہ خوش سوادی دید	وزان غریب بلاکش خبر نمی آید

مقیم زلف تو شد گرفتار جذبہ عشق و یا گرفتار علائق دنیوی شد سواد شہر عظیم مراد مکان وزان غریب بلاکش اشارہ بدل قولہ

زشصت صدق گشادم هزار تیر دعا	وزان میانہ یکی کارگر نمی آید

زشصت صدق از روی صدق کشادم روان کردم ورزلفیانہ اشارہ بهزار دعا کارگر نمی آید بعرض قبول نمی آید قولہ

ز بسکہ شد دل حافظ رمیدہ از ہمہ کس	کنون ز حلقۂ زلفت بدر نمی آید

رمیدہ متفرشدہ حلقۂ زلف لذات دنیوی و جذبہ عشق غزل

سحر بلبل حکایت باصبا کرد	کہ عشق روی گل با ما چہا کرد

بلبل سالک صبا مرشد گل محبوب حقیقی معنی آنست کہ در هنگام سحر سالکی مرشد کامل از روی استمالت شکایت درد دلارام خود گفت کہ عشق روی آں محبوب ما ما چہ کرد و چہ تصدیعہا بیش آورد بیان آن میکند قولہ

ازان رنگین رخم خون در دل انداخت	وزان گلشن بخارم مبتلا کرد

اول بمشاہدہ رخ رنگین خود خون در دل ما انداخت یعنی گرفتار عشق خود ساخت کہ عاشق را دل سراسر خون باشد وازان گلشن قرب کہ مطالب فراوان و حظوظ بسیار ان دارد بخار ہجران و حوادث دراستلاد آورد و چون از توجہ مرشدان بیح و محنت یکسو شد و بمطلوب رسید میگوید قولہ

غلام ہمت آن نازنینم	کہ کار خیر بی روی و ریا کرد

ہمت توجہ نازنین کنایہ از مرشد کار خیر بی روی و ریا کرد عند اللہ ما را بمطلوب رسانید قولہ

خوشش باد آن نسیم صبحگاہی	کہ درد شب نشینان را دوا کرد

خوشش ضمیر شین نسیم صبحگاہی از قبیل اضمار قبل الذکر صبحگاہی مرشد درد ہجر شب نشینان کنایہ از خود دوا وصل قولہ

اگر از سلطان طمع کردم خطا بود	ور از دلبر وفا جستم جفا کرد

یعنے اگر طلب توجۂ مرشد نمودم خطا کردم چہ فیاض حقیقی اوست واین در محلے است کہ طالب بمطلوب سپارد خود را غرق دریاے فضل او ببیند ازینجاست کہ ⁵ گو ہر چو دست داد بدریا چہ حاجت است جفا کرد چہ در خوبان وفا نیست ونیز او حاکم مطلق است یفعل اللہ مایشاء عاشق را باخواست چہ کار قولہ

من از بیگانگان ہرگز نہ نالم	کہ با من ہرچہ کرد آن آشنا کرد

آن آشنا کرد یعنے حق تعالے کہ ہمہ مراد اوست قولہ

بہر سو بلبلے عاشق در افغان	تنعم در میان باد صبا کرد

بلبل عاشق متشرع زاہد متورع در راہ طلب محبوب بسعی وغوغا مردو تنعم از وصال محبوب در یافت مطلوب عاشق لایزالی رند لاابالی باد صبا عاشق کہ صبا کردار سیار گلشن عشق است قولہ

نقاب گل کشید از دست سنبل	گرہ بند قبا چون غنچہ واکرد

گل محبوب زلف سنبل تجلیات انوار معنے آنست کہ پس از مجاہدات چون بعنایت ازلی دلم شگفتہ شد وحجاب خودی وپنداری کہ در من ومحبوب نقابے بود مرفوع گشت ونہفتہ شد مشاہدات تجلیات محبوب باز حاجب گشت وحجابے دیگر در پیش نشست ومیتواندکہ سنبل زلف جذبہ عشق بود یا علائق دنیا یعنے چون سالک درین نشاء رسیدہ دلش بر مثال غنچہ بود شگفتہ گردید وگلہاے مرادش شگفت وحجاب غنچگی روے خود نہفت جذبہ عشق یا عوائق دنیا در پیش آمدکہ دلش باز بصد وجہ ازان در پیش آمد باز حاجب ومانعش گشت وگرد وغبار از پیش نشست یعنی بالیشان بہر مرتبہ کہ میرساند رساند غزل

سمن بویان غبار غم چو بنشینند بنشانند	پریرویان قرار از دل چو بستیزند بستانند

سمن بضم نام گلے سپید وسمن بویان کنایہ از محبوبان غبار گرد برآمدہ ونیز کدورت طبع غبار غم اضافۃ بیانیہ بنشانند اے رفع گردانند اشارہ بغبار غم بستانند اشارہ بقرار قولہ

بفتراک جفا دلہا چو بربندند بربندند	ز زلف عنبرین جانہا چو بگشایند بفشانند

فتراک شکاربند فتراک جفا اضافۃ بیانیہ یعنے وقتیکہ براسپ محبوبیت فتراک جفا برمی بندند دلہا رابستہ غم واندوہ میگردانند واز زلف عنبرین خود وقتے کہ برکشایند جانہا را از رشتۂ غم واندوہ رہائی میدہند وشادان وخورم مے سازند قولہ بعمرے یکنفس باما چو بنشینند بنشانند و بعمرے

⁵ مصرعہ: جز گوہر دل... اوست وقبل حسنیٰ ایست در دریا از قصر یوسف بلبیر آید می آید ۱۲ ابراہیم شاہی۔

بعضے تو بیشیند توقعے ندارند نهال شوق در خاطر چو برخیزند بنشانند یعنی چون برخیزند نهال شوق خود را در خاطر عشاقان بنشانند و واله خود سازند قوله ز چشم لعل رمانی چو می خندند مے بارند ❊ و یعنی که آن سمن بویان بسبب استغنا عدم التفات مے خندند و تمسخر میکنند از غایت غم واندوه از چشمان من اشکهاے سرخ مے بارند زر و سیم راز پنهانی چو می بینند میخوانند و حال آنکه از روے من وقتے که مے بینند عشق و محبت ما را در مے یابند و آنرا با اخلاص معائنہ نمایند قوله

سر شک گوشه گیران را چو دریابند دریابند ❊ رخ از مهر سحر خیزان نگردانند گر دانند

گوشه گیران عاشقان که از ماسوا گوشه گرفته اند چو دریابند دُر یابند چون غور کنند و معلوم نمایند منزله دریابند و موجب عز و فخر خود شمرند سحر خیزان عاشقان نگردانند گر دانند اگر محبت عاشقان بدانند رخ از ایشان نگردانند ز فکر آنانکه در تدبیر درمانند یعنی کسانیکه دوا ودرد عاشق سهل شمرند از فکر آنان که در تدبیر درمان اند یعنی عاشقان عاجز گردند قوله

چو منصور از مراد آنانکه بر دارند بر دارند ❊ چو مجنونان هر آن قومی که حیرانند حیرانند

منصور نام ولی مشهور بر دارند بالاے دار هستند بر دارند مقصود خود بر دارند و هر آن قومے که حیران جمال محبوب مجازی اند در بادیه سرگردانی حیران اند یعنی بعشق حقیقی نمے آید قوله

درین حضرت چو مشتاقان نیاز آرند ناز آرند ❊ بدین درگاه حافظ را چو میرانند میخوانند

مشتاقان عاشقان نیاز آرند عاجزی کسے ناز آرند اشارة بسمن بویان میرانند میکشند قوله

سالها دل طلب جام جم از ما میکرد ❊ وانچه خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد

جام جم جامے که جمشید ساخته بود و احکام جهان درو مشاهده میشد مراد لطیفه الٰهی که در دل سالک وارد شود و عشق از و پیدا مے شود و نیز از جام جم مرشد باشد یعنی دل از سالها از ما طالب جام جم بود تا بکشف تعینات رسد عاقبت الامر چون بدولت عشق یا مرشد صفاے دل میسر شد و بسبب آن تجلی محبوب حقیقی در خود یافت گفت انچه خود داشت انچه در ذات خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد حصول آن از جام جم مے طلبید قوله

گوهرے کز صدف کون و مکان بیرون است ❊ طلب از گم شدگان لب دریا میکرد

یعنے محبوب حقیقی که از غایۂ خلمت دہ کون و مکان نگنجد میزان بر دو جہانش لنجید از ظاهر پرستان
گم گشت کان لب دریاے عمان اند بلکه تا گردن غریق کما اخبرنا اصدق الصادقین نحن اقرب
الیه من حبل الورید و از کمال غفلت یافت خود گم کرده و پے بدان نیاورده و چون یافت خود را
نیافته دیگرے بوسیله او چه خواهد قوله

آن همه شعبده‌ها عقل که میکرد آنجا　　　سامری پیش عصا و ید بیضا میکرد

شعبده بازی آن همه شعبده زهد و ورع و قیل و قال که میکرد یعنے قبل ازین مینمود آنجا
اشاره بعشق ید بیضا معجزه موسے ع و آن در کف دست مبارک بوده هنگامے که او را مینمود هر که میدید
بهر حالة که بودی طرلیه میکشی چون دست را گرد آوردی بعده بنیده بحال خود آمدی سامری پیش عصا
و ید بیضا میکرد اے لاینفع قل جاء الحق وزهق الباطل آنکه فکرش گره از کار جهانے بکشاد
یعنے پیر مغان ورق خاطر یعنے خاطر خود را یا ورق خاطر مرا ازین نکته اشاره بعشق و توحید قوله

مشکل خویش بر پیر مغان بردم دوش　　　کو بتائید نظر حل معما میکرد

بتائید. مدد کردن معما مشاکیل قوله

دیدمش خرم و خندان قدح باده بدست　　　و اندران جام دو صد گونه تماشا میکرد

قدح باده مراد عشق و اندران جام اشاره بدل یا بمقام عشق دو صد گونه تماشا مشاهدات
تجلیات قوله

گفتم این جام جهان بین بتو کے داد حکیم　　　گفت آنروز که این گنبد مینا میکرد

این جام جهان بین دل و نیز عشق حکیم خدا ان الله عزیز حکیم آن روز که این گنبد مینا میکرد
یعنے روز ازل قوله

گفت آن یار کزو گشت سر دار بلند　　　جرمش آن بود که اسرار هویدا میکرد

اشاره بمنصور جرم گناه اسرار هویدا میکرد موافق آنکه هر کس که سر فاش کند این سزاے اوست قوله

بیدلی در همه احوال خدا با او بود　　　او نمیدیدش و از دور خدا را میکرد

بیدلی عاشقی یعنی بطرف منصور او ضمیر بمنصور نمیدیدش التفات بقول او نمود و از
دور مدارا میکرد خود بخود میخواند که بیا قوله

ه را بما ملا میسد چون باد رسید ند پرسیدند گفت شما چیزے بغیر از آب مرا نمائید تا من آب را بشما نمایم ۱۲

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید | دیگران هم بکنند انچه مسیحا میکرد

فیض روح القدس لطف الهی وصل نامتناهی انچه مسیحا میکرد ابری الاکمه والابرص واحی الموتی ارسطو در اثولوجیا گفته که خلوت گزیدم در ریاضت مودم و خلع بدن نموده از ملابس طبیعت مجرد شدم در خود حسن غریب و نور عجیب میدیدم و خود را جزوے از اجزائے عالم روحانی می یافتم و صاحب تاثیر بودم پس ترقی کردم بحضرت ربوبیت و نورے مشاهده کردم که نه زبان وصف آن توان کرد و نه گوش لغت آن توان شنید تا که ذکر بیان من و آن نور حجاب شد متحیر شدم که دیگر باز ال عالم تنزل کردم در تلویحات اینقل شهود افلاطون ست و توهم مکن که این مرتبه علیه وصف قولی اند که در ازمنه ماضی بوده شارحان گوید فیض روح القدس قوله

گفتمش زلف چو زنجیر بتان از پے چیست | گفت حافظ گله از دل شیدا میکرد

یعنی مرا محبوب را گفتم که این زلف مسلسل عشق را از بهر چه رها کرده گفت برائے آنکه حافظ گلهٔ از دل شیدا میکرد مبادا که بطرف دیگر مائل شود ؎ رانکه دیوانه همان به که بود اندر بند غزل

ساقی اندر قدحم باز مے گلگون کرد | در مے کهنهٔ دیرینهٔ ما افیون کرد

ساقی قضا و قدر می عشق می کهنه محبت قدیم و چول ساقی افیون بحریفان دهد تحمل آن بکنند و اینجا مراد از افیون ذوق معنی آنست که ساقی قضا و قدر عشق را تازگی نموده و در عشق دیرینه ما ذوقے و حلاوتے افزوده می دیرینه مے کهنه مراد سخنان عشق برابر میداد بقدر استعداد افزون کرد زیاده از حد پاک تمام پاک ز خود بیرون کرد اشارة لصاد کلی ساغر پیاله مراد وجود پیمانه شخص بت سنگین دل محبوب حقیقی باعتبارے بیناری معنی بیت آنست تو مپندار که محبوب بے نیاز در وجود من تا اکنون عشق نهاد بلکه عطیه الیست که از ازل با عطا شده استاد ازل محبوب حقیقی سے آموخت عطا مینمود دیگران عالمان و زاهدان خرد علم دین و عبادت که از مقتضیات خرد است مرا مجنون کرد عشق عطا کرد افسون سحبان مهر و لطف چشم جادوے مشاهده ذاتی غزل

سحر چون خسرو خاور علم بر کوهساران زد | بدست مرحمت یارم در امیدواران زد

خسرو خاور آفتاب مشرقی علم برزدن طلوع نمودن بدست مرحمت از روے مرحمت در امیدواران زد در امیدواران قدم رنجه نمود قوله

چو پیش صبح شد روشن که حال مهر گردون چیست | برآمد خندهٔ خوش بر غرور کامگاران زد

مہر آفتاب یعنی چون صبح را روشن و واضح گشت کہ حال سیارات فلک چیست جز طلوعی و غروبی حالتے دیگر نیست ولکنہ حال محبت گردون آنچیست صبح برآمد و بر غرور کامران خندہ زد کہ مغرور مشوید قولہ

نگارم دوش در مجلس بعزم رقص چون برخاست　　گرہ بکشود از گیسو و بر دلہای یاران زد

گرہ بکشود از ابروے اے در خندہ و خوشی شد بر دلہاے یاران زد یارا ازاد پیچ و تاب انداخت قولہ

من از رنگ صلاح آنگہ بخون دل بشستم دست یعنی من امید از زہد و پارسائی ہمان روز منقطع کردم کہ چشم بادہ پیمایش صلا بر ہوشیاران زد ؛ چشم بادہ پیما چشم مخمور کنایہ از تجلی ذاتی صلا آواز دا فروختن آتش و آواز براے طعام ہوشیاران عاشقان یعنے تجلی خود بر عاشقان نمودہ وایشان را بخود کشید قولہ

کدام آہن دلش آموخت این آئین عیاری　　کز اول چون برون آمد رہ شب زندہ داران زد

عیاری دزدی چون برون آمد از اختفا بمنصۂ ظہور شب زندہ داران عاشقان در آب و رنگ رخسارش چہ خون خوردیم و جان دادیم یعنے چہ خون خوردیم تا او این حسن و جمال پیدا کرد ؎ بے تقاضاے نظر حسن تو افزون نشود ؛ تا دلم خون نشود روی تو گلگون نشود ؛ و چون بحد دلربائی رسید اول بتاراج عاشقان درآمد قولہ

منش با خرقۂ پشمین کجا اندر کمند آرم　　بہر موے کہ مژگانش رہ خنجر گزاران زد

منش با خرقۂ پشمین من کہ لباس فقیری دارم بہر موے کہ مژگان ہر موے مژگان او رہ خنجر گزاران زد کار خنجر گزاران میکند خنجر گزاران دلاوران و عاشقان

شہنشاہ مظفر فر شجاع ملک و دین منصور　　کہ جود بیدریغش خندہ بر ابر بہاران زد

شہنشاہِ مظفر فر ازینجا در مدح پادشاہ آمد منصور نام پادشاہ کنایہ از مرشد جود بیدریغش بخشش بیشمار آن مرشد خندہ بر ابر بہاران زد ابر را در معرض ہیچ مے شمرد قولہ

ز شمشیر سر افشانش ظفر آنروز بدرخشید　　کہ چون خورشید انجم سوز تنہا بر ہزاران زد

بدرخشید طالع شد کہ چون خورشید انجم سوز تنہا بر ہزاران زد کہ چون خورشید انجم سوز طلوع نمود تنہا بر ہزاران زد قولہ

تعالی اللہ زہے ذاتے کہ تا نیرنگ ہستی یافت　　صفا جوہر پاکش دم از پرہیزگاران زد

زہے ذوالقی اشارۃ منشور نیرنگ ہستی یافت در عرص وجود در آمد صفاے جوہر دانش دم از پرہیزگاران رو یعنے طالب قولہ

دوام ملک و عمر او بخواہ از لطف حق حافظ	کہ چرخ این سکۂ دولت بدور روزگاران زد

چرخ سکہ دولت او را بدور زمانہ مارد یعنے ورنہ ما بوجود در آوردہ قولہ ازان ساعت کہ جام مے بدست او مشرف شد ، جام مے بدست او مشرف شد یعنے دل مادست آوردہ ونیز دلدارئ ما کوست بید زمانہ ساغر شادی بیاد غمگساران زد زمانہ از استماع این شاد شد قولہ نظر بر قرعۂ توفیق و یمن دولت شاہیست یعنے حافظ طالب وجویان آنست کہ حق تعالی توفیق رفیق وے گرداناد و دولت سلطنت ویرا سبارکباد بدہ کام دل حافظ کہ فال بختیاران زد الہا مراد دل حافظ برآر کہ فال نیکوان درخواست نمودہ غزل

ساقی حدیث سرو گل و لالہ میرود	وین بحث باثلاثہ غسالہ میرود

در جواہر الاسرار آوردہ کہ حکماء یونان در ترتیب شراب خوردن اصطلاحے دارند کہ علی الصباح سہ کاسہ خورند کہ غسل معدہ کند آنرا ثلثہ غسالہ گویند وبعد از طعام پنج کاسہ میخورند کہ ہضم طعام کند وآنرا خمسۂ ہاضمہ گویند بعد ازان ہفت کاسہ دیگر میخورند کہ ازان خواب بآرام کنند وآنرا سبعۂ نائمہ گویند پس حافظ بر اصطلاح حکمائستو ونمائی طبع وصفت بہار میکند کہ حدیث سرو گل ولالہ درحالتے میرود کہ طیب النفس شدہ ام وآن بعد از ثلثہ غسالہ می باشد خصوصا در صباح بہار مراد آن باشد کہ اے ساقی سرو گل ولالہ کہ از علامات بہار است درمیان آمدہ پس چنانچہ دیگر مردمان مدیدن سرو وگل ولالہ خوش میشوند ما نوشیدن ثلاثہ خورسندی ہم رسانیم ومراد از ثلثہ غسالہ تجلیات صوری وافعالی وذاتی مسموعست کہ سلطان غیاث الدین ملک ہندران آوان کہ تسخیر بنگالہ نمود مرض صعبش روے داد کہ دست از جان شیرین خود شست پس سہ کس را از حرم سراے خود کہ الفت بایشہا بیشتر داشت آزاد ساخت یکے را نام سرو دیگرے را نام گل ودیگرے را نام لالہ بود اتفاقا از ازال بیماری صحتش روے نمود سلطان خدمت ایشہا را سعے تصور نمود التفاتے کہ بایشہا داشت بیشتر از بیشتر بر صفحہ دل نگاشت اتباعان دیگر از آتش غیرت سوختند وبجاے خویش ہر یکے را بطعن غسالگی میدوختند درحین انبساط با سلطان اظہار این معنی نمود بخاطر سلطان خطور کرد

کہ این را خواجہ بقصد غزل آرد و خواست کہ مصرعۂ دوم را لبستہ بیتے درست کند ہر چند جست وجوے نمودند از شعراء زمانہ کہ در خدمتش بودند قفل این صندوق سربستہ از ہیچکس نکشود عرض نمودند کہ درین زمان در شیراز شمس الدین نام در شعر گوئی شہرتے نمودہ و گوے سخنوری بچوگان فصاحت از شعراے وقت در ربودہ او را درین معنی باید آزمود سلطان آنمعنی را مرقوم مصحوب رسول بخدمت خواجہ فرستاد خواجہ بربدیہہ این غزل مرقوم نمودہ بدست رسول داد و در مصرعہ ثانی اظہار کرامت خویش نمودہ کہ لفظ ثلثہ غسالہ کہ ہیچ احدے بران اطلاع نداشت بیان فرمود و از شیراز تا بنگالہ کہ یکسالہ راہ کاروانیان ست تعین نمود و آنمعنی را خود اظہار فرمود قولہ

طے مکان بہ بین و زمان در سلوک شعر	کاین طفل یکشبہ رہ یکسالہ میرود

طفل یکشبہ سخن باعتبار فکر شب قولہ

شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند	زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ میرود

شکر شکن فیضیاب طوطیان شعرا قند پارسی شعر پارسی قولہ

مے دہ کہ نوعروس چمن حد حسن یافت	کار این زمان ز صنعت دلالہ میرود

مے دہ شعر بگو چمن دل نوعروس چمن اصانۂ بیانیہ و نثر سخن حد حسن کمال فصاحت صنعت تعریف کردن و اصلاح نمودن دلالہ شعرا ز صنعت دلالہ میرود محتاج اصلاح کسے نیست قولہ

آن چشم جادوانہ عابد فریب بین	کش کاروان سحر بدنبالہ میرود

آن چشم جادوانہ اشارت بمحبوب حقیقی و سلطان غیاث الدین کش کاروان سحر بدنبالہ میرود یعنے پیشواے ساحران است قولہ

خوی کردہ میخرامد و بر عارض سمین	از شرم روے او عرق از ژالہ میرود

خوی کردہ با حسن کمال چہ عرق برو موجب ازدیاد حسن است یعنی وقتیکہ با کمال حسن در چمن میخرامد قطرۂ شبنم ژالہ کردار کہ بر عارض یاسمین افتادہ گویا کہ از معائنہ روے او از غایت انفعال عرق گردیدہ قولہ

از رہ مرو ز عشوۂ دنیا کہ این عجوز	مکارہ می نشیند و محتالہ میرود

از رہ مرو نصیحت بسلطان سکندر عشوہ فریب این عجوز اشارت بدنیا محتالہ حیلہ ساز قولہ

باد بہار مے وزد از بوستان شاہ	وز ژالہ بادہ در قدح لالہ میرود

باد بہار میض ربانی ژالہ قطرات رحمت بادہ محبت قدح دل معنے این بیت آنست باد بہار کہ فیض است از گلستان بادشاہ حقیقی می وزد از قطرات رحمت یعنی شراب محبت بدل میرسد قولہ

چون سامری مباش کہ زر دادو از خری	سوئے بہشت واز پے گوسالہ میرود

سامری قصہ اش بالا مرقوم ست بہشت فرو گذاشت غزل

ساقی ار بادہ از ینسدست بجام اندازد	عارفان را ہمہ در شرب مدام اندازد

از ینسدست ازین قسم عارفان کنایہ از مقلد شرب نوشیدن مدام شراب قولہ

ور چنین زیر خم زلف نہد دانہ خال	اے بسا مرغ خرد را کہ بدام اندازد

زیر خم زلف تصدیقات عشق دعالم حسات وتعینات دانہ خال وحدت ونور شہود مرغ خرد اضافہ بیانیہ قولہ

اے خوشا حالت آن مست کہ در پائے حریف	سر و دستار نداند کہ کدام اندازد

اے مست ولایعقل قولہ

روز در کسب ہنر کوش کہ می خوردن روز	دل چون آئینہ در زنگ ظلام اندازد

ہنر معیشت میخوردن کنایہ از کثرت نوافل معنے آنست کہ روز در کسب معیشت کوش و در طاعت غیر از مفروضہ بر دن کہ دل موجب ریاست وباعث صد گونہ بلا است قولہ

آن زمان وقت می صبح فروغست کہ شب	گرد خرگاہ افق پردہ شام اندازد

مے صبح فروغ مے کہ مانند صبح روشنست پردہ شام اندازد شب طالع شود قولہ

زاہد خام طمع بر سر انکار بماند	پختہ گردد چو نظر بر مے جام اندازد

حاصل آنست لیے وقت کثرت نوافل و ذکر و فکر و تلاوت قرآن آن وقتست کہ آفتاب در شفق مغرب مختفی گردد زاہد خام طمع زاہد کہ بسبب زہد طالب وصال گردیدہ بر سر انکار بماند در انکار کہ حق محبت است پختہ گردد شایان وصل سبب گردد نظر بر می و جام اندازد و عشق در آید و مشاہدہ محبوب یابند قولہ

زاہد اسر ز کلہ گوشہ خورشید برار	بخلت ار قرعہ بدان ماہ تمام اندازد

اگر وصل آن محبوب حاصل شود قولہ

باده با محتسب شهر ننوشی حافظ	که خورد باده ات سنگ بجام اندازد

باده شراب محتسب عقل زنہار ہرگز سنگ بجام اندازد رسوا سازد یعنی آنست کہ عشقبازی باوجود عقل مکن کہ عقل درعشقبازی باتو مبتلا نگردد اما عاقبت الامر ترا رسوا سازد و نیز درعشق عقل میار دبا او مشورت مکن کہ درین امر بیگانگی با او موجب فضیحت و رسوائی است قوله غزل

سر سودائی تو اندر سر ما می گردد	تو ببین در سر شوریده چها می گردد

سر خیال سودا عشق و محبت چوگان سر زلف جذبہ عشق بیسر و پا حیران و پریشان قوله

از جفاے فلک و غصہ دوران صد بار	بر تنم پیرہن صبر و قبا می گردد

از رنج و تصدیعات کہ ازین فلک ناہموار و دور دوار کہ بر ما در رو نموده طاقت شکیبائی نمانده ضعیفی ناتوانی ہلال ماه نو انگشت نما مشہور بلبل طبع اضافہ بیانیہ فرقت جدائی گلزار رخ اضافہ بیانیہ دیر گاہیست مدتے است مدید بے برگ و نواے بے توشہ و سامان بہواداری درعشق و محبت آن سرو قد لالہ عذار میگردد اشارۃ بہمان طبع آن سنگین دل محبوب ہمچنان یعنی بے تغیر و تبدیل درپے آن زلف دوتا در طلب عشق و محبت آن محبوب غزل

سرو چمان من چرا میل چمن نمیکند	ہمدم گل نمیشود یاد سمن نمیکند

سرو چمان مرشد و معشوق و تجلی چمن وطن و کاشانہ و دل و سینہ بے کینہ گل کنایہ از خود و نیز محبوب و دل و مثلہ سمن قوله

تا دل ہرزه گرد من رفت بچین زلف او	زان سفر دراز خود عزم وطن نمیکند

ہرزه بیہوده چین زلف جذبہ عشق یاد وطن نمیکند وطن را فراموش کرده قوله

پیش کمان ابروت لابہ ہمیکنم ولے	گوشہ کشیده است ازان گوش بمن نمیکند

کمان ابرو مشاہده تجلیات و نیز محبوب از ذکر خبر اراده کل لابہ عجز گوش کشیده است در غایۃ سرکشی است ازان بدین سبب گوش بمن نمیکند سخن من نمی شنود قوله

ساقی سیم ساق من گر ہمہ درد میدہد	کیست کہ تن چو جام مے جملہ دہن نمیکند

ساقی سیم ساق محبوب درد تصدیعات تن چو جام مے جملہ دہن نمیکند ہمہ جرعہ آن ننیشود قوله

دستہ خوش جفا مکن آب رخم کہ فیض عطر	بیمدد سر شک من دُرِّ عدن نمیکند

اس غزل کا ایک شعر مع شرح دوسرے نسخہ سے ۔۔ ۱۲

دیوان حافظ کے اس نسخہ میں یہ شعر موجود نہیں ۱۲

وست خوش سخره ودستمال فیض بخشش عطر بکسر بوے خوش قوله

تخلخه سای شد صبا دامن پاکت از چه رو — خاک بنفشه زار را مشک ختن نمیکند

تخلخه گوے عنبرین با چند جوست موی آمیز چون عود قماری و مشک تتاری و عنبر اشهب دکافور یامی ختن ولایتے است مشک خیز قوله

چون ز نسیم میشود زلف بنفشه پر شکن — وه که دلم چه یاد آن عهد شکن نمیکند

پرشکن پر پیچ وه افسوس قوله

دی گله ز طره اش کردم و از سر فسوس — گفت که این سیاه کج گوش بمن نمیکند

طره دنیا و جذبه عشق این سیاه کج اشاره بطره گوش بمن نمیکند نگفته بایست یعنی مائل نمی شود والتفات بمن نے کند قوله

کشته غمزه تو شد حافظ ناشنیده پند — تیغ سزاست هر کرا درک سخن نمیکند

غمزه حالتے است که از بهر دل وکشادن چشم محبوبان پیدا میشود مراد ازان تجلی ذاتی دظهور داخها ء محبوب درک سخن نمیکند بکنه سخن نمیرسد غزل

ستاره بدرخشید و ماه مجلس شد — دل رمیده ما را رفیق و مونس شد

این غزل در شان حضرت ستاره ذات محمد علیه السلام باعتبار بدایت که حقیر و یتیم بود دل رمیده دل عاشق که از ما سوا رمیده یعنی تیجے درین نشاء رسید و ستاره وار بدرخشید و مانند فرستادہ وا جهان و جهانیان را منور ساخت دل مشتاق ما را که رمیده از همه بود مونس و رفیق شد قوله

نگار من که بمکتب نرفت و خط ننوشت — بغمزه مسئله آموز صد مدرس شد

نگار محمد علیه السلام بمکتب نرفت و خط ننوشت اے امی بود غمزه اشاره مسئله آموز استاد و معلم قوله

ببوے او دل بیمار عاشقان چو صبا — فدائے عارض نسرین و چشم نرگس شد

ببوے او بامید نسرین عاشقان داصل نرگس عارفان کامل آن محبے که از بیم منافقان اظهار محبت نمیتوان کرد چون بدولت مشرف شد مبابات کنان میگوید قوله

بصدر مصطبه ام مے نشاند اکنون یار — گداے شهر نگه کن که میر مجلس شد

مصطبه میخانه گداے شهر کنایه از خود قوله

خیال آب خضر بست و جام کیخسرو	بجرعه نوشی سلطان ابوالفوارس شد

خیال آب خضر بست و جام کیخسرو یعنے وقتیکه دل من تمنای آب خضر و جام کیخسرو کرد پس بجرعه نوشی سلطان ابوالفوارس شد که اینجا هردو مشاهده اند قوله

طرب سراے محبت کنون شود معمور	که طاق ابروی یار منش مهندس شد

طرب سراے محبت اضافه بیانیه و نیز دل طاق ابرو عبارت از تجلیات منش ضمیر شین بدل مهندس اندازه کننده قوله

لب از ترشح مے پاک کن زبهر خدا	که خاطرم بهزاران گنه موسوس شد

لب کلام ترشح مے چکیدگی لطف و فضل یعنے سخنان خود را از آب فضل و رحم که از وے چکید از بهر خدا پاک کن چه در بعض اوقات عاشق را عتاب خوشتر از لطف آید که لطف بگستاخی آرد و عتاب بعذر خواهی بهزاران گنه خیال بوس و کنار موسوس وسوسه داده شده قوله

کرشمهٔ تو شرابے بعاشقان درداد	که علم بیخبر افتاد و عقل بیحس شد

کرشمه ظهور مشاهده شرابے بعاشقان درداد عاشقان را بنوعے مست و بیخبر ساخت که عقل بیخبر افتاد و علم بیحس شد که از مستی آن هردو از کار رفتند دو چشم مراد همچون چشم و مراد از آن صفات بصیرت و نیز مرشد قوله

چو زر عزیز وجود ست شعر من آری	قبول دولتیان کیمیای این مس شد

عزیز وجود بے بدل قبول قبولیت دولتیان عاشقان و عارفان این مس کنایه از شعر قوله

زراه میکده یاران عنان بگردانید	چرا که حافظ ازین راه رفت و مفلس شد

میکده عشق زین راه اشارة بعاشقی غزل

سالها دفتر ما در گرو صهبا بود	رونق میکده از درس و دعای ما بود

دفتر ما کردار و اعمال صهبا شراب میکده باطن عارف مرشد کامل و آستان مرشد اگر کسے گوید این چنین سخن از ادب بخدمت مرشد دور است و شعر کذب و زور گوئیم که حق گوئی و بیان واقعی مخل ادب نیست و اظهار حقیقت بے ادبی راسبب نه بلکه اتباع حق و تخلق است باخلاق الله مطلق کما قال الله لا یستحیی من الحق شیئا و هنگام استمالت این قسم مقالت بر زبان ابرار

پیمود

برس ۵ [illegible]

جاری گردد و بیخ ناخوشی ثمرہ نیارد چنانچہ تا مستر شد نباشد کرا ارشاد کند و حامل بار امانت ہست تا موقع نباشد حمل خود کجا نہد کما فی الحدیث القدسی کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف و این معنی ار شیخ محی الدین عربی در فصوص بیان نمودہ لیس سبا مات مرشدان دالیش ہم چون رسل علیہم السلام باست خویش کما قال رسول صلعم تناکحوا توالدوا فانی اباهی بکم الامم یوم القیمة ولو بالسقط چہ فرمائی اے صاحب کہ ازیں توجیہ رونق مرشدان ثبوت پذیرد و این قسم گفتار را نے اولی دور گردویانہ قولہ

نیکی پیر مغان بین کہ چو ما بد مستان	ہرچہ کردیم بچشم کرمش زیبا بود

پیر مغان مرشد طریقہ بدمست آنکہ در مستی بیہودہ گوید و آزار مردم جوید و بدمستان کنایہ از فشا کنندگان اسرار عشق معنی آنست کہ مدتی مدید کسب دالش و اعمال ما در گرو عشق و محبت بود غلط ما بد و توجہ مینمود یعنی خویش را در عشق انداختم سالہا بکتب نیر داختم در رونق باطن مرشد یا منزل او ازمادرس دعا، ما بود و گرمی ہنگامہ او از مجمع ما بود پیر مغان را نیکی باد کہ ما بدمستان دیدگر داران ہرچہ کردیم بچشم کرم او زیبا بود و بحسن خلق او احتمل مینمود تا ما را بمقصد رساند کہ در طالب و مطلوب حجابے نماند قولہ

دفتر دانش ما جملہ بشوئید بمے	کہ فلک دیدم و در قصد دل دانا بود

قولہ

مطرب از درد محبت غزلے می پرداخت	کہ حکیمان جہان را مژہ خون پالا بود

مطرب مرشد غزلے مے پرداخت سخنان میگفت حکیمان ناصحان و واعظان مژہ خون پالا بود یعنے خون مے گریستند پالا صاف وافرون کنندہ و افرون کن وصافی کن قولہ

می شکفتم ز طرب زانکہ چو گل برلب جو	بر سرم سایۂ آن سرو سہی بالا بود

می شکفتم ز طرب از نہایت طرب خوش رحمدان بودم آن سرو سہی بالا کنایہ از مرشد قولہ

یار گلرنگ من اندر حق ازرق پوشان	رخصت خبث ندادار نہ حکایتہا بود

یار گلرنگ کنایہ از مرشد ازرق پوشان عاشقان و فقیران خبث پلیدی کنایہ از افشائے اسرار عشق یعنے مرشد عشق درشان و اصلان حقیقت رخصت افشائے اسرار ندا د ذلکم من عرف الله کل لسانہ مدارا ازرق پوشان بر ابکمی نہاد قولہ

دل چو پرکار بہر سو دوران میگردید		واندران دائرہ سرگشتہ پا برجا بود	

یعنے دل بسبب عشق پرکار روار در بیابان غموم و ہموم ہر سو میگردید اما در دائرہ مقام عشق آن دل سرگشتہ ثابت قدم بود و نیز پرکار قلم آہنین کہ نقش بدان بکار برند وازان دائرہ ہا برکشند باید دانست کہ درین بیت حلقہ ذکر سالکان را بیان میکند و تصویر این حلقہ باین صورت زیبا می سنرد پس بہوش بنوش اے طالب باہوش کہ دل سالک دو طرف دارد ہر طرفے بمقصودے رو آرد بر یکطرف مقام حضور مع اللہ است و دیگر مقام ماسوی اللہ کہ دلم ہم چو پرکار میگشت بگفتن لاالہ الا اللہ میگشت واندران دائرہ گشت کنان سرگشتہ میگشت و پالیش برجاے بود وضرب لاالہ را بر مقام الا اللہ برمحل مشاہدہ مے نمود ماسوی اللہ را بگفتن لاالہ نفی میکرد وضرب الا اللہ مے آورد بدین طرز محبوب حقیقی را در مقام مشاہدہ باثبات می آورد تا دائرہ مشاہدہ مع اللہ تمام شود وسالک درسلوک باین مقام رسد از بتان الطلب بموجب بندۂ طلعت آن باش کہ آنے دارد وآن کیفیتے است در محبوب معرا ومبرا از تحریر وتقریر کہ عاشق از دیدن آن بیخود میشود وعشق ازان پیدا میشود از حسن شناسی اگر شناسندہ حسن ہستی بینا باہر قولہ

قلب اندودۂ حافظ بر او خرج نشد		کہ معامل بہمہ عیب نہان بینا بود	

قلب اندودہ دل آلودہ معامل صاحب معاملہ کہ یار گل رنگ یعنی دل حافظ کہ اندودہ معرفت بود مشحون از اسرار عشق در حضور یار گلرنگ خرچ نشد اے بظہور نیامد کہ صاحب معاملہ کہ یار گلرنگ است بہمہ عیب نہان بینا بود بنابران ظاہر نکرد و نیز قلب اندودہ اعمال ناسرہ مراد بود خرچ نشد مقبول نیفتاد و کارے ازان نکشاد حاصل آنست کہ در بازار عشق سرے آسودہ بر غرور دمغز ذرر دافر و لغزیدن آرایش ونمایش نمیخرد بلکہ قلب سلیم و دلی مستقیم کہ ملمع بنمایش وآرایش نباشد در بازار عشق رواجے یابد یعنے عشق صرافیست ناقد کہ عیار ہر نقد را نیکو بشناسد و بمعیار لاتہتر خوانان الناقد بصیر صادق را از کاذب و مدعی را از محقق جدا کردہ جیبہ و دستار کہ مجرد لباس وکسوہ است بہ پیش او بخیہ نمی آرزد و نیز فاعبد ربک حتی یاتیک الیقین عبادت براے قربت وقربت براے حضور وحضور قلب نیست مگر باخلاص واخلاص دست ندہد مگر بخالص شدن از وجود بیبود واین نشود مگر کسے را کہ بر جادۂ مستقیم امر الٰہی وتابع شرع محمدی استوار باشد پس دل خود را بر جادہ مستقیم امر الٰہی بہ تبعیت شرع نبوی قائم دار کہ لاینبغی علیہ شئ فاعبد ربک کانک

لغت اندودہ

تراہ واں لہر تکس تراہ فائدہ یراث لسے ریق طریق جنان ولسان ارکان را ورکار و دل ما یار داران السلا یبطرالی صورکمہ دلا الی اعمالکم دلکن بیطرالی قلوبکم دنیا انکہ قلب اندوہ حافظ براو نزرح شد غزل

سحرم دولت بیدار ببالین آمد	گفت برخیز کہ آن خسرو شیرین آمد

دولت بیدار مرشد و وارد برخیز ہشیار باش آن خسرو شیرین آمد قریب است کہ آن معشوق آید قولہ

قدحے درکش وسرخوش بتماشا بخرام	تا بہ بینی کہ نگارت بچہ آئین آمد

قدحے درکش مے بنوش اے عشق حاصل ما سرخوش مست ومخمور بخرام روان شو آئین رسم قولہ

مژدگانے بدہ اے خلوتی نافہ کشای	کہ ز صحرائے ختن آہوئے مشکین آمد

صحرائے ختن عالم لاہوت آہوئے مشکین تجلی ومشاہدہ قولہ

گریہ آبے برخ سوختگان باز آورد	نالہ فریادرس عاشق مسکین آمد

فریادرس مددہندہ قولہ

مرغ دل باز ہوادار کمان ابرویست	کہ کمین صید گہش جان و دل و دین آمد

ہوادار دوستدار وطالب کمان ابرو محبوبے قولہ

در ہوا چند معلق زنی و جلوہ کنی	اے کبوتر نگران باش کہ شاہین آمد

کبوتر سالک نگران ناظر شاہین طائر شکاری مراد تجلی ذاتی قولہ

ساقیا مے بدہ وغم مخور از دشمن و دوست	کہ بکام دل ما آن بشد واین آمد

آن اشارۃ بدشمن واین اشارت بدوست کہ بکام دل ما آن بشد واین آمد موافق باشد بدکار آمد

رسم بدعہدی ایام چو دید ابر بہار	گریہ اش بر سمن و سنبل ونسرین آمد

بدعہدی بیوفائی گریہ اش بر سمن وسنبل ونسرین آمد ضمیر شین برابر بہار یعنے گریہ ابر محض بر بیوفای زمانہ است قولہ

چون صبا گفتۂ حافظ بشنید از بلبل	عنبرافشان بتماشائے ریاحین آمد

صبا مرشد وارد گفتہ حافظ سخن حافظ ریاحین گلہا مراد حواس وسخنہا بلبل ہاتف وپیغمبر غزل

سودائے سر زلفش تا در سر ما باشد	گر عاشق سودائیش باشیم روا باشد

سوداخیال سر زلف بند عشق سوداش خیال او ز بوسناکی از روے ہوس ہوسناکان صاحب ہوسان ہوا محبت و آرند لعبت چینی کنایہ از محبوب خط و خال تجلیات متنوعہ کہ ۵ خال و خط و ناز و غمزہ جبین پیشانی او ؛ این ہمہ نقش تجلیات بر دل نقشبند خطا گناہ وفاداران عاشقان عنا مصیبت و آزار۔

غزل

شراب بےغش و ساقی خوش دو دام رہند ｜ کہ زیرکان جہان از کمندشان نرہند

غش بفتح آب تیرہ شراب بےغش محبت بےغش ساقی خوش مرشد و محبوب شان ضمیر شراب و ساقی بود

من ارچہ عاشقم و رند و مست و نامہ سیاہ ｜ ہزار شکر کہ یاران شہر بے گنہند

یاران شہر علما و فضلاء قولہ

قدم منہ بخرابات جز بشرط ادب ｜ کہ ساکنان درش محرمان بادشہند

خرابات مقام عارفان کہ وحدت و عشق است قولہ

چغانہ شیوۂ درویشیست و راہروی ｜ بیار بادہ کہ این سالکان نہ مرد رہند

چغانہ سر منڈل بیگمر سے کمر بند قولہ

بہوش باش کہ ہنگام باد استغنا ｜ ہزار خرمن طاعت بہ نیم جو نخرند

یعنی من بر مغروری تو از حال مے ترسم کہ آبروے کہ از گفتگوے فصاحت و بلاغت و عبارت و اشارت حاصل کردۂ و آنرا وسیلہ نجات و درجات آخرت دانستۂ ناگاہ در بارگاہ استغنا آنرا بر خاک مذلت زنند و ازان جملہ ترا مفلس و بینوا گردانند و در دست تو از حسرت و ندامت نماند قولہ

غلام ہمت دُردی کشان یکرنگم ｜ نہ آن گروہ کہ ازرق لباس و دل سیہ اند

دردکشان یکرنگ عاشقان صادق بے ریا آن گروہ کہ ازرق لباس و دل سیہ اند درویشان مرائی و زاہدان مقلد حاصل این بیت آنست کہ در مقام عشق و محبت بصدق و اخلاص باید کوشید نہ بطاعت و عبادت روے ریائی قولہ

مکن کہ کوکبۂ دلبری شکستہ شود ｜ چو چاکران بگریزند و بندگان بجہند

کوکبۂ دلبری توجہ حضرت جلیل بندگان غلامان و چاکران نعمتہا قولہ

جناب عشق بلندست ہمتے حافظ ｜ کہ عاشقان رہ بے ہمتان بخود ندہند

[illegible] چغانہ شیوۂ درویشی است [illegible]

بہمتے حافظ ان اللہ یحب المعالی الہمم ردیف ہمتان نیست ہمتی دنیست نظرتی غزل

شاہدان گر دلبری زینسان کنند
زاہدان را رخنہ در ایمان کنند

زاہد طائفہ باشند کہ نور ایمان وایقان جمال آخرت مشاہدہ کنند ودنیا را در صورت قبیح معاینہ نمایند واز التفات بزینت مزخرف دانی اورغبت نمایند وتخلف این طائفہ از صوفیہ آنست کہ زاہد بحظ نفس خود از حق محجوب چہ بہشت مقام حظ النفس است فیہا ما تشتہی الانفس وصوفی بمشاہدہ جمال ازلی ومحبت لم یزلی از ہر دو کون محجوب پس صوفی را در زہد مرور لے مرتبہ زاہد کہ حظ نفس از ان دور شود واین طائفہ را دو متشبہ یکے متشبہ محق بزاہد کہ ہنوز رغبت ایشان بکلی از دنیا مصروف نشدہ باشند وخواہند کہ بیک بارگی از دنیا رغبت گردانند والیتا نزا متزہد خوانند دویم متشبہ مبطل نام کہ برائے قبول خلایق ترک زینت دنیا کنند وخاطر از جمع اسباب دنیوی بازگیرند وبدان طلب تحصیل جاہ کنند درمیان مردم وممکن بود کہ بر بعضے حال ایشان متشبہ شود وپندارند کہ از دنیا اعراض کلی کردہ اند والیشان خود بملک ومال وجاہ خریدہ اند ترک الدنیا للدنیا ولیکن کہ بر ایشان سیر حال خود متشبہ شود گمان برند کہ چون خاطرشان بطلب اسباب دنیوی مشغول نیست حلت آنست کہ اعراض کردند واین طائفہ را مرائیہ خوانند **قولہ**

ہر کجا آن شاخ نرگس بشکفد
گلرخانش دیدہ نرگسدان کنند

شاخ نرگس محبوب گل رخانش ضمیر شین بر شاخ نرگس وگلرخان محبوبان واہل عرفان نرگسدان آوندے کہ نرگس وران کارند یا بنہند تا دیر ترک بتازگی وطراوت رو آرد وایجا کنایہ از دیدہ عشق مینماید کہ ہمیشہ چون نرگسدان ہا آب اشک مملو لے یا بدمعنی آنست کہ ہر کجا آن محبوب ومرشد من بجلوہ درآید وبیان حقایق ومعارف نماید محبوبان معنوی کہ سائر اہل عرفان اند بدیدہ اش جا دہند واز دیدنش سیر نشوند **قولہ**

یار ما چون سازد آہنگ سماع
قدسیان در عرش دست افشان کنند

قدسیان ملائک دست افشان رقص **قولہ**

اے جوان سرو قد گوے ببر
پیش ازان کز قامتت چوگان کنند

ایجوان سرو قدا اے سالک گوئے ببر بہرہ ازین جہان فانی بردار یعنے حصول مشاہدہ نما

قامت چوگان کنند پیری در رسد آنوقت نفع نه بخشد قوله

رخ نماید آفتاب دولتت   اگر چو صبحت آئینہ رخشان کنند

آفتاب دولت معشوق گر چو صبحت آئنہ رخشان کنند اگر آئینہ دل ترا مانند صبح رخشان کنند قوله

مردم چشم بخون آغشتہ شد   از کجا این ظلم بر انسان کنند

آغشتہ آلودہ انسان اشارت بمردم چشم نگاہ ظہور دو چشم مراد تجلی ذاتی قوله

کن نگاہے از دو چشمت تا روان   مرگ را بر بیدلان آسان کنند

روان فی الحال بیدلان عاشقان قوله

عید رخسار تو گو تا عاشقان   در وفایت جان و دل قربان کنند

عید رخسار اضافة بیانیه و مراد از رخ اینجا مظہر حسن خدائیست یعنے دیدارت قوله

خوش برآی از غصہ ای دل کاہل راز   عیش خوش در بوتہ ہجران کنند

اہل راز عاشقان عمل در بوتہ ہجران کنند مقام عبدیت نگاہ میدارند قوله

سر مکش حافظ ز آہ نیم شب   تا چو شمعت نور دل تابان کنند

تابان روشن غزل

شراب و عیش نہان چیست کار بی بنیاد   زدیم در صف رندان ہر انچہ باد اباد

شراب محبت عیش نہان ریاضت مخفی چون طریقہ ملامتیہ معنے آنست کہ عشق نہان باختن شیوہ رندان نیست و کاریست بے بنیاد چون نقش بر آب معہذا ما در صف زدہ ایم خویش را شاد تا چہ پیش آید ہر چہ باد اباد قوله گرہ ز دل بکشا غمگین مباش و ز سپہر نالہ مکن شکایت فلک منا کہ فکر ہیچ مہندس چنین گرہ نکشاد حقیقت گردش آسمانی معلوم ہیچ حکیمے نگردید قوله

ز انقلاب زمانہ عجب مدار کہ چرخ   ازین فسانہ و افسون ہزار دارد یاد

انقلاب زمانہ برگشتن زمانہ و منقلب بودن احوال از وصل ازین فسانہ اشارہ بیرگشتگی احوال و نیز ازین نوع قصہا قوله

قدح بشرط ادب گیر زانکہ ترکیبش   ز کاسہ سر جمشید و بہمنست و قباد

بشرط ادب ادب بمعنی دانش کذا فی مہذب اللغات جمشید نام شاہ بہمن نام پسر اسفندیار

قباد دیہ۔ نوشیرواں کہ چہل سال بادشاہی کردہ و بزرجمہر وزیر او بود مراد عرفا چون منصور حسین الخضا و فرید الدین عطار قولہ

کہ آگہ است کہ کاؤس وکے کجا رفتند	کہ واقف است کہ چون رفت تخت جم بر باد

کاؤس نام شاہے کہ جمع کیان کہ در دور خود اعظم ملوک بودند و آں پنج بودند کیومرث و کیکاؤس و کیخسرو و کیقباد و کیلہراسپ معنی آنست کہ عشقبازرا باادب و دانش پیش گیر در سلوک عشق ہشیاری بذیر کہ درین رو سرہاے بسیار بے ادبان و بیخبران بباد رفت تخت جم تخت سلیمان جم اگر با خاتم و نگین و بلقیس و ماہی و اشال آن افتد سلیمان مراد بود واگر مقابلہ آئینہ و سد و امثال آن بود سکندر مراد بود و آنکہ پیالہ و شراب بود جمشید بود و چون اینہا چیزے مسطور نبود ہرچہ مقتضای محل بود ہمان مراد بود قولہ

ز حسرت لب شیرین ہنوز مے بینم	کہ لالہ مے دمد از خاک تربت فرہاد

شیرین نام معشوقۂ فرہاد و خسرو فرہاد نام سنگتراشے کہ عاشق شیرین بود کشتی سے پیالہ کہ بصورت کشتی سازند بغداد نام شہرے عظیم و مبارک قبۃ الاسلام در صنعت ہر اگر مایہ بود کہ دامن ابراہیم شاہی۔ قولہ

ز دست کنہم جام مے مکن عیبم	کہ پاک تربہ از نیم حریف دست نداد

ازین اشارت بجام مے قولہ

مگر کہ لالہ بدانست بیوفائی دہر	کہ تا بزاد و بشد جام مے زکف ننہاد

لالہ عاشق کامل جام مے عشق و محبت قولہ

بیا بیا کہ زمانے زمے خراب شویم	مگر رسیم بگنجے ازین خراب آباد

خراب فانی گنج وصل محبوب از خراب آباد فنا ہستی موہومہ قولہ

نمی دہند اجازت مرا بسیر سفر	نسیم خاک مصلی و آب رکنا باد

اجازت رخصت مصلا عیدگاہے است در شیراز رکنا باد تفرجگاہے است در شیراز کہ حمد اللہ اکبر آنجاست و آنرا رکنے نیز گویند قولہ

بنوش قدح صافی بنالۂ دف و چنگ	کہ بستہ اند بر ابریشم طرب دلشاد

قدح کنایہ از شراب از ذکر سبب و ارادہ مسبب از شراب مراد عشق بنالہ چنگ بتلقین مرشد طرب دلشاد کنایہ از حصول مقاصد غزل

شاہد آن نیست کہ موئے میانے دارد	بندۂ طلعت آن باش کہ آنے دارد

موے یعنے موے سیاہ ودراز میانے یعنے موے باریک آن مراد ازان کیفیت است درمحبوب کہ درتقریر وتحریر درنیاید وبدون ذوق آزانتوان دریافت چنانچہ خواجہ گفتہ ؎ از بتان آن طلب ار حسن شناسی ایدل ٭ ونیز جاے فرمودہ ؎ اینکہ میگویند وآن بہتر زحسن ٭ یار ما این دارد وآن نیز ہم ٭ ونیز فرمودہ ؎ لطیفہ الیست نہانی کہ عشق ازو خیزد ٭ ومراد از لطیفہ نہان کیفیت است معنے آنست کہ بحسن معشوقان ظاہر فریفتہ مشو بلکہ بندۂ طلعتِ تجلیاتِ آن محبوبِ پنہانی باش قولہ

شیوہ حور وپری خوب ولطیف است ولے	خوبی آنست ولطافت کہ فلانے دارد

حور وپری محبوبان مجاز وسالکان کامل فلانے اشارۃ بمحبوب حقیقی ونیز مرشد قولہ

چشمۂ چشم مرا اے گل خندان دریاب	کہ بامیدِ تو خوش آب روانے دارد

چشمۂ چشم مرا گریہ وزاری مرا گل خندان معشوق آب روانی گریہ وزاری قولہ

چشم وابروے تو درصنعتِ تیر اندازی	بستہ از دست ہر آنکس کہ کمانے دارد

چشم وابروے تو کنایۃ از تجلی ذاتی وصفاتی ببستہ از دست ہر آنکس کہ کمانے دارد ہر دلاوریرا ضعیف وعاجز مے گرداند قولہ

گوے از خوبی کہ برد از تو کہ خورشید آنجا	نہ سوار لیست کہ در دست عنانے دارد

یعنے بے اختیار ومضطر قولہ

دل نشان شد سخنم تا تو قبولش کردی	آرے آرے سخن عشق نشانے دارد

دل نشان معقول سخن شعر نشانے قبولیت قولہ

در رہ عشق نشد کس بیقین محرم راز	ہر کسے برحسب فہم گمانے دارد

وان اللہ احتجب عن العقول کما احتجب عن الابصار وعن الملاء الاعلی یطلبونہ کما تطلبونہ انتم مکان درین بیت آنست کہ ارباب کمال بعلم الیقین وعین الیقین وحق الیقین محرم راز میشوند ودرینجا مے گوید کہ چنین نیست جوابش آنکہ این مراتب یقین بنظر بارباب این مراتب اند نسبت براز یعنے ارباب مراتب سہ گانہ یقین میدانند کہ ما را نسبت براز علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین حاصل شد

ولهذا این مراتب سه‌گانه هم بجاست که قائلند همه اوست وهم بجاست که قائلند همه از وست حاصل میشود یقین است که حق بجانب یکے ازین دو طائفه خواهد بود و مراد از علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین باین تمثیل روشن میشود که چون کسے چشم بپوشاند علم بوجود آتش بدلالت حرارت بروے علم الیقین است وچون چشم بکشاید آتش را معائنه ببیند عین الیقین وچون در آتش افتد وناچیز شود وصفات آتش از صادر شود احراق واشراق حق الیقین شد وصاحب علم الیقین طالب آنست که معلوم وے مشهود گردد پس بران علم اطمینان قرار ندارد وصاحب عین الیقین طالب آنست که در مشهود وجود وے فانی شود ویقین مرتفع گردد وخود را عین وے داند وببیند پس بآن مشاهده اطمینان وقرار ندارد تا وقتیکه یقین وے مرتفع شد ومشهود بجاے وے نشست وبحق الیقین متحقق گشت واطمینان در مرتبه دیگر نماند در دانش اوکه طالب او باشد وازینجا معلوم شد که این مراتب برحسب دانش صاحب این مراتب واقع میشوند قوله

	مرغ زیرک نشود در چمنش نغمه سراے		هر بهارے که بدنبال خزانے دارد	

مرغ زیرک عاشق کامل در چمنش بر حسن وجمال اوکه مصرع آینده صنعت اوست بهار گل رسم ترکیست که در بهار میش و دسیوه پس آرد بهار مراد دات محبوب خزان کنایه از فنا و عدم معنی آنست که هر محبوبے راکه در دنبال او فنا روانست مرغ زیرک را در چمن حسن او نغمه سرای وبال است همواره خلیل وار لا احب الآفلین مقال قوله

	با خرابات نشینان ز کرامات ملاف		هر سخن جائے وهر نکته مکانے دارد	

خرابات نشینان عاشقان وعارفان ملاف لاف مزن غزل

	صوفی نهاد دام وسر حقه باز کرد		اظهار مکر با فلک حقه باز کرد	

صوفی مرائی ظاهر پرست سر حقه باز کرد شعبده دیگر در پیش نهاد حقه باز شعبده باز معنے آنست که صوفی مکار مرائی دام شعبده بازی در دم فریبی کشاد وبنیاد مکارگی با فلک شعبده باز پیش نهاد ونمیداند قوله

	بازی چرخ بشکندش بیضه در کلاه		زیراکه عرض شعبده با اهل راز کرد	

بازی چرخ گردش فلکی بیضه در کلاه شکستن رسمے است که شعبده بازان بیضه مرغ در کلاه پنهان میکنند واز لعل ظاهر میکنند ودر لعل پنهان مے کنند واز دهن برمی آرند اگر شعبده بازی

دیگر دران هنگام پیدا شود برای نمود داری خود بازی دیرامی بندند تا اورا هیچ شعبده نمودن میسر نشود بیضه درکلاهش شکسته گردد یعنی هر که شعبده با شعبده بازان پیش گیرد بیضه بازی درکله خود شکسته گردد قوله

اے دل بیا کہ ما بہ پناہ خدا رویم		زان آستین کوتہ و دست دراز کرد

کوته آستینی و درازدستی عبارت از کم کرداری و بسیارگوئی و بگفتار بیفروغی و مردم را دلجوئی اے ازین صوفی کم کردار بسیار گوی به پناه رویم قوله

ای کبک خوشخرام کجا میروی بناز		غره مشو که گربه عابد نماز کرد

گربه عابد نفس اماره و فلک نماز طهارت و وضو یعنے اے سالک خوش رفتار و اے صاحب دولت نامدار که برفتار خوش میخرامی و مغرورانه تبختر در رفتار می آئی به تبعیت نفس و موافقت فلک مغرور مشو و راه راست گذاشته براه کج مرو که تبعیت نفس و موافقت فلک سر بسر دغا و فریب است و چون دغا و فریب عاقلانرا عیب است وجه دیگر معنے آن باشد که اے سالک راه عشق بهر کسے بحسب ظاهر بینی موافقت شریعت بینی مغرور مشو بلکه بران عمل کنی ۵ چون بسے ابلیس آدم روے هست ۵ پس بهر دستے نشاید داد دست در حبیب السیر آورده که خواجه عماد فقیر را گربه بود هرگاه که خواجه عماد نماز کردی با او موافقت بجا آوردی شاه شجاع این معنی را بر کرامات او حمل نموده پیوسته بر قدم اخلاص خدمت آنجناب کردی خواجه حافظ که ازین معنی در رشک بود این غزل گفته فرستاد و قیل راهبی بود گربه بر درے داشت و آن گربه بهردو دست بلعاب خویش دهن می شست کبک خوشخرام را بدانجا گذر افتاد گربه را بدین حالت دید دانست که گربه از تاثیر صحبت او پرهیزگار گشته که مستقبل قبله نشسته وضو میسازد بے وسواس پیش او عبور کرد گربه اورا درگرفت ازان روز این ضرب المثل شد قوله

این مطرب از کجاست که ساز عراق ساخت		و آهنگ بازگشت براه حجاز کرد

عراق عشق و نیز زهد قوله

صنعت مکن که هر که محبت نه راست باخت		عشقش بروے دل در محنت فراز کرد

صنعت مکن تکلف منما محبت نراست باخت همین قیل و قال را پیشه ساخت آخر الامر فراز کرد

فرار کرد استفتاح کرد قوله

فردا که پیشگاه حقیقت شود پدید	شرمنده رهروی که نظر بر مجاز کرد

فردا قیامت پیشگاه مرتبہ حقیقت رہروے عاشقے غزل

صوفی ار باده براندازه خورد نوشش باد	ورنه اندیشهٔ این کار فراموشش باد

بادہ عشق ومحبت اندازہ مقدار استعداد نوشش تریاک ونافع یعنے صوفی ظاہر پرست کہ ہنوز ستایان حقیقة نشده ومقام شریعت طے نموده اراده سلوک ومحبت نماید کہ فراخور استعداد در اسرار ربوبیت خوض کند وقدم پیش نہد کہ ہنوز طفل این راه است واگر از اندازه خود بیش خورد وضبط اسرار نکند باید کہ این اندیشہ را در دل نیارد و در شریعت راسخ و در طریق عشق خود را آزرده نسازد یکے بیت صوفی ار باده الخ دوم بیت صوفیان جملہ حریفند الخ شیخ عبدالواحد در حل بعضے ابیات از صوفی وزاہد وشیخ ویا کدام ابل ملکوت مراد دارند امثال این دو بیت چہ معنی باشد جواب ایسکہ این اشارت برایشان میرود نہ بروجہ حصر بلکہ بروجہ غالب یعنی چون غرض امانت نامزد خراباتیان میخانہ معرفت شد صوفیان پاک سرشت بسیار کوشیدند وبعوض آن جرعہ طلبیدند بوے نشنیدند الاحریل بطفیل مشاہدگی این سرستان ازلی موعود رویة بکرة واحدگشتہ چون یکبار میند ازبار دیگر نومید نشود تا نشد زیاده خورد و گوینده ایکار نہ براندازہ تو بود قوله

وانکه یک جرعه می از دست تواند دادن	دست با شاهد مقصود هم آغوشش باد

معنے آنست کہ آنکسے کہ جذبہ از جذبات بدیگرے تواند بخشید ودر حق سالکان بخل نکند در شان وے دعا میفرماید ونیز آنکہ حظے از حظوظ نفس از خوف حق ترک دہد شاہد مقصود در آغوش او باد کہ واما من خاف مقام ربہ ونہی النفس عن الہوی فان الجنة ہی المادی قوله

پیر ما گفت خطا در قلم صنع نرفت	آفرین بر نظر پاک خطاپوشش باد

معنے آنست کہ آنچہ حق سبحانہ در وجود آورد از خیر وشر ونفع وضر ہمہ باقتضاے عدالت بیخطا است وانیکہ خطا نمود میشود از کوتہ بینی ماست از آنجہت کہ از ما صدور می یابد ومعنی بیت نیز اینچنین باشد یعنے پیر ما گفت کہ خطا در قلم صنع ایزدی نرفتہ ہمہ بر نہج عدالت وصوابست ہر چہ از قلم رفتہ آفرین بر نظر پاک او کہ آنچہ بمقتضاے بشری خطا در چشم می نشیند آنرا بعین بصیرت غیر از و

در وجود نیست وجز حق دیگرے در چشمش شہود نہ مرا ورا از صدور خطا معذور میدار ؎ گر نظر در سیر
نلے نوران کنی ٭ جملہ را بیشک ز معذوران کنی ٭ نظر در سیر بے نوران کردن عبارت ازان بود کہ بدیدۂ
غیرت نگرد کہ ہر شخصے بحکم کل اناء یترشح بما فیہ ہر چہ درون دارد بحکم امر ایجادی بے اختیار بظہور مے آید کہ
طبیعت آتش چون محرق است بسوزد **وجہ** یعنے وہم خطا در صنع کہ بر لوح دل من باقتضاے
حکمۃ بالغہ ومصلحت کاملہ صواب بقلم تقدیر رقم کردہ بود وبدین سبب در حضیض اولئک کالانعام بل ہم اضل
سبیلا فرو ماندہ بودم دست پیر کامل آنرا در ساستتار عدم آورد وبرفراز شہود ان اللہ حکیم علیم نشاند
برین سوال آنکہ چون خطا نبود خطا پوشی بچہ معنی بود وارد نشد **وجہ** دیگر اصل در اشیا حسن ولطافۃ
وخیر وشر وقباحت عارضی است ودر عبادت تقلیب وارد یعنے آفرین بر نظر پاک پیر صاحب کمال
مظہر لطف وجمال باد کہ خطا پوش است یعنی شر وقبح کہ عارضی است از نظر وے پوشیدہ شدہ یعنی
خطا در نمی آید انچہ اصل حقیقۃ است ہمان می بیند چہ خوش گفتہ کہ خطا در قلم صنع نرفتہ **وجہ** ونیز خطا
قلم صنع نرفتہ تنبیہ بران میکند قاصرانی کہ اثبات خطامی نمایند ونسبت خطا بصانع زیرا کہ ہمہ فعل اوست
وانچہ در مصرع ثانی است اشارت بر آنست کہ نمایش خطا در نظر قاصران کہ دیدۂ ادراک ایشان
از غشاوہ تقلید وسبیل صورت بینی پاک نشدہ واز اطلاع بر فاعل حقیقی واحاطہ بر مصالح کلیہ نظام
ہمہ عالم صواب مینماید نظر او پاکست از غبار کدورت اغیار وخطا پوش است کہ در نظر قاصران مینماید
از نظر حقیقۃ بین او پوشیدہ ولفظ خطا کہ در مصرع ثانی است مراد خطا است کہ در نظر قاصران
مینماید نہ خطاے فی الواقع **وجہ** دیگر یعنے اے عزیز ہیتو وبیکار تو کار ما ساختہ است وہر چہ ہست
از انجا بہ نسبت ہمہ خوبست خالی از مصلحت نخواہد بود ما صنع اللہ فہو خیر ؎ زنیکو ہر چہ صادر گشت نیکو
فعل المحب محبوب **وجہ** ونیز جملہ معترضہ است یعنی پیر ما کہ آفرین بر نظر پاک خطا پوش او باد چہ خوش گفتہ
کہ خطا در قلم صنع نرفتہ **قولہ**

شاہ ترکان سخن مدعیان میشنود	شرمے از مظلمہ خون سیاوشش باد

شاہ ترکان کنایۃ از افراسیاب کہ پادشاہ توران وترکستان بود وسیاوش پسر کیکاوس
پادشاہ ایران ودرمیان پادشاہ ایران وتوران ہمیشہ جنگ بود وافراسیاب سیاوش را کشتہ **قولہ**

چشمم از آئینہ داران خط وخالش گشتا	لبم از بوسہ ربایان لب نوشش باد

خط تجلی صفاتی خال تجلی ذاتی نوش نیش قوله

نرگس مست نوازش کن مردم دارش	خون عاشق بجور دگر بقدح نوشش باد

نرگس مرشد کامل و تجلی ذاتی قوله

گرچه از کبر سخن با من درویش نکرد	جان فدای شکرین پستهٔ خاموشش باد

شکرین پستهٔ خاموشش دهن مراد سر معنی و وحدت غزل

صبا بہ تہنیت پیر مے فروش آمد	کہ موسم طرب و عیش و ناز و نوش آمد

صبا جبرئیل تہنیت جر شادی پیر میفروش سرور کائنات مے شراب ناے سے نوش شراب مے الست کہ جبرئیل ع خوشخبری پیش آں سرور امام در خرامید کہ موسم عشق و محنت در رسید رسم محنت و اندوہ بسر آمد و آواں ناے و نوش از در آمد قوله

ہوا مسیح نفس گشت و باد نافہ کشا	درخت سبز شد و مرغ در خروش آمد

مسیح نفس زندگی بخش یعنے ہوا مسیح وار احیا اموات میش کرد و حاک لوہا ار لعلون خود بر آورد و درخت از غایت لطافت ہوا سبز شد بہوا بر آمد و مرغ از کمال شادی در خروش آمد یعنی پیش از وجود آن سرور برام سالفہ ابواب عشق مسدود بود چون آں سرور بوجود آمد جبرئیل بہ تہنیت آمد و این عقدہ برکشاد و از نیجاست کہ رسول ع فرمود رجعنا من الجہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر قوله

ز مرغ صبح ندانم کہ سوسن آزاد	چہ گوش کرد کہ با دہ زبان خموش آمد

مرغ صبح کنایہ از سالک و مرشد کامل کہ براے بیدار شدن خواب زدگان غفلت آواز میکند و آنہارا بیدار میکند ندانم کہ مسترشد او کہ بمرتبہ عرفان رسید چہ نکتہ بگوش کرد کہ صبح وار دہن لبست و آن در یتیم را خازن گشتہ در قعر دریاے وحدة نشست با وجود فصاحت و بلاغت و گویا گوں سخن بر درے گنگ گشت و گل سوسن را نہ زبان می شود و دہ باعتبار کثرة گفتہ چون خواست کہ خاموشی سوسن از راز شدن اسرار غامضہ از مرغ صبح کہ بیان آن توان کرد بیان نماید اورا دہ زبان گفت و سوسن آزاد کنایہ از طالب قوله

ز فکر تفرقہ باز آئی تا شوی مجموع	بحکم آنکہ چو شد اہرمن سروش آمد

ز فکر تفرقہ باز آئی نظر از کثرت بردار تا شوی مجموع بوحدة رسی چو شد اہرمن چوں ابلیس

کثرت رفت سروش وحدۃ حقیقی قوله

بگویمت سخنے خوش بیا و بادہ بنوش	کہ زاہد از بر ما رفت و میفروش آمد

زاہد نفس و نیز مراد صحبت زاہد میفروش عشق قوله

ز خانقاہ بمیخانہ میرود حافظ	مگر ز مستی زہد و ریا بہوش آمد

خانقاہ زہد میخانہ عشق غزل

صبا وقت سحر بوے ز زلف یار می آورد	دل دیوانۂ ما را بنو در کار می آورد

صبا مرشد بوے ز زلف جذبہ از عشق بنو از سر نو معنی آنست کہ مرشد بہنگام سحر قدرے بیان جذبہ عشق در کار می آورد ہمگی توجہ ما را بدریافت آن مشغوف مساخت و اعلام نصرت ما را می افراخت قوله

فروغ ماہ میدیدم ز بام قصر تو روشن	کہ روی از شرم رخسار تو در دیوار می آورد

یعنے فروغ ماہ کہ بر بام قصر تو بود آشکارا میدیدم کہ آن فروغ ماہ از غایۂ شرم رخسار تو رو بدیوار می آورد حاصل بیت آنست کہ فروغ ماہ با جمال برابری نمیتواند کرد قوله

من آن شاخ صنوبر را ز باغ سینہ برکندم	کہ ہر گل کز غمش بشگفت محنت بار می آورد

یعنے چون آن دلم بہ بیان مرشد التفاتے کہ میشاید نکرد و بحظوظ نفسانی فانی رو آورد بدل پرداختم از باغ سینہ اش برکندہ انداختم کہ ہر گلے کہ از غمش بشگفت محنت بار آورد عاقبت کار ثمرہ اش خار آورد قوله

ز رشک و تاب زلف یار بر باد ہوا میداد	دلم ہر نافۂ مشکین کہ از تاتار می آورد

زلف عشق بر باد ہوا میداد و قری و اعتباری نمیداشت نافۂ مشکین طاعت و عبادت و سخن تاتار نام ولایت مشکخیز مراد زہد و صلاح معنے آنست کہ دلم ہر طاعتے و عبادتے و سخن کہ از زہد و صلاح می آورد عشق از غایت رشک و تاب آن را وقعے و اعتبارے نمیداشت قوله

ز بیم غارت عشقش دل خونین رہا کردم	دلے میریخت خون و رہ بدین ہنجار می آورد

ضمیر شین عشقش بیار دل خونین گنہگار و بدکردار یعنے دلم کہ بنیرہان برداری مولی مساعدۃ نکرد و توجہ بحظوظ نفسانی آورد از خوف غارت عشقش رہا کردم و از ہستیش بدر آوردم لیکن بیچارہ خون گریستہ در عقبم میرسد و گریہ کنان بدنبالم میرود قوله

بقول مطرب و ساقی برون رفتم گہ و بیگہ	کزین رہ گرد زان منزل خبر دشوار می آورد

یعنے تلقیں مرشد علے الدوام بروں رفتم اے ترک نمودم ایں راہ کہ حظوظ نفسانیہ است کہ بالا ذکر رفتہ چراکہ ایں راہ حظوظ نفسانیہ گرد از امسرل جاماں کہ قرب است یا عشق خبرے نمے دہد یعنے گردے از ایں ہم بنظر مے آید قولہ

سرانشں بخشش جاناں طریق لطف و احسانست ॥ اگر تسبیح مے فرمود اگر زنار مے آورد

تسبیح زہد زنار عشق قولہ

عفا اللہ چین ابرویش اگر چہ ناتوانم کرد ॥ برحمت ہم پیامے بر سر بیمار مے آورد

عفا اللہ کلمہ دعا و احدا چین ابرو کنایہ از عتاب عشوہ لطف غزل

صورت روئیت نگار ابس بآئین بستہ اند ॥ گوئیا نقش لبت از جان شیرین بستہ اند

نگار حشوں آئین زیبائی و آراستگی نقش لب صورت لب از جان شیرین بستہ اند از جان بوجود آوردہ اند یعنے چون جان لطیف و نازک مقدم پیش آمدں مردمان یعنے مردمکہا اشک رنگین اشک خونین آئین زیور زلف جد معشوق مشک افشانی بعطر معرفت معطر ساختن عاشقان عاملان دانشمندان مصلحت را ازبرائے مصلحت نافہ چین طاعت نقشبندان قضا اضافہ بیانیہ و نیز اللہ تعالے نقش مشکین خوشبو زیبا ماہ تابان رخسارہ عقد پروین کنایہ از درگرد عنبر خط نسترین نام گلے مراد روے غیر ازین یعنے شعرا دیگر تخمین مقر غزل

طائر دولت اگر باز گذارے بکند ॥ یار باز آید و با وصل قرارے بکند

طائر دولت اضافہ بیانیہ مراد بخت گذاری بکند ممد و معاون شود یار محبوب حقیقی یعنے مرا دلارامے بود کہ رفیق جان حزین بود ناگاہ از جور فلک از دولت وصال آن محروم است ہم اگر باز بخت معاونت ما نماید محبوب حقیقی باز برمن گذرے کند و وصل میسر آید قولہ

دیدہ را دستگہ لعل و گہر گرچہ نماند ॥ بخورد خونے و تدبیر نثارے بکند

دستگہ کثرت اسباب غنا و سرمایہ و قدرت یعنے در آرزوے آن رخ لالہ عذار چندان گریستم کہ قدرت لعل و گہر کہ اشک سرخ و سفید است نماند یعنے چشم مرا آب نماندہ لیکن ازین علاجے نیست کہ بخورد خونے یعنے فکرے کند و تدبیر نثار نماید قولہ

کس نیارد بر او دم زدن از قصۂ ما ॥ مگرش باد صبا گوش گذارے بکند

نیارد نتواند براو نزد او دم زدن بیان کردن باد صبا مرشد یعنی دلبرما از بس کہ غیور است دعالی است جناب او ہیچکس طاقت ندارد کہ پیش او عرض حال ما نماید غیر از جناب مرشد ما قوله

دلقه ام باز نظر را بہ تذروے پرداز	باز خوانش مگرش قصد شکارے بکند

باز نظر اضافه بیانیه تذرو نام جانور مراد معشوق مجاز و لفظ پرداز متعلق است بہ باز نظر باز خوان خواننده باز کنایه از میر شکار معنے آنست کہ خود را البشق معشوق مجازی کہ قنطرۂ حقیقی است آراسته ام و سرتا بقدم بدان پیرا ستادم تا میر شکاران باز کہ مرشد است قصد شکار آن کند و از مجاز بحقیقه بر وجه مرشد مرید بعشق را خریداری نماید از ینجاست ے بگفت اربانشد در عشق بر جاے ٭ برو عاشق شو انگہ پیش ما آے ٭ ے ما را نه مرید درد خوان میباید ٭ نه زاهد و حافظ قران مے باید ٭ صاحب درد ے سوخته جان میباید ٭ آتش زده بجان دمان میباید ٭ قوله

دوش گفتم بکند لعل لبش چارۂ دل	ہاتف غیب ندا داد کہ آرے بکند

لعل لب اضافه بیانیه مراد لب ے لب کہ شیرین جوے شد لطف خداست ٭ باغ جان را زاب او نشو و نماست ٭ قوله

کو کرمے کہ ز بزم طربش غمزدۂ	جرعۂ درکشد و دفع خمارے بکند

کریم اشارت بسالک کامل غمزده عاشقے و طالبے قوله

شہر خالیست ز عشاق مگر کز طرفے	مردی از خویش برون آید و کارے بکند

شہر خالیست ز عشاق مقتضی زمان چنین است کہ در شہر ہیچ جا کاملے نمی نماید بود کز طرفے شاید کہ از جانبے مردی از خویش برون آید مردی خود بخود پیدا شود کارے بکند بمدد ما رسد و ما را بمراد رساند قوله

یا وفا یا خبر وصل تو یا مرگ رقیب	بازی چرخ ازین یکدو سہ کارے بکند

رقیب نفس و شیطان قوله

حافظا گر نروی از در او ہم روزے	گذرے بر سرت از گوشه کنارے بکند

ہم روزے آخر الامر روزے۔

غزل

عاشقانرا درد سر بسیار میباید کشید	داغ یار و غصۂ اغیار میباید کشید

مردے از غیب
ازین غزل در نسخ صحیحہ...

در دو سر رنج و محنت قال علیه السلام کرکا یعطیها الا لولی الله غصهٔ اغیار ملامت بیگانگان
دل شب میانه شب تار تاریک واو خواهی و یا و خواهی اے مطلوبی بار برآمدن و وقت در آمدن
پیش کسے بار میبا یدکشید تحمل شدائد و بلیات باید نمود زلف دمیاو جذبه آهسته گردان تحفیف ده
ضعیفان کنایه از عاشقان مراد خود معنے این مصرع آنست که بجنبش آن زلف که درد شدائد
است در قتل میار سالک رنجوران اشارت بزلف برهنجار میبا یدکشید بطریق آهستگی تا قطع این راه
به نیکوترین وجه دست دهد گل روے معشوق یار عزیز صفت گل است دهقان مزاحمان خار رقیبان

غزل

عشق تو نهال حیرت آمد		وصل تو کمال حیرت آمد	

یعنی اے محبوب من عشق تو درختے است از حیرت که هر لحظه و هر دم بهر کار و بارے برگ و بار حیرت
سر سبز شد و عقل آنجا یکے از سرگشتگان بادیه پریشانی است و کمال حیرت وصل تست العجز عن
درک الادراک ادراک قوله بس غرقهٔ بحر وصل کاخر باکس غرق دریاے وصل شده اند
آخر الامر هم باسر حال حیرت آمد حیرت مرتفع است چندانکه قرب بیشتر حیرت بیشتر ه ردیکان
را بیش بود حیرانی ؛ نے وصل بماند و نه واصل ؛ آنجا که خیال حیرت آمد یعنی تفرقه وصل
و واصل تا وقتے است که هوس رفیق اوست و چون در دریاے حیرت افتاد آنجا نه وصل است ـ
واصل نه وصول ازینجاست ه دوش بهر دلبر خود کمری آموختم ؛ گشتے از جان برآمد بابت خود سوختم
بنما یعنی بگو در ره او در طریق عشق و محبت او بر چهره نه خال حیرت آمد بر چهره حال او خال
حیرت ننشست یعنی هر که هست در مقام حیرت است قوله ـ از هر طرفے که گوش کردم از هر سو و هر جانب
و از هر کس از عاشقان شنیدم او از سوال حیرت آمد همگی در حیرت اند قوله

سر تا بقدم وجود حافظ		در عشق نهال حیرت آمد	

یعنی وجود حافظ مسکین از سر تا بقدم درختے است از حیرت که اگر من همم این شیفتگی از چیست
و اگر من اویم این طلب از براے کیست غزل

عشقت نه سر سریست که از سر بدر شود	مهرت نه عارضیست که جاے دگر شود

سرسری سهل و آسان عارضی عاریتی معنے آنست که العشق لا یزید ولا ینقص یعنی عشق افزایشی

وکات شب نه دارد نه بدایتے ونه نهایتے نه طلوعے ونه غروبے نه نقلے وتحرکے ست اری الایام شکی تستی واشواقی الے لیلی کما ہی ترجمہ می بینم ایام راکہ میکنند کہنہ ہر چیز را ولیکن شوق بار من بسوئے لیلی بحالیست بے نقصان وکاہش کہ بود این شوق با ثمرات عشق بر عاشقان افزائتے است اصلی نہ عارضی وسری ایضا عن الشبلی قال یقولون مل انت باللہ عاشق فقلت وہل یوما خلوت من العشق شربت بکاس الحب فے المہد شربتہ حلاوتہا حتی القیمۃ فی حلقی قوله

عشق تو در وجودم و مهر تو در دلم | با شیر در درون شد با جان بدر شود

با شیر کنایہ از طفلی با جان تا وقت مرگ بر بلند قوله

ور زان که من سرشک فشانم بزنده رود | کشت عراق جمله بیکبار تر شود

زنده رود نام رودیست یعنی گریہ من بجای رسیده کہ اگر اشکہای خود بزنده رود واندازم زندہ رود بجہت طغیانی کند تر شود عراق شود قوله

گفتم که ابتدا کنم از بوسه گفت نه | بگذار تا که ماه ز عقرب بدر شود

بوسه وصل ماه کنایہ از روح عقرب صفات بشریہ بدر شود رہائی یابد قوله

دی در میان زلف بدیدم رخ نگار | بر هیئتی که ابر محیط قمر شود

زلف صفات ونقاب رخ نگار ذات معشوق محیط در گیرنده قوله

حافظ بیاد لعلش اگر باده میخوری | مگذار هان که مدعیان را خبر شود

اے حافظ اگر بیاد لعل او کہ حصول قرب است عشق می ورزی یا طاعت می کنی ہشیار شو بر وجہے مکن کہ منکران وزاہدان را خبر شود اسے مخفی کہ با خلاص نزدیک نہ بنا بر کہ منسوب بریا است غزل

عکس روی تو چو در آینه و جام افتاد | عارف از خنده مے در طمع خام افتاد

آئینہ وجام اعیان ثابتہ کہ ممکن باشند روے نیز عبارۃ از وجود عام کہ واجب الوجود است وخندہ مے جلوہ گر شدن وجود عام حاصل آن کہ انسان کامل کہ عارف این معاینست چون در اعیان ثابتہ خود عکس وجود خاص دید بذوق جلوہ آن بہرہ ور گردید در طمع شہود وجود خاص افتاد کہ طمع خام است مقیدرا مطلق دانست یحتمل آئینہ وجام کنایہ از دل عارف کہ دانائے حقائق ومعارف است وخندہ مے کنایہ از تجلی عشق ومعنی این بچند وجہ مسموع شدہ یکے آنکہ بیان واقعہ حضرت موسے میکند وآنرا میگوید کہ عکس روے تو بر دل موسے ع افتاد رب ارنی انظر الیک زبان برکشاد لاجرم جواب لن ترانی برکشاد کہ بگوش خود شنیدم یحتمل بواقعہ حسین منصور حلاج کہ عکس روے تو کہ بر دل

حسین منصور افتاد و آن عارف ازان تجلی در طمع خام افتاد و بقول انا الحق برگشاد تجری ما جری علیه و قطع ارکانه مالدیه و یکے آنکه عارف را چون از مشاہدات تجلیات صفاتی روے آورد وار خام طمعی خویش انچه دید آن را عین ذات پنداشت و تصور نموده بهمان اکتفا کرد پس در طمع افتاد و ازان ہیچ گام در پیش ننهاد که سلوک عشق را نهایتے نیست لے رعنا انچه دیده باشی بدان خورسند مشو بران مایست بحتمل روے عبارت از ذات یعنے چون تجلی ذات بر آئینه و جام که دل ست افتاد و عارف از خنده مے که عبارت از فیض است و تجلی در طمع خام افتاد و دانست که انیکار بنهایت رسید و حال آنکه نهایت نیست قوله

حسن روی تو بیک جلوه که در آئینه کرد ⁂ اینهمه نقش در آئینهٔ اوہام افتاد

آئینه کنایه ازان لعل است که روز ازل حضرت واجب الوجود بر آن لعل تجلی فرمود و آواز ہیبت جلال آن قادر بر کمال بگداخت و عالم ملک و ملکوت پرداخت آئینه اوہام انجمله مصنوعات معنی آنست که حسن روے تو بیک تجلی که دران لعل فرموده و تجلی ذات مان لعل روشنو آواز ہیبت جلال بگداخت اینهمه صور و اشکال مصنوعات که نقوش وہمی اند در آئینه اوہام پرداخت و در بعضے نسخه مصرعه اول بدین نوعست قوله جلوه کرد رخت روز ازل زیر نقاب ہمے آنست یعنے تجلی کرد زیر نقاب یعنی در پرده اسما و صفات مصبت اگر ذات بے پرده اسما و صفات متجلی گردد عالم محو و متلاشی شود ان لله تعالی سبعون الف حجاب اینهمه نقش در آئینه اوہام افتاد ذات در بطون تجلیات و شیون ذاتیه در مرایاء اعیان ثابت ظاهر اند ہمه نقش غریبه در آئینه اوہام افتاد و صور جمالیه و اشکال و نقوش و ہمیه بظهور آمد قوله

اینهمه عکس مے و نقش مخالف که نمود ⁂ یکفروغ رخ ساقیست که در جام افتاد

یعنے چندین ظهور گوناگون مخالف از مسلم و کافر و عاشق و فاسق و صادق و کاذب و مطیع و عاصی و عالم و جاہل و عاقل و مجنون و خوب و زشت که در نظر است اینهمه یکفروغ رخ دوست که در آئینه کون یکسر گون پیداست ازینجهت بر وجہلے خود ست پیدامی باشد و ہرکس توجہے توجہے دارد مقصودش در دنیا و آخرت ہم ورالست که ہم متوجه برانست قوله

راست بین از نظر راست بمقصود رسید ⁂ احول از چشم دو بین در طمع خام افتاد

عجب مے بوئی که چندان بوی ہا بوے آن سے دوست و عجب ہے زنگی که چندین رنگها زنگ آن نکہت

عجب بے نشانے کہ چندین بے نشانہا نشان آن بے نشان است عجب نہانے کہ چندین عیانہا
عیان آن بے عیانست عجب بے بیانے کہ چندین بیانہا بیان آن بے بیان است وعجب بیانے
کہ ہزبان داستانے عجب داستانے کہ بمعنے دیگر پردازد وعجب معنی کہ بہر صورت نشانے وارد اما از تفرقہ صورت
گوناگون بجمعیت رسیدن محال یعنے عارفان کامل ہمہ عبارت یکمعنی دیدند ودر ہمہ مظاہر یک ظہور دانستند
بمراد رسیدند اما ظاہر بین بسبب تفرقہ صورت کہ مائل بغیر است وطمع شہود وحدت دارد در طمع خام است قولہ

آہ کز چاہ برون آمد ودر دام افتاد	در خم زلف تو آویخت دل از چاہ ذقن

مخفی نماند کہ چون سالک بمرتبہ از مراتب الٰہیہ کہ چاہ زنخ عبارت ازان است کہ غوطہ میخورد وفنای کلی حاصل
نمودہ مستغرق عین جمع میگردد بعضے در استیلاے این مقام مغلوب اینما میشوند وایشانرا مجاذیب سالکین
گویند وایشانرا کامل غیر مکمل گویند چراکہ تفویض ہدایت بدیشان مفوض نشد وبعضے از استہلاک در عین
جمع بر ساحل صحو بعد المحو فرو می آیند وہدایت بدیشان مفوض میشود وباز در دام ہستی ولوازم او مقید
میشوند ایشانرا کامل مکمل میگویند وصوفی نامند میگوید کہ دل من از مرتبہ محو درست در زلف تو کہ عبارت
از تعین مرشد است زد تا ازان چاہ برآمدہ بساحل صحو قرار یابد وکامل مکمل شود اما افسوس کہ باز در دام
ہستی مبتلا شد وشیخ عبد الواحد میگوید در حل این دو بیت کہ جان علوی یعنی روح انسانی کہ از عالم علویات است
ہوسے داشت کہ بتقاضی اصلی خویش بچاہ زنخدان فرو آید یعنی بمرتبہ طبع بشری ونفس انسانی کہ آخر مراتب
است پس دست بزلف خم اندر خم کہ نردبان تنزلات است درزد بمرتبہ کہ نفس وطبع نازل گشت این معنے
بیت الغزل کہ بالا بعد از چند ورق مرقوم شد ومعنی بیت این غزل آنست کہ دل لطیفہ ربانی خواست کہ از تنگنائے
حبس طبع نفس خود در الفضاء عالم حقیقت رسانید واز نشیب چاہ تقیید بذروہ اطلاق ترقی نماید ودر خم زلف
شریعت آویختہ باز آید ولی افسوس کہ از قید طبع ونفس نرہیدہ در دام زلف شریعت افتاد این زمان مقید
بدام زلف شریعت است وہنوز بمرتبہ اطلاق نمیرسد ودرین مصرعہ اشارۃ است کہ تا کسے از طبع ونفس بکلی
خلاص نیابد ومرتبہ اداے شریعت نرسد بمقصود نرسد قولہ

ہر کہ در دائرہ گردش ایام افتاد	چکند کز پئے دوران نرسد چون پرکار

معنے ہر کہ در دائرہ کل یوم ھو فی شان افتاد بتقلیب در افعال در تقلب در احوال بر روئے خود کشادہ نہ
پرکار اگر پئے دوران نرود وپریشان نگردد چہ کند چون افشاے اسرار نمود متوہم شد کہ مبادا کسے پندارد

که خواجه خود را از خاصان می شمارد و اظهار این اسرار برجو دستائی محمول دارد لاجرم می نگارد **قوله**

غیرت عشق زبان همه خاصان ببرید		از کجا سر غمش در دهن عام افتاد	

یعنی خاصان ازین معنی دم نمیزنند پس که از جمله عوام نمیدانم که سر غم او از کجا در دهن من افتاده و [illegible] یکی از خواص و عوام از مسجد بخرابات افتاده است عذر این معنی میکند **قوله**

من ز مسجد بخرابات نه خود افتادم		اینم از عهد ازل حاصل فرجام افتاد	

یعنی از مسجد که محل طاعت است و آن موجب قربت است یعنی عالم اطلاق بخرابات که مقام معصیت است و آن موجب بعد است یعنی در عالم تقیید من خود نیفتاده ام بلکه مرا این نصیبه ازلیست و با این که نصیبه ازل از خود نتوان انداخت **قوله**

آن شد ای شیخ که در صومعه بازم بینی		کار ما با رخ ساقی ولب جام افتاد	

یعنی ای شیخ آن وقت رفت که مرا در صومعه تقیید بازبینی و من روی بمرتبه اطلاق سپارم و بحب کشف و شهود از مشاهده اسرار آن مرتبه نهی برندارم زیرا که کار من با رخ ساقی ولب جام افتاد و [illegible] تجلی آن روی و معونت مستی انجام در ریاضت بردی خود خواهم کشاد و لحظه نخواهم آسود تا که مشاهده اسرار نخواهم نمود یا مراد آن بود که ای شیخ آن رفت که مرا در صومعه تن بازبینی و من بزندگانی مستعار قرار گیرم زیرا که کار من با ساقی سقاهم ربهم شرابا طهورا و جام آن شراب افتاد و جان من بارتحال از عالم فنا بعالم بقا رضا داد و چرا رضا ندهد بدان و حال آنکه **قوله**

زیر شمشیر غمش رقص کنان باید رفت		کانکه شد کشته او نیک سرانجام افتاد	

پوشیده نماند که ربط این بتقریر دلپذیر اخیر بداهة دارد اما وجه ربط بتقریر نخستین آنست که چون فرمود که من ریاضت خواهم کشید و لحظه نخواهم آرمید احتمال آن داشت که کسی گوید که چنین نباید که موجب هلاکت باشد فرمود که زیر شمشیر غمش تا آخر و نیک سرانجامی کنایه از مضمون این قول است من قتلته فانا دیته پس لشکر این نعمتهاء گوناگون که از عدم بوجود رسید و وجود بلذات و تجلیات مشاهده [illegible] فائز گردید باز از جمیع لذات وجود اعراض نماید و بامید نیک سرانجامی طریق هلاک گیرند وحصول اینهمه مراتب از آثار لطف او و باید زبان میکشاید و میفرماید **قوله**

هر دمش با من دل سوخته لطفی دگر است		این گدا بین که چه شایسته انعام افتاد	

معنے این بتقریر سابق بوضوح پیوست قوله برندی علم بعاشقی مشهورم طبل پنہان چه زنم تا کے پنهان دارم طشت من از بام افتاد رسوائے عالم شدم و آشکار اگردیدم قوله

صوفیان جمله حریفند و نظر باز و لے	زانمیان حافظ دل سوخته بدنام افتاد

معنے آنست که جمیع صوفیان این حالت دارند و بامید حصول آن ماموله که مشاهده آثار عالم اطلاق است پیوسته درکارانداما من بسبب کثرت کوشش درحصول آن مطلب ما بسبب خودکامی که استعجال وصال نمودم و لحظه نیاسودم تا همه بحال من پے بردند بدنام گشتم یعنی شهرت یافتم و اینهم خودکامی است که هم خواجه فرموده خودکامی ببدنامی کشید آخر و میتواند بود که چون ادعاء اختصاص فرموده با نام ملایم بدید بجهت آنکه جمله صوفیان را همین حالت فرمود که همه صوفیان را همین حالت است اما بسبب دل سوختگی که باعث کثرت ناله است و کثرت ناله باعث شهرت صاحب آن مقاله بدنام گشتم و مشهور بخراج و نظر بازی شدم غزل

غلام نرگس مست تو تاجداراانند	خراب بادهٔ لعل تو هوشیاراانند

نرگس مست کنایه از ذات باعتبار استغناء و تجلی خراب مست لایعقل بادهٔ لعل کنایه از بوسه و یا سخن قوله

ترا صبا و مرا آب دیده شد غماز	وگرنه عاشق و معشوق رازداراانند

ترا خطاب بمعشوق صبا مرشد که هردم در اظهار فضائل و کمالات آب دیده گریه غماض ظاهر کننده راز وگرنه عاشق و معشوق رازداراانند باید ما و ترا غیر از ما و تو کسے درنیابد قوله

بزیر زلف دوتا چون گذر کنی بنگر	که از یمین و یسارت چه بیقراراانند

زلف دوتا کفر و اسلام که الکفر والایمان مقامان من وراء العرش یمین دست راست یسار دست چپ قوله نقش چهره عشاق صورت خاک آلود عاشقان میتوان دیدن معلوم نمودن قوله

رقیب درگذر و بیش ازین مکن نخوت	که ساکنان در دوست خاکساراانند

ساکنان در دوست عاشقان خاکسار خوار و گرد آلود قوله

گذار کن چو صبا بر بنفشه زار و بہ بین	که از تطاول زلفت چه سوگواراانند

این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

این بیت با دو نسخ ۱۲

بنفشه بگیست حدار سر بکوع و بنفشه زار مراد حلقه عشاق نطادل دراز دستی زلف جذبہ سوگواران ماتم رده قوله

نہ من بران گل عارض غزل سرایم و بس	کہ عندلیب تو از ہر طرف ہزار انند

گل عارض ذات واجب الوجود غزل سرایم ثناگوئے ہستم عندلیب عشاق ومدح خوانان قوله

نصیب ماست بہشت ای خداشناس برو	کہ مستحق کرامت گناہگار انند

ایخداشناس زاہد ظاہر پرست کہ خود را خدا پرست میداند یا باعتبار تسخر چوں تیغ پاکان مستحق کرامة ہی امة مذنبة و انا رب غفور گناہگار انند انا المشتاق الی المذنبین اے عاصی بر معاصی ار وصل و کرم رب العالمین تو مید مشو کہ این نالہ حزین و حنیں قلوب منکسرین محبوب احب الی من تسبیح المقربین قوله

بیا بمیکده و چهره ارغوانی کن	مرو بصومعه کانجا سیاه کارانند

میکده مقام عشق و آستانهٔ پیر چهره ارغوانی کن سرخروئی حاصل نما صومعه بسیاهکاران ظاہر پرستان و ریاکار قوله

تو دستگیر شواے خضر پے خجستہ کہ من	پیاده میروم و ہمرہان سوار انند

دستگیر مددگار خضر پے مرشد پیاده یعنے بیمرکب عشق نیرے استعداد یا تصدیع تمام قوله

خلاص حافظ ازان زلف تابدار مباد	کہ بستگان کمند تو رستگار انند

زلف جذبۂ عشق بستگان مقیداں عشق کنایۃ از عاشقان رستگار انند رستگار ازما سوی اللہ

غزل

قتل این خستہ بشمشیر تو تقدیر نبود	ورنہ ہیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود

این غزل در جدائی مرشد است خستہ مجروح تیر محبت بیرحم بیرحمی صفت محبوب است یعنی مرشد راہنگام جدائی بحکم النعمة اذا فقدت عرفت عرض حال خود میکند لعجز و انکسار میگوید کہ کشتن این مجروح بکمال رسیدن این خستہ بتوجہ و قصد تو تقدیر نبود وگرنہ از لطف و کرامت تو ہیچ تقصیر نبود کہ انک لا تهدی من احببت ولکن الله یهدی من یشاء قوله

من دیوانہ چو زلف تو رہا میکردم	ہیچ لایق ترم الا حلقۂ زنجیر نبود

دیوانه مغلوب عشق زلفت جذبه مراد وصل زنجیر عشق معنی آنست که این دیوانه د از خرد بیگانه چون از صحبت جدامی شدم وجذبه بلطف تو رها کردم هیچ لایق تر مرا از حلقه زنجیر نبود که کنایه از عشق وجنون باشد الحمدلله که آن میسر آمد قوله

یارب آئینه حسن تو چه جوهر دارد	که در و آه مرا قوت تاثیر نبود

معنے آنست که آئینۂ حسن خلق تو چه جوهر دارد که در و تقصیرات ما اثر ندارد و هر چند باقتضاے بشریت تقصیرات از ما بوجود مے آید مرشد آن را بخاطر نیاورده باز بهدایت ما میکوشد اللهم اهد قومی فانهم لایعلمون دیگر معنے آنست که اے بار خدایا آئینۂ حسن تو که مجموعه صفات حمیده است جوهر دارد که در و تقصیر و عصیان مرا اثر نمے آرد و هر چند عصیان ما زیاده شود بحکم سبقت رحمتی علی غضبی مشمول رحمتم می نمود و ایراد آئینه و آه از تلازمات شعریست که آئینه از آه تباه میشود و ذات پاک ایزد رحمن از معاصی و خطاے عبادت متغیر نمے گردد قوله

سر ز حیرت ز مے و میکدها بر کردم	چون شناساے تو در صومعه یک پیر نبود

یعنی از غایت حیرت در عالم عشق در آمدم چون در صد صومعه نشینان هیچ پیر را آشنای محبت تو در نیافتم قوله

نازنین تر ز قدت در چمن دهر نخاست	خوشتر از نقش تو در عالم تصویر نبود

عالم تصویر دنیا معنے آنست که سر بسر عالم گردیدم نازنین تر از قد تو در چمن دهر برنخاست در بعالم وجود ش ایزد تعالے نه پیراسته خوشتر از نقش تو که بجمالیان رونموده و عالم تصویر که دنیاست نبود قوله

تا مگر همچو صبا باز بکوے تو رسم	حاصلم دوش بجز ناله شبگیر نبود

شبگیر سحر و آخر شب این گردیدن من گرد عالم نبود مگر آنکه بدین وسیله باز همچون صبا بکوے تو رسم لیکن هر چند گردیدم غیر از ناله حاصلے نشد قوله

آن کشیدم ز تو اے آتش هجران که چو شمع	جز فناے خودم از دست تو تدبیر نبود

یعنے اے محبوب من از هجران تو آن شدائد و بلیات کشیدم که همچو شمع جز فناے خودم از عشق تو تدبیر نبود همه خود و دران دیدم قوله

آیتے بود عذاب آمده حافظ بے تو	که بر هیچکسش حاجت تفسیر نبود

یعنے حافظ بے تو آیت عذاب بود نازل شده که هیچکس را حاجت تفسیر آن نبود غزل

کنون کہ در چمن آمد گل از عدم بوجود	بنفشہ در قدم او نہاد سر بسجود

چمن دنیا گل آدم بنفشہ ملک معنی آنست کہ کنول کھلے آسا در چمن دنیا صورت انسانی تو از عدم بوجود آمد و ازکمال تعلیم ملایک را مسجود تا کے نشستاں حوالی در خواب غفلت مانی قولہ

بنوش جام صبوحی بنالہ دف و چنگ	ببوس غبغب ساقی بنغمۂ نے و عود

صبوحی شراب بامداد کہ برائے دفع خمار نوشند مراد از تیقظ و بیداری و ہوشیاری از خواب غفلت دف و چنگ کنایہ از سلف کہ ایشان در مصنفات خویش انچہ گفتنی است گفتہ اند ہر کہ آنرا مطالعہ کند از خواب غفلت بر آید غبغب ساقی حصول جذبہ عشق نے و عود ہر دو ساز اند کنایہ از مرشد یعنی جام صبوحی و ہوشیاری از سلف بکف آر و جذبہ عشق بارشاد مرشد وقت بدست آر کہ قادر بکمال تا بعین عنایت برگزیدہ در احسن تقویم آفریدہ پس در اسفل السافلین ماندن ناخوش و دون ہمتی است قولہ

بباغ تازہ کن آئین دین زرتشتی	کنون کہ لالہ برافروخت آتش نمرود

باغ کنایہ از وجود سالک زرتشت نام حکیمے کہ واضع دین آتش پرستی بود دعوی نبوت نمود و زند و استا کہ کتابہاست در احکام آتش پرستی تصنیف اوست گفت بر من نازل شدہ اند و مراد از زرتشت مرشد عشق آئین زرتشتی اعمال و رسوم عشق بازی لالہ گلے ست سرخ رنگ کنایہ از افروزش وجود ہنگام طلوع موسم جوانی آتش نمرود کنایہ از عشق معنی آنست کہ در باغ وجود آئین زرتشتی تازہ کن و خود را در عشق بلند آوازہ کن کہ اکنون یعنی در بہار جوانیت وجود ت لالہ وار شگفتہ معائنہ تمام در زیر آن نہفتہ یعنے آتش جرح و مجاہدہ در وجود بیفروزد و از غیرت غیر را بسوزد کہ بغیر از آتش آئینہ ضمیر صفائی پذیرد و زنگ خودی و بیزاری ازان آئینہ دور نگیں اے برادر ناتوانی دران ہنگام از مجاہدہ خود رسد خدائی تا خود را بدان وسیلہ مدارج علیا رسانی و میتواند کہ زرتشت مرشد باشد کہ اعمال عشق باشد و رسوم عشقبازی کہ با آتش پرستی مانند آنگیختہ باشد و مستتر شد را دران رنجتہ و لالہ کنایہ از دل سالک یعنی چون لالہ زار عشق از دست سر برزد و عروس وار پردہ اندر خ برآورد آئین مجاہدات را در باغ وجود تازہ کن در ریاضاتے کہ از ظاہر پرستی کردہ آنرا ستر قولہ

بدور گل منشین بے شراب و شاہد و چنگ	کہ ہمچو دور بقا ہفتۂ بود معدود

بدور گل در ایام بہار و جوانی بے شراب عشق و محبت شاہد شوق چنگ مرشد سخنان عشق قولہ

زدست شاہد نازک عذار عیسیٰ دم	شراب نوش و رہا کن حدیث عاد و ثمود

شاہد نازک عذار مرشد باعتبار جمال ظاہر و زندگی بخش عیسے دم کمال معنوی عاد و ثمود نام دو قبیلہ حدیث عاد و ثمود قیل وقال و قصہ خوانی قولہ

جہان چو خلد برین شد بدور سوسن و گل	ولے چہ سود کہ دروے نہ ممکن ست خلود

جہان چو خلد برین شد بمنزلہ بہشت است روح بخش بدور سوسن و گل بسبب شگفتن گلہائے مصنوعات و تجلیات ربانی ولے چہ سود اما چہ فائدہ کہ دروے نہ ممکنست خلود ہمیشہ جاے ماندگی نیست یعنے دلبستگی نباید نمود قولہ

شدہ بروح ریاحین چو آسمان گلشن	زمین اختر میمون و طالع مسعود

بروح ریاحین اضافہ بیانیہ و ریاحین گلہا مراد عارفان باشد میمون مبارک مسعود نیک معنی این بیت آنست کہ زمین بکمال سعادت خود بسبب ذات بابرکات عارفان و عاشقان مانند آسمان روشن گردیدہ قولہ

چو گل سوار شود بر ہوا سلیمان وار	سحر کہ مرغ در آید بنغمہ داؤد

گل مراد تجلی سوار شود ظہور کند بہجت مرغ سالک بنغمہ داؤد خوش الحانی مراد ذکر و یاد قولہ

بیار جام لبالب بیاد آصف عہد	وزیر ملک سلیمان عماد دین محمود

آصف بضم جامہ ایست معروف و بفتح نام وزیر سلیمان داود یکے از علماء بنی اسرائیل بود پدر او برخیا نام داشت قولہ

بود کہ مجلس حافظ بیمن تربیتش	ہر آنچہ می طلبد جملہ باشدش موجود

یمن فرخندگی و خجستگی غزل

کے شعر تر انگیزد خاطر کہ حزین باشد	یک نکتہ ازین دفتر گفتم کہ ہمین باشد

شعر تر شعرے را گویند کہ در وے ہیچ گرفتگی نبود و تعقیدی نباشد مراد سخنان عشق و محبت کہ مقبول دلہا باشد خاطر کہ حزین باشد خاطرے کہ گرفتار تعلقات دنیوی باشد ازین دفتر کنایہ از دفتر عشق قولہ

از لعل تو گر یابم انگشتری زنہار	صد ملک سلیمانم در زیر نگین باشد

لعل کنایہ از لب انگشتری زنہار رسمے است کہ چون ملوک و امرا فوج بر موضعے تعین میکنند و شخصے ازان موضع چون نزد ملوک آید و پناہ طلبد ملوک تیرے از ترکش خود و یا انگشتری از دست خود باو دہند

تا دست بر آن فوج در امان باشد و آنکه با طاعت در آمده معنی آنست که اگر از لعل لب تو که عبارت از لطف کلام است انگشتری امان و اسم اعظم نشان یابم که حافظ وقت من باشد از اغیار صد تاک سلیمان در زیر نگین باشد و نسبه وجه موجب تمکین ستو و یعنے در مقام ما ذایت تسیباً الا و رایت الله و در حکم من له المولی فله الکل قوله

غمناک نباید بود از طعن حسود اے دل	شاید که چو وابینی خیرے تو درین باشد

غمناک لفظ ناک بمعنی اتصاف و بمعنی خداوند طعن طعنه وابینی باز بینی یعنے سطر خورمیتی قوله

هرکو نکند فهمے زین کلک خیال انگیز	نقشش بحرام ار خود صورتگر چین باشد

زین کلک خیال انگیز مراد کلمات عشق نقشش بحرام طریق ضرب المثل است اگر کسے قدرے و قامے خوب دارد و کاهل و کند بود از اهانت او را نقش بحرام گویند اے صورت حرام که هیچکاری آید قوله

جام مے و دل پرخون هر یک بکسے دادند	در دائرۂ قسمت اوضاع چنین باشد

جام کنایه از مے نوشی مراد عیش و عشرت دل پرخون عشق مراد رنج و محنت قوله

در کار گلاب و گل حکم ازلی این بود	کان شاهد بازاری وین پرده نشین باشد

گلاب صوفی و مشایخ و ملامتی گل ملامتی و صوفی شاهد بازاری اشارت بگل وین اشارت به گلاب قوله

آن نیست که حافظ را رندی شود از خاطر	کاین سابقۂ رندی تا روز پسین باشد

سابقه پیشین عهد ازلی تا روز پسین روز قیامت و دم زیست غزل

کسے که حسن رخ دوست در نظر دارد	محقق ست که او حاصل بصر دارد

رخ اشارة از ظهور تجلی جمالیست و سبب بمبدا واحد گردد و سیر عبارة از وحدانیت است معنی اینست که هر کسے که در همه جا و هر شے جمال او معاینه کند محققست که کمال بینائی مراد راست قوله

چو خامه بر خط فرمان او سر طاعت	نهاده ام مگر او سر به تیغ بر دارد

یعنے قلم وار سر طاعت و بندگی بر فرمان او نهاده ام و هیچ نوع سر داشتنی نه ام مگر سر او به تیغ بردارد که در آن وقت کار بدست من نیست قوله

بپای بوس تو دست کسے رسید که او	چو آستانه برین در همیشه سر دارد

یعنی شرف پابوس تو کسے را دست داد که او مدام سر برین آستان است قوله

زلبس که تیر غمت سینه بے سپر دارد	ز زد رقیب تو ہرگز بسینه ام تیرے

ازلبس که تیر عشق تو سینه ما بے سپر ساخته و در پیش نہاده رقیب تو ہرگز بران تیر نزد چه ظاہر است ہر که سر اپیش کند ہر چند عدو باشد رحم نماید قوله

که بوے باده مدامم دماغ تر دارد	ز زہد خشک ملولم بسیار باده صاف

خشک طاعت و عبادت بے عشق بیار باده صاف لبشق مستغرق باش بوے باده لذت عشق مدامم دماغ تر دارد مدام موجب فرحت ماست قوله

دمے ز وسوسه عقل بے خبر دارد	ز باده ہیچت اگر نیست این نه لبس که ترا

ز باده ہیچت گر نیست یعنی اگر از عشق ہیچ فائده تو نیست این نه لبس این کفایت نمے کند وسوسه عقل جنگ و جدل و قیل و قال بیخبر دارد آزاد سازد قوله

بعزم میکده اکنون سر سفر دارد	کسے که از ره تقوے قدم برون ننہاد

یعنی کسیکه زہد و پارسائی او بکمال بود و قبل ازین مشہور کنایه از خود عزم صبر و ثبات در کار میکده عالم عشق سر خیال قوله کسے بوصل تو چون شمع یافت پروانه پروانه حصول بوصل چون شمع کسے را دست داد که زیر تیغ تو ہر دم سر دگر دارد ہر دم از تو سر دگر دارد و فداے تیغ عشق تو سازد و پریشانی تصدیعات که ہست یعنے در پیش دارم نظر دار و نگاہے نکند قوله

چو لاله داغ ہواے که بر جگر دارد	دل شکسته حافظ بخاک خواہد برد

بخاک خواہد برد وقتے که بخاک خواہد بود آن وقت ہم ہوا محبت غزل

ببر د اجر دو صد بنده که آزاد کند	کلک مشکین تو روزے که ز ما یاد کند

یعنے اے محبوب من روزے که بنامه و پیام این غریب بینوا را یاد نمائی اجر آزادی دو صد برده یابی قوله

چه شود گر بسلامے دل ما شاد کند	قاصد حضرت سلمے که سلامت بادا

سلمی نام معشوقه عرب مراد معشوق بسلامے دل ما شاد کند اے سلامے بما رساند قوله

که ز خرابی چو مرا لطف تو آباد کند	امتحان کن که بسے گنج مرادت بدہند

امتحان کن در معرض امتحان در آر بسے گنج مرادت بدہند بموجب من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة باذن الله

تعالی من قضی حاجة اخیه المسلم قضی الله له الف حاجة کز خرابی که ازین دوری و مهجوری لطف تو آباد کند و صل رساند قوله

شاه را به بود از طاعت صد ساله زهد　　قدر یکساعت عمرے که در و داد کند

از طاعت صد ساله زهد قال عم العدل ساعة خیر من عبادة الف سنة که درو داد کند بفریاد غریبان رسد قوله

یارب اندر دل آن خسرو شیرین انداز　　که برحمت گذرے بر سر فرہاد کند

خسرو شیرین اضافة بیانیه یعنے معشوق فرہاد نام سنگتراشے عاشق شیرین ایجا کنایة ازخود قوله حالیا عشوه عشق تو زبنیادم برد - حالیا الحال تا دگر باره جفاے تو چه بنیاد کند آینده را عدم استغنای توجه در پیش آرد قوله گوہر پاک تو از مدحت ما مستغنی است یعنی ذات تو احتیاج مدح کردن ما ندارد فکر مشاطه چه با حسن خداداد کند؛ مشاطه آرایندہ عروس و شانه سرکنندہ ازخود یعنے حسن خداداد از تعریف تقریر مشاطه فکر منزه است قوله

ره نبردیم بمقصود خود اندر شیراز　　خرم آن روز که حافظ ره بغداد کند

مدتے در شیراز توقف نمودیم بمقصود نرسیدیم و اوستان توجه بدان صوب نمود در ره بغداد کند متوجه آن صوب شود گویند که مرشد حافظ بسفر در انجا رفته بود غزل

کارم ز دور چرخ بسامان نمیرسد　　خون شد دلم ز درد بدرمان نمیرسد

دور چرخ گردش فلکی سامان آسودگی درد مراد ہجر درمان وصل باآنکه باوجود قوله

چون خاک راه پست شدم همچو باد باز　　تا آب رخ نمیرودم نان نمی رسد

آب رخ کنایه از عزت و قدر نان نمیرسد مشاہده محبوب که قوت عاشقانست قوله

بیرم ز جان خود بدل راستان ولے　　بیچاره را چه چاره چو فرمان نمیرسد

چو فرمان نمیرسد چون حکم مردن نمیرسد از آرزوی ثت از آرزوے تو زار لاغر آوخ افسوس و دریغ که آرزوے آسان نمیرسد بے جر رنج و محنت حصول آرزو نمیشود قوله

تا صد ہزار خار نمی روید از زمین　　از گلبنے گلے بگلستان نمیرسد

خار رنج و اندوه از زمین از وجود سالک از گلبنے گلے بگلستان نمیرسد تحلی معشوق

بر دل عاشق وارد نمیشود قوله

یعقوب را دو دیده زحسرت سفید شد	آوازهٔ زمصر بکنعان نمیرسد

یعقوب پدر یوسف ع دو دیده زحسرت سفید شد اشارة بکریمه وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ آوازه زمصر خبرے از شهر معشوق بکنعان نمیرسد بملک عاشق نمیرسد حاصل این بیت آنکه عاشق راازغایت غم واندوه دیدها سفید شد وهنوز مژده معشوق بعاشق نمیرسد قوله

از حشمت اهل جهل بکیوان رسیده اند	جزآه اهل فضل بکیوان نمیرسد

حشمت دبدبه اهل جهل درویشان مقلد کیوان زحل که مقامش بهفتم آسمان است انسے برتبه بلند اهل فضل عارفان تقاضاے زمان چنین روداده که درویشان مقلد صاحب حشمت و عارفان گرفتار غم و الم قوله

از دستبرد جور زمان اهل فضل را	این غصه بس که دست سوی جان نمیرسد

دستبرد غلبه و تاراج اهل زمان اهل ظواهر اهل فضل عاشق دست سوے جان نمیرسد بمقصد نمیرسد قوله

حافظ صبور باش که در راه عاشقی	هرکس که جان نداد بجانان نمیرسد

صبور باش صابر بر شدائد و بلیات بدان که عاشقی راسه مقام است اول واوسط و آخر اول آنست که شیخ نجم الدین کبری درعشقیه می نگارد که عاشق همه روز دریاد معشوق بود وشب بخواب روز وایام شب وروز مجاور کوے معشوق بود وخانه معشوق راقبله خود سازد وهمه روز گرد خانه معشوق طواف کند وبر در و دیوار معشوق نگاه کند تاباشد که جمال معشوق از دور بیند تا از دیدار معشوق راحتے بدل مجروح وے رسد ومرہم جراحت دل وے گردد واوسط آنست که درعشقیه شیخ نجم الدین است که عاشق تحمل دیدار معشوق نتواند کرد چون معشوق رابیند لرزه براعضاے او افتد خوف آن باشد که بیفتد وبیهوش گردد زیراکه آتش عشق بتدریج اندرون عاشق را میسوزاند وپاک وصافی میگرداند تا دل عاشق چنان لطیف ونازک میباشد که تحمل دیدار معشوق نمیتواند کرد ازغایت نازکی خوف آن باشد که ازین تجلی معشوق نیست شود این مقام است که عاشق فراق رابر وصال ترجیح می نهد ودر فراق راحت وآسایش می یابد همه روز باندرون با معشوق میگوید وازمعشوق می شنود و آخر آنست که درعشقیه شیخ نجم الدین است که دل عاشق راازغیر خالی میسازد آنگاه عاشق خود را

مے بیند چہرہ را شوق می بیند آن دو گر بیند دیگری رود وگر آید پندارد که معشوق ہست که میخوردہ ومی جنبید و
سیر و وسے می آید اندوہ فراق نماند از غم ہجران خلاص یابد وچنان باشد که اگر معشوق را از بیرون بیند
التفات نکند وبحال خود باشد و متغیر نشود از جہت آنکہ ورا اندرون است و دل باد سے آتش گرفته
ودل را مستغرق خود گردانیده متاثر نمیشود و متغیر نمیگردد از بیرون که دور تر است اگر کسے سوال کند
که درین مقام اگر از بیرون متغیر نمیشود راست چرا بیرون التفات نمیکند چون بیرون واندرون
یکے اند جواب آنست که عاشق بآتش عشق سوخته وبغایت لطیف وروحانی شده وجمال معشوق
راکه در دل وطن ساخته وہمگی دل را فرو گرفته ہم بغایت لطیف وروحانی والتفات روحانی بروحانی
باشد والتفات بجسمانی نباشد انا لیلی ومجنون از ینجاست وچون جمال معشوق ہمگی دل را فرو
گرفت چنانکه ہیچ چیز دیگر را راه نماند عاشق خود را نمی بیند ہمگی معشوق را می بیند پس ہر وقتے شود
که دو کس باشد والتفات وقتے کنند که دو کس بوند درین مقام است که طلب برمیخیزد و فراق و
وصال نمیماند وخوف وامید وقبض وبسط ہزیمت میشود وآن ہر سه مقام برحه اند اگر شرح پیسام
سخن دراز میگردد بنابران بمختصر اکتفا کردم اما آخر عاشقی فناست که العشق اوله حرق وآخره قتل
جان نداد ہای از خود نشد بجانان نرسد ناقی بحق نمیگردد غزل

ریکیند آن دو که مست وخراب میگروند	نشسته پشت برآفتاب میگروند
دو ترک زاده وخرگه نشین سر مستند	بسان ساقی وجام شراب میگروند
دو بحریند که درعین آب پیدا شند	چو آفتاب بجاسے خراب میگروند
دو صوفیند که در دلق ازرق ند مدام	درون صومعه مست وخراب میگروند
دو دزد رہزن و دو ترک شوخ عیارند	بگرد نقد گه شیخ وشاب میگردند
دو شیر گیر چو روباه خوش فریبانند	بگاه صبح وگہے ماہتاب میگردند
دو زنگیند که ملاح وار گرد محیط	بسان زورق سیمین برآب میگردند
دو نازنین بلا جوسے فتنه انگیزند	بقصد حافظ مسکین شتاب میگردند

آن دو که مست وخراب میگردند اشارت بدو چشم آفتاب پیشانی دو ترکزاده اشارة بچشم
دو بحری اشارة بچشم دو صوفی اشارة بچشم دلق ازرق مردمک صومعه خانه چشم مست مخمور

خراب پریشان دو دزد اشارہ بچشم رہزن ازانجہت کہ اززہد بعشق آرندہ شوخ بیباک عیار چست و چالاک نقد کہ دل شیخ پیر شاب جوان دو شیر کیر اشارہ بچشم شیر اشارہ بمردان محیط دریاسان مانند زورق کستی غزل

گفتم بکیم دہان ولبت کامران کنند	گفتا بچشم ہرچہ توگوئی ہمان کنند

بچشم اشارہ بقبول چنانچہ گویند بسر وچشم قولہ

گفتم خراج مصر طلب میکند لبت	گفتا درین معاملہ کمتر زیان کنند

مصر کنایہ از وجود خراج مصر مراد حیات مستعار لب مراد کلام از ذکر سبب وارادہ مسبب انمعاملہ کنایہ از دادن شئے مستعار وخریدن لب کمتر زیان کنند زیانے ندارد قولہ

گفتم بنقطۂ دہنت خود کہ برد راہ	گفت این حکایتیست کہ بانکتہ دان کنند

نقطہ دہن سر مخفی کنج پنہان مراد کنہ ذات کہ بر دراہ ہیچکسے را بدان راہ نہ وہیچ مردے ازان آگاہ نہ این حکایتیست کہ بانکتہ دان کنند یعنے ہرفردے دانندہ این کار وہر مردے محرم این اسرار نیست قولہ

گفتم صنم پرست مشو باصمد نشین	گفتا بکوے عشق ہمین وہمان کنند

صنم مرشد ومعشوقہ پرست صمد خدا پرستی ومراد از عشق عشق حقیقی است ودر عشق حقیقی فرقے میان صنم وصمد لازم نیست چنانچہ کسے گفتہ ؎ گر شود جامہ بدل شخص مبدل نشود ؛ ہر کجا باصنم آمد بزبان باصمد است ؛ وہرگاہ دوئی درمیان نیست ہمان یک معشوق از ہر ذرہ جلوہ میگرددونیز دیگرے گفتہ ؎ چشم گہر شناس نداری چگومیت ؛ کاین نہ صدف چگو نہ بیکدانہ پرشدہ ؛ پس خواہ باصنم نشیند خواہ باصمد مشاہدہ ہمان معشوق حقیقی مینماید لیکن این حالت مجذوب مستہلک است اما سالک باوجود مشاہدہ حقیقی ہمہ جا عمل بران میکند کہ در ہرچہ نامشروعست نشان قہر وجلال بیند ودر ہرچہ مرضے بود نشان لطف وجمال یابد بہ بیند یعنے از مظاہر قہر بگریزد ودر مظاہر لطف آویزد ودر تجلی صفاتی گوید اعوذ برضاك من سخطك ودر تجلی ذاتی گوید اعوذ بك منك قولہ

گفتم ہواے میکدہ غم مے برد زدل	گفتا خوش آن کسان کہ دلے شادمان کنند

ہواے آرزوے میکدہ عشق غم مے برد زدل رفع غم مے نماید ولے شادمان کنند بدلے

درحت رسانند قوله

گفتم شراب و خرقه نه آیین مذهب است
گفت این عمل بمذهب پیر مغان کنند

شراب عبارت از حیرت است که بیخود میسازد و سرود دست ساز عاشقان است چنانچه شاعری گفته ع ای همه آب لعل در زمزم تکلمی * هر چیز ترا از تو ستاند ستست * پس معنی آنست که گفتم جمع کردن میان خرقه که علامت صلاح است و در میان سرود که علامت فسق است طریق هیچ مذهبی از مذاهب اربعه نیست جواب داد که این عمل در مذهب اولیا عمل میکنند چنانچه سعدی گفته ع بگویم سماع ای برادر قوله

گفتم ز لعل نوش لبان پیر را چه سود
گفتا ببوسه شکرینش جوان کنند

لب لعل نوش لبان معشوقان پیر زاهد و ببوسه شکرینش با فاصه جذبه عشق یا با فاصه فیض وجودی غزل

گفتم غم تو دارم گفتا غمت سر آید
گفتم که ماه من شو گفتا اگر برآید

سر آید آخر شود اگر برآید اگر رعایت تحصول انجامد قوله

گفتم ز مهرورزان رسم وفا بیاموز
گفتا ز ماهرویان این کار کمتر آید

رسم طریقه و روش ماهرویان معشوقان قوله

گفتم که بر خیالت راه نظر ببندم
گفتا که شبرو است این از راه دیگر آید

بر خیالت نظر ببندم یعنی چشم بپوشم و در نظر آمدن ندهم شبرو در دار راه دیگر گوش یا دل قوله

گفتم که بوی زلفت گمراه عالمم کرد
گفتا تو بندگی کن هم اوت رهبر آید

بوی زلفت جذبه عشق تو گمراه عالمم کرد آواره از هر کار و بار یا آنکه همچو من گمراهی در عالم نیست هم اوت رهبر آید همان بوی زلف او ترا بمقصود رساند قوله

گفتم خوش آن هوایی کز باغ خلد خیزد
گفتا خنک نسیمی کز بوی دلبر آید

خیزد وزد خنک خوش نسیمی کز بوی دلبر آید چه اینهم و صلت قوله

گفتم که نوش لعلت ما را بآرزو کشت
گفتا تو بندگی کن کان بنده پرور آید

نوش لعل شیرینی لب مراد ذوق عشق ما را بآرزو کشت ما را در آرزو بمعرض هلاک آورده قوله

گفتم دل رحیمت کو عزم صلح دارد
گفتا بکس مگو این تا وقت آن برآید

کو اشارت بلطف صلح لطف و رحمت بکس مگو این خموش باش و هیچ باظهار مپرداز این اشارة

بعزم صلح قوله

گفتم زمان عشرت دیدی که چون سر آید | گفتا خموش حافظ کاین غصه هم بر آید

یعنے اے محبوب روزے آن بود که ما و تو در یکجا بودیم و بعیش و عشرت مشغل دیدی که آن زمان عشرت چون بپایان رسید کین غصه ایام ہجران بر آید آخر آید غزل

گرچه از غمزه بتان زخمی بدل کاری کنند | که گہے از مرہم باشد که دلداری کنند

غمزه ظہور و جفا و مہر و عتاب معنی مصرع ثانی آنکه گاه گاہے اگر دلداری کنند بمنزله مرہم نہادن است بر دل خسته عاشق قوله

گر نباشد از مے لعل تو بوی در شراب | صوفیان از دیده دائم کار خماری کنند

مے وصل شراب عشق خماری بمعنی کار خماری جرعه ریزی یعنے اگر در عشق امید وصل نباشد و مشاہدات تجلیات زمان زمان دلداری نباشد عاشقان ہمیشه در گریه و زاری باشند و روے شادی اصلا نشناسند و خویش را در اندوه چنان آرند که ہیچگاه بخوشی نپردازند ذوق مے لذت عشق مے عشق ہم ستانم داد مے شب و روز بے نوشی بسر برم ہم کنم مستانه رقص مستانه وار برقص اندرایم ساقیان عارفان کامل مطربان مرشدان کامل امروز کنون گر یاری کنند توجہے درباره ما کنند یک صبوح صبوح بضم صبح تا صبح بیداری کنند عاشق شوند که تمام شب بیداری شیوه عاشقان است نلے مے شد خراب بسبب کم رسیدن مے مشاہده محبوب خراب شد مے جذبه عشق۔

غزل

گر من از باغ تو یک میوه بچینم چه شود | پیش پاے بچراغ تو به بینم چه شود

باغ کنایه از ذات میوه فیضے پیش پاے درحالیکه پاے پیش کذا فی مؤید الفضلا قوله

یارب اندر کنف سایه آن سرو بلند | گر من سوخته یکدم بنشینم چه شود

کنف پناه قوله

آخر اے خاتم جمشید سلیمان آثار | گر فتد عکس تو بر لعل نگینم چه شود

خاتم دہن خاتم جمشید سلیمان آثار دل عارف عکس تجلی لعل نگین دل قوله

زاہد شہر چو مہر ملک و شحنه گزید | من اگر مہر نگاری بگزینم چه شود

ع این غزل در نسخ موجود نیست ۱۲

مهر نگاری محت محبوبی قوله

عقلم از خانه بدر رفت و اگر مے اینست	دیدم از پیش که در خانه دینم چه شود

دیدم از پیش از میں ہیں معلوم کردم از خانه دینم چه شود البته که خراب خواہد شد قوله

صرف شد عمر گرانمایه بمعشوقه و مے	تا ازانم چه به پیش آید ازینم چه شود

ازان اشارة بمعشوق ازین اشارة مے قوله

خواجه دانست که من عاشقم و هیچ نگفت	حافظ ار نیز بداند که چنینم چه شود

خواجه اشارة بمرشد غزل

گر زلف پریشانت در دست صبا افتد	هر جا که دلے باشد در دام بلا افتد

زلف جذبه عشق ازین طوفان اشارة بعم این تخته اشارت بوجود بتمنائے فال از رخ او گیرد هر یک امید وصال او دارد و بر تخته فیروزی تا قرعه کرا افتد باید دید کدام کس بمقصد خود فیروز شود در تاب مشو نخستم ما گر گفته خطا افتد بجا گفته شود آن باده کنایه از عشق بر خون جگر گردد سراسر محنت و درد گردد غزل

گر مے فروش حاجت رندان روا کند	ایزد گنه ببخشد و دفع بلا کنید

میفروش مرشد رندان طالبان معنی مصراع ثانی آنکه از مرتبه علو که دارد بجانب اسفل نزول نمودن اگر چه گناه است لیکن چون نفع غیرے در دوست باک ندارد البته است که الله تعالے باین مواخذه نکند ؎ اگر شراب خوری جرعه فشان برخاک ؛ ازان گناه که نفعے رسد بغیر چه باک قوله

ساقی بجام عدل بده باده تا گدا	غیرت نیاورد که جهان پر بلا کند

بجام عدل بده کم واندک مده قوله

حقا که در زمان برسد مژده امان	گر سالکے بعهد امانت وفا کند

در زمان فی الحال بعهد امانت وفا کند اوفوا بعهدی اوف بعهدکم قوله

ما را که درد عشق و بلائے خمار هست	یا وصل دوست یا مے صافی دوا کند

مے صافی محبت بے علل قوله گر رنج پیشت آید و گر راحت اے حکیم حکیم صاحب عشق یعنے اگر چه راحت و رنج حکما بگردش چرخ حواله میکنند لیکن نسبت مکن بغیر که اینها خدا کنده

یعنی فاعل حقیقی اوست کہ لا الہ الا ہو خالق کلشی قولہ

در کارخانۂ کہ رہ علم و عقل نیست	وہم ضعیف ورائے فضولی چرا کند

در کارخانہ کہ رہ عقل معنے این بیت آنست باید دانست تردید فکر کہ در اول افتد اگر ہر دو جانبش برابر باشد شک گویند و اگر یکجانبش راجح باشد و دیگر مرجوح راجح راظن و مرجوح را وہم گویند معنے آنست کہ چون عقل انسانی در دائرہ معرفت قدم حق سبحانہ نتواند رسید شک نیست کہ شک و وہم کجا تواند رسید قولہ

مطرب بساز عود کہ کس بے اجل نمرد	وانکو نہ این ترانہ سراید خطا کند

مطرب کنایہ از مرشد بساز عود بیان اسرار حقائق نما قولہ

جان رفت در سر مئے و حافظ ز غصہ سوخت	عیسے دمے کجاست کہ احیای ما کند

در سر مئے در خیال مے عیسے دمے کامل احیا زندہ گردانیدن غزل

گداخت جان کہ شود کار دل بکام و نشد	بسوختیم درین آرزوے خام و نشد

شود کار دل بکام حصول مقصد میسر آید قولہ

فغان کہ در طلب گنجنامۂ مقصود	شدم خراب جہانے ز غم تمام و نشد

گنجنامۂ مقصود وصل محبوب شدم خراب جہانے ز غم بسبب عشق رسواء عالم شدم تمام نشد بمطلب نرسیدم قولہ

دریغ و درد کہ در جستجوے گنج حضور	بسے شدم بگدائی بر کرام و نشد

گنج حضور کنایہ از وصل بر کرام نزد اہل کرم نشد حصول نشد لابہ اظہار اخلاص بعجز و نیز ہزل قولہ

بطعنہ گفت شبے میر مجلس تو شوم	شدم برغبت خویشش کمین غلام و نشد

برغبت خود کمینہ غلام او شدم اما او میر مجلس نشد قولہ

پیام کرد کہ خواہم نشست با رندان	بشد برندی و دردکشیم نام و نشد

برندی و دردکشی شہرہ آفاق شدم اما او با رندان نہ نشست قولہ

رواست در بر اگر مے طپید کبوتر دل	کہ دیدہ در رہ خود پیچ و تاب دام و نشد

در بر وجود کبوتر دل اضافہ بیانیہ کہ دیدہ در رہ خود پیچ و تاب دام و نشد از انجہت کہ مشاکل عشق را

دریافت. بابلے بیاری وسنگدلی معشوق را شنید و احتراز نکرده خود را بدام عشق در انداخت و از این راه برنگردید قوله

بگوے عشق منه بے دلیل راه قدم — که من بخویش نمودم صد اهتمام و نشد

بیدلیل راه قدم اشارة به الرفیق ثم الطریق بخویش یعنے بخودی خود نمودم صد اهتمام ... نمودم نشد یعنی زحمت قوله

هزار حیله برانگیخت حافظ از سر مهر — بدان هوس که شود آن حریف رام و نشد

رام نشد یعنی مطیع نشد. غزل

گرچه بر واعظ شهر این سخن آسان نشود — تا ریا ورزد و سالوس مسلمان نشود

معنی آنست تا که واعظ پیشه ریا دارد با سلام نمیرسد هرچند که بمقتضاء الحق مر این سخن او سے سخت می آید سالوس نام دروغ و فریب اگرچه سالوس از کبائر هم باشد تا آنبار اسلام بلا می کند جواب این نفی اسلام کامل است نه نفی نفس اسلام که لایؤمن احدکم حتی یحب لاخیه مایحب لنفسه قوله

رندی آموز و کرم کن که نه چندین هنر است — حیوانی که ننوشد مے و انسان نشود

رندی عاشقی که بچندین هنر است بکمال هنر است حیوان آن که ننوشد مے و انسان نشود یعنے حیوان آنکه مے ننوشد و از شرف مے انسان نگردد و این هنر نیست لیکن البته می باید نوشید تا انسان حیوان نگردد و حرب زبان قوله

گوهر پاک بباید که شود قابل فیض — ورنه هر سنگ و گلے لؤلؤ و مرجان نشود

گوهر پاک استعداد کمال و وجود کمال ورنه هر قطره و سنگے در و مرجان نشود در اشارت به قطره و مرجان اشارت بسنگ قوله

عشق می ورزم و امید که این فن شریف — چون هنرهاے دگر موجب حرمان نشود

این فن شریف عشق هنرهاے دگر زهد و پارسائی یعنے عشقبازی می ورزم و امید دارم که این عشق چون زهد و پارسائی دیگران موجب حرمان نشود مبادا که تقصیرے در راه عشق از ما بوقوع آید و بسبب تقصیر چون زاهدان محروم مانیم قوله

اسم اعظم بکند کار خود اے دل خوش باش — که به تلبیس و حیل دیو مسلمان نشود

اسم اعظم مرشد و عشق و توجہ بکند کارِ خود بمراد تو برساند ایدل خوش باش ہیچ اندیشۂ زہد و پارسائی بخاطر میار دیو مسلمان نشود نفس تابع نگردد جز بمدد محبوب حقیقی قولہ

دوش میگفت کہ فردا بدہم کام دلت	سببے ساز خدایا کہ پشیمان نشود

میگفت اشارہ بمرشد کہ پشیمان نشود اے از گفتن خود نادم نشود قولہ

حسن خلقی ز خدا میطلبم روے ترا	تا دگر خاطر ما از تو پریشان نشود

ترا خطاب بمرشد قولہ

ہر کہ بر کیش بتان بر سر جان میلرزد	نے تکلف تن او لایق قرآن نشود

ہر کہ در عشق معشوقان از جان دادن میترسد بیشک او لایق عشق نباشد چہ مذہب معشوقان عاشق کشی است قولہ

ذرہ را تا نبود ہمت عالی حافظ	طالب چشمۂ خورشید درخشان نشود

ذرہ کنایہ از عاشق ہمت عالی اشارت بان اللہ یحب المعالی الہمم چشمۂ خورشید درخشان جمال محبوب -

غزل

گل بے رخ یار خوش نباشد	بے بادہ بہار خوش نباشد

بادہ عشق بہار زندگی قولہ

طرف چمن و ہواے بستان	بے لالہ عذار خوش نباشد

طرف کنارہ لالہ عذار معشوق قولہ

رقصیدن سرو و حالت گل	بے صوت ہزار خوش نباشد

ہزار بلبل جز با قد یار جز با محبوب قولہ

با یار شکر لب گل اندام	بے بوس و کنار خوش نباشد

کنار بفتح معروف قولہ

باغ و گل و مل خوشست لیکن	بے صحبت یار خوش نباشد

مل شراب -

غزل

گوہر مخزن اسرار ہمانست کہ بود	حقۂ مہر بدان مہر و نشانست کہ بود

(نقل مطابق اصل نقل مطبوعہ دیوان حافظ ... ...)

گوهر مخزن اسرار عشق مرا. قالوا بلی وانا عرضنا الامانة همانست که بود خللے درو راه نیافته حقه مهر
دل بدان مهر و نشانست که بود محبت غیرے درو راه نیافته قوله

عاشقان زمرهٔ ارباب امانت باشند
لاجرم چشم گهربار همانست که بود

زمره گروه ارباب امانت صاحب عشق گهربار گریندہ قوله

زصبا پرس که ما را همه شب تا دم صبح
بوے زلف تو همان مونس جانست که بود

صبا کنایة از مرشد بوے زلف جذبه عشق قوله

طالب لعل و گهر نیست وگرنه خورشید
همچنان در عمل معدن و کانست که بود

طالب لعل و گهر نیست لعل و گهر اعمال واحوال تصفیه چون زهد و پارسائی نیست عامل محبوب
خورشید مرشد و سالک معدن دل عاشق قوله

کشتهٔ غمزهٔ خود را بزیارت می آئے
زانکه بیچاره همان دل نگرانست که بود

بزیارت براے دیدن نگران بیننده و متمایل و مشتاق قوله

رنگ خون دل ما را که نهان کرد خطت
همچنان از لب لعل تو عیانست که بود

همچنان در لب لعل تو عیانست کنایة از حسن و جمال بموجب آنکه ۵ بے تقاضاے خط حسن تو
افزون نشود ☆ تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

زلف هندوے تو گفتم که دگر ره نزند
سالها رفت و بدان سیرت و شانست که بود

زلف هندوے تو مراد تعلقات دنیا و جذبه عشق است شان روش قوله

حافظا باز نما قصهٔ خونابه چشم
که درین چشمه همان آب روانست که بود

باز نما بیان کن خونابه خون که آب گردد خونابه چشم اشکهاے خون آلود چشمه مراد چشم همان
آب کنایة از اشکهاے خون آلود غزل

گفتم که خطا کردی و تدبیر نه این بود
گفتا چه توان کرد که تقدیر چنین بود

تقدیر اندازه کردن تدبیر اندیشیدن در عاقبت این غزل در وقت رحلت مرشد یا در وقت
مسافرت مرشد از سفر است تدبیر نه این بود یعنی که از بارفتن چه توان کرد که تقدیر چنین بود
ستلے کار باختیار نبود قوله

گفتم کہ بے خط خطا بر تو کشیدند　|　گفتا ہمہ آن بود کہ بر لوح جبین بود

خط خطا اضافۂ بیانیہ خط خطا بر تو کشیدند یعنے بخطا تر انسبت کردند بر لوح جبین بود یعنے نبشتۂ ازلی بود قولہ

گفتم کہ قرین بدت انگندبا این روز　|　گفتا کہ مرا بخت بد خویش قرین بود

قرین ہمنشین با این روز روز ہجران قولہ

گفتم کہ بے جام طرب خوردی ازین بیش　|　گفتا کہ شفا در قدح بازپسین بود

قدح بازپسین ملاقات آخرین وآن بدست نیامد قولہ

گفتم کہ تو اے عمر چرا زود برفتی　|　گفتا کہ فلانی چکنم عمر ہمین بود

عمر محبوب و عمر ما قولہ

گفتم کہ نہ وقت سفرت بود چنین زود　|　گفتا کہ مگر مصلحت وقت چنین بود

مگر تحقیق قولہ

گفتم کہ ز حافظ بچہ علت شدہ دور　|　گفتا کہ ہمہ وقت مرا داعیہ این بود

داعیہ خواہش غزل

غزل

[illegible]

غزل

مرا مے دگر بارہ از دست برد　|　بمن باز ہمود مے دست برد

مے محبت از دست برد بیقرار ساخت دست برد چالاکی وغلبہ وقوت یمانا وہمیشہ باد قولہ

بنازیم دستے کہ انگور چید　|　مریزاد پاے کہ در ہم فشرد

مریزاد ریختہ مباد قولہ

ہزار آفرین بر مئے سرخ باد　|　کہ از روے ما رنگ زردی ببرد

مے سرخ محبت خالص از روے من رنگ زردی ببرد زردی مرا سرخروئی بخشید قولہ

مرا چون قضا عشق بر سر نوشت یعنے چون عشق ازلیست قضاے نوشتہ نباید سترد
رد قضا ہیچ نوع نتوان کرد ۔ قولہ

بر وز ناہد را خورده بر من مگیر ۔ کہ کار خداے نہ کاریست خورد

خرده عیبہا نہ کاریست خورده کار سہل و سرسری بلکہ کاریست عظیم ۔ قولہ

چہ از علم و حکمت کہ در وقت مرگ ۔ ارسطو دہد جان چو بیچاره گرد

چہ یعنی چہ شود ارسطو نام حکیم این علم و حکمت در وقت مرگ ہیچ نفعے نمی بخشد ارسطو چول نادان جان دہد
وعلم و حکمت نفعے بخشد ہے محبت قولہ

چنان زندگانی کن اندر جہان ۔ کہ چون مرده باشی نگویند مرد

معنے این بیت آنست کہ اے واعظ ازین قیل و قال بار آئی و زندگانی بے عشق کن کہ چون
ازین سراے فانی متوجہ بعالم بقا شوی مرده ات نگویند وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ يُّقْتَلُ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ
اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَاءٌ قولہ

شو مست وحدت ز جام الست ۔ ہر آنکو چو حافظ مے صاف خورد

معنے آنست کہ ہر کہ چون حافظ مے عشق از جام الست یعنے از ازل نوشید بمقام وحدت قرب رسید غزل

من و انکار شراب اینچہ حکایت باشد ۔ غالبا اینقدرم عقل کفایت باشد

غالبا اغلب و بیشتر بطریق محاوره اینقدر اشارة بمضمون مصراع سابق قولہ

من کہ شبہا ره تقوی زده ام با دف و چنگ ۔ ناگہان سر بره آرم چہ حکایت باشد

یعنے من کہ شبہا با دف و چنگ کہ لازمہ عشق است تقوی را راه زده ام و از تقوی اعراض نموده ام
بار سر براه تقوے آرم و رجوع با و کنم این غیر مناسب است قولہ

زاہد ار راه برندی نبرد معذور است ۔ عشق کاریست کہ موقوف ہدایت باشد

یعنے پروانہ کہ کنایہ از زاہد ست اگرچہ بالاے آتش چرخ میزند اما ہنوز گرفتار خودی و خودنمائی
است و اینہمہ پرواز و چرخ نمایش اوست تا خلق او را بعشق تحسین کنند و اگر از خود رہیده بودی
بچندین تکلف مضطر گشتی و با شمع ہزار آشتی داشتی ازینجاست زاہد از راه برندی نبرد و نیز اینمقام
رضا و تسلیم است کہ در معرفت ہدایت حال است ہمدرین مقام مقید مانده بودم رشدے

دہا ایسے سوے فنا و محو اورا نرسیدہ بود معذورش داشتہ **قولہ**

بندۂ پیر مغانم کہ زجہلم برہاند	پیر ما ہرچہ کند عین ولایت باشد

یعنی زمام اختیار بدست کسے دادہ ام کہ مرا از ظلمت جہل برہاند و بنور یقین رساند ہرچہ کند او میداند مرا ہیچ خواستی و ارادتے نیست **قولہ**

تا بغایت رہ میخانہ نمید انستم	ورنہ مستوری ما تا بچہ غایت باشد

مستوری کنایۃ از زہد **قولہ**

زاہد و عجب و نماز و من و مستی و نیاز	تا خود او را زمیان باکہ عنایت باشد

عجب از جملہ اخلاق مذموم است قال عم ثلثۃ مہلکات بخل وہواء و عجب عجب بدتر از معصیت است و مرد بدکردار ہمان وقت میشود کہ چون پندارد نیکوکار است و ہلاک آدمی در دو چیز است نومیدی و عجب و از ان آفتہا تولد کند و آنہا اینند کہ خود را از دیگران بہتر داند و گناہان خود را یاد نیارد و انچہ یاد آرد بتدارک مشغول نشود و پندارد کہ خود آمرزیدہ است و در عبادت زاہد نباشد پندارد کہ خود از ان بے نیاز است و آفتہ عبادت ندو طلب نکند پندارد کہ خود یافتہ و ہراس از دل شوید و از مکر حق ایمن شود و خود را نزد حق محلی شناسد بعبادتے کہ آن خود نعمت حق است بروے و بر خود ثنا گوید و تزکیہ کند و چون بعلم موجب بود از کس سوال نکند و اگر بخلاف وے چیزے کند بشنود ناقص نماید پس ہرکرا حق تعالے نعمتے چون علم و عزۃ دادہ اگر شاد بود بدانکہ صفت وے است و از ان غافل ماند کہ نعمت حق است و از ہراس آن خالی باشد این شادی عجب بود و اگر باز انہمہ خود را مستحقے داند بر حق تعالے و این عبادت خود را خدمتے پسندیدہ داند این را دلال گویند در مذمت عجب احادیث بسیار اند نماز نماز کہ موصل بقرب الٰہی است آنست قال غوث الاعظم یا رب ای صلوٰۃ اقرب الیک فقال الصلوٰۃ التی لیس فیہا سوائی و المصلی غائب عنہ چون مصلی نماند صلوٰۃ کجا ماند چرا کہ نماز فعل است و فعل تابع ذات چون ذات نماند افعال کجا ماند اینجاست کہ نماز عاشقان ترک وجود است الذین ہم فی صلاتہم دائمون **غزل**

(حاشیہ: حافظ از بادہ خوردن و نماز ترک کردن ... عاشقی است ... مطلب ... باشد)

مژدہ اے دل کہ دگر باد صبا باز آمد	ہدہد خوشخبر از طرف سبا باز آمد

باد صبا کنایۃ از فیض ازلی و مرشد ہدہد خوشخبر واردے از واردات سبا شہرے کہ

کہ بلقیس ملکہ آن بود مراد عالم علوی **قولہ**

برکش اے مرغ سحر نغمۂ داؤدی را	کہ سلیمان گل از طرف ہوا باز آمد	

مرغ سحر بلبل کنایہ از عاشق داؤد نام پیغمبر کہ پدر سلیمان علیہ السلام بود وحق تعالی اورا حسن صوت بخشیدہ بود وقصہ او معلوم است اذا تلا الزبور بحسن الصوت تجتمع الجن والانس والطیر السماع صوتہ وتحمل من مجلسہ آلاف جنازۃ **نغمۂ داؤدی** آواز خوش یعنی سخنان عشق انگیز **سلیمان گل** اضافہ بیانیہ مراد مشاہدات **طرف ہوا** عالم بالا **قولہ**

لالہ بوئے مے نوشین بشنید از دم صبح	داغ دل بود بامید دوا باز آمد	

لالہ کنایہ از سالک **مے نوشین** محبت **قولہ**

عارفے کو کہ کند فہم زبان سوسن	تا بگوید کہ چرا رفت وچرا باز آمد	

عارف صاحب معرفت بود وآن عبارت از بازشناختن ذات وصفات الٰہی در صور تفاصیل احوال وحوادث ونوازل وبعد ازان کہ بر سبیل اجمال معلوم شدہ باشد کہ موجود حقیقی وفاعل مطلق اوست سبحانہ وصورت توحید مجمل علمی وعینی منفصل عینی کردہ چنانچہ صاحب علم توحید در صور تفاصیل وقائع احوال متجددہ متضادہ از ضر ونفع وعطا ومنع وقبض وبسط وضار ونافع وقابض وباسط حق را بیند وشناسد بے توقفے ورویتے اورا عارف خوانند واگر اول وہلت ازان غافل بود وعنقریب حاضر گردد وفاعل مطلق را جل ذکرہ در صور وسائط در واسطہ باز شناسد اورا متعرف خوانند واگر کل غافل بود وتاثیرات افعال را حوالہ بوسائط کند اورا ساہی ومشرک خفی خوانند مثلاً اگر کسے معنی توحید را تقریر میکند وخود را مستغرق بحر توحید مینماید ودیگرے بر سبیل انکار آنرا باو بازگرداند وگویند کہ این سخن ہمہ سر حال است بل نتیجہ فکر وردیف است درحال برنجد ومردے خشم گیرد ومداند کہ این رنجش من مصدق قول منکر است والا فاعل مطلق را در صورت این انکار بازشناختی وبروے خشم نگرفتی زیرا کہ عارف را خشم نباشد مگر سد ودرین مادہ خشم سد نیست زیرا کہ متعرض حق است و معرفت الٰہی را مرتبست اول آنکہ ہر اترے کہ یابد از فاعل مطلق جل ذکرہ داند چنانچہ گفتہ شد دوم آنکہ ہر اترے کہ یابد از فاعل مطلق جل ذکرہ بیقین داند کہ نتیجہ کدام صفت است از صفات او سیوم آنکہ مراد حق را در تجلی ہر صفت شناسد چہارم آنکہ صفت علم الٰہی را در صورت معرفت خود

بازشناسد وخودرا از دائرۂ علم ومعرفت بل وجود اخراج کند کذا من نفحات الانس سوسن نام گلے آزاد اینجا کنایت از عاشق طال اللسان چرا رفت در عالم محو چرا باز آمد در عالم صحو قوله

چشم من از پے این قافله بس آب کشید	تا بگوش دلم آواز درا باز آمد

آن قافله مشاہدات بس آب کشید بس گریه کرد درا جرس وآواز واثر قوله

اگرچه ما عهد شکستیم وگنه حافظ کرد	لطف او بین که بصلح از در ما باز آمد

حافظ اشارة بمات یعنے اگرچه ما گنه کردیم واز ما عهد شکنی شد غزل

مژده اے دل که مسیحا نفسے می آید	که ز انفاس خوشش بوے کسے می آید

مسیحا کنایه از وارد سے کس اشارة بمجوب معنی آنست که محب دل حزین خودرا که غریق بحر فراق وقرین آتش اشتیاق است میگوید که ایدل بشارتے باد مر ترا که عنقریب است که وارد سے از واردات بتو آید که از بوے خوش او بوے محبوب آید وچون آمدن محبوب بیقینش شد نصیحتے می کند دل را مرا بدیں توجه قوله

از غم وهجر مکن ناله وفریاد که دوش	زده ام فالے وفریاد رسے می آید

بموجب اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا قوله

ز آتش وادی ایمن نه منم خورم وبس	موسے اینجا بامید قبسے می آید

وادی ایمن نام وادی که دران بر کوه طور موسے را تجلی شده بود قبس نا پاره آتش معنی فیضان نور حق مانند آفتاب مخصوص فردی دون فردی نیست ومعنی این بیت در بیت لمع البرق من الطور وآنست به ؛ فلعلی لک آت بشهاب قبسے گذشت قوله

هیچکس نیست که در کوے تو اش کارے نیست	هر کس اینجا بطریق هوسے می آید

یعنے جمیع مکونات عالم بحکم آیت کل شی والیه یرجعون قوله

کس ندانست که منزلگه معشوق کجاست	اینقدر هست که بانگ جرسے می آید

کنه ذات حق سبحانه معلوم انبیا واولیا نیست ومقربان درگاه ازین سر شگرف آگاه نیستند سالکانرا در هنگام مشغولی آوازها از عالم غیب می آیند ؎ بر لبش قفل است وبر دل رازها ؛ لب خموش ودل پر از آوازها ؛ ادل بمثل آواز زنبور ؎ سخنها بانگ زنبوران نماید ؛ چو در گوشم کلامے گوید آن سه ؛ بعده چون جرس ؎ در قافله که اوست دانم نرسم ؛ این بس که رسد

زود رساند جسم ہمچنین قوی تر میگردد قولہ

جرعۂ دہ کہ بمیخانۂ ارباب کرم	ہر حریفے ز پئے ملتمسے می آید

سالک مناجاتے کردہ بدرگاہ بے نیاز گفتہ اے کریمے کہ ہمہ از سرچشمۂ فیض تو سیراب اند من تشنہ لب را ہم جرعۂ دہ کہ بمیخانہ الخ قولہ

خبر از بلبل این باغ بپرسید کہ من	نالۂ می شنوم کز قفسے می آید

بلبل روح باغ وجود نالہ آواز دردناک کہ شیوۂ عاشقانست قفس وجود یعنے قصہ روح در وجود من بپرسید کہ چیست و چہ حقیقت دارد کہ آوازے می شنوم کہ از وجود من برمے آید و از حقیقتش ہیچ اطلاعے ندارم کہ چیست وجستجوے او کسے را نمی سزد کقولہ تعالےٰ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وانچہ بعضے عرفا را حقیقت روح مشاہدہ شدہ است بر حسب دانش خود دریافتہ باشند بلکہ وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا عاشق حزین درد خوبان نسیم صبا کہ قاصد کوے جانانست عرضداشتے کردہ بر نوجہ کہ قولہ

دوست را گر سر پرسیدن بیمار غمست	گو برو خوش کہ ہنوزش نفسے می آید

بیمار غم عاشق کنایہ از خود کہ ہنوزش نفسے می آید زندگی باقیست قولہ

یار دارد سر صید دل حافظ یاران	شاہبازے بشکار مگسے می آید

شاہباز باز سپید کنایہ از یار مگس کنایہ از خود غزل

مطرب عشق عجب ساز و نوائے دارد	نقش ہر زخمہ کہ زد راہ بجائے دارد

مطرب عشق اضافہ بیانیہ و نیز مرشد ساز رباب و بربط و مثلہ نوا آواز نقش جیسے ارخاس بسرود زخمہ بربط و رباب و مثلہ نقش ہر زخمہ کہ زد ہر اسرارے کہ بیان نمودہ راہ بجائے دارد موثر در جاست قولہ

عالم از نالۂ عشاق مبادا خالی	کہ خوش آہنگ و فرح بخش نوائے دارد

عالم آنجہان وانجہان وانچہ آفریدہ اند آہنگ آواز نرم در پردہ سرود دارد فاعل ہمان نالۂ

پیر دردی کش ما گرچہ ندارد زر و زور	خوش عطا بخش و خطا پوش خدائے دارد

پیر دردکش کنایہ از مرشد زر و زور مراد زہد و پارسائی قولہ

محترم دار دلم کین مگس قندپرست　　　　تا هواگیر تو شد فر همایے دارد

محترم خطاب بمعشوق مگس قندپرست اشارة بدل که طالب قند لب معشوق است تا هواگیر تو شد دوست تو شد فر زیبائی وشکوه هما بضم نام جانور که استخوان سوده و پوسیده بخورد وسایه او بر هر که افتد شاه شود قوله

از عدالت نبود دور گرش پرسد حال　　　　پادشاہے که بهمسایه گدائے دارد

گرش پرسد حال اشارة بپادشاه اضمار قبل الذکر است قوله

اشک خونین بطبیبان بنمودم گفتند　　　　درد عشق است وجگرسوز دوائے دارد

جگرسوز دوا صبر وتحمل قوله

شوخی و غمزه میاموز که در مذہب عشق　　　　ہر عمل اجرے و ہر کرده جزائے دارد

این بیت اشارة بمضمون انما ہی اعمالکم ترد الیکم یوم تجد کل نفس ما عملت من خیر محضرا وما عملت من سوء تود لو ان بینها وبینه امدا بعیدا قوله

نغز گفت آن بت ترسابچهٔ باده فروش　　　　شادی روے کسے جو که صفائے دارد

ترسا طائفهٔ آتش پرست که در دین عیسے عم بتازی نصرانی گویند وجمع این ترسایان که بیامی نویسند غلط است بلکه ترساء آن باید نوشت بهمزه ابن ابراهیم شاهی بت ترسابچه باده فروش مرشد باعتبار پرورده شده مرشد خود شادی روے کسے جو که صفائے دارد یعنی مشاهده جمال روے آنکسے نما که صفائی جمال الٰهی بر چهره دارد غزل

معاشران ز حریف شبانه یاد آرید　　　　حقوق بندگی مخلصانه یاد آرید

معاشران عشرت کنندگان حریف شبانه کنایة از خود قوله

بوقت سرخوشی از آه و نالهٔ عشاق　　　　بصوت نغمهٔ چنگ وچغانه یاد آرید

سرخوشی مستی بینوائی مفلسی نغمه سرود چنگ نام ساز چغانه نام ساز که بهندی سرمندل گویند قوله

چو لطف باده کند جلوه در رخ ساقی　　　　ز زهد من بسرود وترانه یاد آرید

لطف پاکیزگی محبت جلوه ظهور ساقی مرشد معنی مصراع آنکه یعنے وقتیکه ساقی را خورم وخوشدل وغرق محبت دریابند بسرود وترانه یاد آرید بعرض احوال ما بکوشید قوله

چو در میان مراد آورید دست امید	ز عہد صحبت ما در میانہ یاد آرید

است مقصود حود رسید قولہ

نمیخورید زمانے غم وفاداران	ز بیوفائی دور زمانہ یاد آرید

وفاداران عاشقان دور زمانہ گردش فلکی قولہ

سمند دولت اگر تند و سرکشست ولے	ز ہمرہان بسر تازیانہ یاد آرید

سمند اسپ سمند دولت اضافہ بیانیہ سر تازیانہ اشارت بوجہ قولہ

بوقت مرحمت اے ساکنان صدر جلال	ز روے حافظ و آن آستانہ یاد آرید

مرحمت ارروے رحمت صدر پیشگاہ و صاحب منصب صدر جلال آستانہ مرشد ز روی حافظ و
این آستانہ یاد آرید از روے حافظ کہ برین آستانہ نہادہ یاد آرید غزل

مرا بر ندی و عشق آن فضول عیب کند	کہ اعتراض بر اسرار علم غیب کند

ارباب ذوق گفتہ اند کہ تقدیر نیکی و بدی از حق است اگرچہ بندہ فاعل مختار است نہ اختیاری کہ
اسناد افعال ہمانہا باو توان کرد بنا بران گفت مرا بر ندی و عشق الخ قولہ

کمال صدق و محبت ببین نہ نقص گناہ	کہ ہر کہ بے ہنر افتد نظر بعیب کند

نظر بعیب کردن کار بے ہنران است قولہ

ز عطر حور بہشت آن زمان بر آید بو	کہ خاک میکدۂ ما عبیر جیب کند

میکدہ عشق قولہ

چنان بزد رہ اسلام غمزۂ ساقی	کہ اجتناب ز صہبا مگر صہیب کند

غمزہ ساقی مشاہدہ محبوب اجتناب پرہیز صہبا شراب صہیب بضم نام یکے از صحابہ کہ در
فی شانہ نعم العبد صہیب لو لم یخف اللہ لم یعصہ قولہ

کلید گنج سعادت قبول اہل دلست	مبادکس کہ درین نکتہ شک و ریب کند

گفتہ اند مردے کہ قبول اہل نظر و اہل دل روے نشدہ بمنزلہ درخت بے بر است کہ ہیچ لذتے ندارد
ریب شبہہ قولہ

شبان وادی ایمن گہے رسد بمراد	کہ چند سال بجان خدمت شعیب کند

...یدن موسے ع و رسیدن موسے در وادی ایمن و ملاقات کردن با دختر شعیب ع
...نه چهل مرد نمیتوانستند برداشت از چاه و نوشانیدن آب اغنام آن دختران را و
...سال چرانیدن گوسپندان و بعد ازان در مصاحبت شعیب بودن معروفست چون
چندین خدمت کرد آنگاه شعیب ع بمصر موسے ع را فرستاد و درینجا از شبان وادی ایمن مراد طالب
و از شعیب ع مرشد مراد است قوله

زدیده خون بچکاند فسانهٔ حافظ	چو یاد وقت شباب و زمان شیب کند

اشکال این بیت آنست که یاد کردن چیزے تقاضاے عدم حضور آن خبر میکند پس اگر در زمان شباب یاد در زمان شیب چگونه میکند و اگر در وقت شیب یاد شباب چگونه مینماید جواب آنست که عمر طبعی را چهار قسم نموده اند اول حداثت و آن سن نمو و افزایش است و زیادتی در نمو میباشد و آن سی سال است دوم سن شباب است و آن سن وقوفست یعنی زیادتی در نمو میباشد و آن تا سی و پنج سال است یا چهل سال است سوم سن کهولت و آن سن انحطاط با بقاء قوت که رطوبت عزیزی در نقصان میباشد و آنرا پیری گویند و آن تا شصت سال چهارم سن شیخوخت و آن سن انحطاط با ضعف که آن نقصان در روے ظاهر میباشد و تا تمام عمر امتداد میکند و درینجا از شیب سن کهولت که پیریست مراد باشد خود و در سن شیخوخت باشد که این بیت گفته و میتواند که درین بیت باعتبار سخن رانده که هر دم سخت پیریست و آن بعد پیریست پس این بیت در زمان هرم گفته غزل

مسلمانان مرا وقتے دلے بود	که با او گفتمے گر مشکلے بود
بگردابے چو مے افتادم از چشم	بتدبیرش امید ساحلے بود

گرداب کنایه از عشق از چشم بسبب چشم بتدبیرش ضمیر شین اشارت بدل قوله

دلے همدرد و یارے مصلحت بین	که استظهار هر اهل دلے بود

مصلحت بین بینندهٔ مصلحت استظهار مدد و پشتی آشفته پریشان و عاشق قوله

ز من ضائع شد اندر کوے جانان	چه دامنگیر یارب منزلے بود

شد اشارت بهان دل قوله

باین رند پریشان رحمت آرید	که وقتے کاردان کاملے بود

رند پریشان کنایه از خود قوله

نگو دیگر که حافظ نکته دانست	که ما دیدیم محکم غافلے بود

...ے گردد و ...

مگو خطاب عشوق محکم بسیار محکم خاطے بود بسیار بیخبر بود چہ خودسرائی کارنادانست غزل	
مرا مہر سیہ چشمان زسر بیرون نخواہد شد	قضائے آسمان اینست دیگر گون نخواہد شد
سیہ چشمان معشوقان قضاء آسمان یعنی ازلی و مقدر دیگر گون نخواہد شد قابل الرجع نیست قولہ	
رقیب آزارہا فرمود و جائے آشتی بگذاشت	مگر آہ سحر خیزان سوے گردون نخواہد شد
رقیب نفس و شیطان جائے آشتی نگذاشت امید موافقت نماندہ سحر خیزان عاشقان سوے گردون نخواہد شد اثرے نخواہد بخشید و این رقیب مخذول نخواہد شد قولہ	
مرا روز ازل کارے بجز رندی نفرمودند	ہر آن قسمت کہ رفت اول کم و افزون نخواہد شد
ہر آن قسمت کہ رفت اول ہر چہ در ازل نامزد شد قولہ	
بیا تا در صف رندان بیانگ چنگ می نوشیم	کہ ساز شرع زین افسانہ بے قانون نخواہد شد
صف قطار رندان عاشقان بیانگ چنگ علانیہ آشکارا می نوشیم عشقبازی کنیم زین افسانہ اشارۃ بے نوشی بیقانون نخواہد شد برگشت نخواہد شد قولہ	
شراب لعل و جائے امن و یار مہربان ساقی	دلا کے بہ شود کارت اگر اکنون نخواہد شد
شراب لعل محبت خالص جائے امن خلوۃ دیا طریقہ ملامتی ساقی کنایۃ از مرشد قولہ	
مجال من ہمین باشد کہ پنہان مہر او ورزم	کنار و بوس و آغوشش چگویم چون نخواہد شد
چون نخواہد شد البتہ نخواہد شد فریاد وقف و سلے مراد تلقین مرشد قولہ	
بیا تا در سے صافیت راز دہر بنمائیم	کہ کار عشق ازین افسانہ بے افسون نخواہد شد
ازین افسانہ اشارۃ بنصیحت قولہ	
مشوی اے دیدہ نقش غم زلوح سینۂ حافظ	کہ زخم تیر دلدار است و رنگ خون نخواہد شد
رنگ خون نخواہد شد قابل الرجع نیست غزل	
من و صلاح سلامت کس این گمان نبرد	کہ کس برند خرابات این نشان نبرد
این گمان اشارت بصلاح و سلامت رند خرابات کنایۃ از خود این نشان اشارۃ بصلاح و سلامت قولہ	
من این مرقع پشمینہ بہر آن دارم	کہ زیر خرقہ کشم می کس این گمان نبرد
مرقع پشمین طریقہ ملامتیہ زیر خرقہ کشم مے بطریق اخفاے نوشم این گمان می نوشی قولہ	

[illegible]

مباش غره بعلم و عمل فقیه زمان	که هیچ کس ز قضای خدای جان نبرد

فقیه یعنی اے فقیه - قوله

مشو فریفتهٔ رنگ و بو قدح درکش	که زنگ غم ز دولت جز مغان نبرد

رنگ و بو زهد و ورع قدح درکش عشق حاصلنما زنگ غم اضافته بیانیه دنظرات وخیالات مومنان عشق ومحبت قوله

اگرچه دیده بود پاسبان تو اے گل	بهوش باش که نقد تو پاسبان نبرد

نقد کنایه از ایمان وعشق پاسبان کنایه از شیطان که موکل است برانسان قوله

سخن نبرد سخندان ادا مکن حافظ	که تحفه کس در وگوهر به بحر وکان نبرد

سخندان معشوق غزل

معاشران گره از زلف یار باز کنید	شبے خوش است بدین قصه اش دراز کنید

معاشران عشرت کنندگان اے یاران زلف دنیا شب دنیا که فی الحقیقت تاریکیست در وشنائیش عارضی است معنی آنست که اے یاران ومصاحبان گره غفلت بکشائید وازان عقده بدر آئید که حاجب تجلیات دپوشنده دولت مشاهدات دنیا شبے خوش است بگفتگوے عشقش دراز کنید و بغفلت ونادانی ضائع مکنید قوله

حضور خلوت انس است ودوستان جمع اند	وان یکاد بخوانید ودر فراز کنید

وان یکاد اشاره است بکریمه وان یکاد الذین کفروا لیزلقونك بابصارهم لما سمعوا الذکر ویقولون انه لمجنون وما هو الا ذکر للعالمین در دفع چشم زخم تاثیر بسیار است پس این را بخوانید تا چشم زخم دفع شود ونیز در ببندید تا مطلق راه چشم زخم مسدود گردد و میتواند که چشم زخم بدکاران در جمعیت ظاهری خلل می اندازد همچنین زخم شیاطین در حضور مجلس انسانی خللے می افگند پس فکر دفع آن چشم زخم باید کرد وهرگاه چشم زخم از راه مدخل یافتن آن بدگوهران آزار میرساند داخل گردیدن جماعت او باش در مجالس ارباب طریقت چگونه مجلس جمعیت میشود وازینجاست که یک مرد بیکار صد مرد کار را باز دارد قوله

میان عاشق ومعشوق فرق بسیارست	چو یار ناز نماید شما نیاز کنید

ناز کنایه از تکبر وگردنکشی نیاز عجز وفروتنی قوله

رباب وچنگ ببانگ بلند میگویند	که گوش هوش به پیغام اہل راز کنید

رباب وچنگ نام ساز ہا مراد عارفان وعاشقان ہوش ذہن اہل راز عاشقان قوله

بجان دوست که غم پردهٔ شما ندرد	گر اعتماد بر الطاف کارساز کنید

بجان دوست قسم جان دوست کارساز حق تعالے قوله

نخست موعظهٔ پیر صحبت این حرفست	که از مصاحب ناجنس احتراز کنید

یعنے ہر جائے که فہم کردن سخن عشق را قابل باشد صحبت ابنائے دہر او را مضر تر از زہر مار است از سیاست سے با عاشقان نشین وہم عاشقان گزین، ما ہر که نیست عاشق یکدم مشو قرین، قوله

ہر آنکسے که درین حلقه نیست زنده بعشق	برو نمرده بفتواے من نماز کنید

حلقهٔ جماعت عشاق نمرده پیش از مردن بفتوی من نماز کنید که بمنزله مرده است غزل

مرا بوصل تو گر زانکه دسترس باشد	دگر ز طالع خویشم چه ملتمس باشد

دسترس قدرت ملتمس التماس قوله

چه حاجت است بشمشیر قتل عاشق را	که نیم جان مرا یک کرشمه بس باشد

کرشمه تجلی وظہور قوله

بر آستان تو غوغاے عاشقان چه عجب	که ہر کجا شکرستان بود مگس باشد

غوغا فریادہاے بسیار که از مردمان کثیر یکجا خیزد شکرستان مقام شکر قوله

از ین ہوس که مرا دست بخت کوتاه است	کیم بسرو بلند تو دسترس باشد

ازین ہوس کنایه از آرزوے وصل کیم کے مرا دسترس قدرت قوله

خوش ست بادهٔ رنگین وصحبت جانان	مدام حافظ بیدل درین ہوس باشد

درین ہوس آرزو غزل

نقد ہا را بود آیا که عیارے گیرند	تا ہمه صومعه کاران پئے کارے گیرند

نقد ہا اعمال عیاری سرگی وناسرگی پئے کارے در طلب عشق شوند وسلامت ما پیش آیند یعنے آنست از روے تمنامی فرماید که اعمال بندگان آیا بود که اظہار ناسرگی کنند تا ہمه طالبان حق حقیقة اعمال خود دانسته منفعل گردند وکار عشقبازان رواج گیرد ودرونق تمام پذیرد قوله

(حاشیه: [illegible])

مصلحت دید من آنست که یاران همه کار بگذارند و خم طرهٔ یارے گیرند

همه کار کنایه از زهد و صلاح بگذارند ترک کنند خم طرهٔ یاری گیرند در جذبهٔ عشق معشوقی درآیند قوله

خوش گرفتند حریفان سر زلف ساقی گر فلک شان بگذارد که قرارے گیرند

حریفان عاشقان سر زلف ساقی جذبهٔ عشق الٰهی که فلکشان بگذارد که قرارے گیرند برائے آنکه فلک ایشان را بگذارد و مهلتے دهد تا قرارے گیرند قوله

تا کنند اهل نظر خاک رهت کحل بصر عمرها شد که سر راه گذارے گیرند

تا کنند برائے آنکه کنند اهل نظر عاشقان کحل بصر سرمهٔ چشم که سر راه گذارے گیرند اختیار عشق کرده اند آنکسانے یعنے عاشقان مه لاله عذارے گیرند معشوقے فرا گرفته اند قوله قوت بازوے پرهیز بخوبان مفروش یعنے از زهد و پرهیز پیش عاشقان و عارفان دم مزن که هر یک ازین لشکر حصار سواریست که چون عزم کنند بتنها حصارے گیرند که ازین خیل حصارے بسوارے گیرند مظهر خوارق شده قوله

یا رب این بچهٔ ترکان چه دلیرند بخون که به تیر مژه هر لحظه شکارے گیرند

بچهٔ ترکان تجلیات و عرفا که پرده دهٔ عارف دیگراند به تیر مژه به تیز نگاه قوله

رقص بر شعر تر و نالهٔ نے خوش باشد خاصه رقصے که در و دست نگارے گیرند

نگارے معشوقے دلدارے قوله

حافظ ابنائے جهان را غم مسکینان نیست زین میان گر بتوان به که کنارے گیرند

ابنائے جهان عوام الناس و ظاهر پرستان مسکینان عاشقان معنی این بیت آنست یعنی در جهان اینچنین کسے بنظر نمی آید که غم عاشقان خورد و رحمے بدیشان نماید پس همان بهتر که از خلق یکسو شوند و بگوشه نشینند غزل

نسبت رویت اگر با ماه و پروین کرده اند صورت نادیده را الحق تخمین کرده اند

پروین از منازل قمر که شش ستاره اند در برج ثور و آنرا ثریا گویند الحق مقرر یعنے اے محبوب روے تو که کنایت از ذات تست از تشبیه و تمثیل منزه و مبراست و آنانکه تشبیه بماه و مهر داده اند بغلبهٔ اشتیاق از روے قیاس و ظن است قوله

ستمنه از و استان عشق سور انگیز ماست	آن حکایتها که از فرهاد و شیرین کردہ اند

داستان قصہ قولہ

ساقیا مے دہ کہ با حکم ازل تدبیر نیست	قابل تغییر نبود انچه تعیین کردہ اند

کہ با حکم ازل تدبیر نیست در نصیب ماہمین میوشی رفتہ تعیین مقرر قولہ

تیر مژگان دراز و غمزۂ جادو نکرد	انچہ آن زلف دراز و خال مشکین کردہ اند

مژگان دراز و غمزۂ جادو تجلیات متنوعہ انچہ آن اشارۃ مدلربائی وقتل قولہ

یک شکر انعام ما بود و لبت رخصت نداد	ہم تو انصافش بدہ شیرین لبان این کردہ اند

شکر کنایہ از بوسہ نوشین لبان محبوبان قولہ

در سفالین کاسۂ رندان بخواری منگرید	کاین حریفان خدمت جام جہان بین کردہ اند

سفالین کاسہ لباس و اسباب فقر بخواری یعنے بحقارت حریفان عاشقان کنایہ از خود جام جہان بین عارف کامل دیوانہ چون ماہیچو ما دیوانہ قولہ

از خرد بیگانہ شو چون جانش اندر یکش	دختر رز را کہ نقد عقل کابین کردہ اند

دختر رز شراب انگوری کابین مہر قولہ

خاکیان بے بہرہ اند از جرعۂ کاس الکرام	این تطاول بین کہ با عشاق مسکین کردہ اند

خاکیان زاہدان خشک سیرت جرعۂ کاس الکرام عشق تطاول دست درازی قولہ

شہپر زاغ و زغن زیبای صید و قید نیست	کاین کرامت ہمرہ شہباز و شاہین کردہ اند

شہپر پر بزرگ ختتان مراد توجہ و کرو فر زاغ و زغن زاہدان و پارسایان و عاشقان ناقص زیبائی لائق این کرامت اشارۃ بصید و قید نمودن شاہباز باز سپید شاہین نام طائر شکاری شہباز و شاہین کنایہ از عارفان واصل و عاشقان کامل قولہ شعر حافظ را کہ یکسر مدح احسان شماست احسان حولی و نیکوئی ہر کجا بشنید دانداز صد گہ تحسین کردہ اند یعنے اگر صدگان شنیدند صدگان تحسین کردند غزل

نفس باد صبا مشک فشان خواہد شد	عالم پیر دگر بار جوان خواہد شد

یعنے تا حال گرفتار خزان زہد و ورع بودم حالا آخر رسید و بہار عشق عنقریب است کہ در میرسد

باد صبا که مرشد است مشک فشان کلمات عشق و محبت خواهد شد و عالمے که بسبب زہد چون پیر افسردہ و پژمردہ شدہ باستماع سخنان عشق از سر نو جوان خواہد بود اے در عشق چست و چالاک قولہ

ارغوان جام عقیقی بسمن خواہد داد	چشم نرگس بشقائق نگران خواہد شد

ارغوان مرشد جام عقیقی مراد فیض سمن گلے است مراد سالک نرگس گلے ست مراد مرشد شقائق لالہ مراد سالک نگران مشتاق و بینندہ یعنے مرشد بتوجہ بحال ما خواہد شد قولہ

این تطاول کہ کشید از غم ہجران بلبل	تا سراپردۂ گل نعرہ زنان خواہد شد

تطاول دست درازی مراد غم و اندوہ بلبل سالک و درمیان این ہر دو مصرعہ لفظ قریب محذوف است سراپردہ گل جناب معشوق قولہ

گر ز مسجد بخرابات شدم خردہ مگیر	مجلس وعظ دراز است زمان خواہد شد

خرابات طرب آباد و میخانہ مراد عشق خردہ عیب یعنی اگر از مسجد بمقام عشق رسیدم عیبم مکن کہ مجلس وعظ دراز دیدم اے تحصیل علم بیرون از نہایت است حصول عشق از ضروریات ست بنابران علم ضروری حاصل کردہ بدو پرداختم و گام ناکام خود را دران انداختم قولہ

اے دل ار عشرت امروز بفردا فگنی	مایۂ نقد بقا را کہ ضمان خواہد شد

نقد بقا اضافہ بیانیہ ضمان ضامن قولہ

ماہ شعبان مدہ از دست قدح کین خورشید	از نظر تا شب عید رمضان خواہد شد

ماہ شعبان ہنگام بسط کین خورشید اشارہ بہ پیالۂ مے رمضان ہنگام قبض مراد ازین مصرع آنست ہنوز وقت بسط نشدہ قولہ

گل عزیز است غنیمت شمرندش صحبت	کہ بباغ آمد ازین راہ روان خواہد شد

گل زندگی و جوانی و تجلی شمر مدش ضمیر ستین رگل که بباغ آمد ازین راه روان خواهد شد
از عدم بباغ وجود دنیا آمده و باز بعدم خواهد رفت **قوله**

مطربا مجلس انس ست غزلخوان و سرود	چند گوئی که چنین رفت و چنان خواهد شد

مطرب مرشد غزلخوان بسرود سخنان عشق و محبت بیان فرما **قوله**

حافظ از بهر تو آمد سوے اقلیم وجود	قدمے نه بوداعش که روان خواهد شد

یعنی ازین سکین حافظ رمقی میش مانده **غزل**

نفس برآمد و کام از تو بر نمے آید	فغان که بخت من از خواب بر نمے آید

نفس برآمد زندگی بسر رسید کام مقصود از خواب بر نمی آید بیدار نمے شود **قوله**

کمینه شرط وفا ترک سر بود حافظ	برو اگر ز تو این قدر بر نمے آید

این قدر اشارت بترک سر **غزل**

نه هر که چهره برافروخت دلبری داند	نه هر که آئینه سازد سکندری داند

چهره برافروخت مالش و آرایش کرد دلبری داند جذب قلوب میتواند نمود آئینه سازد
صفاے دل کند سکندری نتیجه حاصل این بیت آنست که قال را حال باید سخنے که بیجاست
بسر لجام است که از ملاحت عاریست با امام محمد غزالی گفتند که دعوی درویشی داری و چند طویله
استرداری گفت من میخ طویله در گل زده ام نه بردل اِنَّ اللّٰهَ لَا يَنظُرُ اِلٰى صُوَرِكُمْ وَلَا اِلٰى
اَعْمَالِكُمْ وَلٰكِنْ يَّنظُرُ اِلٰى قُلُوْبِكُمْ وَنِيَّاتِكُمْ القصه بطولها یعنی درویشان محض جہالت است اگر
بیدانی مکسے را ازین چه نقصان تو از کمال خود باز میمانی چون ملحد بصورت موحد بر می آید میان
این طوائف مشکل است و طالبان صادق را ازین تمیز خون در دل بیاران گفت نه هر که چهره برافروخت

نہ ہر کہ طرف کلہ کج نہاد و تند نشست	سیاہ داری و آئین سروری داند

معنے آنست کہ سروری موقوف بکج کلاہی و تند نشینی نیست واز تشبیہ کارے نمیکشاید حاصل آنکہ شیوہ دلبری پایہ ایست اعلے و مرغ دل انسان بس وحشی لطف و حیل باید کہ بدام افتد و عاشق را شیوہ باید کہ اخلاص را بکار برد و بے غرض گوید قولہ

تو بندگی چو گدایان بشرط مزد مکن	کہ خواجہ خود روش بندہ پروری داند

بندگی طاعت و عبادت گدایان کنایہ از زاہدان بشرط مزد بحصول بہشت و ثواب و درجات خواجہ حق تعالی روش عادت و رفتار بندہ پروری داند انا للعبد ارحم من اخیہ ثوم من ابویہ فاطلبنی تجدنی قولہ

وفاے عہد نکو باشد ار بیاموزی	وگرنہ ہر کہ تو بینی ستمگری داند

وفاء عہد یاایہا الذین امنوا اوفوا بالعقود قولہ

بباختم دل دیوانہ و ندانستم	کہ آدمی بچۂ شیوۂ پری داند

شیوہ طریقہ قولہ

غلام ہمت آن رند عافیت سوزم	کہ در گدا صفتی کیمیا گری داند

رند عافیت سوز عاشق کہ رخت عافیت سوختہ در گدا صفتی ظاہر پرستی کیمیا گری عشق حقیقی بموجب المجاز قنطرۃ الحقیقۃ مجاز را وسیلہ حقیقت سازد قولہ

سواد نقطۂ بینش زخال تست مرا	کہ قدر گوہر یکدانہ جوہری داند

نقطۂ بینش مردمک چشم سواد نقطۂ بینش مراد روشنی کہ النور فے السواد خال ذات و مشاہدہ گوہر یکدانہ خال جوہری اشارۃ بمردمک چشم قولہ

ہزار نکتۂ باریک تر زمو اینجاست	نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

قلندری موقوف بسر تراشی نیست قولہ

بقد و چہرہ ہر آنکس کہ شاہ خوبان شد	جہان بگیر داگر داد گستری داند

یعنی ہر کرا حق تعالی چہرۂ خوش و قامتے دلکش کہ لازمہ خوبی است بدرجہ کمال و استکمال رسانید اگر داد گستری کہ تفقد غربا و فریاد رسی ضعفا است پیش گیرد عالمے را فرا گیرد کہ طور شاہی در

حسن خلق و نگاہداشت خاطر ادائے حقوق است قولہ بقدر مردم چشم من است خوطہ بخون و
چشمان من در عشق تو بسبب کثرت خونباری بمقدار قد مردم غرق بخون گردیدہ و بین محیطہ ہر کس
شناوری داند این خطاب از محبوبست کہ شناوری این دریاے محیط کہ عشق است باکثرت خونباری
نہ کار ہر کس است این میست کار دیگران این کار نیست

غزل

نیست در شہر نگارے کہ دل ما ببرد	بختم ار یار شود رختم ازینجا ببرد

نگار کنایہ از درویش کامل دل ما ببرد ما را از ما ببرد یا بخود کشد بختم ار یار شود یعنی اگر بخت
مدد و معاون شود رختم ازینجا ببرد ما را ازینجا ببرد و بجاے دیگر برد تا صاحب کمال بنظر در آید تا
ما را بخود کشد قولہ

کو حریفے کش و سرمست کہ پیش کرمش	عاشق سوختہ دل نام تمنا ببرد

حریف عارف کامل و عاشق واصل سرمست از شراب مشاہدہ نام تمنا ببرد و بے تمنا مراد رساند قولہ

باغبانا ز خزان بیخبرت می بینم	آہ ازان روز کہ بادت گل رعنا ببرد

باغبان کنایہ از سالک خزان مرگ و ایام قبض باد یعنی باد خزان مرگ گل رعنا زندگی قولہ

رہزن دہر نخفت است مشو ایمن ازو	اگر امروز نبردست کہ فردا ببرد

رہزن دہر اضافہ بیانیہ کہ فردا ببرد یکایک والبتہ فردا برد قولہ

راہ عشق ارچہ کمینگاہ کمانداران است	ہر کہ دانستہ رود صرفہ ز اعدا ببرد

کمانداران رہزنان دانستہ باہوش صرفہ ز اعدا ببرد فریب دشمنان نخورد و سلامت رود
قولہ سحر با معجزہ پہلو نزند دل خوش دار سحر زہد و پارسائی معجزہ سخنان عاشقانہ سحر با معجزہ
پہلو نزند سخنان زاہدان کے بسخن عاشقان ماند مگر فرعون کجا صرفہ ز اعدا ببرد این مقلدان
کے بر عاشقان غالب توانند آمد قولہ در خیال اینہمہ لعبت بہوس می بازم ولعبت مراد شعر
بو کہ صاحب نظرے نام تماشا ببرد یعنی شاید کہ صاحب نظرے بحکم تماشا بنظر گذر کند قولہ

علم و فضلے کہ بچل سال دلم جمع آورد	ترسم آن نرگس ترکانہ بیکجا ببرد

نرگس ترکانہ تجلی لیغما تجلی قولہ

بانگ گاوے چو صدا باز دہد عشوہ مخور	کے سہا عکس ز خورشید مصفا ببرد

بانگ گاؤ نصیحت ناصحان و سخن مقلدان صدا آوازہ گنبد و چاہ و مثلہ عشوہ مخور مفتون آن مشو قولہ

سحر با معجزہ پہلو نزند دل خوش دار	سامری کیست کہ دست از ید بیضا ببرد

سامری نام شخصے کہ قصہ اش بالا مذکور شد ید بیضا معجزہ موسے و آن کف دست مبارک بود ہنگامے کہ ادراک مینمود ہر کہ میدید بہر حالہ کہ بودی برگشتی و چون دست را گرد آوردی بنیندہ بحال خود گشتی ۱۲ ن ابراہیم شاہی قولہ

جام مینائی مے سدّرہ تنگدلیست	منہ از دست کہ سیل غمت از جا ببرد

جام مینا مراد شراب از ذکر سبب ارادہ سبب مراد از آن عشق سدّرہ تنگدلیست مانع تنگدلیست منہ از دست یعنے جام مے را از دست منہ اے ترک عشق منما قولہ

حافظ از جان طلبد غمزہ مستانہ او	خانہ از غیر بپرداز و بہل تا ببرد

خانہ از غیر بپرداز خانہ دل از ماسوا خالی ساز بہل بگذار و مانع آن مباش تا ببرد فاعل غمزہ غزل

نقد صوفی نہ ہمہ صافی بیغش باشد	اے بسا خرقہ کہ مستوجب آتش باشد

نقد اعمال حاصل این بیت آنست درین زمان جماعتے اند در لباس تصوف برآمدہ خود را نمودہ اند و بتکلف کردہ اند و از حقیقت تصوف خبرے ندارند بنابران گفت نقد صوفی نہ ہمہ الخ قولہ

صوفی ما کہ ز ورد سحری مست شدی	شامگاہش نگران باش کہ سرخوش باشد

شامگاہ ہنگام ابتدا دخول عشق یعنے صوفی کہ قبل ازین بخواندن اوراد مشغول می بود اکنون کہ عشق در دولتش کشود نگاہش کن کہ چہ سرخوش باشد و غم و غصہ از صفحہ خاطر بتراشد قولہ

خوش بود گر محک تجربہ آید بمیان	تا سیہ روے شود ہر کہ در و غش باشد

محک تجربہ اضافہ بیانیہ عشق آب تیرہ مراد خیانت قولہ

خط ساقی گر ازین گونہ زند نقش برآب	اے بسا رخ کہ بخونابہ منقش باشد

خط ساقی اسماء و صفات کہ حاجب اند دید و سالک را سد راہ اند و نقش برآب سریع الزوال است یعنی شہود اسماء و صفات لیکن چون مدتے در رفع اسماء و صفات کوشید و آن حجاب مرتفع نشد میگوید کہ اسماء و صفات چنین نقش برآب زند کہ ہیچ نوع رفع نمیشود پس بسا عاشقان کہ گرفتار غم و الم ہجر و کس بدوست رسیدن نتواند و نیز خط اشارت بظہور آن حقیقۃ در مظاہر میگوید کہ ظہور آن حقیقۃ

در مظاہر روحانی چنین سریع الزوال است کہ دمے قایم می ماند پس بسا عاشقان گرفتارِ ہم ماسد قوله

نازپرورد تنعم نبرد راه بدوست
عاشقی شیوهٔ رندان بلاکش باشد

حاصل این بیت آنست تصوف امریست بنایت دقیق ارراکے کامل باید تا کہ گوہر مقصود بدست آید قوله

غم دنیاے دنی چند خوری باده بخور
حیف باشد دل دانا که مشوش باشد

دنی کمینہ مشوش غمگین ومتفکر قوله

دلق وسجادهٔ حافظ ببرد باده فروش
گر شرابش ز کفِ آن ساقی مہوش باشد

دلق وسجاده کنایہ از زہد وورع باده فروش مرشد آن ساقی مہوش محبوب غزل

واعظان کین جلوه برمحراب ومنبر میکنند
چون بخلوت میروند آن کار دیگر میکنند

جلوه بازو عرور وآرایش ونمایش قوله

مشکلے دارم ز دانشمند مجلس باز پرس
توبه فرمایان چرا خود توبه کمتر میکنند

دانشمند مجلس واعظ کہ در مجلس اظہار دانشمندی میکند باز پرس سبب آن پرس توبه فرمایان اشارة بواعظان کہ دیگرانرا از منہیات توبه میدہند چرا خود توبه کمتر میکنند خود از منہیات چرا باز نمے مانند قوله

گوئیا باور نمیدارند روز داوری
کاین همه قلب و دغل در کار داور میکنند

باور اعتبار باور نمیدارند بشک اند یا منکر اند روز داوری قیامت قلب ودغل بدے وریا ودغل بفتحتین عیب وفساد قوله

بندهٔ پیر خراباتم که درویشان او
گنج را از بے نیازی خاک بر سر میکنند

پیر خرابات مرشد عشق عارف کامل گنج کنایہ از اعمال وافعال کہ زاد آخرت ہست خاک بر سر میکنند مخفی میکنند وہیچ نظر بران نمیدارند قوله

یارب این نودولتانرا برخر خود برنشان
کاین همه ناز از غلام ترک واستر میکنند

نودولتان دردیستان مقلد وزاہدان مرائی برخر خود برنشان بحد خود وبدرجہ خود دار غلام وترک واستر کرو فر قوله

بر در میخانهٔ عشق اے ملک تسبیح گوے
کاندر انجا طینتِ آدم مخمر میکنند

ملک سالک کہ بصفت ملک متصف شده یعنے اے طالب عشق حاصلش کاندر انجا اشارة بمیخانہ طینت گل وحم

اے گدائے خانقہ بر درگہ پیر مغان ... مید ہند آبے و دلہا را توانگر میکنند

یعنے اگر طالب صادقی بردرگہ پیر مغان کہ پیر عشاق است بیا کہ در صحبت این قوم عشق ومحبت حاصل میشود وجرعہ از شراب محبت مید ہند و دلہا را از ماسوی اللہ توانگر میکنند کہ من لہ الکل فلہ الکل زیرا کہ حصول مطلب بے عشق ومحبت از محالات است قولہ

آہ آہ از دست صرافان گوہر ناشناس ... ہر زمان خرمہرہ را با دُر برابر میکنند

صرافان گوہر ناشناس درویشان مقلد قولہ

خانہ خالی کن دلا تا منزل جانان شود ... کین ہوسناکان دل وجان جای دیگر میکنند

خانہ خالی کن دلا یعنے اے دل خانہ خودرا از خطرات ماسوی اللہ نگاہ دار کین ہوسناکان اشارت بخطرات جاے دیگرے عشق قولہ

صبحدم از عرش می آمد خروشے عقل گفت ... قدسیان گوئی کہ شعر حافظ از بر میکنند

از بر میکنند یاد میکنند غزل

ہر کہ شد محرم دل در حرم یار بماند ... وانکہ این کار ندانست در انکار بماند

محرم دل واقف اسرار دل در حرم یار بماند واصل بمحبوب شد اینکار اشارۃ باسرار دل قولہ

اگر از پردہ برون شد دل من عیب مکن ... شکر ایزد کہ نہ در پردۂ پندار بماند

اگر از پردہ برون شد در عاشقی و رسوائی درآمد پردہ پندار تکبر خود بینی قولہ

صوفیان واستدند از گرو می ہمہ رخت ... دلق ما بود کہ در خانۂ خمار بماند

صوفیان کنایۃ از فرستگان واستدند از گروے ہمہ رخت قبول عشق نمودند دلق ما بود کہ در خانۂ خمار بماند وجود ما بود کہ قبول این معنی نمود قولہ

خرقہ پوشان ہمگی مست گذشتند وگذشت ... قصۂ ماست کہ بر ہر سر بازار بماند

خرقہ پوشان عاشقان و زاہدان مست گذشتند خبر محذوف وآن اینست کہ ہیچکس ایشان را ہیچ نمیگوید بر ہر سر بازار بماند مشہور عالم گردید محتسب کنایۃ از واعظ و زاہد از یاد ببرد فراموش کرد وبزبان الحال قولہ

داشتم دلقے وصد عیب مرا می پوشید ... خرقہ رہن می ومطرب شد و زنار بماند

دلق مراد وجود صد عیب نہان صد عیب باطنی خرقہ استارہ سہمان دلق رہن گرو می محبت مطرب شد زنار یک رنگی ویک دلی قولہ

بر جمال تو چنان صورت چین حیران شد
که حدیثش همه جا بر در و دیوار بماند

صورت چین مجموعہ عوام وسالک کامل حیران شد لا احصی ثناء علیک دما عرفناک حق معرفتک قولہ

هر سے لعل کزان دست بلورین ستدم
آب حسرت شد و در چشم گهربار بماند

یعنی مے کہ پیش ازین از دست محبوب خوردہ ام آنہمہ آب حسرت شدہ در چشم ماند یعنے اکنون آن مے حاصل نیست ازان گریانم دیر کار رحاسے رسید کہ فیض بواسطہ از معشوق میگیرد و گهرباری چشم در عین وصالت باعتبار سیلے نہایت راہ است ہر چند ترقی بیش طلب بیش قولہ

جز دلم کو ز ازل تا بابد عاشق اوست
جاودان کس نشنیدم که در این کار بماند

اے ہر کسے مدتے عاشق ماند بعدہ اعراض کرد قولہ

از صدای سخن عشق ندیدم خوشتر
یادگاری که درین گنبد دوار بماند

صدا آواز چاہ دکوہ و گنبد اینجا مطلق آواز شخص تابود مزبانی منصور است دار الہ عذاب قولہ

گشت بیمار که چون چشم تو گردد نرگس
شیوهٔ او نشدش حاصل و بیمار بماند

چون چشم تو تخصیص الطرف شیوہ دلربائی او ضمیر چشم نشدش ضمیر شین نرگس معنی این بیت آنست یعنے نرگس خواست کہ مانند چشم تو گردد لہذا بیمار گردید لیکن شیوۂ او حاصل نشد و بیمار ابد گردید یعنے منسوب بہ بیماریست قولہ

بتماشاگه زلفش دل حافظ روزی
شد که باز آید و جاوید گرفتار بماند

زلف مراد عشق و دنیا کہ جائے ظہور اوست غزل

هوس باد بهارم بسوی صحرا برد
باد بوی تو بیاورد قرار از ما برد

ہوس آرزو باد بہار نسیم فصل صحرا مراد صحرا عشق باد مرتد ووارد قولہ

آمده گرم و ببرد آب رخم اشک چو سیم
زر بزر داد کسی کامد و این کالا برد

یعنے اشک چون سیم من کہ بگرمی و تیزی درآمد و آب رخم کہ سرخی و تازگی است ببرد و زرد ساخت نہ موجب تحقیر منست بلکہ کسے کہ آمد یعنی اشک چون سیم و این کالا برد کہ سرخی و بار گیے زر بزر داد

یعنی نور تجلی او ساخت وز بیتی برزینتی افزود قوله

دل سنگین ترا اشک من آورد براه ‌‌‌‌ ‌‌ سنگ را سیل تواند بره دریا برد

آورد براه مهربان ساخت دوش ذوق طرم سلسله عشق نبشت این مصرع مبنی بر مقام محو و مصراع ثانی مبنی بر صحو قوله

راه ما غمزهٔ آن ترک کمان ابرو زد ‌‌‌‌ ‌‌ رخت ما هندوے آن سرو سهی بالا برد

غمزه ظهور و اخفا ترک کمان ابرو معشوق سرو سهی سروے که از بن دو شاخه بر آمده باشد و شاخ متمایل نشده قوله

جام می دی زلبت دم ز روان بخشی زد ‌‌‌‌ ‌‌ آبروان از لب جان بخش روان بخشا برد

جام مے سخن عشق زلبت که از لبت نسبتے دارد قوله

بحث بلبل بر حافظ مکن از خوش نفسی ‌‌‌‌ ‌‌ پیش طوطے نتوان صوت هزارا وا برد

بلبل عاشقان مقلدان طوطی کنایه از خود هزاران کنایه از مقلدان غزل

هر کرا با خط سبزت سر سودا باشد ‌‌‌‌ ‌‌ پاے زین دائره بیرون ننهد تا باشد

خط سبز صفات و تجلیات سودا عشق زین دائره اشارت بعشق لاله صفت مانند لاله قوله

در قیامت که سر از خاک لحد بر گیرم ‌‌‌‌ ‌‌ داغ سوداے توام سر سویدا باشد

سویدا ضمیرا اے خال سیاه که در دلست قوله

تاکے اے گوهر یکدانه روا خواهی داشت ‌‌‌‌ ‌‌ گز غمت دیدهٔ مردم همه دریا باشد

گوهر یکدانه معشوق قوله

ظل ممدود خم زلف توام بر سر باد ‌‌‌‌ ‌‌ کاندرین سایه قرار دل شیدا باشد

ظل ممدود سایه دراز سر زلف جذبهٔ عشق قرار دل شیدا باشد قرار دل عاشق در انست قوله

چشمت از ناز بحافظ نکند میل آرے ‌‌‌‌ ‌‌ سر گرانی صفت نرگس شهلا باشد

چشم مراد تجلی ذات سر گرانی تکبر و غرور غزل

هرگزم نقش تو از لوح دل و جان نرود ‌‌‌‌ ‌‌ هرگز از یاد من آن سرو خرامان نرود

سرو خرامان کنایه از محبوب قوله

آن چنان مهر توام در دل و جان جای گرفت ‌‌‌‌ ‌‌ که گرم سر برود مهر تو از جان نرود

درازل بست دلم با سر زلفت پیوند | تا ابد سر نکشد وز سر پیمان نرود

سر زلفت جذبهٔ عشق واو عطف در میان نکشد و مهر محذوف است سر خیال قوله

انچه از بار غمت در دل مسکین من است | برود دل ز من و از دل من آن نرود

برود یع شود این اشاره بهر آن اشاره بجهت قوله

گر رود از پی خوبان دل من معذور است | درد دارد چکند کز پی درمان نرود

درمان علاج غزل

هر آنکه جانب اهل وفا نگهدارد | خداش در همه حال از بلا نگهدارد

جانب اهل وفا نگهدارد غمخواری دلدادگان نماید بلا رنج قوله

دلا معاش چنان کن که گر بلغزد پای | فرشته ات بدو دست دعا نگهدارد

معاش زندگی که گر بلغزد پای اے مرگ ترا دریابد یا حادثه دامنگیر وقت تو گردد قوله

اگرت هواست که معشوق نگسلد پیوند | نگاهدار سر رشته تا نگهدارد

معشوق نگسلد پیوند معشوق بیوفائی نکند نگاهدار سر رشته نقص و مخالفت در عشق او میار قوله

حدیث دوست نگویم مگر بحضرت دوست | که آشنا سخن آشنا نگهدارد

محب حکایت محب بغیر نگوید قوله

نگاهداشت دل ما و جای رنجش نیست | ز دست بنده چه خیزد خدا نگهدارد

نگاهداشت دل ما یاد آوری نمود و بدلداری ما کوشید رنجش آزردگی ز دست بنده چه خیزد بنده
معاوضه او چه تواند کرد همین که دست بدعا برآرد که خدا حافظ او باد قوله

غبار راهگذارش کجاست تا حافظ | بیادگار نسیم صبا نگهدارد

گذارش ضمیر شین بمعشوق غزل

هر که او یکسر مو پند مرا گوش کند | همچو من حلقهٔ گیسوی تو در گوش کند

گیسو موے بافته هر که مقدار سر مو نصیحت ما را شنود همچو ما مقید بعشق تو گردد دهن سر مخفی سے
عارفان کان گوهر جان سفته اند سر مخفی را دهانش گفته اند مراد از سر مخفی سریست در عشق که
بر هیچکس معلوم نیست الا عاشقان و همین باعث جذب قلوب ایشان و موجب وصول ایشان

(نقل) از [illegible]

۵ از [illegible]

بجانان ہست معصوم دلے زاہد پارسا بادہ عشق بر باد لبت برامید حصول الطاف لب شیرین جوے شد لطف خداست ہمچو شکر نوش کند برغبت تمام دوش من کتف من ودوش بدوش تو رسیدہ فردا بکتف تو رسیدہ ودوش بدوش رسیدن کنایۃ از اتصال است ومراد ازان مشاہدہ جان در سر آن دوش کند از غایت اشتیاق در خیال آن دوش جان را فدا نماید گل مراد سالکے کہ بمقام محبوبیت رسیدہ وسوسن کنایۃ از سالک آزاد نرگس کنایۃ از عاشق منتظر چشم در راہ گل وسوسن ونرگس مراد عاشقان کہ ہر یک بنوعے سخنے میگویند تا زبان ہمہ را حسن تو خاموش کند ہمہ از مشاہدہ تو گنگ گردند زان سبب برائے آن پیچ وخم وتاب دہی آراستہ وپیراستہ کنی غزل

ہمائے اوج سعادت بدامِ ما افتد	اگر ترا گذرے در مقامِ ما افتد

ہما نام جانور معروف ہمائے اوج سعادت اضافۃ بیانیہ قولہ

حباب وار براندازم از نشاط کلاہ	اگر ز روئے تو عکسے بجامِ ما افتد

حباب بلبلہ براندازم از نشاط کلاہ اے نیست وفانی گردم جام دل قولہ

شبے کہ ماہِ مراد از افق طلوع کند	بود کہ پرتو نورے ببامِ ما افتد

ماہ مراد اضافۃ بیانیہ ومحبوب پرتو روشنائی قولہ

ملوک را چو رہ خاکبوس این در نیست	کے التفاتِ جوابِ سلامِ ما افتد

رہ حصول قولہ

چو جان فدائے لبت شد خیال می بستم	کہ قطرۂ ز زلالت بکامِ ما افتد

خیال مے بستم امید میداشتم قولہ

خیال زلف تو گفتا کہ جان وسیلہ مساز	کزین شکار فراوان بدامِ ما افتد

زلف جذبہ جان وسیلہ مساز کہ جان چیزے است محقر کزین شکار اشارۃ بجان غزل

ہر آنکو خاطرِ مجموع یارِ نازنین دارد	سعادت ہمدمِ او گشت دولت ہمقرین دارد

خاطر مجموع خاطر خالی از اندیشہ غیر ہمدم محب وموافق قولہ

جنابِ عشق را درگہ بسے بالاتر از عقل است	کسے آن آستان بوسد کہ جان در آستین دارد

(حاشیہ: [illegible])

یعنے بالاتر از عقلست یعنے از احاطہ عقل بالا است آن آستان اشارہ بحریم عشق جان در آستین جان در دست قولہ

دہان تنگ شیرینت مگر مُہر سلیمانست	کہ نقش خاتم لعلش جہان زیر نگین دارد

دہان تنگ شیرین صفت شکلی وضمیرت محبوب مگر تحقیق کہ نقش خاتم لعلش جہان زیر نگین دارد سخنان دلپذیر او عالمی را شیفتہ گردانیدہ و منقاد ساختہ قولہ

چو بر روے زمین باشی توانائی غنیمت دان	کہ دوران ناتوانیہا بسے زیر زمین دارد

یعنے زیر زمین دارد مخفی دارد قولہ

بخواری منگر اے منعم ضعیفان و فقیران را	کہ صدر مسند عزت فقیر رہ نشین دارد

منعم معشوق ضعیفان عاشقان رہ نشین نشینندہ راہ غزل

ہر کرا خاک سر کوئے تو مسکن باشد	پیش او گلشن فردوس چہ گلخن باشد

مسکن جاے سکونت گلشن بضم گلزار گلخن بضم روضہ قتال غسل کنندہ ہر چہ گذاری ہر چیز کہ گذاشتنی است در رہ او ہمہ گر نیست سوزن باشد موافق آنست ؎ یکسو بدرہ نشستہ ویکسو زن این پردہ یکسو فگن ویکسو زن ، عیسے نتوانست بمعراج رسید ، تا داشت راسباب جہان یک سوزن خشک وتر نیک وبد قلیل وکثیر وبر وبحر واحصر قالب غزل

یاد باد آن کہ زما وقت سفر یاد نکرد	بوداعی دل غمدیدۂ ما شاد نکرد

میز درتم خیر وقبول در ہنگام شاد ہیش می آمد آزاد نکرد در غم وفراق خود گذاشت قولہ کاغذین جامہ بخونناب بشویم کہ فلک ، کاغذین جامہ پوشیدن دادخواہ وتظلم کردن چہ پوشیدن جامہ از کاغذ در قدیم علامت دادخواہی بود ، ابن رشیدی رہنمونیم بپاے علم داد نکرد لفریادرس نرسید ومرا معشوق نرساند مرغ سحر عارف شکن ہیچ طرہ شمشاد صفات کلک مشاطہ صنع اضافت بیانیہ وضمیر شین صنعت بر ہر کہ در مصرعہ آیندہ است ہر کہ اقرار برین حسن خداداد نکرد یعنے معتقد این حسن نشد وعاشق نگردید حسن خداداد حسن دادہ خدائی حسن ذاتی بخلاف دیگران کہ عاضیست مطرب مرشد پردہ مگردان سخن را مگردان بزن راہ عراق سرود عشق بنواز غزلیات عراقیست سخنان عاشقانہ است این رہ مستانہ سخنان عشق غزل

یاد باد آن کہ سر کوئیتوام منزل بود	دیدہ را روشنی از خاکدرت حاصل بود
دل چو از پیر خرد نقد معانی میجست	عشق میگفت بشرح انچہ برو مشکل بود

بشرح بہ بیان و تفصیل برو بر دل قولہ

در دلم بود کہ بیدوست نباشم ہرگز	چہ توان گفت کہ سعی من و دل باطل بود

کہ سعی من و دل باطل بود بموجب التقدیر یضحک علی التدبیر قولہ

دوش بر یاد حریفان بخرابات شدم	خم مے دیدم و خون در دل و پا در گل بود

خم مے کنایہ از عارف خون در دل گرفتار غم و الم پا در گل حیران و پریشان قولہ

پس بگشتم کہ بپرسم سبب درد فراق	مفتی عقل درین مسئلہ لا یعقل بود

عقل را چہ یارا کہ این مسئلہ دریابد قولہ

راستی خاتم فیروزۂ بو اسحاقے	خوش درخشید ولے دولت مستعجل بود

خاتم بکسر و الفتح انگشتری فیروزہ جوہر بیست مبارک قیمتی سبز فام باد اکہ چشمش بران آید روشنائی افزاید بو اسحاق طائفہ اند کہ بو سحاق نیز گویند مراد از خاتم فیروزہ بو اسحاق تجلی محبوب قولہ

آہ ازین جور و تظلم کہ درین دامگہ است	وای ازان عیش و تنعم کہ دران منزل بود

درین دامگہ اشارہ بدنیا واہ ازین رد گفت کہ بتحریر در نمی آید آہ زان ناز باعتبار گذشتہ کہ در این محفل بود آخرش فناست قولہ

دیدی آن قہقہۂ کبک خرامان حافظ	کہ ز سر پنجہ شاہین قضا غافل بود

کبک خرامان اہل دنیا معنی این بیت آنست یعنے اے حافظ آن خندہ و طرب اہل دنیا را دیدی کہ از سر پنجہ قضا غافل بودند و بادہ طرب بجام غفلت مے پیمودند آخر الامر چون قضا بسر پنجہ اش در کشید آنہم بر باد رفت و بجز حسرت بر نداشت غزل

یاد باد آن کہ نہایت نظرے با ما بود	رقم مہر تو بر چہرۂ ما پیدا بود

یاد باد خطاب بمحبوب حقیقی و یا بمرشد رقم نبشتن اینجا بمعنے مرقوم قولہ

یاد باد آنکہ چو چشمت بعتابم می کشت	معجز عیسویت در لب شکر خا بود

چشم تجلی ذاتی عتاب سرزنش معجز عیسوی فیض و لطف ازلی قولہ

یاد باد آنکه صبوحی زده در مجلس انس	جز من و یار نبودیم و خدا آنجا بود

صبوحی زده مست و مخمور مجلس انس خلوتخانه جز من و یار نبودیم خدا آنجا بود درمیان ما و تو غیر از خدا دیگرے نبود قوله

یاد باد آنکه رخت شمع طرب می افروخت	وین دل سوخته پروانه ناپروا بود

ناپروا بے نیاز قوله

یاد باد آنکه خرابات نشین بودم و مست	آنچه در مجلسم امروز کمست آنجا بود

کمست اشارة بشاہده محبوب قوله

یاد باد آنکه دران بزمگہ خلق وادب	آنکه او خندهٔ مستانه زدی صہبا بود

صہبا شراب قوله

یاد باد آنکه مہ من چو کله بشکستی	در رکابش مہ نو پیک جہان پیما بود

مہ من کنایة از معشوق مہ نو کنایة از خود قوله

یاد باد آنکه باصلاح شمامی شد راست	نظم ہر گوہر ناسفته که حافظ را بود

باصلاح شمامی شد راست بسبب اصلاح شما سبب درستی حاصل میشود گوہر ناسفته سخن که سفتهٔ الماس فکر ہیچ سخنورے نگردیده غزل

یارم چو قدح بدست گیرد	بازار بتان شکست گیرد

قدح بدست گیرد شراب نوشیدن در آید بازار رونق قوله

در پاش فتاده ام بزاری	آیا بود آنکه دست گیرد

آیا لفظ تمنا قوله

در بحر فتاده ام چو ماہی	تا یار مرا بشست گیرد

بحر کنایة از عشق و ہجران شست آہن سرخم که بدان ماہی گیرند قوله

ہر کس که بدید چشم او گفت	کو محتسبے که مست گیرد

مست اشارت بچشم قوله

خرم دل آنکه ہمچو حافظ	جامے زمئے الست گیرد

مے الست محبت محبوب حقیقی ومحبت ازلی غزل

یکدو جامم دی سحرگہ اتفاق افتادہ بود	وزلب ساقی شرابم در مذاق افتادہ بود

لب ساقی صفت متکلم مذاق چشیدن یعنی ہنگام سحر یکدو ساغر مشاہدات تجلیات موافق ارادۂ اللہ اتفاق افتادہ بود وازلب ساقی کہ صفت تکلم اوست شرابے در مذاق افتادہ بود قولہ

از سرمستی دگر با شاہد عہد شباب	رجعتے میخواستم لیکن طلاق افتادہ بود

رجعت بمعنے بازگشت طلاق بمعنی رہائی معنے چنان شود کہ ازرہ مستی وشوریدگی بار دیگر میخواستم کہ بعہد شباب رجعت نمایم ودور عشقبازی جوانانہ درآیم لیکن ازان مقام رہائی افتادہ ومشاہدات تجلیات فروگذاشت نمی نمود ونیز میتواند بود کہ ازسرمستی یعنے بیخودی بار دیگر با معشوقہ ایام جوانی کہ ہوا وہوس باشد میخواستم کہ رجعتے کنم وباز باو بپیوندم لیکن متنبہ شدم کہ گذاشتن آن شاہد بمنزلہ آنست کہ کسے زنے را طلاق دادہ باشد وآن طلاق بسبب گذشتن مدت عدت قابل رجعت نماند پس چون حال بدینمنوال بود بآن شاہد ایام باز نہ پیوستم ونیز آنکہ میخواستم کہ با شاہد عہد شباب رجعت نمایم لیکن طلاق واقع شدہ بود ووقت رجعت نماند یعنے امکان نبود قولہ

در مقامات طریقت ہر کجا کردیم سیر	عاقبت را با نظر بازی فراق افتادہ بود

الضدان لایجتمعان قولہ

ساقیا جام دمادم دہ کہ در سیر طریق	ہر کہ عاشق وش نباشد در نفاق افتادہ بود

دمادم پے در پے قولہ نقش مے بستم کہ گیرم بوسۂ زان چشم مست پس مے بستم خیال می بستم طاقت صبر از خم ابروش طاق افتادہ بود ۰ اے پیش ابروے او صبر را گنجایش نبود قولہ

از معبر مژدۂ فرما کہ دوشم آفتاب	در شکر خواب صبوحی ہم وثاق افتادہ بود

معبر تعبیر کنندہ وثاق محل قولہ

گر نبودی شاہ یحیے نصرۃ الدین از کرم	کار ملک ودین ز نظم وانتساق افتادہ بود

شاہ یحیے مراد مرشد انتساق روان شدن غزل

یاری اندر کس نمی بینیم یاران را چہ شد	دوستی کے آخر آمد دوستداران را چہ شد
آب حیوان تیرہ گون شد خضر فرخ پے کجاست	خون چکید از شاخ گل باد بہاران را چہ شد

(مقطع) حافظ ان ساعت کہ این نظم پریشان مینوشت طائر فکرش بدام اشتیاق افتادہ بود

آبحیوان عیش وکنایه ازین وکیش تیره گون مایه یدو حلل یافته خضر فرخ پیے مراد مرشد شاخ گل سالک باد بہار عیش ازلی ومرشد قوله لعل ازکان مروت برنیامد سالہاست وکان مروت خراب ہست اے کسے ماکسے مروتی بکند تا بش خورشید ومعی باد وباران را چه شد گردش آسمانی راچه حالت روداد قوله

گوئے توفیق وکرامت درمیان افگنده اند	کس بمیدان در نمی آرد سواران را چه شد

کس بمیدان روی آرد ہیچکس طالب پیدا میشود قوله

صدہزاران گل شگفت وبانگ مرغی برنخاست	عندلیبان را چه پیش آمد ہزاران را چه شد

معنے این بیت است که صدہزار مصنوعات صنع ایزدی بوجود آمد که وجود ہر یکے دال برصانع واجب الوجود اند ہیچ یکے بصانع پے نمے برد عاشقان وطالبان حق را چه شد که ازپرده غفلت بدر نمی آیند واز مصنوعات تماشائی صانع در نمے آیند قوله

زہره سازخوش نمیسازد مگر عودش بسوخت	کس ندارد شوق مستی میگساران را چه شد

زہره نام ستاره مراد مرشد عود ربط مراد زبان معنے آنست که مرشدان را چه شد که خلق را ہدایت نمی شناسد ولنگ گشته میماند مگر زبانش سوخته یا کاش دوخته ہیچکس ذوق عشق ومحبت ندارد که لمحه از غفلت سر برآرد وعاشقان را چه وجه پیش آمد

غزل ردیف الذال

اے ذوق شہد لعل تو درکام من لذیذ	حلوائے قند گرسنه را در دہن لذیذ

شہد مراد سخن ونیز شہد لعل اضافه بیانیه ولعل کنایه ازلب ومراد از لب عشق یعنے عشق تو با اینہمه تلخیہا وسخ مرالذیذ چون گرسنه را حلوائے قند قوله

دندان یار در دہن تنگ خوش نمود	درکام حقه دانۂ درعدن لذیذ

خوش نمود چنان خوش ودلکش که بیانش در مصرع لاحق است قوله

شہد وشکر ہرانچه ببازار عالمست	شیرین ازوست در دہنم این سخن لذیذ

شیرین ازوست ازو اشارت ملب یعنے لبست ملب شیرین او یافته قوله

حظے دہد معنبر زلفت دماغ را	باشد بمغز نفحۂ مشک ختن لذیذ

حظ وحت معنبر زلفت یعنے زلف معنبر تو نفحه بوے۔ قوله

(مقطع) حافظ اسرار الٰہی کس نمیداند خموش
از که می پرسی که دور روزگار را چه شد

ما را بکام دیده ز اشک سپید و سرخ	خطیست چون بباغ گل یاسمن لذیذ

کام در درون دہن کام دیده درون دیده لذیذ مراد خوشنما غزل

ای گفتگوی لعل تو در کام جان لذیذ	شکر لبت چو طعم شکر در دہان لذیذ

لعل لب مراد عشق طعم مزه قوله

دندان تست قطرهٔ شیر و شکر لبت	در کامهاست شیر و شکر بهر آن لذید

لب تو بمنزله شکر و دندان تو چون قطرهٔ شیر قوله گفتم حدیث لطف تو آمد سخن لطیف یعنی حدیث سخن عشق تو می نوشتم ازان سخن من لطیف و مشهور آفاق شده کردم بیان وصف لبت شد بیان لذیذ ذکر بیان محبت تو می گفتم ازان کلام من لذیذ گردیده که چون کاغذ زر می برند قوله

دل ناوک تو خواست که باشد همای را	باشد ز طعمهای وگر استخوان لذید

دل طلبگار ناوک عشق تو گردید تا خسته و ضعیف گردد و محض استخوان ماند چرا که عشق هماست بلند پرواز که بغیر از استخوان ملتفت نمیباشد قوله او را ازبس که چاشنی حسن دلبریست یعنے دل ازبس که چاشنی گیرندهٔ حسن محبوبست پیوسته حرف او گذرد بر زبان لذیذ پیوسته حرف ذکر و ثنای او بر زبان لذیذ می آید قوله

حافظ لبی ز شیرهٔ جان پخت جلوهٔ	در آرزوی آن لب فی نامه چنان لذیذ

شیرهٔ جان تصریح کمال و رنج بیشمار که موجب گدازش جان است جلوه طاعت و عبادت غزل

عشق تو رسیدست بما هوش کنان اخذ	تا دیده و دل را کند از بیم کنان اخذ

هوش کنان اخذ هوش اخذ کنان بیم کنان عاشقان که از دست برد عشق اندیشه مینمایند و دیدهٔ و دل را از ایشان فراگیرد تا پوشیده چشم و دلے اندیشهٔ خود را بدریای عشق اندازند قوله و ستار ستاند ز سر عالم و عابد عشق چیست که عالم و عابد را در معرض رسوائی نشاند زنار کند از کتف برهمنان اخذ عشق آنست که بیزاری از دین بخشد۔

غزل ردیف الراء

الا ای طوطی گویای اسرار	مبادا خالیت شکر ز منقار

طوطی مرشد و این مصراع منادی است خالیت شکر ز منقار یعنے منقار تو از شکر خالی مباد و کما قالوا عرضت الناقة علی الحوض و فی المعنی عرضت الحوض علی الناقة فانظر الیه بالماقیة یعنی ای طوطی اسرار

ارشکر خالی ساد منقار تو واین مصراع دعائیہ است قوله

	که خوش نقشے نمودی ازخط یار		سرت سبز و دلت خوش باد جاوید	

سرت سبز این مصرعہ نیز دعائیہ است خوش نقشے این مصرع سادی له است قوله

	خدارا زین معما پرده بردار		سخن سربستہ گفتی با حریفان	

سربستہ مشکل ومعمی حریفان عاشقان خدارا لواسطہ خدا زین معما پرده بردار حل نمااین معما قوله

	که خواب آلوده ایم ای بخت بیدار		بروے ما زن از ساغر گلابی	

ساغر دل عارف گلاب مارالورد مراد حقائق ومعارف که دل مرشد دارد خواب آلوده ایم گرفتار خواب غفلتیم بخت بیدار مرشد یعنی اے مرشد بروے ما از ساغر دل خوش گلابے بزن اے بیان حقائق ومعارف بوجہ احسن ماکہ از ہوا وہوس خواب آلو دغفلتیم باشد کہ از مددگاری تو ازین خواب غفلت برہم واز مضجع خویش بجہم وقدم پیش نہم قوله

	که می رقصند باہم مست وہشیار		چه ره بود اینکه زد در پرده مطرب	

ره سرود مراد سخن رود در پرده بطریق اخفا بیان نمود مطرب مرشد قوله

	بزور وزر میسر نیست این کار		سکندر را نمے بخشند آبے	

سکندر نام بادشاہ روم مشہور معنی آنست که مرغان فضاے ملک وملکوت که طائران آستیاد تقدیس وتسلیم بودند ہرچند در طلب معرفت کوشش نمودند وخاک گلستان معرفت راکہ وجود آدم بود وبعنادوحسد زیر ربر کردند خود را بزیب وزینت معصومی آراستند قطره ازین خمخانہ وجرعہ ازین پیمانہ آشنایان را نرسید چراکہ این کار بزور وبازو نیست بلکہ این محض فضل ایزدی ہست ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء قوله

	حریفانرانہ سرماند ونہ دستار		اناں افیون که ساقی درمے افگند	

معنے آنست که پیش این دلم ست محبت بود چون مرشد بیان معارف وحقائق نمود مستی بر مستی افزود گویا مرشد افیون درمے ایشان کرد که حریفان را شاسائی سر ودستار نماند قوله

	چه سنجد پیش عشق کیمیاکار		خرد ہرچند نقد کائنات است	

نقد زر مضروب کیمیا عملے ست که قلب اعیان اسفل باعلی بدوحاصل شود یعنی اعیان اسفل بوسیلہ عمل او باعلی میتوان رسانید واز صف النعال بصف عرش توان رسانید یعنی عقل ہرچند سکہ زد

درگاہ است ومحتاج الیہ گدا وشاہ است ہمیش عشق کہ کیمیا گری باشد کہ مس وجود سالکان از خالص سے سازد چہ وزن وچہ قیمت دارد قولہ

بمستوران مگو اسرار مستی	حدیث جان مپرس از نقش دیوار

مستوران زاہدان ظاہر پرست اسرار مستی اسرار نامتناہی کہ از ادراک انسان دور است معنی آنست کہ ایشان ہنوز از مشیمہ امہات عناصر وطبائع نہ برآمدہ وقابل درک نگشتہ اند کما قال عیسے علیہ السلام لن یلج ملکوت السموات من لم یولد مرتین مرۃ من بطن امہ مرۃ من بطن الطبائع التی بین جنبیہ کہ صورت آنہا ہنوز چون نقش بر دیوار است وحدیث جان از نقش دیوار پرسیدن لبس نشوار قولہ

بیمن دولت منصور شاہی	علم شد حافظ اندر نظم اشعار

یمن نجستگی علم مشہور شعر یعنے کلام موزون معنے آنست کہ نجستگی ومبارکی دولت سلطان منصور نامدار حافظ نشانمند شد در گفتن اشعار غزل

اے صبا نکہتے از کوے فلانے بمن آر	زار و بیمار غمم راحت جانے بمن آر

صبا کنایہ از مرشد نکہت باد خوش مراد نشان ونیز نکہت کوے مراد پیغام قولہ

قلب بیحاصل ما را بزن اکسیر مراد	یعنی از خاک در دوست نشانے بمن آر

قلب دل اکسیر دارو ے کیمیا کہ بدان زر و نقرہ شود قولہ در کمینگاہ نظر با دل خویشم جنگ است کمینگاہ نظر مراد مقام عشق ز ابرو و غمزہ او تیر و کمانے بمن آر ابرو و غمزہ تجلیات جلالیہ یعنی از تجلیات جلالیہ کہ بمنزلہ تیر و کمان باعث قتل اند بما عطا نما تا آن این دل را کہ با ما بجنگ است مقتول سازم واز دست او رہائی یابم قولہ در غریبی و فراق غم دل پیر شدم غریبی بیکسی وعاجزی پیر شدم چون پیر ضعیف و نحیف ساغرے زکف تازہ جوانی بمن آر شرابے از شاہد نوجوانے بمن آر تا از مشاہدہ از سر نوجوان گردم وجوانانہ چست وچالاک بعشق درآیم قولہ

منکران را ہم ازین مے دو سہ ساغر بچشان	وگر ایشان نستانند روانے بمن آر

منکران زاہدان ازین یعنے عشق یکدو سہ ساغر بچشان سخنان بگو وگر ایشان نستانند بگوش جان نشنوند روانی بمن آر فی الحال بما بگو کہ قدر سخن عشق عاشقان دانند ولذت شراب میخوار شناسد قولہ

ساقیا عشرت امروز بفردا مفگن	یا ز دیوان قضا خط امانے بمن آر

ساقی برسد عشرت امروز مشاہدہ محبوب کہ دریجا حاصل باید کرد بموجب من کان فی ھذہ اعمی فھو فی الآخرۃ اعمی یا از دیوان قضا ارجاب حق خط امانے بمن آر کہ تا فردا ہم زیست قولہ

دلم از دست بشد دوش کہ حافظ میگفت	اے صبا نکہتے از کوے فلانے بمن آر

از دست بشد از احتیار رفت بر خواند بر رانده درین بیت خطاب بخود است چنانچہ گویند کہ بحر داین سحر گفتم از دست رفتم غزل

اے صبا نکہتے از خاک رہ یار بیار	ببر اندوہ دل و مژدہ دلدار بیار

نکہت ذکر از خاک رہ یار بیار معنے آنست عاشق حزین بطریق نیاز بصبا کہ سفیر عاشقانست التماس میکند کہ اے صبا ذکرے از عاشقی کہ خاک راہ معشوق شدہ و محبوب بر و لمودہ قولہ

نکتۂ روح فزا از لب دلدار بگو	نامۂ خوش خبر از عالم اسرار بیار

معنے آنست از برائے جان حزین مشتاقان سخن جان بخش کہ از لب آن دلدار برآمدہ بگو و پیغام فرحت از جناب آں محبوب من بیار قولہ

تا معطر کنم از لطف نسیم تو مشام	شمۂ از نفحات نفس یار بیار

معطر خشنود لطف نسیم مراد توجہ و پیغام مشام معرشمۂ از نفحات نفس یار بیار اندکے از کلام حال پرور دوست بیان کن قولہ

بوفائے تو کہ خاک رہ آن یار عزیز	بے غبارے کہ پدید آید از اغیار بیار

معنے آنست کہ اگر از عالم درد مسدی دردے داری سوگند مر ترا بوفائے تو کہ با عاشقاں میسانی خاک رہ علامت و مراد ازاں کلام بے غباری کہ پدید آید از اغیار بے آمیزش و مخالطت از غیر قولہ

گردے از رہگذر دوست بکوری رقیب	بہر آسایش این دیدۂ خونبار بیار

گردے از رہگذر دوست مراد از گرد ہمیں گرد یا انچہ در خاک راہ مالا گفتہ شد بکوری رقیب برائے کور کردن دشمنان بہر آسایش این دیدۂ خونبار بہر تسکین این دیدہ گریان قولہ

خامی و سادہ دلی شیوۂ جانبازان نیست	خبرے از بر آن دلبر عیار بیار

خامی بد دلی سادہ دلی سلیم القلبی جانبازان عاشقان حاصل آنست کہ نیے وہرائے ندایم خبرے از بر آن دلبر عیار بیار تا جان فدا سازم دخود را باد رسانم قولہ

شکر آنرا کہ تو در عشرتی اے مرغ چمن	باسیران قفس مژدہ گلزار بیار

مرغ چمن بلبل مراد مرشد قفص بصاد وسین ہر دو آمدہ است قولہ

دل دیوانہ زز نجیرے نیاید باز	حلقۂ از خم آن طرۂ طرار بیار

حلقۂ از خم آن طرۂ طرار بندی از جذبات عشق آن محبوب قولہ

روزگاریست کہ دل چہرۂ مقصود ندید	ساقیا آن قدح آئینہ کردار بیار

شب و روز در وصل آن نگاریم اما ہنوز بمقصد نرسیدہ ایم ساقیا آن قدح آئینہ کردار ساقی مرشد قدح آئینہ کردار مراد عشق از ذکر ظرف وارادہ مظروف ونیز دل مصفا قابل دیدن روے جانان قولہ

کام جان تلخ شد از صبر کہ کردم بیدوست	عشوۂ زان لب شیرین شکر بار بیار

سخنے از زبان معشوق ونیز تجلی جمالی شامل لطف قولہ

دلق حافظ بچہ ارزد بمیش رنگین کن	وانگہش مست وخراب از سر بازار بیار

دلق وجود بچہ ارزد قدرے ندارد بمیش رنگین کن غرق عشق ساز خراب ویران ومست از رہ بازار بیار بر عالمیان جلوہ دہ غزل

اے خورم از فروغ رخت لالہ زار عمر	باز آکہ ریخت بے گل رویت بہار عمر

این بیت خطابیست کہ ناظم در زمان شیب کردہ است شاہد رعناے شباب را ستایش حالۂ ضعف و پیری نمودہ وتمناے محالی کردہ است این گفتہ باز آکہ ریخت ہمچنان کہ در عرف خوب مثل شدہ کہ میگویند لیت الشباب یعود کاشکے جوانی باز گردیدی چہ باز گردد کہ براہے رفتہ است کہ تو اند باز گشتن دریغ کہ لذت حیات در آوان جوانی بودہ وحیاتے کہ در پیریست حیاتے نیست بلکہ مقدمہ مماتست این قول آن پیر ناتوان است کہ شاہد رعناے شباب را گم کردہ کہ قولہ

از دیدہ گر سرشک چو باران رود رواست	کاندر غمت چو برق بشد روزگار عمر
اندیشہ از محیط فنا نیست ہر کرا	بر نقطۂ دہان تو باشد مدار عمر

دہان سر مخفی اے ہر کہ عاشق تست ومدارش بر سر مخفی از فناش باک نیست ؎ کشند زہر جائیکہ تریاک نیست ؛ فناے او بقاے اوست اگرچہ در ظاہر فناے اوست قال ؑ ان اولیاء اللہ لا یموتون بل ینقلون من الدار الی الدار دیگر لا تقولوا لمن یقتل فی سبیل اللہ اموات بل احیاء عند ربھم

[Marginal note:] ۱ ساقی ... [illegible]

برزقون فرحین قوله

نے عمر زندہ ام من واین بس عجب مدار	روز فراق راکہ نہد درشمار عمر

یعنے آنست کہ حیات وزندگانی درین جہان فانی آنست کہ عمر گرامایہ درخدمت محبوب صرف شود وحیاتے کہ بعد از خدمت معشوق است حیات نیست بلکہ مماتست درصورت حیات قوله

در ہر طرف زخیل حوادث کمین گہست	زان رو عنان گسستہ دواند سوار عمر

زان رو بدان واسطہ عنان گسستہ زود تر واصل بیت آلست درین عالم فانی کہ لحظہ وصال جانان دست داد محب باید کہ آن دم را غنیمت شمرد وقدر وقت راشناسد زیراکہ درہر طرف الخ عاشقان جانبانہ چنین گفتہ اندکہ قوله

این یکدودم کہ وعدۂ دیدار ممکن است	دریاب کار دل کہ نہ پیداست کار عمر

ہان ہشیار شو نہ پیداست کار عمر حقیقت عمر معلوم نیست وغافلانراکہ اسیر شہوت تن ومحبوس نفس وبدن اند خطاب کردہ بدین قوله

تاکے مے صبوح وشکرخواب صبحدم	ہشدار ہان کہ رفت زدست اختیار عمر

شکرخواب یعنے خوابے کہ بعد صبوح کنند وخواب استراحت وخواب خوش درلیح کہ آن ہمہر قوله

دی درگذار بود ونظر سوے مانکرد	بیچارہ دل کہ ہیچ ندید از گذار عمر

غزل

اے برامید وصل تو موقوف کار عمر	عمر منی کہ ہیر شوی درکنار عمر

یعنے اے کسے کہ کار عمر ما اے زندگی ما موقوف بامید وصل تست یعنے وقتیکہ بوصل تو رسم عمر از سر نو حاصل کنم وتوبجاے عمر عزیز من ہستی بیخواہم کہ دعمر بحالت پیری رسی واین اشارت باز یاد عمر است عمر عزیز کنایت از محبوب نثار عمر مراد از عمر محبوب چنانچہ درصدر بیت غزل

اے بردہ گوے حسن زخوبان روزگار	قدت براستی چو سہی سرو جویبار

قد قامت وپوست بزغالہ دشگافتن وبرہمین ماننہ سہی سرو کہ در شاہراہ برآمدہ باشد وشاخہ متمایل نشدہ

الحق وجود ونقش ونشان دہان تو	موہوم نقطہ الیست نہ پنہان نہ آشکار

الحق راست دہان تو تعین وعدۂ موہوم نقطہ باعتبار عدم ادراک نہ پنہان باعتبار آنکہ چون قیام این کثرات

(مطبع) ... (margin note) [illegible]

بدوست بس ظاہر است نہ آشکارا باعتبار عدم ادراک قولہ

وادیم دل بدست خط و خال زلف تو	از دست ہر سہ تا چہ کشد این دل نگار

خط و خال تجلیات متنوعہ زلف جذبہ عشق بامید حصول تجلیات متنوعہ تو گرفتار عشق تو گردیدہ ام قولہ

باد اہزار دشمن اگر یار با من است	دانم مصاف را و نترسم ز کارزار

با من است یار ماست و ملتفت ماست قولہ

عشقت چو در سراچۂ دل خانہ گیر شد	زین در اگر بدر شوم ایم با ضطرار

سراچہ سرای خورد و شینش ضمیر شین لعشق قولہ

گر سرو پیش قد تو سر مے کشد مرنج	عقل طویل را نبود ہیچ اعتبار

سرو کنایۃ از عاشق آزاد پیش قد تو اے باوات تو سر مے کشد سرکشی کند و دعوی انا الحق مے زند
عقل طویل را نبود ہیچ اعتبار قال علی رض اذا تم العقل نقص الکلام قولہ

منصوبہ ہوای تو حافظ کنون چو باخت	در ششدر غمت دلش افتادہ مہروار

منصوبہ بازی ہفتم نرد و آن ہفت اند ۵ گرستایم دہ ہزارت بار شاید ہم زیار ؛ چون نشینی بر فراز تخت قصر ستشدری ؛ چشم دارم ہم تو منصوبہ کن از لطف طویل ؛ گرچہ فارد خانہ گیری ہشتم اندر ششدری ؛ کعبتین بخت چون در طاس ناید ہیچ ششش ؛ پس چہ سان زین درد خون چون چرخ ایدل جان بری ؛ اسامی بازیہا درین ابیات ہستند - فارد - زیاد - ستا - ہزاران - خانہ گیر - طویل - منصوبہ - دو چار ہشت درو بارو ے ورو برو دو و چار یعنی شش غزل

اے باد مشکبو بگذر سوے آن نگار	بکشا گرہ ز زلفش و بوی بمن بیار

زلف اے زلف بربستہ عبارت از جذبہ عشق بوے امید و طمع و خوی بہر عش یعنی احوال پرسی عاشقان نما قولہ

با او بگو کہ اے مہ نامہربان من	باز آ کہ عاشقان تو مردند ز انتظار

باز آ یعنے ازین استغنا باز آ قولہ

کردی چو روزگار فراموش بندہ را	زنہار عہد یار وفادار گوش دار

زنہار البتہ یار وفادار کنایۃ از خود گوش دار یاد دار و فراموش مکن غزل

ایدل از شام فراق روز ہجران غم مخور	شام ہجران ہم رسد روزی بپایان غم مخور

عہ این شعر یاد نشد ۱۲

عہ این بیت یاد نشد ۱۲

(مقطع) حافظا در کنج فقر و خلوت شبہای تار
تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

ف ۵ این در نسخہ موجود نیست ۱۲

پایان آخرست تاریکی را روشنائی در عقب موجب ان مع العسر یسرا البلبل کنایه از جمعیت زیبائش
وآراستن اخوان هواها یعنی شیاطین یوسف کنایه از تجلی محبوب حیاه احتعابیت احزان سوگخانه
ونیز یعقوب ع خانه ساخته بود که در فراق یوسف ع از همه بریده و درانجا به خلوت گزیده وآزاست الاحزان نام
نموده یعقوب مراد سالک مهجور یوسف محبوب بشیر مژده دهنده و نام شخصے که مژده پیراهن یوسف به یعقوب
آورده اینجا کنایه از مرشد یوسف گم گشته تجلی رو در نقاب شده کنعان کنایه از دل عاشق بدست غم مده
هم محور سمرقند نام شهرے مشهور در اصل سمرکند چه سمر نام پادشاهے مالی آن و کند ترکان شهر را گوید
وقیل جنة الدنیا اربعة السعد والسمرقند والابله وغوطة الدمشق سلطان خراسان سنجر که ملک خراسان بود
و هرکه پادشاه خراسان بود غزل

بعد ازین هرگز نه بیند هیچ میخوارے دگر	همچو من میخوارهٔ مثل تو خمارے دگر

خمار باده فروش یعنی رند قوله

ساقیا داریم چندانی که ما از دست شد	میخوریم و باز میگوئیم یکبار دگر

ساقی حضرت حق داریم دار مرا یعنی اے ساقی واے مصدر واے نافع ارواح چندان نگهدار مرا که دیگر بار
بمحبوب ومرشد خود بپیوندم و جام محبت از دستش بنوشم و لبریز باز جوید نگوشم یعنی بیش ازین یکبار باین دولت
رسیده مرة اخری میخواهد خرقه پشمینه عبای درویشان گیسوے کنایه از اوصاف الٰهی معنی آنست که خرقه
درویشی را ترک دهم و در نیز بدو فروشی نکوئیم وانزوے ریا دوری گزینیم و در زمین استعداد خود تخم اوصاف کمال
در باشیم و تخلقوا باخلاق الله نموده بیک رنگ وحدت باشیم کار گرانیست کاین مستی عزیزان میکنند یعنی اگر طاعت
انیست که این ظاهر پرستان از روے ریا میکنند غزل

پروانه نے شکیبد از دور	در قصد کند بسوز دش نور

پروانه کرمیست مشهور عاشق شمع نمی شکیبد صبر میکند عاشق را در هر دو حال خرابی است که نه با او میتواند
ماند و نه بے او اگر نه بیند می سوزد و گر بیند میرد ص سوزم گرت نه بینم میرم چو رخ نمائی هرکس بخیال خود
گرفتار هر کسے بموجب کل حزب بما لدیهم فرحون بچیزے که دارند فرحت کنند گانند عالمان بعلم و زاهدان
بزهد و متقیان بتقوی و قس علی هذا القیاس صاحب نظران عاشقان بروی منظور و مشاهده محبوب قضا حکم
کردن عرض ظاهر کردن مستور پوشیده گیها واندم آن وقت تو در بهشت باشی تو دیدار خود بعاشقان نمائی

برگز بکشم نگاه در چہرۂ این بیت با بیت سابق بمضمون این بیت متحد است ۵ روز قیامت شود بلہ بیند ان نهند و خلق بجنت روند من نگرم سوے دوست و ناب خالص سلسبیل نام چشمہ ایست عینا فیہا تسمی سلسبیلا و ہمچنین کافور و مزاجہا کافورا غزل

چون صبح کرد عزم جہانگیری آشکار	آفاق راز جامہ زر لبنت شد شعار

شعار لباس اسلاق لفظ نشستگاہ سلاطین در زمستان ایلاق نشستگاہ ملوکان در تابستان طلیعہ فوجے را گویند کہ پیش از مقدمہ بود کامگار خداوند امر غزل

دیگر بشاخ سرو سہی بلبل صبور	گلبانگ زد کہ چشم بد از روی تو گل بدور

مراد از شاخ درجہ سرو سہی نشستگاہ بلبل مراد مقام عشق بلبل عاشق گلبانگ آواز بلبل بدو باز اید قولہ

اے گل بشکر آنکہ شگفتی بکام دل	با بلبلان بے دل شیدا مکن غرور

گل کنایہ از محبوب شیدا دیوانہ غرور تکبر قولہ

از دست غیبت تو شکایت نمیکنم	تا نیست غیبتے ندہد لذتے حضور

غیبت جدائی شکایت نمیکنم چہ الارادة ترک الارادة تا نیست غیبتے ندہد لذتے حضور تا بش ہجران نکشد نوش وصل را لذت نیابد قولہ

گر دیگران بعیش و طرب خرم اند و شاد	ما را غم نگار بود مایہ سرور

دیگران کنایہ از ظاہر پرستان عیش و طرب کرد فرشاد ہیم غم نگار عشق محبوب سرور شادی قولہ

زاہد اگر بحور و قصورست امیدوار	ما را شرابخانہ قصورست و یار حور

قصور جمع قصر قولہ

میخور بیانگ چنگ و مخور غصہ در کسے	گوید ترا کہ بادہ مخور گو ہو الغفور

ببانگ چنگ علانیہ و آشکارا در کسے اشارة بزاہد ہو الغفور اوست بخشندہ نیز اند و در سازو ہوی وصل بامید وصل بانیش نوش باشد با غم بود سرور بموجب ان مع العسر یسرا و مع الطرح فرح نوش چیزے شیرین و آبحیات و تریاک قولہ

حافظ شکایت از غم ہجران چہ میکنی	در ہجر وصل باشد و در ظلمتست نور

ظلمت تاریکی نور روشنی غزل

ہ ازین غزل در نسخہ ... موجود نیست

۵ ازین بیت در نسخ ... موجود ... ست ۱۲

دلا چندم بریزی خون ز دیده شرم دار آخر	تو نیز ای دیده خوابی کن مراد دل برار آخر

یعنی ای دل تا کی مرا در غم و اندوه داری وار دیده که مدام تو نگرانست شرمی دار و ای دیده تو نیز رستی نما و مراد دل برآر یعنی مشاهده دوست رسان قوله

منم یارب که جانان را ز عارض بوسه می چینم	دعای صبحدم دیدی که چون آمد بکار آخر

دیدی خطاب بدل آمد بکار آخر مستجاب گردید قوله

مراد دنیا و عقبی بمن بخشید روزی بخش	بگوشم قول چنگ اول بدستم زلف یار آخر

روزی بخش خدا چنگ نام ساز قول چنگ تلقین مرشد اول اشارة بنشأة الاولی زلف یار حبذ به آخر اشارة بنشأة الآخرة معنی آنست که حق تعالی اندروی فضل وکرم مرادات دینی ودنیوی اس ارزانی داشت که در دنیا قابلیت سماع حقایق ومعارف از مرشد عطا فرمود ودر آخرت نوید وجوه یومئذ ناضرة الی ربها ناظرة در داد ونیز آن باشد که اول قابلیت سماع حقایق ومعارف از مرشد عطا نمود وآخر زلف یار که کنایة از وصل است میسر ساخت قوله

چو باد از خرمن دونان ربودن خوشه تا چند	ز همت توشه بردار و تخمی خود بکار آخر

دونان کنایة از ظاهر پرستان ز همت اشارة بان الله یحب المعالی الهمم وبهمة الرجال تقلع الجبال معنی آنست که ای چو باد که کام میکشاید واز خرمن فرومایگان خوشه می رباید تا کی ظاهر پرستان تقلید نمائی ومنتظر وقت ایشان آئی تا دست گرفته ترا بجای رسانند که ایشان از دون همتی خویش در همیشی بخود واماند از همت وقصد خویش توشه بردار وجهدی کرده تخمی در زمین استعداد خود بکار قوله

نگارستان چین دانم نخواهد شد خراب آخر	بنوک کلک رنگ آمیز نقشی می نگار آخر

نگارستان نگارخانه چین شهریست که بتازی صین خوانند اطلبوا العلم ولو بالصین نگارستان چین مرتبه حسن حقیقی معنی آنست که مرتبه حسن حقیقی قابل فنا نیست هر که بدان مقام رسد شایان آنست که درآن مقام درآمده از کلک رنگ آمیزی شعری درخور انگیزد که بر صفحه روزگار نقشی ماند و پس آینده عکس آن بستاند قوله

دلا در ملک شبخیزی گر از اندوه نگریزی	دم صبحت بشارتها بیارد زان نگار آخر

ملک شبخیزی اضافة بیانیه و پیراه عاشقی دم صبح وقت الفصاد اندوه دم صبحت وقت صحت معشوق قوله

بتی چون ماه زانو زد می چون لعل پیش آورد	تو گوئی تایبم حافظ ز ساقی شرم دار آخر

بت بلغم انچہ پرستش کنند صورت از چوب وسنگ وشلہ پیش آور پیش آرند یعنے در پیش موجود دارندہ شرم دار آخر یعنے ہوش غزل

روے بنما و وجودِ خودم از یاد ببر	خرمن سوختگان را ہمہ گو باد ببر

روے بنما خطاب بمحبوب حقیقی و مرشد وجود خودم از یاد ببر مرا ازین ہستی مستعار لاعقل ساز خرمن وجود سوختگان عاشقان ہمہ گو باد ببر نیست ومعدوم باد قولہ

ما کہ دادیم دل و دیدہ بطوفان بلا	گو بیا سیل غم و خانہ ز بنیاد ببر

طوفان بلا عشق کہ العشق تمام المحنۃ والبلا سیل غم کنایۃ از عشق خانہ ز بنیاد ببر وجود مفلس ساز قولہ

دوش میگفت بمژگان سیاہت بکشم	یارب از خاطرش اندیشہ بیداد ببر

مژگان سیاہ شدائد وبلیات عشق از خاطرش ضمیر شین بمعشوق قولہ سینہ گو شعلہ آتشکدہ پارس باش۔ پارس نام ولایتے وانجبار شہر شیراز وسپاہان وکرمان ویزد معنے آنست گو سینہ پارہ آتش باش در سوختگی حاصل آن کہ عاشق را غیر از سینہ سوزان حاصلے نہ دیدہ گو بہ رخ دجلہ بغداد ببر یعنے دیدہ را بگو کہ در اشک فشانی غیرت دجلہ شو یعنے محب را غیر از دیدہ گریان کارے نہ قولہ

زلف چون عنبر خامش کہ ببوید ہیہات	اے دل خام طمع این سخن از یاد ببر

زلف عنبر مراد وصل ببوید حاصل نماید خام طمع اشارۃ ماللتراب ورب الارباب از یاد ببر فراموش کن قولہ

سعی نابردہ درین راہ بجاے نرسی	مزد اگر مے طلبی طاعتِ استاد ببر

سعی نابردہ بے ریاضت درین راہ اشارۃ بعاشقی بجاے نرسی بمطلب نرسی یعنی بمعرفت و وصل مزد گر مے طلبی وصل حق اگر میخواہی طاعت استاد ببر در طاعت وپیروی محمد صلعم وپیر باش قولہ

دولت پیر مغان باد کہ باقی سہل ست	دیگرے گو ببر و نام من از یاد ببر

کہ باقی سہل ست کہ جان ومال اگر رفت غمے نیست دیگرے گو ببر و نام من از یاد ببر اگر دیگرے نام مرا از یاد ببرد و یاد نیارد گو میار غزل

روے بنما و مرا گو کہ دل از جان برگیر	پیش شمع آتش پروانہ بجان گو برگیر

دل از جان برگرفتن از جان نومید شدن معنے مصراع ثانی آنکہ پروانہ را بگو کہ پیش شمع آتش بجان برگیر یعنے خود را بسوز قولہ

مقطع دو غزل رادیف غزل ہائے موجود نیست از دیوان ...

برلب تشنہ ماہیں و مدار آب دریغ	برسر کشتۂ خود آمئی وز خاکش برگیر

حاصل بیت آنست کہ ماہی جانم کہ بآب محبت تو خو گرفتہ بیرون مکش و عندلیب روحم کہ برگل رخسارہ تو والہ شدہ حجاب درمیان میار کہ طاقت آں ندارد مرغ دلم کہ در ہوائے تو پر و بال میزند بناوک ناامیدی مجروح جان حیاتش بقربت دار دبآتش فرقت مسوزانے درخوبی شے بہتار خراب شدہ خود نظرے انداز واے مایہ دار حسن زکوۃ جمال کش بمستحقان دیدار مراد کہ بہتر ازین مستحق در عالم کم یابی اے دستگیر از پا در آمدہ را از خاکش برگیر قولہ

چنگ بنواز و بساز ار نبود عود چہ باک	آتشم عشق و دلم عود و تنم مجمر گیر

عود نام چوبے ست خوشبو کہ مے سوزند و نام سازے۔ قولہ

ترک درویش مگیر ار نبود سیم و زرش	در غمت سیم شمار اشک و رخش را زر گیر

درویش عاشق کنایت از خود قولہ

در سماع آی و ز سر خرقہ بر انداز برقص	ورنہ در گوشہ نشین دلق ریا در بر گیر

زسر خرقہ برانداز ہستی ستعار را محو کن قولہ

صوف برکش ز سر و بادۂ صافی درکش	سیم در باز و برو سیمبرے در بر گیر

صوف برکش ز سر لباس ظاہر آرائی را دور کن بادۂ صافی درکش عشق و محبت حقیقی کہ مبرا از ماسوا باشد حاصل نما سیم درباز ترک عبادت و زہد ریائی نما سیمبری در بر گیر مرشدے حاصل نما قولہ

دوست گو یار شو و جملہ جہان دشمن باش	بخت گو پشت مکن روی زمین لشکر گیر

دوست گو یار شو یعنے عنایت دوست درکار است جملہ جہان دشمن باش از دشمنی غیر باکے نیست بخت گو پشت مکن اقبال بخت میباید قولہ

میل رفتن مکن اے دوست دمے با ما باش	برلب جوے طرب جوی و بکف ساغر گیر

برلب جوے کنایت از دنیا و جود چشمان جو طرب جوے تماشا کن لب ساغر گیر یعنی در نیستی در آ دیا بگفتن سخنان عشق و محبت مشغول شو قولہ

رفتہ گیر از برم این آتش و آب دل و چشم	گونہ ام زرد و لبم خشک و دو دہانم تر گیر

گونہ ام زرد یعنی حالت من بریں رسیدہ کہ رنگ من کہربا وار زرد گردیدہ لبم خشک لب من خشکی

پذیرفته کنارم ترگیر از کثرت گریہ کنار من بمنزلہ جوے گردیدہ قولہ

حافظ آراستہ کن بزم وبگو واعظ را	کہ ببین مجلسم و ترک سر منبر گیر

بزم کنایت از وجود باعتبار جامعیت غزل

روز نوروز ومے ومطرب ومعشوق وبہار	مستی وعشرت وآغوش پریروے نگار

نوروز یعنے آن روز کہ آفتاب در نقطہ حمل آید بتازیش نیروز خوانند من ابراہیم شاہی غزل

ساقیا ساغر شراب بیار	یک دو ساغر شراب ناب بیار

ناب ہرچہ نے آمیزش وخالص باشد قولہ

داروے درد عشق یعنے مے	کوست درمان شیخ وشاب بیار

درمان علاج شیخ پیر شاب جوان درمان شیخ وشاب یعنے پیر را جوان سازد وجوان را چالاک قولہ

آفتاب ست وماہ بادہ وجام بادہ اشارۃ بآفتاب وماہ اشارۃ بجام درمیان مہ آفتاب بیار
یعنے جام را مالا مال از بادہ ساز قولہ

برزن این آتش مرا آبے	یعنے این آتشے چو آب بیار

آب برزدن فرونشاندن آتش مراد عقل کہ سبب افروزش عالم است ونیز عشق کہ موجب سوختگی عاشق است آن آتش چو آب مشاہدہ روے دلدار ونیز عشق کہ بظاہر سوزندہ وبباطن موجب بقائی آنست کہ اے ساقی بر آتش عقل من کہ اشتعال تمام دارد آبے برزن وتابش ویرا از لبس اشتعال برانگیز یعنے عشق کہ فی الحقیقت سوزندہ وغیر خود را ناچیز کنندہ وچون آبست لطیف در اجزاے وجود در آیندہ و آتش عقل کشندہ بیار وبر آتش عقلم بریز کہ عقل با عشق کارے ندارد قولہ

گل اگر رفت گو بہ شادی رو	بادۂ ناب چون گلاب بیار

گل اگر رفت مراد از گل عقل وجوانی بادہ ناب عشق ومحبت قولہ

علغل بلبل ار نماند رواست	قلقل شیشۂ شراب بیار

یعنے قیل وقال علماے ظاہری نماند رواست بیان حقائق ومعارف مرشد طریقہ کہ بالا تر ازوست بیار کہ مرا

وصل او جز بخواب نتوان دید	داروے کوست اصل خواب بیار

وصل او کنایۃ از مشاہدۂ محبوب جز بخواب نتوان دید حصول آن جز بفناے صفات بشری نگردد

حاشیہ: ۵ در ہر ملک زمین ... ۱۲
۶ این غزل ... ۱۲
قمری مانند ... عاشق ...

داروست یعنے شعلے است عشقے اصل خواب اصل صاد صفات بشری قوله

اگرچه مستم بده دو جام دگر	تا بکلی سوم خراب بیار

اگرچه مستم اگرچه سمدار ش تحصول بوده بده دو جام دگر یعنے اده یاد عشق ارزانی دار تا بکلی شوم خراب بکلی نیست گردم در صفات وافعال وذات قوله

یا صواب است و یا خطا خوردن	گر خطا هست دگر صواب بیار

صواب یک ثواب مراد طاعت اجر قوله

یک دو رطل گران بحافظ ده	اگر گناه است دگر ثواب بیار

رطل پیمانه گران بزرگ

غزل

سرو بالا بلند وخوش رفتار	دلبر نازنین وگل رخسار

بالا قد نازنین متصف باز دل ما برده لعیاری شوخی وچالاکی از برای خدا کاریکه بواسطه کنند او برای خدا گویند نگاهش ضمیر شین بدل جادو ساحر سنبل زلف کنایه از جذبه عشق وحقائق متسک کنایه از پند نصیحت وعقل غزل

شب قدرست وطے شد نامه هجر	سلام فیه حتے مطلع الفجر

شب قدر کنایه از شب وصل طے شد پیچیده شد اے رفت نامه هجر زمان هجر معنے مصرعه ثانی آنکه سلامتی باد دران شب تا وقتیکه طلوع کند فجر قوله

الا در عاشقی ثابت قدم باش	که در این ره نباشد کار بے اجر

الا دانا وآگاه باش دراین ره یعنی در عاشقی کار بے اجر محنت لا نفع ان الله لا یضیع اجر المومنین ثمر چیدنی حصول فائده ما کنی شجر مراد درخت محبت قوله

من از رندی نخواهم کرد توبه	ولو اذیتنی بالهجر والحجر

اگر اذیت کنی تو مرا بجدای وسنگ قوله

برآ اے صبح روشن دل خدارا	که بس تاریک می بینم شب هجر

صبح روشن دل کنایه از محبت ویا صبح وصال خدارا بواسطه خدا قوله

وفا خواهی جفاکش باش حافظ	فان الربح والخسران فی التجر

درستیکه سود وزیان در تجارت است باین که تاجران اول محنت میکشند وزر خرچ میکنند بعد ازان سود

می نمایند جفاے معشوق بمنزلہ زیان تجارت است وفاء معشوق بمنزلہ سود تجارت است غزل

صبا ز منزل جانان خبر دریغ مدار	وز و بعاشق مسکین خبر دریغ مدار
بشکر آنکه شگفتی بکام دل اے گل	نسیم وصل ز مرغ سحر دریغ مدار

شگفتی بکام دل بمقصود دل رسیدی و خندان شدی گل محبوب نسیم وصل یعنے نوید وصل مرغ سحر عاشق قوله

حریف بزم تو بودم چو ماه نو بودی	کنون که ماه تمامی نظر دریغ مدار

چو ماه نو بودی یعنے در مبادی احوال ماه تمامی بدرجہ کمال ہستی قوله

کنونکه چشمۂ نوش ست لعل شیرینت	سخن بگوے و ز طوطی شکر دریغ مدار

طوطی عاشق شکر کنایت از لب و مراد از لب لطف و بوسہ کہ کنایہ از وصل است قوله

جهان و هرچه درو هست سهل و مختصر است	ز اہل معرفت این مختصر دریغ مدار

ہرچہ درو ہست یعنی از مشاہدہ و مکاشفہ سہل آسان مختصر اندک قوله

مکارم تو بآفاق مے برد شاعر	از و وظیفہ و زادِ سفر دریغ مدار

مکارم بزرگیہا بآفاق می برد شہرہ روزگار میسازد شاعر عاشق کہ مدح پرداز معشوق ہست زاد سفر توشہ مراد لطف و فضل مسافران عاشقان کہ سالک مسالک عشق اند ہمت توجہ سیر نشاط طے الارض مقدم پیش آمدن مقر جاے قرار مراد محل قوله

چو ذکر خیر طلب میکنی سخن این ست	کہ در بہاے سخن سیم و زر دریغ مدار

ذکر خیر طلب میکنی طالب ذکر خیر ہستی بہای سخن خریدن ذکر خیر سیم و زر کنایہ از لطف و فضل قوله

غبار غم برود حال بہ شود حافظ	تو آب دیدہ ازین رہگذر دریغ مدار

غبار غم برود رفع غم شود حال بہ شود حال بسامان پذیرد آب دیدہ گریہ انصح برائے آنست کہ البکاء تحصیل المرادات غزل

عید است و موسم گل و باران در انتظار	ساقی بروی یار ببین ماه و مے بیار

عید کنایہ از وقت عشقبازی کہ میخواری است موسم گل بہار مراد جوانی باران مراد حواس قوله

گر فوت شد سحور چہ نقصان صبوح ہست	از مے شوند روزہ کشا طالبان یار

سحر طعام سحرگہی مراد بندگی و ریاضت در مرتبہ زہد صبوح بفتح شرابے کہ بامداد جہت خمارشکنی دوشینہ خورند اینجا کنایہ از مرتبہ عشق است روزہ کشا روزہ کشایندہ معنی آنست کہ اگر اعمال مرتبہ زہد و پرہیزگاری

مے بمعنی ذوق و محبت و وجد و شوق

ازدست رفت نقصانے ندارد که اعمال عشق که ازان بالاتر ست وخوب تر سالک را عشق عیش می آرد وطلبا
طالبان صادق وعارفان واثق زہد وصلاح را عشق بدل نمایند وبرده که کنایہ از دست بازداشتن تعلیم
انجبانست مدون وصال دوست می کشاید الدنیا یوم ولنا فیہا صوم قوله

دل برگرفته بودم از ایام گل ولے	کارے نکرد ہمت پاکان روزگار

دل برگرفته بودم یعنے رغبتے نداشتم ایام گل بہار که آوان بیجواریست یعنی عشق قوله

جز نقد جان بدست ندارم شراب کو	کان نیز برکرشمۂ ساقی کنم نثار

شراب مراد عشق ومشاہده کرشمه ساقی تجلی محبوب قوله

دل درجہان مبند وزمستی سوال کن	ازفیض جام وقصہ جمشید کامگار

دل درجہان مبند دلبستگی بدنیاے فانی مکن زمستی سوال کن طالب عشق باش وزحال گردش
فلک ودور روزگار ازبیاله می پرسی خود عیان است ازفیض جام مراد ازجام شراب از نوکرظرف واراده مظروف
مراد ازشراب عشق قصہ جمشید کامگار که آخرالامر بحسرت باخود ببرد وجمشید بادشاہے بود حکیم حیثیه که رسیدن
وتافتن وخیاطت جامہ وتعیین مال لشکریان وانواع عطر پیدا آورده وشراب انگوری ساخته وشابداره نام نهاده
دیرحس وشیاطین مسخرداشت وسیصد سال درعهد او خلق را بیماری ودرد وزحمت نبود فکیف موت ومعنی سلیمان
آید چنان بمعنا مله نگین واسپ ودستور وماوصف امثال آن واقع شود وسلیمان نیز مراد بود وچون بمقابله
سد وبالیقیه واقع شود سکندر مراد بود ۱۲ اس ابراہیم شاہی قوله

خوش دولتے ست خرم وخوش خسرو کریم	یارب ز چشم زخم زمانش نگاه دار

خوش خسرو کریم کنایه از مرشد چشم زخم زمان حوادث دنیات وآفات قوله

زانجا که پرده پوشی لطف عمیم تست	برنقد ما بپوش که قلبے ست کم عیار

قلب دل دوغل قوله

ترسم که روزحشر عنان برعنان رود	تسبیح شیخ وخرقۂ رند شراب خوار

عنان برعنان برابر وہمسر قوله

حافظ چو رفت روزۂ وگل نیز میرود	ناچار باده نوش که ازدست رفت کار

روزه ایام زہد گل ایام محبت معنی آنست که اے حافظ ایام زہد وپرہیزگاری آخر شد ہنگام عشق ومحبت

پایان شده میرود باده عشق حقیقی بدست آر وازذوق مشاهدات حظّے بردار که عنان اختیار رومارکار از دست رفت

غزل

عاشق یارم مرا باکفر و با ایمان چکار ‖ تشنهٔ دردم مرا با وصل و با هجران چکار

کفر و ایمان دراصطلاح این طائفه لطف وقهرست چنانچه مذکورست ـ نور و ظلمت بطن وظهرت آمده و کفر و ایمان لطف وقهرت آمده ونیز الکفر والاسلام مقامان من وراء العرش حجابان بین الله و عبده وکان الله زمانا لم یکن فیه الکفر والاسلام یعنے کفر واسلام هردو از امور نسبی است وحق وراے نسبت پس هردو حجابند ـ کفر و ایمان چون حجاب راه حق انداے پسر ره بهان مغربی ازکفر وایمان درگذر ـ قوله

کشتهٔ عشقم مرا از شحنهٔ دوران چه غم ‖ مفلس عورم مرا با زمرهٔ دیوان چه کار

عور برهنه زمره گروه ـ قوله

ملاف

چونکه اندر هردو عالم یار می باید مرا ‖ با بهشت و دوزخ و با حور و با رضوان چکار

رضوان نام دربان بهشت ـ قوله

هرکه از خود شد مجرد در طریق عاشقی ‖ از غم و درد تو چه آگاهی و با درمان چکار

از خود شد مجرد وخودپرستی گذاشت واز خود رفت ـ قوله

صورت مردان چه خواهی سیرت مردان گزین ‖ مرد عاشق پیشه را با صورت ایوان چه کار

صورت ایوان صورتے که در ایوان بردر وبام نگارند مراد لباس ظاهری ونقش ونگار محبوبان مجاز ـ قوله

حافظا گر عاشق و مستی دگرره باز گوے ‖ عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چه کار

دگرره ـ بار دیگر

غزل

گفتم که چیست قدرت گفتا که رشک ماه عمر ‖ گفتم دهان تنگت گفتا که تنگ شکر

عمر عمر سرو ۱۲ ابن ابراهیم شاهی تنگ بالفتح خرد ـ جام جم پیاله جمشید که حکما ساخته بودند که از هفت اقلیم در و معائنه و مشاهده کردی وآنرا جام جهان نما گفتندے آئینه سکندری چون سکندر اسکندریه بنا کرد در حد فرنگ کناره دریا براے دفع شر فرنگیان مناره بنا کرد و آئینه حکمت و طلسم ساخته ارسطو بر سر آن نهاد و دیدبانان نصب کرد تا خیر و شر استعداد آمدن فرنگیان مقهور شود دیدبانان غفلت را بخود راه دادند سه بار فرنگیان بمخافضه اهل سکندر را غافل درگرفتند واسکندریه را خراب کردند وآن آئینه را درمیان دریا انداختند چون سکندر از گشت جهان مراجعت نمود اسکندریه را باز بنا کرد وارسطو حکیمے ساخت آئینه غریق از دریا جهید

۵ این غزل در نسخ قدیمه نیست ۱۲

در سر سارہ نت مست لیس زنگیان باز حالت نشد بد غزل

گر بود عمر بمیخانہ رسم بار دگر　(ردم)　بجز از خدمت رندان نکنم کار دگر

گر بود عمر اگر عمر وفا کند میخانہ آستانہ پیر و مقام عشق رندان عاشقان و عارفان قولہ

خرم آن روز کہ با دیدۂ گریان بروم　|　تا زنم آب در میکدہ یکبار دگر

زنم آب آبپاشی کنم میکدہ ہمون مے خانہ قولہ

معرفت نیست درین قوم خدا یا مددے　|　تا برم گوہر خود را بخریدار دگر

معرفت شناسائی کنایۃ از مروت درین قوم اشارت بزاہدان ظاہر پرستان قولہ

یار اگر رفت و حق صحبت دیرین نشناخت　|　حاش للہ کہ روم من ز پئے یار دگر

یار کنایۃ از پیر و محبوب حاش للہ دوری میجویم از درگاہ خدا یعنے معاذ اللہ روم من ز پئے یار دگر بلکہ البتہ پس او باید رفت قولہ

گر مساعد شودم دائرۂ چرخ کبود　|　ہم بچرخ آورمش باز بپرگار دگر

مساعد یار مددگار دائرۂ چرخ کبود فلک پرگار قلم آہنین کہ نقاشان بدان دائرہ کشد بپرگار دگر یعنے بتدبیر دگر اے بجستجوے قولہ

راز سر بستۂ ما بین کہ بدستان گفتند　|　ہر زمان با دف و نے بر سر بازار دگر

راز سر بستہ ما عشق پوشیدہ ما بدستان بسرود اے آشکارا قولہ

عافیت می طلبد خاطرم ار بگذارند　|　غمزۂ شوخش و آن طرۂ طرار دگر

آن طرۂ طرار اشارہ بجذبۂ عشق قولہ

ہر دم از درد بنالم کہ فلک ہر ساعت　|　کندم قصد دل زار بآزار دگر

بآزار دگر بحادثہ و آفتے دیگر قولہ

باز گوییم نہ درین واقعہ حافظ تنہاست　|　غرقہ گشتند درین بادیہ بسیار دگر

درین واقعہ مراد اندوہ تنہاست اے تنہا نیست غزل

نصیحتے کنمت بشنو و بہانہ مگیر　|　ہر آنچہ ناصح مشفق بگویدت بپذیر

ناصح مشفق کنایہ از مرشد قولہ

ز وصل روے جوانان تمتعے بردار
که در کمینگه عمرست مکر عالم پیر

زوصل روے جوانان از مشاہدہ محبوبان ونیز خدمت عرفا وفقرا تمتعے بردار فیضے حاصل نما قوله

نعیم ہر دو جہان پیش عاشقان بدو جوی
که آن متاع قلیل ست واین بہاے کثیر

بدو جو مقدار دو جو آن متاع قلیل اشارۃ بہ نعیم دو جہان وین بہاے کثیر اشارۃ بمعشوق قوله

معاشرے خوش ورودے بساز میخواہم
که درد خویش بگویم بنالۂ بم وزیر

معاشر یار وہم صحبت رود نام ساز مراد عاشقی بساز باستعداد اوے بکمال قوله

بران سرم که ننوشم مے وگنہ نکنم
اگر موافق تدبیر من شود تقدیر

سر خیال مے عشقبازی قوله

چو قسمت ازلی بے حضور ما کردند
گر اندکے نہ بوفق رضاست خردہ مگیر

رضا خواہش قوله

بعزم توبہ نہادم قدح ز کف صد بار
ولے کرشمۂ ساقی نمیکند تقصیر

عزم قصد کرشمۂ ساقی تجلی محبوب تقصیر کوتاہی قوله

چو لالہ در قدحم ریز ساقیا مے ناب
که نقش خال نگارم نمیرود ز ضمیر

قدح کنایہ از دل ساقی مرشد مے ناب عشق وتجلی محبوب قوله

نگفتمت کہ حذر کن ز زلف اوای دل
که میکشند دران حلقہ باد در زنجیر

زلف جذبہ عشق ونیز تعلقات دنیوی قوله

بیار ساغر یاقوت وفیض در خوشاب
حسود گو کرم آصفی ببین وبمیر

ساغر دل خونین خوشاب تازہ وروشن وآبدار آصف کنایہ از حق تعالے ومرشد قوله

مے دو سالہ ومحبوب چاردہ سالہ
ہمین بس است مرا صحبت صغیر وکبیر

معنی آنست کہ شاہد نوخیز در بر کشیدن وشراب نوشیدن ہمین بس است مرا صحبت صغیر وکبیر
معنے حقیقی آنکہ مراد از مے دوسالہ محبتے باشد کہ از مجاز برآمدہ تخم سعادت در مزرعہ حقیقت کشتہ باشد
ومحبوب چاردہ سالہ باعتبار مدت قران کہ در مدینہ نازل شدہ دیگر آنکہ مخفی نماند کہ سالک راگاہے
بقا بوجود خود است کہ وقت انانیت وزمان ظہور کثرت است وگاہے فنا از وجود خود واین ہر دو قسم است

[۱] یکی فنا من وجه که عبارت است از رفع شعور من وجه بوجود تجلی واحد القهاری و این مستلزم بقا بالله و آن عبارت است از شعور بوجود حق من وجه بواسطه سریان تجلی مذکور در قلب سالک، [۲] دوم فنای تام که عبارت است از تلاشی و اضمحلال وجود سالک باستیلای تجلی مذکور و این مستلزم بقای تام است که عبارت است از تحقق وجود و تلاشی وجود بکلیه پس جمله سه مراتب شدند یکی بقا بوجود خود بالکلیه دوم فنا من وجه [۳] سیوم فنا بوجود خود بکلیه و بعضی سالکان باندک واردات که در مرتبه فنا من وجه روی میدهد سیراب میشوند و قلق و تشنگی ایشان مبدل میشود و بعضی بعد از هر وارد سے نعره هل من مزید میزنند و تعطش بقدر موی متغیر نمیشود و این مقام برای اهل کمال است ــ می محبت ، دو ساله کنایه از زمان مطلق و معشوق مراد معشوق حقیقی که شهود او باطن را پس از خونخواری عیار دوساله حاصل شده میگوید محبت دوساله که در هر دو زمان هم در زمان بقا، و وجود و هم در زمان فنا من وجه پاینده ماند چنانچه حالت بایزید بسطامی و معشوق حقیقی همین است مراد از کونین در مصاحبت و ملازمت کامل و اکمل و صغیر کنایه از می و کبیر معشوق قوله

حدیث توبه درین بزمگه مگو واعظ　　　که ساقیان کمان ابروت زنند به تیر

ساقیان کمان ابرو معشوقان قوله

چه جای گفته خواجو و شعر سلمانست　　　که شعر حافظ شیراز به ز شعر ظهیر

خواجو نام شاعر سلمان نام صحابی که سلمان فارسی میگفتند و قال ع فی حقه السلمان منا و نام شاعری که از کلام اوست ــ چون محمد گفت السلمان منا اهل بیت ، شاید از وقت سخن باشی تو هم از اهل بیت ، و ظهیر نام شاعری که ممدوح او قزل ارسلان است و او ملک الشعرا است ــ دیوان ظهیر فاریابی ، در مکه بدزد گر بیابی نظم آراستگی و شعر غزل

بیستی عشق را اگر عاشق همراه گیر　　　پای بر فرق خداوند سپهر و جاه گیر

مهر آفتاب تردامنی مجرمی و گنهگاری دمیوبی و طوبی خرگاه سنے از خیمه و محل مقام خوشی چه بزبان پهلوی خرگه سر خوشی را گویند از لا یعنے از مقام فنا فتراک دوالها زین که ر استاده چیا آویخته باشد شاه عشق الا الله مراد مقام هست و بقا غزل

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور　　　کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور

خواجه درین غزل دل غمدیده را تسکین میدهد واشاره بآن میکند اگر آینده را عسرت پیش آید یقین بدانکه بعد ازان یسرت رونماید که بیان مع العسر یسرا پس از عسر چنین بوده که نسبت یسری است که نسبت الیه چنان سببی دگردش دوران برین نہج نشسته که درین نشا غم والم روت یافت نه بینی وبی نغم فار گل مراد نچینند یوسف گم گشته تجلی رونقاب گردیده کنعان دل کلبهٔ احزان دل غمگین یعنی آن تجلی که رو در نقاب گردیده روزی از فضل نامتناهی باز بکنعان دل تو در ود نماید ودل توکه بسبب ہجران بمنزله بیت الاحزان است از مقدم آن تجلی گلستان گردد غم مخور قوله

این دل غمدیده حالش به شود دل بد مکن | وین سر شوریده باز آید بسامان غم مخور

غمدیده پریشان حالش به شود جمعیت رونماید دل بد مکن نومید مشو سامان آراستگی قوله

هان مشو نومید چون واقف نهٔ از سر غیب | باشد اندر پرده بازیهای پنهان غم مخور

هان هشیار باش اندر پرده حجاب ومخفی قوله

گر بهار عمر باشد باز بر طرف چمن | چتر گل بر سر کشی ای مرغ خوشخوان غم مخور

چتر گل مشاهده تجلی حاصل کنی مرغ خوشخوان بلبل کنایه از عاشق قوله

دو گردون گر دو روزی بر مراد ما نگشت | دائما یکسان نماند کار دوران غم مخور

یعنی اگر بگردش گردون روزی چند بمراد خود نرسیدیم دائما یکسان نماند کار دوران یعنی مدام ہجر بر طور نخواهد ماند کعبه و بتخانه اسلام و کفر گرد کوی یار گردای عشق معشوقی حاصل نما ظلمت کنایه از ہجران قوله

ای دل ار سیل فنا بنیاد هستی بر کند | چون ترا نوح ست کشتیبان ز طوفان غم مخور

سیل فنا اجل بنیاد هستی بر کند بعدم کشد نوح مراد رسول ؐ و مرشد عشق قوله

در بیابان گر بشوق کعبه خواهی زد قدم | سرزنشها گر کند خار مغیلان غم مخور

بیابان سلوک عشق کعبه ذات حق سرزنشها کند مولم شود خار مغیلان اندوه وغم وشدائد عشق قوله

حال ما در فرقت جانان و ابرام رقیب | جمله میداند خدای حال گردان غم مخور

فرقت جدائی ابرام ستوه آوردن قوله

هر که سرگردان بعالم گشت وغمخواری نیافت | آخر الامر او بغمخواری رسد هان غم مخور

هان هشیار باش ماه عاشق اقبال نو اضافت بیانیه مراد حالت وصل بدر ماه شب چاردهم هلال ماه شب غره

روشنی کنایه از وصل و مشاهده و چشمهٔ آبحیات کنایه از عشق باغبان کنایه از سالک قوله

حافظا در کنج فقر و خلوت شبهاے تار | تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

شبهاے تار شبهاے تاریک

غزل ردیف الزاء

اے سرو ناز حسن چه خوش میروی بناز | عشاق را بناز تو هر لحظه صد نیاز

سرو ناز سروے که دو شاخه است برآمده باشد و شاخے انان متمایل شده و مراد سرو ناز محبوب قوله

فرخنده باد طالع نازت که در ازل | ببریده اند بر قد سروت قباے ناز

فرخنده باد دعائیه است قوله

آنرا که بوے عنبر زلف تو آرزوست | چون عود گو بر آتش سوزان بسوز و ساز

عود نام چوبے است خوشبو قوله پروانه را ز شمع بود سوز دل ولے بے شمع عارض تو دلم را بود گداز قوله
که در مصرع ثانی گوید بے شمع عارض تو دلم را بود گداز قوله

از طعنهٔ رقیب نگردد عیار من | چون زر اگر برند مرا در دهان گاز

نگردد عیار من خالصی من کم نگردد و در محبت من نقصے نیاید گاز مقراض که بدان زر و نقره بر زند حاصل
این مصرع انست اگر مرا پاره پاره کنند قوله

دل کز طواف کعبهٔ کویت وقوف یافت | از شوق آن حریم ندارد سر حجاز

از طواف اے از شرف طواف کعبه کوے اضافت بیانیه مراد عشق حجاز مکه قوله

هر دم بخون دیده چه حاجت وضو چو نیست | بے طاق ابروے تو نماز مرا جواز

حاصل بیت آنست سالکان طریق عشق گفته اند نماز عاشق بیار عاشق است و آبے که دل طهارت سازد
خون دل است و سرشک دیده و لے رجوع قبله صادقه جائز نیست بنا بران گفت هر دم بخون دیده الخ قوله

صوفی که بے تو توبه ز می کرده بود دوش | بشکست عهد چون در میخانه دید باز

صوفی کنایه از خود عهد پیمان میخانه عشق حاصل این بیت آنست عاشقان از عنان اختیار سست
معشوق را قوت جاذبه تمام هر شب با تعهد قرار میدهد که فردا این کنم آن کنم علے الصباح چون روے
معشوق را دید همه پیمان ستارگان از فلک خاطر او محو کردند قوله

چون بادوست بر سر خم رفت کف زنان | حافظ که دوش از لب ساغر شنید راز

خم کنایه از محمد و مرشد کف زنان جوشان لب ساغر از زبان مرشد یا از زبان عاشق کامل راز سر حقیقی غزل

بیا و کشتی ما در شط شراب انداز | غریو و ولوله در جان شیخ و شاب انداز

کشتی کنایه از دل و وجود شط دجله غریو و ولوله آشوب و شور قوله

مرا بکشتی باده در افکن اے ساقی | که گفته اند نکوئی کن و در آب انداز

کشتی باده پیاله شراب که بصورت کشتی سازند گفته اند یعنے مثلے است قدیم نکوئی کن تو چنو نما
در آب انداز یعنے در شراب قوله

ز کوے میکده برگشته ام ز راه خطا | مرا دگر ز کرم در ره صواب انداز

میکده عشق برگشته ام تکاسلے می ورزم ره صواب عشق قوله

بیار از آن مے گلرنگ مشکبو جامے | شرار رشک و حسد در دل گلاب انداز

آن مے گلرنگ مشکبو محبت حقیقی قوله

اگرچه مست و خرابم تو نیز لطفے کن | نظر برین دل سرگشته خراب انداز

سرگشته شوریده قوله

به نیم شب اگرت آفتاب مے باید | ز روے دختر گلرنگ رز نقاب انداز

دختر گلرنگ رز کنایت از شراب رز ونقاب انداز بیرون آر قوله

مهل که روز وفاتم بخاک بسپارند | مرا بمیکده بر در خم شراب انداز

یعنے مگذار که بعد از مردن من مرا بخاک دفن کنند بلکه مرا ازین میکده دنیا در خم شراب انداز و این از
غایت غلبه شوق است چنانچه عزیزی گفته ع بیا ساقی که من مردم کفن از برگ تاکم کن ز آب مے
بده غسلم در میخانه خاکم کن ؛ قوله

گر آنکه یک سر مو بر کشد دل حافظ | بگیر و در خم زلفش به پیچ و تاب انداز

یک سر مو بر کشد یک سر مو نقصانے کند و قیل یکسر مو سر کشد سر مو سرکشی نماید دیو محن اضافه بیانیه
ناوک بمعنی تنها تیر نیز می آید شهاب ستاره غزل

بر نیاید از تمناے لبت کامم هنوز | بر امید جام لعلت درد آشامم هنوز

لعل کنایت از لب مراد لطف در دشنامم کشیده رنج و محنتم قوله

روز اول رفت دینم در سر زلفین تو
تا چه خواهد شد درین سودا سر انجامم هنوز

سر زلف خیال عشق سودا خرید و فروخت و خیال سر انجام آخر کار قوله

ساقیا یک جرعهٔ زان آب گلگون که من
در میان پختگان عشق او خامم هنوز

ساقی مرشد جرعه قطره آب گلگون[1] مے محبت خام ضد پختہ یعنی درد سے تجربه و ناصادق قوله

از خطا گفتم شبے موی ترا مشک ختن
مے زند هر لحظه تیرے مو بر اندامم هنوز

خطا صد صواب ختن شہر یست مشک خیز قوله

پرتو روی ترا در خلوتم دید آفتاب
میرود چون سایه هر دم بر لب بامم هنوز

پرتو روشنائی قوله

در قلم آورد حافظ قصهٔ لعل لبش
آب حیوان می رود هر دم ز اقلامم هنوز

آب حیوان آب حیات غزل

حال خونین دلان که گوید باز
وز فلک خون جم که جوید باز

خونین دلان عاشقان و ز فلک خون جم که جوید باز کسے نیست که قصاص قتل عاشق ازین فلک خونریز کشد قوله

شرمش از چشم مے پرستان باد
نرگس مست اگر بروید باز

شرمش ضمیر شین بر نرگس که در مصرع آینده است بطریق اضمار قبل الذکر قوله

جز فلاطون خم نشین شراب
سر حکمت بما که گوید باز

فلاطون نام حکیمے رئیس حکما که خمہا را زمین دفن کرده بود و دران خمہا نشسته اسرار عالم معلوم کرده بتلامذه خویش وا می نمود یعنی بجز شراب که مانند فلاطون خم نشین است سر حکمت بما که گوید و قصه نشستن افلاطون در خم آن گفت روزے در مجلس سکندر ارسطاطالیس خود را می ستود که فلان علم از من صادر شد درین قیاس فلاطون برآشفت و از ان انجمن برون رفت و در پے آن شد که چیزے درست آرد تا بآن بر ارسطاطالیس غالب آید چون افلاطون در خم نشست و در پے چرخ و انجم شد انجا آہنگے شنید و بمناسبت آن آہنگ آوازے پدید آورد و از کدوے تہی سازے ساخت و آنرا گاہے بنوعے می نواخت ہر که از آدمی و دد و دام می شنید بیہوش می شد و گاہے بنوعے می نواخت که آن

[1] در نسخ صحیح بجاے گلگون آتشگون آمده و ہمیں صحیح است بشہادت درایۃ ۱۲ نظام

بیهوشان بیهوش می آمدند داین خبر شهرت گرفت ارسطو در اندیشهٔ آنکه حقیقت این حال دریابد لیک از کوشش بسیار طریق بیهوش ساختن او معلوم گشت اما بیهوش بانا آوردن نتوانست بنابران بشاگردی افلاطون میل نمود معنی باطنی این بیت آن تواند بود که ازین رباعی مفهوم میشود ٥ با پیر مغان دوش زبس حیرانی ٭ گفتم رمزے بمن بگو پنهانی ٭ گفت آن بود ان حقیقت وحدانی ٭ اے جان پدر تا نخنبی کے دانی قوله

بگشاید دلم چو غنچه اگر ‖ ساغر لاله گون بهوید باز

بگشاید دلم چو غنچه این دل بسته غنچه کردار شگفته اگر ساغر لاله گون بوید اگر شراب عشق در کشد قوله

هرکه چون لاله کاسه گردان شد ‖ زین جفا رخ بخون بشوید باز

کاسه گردان نوشنده مے زین جفا اشارت بشدائد و بلیات عشق رخ بخون که روے خون آلوده شده معنی این بیت آنست هرکه لاله وار جام گرفت و شراب عشق چشید از شدائد و بلیات که متعرض وقت او می شوند رویش خون آلوده می سازند لعراض نماید ٥ خدائے ندارد ز مقصود چنگ ٭ وگر بر سرش تیر بارند و سنگ ٭ العشق اوله حرق وآخره قتل قوله

بسکه در پرده چنگ گفت سخن ‖ ببرش زلف تا نگوید باز

پرده نوا نے موسیقی مراد سر حقیقة چنگ عارف که اسرار عشق را فاش بسازد زلف جذبه یعنی لبسکه در پرده و سر حقیقة عارف سالک در حالت جذبه سخن کرد بلند و تخم شوق در مزرعه دل طالبان افگند جذبه اش را قطع ساز و از حالة محو بصحو آر تا افشاے راز نکند که خلاف سلف است قوله

گرد بیت الحرام خم حافظ ‖ اگر نمیرد بسر بپوید باز

بیت الحرام مکه بیت الحرام خم اضافة بیانیه بپوید دود غزل

خیز در کاسهٔ زر آب طربناک انداز ‖ پیش از انکه شود کاسهٔ سر خاک انداز

کاسه زر دل آب طربناک شراب مراد مستی عشق خاک انداز خاک انداخته شده یعنی مملو از خاک معنے آنست که اے شیدا خیز در کاسهٔ زر که دل است آب طربناک که کنایه از عشق و محبت است بینداز پیش از انکه این سر مملو از خاک گردد که بعد ازین جز حسرت و ندامت نبری و درین بیت خطاب قلب است بطالب و نیز بموجب عجلوا بالصلوٰة قبل الفوت و عجلوا بالتوبة قبل الموت سرعت می نماید خیز در کاسهٔ زر آب طربناک انداز که حق تعالی شما را براے همین کار آفریده نه براے بازی کقوله تعالی افحسبتم انما خلقناکم

عاقبت منزل ما وادی خاموشان ہست | حالیا غلغله در گنبد افلاک انداز

وادی خاموشان گورستان واین مصرعہ بمضمون کل نفس ذائقة الموت حالیا الحال قوله

ملک این مزرعه دانی که ثباتے نکند | آتشے از جگر جام در افلاک انداز

این مزرعه اشارة بدنیا الدنیا مزرعة الآخرة ثباتے نکند قوامے ندارد آتشے از جگر جام در افلاک انداز آتش عشق از جام دل را در دروں این افلاک رانسویا آنکه آتش شراب از جگر جام که مرشد ماست در دل خود بگیر

غسل در اشک زدم کاہل طریقت گویند | پاک شو اول و پس دیده بران پاک انداز

حاصل این بیت آنست که طالب باید که تمزیه وتقدیس را شعار خود سازد وار آلایش بشری بری گردد بنابران گفته غسل در اشک زدم الخ قوله

بسر سبز تو اے سرو که چون خاک شوم | ناز از سر بنه و سایه بران خاک انداز

بسر سبز تو قسمیه اے سرو خطاب بمعشوق قوله

دل ما را که ز مار سر زلف تو بخست | از لب خود بشفا خانهٔ تریاک انداز

سر زلف جذبه محبت از لب خود از لطف وفضل خود تریاک پازہر قوله

یارب آن زاہد خودبین که بجز عیب ندید | دود آہیش در آئینهٔ ادراک انداز

دود آہیش صمیرش بران زاہد خودبین در آئینهٔ ادراک انداز دلش را مابیا سار تاچہرا دنه بیند قوله

چشم آلوده نظر از رخ جانان دور است | بر رخ او نظر از آئینهٔ پاک انداز

چشم آلوده نظر نظر ملوث آئینه پاک دل مصفا قوله

چون گل از نکہت او جامه قبا کن حافظ | وان قبا در ره آن قامت چالاک انداز

نکہت بوے خوش جامه وجود قبا چاک غزل

در اکه درد دل خسته توان در آید باز | بیا که در تن مرده روان در آید باز

توان توانائی روان جان فرقت جدائی قوله

غمے که چون سپه زنگ مصر دل بگرفت | بہت ز خیل شادی روم رخت زداید باز

زنگ نام ولایت مصر نام شہر مصر دل اضافه تبیانیه خیل لشکر روم رخ اضافه بیانیه قوله بپیش آئینهٔ دل ہر آنچه مے آرم ہر حیالے که در دل مے آرم بجز خیال جمالت نمے نماید باز غیر از خیال جمال تو در آن متمکن نمے گردد

بدان مثل که شب آبستن آمده است بروز | ستاره می شمرم تاکه شب چه زاید باز

آبستن حامله ستاره می شمرم شب به بیداری من گذرانم چه زاید چه در پیش آرد قوله

زخوف بادیه دل بد مکن به بند احرام | که مرد راه نیندیشد ارچه ناید باز

زخوف بادیه از شدائد بادیهٔ عشق دل بد مکن ملول مباش به بند احرام بد آور عشق مرد راه عاشق کامل نیندیشد خوف نمیکند

بیاکه بلبل مطبوع خاطر حافظ | ببوی گلشن وصل تو می سراید باز

بلبل مطبوع خاطر حافظ خاطر مطبوع حافظ که بمنزله بلبل ست بوی امید می سراید سرود می کند غزل

دلم ربوده لولی وشیست شور انگیز | دروغ وعده وقتال وضع و رنگ آمیز

ربوده فریفته قتال قتل بسیار کننده رنگ آمیز حیله گر قوله

فدای پیرهن چاک ماهرویان باد | هزار جامهٔ تقوی و خرقهٔ پرهیز

چاک شگاف ماهرویان عرفاء قوله

فرشته عشق نداند که چیست قصه مخوان | بخواه جام گلابی بخاک آدم ریز

فرشته[له] عشق نداند که چیست یعنی عشق ورزیدن کار ملائکه نیست گلاب اینجا مراد شراب و معنی این مصرع آنکه عشق ورزیدن خاصه انسان است قوله

پیاله در کفنم بند تا سحرگه حشر | بمی زدل ببرم هول روز رستاخیز

حشر برانگیختن و هلاک کردن رستاخیز قیامت قوله

بیاکه هاتف میخانه دوش با من گفت | که در مقام رضا باش و از قضا مگریز

رضا بفتح راضی شدن و بکسر خوشنودی قضا حکم الهی قوله

غلام آن کلماتم که آتش انگیزد | نه آب سرد زند در سخن بر آتش تیز

معنی آنست که من غلام آن سخنانم که شوق دل بیاد خدا افزاید نه آنکه مانند آب آتش شوق را بنشاند

غره مغرور ببازوی خود یعنی بجد و جهد خود که طاعت و عبادت است شعبده بازی در پیش آرد سپهر آسمان قوله

فقیر و خسته بدرگاهت آمدم رحمی | که جز ولای توام نیست هیچ دست آویز

له فرشته در اکثر نسخ [illegible] ۱۲

دست آویز ایچه مردم بدو تعلق کنند و دلیل و حجت معنے آنست کہ اے ارحم الراحمین تو چنین ذہن مفلسی
رو دنشین ہردم بر آستانہ می نالم جنان اے شاہ شاہان لطف سوے گدا سین و ہیچ درمیان میارچنان و
جیمں کہ ادعوئی استجب لکم اے حوالہاں من می نہی وہو معکم اینما کنتم اے عندلیب گلزار یاد کردنی
نیدانم کہ با تو اذکرکم واے عاشق زار من واے جویان یار من واشتیاق دیدار من ہر کس واقف از رتیں تو
وہرکس موافق در کیش تو وہرکس در عالم خویش تو از بحث ختم رحمہ اللہ در بیش تو کہ دلفگار و محرومی و در شوق
لقا مخفی تا خود را گم بکن روح دل افزا جانان ہمیں قولہ میان عاشق و معشوق ہیچ حائل نیست
معنے لسخہ این مصرع چنین دیدہ شدہ قولہ

نقاب و پردہ ندارد نگار دلکش ما	تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

سوحب وحوک ذس لایقاس لہاذسا غزل

روز عیش و طرب و عید صیام ست امروز	کام دل حاصل و ایام بکام ست امروز

عید صیام عید الفطر مراد از ان الفطاع اوان زہد کام مقصود قولہ

گر عروس فلکی رخ منمای از مشرق	کہ مرا دیدن آن ماہ تمام ست امروز

عروس فلک اضافہ بیانیہ و مہر و ماہ مشرق جاے طلوع بودن آفتاب و ما بین المصرعین لفظ حکیم
مقدر است کہ مرا دیدہ یعنی مرا بسر لہ چشم است آن ماہ تمام استارت بمحبوب قولہ

محتسب بیہدہ گوید مدہ رند انرا	کانکہ با شاہد و می نیست کدام ست امروز

محتسب واعظ و ناصح رندان عاشقان شاہد معشوق معنے این مصرع است ہر کہ ابیی مشعوف
شاہد باری و مشغول میخواری است زلف عشق قولہ

صبحدم بلبل مست از چہ سبب می نالد	کار او چون ز بہاران بنظام ست امروز

بلبل مست عاشق بہاران بطلان مالہ چون درخت اند بہاران در ساند نظام آراستگی بہار نظام اضافہ بیانیہ قولہ

گو بگویند خلایق کہ ہمین حافظ را	چشم بر روے نگار و لب جام ست امروز

نگار معشوق۔

غزل

زلفین سیہ خم بخم اندر زدہ باز	وقت من شوریدہ بہم برزدہ باز

زلفین سیہ تعینات کثرات اندر زدہ پریشان ساختہ معنی مصرع ثانی آنکہ مرا گرفتار عمدا لم ساخت قولہ

زان روی نکو چشم بدان دور کہ امروز	بر مہ زدہ طعنہ و بہ خورشید زدہ باز

زان روی نکو روی معشوق زده باز حالب آمده قوله

از غالیه بر هم زده خوش شکر و قند | امروز همه بر گل و شکر زده باز

از غالیه وسمه زده بر گل و شکر غالیه عطریست بغایت لطیف وسمه مراد سبز گل رخساره شکر لب زده باز آمده

بر ساغر عیشم زده سنگ و لیکن | با تو چه توان گفت که ساغر زده باز

بر ساغر عیشم زده سنگ ساغر عیش مرا شکسته ساغر زده مست و مخمور یعنی قوله

من سر چو قلم بر سر سودای تو دارم | با آنکه من سر زده را سر زده باز

من سر زده را من سرگشته و پریشان را سر زده پریشان ساخته قوله

از دود دل خسته ام اید دست حذر کن | کاتش من سوخته اختر زده باز

سوخته اختر پریشان و بد نصیب قوله

نقد سره قلب که پالوده ام از چشم | بر سکه روییم همه بر زر زده باز

سره بی عیب پالوده ام صاف نموده ام سکه یکسر هیچ درم و لباس و القاب شاه قوله

شهباز غمت راست کبوتر دل حافظ | هشدار که بر صید کبوتر زده باز

شهباز سید زده باز باز را بر کبوتر زده غزل

صبا ز مقدم گل راح روح بخشد باز | کجاست بلبل خوشگوی تا کند آواز

صبا کنایه از مرشد و وارد مقدم پیش آمدن گل مراد تجلیات راح راحت و شادی و تازگی روح جان
بلبل خوشگوی کنایه از عاشق قوله

چو غنچه سر دهانش نهان کجا ماند | دل مرا که نسیم صباست محرم راز

سر دهان سر مخفی یعنی هیچو غنچه که شگفته و سر درونش از اثر باد صبا ظاهر میشود راز دلم که سر مخفی است
کجا نهان ماند که مرشد واقف آن گشته قوله

ز هیچ در نروم بعد ازین ز حضرت دوست | چو کعبه یافتم آیم ز بت پرستی باز

کعبه روی محبوب و آستانه مرشد بت پرستی هوا پرستی قوله

تنم ز هجر تو چشم از جهان فرو میدوخت | نوید دولت وصل تو داد جانم باز

چشم از جهان فرو میدوخت یعنی مے مرد نوید آگاهی داد جانم باز زنده ساخت قوله

چه حلقها که زدم بر در دل از سر سوز | ببوی روز وصال تو در شبان دراز

چه تعجبیه و بمعنی بسیار حلقه بر در زدن طلب فتح باب کردن از سر سوز از روی سوزش قوله

دلا منال ز شامی که صبح در پی اوست | که نیش و نوش بهم باشد و نشیب و فراز

شام کنایه از هجر صبح کنایه از وصل نوش و نیش گنج و رنج قوله

شبی چنین سحر که ز بخت میخواهم | که با تو شرح سرانجام خود کنم آغاز

سرانجام عاقبت کار قوله

امید قد تو میداشتم ز بخت بلند | نسیم زلف تو میخواستم ز عمر دراز

امید قد تو میداشتم یعنی که سایه بر من اندازد نسیم زلف اجذبه عشق قوله

نه این زمان من شوریده دل نهادم روی | بر آستان تو کاندر ازل نهادم باز

این زبان الحال کاندر ازل ملکه دراں قوله

غبار خاطر ما چشم خصم کور کند
تو رخ بخاک منه اے حافظ از مقام نیاز

غبار گرد برآمده مراد کدورت و اندوه تو رخ بخاک منه تو تشفیع ملامش قوله

زشوق مجلس آن ماه خرگهی حافظ
گرت چو شمع جفائے رسد بسوز و بساز

خرگاه خیمه از خیمه و مقام خوشی چه پهلوی زبان حرکمسر خوشی بود و ماه خرگهی کنایه از معشوق غزل

عروس گل چو در آید بزم گلشن باز
کجاست بلبل خوشگوے تا کند آواز

عروس گل مشاهدات تجلیات بزم گلشن دل بلبل خوشگوے عاشق قوله

دوتا شدیم چو کمان از غم و نمیگویم
هنوز ترک کمان ابروان تیر انداز

دوتا خمدار دسرنگون کمان ابروان تیر انداز معشوق قوله

ز طرهٔ تو پریشانی دلم شد فاش
زمشک نیست غریب ار بود غماز

طره موے پیچیده که خوبان بر دوش فرو میگذارند غریب درانیجا بمعنے بعید غزل

منم غریب دیار و تو اے غریب نواز
دمے بحال غریب دیار خود پرداز

غریب نواز معشوق که نوازنده عاشق است غریب دیار خود کنایه از عاشق قوله

بهر کمند که خواهی بگیر و بازم بند
بشرط آنکه ز کارم نظر نگیری باز

بهر کمند اشارة بلطف و قهر عشق و نوازش و گدازش قوله

خیال قد بلند تو میکند دل من
تو دست کوته من بین و آستین دراز

دست کوته بے استعدادی قوله

کرم چو خاک زمین خوار میکنی سهلست
خرام مے کن و بر خاک سایه مے انداز

سهلست چیلیے سے بیزارم قوله

هزار دیده بروے تو ناظرند و تو خود
نظر بروے کسے بر نمے کنی از ناز

ناظرند بیننده نظر نگریستن قوله

حدیث درد من اے مدعی نه امروز ست
که حافظ از ازل او رند بود و شاهدباز

درد کنایه از عشق غزل

منم که دیده بدیدار دوست کردم باز
چه شکر گویمت اے بادشاه بنده نواز

دیده بدیدار دوست کردم باز بمشاهده دوست معزز گردیدم بادشاه بنده نواز محبوب قوله

نیازمند بلا گو رخ از غبار مشوے
که کیمیاے مراد است خاک کوے نیاز

نیازمند بلا یعنے عاشق رخ از غبار مشوے ترک عجز و نیاز مکن قوله

بیک دو قطره که ایثار کردی اے خواجه
بسا که در رخ دولت کنی کرشمه و ناز

بیک دو قطره با سبیه دو قطره کنایه از گریه قوله

من از نسیم سحر که چه طرفه بربندم
که سرو راست درین باغ نیست محرم راز

نسیم سحرگه دم وا پسین طرفه اعجوبه سرو راست راستان طریقه یعنے من از دم واپسین خویش چه اعجوبه حاصل کنم که موجب رهائیش بودم چون از راست روان طریقه هیچ یکے درین باغ دنیا محرم این راز نیست

و ہر یکے بین الخوف والرجا است در بعضے نسخہ مصرع اول چنین دیدہ شدہ کہ ع من از نسیم سخن چین کہ طرفہ بر بندم سخن چین مقلد کہ حالات سلف بمقال آوردہ و بتقلید خود را بدان نام کردہ یعنی من از گفتار مقلدان چہ محبوبہ حاصل کنم وچہ امید بہبود داشتہ باشم کہ ایشان محمود العاقبت اند واز حسن خاتمہ آگہی ندارند ودر باغ دنیا محروم اسرار نہ اند بین الخوف والرجا اند قولہ

اگرچہ حسن تو از عشق غیر مستغنی است	من آن نیم کہ ازین عشقبازی آیم باز

یعنے اگرچہ حسن تو محتاج عشق احدی نیست قولہ

غرض کرشمۂ حسن است ورنہ حاجت نیست	جمال دولت محمود را بزلف ایاز

محمود نام خداوند ایاز مراد واجب الوجود بہ نسبت خداوندی وبندگی والا محمود عاشق ایاز بود ایاز نام غلام سلطان محمود سبکتگین معنی آنکہ اظہار وصف کمال خود است مرادان بازار را رواج وگرنہ واجب الوجود را آفرینش ممکن ونوازش انسان چہ احتیاج واین تلمیح است بمضمون کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف ونیز چون طاؤسان ملاء اعلے بر بناء دولت خود مفتون اند کہ نحن نسبح بحمدک واز عزت این برگ تجرید حیران اند کہ ما للتراب ورب الارباب چہ نسبت مر این خاک ذلیل را با رب جلیل باید دانست کہ چون تفرد واستغناء محبوب باتذلل وفقر ایاز درخواست ملامت راجع بر ایاز نبود کہ آن عنایت محمود است وگرنہ ایاز را چہ برگ وساز این نکتہ موافق جواب انی اعلم ما لا تعلمون از غم تو یعنے از عشق تو شبان بفتح جمع شب برخلاف قیاس وبضم چرانندہ گوسپندان ومیشان اہل سعادت عاشقان کزین رہ اشارت بلا است درسعادت در عشق غماز چغلخور قولہ

طہارت ار نہ بخون جگر کند عاشق	بقول مفتی عشقش درست نیست نماز

طہارت وضو مفتی عشق عاشق کامل قولہ

ز مشکلات طریقت عنان متاب ای دل	کہ مرد راہ نیندیشد از نشیب وفراز

مرد راہ عاشق قولہ

درین مقام مجازی بپیالہ برگیر	درین سراچہ بازیچہ غیر عشق مباز

مقام مجازی دنیا پیالہ برگیر حصول عشق نما دریچہ بازیچہ دنیا قولہ

غزل سرائی ناہید صرفۂ نبرد	دران مقام کہ حافظ برآورد آواز

ناہید ستارۂ زہرہ نام کہ مطربۂ فلک است صرفہ نبرد و علہ نہ یعنی حاجت کہ حافظ لعل سرائی برآوازِ سرود و درد ہر و کہ مشکست ہمانیاں است علیہ بیارد غزل

مستم از بادۂ شبانہ ہنوز — ساقی ما زفت خانہ ہنوز

شبانہ لفظ جاری دہر چہ برال ست گذشتہ غمزہ مژہ چشم بر ہمزدن بباز و حرکۂ چشم ما نہ ہنوز یعنی تا ہنوز تو در عشق نگردد ام جادو و ساحر غزل

ہزار شکر کہ دیدم بکار خویشت باز — زروے صدق و صفا گشتہ با دلم دمساز

بکام خویش موافق مطلب دمساز محب و موافق قولہ

روندگان طریقت رہ بلا سپرند — رفیق عشق چہ غم دارو از نشیب و فراز

روندگان طریقت عاشقان رہ بلا سپرند اختیار بلاہا کنند قولہ

غم حبیب نہان بہ ز جستجوے رقیب — کہ نیست سینۂ ارباب کینہ محرم راز

غم حبیب عشق محبوب ارباب کینہ رقابائے گریہ راز زار پرداز سازش کن قولہ

چہ فتنہ بود کہ مشاطۂ قضا انگیخت — کہ کرد نرگس مستش سیہ بسرمۂ ناز

نرگس معروف و در اصطلاح نتیجہ اعمال کہ موجب وحشت و سرور ست مجاز آلست کہ چہ خونا بود کہ شاطۂ قضا و قدر انگیخت کہ چشم مست خوبان را لسواد مایۂ ناز آمیخت و میتواند کہ نرگس کنایۂ از دنیا است باعتبار شہلائی و آگہی این نسبت بد لس زیبا یعنے چہ فتنہ بود کہ مشاطۂ قضا انگیخت و ظاہر ساخت کہ دنیا را بچشم جہانیاں بدین زینت پرداخت و معنی حقیقی آن کہ چہ آشوب بود کہ مشاطۂ قضا ظاہر ساخت کہ نتائج اعمال عشق را قوتے بخشید کہ حمل اثقال بر و آسان و از ثواب عقاب چشم بر دوختہ نگاہش جز بجمال جانان نیفتد وجہ او اینچہ حکمت بود کہ مشاطۂ محبت حاکم بر قضا شورے پیدا کرد کہ نرگس مست وے را بسرمہ سیاہ کردہ کدام سرمہ سیہ کرد چشم یار مراد کہ چشم یار سیہ کرد و رونگار مراد و این فرقہا ی تجلی اوست و تجلیات او را نہایتے نہ ہر عاشقے از و عبارتے دیگر گوید ہر عارفے از و نشانے دیگر میدہد وجہ مراد از نرگس عدمیت عشق راست و مراد از سرمہ ناز خلعت عشق یعنی شاہ عشق کہ از بے نہایتے خود بیخود حیران کہ از نہایۂ مستی خبر از ہستی خود نداشت ناگاہ مشاطۂ قضا از حجاب خلوتخانہ کنت کنزا مخفیا سر بر کرد و نغمہ واحببت بگوش ہوش فرو خواند مبتلاے ان اعرف عدم ہوش آورد و بسرمہ حقیقت محمدی

دردیدہ مستش عروس حسنش رابصد ہزار ساز در آئینۂ الانسان سری وصفی جلوہ داد زچشم محبت نگاہ کرد عاشق وشیدای روے خود گشت چون از بے نہایتی جمال بے سکون وبیقرار گشت بزبان زاری واتمام بیقراری درعین حضوری درنالش آمد یالیت رب محمد لم یخلق محمدا چہ بودی کہ نبودی درعالم عدم بے دم بودی تابچندین درد وغم مبتلا نشدی زیراکہ خوبتر خراب تر بودی کہ نرگس مست مے بسر مہ ناز سیاہ نگردانیدی تا چنین حال سیاہ نکشتی یعنی ہرچند حسن درنظر خوبتر می آید خراب ترمیگردد واین نالہ از ملولی نبود بلکہ از غلبۂ عشق بودی وجہ دیگر مراد از نرگس ذات ومراد از سرمہ ناز صفات یعنی ذات را در پردہ صفات پنہان ساخت پس حجاب صفات را حجاب نتوان گفت بلکہ سرمہ ناز است مراد از نرگس بیخودی ومراد از سرمہ ناز خودی زیراکہ مستی از ہشیاری معلوم میشود اگر فراق نبودی قدر وصال ندانستہ نشدی وجہ دیگر از نرگس مست غلبۂ عشق مراد است ومراد از سرمہ ناز اعراض معشوق است لطائف مشکی کہ چندین ہزار جگر درین سودا اوسوختہ وعجایب گنجے کہ بسیار جان برامید او خراب گشتہ وشیرین شکری کہ صد ہزار در آرزوے او تنگ شدہ آہ این چہ آتش است کہ در جگر بیچارگان افروختہ واین چہ نمکے کہ برکباب جگر سوختگان ریختہ واین چہ نادکے کہ بر ہدف دل بیدلان وختہ آہ نہ دستے دارم کہ بدامنش درآویزم ونہ پاے کہ بسویش بگریزم باین سپاس باداے شکر این مجلس منور است بدوست ودوست در مجلس حاضر است قولہ

بہ نیم بوسہ دعاے بخر ز اہل دلے	کہ کید دشمنت از جسم وجان دارد ناز

بوسہ کنایہ از استعداد قبول صوری ومعنوی نیم بوسہ کنایت از برخے ازان بود کہ کنایہ از استعداد قبول کلام معنوی است وعبارت از وحی خفی حاستعداد قبول کلام صوری را درخواست نکرد کہ تحصیل حاصل معنی آنست کہ قدرے وبرخے استعداد قبول وکیفیت کلام معنوی کہ عبارت از وحی خفی است کرامت فرما ودعاے اہل دلے خرید نما کہ دعاے اہل دلے مگر دشمنت از تنت باز دارد واین نقش بخاطر مرشد میکارد بابرتو جہ تشویش می آرد واگر خاطرت تشفی ازین نپذیرد بشرح این بیت درآ۔ دو بوسہ کز دولت الخ

غزل ردیف السین

اے صبا گر بگذری برساحل رود ارس	بوسہ زن برخاک آن وادی ومشکین کن نفس

ساحل کنارہ ارس نام رودے کہ برکنارہ تفلیس مے گذرد قولہ

منزل سلمی کہ بادش ہر دم از ما صد سلام	پر صداے ساربانان بینی وبانگ جرس

دفعل (؟) کنند فریشتی ... حافظ اشعار (side margin text, largely illegible)

سلمی نام معشوقه عرب سند شت سرشت یعنی آواز جرس درا قوله

مسئله قول ناصحان از نخوت حشمتست — گوشمالی خوردم از هجران که اینم پند بس

رباب بالضم نام ساز قوله

عشرت شبگیر کن می نوش کاندر راه عشق — شبروان را آشنائیهاست با میر عسس

شبگیر شب و آخر شب عسس آنکه بشب گردد و احراس شهر کند قوله

دل برغبت می سپارد جان بچشم مست یار — گرچه هشیاران ندادند اختیار خود بکس

چشم مست یار تجلی ذاتی قوله

طوطیان در شکرستان کامرانی میکنند — وز تحسر دست بر سر میزند مسکین مگس

طوطیان عاشقان شکرستان عالم عشق و قرب کامرانی حظ و عیش مگس رقیب قوله

نام حافظ گر بر آید بر زبان کلک دوست — از جناب حضرت شاهم بس است این ملتمس

برزبان کلک دوست یعنی این لفظ به شرف مقدر است ملتمس التماس غزل

بوی بهار آمد بنال ای بلبل شکین نفس را — گر پای بندی همچو من فریاد مسکین در قفس

بهار کنایه از مشاهدات و تجلیات و نیز معرفت گر پای بندی همچو من اگر شل من عاشق هستی روانی فی الفور چون حافظ دل خسته را چرا حافظ دلخسته را غزل

جانان ترا که گفت که احوال ما مپرس — بیگانه گرد و قصه هیچ آشنا مپرس

بیگانه گرد بیگانه باش قوله

هیچ آگهی ز عالم درویشیش نبود — آن کس که با تو گفت که درویش را مپرس

آگهی آشنائی قوله

زانجا که لطف شامل و خلق کریم تست — جرم گذشته عفو کن و ماجرا مپرس

یعنے ازانجا که نیکوکاری شامل خوی کریم تست گناہے که کرده ام عفو فرما وانچه از ما بوقوع نیامده بازپرس مما وار کمال احسان مرفوع القلم ساز سوال اگر کسے گوید که بعد از جریمه عفو می باشد و جرمے که هنوز نکرده آنرا عفو چگونه سزد جواب اگر کریمے به بنده خود فرماید عفوت لک ما تجری مسک الذلوب این عفو نیست بلکه عفر انست و بعد از وقوع آن کریم بایفاے وعده بحکم العده دین وفاء عهد برو لازم است و درخواست

این تمنا بموجب این کریمه که درشان آن سرور نزول یافته لِیَغْفِرَ لَکَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِکَ وَمَا تَأَخَّرَ هر منزلتی که نامزد آنحضرت است اتباع او را درخواست و تمنای او کرده و نیز جرم بردو گونه است یکی ارتکاب منهی است دوم ترک امتثال امر مراد اینجا ثانی معنی آنست که گناه امری که امتثال آن نموده و بفعل آن مامور بوده ام عفو فرما ماجرای آن مپرس **قوله**

خواهی که روشنت شود احوال سر عشق	از شمع پرس قصه ز باد صبا مپرس

شمع عاشق که شمع وار در آتش عشق سوزان ست و نیز معنی آنست ای جرم ناکرده عفو را اکنون عفو کن و از ماجرای همان معاصی گذشته پرسش مکن و خجل مساز ان الله لطیف بعباده و یغفر الذنوب جمیعا باد صبا مراد زاهدان و مقلدان **قوله**

نقش حقوق صحبت و اخلاص بندگی	از لوح سینه پاک کن و نام ما مپرس

یعنی اگر می خواهی که چشم التفات برداری و حقوق صحبتی که با تو داشتیم و نقوش بندگی که بر صفحه خاطرت می نگاشتیم خدماتی که از ما بوجود آمده و بر دولت ثبت شده در نمود آید اول آنرا از لوح سینه پاک کن و هرگز بخاطرش میار که چه کرده است بنده را به بندگی کار است و رد و قبول بدست پروردگار و نام ما را بخاطر بگذران که از فلان بوجود آمد **قوله**

طلب

از دلق پوش صومعه نقد وفا مجو	یعنی ز مفلسان سخن کیمیا مپرس

از دلق پوش صومعه یعنی از زاهدان و عابدان نقد وفا اضافه بیانیه مفلسان اشارة بزاهدان و عابدان کیمیا مراد نقد وفا **قوله**

ما قصه سکندر و دارا نخوانده ایم	از ما بجز حکایت مهر و وفا مپرس

این بیت درجواب کسی است که برخواجه اعتراض نموده بود که خواجه قصه جنگ نظم کردن نمیتواند چنانچه شخصی بر شیخ سعدی اعتراض کرد و شیخ درجواب آن گفته ؎ نداند که ما را سر جنگ نیست ٭ و گرنه مجال سخن تنگ نیست ٭ بعده یک دو حکایت بر جنگ آورده پس مراد خواجه آن بود که قصه سکندر و دارا کنایه از آن است نداریم تا گهرهای قیمتی از کان طبیعت بر آریم و در صفت تیغ و تیر که آلات جنگ است ورق نگاریم هر که خواهد که از حکایت ما محظوظ گردد از ما حکایت مهر و وفا پرسد لیکن درمیان گفته شیخ و خواجه این قدر فرق است که شیخ چند حکایت در جنگ آورد اما خواجه مطلق بان توجه ننمود و حکایت مهر و وفا هم نه بطرزی در کلام خواجه مذکور است که در و شائبه تکلف یافته شود لهذا گفتار خواجه را لسان الغیب نامیده اند چنانچه مولوی جامی فرمود اگر کسی تکلفها در بیان مهر و وفا که شعار عاشقانست طلب دارد در کلام شیخ خجند نگرد **غزل**

در ضمیر ما نمی گنجد بغیر از دوست کس	هر دو عالم را بدشمن ده که ما را دوست بس

ضمیر اندر دل واندیشه داخلی در دل گیرند قوله

غافلست آنکو بشمشیر از تو می پیچد عنان　　قند را لذت مگر نیکو نمیداند مگس

قند کنایه از ضرب معشوق ضرب الحبیب زبیب مگر بمعنی تحقیق مگس کنایه از بوالهوس قوله

مرو ماندراز عسس شب گر خیالی در سرست　　من چنانم کز خیالم باز نشناسد عسس

عسس معروف اینجا کنایه از ناصح و زاهد عسس شب گرد غزل

دارم از زلف سیاهت گله چندانکه مپرس　　که چنان زو شده ام بی سر و سامان که مپرس

زلف سیاه جذبه عشق و دنیا باعتبار حوادث و فتن و معنی آنست که من از زلف سیاه محبوب حقیقی که دنیا است چندان گله دارم که در تقریر نیاید چرا که از حرکات او چنان بی سر و سامانم که مپرس یعنی جای پرسش به و زبان را قدرت پرسش نه قوله

کس بامید وفا ترک دل و دین مکناد　　که چنانم من ازین کرده پشیمان که مپرس

یعنی هیچکس بر امید وفا او ترک دل و دین نکند و طالب او نشود که بس بیوفا است و بر دعا که من از این کرده چندان پشیمانم که جای پرسیدن هست و چندین نکوهش میکنم که جای نکوهیدن نه و معنی دوم آنست که هیچکس بامید دعا آن زلف او که جذبه عشق است ترک دل و دین نکند که من کردم چنان پشیمانم که مپرس یعنی جذبه عشق را مستحسن پنداشته بدان توسل جستم که شاید بمقصد رسم او خود مرا بخود گرفتار ساخت قوله

بیکی جرعه که آزار کسش در پی نیست　　زحمتی میکشم از مردم نادان که مپرس

یعنی بجرعه عشق تو که نوشیده ام و حال آنکه کسی را آزاری ساده ام زحمت ملامت قوله

گوشه گیری و سلامت هوسم بود ولی　　فتنه میکند آن نرگس فتان که مپرس

هوسم بود یعنی میخواستم نرگس فتان چشم فتنه انگیز قوله

زاهد از ما بسلامت بگذر کاین می لعل　　دل و دین می برد از دست بدان سان که مپرس

کاین می لعل محبت و عشق بدان سان بدان روش و درین راه مراد عشق عربده جنگ گوی فلک اضافه بیانیه

گفتمش زلف بخون که شکستی گفتا　　حافظ این قصه دراز است بقرآن که مپرس

زلف دنیا زلف شکستن زلف آراستن یعنی از محبوب حقیقی سوال کردم که دنیا را با چندین حوادثات و تشویش و فنون بهر چه پرداختن است و برای خرابی که من ساختی چون خواص را توجه بدو حرام است جوابم داد که

اے حافظ این قصہ است دراز سوگند بقرآن کہ مپرس کہ بس غامض رانہاست غزل

درد عشقی کشیدہ ام کہ مپرس | زہر ہجرے چشیدہ ام کہ مپرس

یعنے درد عشق بموازنہ کشیدہ ام کہ مبرا از تحریر است و زہر ہجرے بقدرے چشیدہ ام کہ معرا از تقریر است قولہ

گشتہ ام در جہان و آخر کار | دلبرے برگزیدہ ام کہ مپرس

گشتہ ام سیر کردہ ام دلبر آنکہ دلہاے عشاق بحسن و کرشمہ برد برگزیدہ ام اختیار کردہ ام قولہ

آن چنان در ہوائے خاک درش | می رود آب دیدہ ام کہ مپرس

ہوائے دوستی و آرزو میرود آب دیدہ ام گریہ می کنم قولہ

سوے من لب چہ میگزی کہ مگو | لب لعلے گزیدہ ام کہ مپرس

لب چہ میگزی حسرت و افسوس چہ میکنی لب لعل لطفے و عنایتے قولہ

بے تو در کلبۂ گدائی خویش | رنجہاے کشیدہ ام کہ مپرس

کلبۂ خانۂ تنگ قولہ غزل

دلا رفیق سفر بخت نیک خواہت بس | نسیم روضۂ شیراز پیک راہت بس

نسیم روضۂ شیراز کہ مسکن حافظ بود۔ قولہ

دگر ز منزل جانان گذر مکن درویش | کہ سیر معنوی و کنج خانقاہت بس

منزل جانان آستانہ مرشد گذر مکن بیرون مرو قولہ

بصید مصطبہ بنشین و ساغرے نوش | کہ این قدر ز جہان کسب مال و جاہت بس

مصطبہ میخانہ و آستانہ مرشد و عالم عشق کسب حاصل کردن قولہ

وگر کمین بکشاید غمے بکشور دل | حریم درگہہ پیر مغان پناہت بس

یعنے اگر غمے متوجہ کشور دل گردد قولہ

زیادتی مطلب کار بر خود آسان کن | کہ شیشۂ مے لعل و بت چو ماہت بس

کار بر خود آسان کن و در رنج مشو شیشۂ مے لعل شراب از ذکر ظرف ارادۂ مظروف و مراد از شراب محبت بت چو ماہ کنایہ از مرشد قولہ

ہوائے مسکن مالوف و عہد یار قدیم | ز رہروان سفر کردہ عذر خواہت بس

مسکن عالم اطلاق عہد یار قدیم یعنے عہد نشکستہ ام و در ہوائے آن عالم مردہ ام کہ حب الوطن من الایمان قالوا بلی رہروان سفر کردہ سلف عذر پذیرش اے بہانہ قولہ

فلک زمردم نادان دہد زمام مراد	تو اہل دانش و فضلی ہمین گناہت بس

مردم نادان متلد زمام بسر مہار غزل

گلعذارے زگلستان جہان مارا بس	زین چمن سایۂ آن سرو روان مارا بس

تا آخر طالب حق را باید کہ بطلبگاری آن مطلوب حقیقی از جمیع مطالب اعراض نماید و بمرشد کامل کہ از خودبیب دبادہست شدہ باشد توجہ کند کہ بدیدہ ارادت او دیگرے نیاید چنانچہ گوید گلعذارے زگلستان الخ و اہل ارسمت آنان کہ دوستی ریا ورزان وسبت بوصدی گرشان گران اند کرانہ گرفتہ رطل گران کہ پیالہ شراب است وازو دل پرمحبت مراد است توسل جوید چنانکہ گوید قولہ

من وہم صحبتی اہل ریا دورم باد	از گرانان جہان رطل گران مارا بس

بعدازان چنے لوسع والامکان در اعمال حسنہ واخلاق مرضیہ کوشد مازانہمہ را بذیل نسیان وفراموشی بپوشد وخودرا مدکہ ہمہ در یافتن مستحسن داند وگدا آنکہ ہیچ ندارد بیند مازقصر فردوس کہ محل دیدار است قطع طمع کردہ کہ بمناسبت خروج داخل آن ازہیچ مال ومنال عبارت ازمقام طلب کم وکاست نگرید یعنے ہموارہ خود را ناقص بیند تا بسبب پندار کمال ازترقی بازنماند چنانچہ گوید قولہ

قصر فردوس بپاداش عمل می بخشند	ماکہ رندیم وگدا دیر مغان مارا بس

پس چون از وظیفہ اعمال فارغ آید گاہ گاہ بجہت ازدیاد انتباہ تفکر نماید وتفکر بردو نوع است درآفاق و درالنفس ودرآفاق آنست مدان اسداتاید وتامل وتدبیر را کار فرماید چنانکہ میسر آید قولہ

بنشین برلب جوے وگذر عمر ببین	کین اشارت زجہان گذران مارا بس

وہرگاہ دراثناے آن تفکر گاہے سود مشہود گردد وگاہے زیان پس باید کہ آن سود را موازنہ کند تا بداند کہ زیان این جہان زیادہ است ازسود واشتغال بکار آن نامحمود چنانچہ میفرماید قولہ

نقد بازار جہان بنگر وآزار جہان	گر شمارا نہ بس این سود وزیان مارا بس

بعدازان تفکر درالنفس کند کہ شہود مقصود درینجا بنہایت وموج دست میدہد وچنین میرسد کہ دوست با او ہست وجیبے او بہر سونگراست تا بادراک دولت وصال ازطلب زیادتی فارغ البال چنانچہ گوید قولہ

یار باماست چہ حاجت کہ زیادہ طلبیم	دولت صحبت آن مونس جان مارا بس

این دولت عظمی را کہ یار باماست غنیمت شمار وہمیشہ خودرا ازفوت آن درہراس دار وایجان ودل درمقام

تضرع ایستد کہ او را بخیر خود اگرچہ بہشت باشد نفر سید با علو ہمت او ظاہر گردد و سبب مزید عنایت گردد چنانکہ تضرع کنان این دولت را خواہان گشتہ گیر قولہ

از در خویش خدایا بہ بہشتم مفرست	کہ سر کوے تو از کون و مکان ما را بس

دچون اینہمہ مراتب سلوک طے نمودہ بکمال رسد و مرتبہ تکمیل دریابد کہ باوجود اعتراف بعجز و قصور بار منت بر ذمہ خود نہد و سر رشتہ انصاف از کف ندہد و بر جمیع آنچہ نصیب شدہ باشد شکر نماید و بر روے دل خود در زیادت نکشاید کہ لئن شکرتم لازیدنکم خصوصا طبع چون آب کہ در مجاری کشف حقائق باشد و الہام دقائق کہ کمال بے آن صورت نہ بندد و بسہولت جاری گردد و کلام موزون بلطائف عشق مشحون کہ در اداے آن قابلہ مسترشدان سرایت کند و در تکمیل ناقصان بدان حاجت باشد زیرا کہ این دو نعمت فوق جمیع نعمہاست و منت ان زیادہ از منتہائیش باوجود این دو نعمت گلہ از مشرب قسمت بے انصافی باشد چنانکہ انصاف دادہ بایں زبان نغمہ کشادہ کہ قولہ

حافظ از مشرب قسمت گلہ بے انصافی است	طبع چون آب و غزلہاے روان ما را بس

مشرب جاے نوشیدن -

ردیف الشین

اگر رفیق شفیقی درست پیمان باش	حریف حجرہ و گرمابہ و گلستان باش

مصراع اول خطاب بمرشد و معشوق و معنی مصراع ثانی آنکہ در ہر جا مونس و رفیق ما باش قولہ

شکنج زلف پریشان بدست باد مدہ	مگو کہ خاطر عشاق گو پریشان باش

شکنج پیچہا زلف پریشان عالم کثرات بدست باد مدہ پریشان ساز مگو کہ خاطر عشاق گو پریشان باش یعنی این سخن را کہ خاطر عشاق گو پریشان باش مگو کہ موجب پریشانی خاطر عاشقان است قولہ

گرت ہواست کہ با خضر ہمنشین باشی	نہان ز چشم سکندر چو آب حیوان باش

گرت ہواست اگر آرزو داری با خضر ہمنشین باشی کہ وصل محبوب میسر آید نہان ز چشم سکندر اے بعزلت و خلوت قولہ

رموز عشق نوازی نہ کار ہر مرغیست	بیا و نو گل این بلبل خوش الحان باش

رموز عشق نوازی بیان نمودن سخنان عشق و معرفت نہ کار ہر مرغ است نہ کار ہر شاعر و عاشق است

بلبل خوش الحان عاشق کامل قوله

طریق خدمت وآئین بندگی کردن	خدا ترا که رها کن بیا و سلطان باش

خدمت و بندگی ربد و یار سائی خداے را واسطہ خدا قوله

دگر بصید حرم تیغ بر مکش زنہار	ازانچه بادل ما کرده پشیمان باش

حرم کعبہ مراد کوے عاشق صید حرم مراد عاشق وزانچه بردل ما کرده اشارة برنج و ستدائد پشیمان باش اسے تدارک آں نما قوله

توشمع انجمنی یکزبان و یکدل شو	خیال کوشش پروانه بین وخندان باش

پروانه عاشق قوله

کمال دلبری وحسن درنظر بازیست	بشیوه نظر از ناظران دوران باش

شیوه نظر عاشقی ناظران دوران عاشقان نایاب غزل

ای همه شکل تو مطبوع وهمه جای تو خوش	جانم ازخنده زیبای شکرخای تو خوش
همچو گلبرگ تری هست وجود تو لطیف	همچو سرو چمنی هست سراپای تو خوش

گلبرگ تر برگ گل تر　　قوله

هم گلستان خیالم زتو پر نقش ونگار	هم مشام دلم از زلف سمن سای تو خوش

خیال بکسر قوتے از قواے انسانی گلستان خیال اضافة بیانیه زلف سمن سا جذبه لطف حق و یرضه عشق باید دانست که دل انسان دو مقام دارد یکے براے خطرات صالحه و دوم براے خطرات فاسده قال عم ان فی قلب آدم لمتان لمة من الملک ولمة من الشیطان یعنے هم خیال من که گلستان مثالیست از تجلی تو پر نقش ونگار شده وهم دل من ازجذبه لطف تو خورسند گشته قوله

در ره عشق که از سیل فنا نیست گذار	میکنم خاطر خود را بتمناے تو خوش

ره عشق یعنے عشق که العشق اوله حرق وآخره قتل قوله

در بیابان فنا گرچه زهر سو خطرست	می رود حافظ بیدل بتولای تو خوش

تولا دوستی غزل

اے دل غلام شاه جهان باش وشاه باش	پیوسته در حمایت لطف اله باش

شاہ نجف امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ قوله

آنرا که دوستی علی نیست کافر است | گو زاهد زمانه و گو شیخ راه باش

دوستی آل محمد فرض ست و بنص قطعی ثابت است قال اللہ واعتصموا بحبل اللہ جمیعا ولا تفرقوا
مراد از حبل اللہ قرآن اہل بیت است ان الذین امنوا وعملوا الصالحات اولئک هم خیر البریة اہل بیت
قال عم انا واهل بیتی شجرة فی الجنة واغصانها فی الدنیا فمن شاء اتخذ الی ربه سبیلا محبت نیست
که موافق کتاب وسنت باشد و هر محبتے که خارج از شرع وسنن هدی باشد آن عداوت کبری باشد و حقیقت محبت
طاعت آن محبوب و ایثار محابات و مرضاته علی حجاب النفس و مرضاتها والتادب بادابه واخلاقه محبت نه آنست که شیعه میدارند که
در دوستی اہلبیت غلو کرده اند بحدیکه تکفیر و تضلیل صحابه کوشیده اند چون هیچ عمل ایشان و اخلاق ایشان و فهم
ایشان باخلاق وعمل وفهم اہل بیت نمیرسد چگونه محبت باشد این محبت نیست بل بغض کمال است و اخرج الدار قطني
عن علی عن النبی صلعم قال علیه السلام سیاتی من بعدی قوم یقال لهم الروافضة فان ادرکتم فاقتلوهم فانهم
مشرکون قال قلت یا رسول اللہ ما العلامة فیهم قال یفرطون بما لیس فیک ویطعنون علی السلف
ویسبون ابابکر وعمر رض قوله

از خارجی هزار بیک جو نمی خرند | گو کوه تا بکوه منافق سپاه باش

خارجی اہل الشام کذا فی الصواعق لامعاویة در ففقته قاف کوه محیط بدنیا از زبرجد پانصد فرسنگ
بالاے اوست آفتاب بروے تابد شعاع سبزی برآب آید و منعکس شود آسمان لاجوردی نماید والا
رنگ آسمان کبود بلکه در غایة صفا است قوله

امروز زنده ام بولاے تو یا علی | فردا بروح پاک امامان گواه باش

ولا دوستی قوله

غزل

باغبان گر پنج روزی صحبت گل بایدش | بر جفاے خار هجران صبر بلبل بایدش

باغ کنایه از وجود باغبان سالک پنج روز کنایه از ایام حیوة گل محبوب معنی آنست که ای سالک
اگر درین موسم زندگی طالب وصل محبوبے برین شداید هجران بلبل وش شکیبائی باید کوشید
که بلبل در ایام خزان چون در باغ هیچ گلے و برگے نماند و بر شاخے که می نشیند جز از خار نمی بیند
و بامید گل شگفتن تحمل میکند بر جفاے خار و سائر محن قوله

ایدل از بند زلفش از پریشانی منال — مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدش

زلف دنیا باعتبار حوادث یعنے اے دل در بند دنیا از پریشانی نالش مکن و شمار باش و خاطر خود را بهر آرار ست که مرغ زیرک چون بدام مے افتد تحمل می بایدش که از تحمل کار بستہ میکشاید قوله

تکیه بر تقوی و دانش در طریقت کافریست — راهرو گر صد هنر دارد توکل بایدش

معنے انست که سالک را باید که از هر چه که دارد خواه حقائق خواه مقامات خواه احوال خواه ماتیات خواه صفات خواه خوارق و کرامات مرد جے که سالک را نظر التفات بدینها نباید نشستید که صفی الله و کلیم الله تکیه ستد بر صفا و عصا یعنی آدم را بر مقام صفوة نظر افتاد و موسے را بر مکالمه نظر افتاد این را گفتند عصیٰ ادم و آن را گفتند الق عصاك موسے را گفتند تکیه بر مکالمه کردن را گفتی و آدم را گفت که اتکا بمقام صفوت و حلاوت معصیتے است و میدا رکه تکیه بر عصا که از چوب بادام وغیره باشد منع می کنیم بلکه میگوئیم بر حسنات و حیاب و طاعات و عبادات و احوال و مقامات تکیه دل ماخوش و نامحمود است پس باید که تکیه بر اعمال و بر هر چه نظر افتد اژدہا سے خود شمرد و ارتکاب این از خود مسدی نداند قوله

رند عالم سوز را با مصلحت بینی چه کار — کار ملک است آنکه تدبیر و تحمل بایدش

رند عالم سوز عاشق قوله

ساقیا در گردش ساغر تعلل تا بچند — دور چون با عاشقان افتد تسلسل بایدش

ساقی مرشد گردش دادن ساغر پیاله تعلل توقف دور گردش ساغر قوله

کیست حافظ تا ننوشد باده بے آواز چنگ — عاشق مسکین چرا چندین تحمل بایدش

باده محبت بے آواز چنگ سے تلقین مرشد غزل

بدور لاله قدح گیر و بے ریا می باش — ببوے گل نفسے همدم صبا می باش

لاله معروف مراد مرشد گل معروف و اینجا لعل مراد است که از مرق رسول علیه السلام است و اینجا کنایه از محبوب حقیقی باد صبا که در سحر وزند و گلها از و بشگفد کنایه از مرشد باید دانست که باعتبار خلاف اوصاف یعنے واحد را باسماء متعدده می نامند چنانچه خدا را باعتبار انتقام منتقم و بمغفرت غفور و قس علیٰ هذا القیاس یعنی بدور مرشد قدح محبت بر گیر و این نصیحت را بجان و دل بشنو و خوش وقت می باش و ریا را از سینه خطرات را امید مکاشفه استار و بوئیدن گل که عبارت از دریافت اسرار است نفسے همدم صبا باش یعنی لزوم صحبت مرشد اختیار کن و هیچ بخاطر مسرات و هر چه فرماید اختیار کن و بحکم او بتقدم باش الواسے مشاهدات و تجلیات نمود و خود و نیز تا آخر بر طالب صادق لازم است که از جیب قلب ثبات بدور لاله مینماید غفلت نگذارد بلکه قدح ذکر و فکر بدست دل گردد بدین هر دو امر نظر زبے اشتغال نماید که جمال او در آئینه که نمودن کار خود به نیک و بد باشد چهره بکشاید و با کسے که مانند وے از صبا رائحه معرفت او دے بمشام جانها رسد قوله

نگویمت که همه سال مے پرستی کن — سه ماه مے خور و نه ماه پارسا می باش

ونیگویم که همیشه در ریاضت و مجاهده افتاده باش و بخدمت مرشد سر نهاده باش که این از جنس مستبعد
و محال است و تکلیف مالا یطاق پس قدرے مدت که عبارت از سه ماه در سال است یعنی رجب و شعبان
و رمضان که اکثر از قدما در بدایت حال درین سه ماه اعتکاف کرده اند بحجره که در جوار مسجد باشد و در مجاهده
و ریاضت بخدمت مرشد بسر برو باقی عمر بفراغت دار چنانچه خود گفته ؎ در دور باده یک دو قدح درکش و
برو ٭ یعنے طمع مدار وصال دوام را ٭ وقیل چون دوام اشتغال موجب ملالت ساعات شب و روز
خود را بچهار قسم مقسوم سازد قسمے بتحصیل وجه معاش مصروف سازد تا در نظرها مثل سائر الناس باشد و از
ابنار جنس امتیاز نه پذیرد و بترک دنیا شهرت نگیرد زیرا که امتیاز محل نیاز است و شهرت موجب آفت و مضرت
و قسمے در صحبت انام از خواص و عوام بانجام رساند تا افاده و استفاده روے نماید و تعلیم میسر آید و قسمے
بجهت راحت تن معین کند تا بجمعیت در عبادت قیام تواند نمود و قسمے برائے آن مقرر نماید که از همه آخر
بنوعے مشغولی نماید که اصلا شعور بما سوی نماند و مراد ازین تقسیم شبا روزی بچهار قسم نه آنست که دو دو پاس
متصل صرف اشتغال نماید بلکه مقصود آن است که باین اشتغال بنوعے باید پرداخت که اگر اشغال را
که شب و روز ساعات آن جمع کرده شود باین مقدار دیا بدین سان رسد که در روضة الاحباب
مذکور ست که در صحف ابراهیم است که عاقل را مادام که بعقل خویش بود چهار ساعت می باید که دران مناجات
با خدا کند و ساعتے که تفکر در صنع او کند و ساعتے محاسبه نفس و ساعتے بحاجت نفس از مطعم و مشرب قوله

چو پیر سالک عشق بمی حواله کند	بنوش و منتظر رحمت خدا می باش

و اگر مرشد کامل بعد از مراعات این اقسام ما در اول ابتلا استعداد استیعاب اوقات بیاد حق روی بربندد
و یرا در استغراق حق حصول بیخودی که می عبارت ازان است ؎ از مے همه آب لعل و زر فهم مکن ٭
هر چیز ترا ز خود ستاندے ست ٭ بگزیند آن مے بنوشد و از قوت عمل بآن اقسام که موافق استعداد
دیگر است نخروشد چنانکه دیگران بآن طریقه از رحمت الهی بهره در خواهند گردید او نیز بدین برحمت خدا
خواهد رسید مگر قوله

گرت هواست که چون جم بسر غیب رسی	بیا و همدم جام جهان نما می باش

هر گاه که طریق طلب پوید باید که از آفات این راه سلامت جوید و اعظم ترین آفات هوس اطلاع بر مغیبات است
پس باید که آن هوس البته از خود دور کند و بر تقدیر که آن هوا در سرو سے افتاده بود و نمیتوان ازان در گذشت

تصفیہ قلب کہ بمنزلہ جام جہان نما است مشغول باید گشت واینکہ گفتہ شد کہ ہوس اطلاع بر معیبات اعظم آفات است بجہۃ آنست کہ آفات دیگر در نظر طالب آفت می نماید پس ازان احتراز می نماید و برین آفت کہ در رنگ منفعت است کم کسے مطلع میتواند شد یا آنکہ طالب خدا لبعضے اوقات بہمان ہوس خرسند گشتہ از طلب مطلوب اصلی باز میماند می شاید کہ از مشاہدہ غم واندوہ جہان بستہ دل گردد بستگی دل سبب انسداد ابواب فیض میشود پس مناسب حال طالب آنست کہ عقدہ آن ہوس از جان خود بکشاید چنانچہ در بیت آیندہ گوید **قولہ**

چو غنچہ گرچہ فروبستگی ست کار جہان	تو ہمچو باد بہاری گرہ کشای باش

اگرچہ از جمیع پیران تا ہمہ مریدان این عہد درمیان می آمدہ کہ آنچہ مانع راہ است دور می باید کرد و در مطلب حقیقی باید آورد لیکن کسے کہ باین عہد وفا نماید کم نظر می آید چنانچہ میگوید **قولہ**

وفا مجوی زکس ور سخن نمی شنوی	بہرزہ طالب سیمرغ وکیمیای باش

سیمرغ نام جانورے است کہ مقامش بکوہ قاف است سہ زعزلت شاہ مرغان گشت سیمرغ ہ یکے مرغست خوانندش بسیمرغ ہ معنے آنست آرے باوجود سوختگی وفا عہد باین مشکل است وچون آشنائی وبیگانگی حاصل گردد دل باین وفا واصل گردد پس ہر کہ بیگانہ است ازخدا اگرچہ طاعت نماید ازوے باید رمید وآنکہ آشنا بخدا باشد اگرچہ معصیت ازوے بظہور آید خدمت او باید گزید ریاء العارفین خیر من اخلاص المریدین چنانچہ گوید **قولہ**

مرید طاعت بیگانگان مشو حافظ	ولے معاشر رندان پارسامی باش

مرید طالب بیگانگان خدا در ان ہم معاشر ہم صحبت رندان پارسا عاشقان پاک **غزل**

بازآ ودل تنگ مرا مونس جان باش	وین سوختہ را محرم اسرار نہان باش

مونس الفت دہندہ **قولہ**

زان بادہ کہ در مصطبہ عشق فروشند	مارا دو سہ ساغر بدہ وگو رمضان باش

مصطبہ شراب خانہ **قولہ**

در خرقہ چو آتش زدی ای عارف سالک	جہدے کن و در حلقہ رندان جہان باش

خرقہ کنایہ از وجود سالک آتش کنایہ از شورش عشق یعنی چون در وجود خویش آتش عشق ومحبت در دادی

کوشش کن و همگی همت نما د در حلقه عارفان کامل و عاشقان داخل در یعنی چون از حضیض غنا بر بهرستی
بالا ترک جستی داز اسیران رستی جهدے کن و کوشش نماد در حلقه واصلان در آکه در حال سلوک
مشاهدات دکوشش ددان همتی است و در مکاشفات کوشیدن لیست فطرتی است قوله

آن یار که گفتا بتوام دل نگران است　|　گو می رسم اکنون بسلامت نگران باش

بتوام دل نگران است بمضمون انا عاشق و محب لک قوله

خون شد دلم از حسرت آن لعل روان بخش　|　اے درج محبت بهمان مهر و نشان باش

درج محبت کنایه از دل بهمان مهر و نشان باش یعنی بغیر مائل مشو قوله

حافظ که هوس میکندش جام جهان بین　|　گو در نظر آصف جمشید مکان باش

جام جهان بین کنایه از جام شراب و دل مصفا آصف جمشید مکان کنایه از مرشد غزل
سلیمان ۱۲

ببرد از من قرار و طاقت و هوش　|　بت سنگین دل و سیمین بنا گوش

هوش　عقل قوله

نگارے چابکے شنگے پریوش　|　ظریفے مهوشے ترکے قبا پوش
شوخ

چابک ظریف و چالاک و سختی کش شنگ راهزن و مکار و شوخ و خوب ظریف سبکروح و تیزدل قوله

زتاب آتش سودائے عشقش　|　بسان دیگ دائم میزنم جوش

بسان ردش قوله

چو پیراهن شوم آسوده خاطر　|　گرت همچون قبا گیرم در آغوش

آغوش کنار قوله

دل و دینم دل و دینم ببرده است　|　بر و دوشش بر و دوشش بر و دوش

بر سینه دوش کتف قوله

دوائے تو دوائے تست حافظ　|　لب نوشش لب نوشش لب نوش

نوش شیرین　　غزل

بجد و جهد چو کارے نمیرود در پیش　|　بکردگار رها کرده ام مصالح خویش

کردگار بکسر اول با دال موقوف بمعنی همه از وست یعنی حق تعالی و بکسر دال که میخوانند خطا است زیراه

درمرکبات اظہار اعراب نشاید قوله

زسنگ تفرقه خواهی که منخنی نشوی | مشو بسان ترازو تو در پئے کم و بیش

سان مانند قوله

بپادشاهی عالم فرو نیارد سر | اگر ز سر قناعت خبر شود درویش

خبر آگاه قوله

بدلربائی اگر خود سر آمدی چه عجب | که نور حسن تو بود از اساس عالم بیش

اساس میاد قوله

بنوش باده که قسام صنع قسمت کرد | در آفرینش از انواع نوشدارو نیش

قسام قسمت کننده قوله

ریا حلال شمارند و جام باده حرام | زہے طریقت و ملت زہے شریعت و کیش

ریا شرک نہان است که بیشتر خلق آنرا نشناسد از پوشیدگی و معنے ریا آن بود که خواہی ترا بسبب طاعت و زہد و عبادت منزلتے در خلق و جاہے و قبول بود چون دوستی جاه غالب شد کار بدانجا رسد که بسیاری جاه طلب کند و بیشتر خلق کارہا میکند از علم و عبادت براے روے ریا می کند بخلق و نشان ریا آن بود که چون عبادتے کند گوید که من چنین کردم و اگر نگوید لیکن چون مردمان بدانند وے شاد شود و اگر شاد نشود و این سخت غریب بود چنانکه اگر در حق وے تقصیرے کنند و حرمت وے نگاه ندارند و با وے در معامله مسامحت نکنند و وے را بر پاے نخیزند و جاے بوے ندہند در باطن خود خشم بیند که اگر در سر این عبادت کرده بود این عجب نکردی پس گوئی که منتے از عبادت خود بر مردمان میکند و آنرا حرامی جوید و این اخلاص را باطل کند که از دیگران جزاے عمل خود چشم میدارد و این از ریا باشد که در خبر ست که الریاء الخفی من دبیب النمل ریا پوشیده تر است از آواز مورچه که در شب تاریک رود و ریا در طاعت بشرک نزدیک تر است و ہیچ بدتر بیماری ازین نیست که ہر عبادتے که مقصود از ان اعتقاد مردم بود آن عبادت نیست بل عبادت خلق است و اگر اعتقاد مردم بود و پرستیدن حق ہر دو باشند مشترک بود حق تعالے گفت فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّيْنَ الَّذِيْنَ هُمْ عَنْ صَلٰوتِهِمْ سَاهُوْنَ مرائی را در نماز جہل تہا بود و کاہل بود و چون مردم را بیند بنشاط بود و چون بروے ثنا گویند در عمل افزاید

شرح آن ریا که از رفتن سورچه پوشیده تراست بدان که ریا بلفظی ظاهر است چنانکه کسے میان مردم نماز بشب کند وچون تنها باشد نکند و پوشیده تر ازین آنست که هر شب عادت دارد نماز لیکن چون کسے حاضر بود بنشاط بود این نیز ریا است وازین پوشیده تر آنست چنانچه در نشاط بیفزاید ودر حال هیچ علامت ظاهر نباشد لیکن در میان دل پوشیده بود چون آتش در آهن واثر وے آن بود که چون مردمان بدانند که وے بدین صفت شاد شود واین شادی دلیل آنست که ریا در باطن پوشیده بوده است واگر این شادی را بکار مقابله بکند هم آن بود که آن رگ پوشیده برخود بجنبد وتقاضا خفی کند یا سببے سازد که مردم آگاه شود اگر صریح نگوید تعریضی گوید واگر تعرض نگوید بشمائل خود را فروشده نماید تا بدانند که شب بیدار بوده است وباشد که ازین نیز پنهان بود وچنان بود که شاد نشود وباطلاع خلق بروے هم باطن از ریا خالی نیست نشان آن بود که اگر کسے فرا رسد ابتدا اسلام نکنند وبانشاط بحاجت وے قیام نکند یا در خرید وفروخت با وے مسامحت نکند ودر باطن خود تعجبے بیند والنکارے که اگر آن عبارت پوشیده نکرده بودی این تعجب نبودی ودر جمله بودن آن عبارت ونابودن نزدیک برابر نبود هنوز باطن از ریا خفی خالی نیست چه اگر کسے هزار دینار فراکسے دهد تا خیرے ازوے بستاند که صد هزار دینار ارزد برین هیچ منت ننهد بر کس وهیچ حرمت ننیوشد چون خدائے تعالے را عبادتے کرد تا بدان سعادت ابد رسد ودر مقابله آن جزا یابد از کسے حرمت بیوشد پس ریا خفی تر ازین است وکسانے که از خلق گریخته اند وبعبادت مشغول شده اند میگویند ملامتے ملامت ازین سبب اختیار کرده اند ریائے که عمل را باطل کند بدان که ریا در اول عبادت بود یا بعد از فراغ یا در میان اما آن که در اول بود این عبادت را باطل کند که اخلاص در نیت شرط است واخلاص بدین باطل شود وانچه در میان نماز در آید اگر اصل عبادت را مغلوب کند نماز باطل شود چنانچه نظاره فرا رسد اگر مردم دیدندی نماز ببریدی از شرم ایشان نماز تمام کند این نماز باطل کند که نیت عبادت هزیمت شد اما اگر اصل نیت برجا بود لیکن از نظر مردم نماز نیکو گذارد درست است که نماز باطل نشود اما اگر نماز باخلاص کند بعده در خاطر ریا آید واظهار کند نماز گذشته باطل نشود لیکن بدین نیت معاتب شود ۱۲ من کیمیاء سعادت کیش مذهب عمل

آن به بود که دم کشتم از قیل وقال خویش	با یار ره بیو فا نتوان گفت حال خویش

دم کشتم ترس شوم قیل وقال شرح بیان کردن یک ره یک مرتبه آنرا که نیست طالع این کار گو بکوش کسے که اظهار حقیقت بیش محبوب می تواند گو مکن مارا نبود بخت گرفتیم قال خویش یعنی

دل کشتن زدن وپنهان داشتن واظهار کردن احوال بخیال مجرم نه خواصم است درین ذکر بالواسطه مطلع که عاشق است بفهم او ادراک حال خود کند وقت
من خرخون ... موجود ... کیست

دریافتیم که ما قابلیت آن نداریم مجواز لبش مراد طلب بوسه از لب او سنا از زوال خویش از بیپهی
خود زعشق بنت کے خبر شود از حقیقت عشق ما کے واقف شوی شرمسار شرمسده خجال کنایه از
بیوفائی نقش خیال وصورت ورود نعم از ایزد رحمة بود واز ملائک استغفار واز مومنان دعا واز بهائم وطیور
تسبیح ضلال گمراه شدن و هلاک شدن و متغیر شدن و گم کردن و پنهان شدن و گمراه شدن و گمراهی و معنی
عشق ومحبت نیز مجال قدرت **غزل**

چو جام لعل تو نوشم کجا بماند هوش | چو چشم مست تو بینم مرا که دارد گوش

گوش داشتن منتظر شدن و نگه کردن و محافظه کردن و دیدن کذا فی العبارات **قوله**

منم غلام تو ورز انکه از من آزادی | مرا بکوزه فروش شرابخانه فروش

ورز انکه از من آزادی از فکر ما غمے نداری و هیچ غم و اندیشه ما نداری **قوله**

بهوے آنکه زمیخانه کوزهٔ یابم | روم سبوے خراباتیان کشم بردوش

بهوے آنکه بامید آنکه خراباتیان ساکنان خرابات که عالم فناست مراد عاشقان الهی **قوله**

مرا بگوے که خاموش باش و دم درکش | که در چمن نتوان یافت مرغ را خاموش

چمن بفتحتین صحن باغ و باز سپیهار او میان باغ و بستان و درختان جایکه از هر دو طرف درختان باشد نشستگاه که گرد بر گرد درختان باشد
شقائی کوے میخواران خادم کوی میخواران کنایه از خود آنچه ندبیاشی کسد وحدیث کند باده نوش عاشق کنایه از مرشد **قوله**

شراب پخته بخامان دل فسرده دهند | که باده آتش تیزست و پختگان در جوش

یعنی باید که شراب پخته بخامان فسرده دل دهند چرا که **قوله**

اگر بشان تو جویم کدام صبر و قرار | وگر حدیث تو گویم کدام طاقت و هوش

طاقت توانائی **قوله**

نعیم روضهٔ جنت بذوق آن نرسد | که یار نوش کند باده و تو گوئی نوش

نعیم نعمت رضوان ملک خوشنودی و نام خازن بهشت **غزل**

خوشا شیراز و وضع بیمثالش | خداوندا نگهدار از زوالش

خوشا بس خوش **قوله**

ز رکنآباد ما صد لوحش الله | که عمر خضر می بخشد زلالش

رکنآباد بضم نفرجگاہے در شیراز که چشمه الله اکبر آنجا جاری هست و آن را بار گے گویند لوحش الله دعا ست
لا اوحش الله است یعنی از رکنآباد ما اے لشمابران باد که عمر خضر می بخشد زلال او و اہل شیراز از این دعا

کہ صد بار لا الوحش اللہ یعنی در وحشت نیندازد خدا اہل ادرا یعنی ہر گرا بر کنار با دبا گذر افتد و آب او نوش کند جدائی ازو نخواہد بلکہ از جدائیش کاہد قولہ

عبیر آمیز مے آید شمالش	میان جعفر آباد و مصلے

جعفر آباد موضعے است قریب بشیراز مصلے عیدگاہے است در شیراز قولہ

چہ داری آگہی چونست حالش	صبا زان لولی شنگول سرمست

لولی طائفہ رقاصان شنگول شوخ وظریف آگہی خبر قولہ

کہ شیرینان ندادند انفعالش	کہ نام قند مصری برد آنجا

شیرینان معشوقان انفعال شرمندگی قولہ

کہ دارم عشرتے خوش باخیالش	مکن بیدار ازین خوابم خدارا

خدارا بواسطہ خدا لا غزل

کہ آن شکاری دلخستہ راچہ آمد پیش	دلم رمیدہ شد و غافلم من درویش

رمیدہ متنفر شکاری دلخستہ دل قولہ

کہ دل بدست کمان ابروییست کافر کیش	چو بید بر سر ایمان خویش می لرزم

بید نام درختے کمان ابرو معشوق کیش مذہب قولہ

چہاست بر سر این قطرۂ محال اندیش	خیال حوصلہ بحر می پزم ہیہات

این قطرہ محال اندیش کنایہ از دل شادکامی خوشوقتی و فرحت قولہ

کہ موج میزندش آب نوش بر سر نیش	بنازم آن مژہ شوخ عافیت کش را

مژہ شوخ عافیت کش عشق صوری کہ حاجب ذات قولہ

اگر بہ تجربہ دستے نہند بر دل خویش	ز آستین طبیبان ہزار خون بچکد

تجربہ ازروے امتحان قولہ

نزاع بر سر دنیای دون مکن درویش	نہ عمر خضر بماند نہ ملک اسکندر

نزاع کینہ و جنگ قولہ

خزینہ بکف آور ز گنج قارون بیش	بدان کمر نرسد دست ہر گدا حافظ

دست بکمر رسیدن کنایہ از وصل غزل

کرشمہ پنہان نشاید و شستہ راز مے فروش	دوش با من گفت پنہان کاردانی تیز ہوش

و ش آوان گذشته کاروان تیز هوش مرشد مے فروش حقیقة محمدی میں است کہ گشت مرشد کامل مس پیمان فرمود کہ از شما پنہان نباید داشت راز حقیقة محمدی کہ مرشد مس تلقین نمود گفت قولہ

گفت آسان گیر برخود کارہا کز روے طبع	سخت میگیرد خدا بر مرومان سخت کوش

یعنی آسان گیر برخود کارہا سخت گیر دو بیش نیارد خداتعالے دشوار بہا کہ طبع جہانیان چنان اقتضا میکند کہ سخت گیران را سختی پیش میرسد بحکم کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیتہ وجمیع اعضا رعیت اند وهم ملک کہ بر رعیت سخت میگیرد خدا نیز بر وسخت میگیرد پس اعضا را بحد تنگ نباید داشت ما جعل علیکم فی الدین من حرج ملة ابیکم چنانچہ یہود ونصارے برخود سنگ تنگ گرفتند وورای مکونات از اشیاء آخر خود بخود مروجہ بودم مختصر بپذیرفت از بہر رعایت قافیہ باختیار گرفتہ است حق سبحانہ نیز بر الیشان سخت گرفت ولزوم آن لازمات چون برسر پذیرفت کما اخبر عن اصدق الصادقین رهبانیة ابتدعوها ما کتبنا علیهم الا ابتغاء رضوان الله فما رعوها حق رعایتها فاتینا الذین آمنوا منهم اجرهم وکثیر منهم فاسقون ونیز معنے آنست سر نفس مجاہدہ بقدر شرع باید داشت وازین بیشتر نشاید کہ منع است ولیکن میسر اسے بر مصطفے کہ اعضا را توحق است قولہ

وانگہم درداد جامے کز فروغش بر فلک	زہرہ در رقص آید و بربط زنان میگفت نوش

فروغ روشنی قولہ

تا نگردی آشنا زین پردہ رمزے نشنوی	گوش نامحرم نباشد جاے پیغام سروش

تا نگردی آشنا تا آشنائے عشق نشوی زین پردہ رمزے نشنوی اسرار عشق را واقف نشوی سروش بضم جبریل وہر فرشتہ قولہ

در حریم عشق نتوان زد دم از گفت وشنید	زانکہ انجا جملہ اعضا چشم باید بود وگوش

حریم عشق اضافہ بیانیہ قولہ

ساقیا مے دہ کہ رندیہای حافظ عفو کرد	خسرو صاحبقران جرم بخش عیب پوش

جرم بضم گناہ صاحبقران یعنے آن مولودے کہ مسقط سعد با مسقط رحمت او بوقت قران علوی باشد وبرج قران در طالع بود ونیز صاحب شصت سال در سال ولادت او دو ستارہ قرین باشد غزل

در عہد بادشاہ خطا بخش وجرم پوش	حافظ قرابہ کش شد ومفتی پیالہ نوش

قرابه آوند شراب مانند صراحی و شیشه　　قوله

صوفی ز کنج صومعه در پای خم نشست
تا دید محتسب که سبو میکشد بدوش

صوفی مراد خود صومعه کنایه از زہد و پارسائی محتسب کنایه از مرشد　قوله

احوال شیخ و قاضی و شرب الیهودشان
کردم سوال صبحدم از پیر می فروش

یهود قومے است که بشرب الخمر حرص تمام دارند اینجا کنایه از حرص بر حرام که عبارت از قبض الفتوحات بلا استحقاق و اخذ الرشوة عن الظاهر و تعزیة عن المظلوم و ہر دو فعلے است شنیع و مشوم معنے آنست که احوال شیخ و قاضی که بر سجاده مسند شریعت نشست دارد و افعال شنیع بوجود می آرند از مرشد عشق پرسیدم دران ہنگام که او در بیان حقائق بود پس فرمود　قوله

گفتا نگفتنی ست سخن گرچه محرمی
درکش زبان و پرده نگهدار و می بنوش

زبان را نگهدار و پرده ہر که و مه را بدار　قوله

تا چند ہمچو شمع زبان آوری کنم
پروانهٔ مراد رسید اے محب خموش

زبان آوری کنم اظہار عشق خود کنم　قوله

اے پادشاه صورت معنی که مثل تو
نادیده ہیچ دیده و نشنیده ہیچ گوش

صورتِ معنی ظاہری و باطنی　قوله

چندان بمان که خرقهٔ ازرق کند قبول
بخت جوانت از فلک پیر ژنده پوش

بمان باش ازرق کبود بادشاہان ولایت را رسمے است که خرقهٔ کبود پوشیده بر مسند بادشاہی نشینند و چون بکمال پیری میرسند آن خرقهٔ کبود بخلف را کنند و ژنده پوشیده در گوشه شوند این رسم عباسیه بود خواجه از بہر غرضے ایماے این معنی میکند معنے بیت آنست که پادشاه عہد را دعا میکند که چندان بمان که فلک کبود پوش ترا ولی عہد خود سازد و تصرفات خویش را بتو پردازد و چندان که سعادت و نحوست فلک در تحت و تصرف تو دارند

غزل

سحر شکست صبا زلفِ عنبر افشانش
بہر شکسته که پیوست تازه شد جانش

سحر آخر شب مراد پایان عدم از روے نیستی نسبت بشب کرد صبا مراد قضا و قدر زلف دنیا باعتبار حوادث و ظلام و نیز زلف حجاب اوست دنیا نیز حجاب ذاتست معنی آنست که در پایان عدم چون موآدیم نمود

ہیچک را توجہ بوجود مبود و قضا و قدر دنیا را زینتے دادہ بنظر موجودات مود کہ ہر یکے از خوبی وے تازگی یافت و بکمال توجہ بر دستافت و گروہے بناز و نعمت گروہے بمقامات و عبادات و برخے بفضائل و کمالات و برخے بمشاہدات تجلیات و این ہمہ از نتائج آن وقت است کہ بر سندگان می تا دو ہر یکے فراخور استعداد مقامے می یابد قولہ

کجاست ہم نفسے تا کہ شرح قصہ دہم	کہ دل چہ می کشد از روزگار ہجرانش

یعنے ہم نفسی و ہم رازی کجاست تا شرح قصہ دہم کہ دل از روزگار دوری محبوب حقیقی چہ می کشد از سخت دلم قولہ

زمانہ از ورق گل مثال روی تو ساخت	ولے ز شرم تو در غنچہ کرد پنہانش

گل مراد انسان معنے آنست کہ زمانہ محبوب مجازی را یادگار روئے تو ساخت خلق ادم علی صورتہ و لیکنے نیکو پرداخت ولیکن چون نیکو نگاہ کرد از ان حمل خجالت و انفعال آورد و ورقے کہ شکل غنچہ است در آورد قولہ

بدین شکستہ بیت الحزن کہ می آرد	نشان یوسف دل از چہ زنخدانش

شکستہ بیت الحزن یعقوب ع قولہ

جمال کعبہ مگر عذر رہروان خواہد	کہ جان زندہ دلان سوخت در بیابانش

جمال کعبہ جمال صاحب کعبہ کہ محبوب حقیقی یعنی صاحب کعبہ بحکم من قتلہ فانا دیتہ مگر عذر سالکان راہ خود خواہد کہ حال خستہ دلان در ان بیابان نگاہد قولہ

سحر بطرف چمن مے شنیدم از بلبل	نوائے حافظ خوش لہجہ غزلخوانش

لہجہ آواز غزل

سحر ز ہاتف غیبم رسید مژدہ بگوش	کہ دور شاہ شجاع ست می دلیر بنوش

شاہ شجاع کنایۃ از روح سے مستی و عشق یعنی آخر شب کہ ہنگام نزول رب بر آسمان دنیا است ندائے رسید بگوش سے دلیر بنوش یعنی مرتبہ روح رسیدہ در ریاضت تمام گردیدہ پاکی و ناپاکی بتو ضرر نمیکند من ادرکہ العنایۃ لا یضربہ الجنایۃ پس در عشق در ای و ہیچ ملاحظہ منا واز من و تو در گذشتہ و در حفظ حق نشستہ چنانچہ خود در بیت آیندہ می گوید قولہ

شد آنکہ زاہل نظر بر کنارہ می رفتم	ہزار گونہ سخن بر دہان و لب خاموش

یعنی آن وقت رفت کہ گرفتار ما و تو بودم و اخفا لازم و واجب بود لب خاموش ہیچ اظہار حق نمودم قوله شراب خانگی و ترس محتسب کردن آن وقت رفت کہ شراب از غایت ترس در خانہ می نوشیدم و از محتسب بترسیدم بروے شاہد بنوشیم بانگ نوشانوش الحال روی بروے مرد ہے مینوشم قوله

بصوت چنگ بگوئیم آن حکایتہا	کہ از نہفتن او دیگ سینہ میزد جوش

بصوت چنگ با دہل و نقارہ قوله

ز کوے میکدہ دوشش بدوش می بردند	امام شہر کہ سجادہ میکشید بدوش

امام شہر کنایہ از خود کہ سجادہ میکشید بدوش از غایت زہد و صلاح مصلا از دوش نمی افتاد قوله

دلا دلالت خیرت کنم براہ نجات	مکن بفسق مباہات و زہد ہم مفروش

دلالت رہنمائی مباہات فخر زہد ہم مفروش ترک ریا کن قوله

بجز ثناے جلالش مساز ورد ضمیر	کہ ہست گوش دلش محرم پیام سروش

سروش جبرئیل دہر فرشتہ قوله رموز مصلحت ملک خسروان دانند۔ رموز مصلحت ملک اسرار و معارف عشق خسروان عاشقان گداے گوشہ نشینی تو حافظا خاموش مفلس بے استعداد سے کجا تو و کجا اسرار عشق غزل

شراب تلخ میخواہم کہ مرد افکن بود زورش	کہ تا یکدم برآسایم من از دنیا و از شورش

مراد از شراب باعتبار آنکہ ہر چیز ترا از تو ستاند می الست نصیحت مؤثر داشتہ و تلخ از ان گفتہ کہ دران نصیحت بکلمۃ الحق کہ بموجب الحق مر تلخی دارد و مرد افگن شنوندہ سخت دل را برافگند و صفات مذکورہ اگرچہ در نصیحت ہر ناصحے مندرج است لیکن ظہور اثر این صفات بران موقوف است کہ بزبان ناصحے عالی برآید تا مؤثر شود پس میفرماید کہ ناصحی میخواہم کہ نصیحتے مؤثر کند کہ مرا یکبار از دنیا و شر شور از بنا بران گوید قوله

بیا در مے کہ نتوان شد ز مکر آسمان ایمن	بلعب زہرہ جنگی و مریخ سلحشورش

مے عشق مکر دغا و فریب لعب بازی زہرہ ستارہ مطربہ فلاک مریخ ستارہ خونریز سلحشور دلاور و ضمیر شین سلحشورش ضمیر بآسمان یعنے اے دل شراب عشق و محبت بدست آر و بنوش کہ بے او ایمن نتوان شد از مکر آسمان غدار مکرے کہ میکند بلعب زہرہ جنگی و مریخ خونخوار طفل و از حلواے آسایش بمردم میدہد پس گریہ کنان بظلم و تعدی از دست شان میکشد و ہموارہ کارش اینست و مدارش برین آئین است

وازنکراد این نتوان بود مگر بستن وعشق هر جا که علم خود نتاند مگر آسمان را تسلط نماند قوله

سماط دهر دون پرور ندارد شهد آسایش	مذاق حرص وآز ای دل بشو از تلخ و ز شورش
کمند صید بهرامی بیفگن جام جم بردار	که من پیمودم این صحرا نه بهرامست نه گورش

سماط سفره یعنی بر سفره دهر دون پرور شهد آسایش نیست وجز تلخی وشوری مشهود نه مذاق حرص وآز دستورش بشوی وتوجه بدان مخوے وکمند بهرام که تمثیلات لشکر است بیفگن وهوس آن مخور وجام محبت از مرشد گیر که من پیمودم این صحرائے گیتی که نه بهرام مانده نه گور وکنداوه وبه ستور حرز عاشقی ومعشوق لقا ثانیا فے وہر که درین راه کشته شد بقاے ابدی یافت وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ

نظر کردن بدرویشان منافی بزرگی نیست	سلیمان با چنان حشمت نظرها بود با مورش

منافی دور کننده حشمت دبدبه قوله

شراب لعل مینوشم من از جام زمرد گون	که زاهد افعی وقتیست بیسازم بدین کورش

افعی مار است که بنظر کشف فا چون نظر بر زمرد افتد دیده اش بطرقد ۱۲ من ابراهیم شاهی غزل

صوفی گلے بچین ومرقع بخار بخش	وین زهد خشک را بمے خوشگوار بخش

گل کنایه از عشق مرقع زهد زهد خشک طاعت وعبادت بے عشق ومحبت خوشگوار اسم وشیریں قوله

طامات وشطح در ره آهنگ چنگ نه	تسبیح وطیلسان بمی وغمگسار بخش

طامات وعظ ونصیحت وسخنان ازجیب وراست شطح سخن میاکانه چنگ مرشد طیلسان بفتح چادرے که خطیب واہل عرب بر سر میکشند غمگسار غم شکننده قوله

زهد گران که ساقی وشاهد نمی خرند	در حلقهٔ چمن به نسیم بهار بخش

زهد گران زهد ریاے بسیار چمن کنایه از مجلس مرشد قوله

راهم شراب لعل زد ای میر عاشقان	خون مرا بچاه زنخدان یار بخش

[illegible]

[illegible]

شراب لعل محبت میر عاشقان مرشد قوله

یا رب بوقتِ گل گنہِ بندہ عفو کن	وین ماجرا بسرو لبِ جوئبار بخش

وقت گل روز قیامت کہ اینہمہ گلہاے مصنوعات خواہند شگفت عفو آمرزیدن سرو لب جوئبار کنایہ از محمد و مرشد بسرو لب جوئبار بخش کہ سزاوار اوست غزل

فکر بلبل ہمہ آنست کہ گل شد یارش	گل در اندیشہ کہ چون عشوہ کند در کارش

بلبل معروف اینجا مراد از سالک کہ در بدایۃ حال از غلبہ عشق و محبت بحکم من عرف اللہ طال لسانہ چون بلبل دراز زبانیہا میکند و در نہایۃ حال بحکم من عرف اللہ کل لسانہ از گفت و گو گنگ میگردد گل محبوب حقیقی یعنی خواجہ از روے ولولہ بحضرت صمدیت عرض میکند کہ ہمگی ہمت عاشق شوریدہ آن بود کہ چون بجلوۂ جمال محبوب واصل گشتہ ام ساعۃً فساعۃً آناً فاناً گلہاے مراد خواہند شگفت و محبوب را این خیال کہ عیار او بچہ رنگ باید آسفت تا جوہر حقیقتش ظاہر گردد سنت اللہ بران جاری است کہ طالبان را بامتحان بمحنتہاے گوناگون بساط میگردانند تا از خویش و بیگانہ امتیاز نماید و زبان طاعنان ایشان مقطوع شود از ایشان می شاید این قسم گستاخیہا ہنگام استمالت بوقوع می آید و از ایشان مے شاید کما قال موسے اِنْ هِیَ اِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ اعتراض کس را نمیشاید معہذا این آموزش است از محبوب از بہر حصول مطلوب چنانچہ بعد ازین خود گوید قولہ بلبل از فیض من آموخت خزف پارہ سفال مراد عاشق بو الہوس قولہ

بلبل از فیض من آموخت سخن ور نہ نبود	اینہمہ قول و غزل تعبیہ در منقارش

معنے آنست کہ گل در جواب بلبل گوید و تسکین دلش می جوید کہ بلبل اینہمہ دراز زبانی و خوش الحانی کہ ہنگام ولولہ محبت دارد از فیض ما بر زبان می آرد و گر نہ بلبل بیش از عشق گنجشکے بود و ازین خوشگوئیہا در منقارش ہیچ نبود قولہ

اگر از وسوسۂ نفس و ہوا دور شوی	بیشکے راہ بری در حرم دیدارش

نفس شیخ شرف الدین گفتہ کہ نفس عبادی است مودع اندر قلب چنانچہ روح و امارہ و لوامہ و ملہمہ و مطمئنہ صفات ویست و عن ابن عباس فی جسد ابن آدم نفس و روح بینہما مثل شعاع الشمس فالنفس التی لہا العقل و التمیز و الروح التی لہا النفس و التحرک فاذا نام العبد قبض اللہ نفسہ و لم یقبض روحہ و عن علی رض

بخرج الروح عند النوم ویبقی شعاعہ فی الجسد وقیل چون آدم صفی را ز تحت نشاندند وملائکہ را امر اسجدوا لادم در رسید فسجد الملائکۃ کلہم اجمعون الا ابلیس حق سبحانہ تعالےٰ تازیانہ قہر برابلیس زد از وے نور آتشے پیداست بنام او خناس است متعجب ماند گفت کہ درین زیر حکمت است اورا توفیق سجدہ نداد مخالف ما خواہد آمد آدم مدہوش شد جبرئیل عزم فرمان رسید کہ در مشام آدم تف زن تا قدرت ما بیند چون تف در دماغ آدم رسید حق تعالےٰ آدم را دو قسم کرد یک قسم در سر جا گرفت دوم قسم در چشم فرود آمد قسم اول راعقل نام کردند و قسم دوم را نفس اکنون بدان کہ لفظ نفس را بر دو معنی اطلاق کنند گاہے نفس الشئی گویند و بدان ذات و حقیقت آن چیز مراد است چنانچہ گویند فلان چیز بنفس خود قائم است و گاہے اطلاق نفس کنند و مراد ازاں نفس ناطقہ انسانی باشد کہ عبارت است از مجموع خلاصہ اجزای ترکیب بدن کہ آنرا روح حیوانی طبعی گویند و نورے کہ بروقابض شود از روح علوی انسانی و بدان مورد فجور و تقوی گردد چنانچہ نص کلام مجید است و نفس وما سوّٰیہا فالہمہا فجورہا مراد تعریف این نفس است ہرچند معرفت او بجمیع اوصاف متعذر است چہ او صفت بوقلمون دارد و مبدم رنگے دیگر نماید و ساعت بساعت شکل دیگر آغاز کند و در ارتباط و اشتراط معرفت الٰہی بمعرفت او اشارت است بدانکہ شناختن او بجمیع اوصاف ورسیدن بکنہ معرفت نفس مقدور ہیچ آفریدہ نیست ہمچنانکہ رسیدن بکنہ معرفت الٰہی و ہمچنانکہ معرفت او کماہی متعذر ست ضبط احوال او کما ینبغی متعسر امارہ ولوامہ وملہمہ ومطمئنہ اسامی اوست بحسب مراتب مختلفہ و اوصاف متقابلہ در ہر مرتبہ نسبت و صفے دیگر ازینجا است النفس ستۃ الاول النفس الامارۃ ہی عبارۃ عن البخل والحرص والجہل والکبر والشہوۃ والحسد والغضب والثانی النفس اللوامہ ہی عبارۃ عن القہر والمکر والعجب والثالث النفس الملہمۃ عبارۃ عن السخاوۃ والقناعۃ والعلم والتواضع والتوبۃ والتحمل والرابع النفس المطمئنہ ہی عبارۃ عن التوکل والتدبر والعبادۃ والشکر والرضا والخامس النفس الراضیۃ ہی عبارۃ عن الکرامۃ والاخلاص والورع والرضا والذکر والوفا والسادس النفس المرضیۃ ہے عبارۃ عن القرب والتفکر حرم کعبہ دخانہ و محل معنی آنست کہ اگر از وسوسۂ نفس و ہوا دور شوی بی شک و بے شبہ در حرم دیدار گل کہ عبارت از محبوب حقیقی است راہ برے یعنے اگر خویشے را از عقبات بگذرانی از واصلان شوی طرفہ بصم چیزے نو کہ بچشم خویش آید غزل

کنار آب و پای بید و طبع شعر و یاری خوش	معاشر دلبر شیرین و ساقی گلعذارے خوش

(حاشیہ:) [illegible]

کنار یکسر جدائی کنار آب چشمہ عشق پاے بید سایہ بید کہ کنایہ از سایہ مرشد طبع شعر طبع دانا معاشر ہم صحبت قولہ

الا اے دولت طالع کہ قدر وقت میدانی ۔ گوارا بادت این عشرت کہ داری روزگار خوش

گوارا باشیم قولہ

شب صحبت غنیمت دان و داد خوشدلی دریاب ۔ کہ مہتابی دل افروز است و طرف لالہ زاری خوش

داد خوشدلی دریاب عیش و عشرت کن مہتاب مشاہدہ قولہ

عروس طبع را زیور ز فکر بکر مے بندم ۔ بود کز نقش ایامم بدست افتد نگاری خوش

عروس زن نو کتخدا و مرد نو کتخدا را نیز نامند فکر بکر فکر تازہ قولہ

چہ می در کاسہ چشمست ساقی را بنام ایزد ۔ کہ مستی میکند با عقل و می آرد خماری خوش

ساقی معشوق مستی می کند با عقل زیر دارد عقل را۔ قولہ

بغفلت عمر شد حافظ بیا با ما بہ میخانہ ۔ کہ شنگولان سرمستت بیاموزند کاری خوش

شنگولان ظریفان و رعنایان و مرشدان معنی بیت آنست کہ روح بنفس خطاب میکند و بادل میگوید بعد عشق و محبت کہ عمر بغفلت رفت و بوے از حقیقت بمشام نرفت از ظاہر پرستی بالا ترک آمدہ بمقام عشق و محبت با من بیا تا مرشدان کامل کار و بار عشق آموزند غزل

من خرابم ز غم یار خراباتی خویش ۔ میزند غمزۂ او ناوک غم بر دل ریش
گر چلیپاے سر زلف زہم بکشایند ۔ بس مسلمان کہ شود فتنۂ آن کافر کیش

چلیپا زنار مراد طبائع سر زلف دنیا کہ حجاب ملقا است چلیپاے سر زلف اضافت بیانیہ فتنہ عاشق ان کافر کیش زلف باعتبار پوشش روے محبوب بکافر کیشے یعنے اگر محبوب حقیقی دنیا را در پیش چشم طالبان خود افتاند بسا طالب حق کہ از روے معرض گشتہ بحق پرداختہ اند از حق پرستی باز مانند و باز طالب و جویاے او گردند لیکن حفظ خویش شامل حال ایشان میسازد دنیا را بچشم ایشان خوار و حقیر می اندازد

قولہ

آخر اے بادشہ حسن و ملاحت چہ شود ۔ گر ز لب لعل تو ریزد نمکے بر دل ریش

ملاحت برمی صفائی رنگ را گویند اما بشرطیکہ نمکینی در و بود و مائل بسبزی باشد و نیز ملاحت آنرا گویند

از حسن معنوی در اصل سیں است در ہر صورت کہ ہست ربایندگی خاصہ ملاحت است وغیر ملاحت مالکت لها نخواہد

غزل

مجمع خوبی و لطف است رخ ہمچو مہش	لیکنش مہر و وفا نیست خدایا بدہش

ضمیر شین در ہر دو مصرعہ محبوب قولہ

ماشند

دلبرم شاہد و طفلست بیاری روزے	بکشد زارم و در شرع نباشد گنہش

شاہد و طفل باعتبار اصحاب الحسنہ حردمرد بکشد زارم بخواری بکشد مراد در شرع نباشد گنہش کہ بر طفلان قصاص نیست قولہ

چار دہ سالہ بتے چابک و شیرین دارم	کہ بجان حلقہ بگوش ست مہ چار دہش

حلقہ بگوش فرمانبردار قولہ

بوے شیر از لب ہمچون شکرش می آید	گرچہ خون میچکد از شیوہ چشم سیہش

بوے شیر کنایہ از لطف و رحمۃ ان اللہ غفور رحیم خون میچکد شدید العقاب شیوہ چشم سیہش صفت قہاری

در پے آن گل خندان دل ما دریاب	خود کجا شد کہ ندیدیم درین چند گہش

گل خندان محبوب دریاب اے مدد و معونت کن و تدارک کن درین چند گہش چندگہ مدت و ضمیر شین دل قولہ

جان بشکرانہ کنم صرف گرآن دانہ ؑ دُر	صدف دیدہ حافظ شود آرامگہش

گرآن دانہ دُر دانہ دُر قیمتی کنایہ از محبوب حقیقی صدف گوش ماہی غزل

ما آزمودہ ایم درین شہر بخت خویش	بیرون کشیدہ باید ازین ورطہ رخت خویش

درین شہر اشارہ بدنیا زین ورطہ سختی و دشواری معنے آنست کہ ما در عالم ہستی بخت خویش را بار با آزمودہ ایم و طالع خود را نیکو شناختہ ام کہ ما را دریں جہاں بودن سزاوار نیست و گذشتن ازاں بر ما دشوار کہ عالم ہستی گرداب حوادثات است پس رخت خود را ازیں گرداب باید کشید و بعالم نیستی باید رسانید قولہ

از بسکہ دست میگزم و آہ مے کشم	آتش زدم چو گل بہ تن لخت لخت خویش

آہ کشیدن لازمہ غم است یعنی غم میخورم و دست می گزم حسرت می خورم و دست گزیدن لازمہ حسرت است آتش زدم مے سوزم لخت لخت پارہ پارہ قولہ

اے دل صبور باش کہ آن یار تندخوی	بسیار تندخوی نشیند ز بخت خویش

بسیار تندخوی یعنے تندخوی بجز تندخوی نبند قوله

خواهی که سخت وست جهان بر تو نگذرد	بگذر ز عهد سست وسخنهای سخت خویش

سخت وسست نیک وبد قوله

اے حافظ ار مراد میسر شدے مدام	جمشید نیز دور نماندی ز رخت خویش

رخت اسباب غزل

هاتفی از گوشهٔ میخانه دوش	گفت ببخشید گنه مے بنوش
عفوِ الهی بکند کار خویش	مژدهٔ رحمت برساند سروش

عفو الهی صفت عفو الهی ان الله عفو غفور مژده بفتح وکسر میم خبر خوش وشادی قوله

لطفِ خدا بیشتر از جرم ماست	نکتهٔ سربسته چه گوئی خموش

جرم بضم گناه واین مصرع بمضمون آنست که سبقت رحمتی علی غضبی سربسته مخفی ومدقق قوله

این خردِ خام بمیخانه بر	تا مے لعل آورد ش خون بجوش

این خرد خام عقل معاش نے مے خانه عالم عشق مے لعل عشق اوروش ضمیر شین بخرد اوردش خون بجوش به پختگی رساند وبعقل معاد رساند قوله

گرچه وصالش نه بکوشش دهند	هر قدر اے دل که توانی بکوش

وصالش ضمیر شین بحق کوشش ریاضت بکوش درعبادت بسر بر قوله

داور دین شاه شجاع آنکه کرد	روح قدس حلقهٔ امرش بگوش

شاه شجاع کنایه از محمد م ومرشد روح قدس جبریل حلقهٔ امرش بگوش تابع فرمان او قوله

اے ملک العرش مرادش بده	وز خطر چشم بدش دار گوش

ملک العرش حق تعالے والله ذو العرش المجید مرادش ضمیر شین بشاه شجاع خطر آسیب چشم بدش ضمیر شین بشاه شجاع دار گوش یعنی نگاهدار قوله

رندی حافظ نه گناهیست صعب	با کرمِ بادشهِ عیب پوش

رندی عشق قوله غزل

یارب آن نوگلِ خندان که سپردی بمنش	می سپارم بتو از چشم حسود چمنش

تو گل خندان کنایہ از مرشد چمنش ضمیر شین بران تو گل خنداں یعنی بتو می سپارم تا صحیح وسالم داری قولہ

اگر بہ منزل سلمی رسی اے پیک صبا	چشم دارم کہ سلامے برسانی زمنش

سلمی نام معشوقہ عرب مراد محبوب حقیقی و پیک صبا اضافۃ بیانیہ کنایہ از قاصد مراد مرشد چشم دارم توقعے دارم قولہ

در مقامے کہ بیاد لب او می نوشند	سفلہ آن مست کہ باشد خبر از خویشتنش

سفلہ کمینہ کہ باشد خبر از خویشتنش یعنے باخود باشد واے فانی نمیگردد قولہ

ہمرہ اوست دلم باد بہر جا کہ رود	ہمت اہل کرم بدرقۂ جان و تنش

ہمت توجہ اہل کرم عرفا بدرقہ رہبر قولہ

باادب نافہ کشائی کن ازان زلف سیاہ	جاے دلہای عزیز ست بہم برمزنش

باادب یعنے بحفظ مراتب نافہ کشائی کن بیاں اسرار نازان زلف سیاہ ازان جذبہ عشق عزیزان عاشقاں بہم برمزنش بنظر تحقیر مبین قولہ

چون دلم حق وفا باخط وخالش دارد	محترم دار دران طرۂ عنبر شکنش

دران طرہ عنبر شکن یعنے دران محبت وعشق وضمیر شین شکنش بدل قولہ

عرض ومال از دل میخانہ نشاید اندوخت	ہر کہ این آب خورد رخت بدریا فگنش

عرض اظہار کردن مال طاعت وعبادت میخانہ عشق این آب خورد اظہار کند رخت اسباب خانہ قولہ

ہر کہ ترسد ز ملال اندہ عشقش نہ حلال	سر ما و قدمش یا لب ما و دہنش

اندوہ عشقش نہ حلال دعوی عشق اورا حرام است زیراکہ العشق تمام المحنۃ والبلا قولہ

شعر حافظ ہمہ بیت الغزل معرفتست	آفرین بر نفس دلکش و لطف سخنش

دلکش آنکہ دل بسویش مائل بود

غزل ردیف الصاد

از رقیبت دلم نیافت خلاص	مثل القاص لا یحب القاص

رقیب کنایہ از شیطان و زاہد ظاہر پرست قاص اسم فاعل است از قص یقص قصا کہ یعنے چیدن بود مراد آنست کہ ہم پیشہ ہم پیشہ رادوست نمیدارد قولہ

محتسب خم شکست و من سر او	سن بالسن و الجروح قصاص

خم شکست یعنی رسانیده زخم کرد بنده سر وی بنده او بشکست یعنی من هم اینم اندانتم سن بالسن والجروح قصاص مقتبس از کریمه کالانف بالانف والاذن بالاذن والسن بالسن والجروح قصاص تجویز است یعنی زندگی بخش که یحیی الموتی بخواص معجزه قوله

مطرب ما رب بزد که بحرح	مشتری همچو زهره شد رقاص

مطرب ساز بزد ره یعنی این چنین سرودے گفت چه ره بمعنی سرود است و مراد از سرود بحرح عشق و محبت مشتری ستاره که قاضی فلک است و قاضی از اهل شریعت است ایزا از آن که مشترع است و زهره ستاره ایست مطربه فلک و سرود از لوازم عاشق است رقاص

تو نوا از بحر کے برون آرد	ترک سر تا نمی کند غواص

تو لو که دریه از وصل محبوب بحر دریای عشق کے برون آرد که بدست آید غواص غوطه خور اینجا مراد عشق که غواص دریای عشق است خصلت اجمل غلبه کردن تا انداختن من تاج المعادن فضلت از عشق جوی یعنی غلبه از عشق حاصل نما یعنی غلبه عشق پیدا کن عقل از عقل گفت که از جمله قوله

فتدے از عشق جوی نه از عقل	تا که خالص شوی چو زر خلاص

خلاص یکسر زرے که از آتش آید و غش جمله از دے رود غزل

نیست کس را ز کمند سر زلف تو خلاص	سیاستی عاشق مسکین نترسی ز قصاص

سر زلف جعد عشق و تعلقات دنیا قصاص عوض قوله

عاشق سوخته دل تا به بیابان فنا	نرود در حرم دل نشود خاص الخاص

تا به بیابان فنا نرود یعنی فانی نگردد در حرم جان نشود بجناب معشوق نشود خاص الخاص برگزیده قوله

بهواداری آن شمع چو پروانه بسوز	تا نسوزی نشوی از خطر عشق خلاص

بهواداری ای بسیاری بسوز بسوزش تا نسوزی تا فانی نشوی قوله

ناوک غمزهٔ او دست ببرد از رستم	حاجب ابروی او برده گرو از وقاص

دست ببرد غالب آمد رستم نام پهلوان ایران زمین که ولایت زابلستان بوجه داشت

واو ایلیتن و تهمتن و رستم نیز گفته‌اند سه واو زور هشتاد پیل داشت ع حامی جهان تا جهان آفرید
چو رستم سواری نیامد پدید ، که او زور دارد بهشتاد پیل ، چو خواهد که بندد لب رود نیل ، ششصد و شصت و شش
سال عمر داشت چنانچه مادحش در مرثیه او گفته ع ایا ششصد و شصت و شش ساله مرد ، جهان
بخوردی جهانت بخورد . عاقبت الامر شغاد برادر خوردش از انقطاع کابل را از وجه او درخواست و کو
قبول نکرد شغاد با ضابطه کابل کار خطے دیگر ساخته در بر رستم آمد و شکایت حاکم نمود که مرا مدام
میگوید چون بتو مفاخرت کنم میان جمع زبان باستخفاف تو می کشاید و رستم برسم شکار با سیصد سوار
از نیم روز حرکت کرد و چون قریب کابل رسید شغاد چنان باز نمود که چون خبر تو خواهد رسید همه
حال تحاشی خواهد نمود من بمسارعت بروم و بجنس کفایت او را بیارم تا عرض وقت نشود پس باستعجال تمام
بر حسب آمد و از قدوم رستم خبر داد پیش از آن در راه چاهها کاویده و در میان سیخها و خنجرها ایستاده
داشته و سر آن را بچوبها و تنک خس پوش کرده که فراز آن آدمی باهستگی گذارد پس شغاد با حاکم
خود باستقبال رستم آمده غاشیه رستم پیاده بر دوش نهاده پیش سر اسب رستم روان شده چون بران
چاهها رسید آهسته آهسته درگذشته رستم با رخش درچاه افتاد و با اسب مجروح شد شغاد خنجر و تیغ در سواران
رستم نهادند و همه علف تیغ گردانیده رستم بهزار حیله خود را بر لب چاه انداخته شغاد از کشتن سواران نزدیک
چاه رستم رسیده درختی بود پنهان بزیر آن استاده شده تا حال رستم ببیند چون رستم دیدش گفت
ای بدبخت نیک نکردی ترا العیاذ تتمه نخواهد بود اکنون هر چه چنین کردی کمان من زه کرده با چند
چوبه تیر پیش من بدار تا در این چند دمی که باقی است اگر جانوری قصد کند دفع او توانم کرد شغاد
همچنان کرد رستم چون کمان و تیر یافت گفت که اکنون مکافات کرده خویش مهل مگذار شغاد چون
چنان دید تنه درخت را پناه خود ساخته رستم تیر در آن درخت زد چنانکه از وگذشته وار سینه شغاد گذشته
بر زمین نشسته رستم شکر حق بجا آورد که بارے هم بحیات خود قصاص قاتل خود کردم و جان بحق تسلیم نمود
فرامرز بن رستم بکینه آن لشکر و ضابطه کابل با اهل خانه همه در چاه کشته و خاک کابل را زیر و زبر کرده
و رستم را تابوت نهاده در سیم و زر بردند ابراهیم شاهی فی قاص گردن شکننده و نام شخصے که سعد پسر او از
عشره مبشره است و او نیز کمان گران و تیر انداز است معنی بیت اظهر است

قوله

جان نهادم بمیان شمع صفت از شوق　|　کردم ایثار تن خویش ز ردے خلاص

شمع صفت شمع وار ایثار مراد فنا قوله

کیمیای غم عشق تو تن خاکی ما　|　زر خالص کند ار چند بود همچو رصاص

رصاص ارزیز قوله

قیمت در گرانمایه چه دانند عوام　|　حافظا گوهر یک دانه مده جز بخواص

قیمت مراد قدر گوهر یکدانه سخن عشق مده بیان مکن خواص عاشقان —

غزل ردیف ضاد معجمه

بیا که می شنوم بوے جان ازان عارض　|　که یافتم دل خود را نشان ازان عارض

عارض ابر سایه افگن و دندان پشک و آفتے که پیش آید از دنیا وی و از بیماری و بشکستگی که مردم را افتد و آنکه لشکر را عرض کند و دوال لگام بر پیشانی و یکسوی ریش و فارسیان بمعنی رخساره استعمال کرده اند الشراح روان شدن در رفتن برهنه شدن و کشاده دل شدن و فراخ شدن من تاج المصادر قوله

بگل بمانده قد سرو ناز ازان قامت　|　خجل شده است گل گلستان ازان عارض

خجل شرمنده قوله

ز مهر روے تو خورشید گشته غرق عرق　|　نزار مانده مه آسمان ازان عارض

نزار لاغر قوله

بشرم رفته تن یاسمن ازان اندام　|　بخون نشسته گل ارغوان ازان عارض

ارغوان نام گلے است سرخ وقیل گیاہے است سرخ غزل

حسن و جمال تو جهان جمله گرفت طول و عرض　|　شمس فلک خجل شده از رخ خوب و ماه ارض

عرض پہنا خجل شرمنده قوله

دیدن حسن روی تو بر همه خلق واجبست　|　سجده درگه تو شد بر همه شاه اض فرض

فرض فرمود حق و هبه ما اعطانی قرضا و لا فرضا قوله

از رخ تست مقتبس خور ز چهارم آسمان　|　همچو زمین هفتمین مانده بزیر بار قرض

مقتبس نفیم بکم منبع سوم روشنی گیرنده و اخذ کننده از چیزی خور آفتاب قرض وام قوله

کی تن هردمند من رسته شود آن مرض	اگر لب بروح پرورت گل شکری بخشدم

مرض بیماری - قوله

قصه شوق حافظا خود که رساندش بعرض	بوسه بخاک پای او دست کجا دهد ترا

دست کجا دهد کجا میسر آید غزل

هنوز چند نگارا ز من کنی اعراض	سواد دیده من شد ز آب چشم بیاض

سواد سیاهی بیاض سفیدی اعراض روی گردانیدن مضی ما مضی گذشت انچه گذشت فیاض فیض رسان

غزل ردیف الطاء

که کرد خضر بر آب حیات راه غلط	ز گرد چشمه نوشت دمیده سبزه خط

چشمه نوش دهن معشوق خضر کنایه از سبزه آب حیات اشاره بچشمه نوش حیات تازگی آب روان و
ماه و بیس و عطا [illegible] شط دجله مصیبت ماتم [illegible] جام الست کمود کتابی غزل

ماه ز مهر روی او راست فتاده در غلط	اگر عذار یار من تا که گرفت دور خط

عذار رخساره معنی آنست که گرد رخساره محبوب من تا خط عارض برای تسخیر عالمیان حلقه کشیده و مشتاقان
را در اطاعت آورید با دور عارضش خط غلامی نوشته عالمیان را به بندگی آورده طلعتش را زینت دیگر بخشیده
ماه که از مهر اقتباس انوار مقتبس نور است در غلط افتاده رخساره یار را مهر سپهر تصور نموده در اقتباس نور
از چشم گشاده قوله

تشنه تان زدیده ام چشمه آب همچو شط	از هوس لبش که آن زاب حیات خوشتر است

شط دجله قوله

گاه بآب میکشم آتش عطش همچو بط	که بهوات میدهم ذره مثال جان و دل

هوا عشق بط جانوریست آبی معنی آنست گاه جان و دل ذره مثال در هوای تو میدهم و گاه آتش
عشق را بآب اشک میکشم همچو بط که آتش خود را میکشد بشناوری یعنی چندان می گریم که در آب اشک
شناوری می کنم قوله

شد رخ گل خوی عفران [illegible] گلاب شد سقط	موی گشاده کرده خوی تا بچمن در آمدی

سقط بالتحتین خطا از قول و فعل و فتادن قوله

خال سیاه را بران عارض سیم رنگ بین   راست زمشک ماندآن برخ ماه یک نقط

ماندا سے مانندہ است

غزل ردیف الظاء

ز چشم بد رخ خوب ترا خدا حافظ   که کرد جمله نکوئی بجان ما حافظ

بیا که نوبت صلحست و دوستی و صفا   که با تو نیست مرا جنگ و ماجرا حافظ

ماجرا قصه گذشته و گفتگو قوله

اگرچه خون دلت خورد لعل او بستان   بکام دل ز لبش بوسه خونبها حافظ

خون دل خوردن در رنج و اندوه انداختن لعل لب بکام دل موافق مقصد قوله

چه ذوق یافت دل من ز وصل آن محبوب   مراست تحفهٔ جانبخش غمزدا حافظ

ذوق بفتح چشیدن و آزمودن و کشیدن ز و کمان غمزدا دور سازندہ غم -

غزل ردیف العین

بامدادان که ز خلوتکدهٔ کاخ ابداع   شمع خاور فکند بر همه اطراف شعاع

کاخ ابداع یعنی آسمان که بگردش او هر دم چیزے نو ظاهر میگردد خاور خورشید اطراف جمیع طرف شعاع روشنی قوله

برکشد آئنه از جیب افق چرخ زمان   بنماید رخ گیتی بهزاران انواع

افق کناره قوله

در زوایای طربخانهٔ جمشید فلک   ارغنون ساز کند زهره بآهنگ سماع

زوایا گوشها ارغنون بفتح از سازها ساخته افلاطون که در میان دارند ساز کند بنوازد زهره نام ستاره مطربه فلک آهنگ قصد قوله

چنگ در غلغله آید که کجا شد منکر   جام در قهقهه آید که کجا شد مناع

چنگ عاشق و عارف و مرشد غلغله شور جام کنایه از رند لاابالی که خون جام اندرونش بمحبت پیر است قهقهه خنده بآواز سخت مناع منع کنندہ قوله

وضع دوران بنگر ساغر عشرت برگیر   که بهر حالتی این ست بهین اوضاع

وضع روش اوضاع مع وضع یعنے وضع بنانہ میں و تغیر و تبدل اداکاؤ کن و بوداع خاطر مشین کہ یک رنگ میگذارد و وداع خاطر را می سنز پس سانز عشرت رکتس ولقسمت راضی باش واحچہ از دست برآید تقصیر مکن و کار را مرور بعد رامکن دبہر حال بہترین اوضاع ہمیں تصور کن قولہ

طرۂ شاہد دنیا ہمہ مکراست و فریب	عارفان بر سراین قحبہ نجویند نزاع

طرۂ شاہد دنیا آرایش تعلقات دنیوی قحبہ بیا ودر لیسے لسخہ بحاسے قحبہ بستہ دیدہ شدہ و درشتہ استارۂ بطرہ شاہد دنیا نزاع کینہ وجنگ قولہ

عمر خسرو طلب ار نفع جہان می طلبی	کہ وجودیست عطا بخش و کریمی نفاع

نفاع بسیار دل وہانی عربی قولہ

مظہر لطف ازل روشنی چشم امل	جامع علم و عمل جان جہان شاہ شجاع

امل امید قولہ

حافظا ار بادہ خوری با صنم گلرخ خور	کہ ازین بہ نبود در دو جہان ہیچ متاع

متاع رخت و برخورداری غزل

بفر دولت گیتی فروز شاہ شجاع	کہ ہست در نظر من جہان کمینہ متاع

باسمہ فرزندگی وشکوہ گیتی فروز روشن کسدہ عالم کمینہ کمترین قولہ

بیار مے کہ چو خورشید مشعل افروزد	رسد بکلبۂ درویش نیز فیض شعاع

مشعل افروز روشن گرد کلبہ خانہ تنگ قولہ

صراحی حریفی خوش شیم ز دنیا بس	کہ غیر ازین ہمہ اسباب تفرقہ است و صداع

صداع درد سر قولہ

بعاشقان نظرے کن بشکر این نعمت	کہ من غلام مطیعم تو بادشاہ مطاع

مطیع فرمان بردار مطاع فرمان روا قولہ

ہنر نمیخرد ایام و غیر ازینم نیست	کجا روم بتجارت باین کساد متاع

غیر ازین اشارۂ بہ ہنر کساد متاع یعنی متاع کم بہا سادہ مرد ست اندیشہ ناداں قولہ

بس ست ورد شبانہ سے سخانہ بیار	حریف بادہ رسید ای رفیق توبہ وداع

رفیق تو بہ اضافہ بیانیہ وداع اے الوداع غزل

قسم بحشمت جاہ و جلال شاہ شجاع	کہ نیست باکسم از بہر مال و جاہ نزاع

قسم سوگند شاہ شجاع نام شاہ خواجہ مراد محمد ہ د مرشد نزاع کینہ و جنگ قولہ

برو ادیب و نصیحت مگو کہ دیگر تو	نہ بینیم پس ازین ہیچ کہ بکنج بقاع

ادیب ادب کنندہ قولہ

ببین کہ رقص کنان میرود بنالہ چنگ	کسے کہ اذن نمیداد استماع سماع

رقص بپوبیہ رفتن تشریلیے کوفتن نالہ زاری کردن باواز بلند استماع شنیدن ۔

خدا را ابیم شست و شوے خرقہ کنید	کہ من نمیشنوم بوے خیر ازین اوضاع

خدا سے را بواسطہ خدا خرقہ کنایہ از وجود قولہ

بفیض جرعہ جام تو تشنہ ایم ولے	نمیکنیم دلیری نمیدہیم صداع

فیض عطا تشنہ محتاج صداع دردسر قولہ

ز زہد حافظ و طامات او ملول شدم	بساز رود و غزل گوی بر سرود و سماع

زہد بر دو نوع است ظاہری و باطنی ظاہری تقلیل طعام و لباس و گفتار و صحبت خلق و کثرت صوم و صلوۃ و درود و اوراد اما خالی از عشق و باطنی آنست کہ در عشق معشوق از ما سوی او پرہیز یدن و باو آرام گرفتن قال ابن عباس الزہد ثلثۃ احرف فالزاء زہد للمعاد والہاء ہدی للدین والدال دوام علی طاعۃ اللہ و قال بعض الحکماء الزاء ترک الزینۃ والہاء ترک الہوا والدال ترک الدنیا و قیل الزہد علی خمسۃ اشیاء الثقۃ باللہ والتبری من الخلق والاخلاص فی العمل واحتمال الظلم والقناعۃ بما فی اللہ واصل الزہد اجتناب عن المحارم کبیرہا وصغیرہا واداء جمیع الفرائض یسیرہا وعسیرہا وترک الدنیا علی اہلہا قلیلہا وکثیرہا وسئل ابراہیم ادہم بم وجدت الزہد قال بثلثۃ اشیاء رایت القبر موحشا ولیس لی مونس ورایت الطریق طویلا ولیس معی زاد ورایت الجبار قاضیا ولیس معی حجۃ طامات سخن از جیب در است و بیہودہ نوا آواز کہ بر اصول سرود باشد و پردہ را ہم گویند رود تار ابریشم سماع سرود قولہ

درد و فاے مہر تو مشہور خوبانم چو شمع	شب نشین کوی سربازان رندانم چو شمع
بے جمال عالم آرای تو روزم شب است	باکمال عشق تو در عین نقصانم چو شمع

حافظ از پہلے شعر میں بشرح شجاع... [illegible]

نقصان کم کردن ویا موے رکندن قوله

اگر کمیتِ اشک گلگونم نبودے تندرو   کے شدے پیدا بگیتی رازِ پنہانم چو شمع

کمیت حمرے کہ سیاہی رند اسپے کہ دست و دسال دارد قوله

درمیان آب و آتش ہمچنان گرم روست   این دل زار و نزار اشکبارانم چو شمع

گرم روست شتاب زار نالہ اندوہ ردگاں ماگریہ ودم سرد نزار بکسر سخت لاغر احتراز پرہیز قوله

سرفرازم کن شبے از وصل خود ای ماہ رو   تا منور گردد از دیدارت ایوانم چو شمع

دیدار روے وپیدا و ظاہر خاقانی ؎ اگر بہشت خود جائے گفتار نیست ؛ ولیکن شنیدن چو دیدار نیست۔
دنیز بمعنے دید مولوی ؎ این سہا بر بطر ما بردہاست۔ کہ بہ ہر دیدار صنعش را سزاست

غزل ردیف الغین المعجمة

سحر ببوے گلستان ہمی شدم در باغ   کہ تا چو بلبل بیدل کنم علاج دماغ

باغ کنایہ از گل دماغ بکسر بمعنی مغز و عجب و تکبر کنم علاج دماغ خورسندی بہم رسانم قوله

بچہرۂ گل سوری نگاہ مے کردم   کہ بود در شب تاری بروشنی چو چراغ

سوری نام گلے ست کہ بہ بیکان تشبیہ کنند گل سوری معشوق چراغ بکسر معروف قوله

چنان بحسن و جوانی خویشتن مغرور   کہ داشت از دل بلبل ہزار گونہ فراغ

فراغ فرصت و خوشی دل قوله

کشادہ نرگس رعنا بحسرت آب از چشم   نہادہ لالہ حمرا بجان و دل صد داغ

نرگس عاشق قوله

زبان کشیدہ چو تیغ بسرزنش سوسن   دہان کشادہ شقائق چو مردمان الفاغ

سوسن نام گل دہان کشادہ حیران شقائق لالہ الفاغ خمیازہ گیرندہ قوله

یکے چو بادہ پرستان صراحی اندر دست   یکے چو ساقی مستان بکف گرفتہ ایاغ

ایاغ پیالہ قوله

نشاطِ عیش و جوانی چو گل غنیمت دان   کہ حافظا نبود بر رسول غیر بلاغ

بر رسول غیر بلاغ وما علی الرسول الا البلاغ۔ غزل

ردیف الفاء

طالع اگر مدد کند دامنش آورم بکف
گر بکشم زہے طرب ور بکشد زہے شرف

طرب خوشی دفتی شرف بزرگی قوله

طرف کرم ز کس نبست این دل پر امید من
گرچہ صبا ہمی برد قصۂ من ز ہر طرف

طرف کرم ز کس نبست امید کرم از کس نداشت قوله

از خم ابروے تو ام ہیچ کشایشے نشد
وہ کہ درین خیال کج عمر عزیز شد تلف

خم کجی خیال کج اشارہ بحصول کشایش از خم ابرو تلف ضائع قوله

ابروے دوست کے شود دست خوش ضعیف من
کش نزد است زین کمان تیر مراد بر ہدف

ابرو مراد صفات کہ حجاب ذات است چنانچہ ابرو حاجب چشم است و مراد آن باشد کہ مدتے باسماء صفات مشغول شدم چنانچہ وضع زاہدان است و مرا کشایش نشد و ازین لازم می آید کہ مشغولی تمام باسم ذات تا کشایش دست دہد کہ طریقہ عاشقان است دست خوش طاقت و توانائی و مسخرہ و دست مال و زبون قوله

چند بناز پرورم مہر بتان سنگدل
یاد پدر نمیکنند این پسران ناخلف

بتان سنگدل[1] و پسران ناخلف کنایہ از محبوبان مجاز کہ بے پروائی و بے نیازی طریقہ ایشان ہست و ایشان را پسر و خود را پدر ازان گفتہ کہ ظہور خوبی خوبان از عشاق شود و بے تقاضای نظر حسن تو افزون نشود پس عاشقان مربی حسن ایشان بود و نیز عاشق پاک نظر پیر و پدر ہر سہ یکے است معنے آنست کہ چند عشق و محبت خوبان مجاز را پرورش دہم و خود را در حبالہ ایشان نہم کہ ایشان یاد نمی کنند از ناخلفی خدمات ما را بخاطر نمی نہند پس ازین ناخلفان قطع نمودہ توجہ دل بمحبوب حقیقی آریم و تخم محبت بمزرع دل کاریم و نیز بتان سنگدل و پسران ناخلف کنایہ از ہوا و نفس ہست خطاب برروح است کہ روح در دل آگاہی ما خود گوید کہ نفس و ہوا کہ بحکم ایزدی بحکم من بودہ اند و در تن انسان در آوردہ باغی گشتہ اند حالا کہ نصرت ایزدی قرین حالم گشتہ و دل از خوف متالم شدہ چند ایشان را پرورش دہم و خوف عاقبت یکسو نہم کہ این پسران ناخلف رو متبوع خود نمی کنند و از کردار فاسد خود باز نمی گردند و نمیدانند کہ از فساد ایشان فتنہ در نہاد من است و کردار ایشان بلاے جان و تن است قوله

سوز خیال زاہد گوشہ نشین و طرفہ آنکہ
مغبچہ ز ہر طرف میزندم بچنگ و دف

[1] سنگدل ... ناخلف فرزند بد ... [illegible]

طرفہ بصم حیرے نوکحیشم حوش آید میز ندم مے زند برائے مس قوله

نے بے خبر زندا ہدان نقش بخوان ولاتقل	مست ریاست محتسب بادہ بنوش ولا تخف	

لاتقل مگو لاتخف نترس قوله

صوفی شہر بین کہ چون لقمہ شبہہ میخورد	پارہ دمش دراز باد این حیوان خوش علف	پال و

پارہ دم دوالے کہ زیر دم اسپ بود خوش علف ملیح العذار قوله

من بکدام دل خوشی می خورم و طرب کنم	کز پس و پیش خاطرم لشکر غم کشیدہ صف

صف یعنی وال رستہ قوله

حافظ اگر قدم زنی دررہ خانذان عشق	بدرقہ رہت شود ہمت شحنہ نجف

خاندان خیل خانہ دودمان بدرقہ راہبر شحنہ نجف علی مرتضے رض

غزل ردیف القاف

زبان خامہ ندارد سر بیان فراق	وگرنہ شرح دہم با تو داستان فراق

خامہ قلم ندارد سر بیان فراق زیراکہ بیرون از احاطہ تقریر است شرح دہم بیان کنم قوله

رفیق خیل خیالیم و ہمرکاب شکیب	قرین محنت و اندوہ و ہمقران فراق

رفیق یار و ہمراہ خیل اسپان وگروہ ہمرکاب ہمدست شکیب صبر قرین نزدیک قوله

چگونہ باز نہم بال در ہوای وصال	کہ ریخت مرغ دلم پر در آستان فراق

باز نہم کشادہ بال بازو قوله

فراق و ہجر کہ آورد در جہان یارب	کہ روے ہجر سیہ باد و خانمان فراق

جہان بکسر اول یعنی روزگار مصحح است از سندگی ادحدی قوله

دریغ مدت عمرم کہ بر امید وصال	بسر رسید و نیامد بسر زمان فراق

بسر رسید آخر شد نیامد بسر ناتمہا رسید قوله

سرے کہ بر سر گردون بفخر مے سودم	بر آستان کہ نہادم بر آستان فراق	رردست مسٹر

گردون فلک بر آستان اول نسم ایشان معنی آن است کہ سرے کہ بر سر گردون لسبب اتحاد یگانگی کہ در عالم اطلاق
تاں دولت عظمی فائز گشتہ بودم سوگند باسماں کہ بر آستانہ فراق نہادم یعنی از جمع تفرق آمدم و میوامد

که ازین اتحاد عالم ارواح مرادبود که در انجا در مشاهده بودند و فراق عالم دنیا بود که مقام فراق است ومیتواند بود که مراد آن نباشد که سرے که بر سر گردون بفخر و اتحادمی سودم یعنی بکشف وشہود بمرتبه اطلاق رسیدم سوگند ر استان که براستان فراق نہاده ام یعنی ازان مرتبه تنزل کرده ام خواه این معنی ازراه کسر نفس باشد وخواه ازان راه که عارفان را بعضے اوقات ازحال کمال که داشته باشد تنزل روے میدہد قوله

اکنون چه چاره که دربحر غم بگردابے	فتاده زورق صبرم زبادبان فراق

چاره علاج گرداب جاے غرق شدن کشتی زورق کشتی خورد بادبان بیرق کشتی قوله

بسے نماند که کشتی عمر غرقه شود	زموج شوق تو در بحر بیکران فراق

کشتی عمر اضافته بیانیه قوله

فلک چو دید سرم را اسیر چنبر عشق	ببست گردن صبرم بریسمان فراق

چنبر حلقه اش ودف وجز آن۔ غزل

مباد کس چو من خسته مبتلاے فراق	که عمر من همه بگذشت در بلاے فراق

خسته مجروح مبتلا گرفتار۔ قوله

غریب وعاشق وبیدل فقیر وسرگردان	کشیده محنت ایام ودردہاے فراق

سرگردان پریشان۔ غزل

مقام امن ومے بیغش ورفیق شفیق	گرت مدام میسر شود زہے توفیق

غش بفتح آب تیره بکسر خیانت التوفیق سزاوار گردانیدن وقیل التوفیق اعانة من الله للعبد علی فعل معنے آنست که منزل شریفی ومے که در وغش نباشد ویار موافق که گرد خبث وغبار نفاق بردامن طبائع سلیم ایشان ننشسته باشد اگر مدام میسر آید این حیات معہود درقدم آنچنان دوستان بپایان رسانم چون ج جہد در اثناے سلوک ودربادیه طلب پیش آمد راہے دید بغایت صعب ہرطرف که روآورد بغیر از حیرت چیزے دیگر بنفزود وبجز عشق رفیق دیگر کسے نشد بنابران گفت تمامی کرد الخ قوله

جہان وکار جہان جمله ہیچ در ہیچ است	ہزار بار من این نکته کرده ام تحقیق

یعنی دنیا ومافیہا در نظر عاقل درنیاید چه انچه درین عالم است وسبب قید شده همه بباد فنا ونیازی بدر خواہد شد پس باید که انچنان زندگے باخلق کند که عالم رانفع رسد نه ضرر قوله

(حاشیه: [illegible] قطعه ... مباد کس چو من خسته ... / قطعه ... هزار ... غزل)

کجاست اہل دلے تا کند دلالت خیر	کہ ما بدوست نبردیم رہ بہیچ طریق

دلالت رہنمائی نبردیم رہ نرسیدیم طریق روشن قولہ

بیا کہ توبہ ز لعل نگار و خندہ جام	حکایتیست کہ عقلش نمیکند تصدیق

خندہ جام جام پر ازمے تصدیق راست این بیت درجواب آنست کہ خواجہ را بعضے از اہل انکار متہم کردہ باشند بامرے کہ مخالف شرع است قولہ

اگرچہ موے میانت بچون منی نرسد	خوش است خاطرم از فکر این خیال دقیق

دقیق باریک این خیال دقیق استارہ بموے میان قولہ

اگر برنگ عقیق است اشک من عجبے	کہ مہر خاتم چشم منست ہمچو عقیق

عقیق کوہے است بیمن کہ ازان عقیق سنگے است چون درانگشتری کنند امدہ اردل سرد قال ص تختموا بالعقیق فانہ مبارکۃ مہر نقش نگین اینجا کنایہ از چشم سرخ دوست کہ خیال آں درچشم عاشق جا گرفتہ خاتم بکسر التاء آخر ہر چیز و بفتح مہر و بفتح و کسر انگشتری ۱۲ص ابراہیم شاہی خاتم چشم اصافہ بیانیہ وچشم بخاتم مناسبتے وارد عقیق چشم سرخ محبوب معنی آن ست کہ از عشق و حرارت عاشقی در بشرہ خواجہ ظاہر بود علامات وآثار آن در سرخ چشم خواجہ معلوم ومشاہدہ آن مردم را در حیرت می انداخت حضرت نیز بنا بر رفع تعجب خلق گفتہ کہ اگر اشک من سرخ رنگ است برنگ عقیق عجب نیست کہ خیال چشم سرخ محبوب در خاتم چشم من نقش میگیرد قولہ

حلاوتے کہ ترا در چہ زنخدانست	بکنہ او نرسد صد ہزار فکر عمیق

کنہ غور قولہ بخندہ گفت کہ حافظ غلام طبع توام۔ محبوب حافظ تعریف خواجہ کردہ وخواجہ آنرا برمطایبہ حمل کردہ میگوید ببین کہ تا بچہ حدم ہمی کند تحمیق۔ تحمیق احمق گردانیدن قدرم

غزل ردیف الکاف

اے دل ریش مرا بالب تو حق نمک	حق نگہدار کہ من میروم اللہ معک

اے خطاب بمحبوب حق نمک اشارۃ از دشنام وصحت اللہ معک خدا باتو قولہ

در خلوص منت ار ہست شکے تجربہ کن	کس عیار زر خالص نشناسد چو محک

خلوص دوستی واعتقاد وایں بیت بمضمون السلار لولا لما اللہیب للذہب قولہ

بگشا پستۂ خندان و شکر ریزی کن	خلق را از دہن خویش مینداز بشک

پستہ میوہ ایست مشہور پستہ خندان کنایہ از دہن شکر ریزی کن یعنی سخن گوئی درا گفتہ بودی کہ شوم مست و دو بوست وعدہ آخر شد و ماندہ ودیدیم و نہ یک معنی این بیت وران بیت کہ ۵ سہ بوسہ کز دو لبت کردۂ وظیفۂ من اگر ادا نکنی قرض دار من باشی ؛ واضح خواہد شد دو بوسہ کمال صوری و معنوی قولہ

چرخ بر ہم زنم ار غیر مرادم گردد	من نہ آنم کہ زبونی کشم از چرخ فلک

چرخ بر ہم زنم چرخ را زیر و زبر سازم ار غیر مرادم گردد اگر بر مراد من نگردد و مرا بمراد نرساند زبونی کشم واد عاجزی کشم قولہ

چون تو بر حافظ خویشش نگذاری بارے	اے رقیب از نظرم یکدو قدم دور ترک

یعنے اے رقیب چون بر حافظ خویش آن محبوب را نمی گذاری و ہموارہ بطفیلسوفی و فتنہ انگیزی سدی در راہش مے آری تو ہم بقرب او راہ نیافتہ و یک دو قدم دور ترک نشتافتہ غزل

اے کہ شور افگندۂ در بزم شاہان از نمک	داد مستان از لبت و خندہ بستان از نمک

درین مصرعہ آخر تقلیب است تقدیر کلام چنین است کو لبت در خندہ بستان داد مستان از نمک معنے آنست کہ اے آنکہ در مغاک شاہان حقیقۃ و مجاز شورے انداختۂ و ہمہ را متوجہ بخود ساختہ لب خود را افرما تا داد مستان بباد دادہ کہ از ملاحت تو شورے در نہاد شان افتادہ بستاند تا مر ایشان را راحتے رو دہد و پریشانی رخت بندد و این التماس بجناب محمدی است و نیز در شان مرشد سزد کہ اے آنکہ در مجالس سالکان شور انداختۂ و ہمہ را متوجہ بخود ساختۂ گو لبت را کہ بیان حقائق و معارف فرماید و شوریدگان را ازین سوزش وا رہاند قولہ

می برد آب گہر لعلت بدر یاشی و لطف	میکند نرخ شکر یاقوت ارزان از نمک

یاقوت لب شیرین تو شکر را پیش خود ارزان از نمک میسازد اے بے قدر و قیمت قولہ

شور می بینیم ازان جادوی چشمت در شراب	ذوق می یابم دران چاہ زنخدان از نمک

جادو چشم در شراب کنایہ از ناز از نمک از لطافت قولہ

گر نباتت میر باید جان بشیرینی و لطف	قند شور انگیز لعلت میدہد جان از نمک

قند شور انگیز لعل اضافت بیانیہ اے لب آن اشارۃ بجان ربائی از نمک از روے دشنام و زجر نمک میر ز سخن عتاب و دشنام بگو غزل

(حاشیہ:) [illegible]

لب خضر پی خجسته چه نامی قدیت لک　　دیگر سیاه چرده ندیدم بدین نمک

این غزل در نعت حضرت است سپی خجسته مبارک قدم قدیت لک ندا کردم خود ما برای تو سیاه چرده آدم سبز رنگ قوله

خوبان سبز که بر درت آیند جملگی　　وانگاه خاک پای تو بوسند یک بیک

خوبان سبز سرامد خوبان است قوله

آدم ز حسن روی تو گر بهره داشتی　　از دیدنش بسجده نبردا ختی ملک

گر بهره داشتی حصه و نصیب داشتی قوله

صورتگران چین اگر آن چهره بنگرند　　نقش نگار خانهٔ چین را کشند حک

کشند حک تراشیده سازند قوله

در دوستی حافظ اگر نیستت یقین　　زر خالص است و باک نمیدارد از محک

زر خالص اشارت بدوستی عزل

اگر شراب خوری جرعهٔ فشان بر خاک　　ازان گناه که نفعی رسد بغیر چه باک

اشکال این بیت آنست نفع رسانیدن بگناه موجب حسین نمیشود که گفته اند درین گناه نفعی بغیر میرسد پس دران گناه باکی نیست حوابش آنست که معنی بیت چنین است که اگر شراب معنوی خوری و مست ا سرار مشاهده گردی باید که طالبان راه را هم نظری کنی و بر ایشان جرعهٔ آن شراب فشانی و توجه با دیگران اگرچه به بی نهایتی راه حق گناهی است اما چون درین گناه نفع بغیر است دران توجه بلکی نیست از برای آنکه این توجه هم بغیر هر گاه برای حق است موجب مزید قربت خواهد شد و نیز مرشد از کمال خواهش بخوبی عرض میکند که چون ترا مشاهده حق بدست آید طالبان خویش را از ان فرو قی بحشی که بوسیلهٔ آن مرتبه حاصل شود اگرچه عارفان عارف را بتلقین مشغول شدن دوری از وصال است بحکم حسنات الابرار سیآت للمقربین موجب خسران است ما یعنی خواجه گوید که ازان گناه که بدیگری نفع رسد چه باک که این فعل اتباع ان سروران است قال اکل نبی فترة من کانت فترته بسنتی فقد اهتدی یعنی از تلقین مسترشدان اگرچه فتوری در مشاهدات شود اما چون تلقین هدایت بدیگران است و سنت است باک ندارد قوله

مخور دریغ و بخور می بشاهد و دف و چنگ　　که بیدریغ زند روزگار تیغ هلاک

بیدریغ بی وسواس قوله

بخاکپای تو ای سرو ناز پرور من　　که روز واقعه پا وا مگیر از سر خاک

باقسم روز واقعه روز مرگ معنی آنست که مرا سوگند بخاک پای تو ای سرو ناز پرور من که روز مرگ من پای خود از خاک من وا مگیر و از لطف خویشم ملقای خود بهره یابی دم واپسین لقای خود میسر گردان که روزه خود بدان افطار نمایم و جایز که از امانت است ما مانت دار شرم که عقل عقلا از اسرار بخیر معذور اند قوله

مهندس فلکی راه شاه راه شش جهتی　　چنان ببست که ره نیست زیر دام مغاک

مهندس اندازه کننده یعنی مهندس فلکی که عقل است راه دیر شش جهتی چنان بسته که در دو راه

برآمدن نیست اے طالب بگفتار او فریب مخور واز طلب مایست یعنی عقل میگوید که تو اسیر شش جهتی
و خداوند پاک از جهت بیرون است پس یافت تو او را از دائرہ امکان نیز بیرون **قوله**

چه دوزخی چه بهشتی چه آدمی چه ملک	بمذهب همه کفر طریقت است امساک

امساک بخل **قوله**

بزن براوج فلک حالیا سرادق عشق	که خود بر داجلت ناگهان به تیره مغاک

اوج بلندی حالیا الحال سرادق خیمه **قوله**

فریب دختر رز طرفه می زندره عقل	مباد تا بقیامت خراب طارم تاک

دختر رز شراب انگوری طرفه نادر خراب ویران طارم خانه چوبین بام تاک درخت انگور **قوله**

براه میکده حافظ خوش ازجهان رفتی	دعای اہل دلت باد مونس دل پاک

میکده عاشق پاک تمام و پاکیزه **غزل**

هزار دشمنم ار می کنند قصد چه باک	گرم تو دوستے از دشمنان ندارم باک

باک ترس **قوله**

مرا امید وصال تو زنده میدارد	دگرنه صدرہم از ہجر تست بیم ہلاک

صدرہ صدم مرتبه **قوله**

نفس نفس اگر از باد نشنوم بویت	زمان زمان ہم ازغم چو گل گریبان چاک

نفس نفس دمبدم زمان زمان وقت وقت ساعت ساعت چاک شگاف **قوله**

رود بخواب دو چشم از خیال تو ہیہات	بود صبور دل اندر فراق تو حاشاک

صبور صبر کننده حاشاک کاف زائد **قوله**

اگر تو زخم زنی به که دیگرے مرہم	وگر تو زہر دہی به که دیگرے تریاک

تریاک پازہر **قوله**

بضرب سیفک قتلی حیاتنا ابدا	لان روحی قد طاب ان یکون فداک

بزدن شمشیر تو کشته شدن من زندگانی ما است پس بدرستی که جان من تحقیق خوش شده باینکه باشد فدای تو

عنان نه پیچم اگر میزنی بشمشیرم	سپر کنم سرو دستت ندارم از فتراک

شمشیر ستم ناخن چون بصورت ناخن شیر است شمشیر نام کردند فتراک دوالهای زین که راستا چپا
پس کوهه زین آویخته باشد **قوله**

تراچنانکه توئی ہر نظر کجا بیند | بقدر بینش خود ہر کسے کند ادراک

بینش بینائی ادراک در لغت دررسیدن بمعنی دریافت غور وحقیقت لاتدرکہ الابصار وہو یدرک الابصار وہو اللطیف الخبیر قولہ

بچشم خلق عزیز آنگہے شوی حافظ | کہ برورش نہی روے مسکنت بر خاک

مسکنت بیچارگی وعاجزی - غزل ردیف اللام

اگر بکوے تو باشد مرا مجال دخول | رسد بدولت وصل تو کار ما بوصول

دخول درآمدن وصول پیوستگی قولہ

قرار بردہ زمن آن دو سنبل رعنا | خراب کردہ مرا آن دو نرگس مکحول

رعنا نام گلیست زرد رنگ وزنے سست وخودآرای ونادان فراغ فراغت دوجادو چشم مکحول سرمہ گین

دل از جواہر مہر تو صیقلے دارد | بود ز زنگ حوادث ہر آئنہ مصقول

مہر عشق ومحبت مصقول صیقل کردہ شدہ ازین موت مرگ صوری وہجر قولہ

من شکستہ بدحال زندگی یابم | دران زمان کہ بہ تیغ غمت شوم مقتول

تیغ غم تیغ عشق مقتول کشتہ شدہ مصرع اول این بیت بمضمون ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل اللہ اموات بل احیاء مراد از فی سبیل اللہ عشق خدا کہ موجب وصول بحق است قولہ

چہ جرم کردہ ام اے جان ودل بحضرت تو | کہ طاعت من بیدل نمی شود مقبول

جرم گناہ مقبول قبول کردہ شدہ قولہ

چو بر در تو من بینوائے بے زر وزور | بہیچ باب ندارم رہ خروج ودخول

بینوا مفلس بہیچ باب بہیچ نوع خروج بیرون آمدن دخول داخل شدن قولہ

بدرد عشق بساز وخموش شو حافظ | رموز عشق مکن فاش پیش اہل عقول

عقول جمع عقل - غزل

اے رخت چون خلد ولعلت سلسبیل | سلسبیلت کردہ جان ودل سبیل

خلد بہشت سلسبیل نام چشمہ ایست در بہشت آب او سفید لعابت وخنک وشیرین ولطیف کما قال اللہ عینا فیہا تسمی سلسبیلا قولہ

سبز پوشان خطت بر گرد لب | همچو مورانند گرد سلسبیل

سبز پوشان خط اضافه بیانیه مراد تعینات کثرت لب تجلی اسم متکلم مراد ذات قوله

ناوک چشم تو در هر گوشه | همچو من افتاده دارد صد قتیل

ناوک بمعنے تیر تیزی آید اینجا همین معنی ناوک چشم تجلی ذاتی قهاری مراد تعینات اسم المفعل قتیل کشته قوله

بے مے ومطرب بفردوسم مخوان | رَاحَتِیْ فِی الرَّاحِ لَا فِی السَّلْسَبِیْل

راحت من در شراب است نه در سلسبیل است قوله

یارب این آتش که بر جان من است | سرد کن زانسان که کردی بر خلیل

این آتش عشق زانسان روش خلیل ابراهیم ع قوله

پاے مالنگ ست ومنزل دور دست | (نسخه) دست ماکوتاه وخرما بر نخیل

پاے مالنگ است طاقت رفتار نه منزل دور دست مکان بس بعید دست ماکوتاه استعداد ناقص خرما حصول مراد نخیل مراد محل خطر قوله

شاه عالم بقا وعز و مال | باد و هر چیزے که خواهد زین قبیل

شاه عالم کنایه از مرشد قبیل نوع قوله

کس نداند گفت شعرے زین نمط | کس نیارد سفت دُرے زین قبیل

زین قبیل ازین قسم قوله

حافظ از سر پنجه عشق نگار | همچو مور افتاده زیر پاے پیل

غزل

اے برده دلم را تو بدین شکل وشمائل | پرواے منت نیست جهانے بتو مائل

برده اے فریفته بدین شکل وشمائل بدین طرز وشیوه مائل عاشق سوال اگر کسے گوید قافیه بیت دوم این غزل دبیت آخر این غزل با قافیه جمله ابیات دیگر چگونه صورت بندد جواب الف که درین قوافی آمده است حرف تاسیس است وتاسیس الفے ست که میان او وروی یک حرف متحرک واسطه باشد چون شامل وکامل چنانچه کمال اسمعیل صفاهانی گفته ع اے آنکه لاف میزنی ازدل که عاشق است ÷ طوبی لک از زبان تو بادل موافق است ÷ وشعراء عجم برخلاف فصحاء عرب تاسیس را واجب نمیدارند بلکه مستحسن پندارند چون سلمان گوید ع رفتند رفیقان ورسیدند بمنزل در خواب وغرورے تو هنوز اے دل غافل ÷ نظام الدین گنجوی رح ع همه سختی از بستگی لازم است ÷ چون در بستگی خانه پر هیزم است قوله

وصف لب لعل تو چگویم بر قیبان | نیکو نبود معنی نازک بر جاهل

لب لعل همان لب مراد لطف ونیز ذات معنی نازک وصف لب جاهل کنایه از رقیب قوله

هر روز جو حسنت زد گرہ زفزون آمست	مہ را نتوان کرد بروسے تو مقابل

زیراکہ ماہ بعد از بدر کاستے دارد قولہ

دل بردی و جان سیدہمت غم چہ ضرری	چون نیک رفیقیم چہ حاجت بجا جل

نیک رفیقیم اسے نیک عزیم محاصل طلب کردن غزل

بہ سحر چشم تو اے لعبت خجستہ خصال	بمہر خط تو اے آیت ہمایون فال

تمامی بایکہ دریں غزل است قسمیہ است لعبت خجستہ خصال معشوق آیت ہمایون فال محبوب قولہ

بنوش لعل تو اے آب زندگانی من	برنگ و بوے تو اے نوبہار حسن و جمال

نوش تریاک وشیریں تو تیا سرمہ قولہ

بگرد راہ تو یعنے بسایۂ اسید	بخاک پاے تو یعنے برشک آب زلال

زلال شیریں قولہ

بطیب خلق تو و نفحۂ شمامۂ گل	ببوئے زلف تو و نکہت نسیم شمال

نفحہ باد خوشبو قولہ

بآن عقیق کہ مارا ست مہر خاتم چشم	بآن گہر کہ شمار است در لسان مقال

خاتم انگشتری لسان زبان مقال گفتار قولہ

بآن صحیفۂ عارض کہ گشت گلشن چشم	بآن حدیقۂ بینش کہ شد مقال خیال

صحیفہ مصحف وتختہ ونامہ عارض رخسارہ گلشن گلزار بینش مینائی قولہ

بسرو ماہ نمایت بآفتاب بلند	بآستان رفیعت بآسمان جلال

رفیع بلند جلال بزرگی قولہ

کہ در رضاے تو حافظ گر التفات کند	بعمر باز نماند چہ جاے مال و منال

کہ در رضاے تو حافظ این بیت جواب قسم ابیات بالا است بعمر باز نماند اے صرف کند عزل

العہد گل شدم از توبۂ و شراب خجل	کہ کس مباد ز کردار نا صواب خجل

عہد گل موسم بہار کنایۂ از مشاہدات وتجلیات دچون بمشاہدات تجلیات رسیدم در وقت زہد و پرہیزگاری کہ از عشق تائب بودم ازان توبہ خجالت کشیدم چراکہ آن وقت را نیز صرف عشق نکردم

حافظ چو لوایا در حرم عشق نہادی * در دور ازل اول و ستاروان وازہر جسل +

[illegible]

دآن وقت سبزیزاد در بطالت بسر بردم دآن خجالت من برتبہ بشد کہ کس ازکردار ناصواب اینچنان خجل نگردد

صلاح من ہمہ جام مست دمن زین بخت	نیم زشاہد و ساقی بہیچ باب خجل

صلاح نیک اندیشی باب نوع درو شش قولہ

زخون کہ رفت شب دوش از سراچہ چشم	شدیم در نظر رہروان خواب خجل

سراچہ پردہ اینجا کنایہ از پلکہاے چشم رہروان خواب اضافہ بیانیہ و رہروان مسافر چنانچہ مسافر درشب نزول کند ہمچنان درشب خواب درچشم فرومی آید معنے آنست کہ ازکثرت دموع خونی کہ در سراچہ عیون جاری شدہ وخواب را مدخلے نداد در روے آن مسافران کہ شب اینجا نزول میکردند شرمندگی رو داد

قولہ توخوبروی تری زآفتاب شکر خدا	کہ نیستم زتو در روے آفتاب خجل

چراکہ ازو بہتری راے بینم قولہ رو است نرگس مست ار فگند سر در پیش - نرگس مست کنایہ ازسالک طال اللسان کہ شد زشیوۂ آن چشم پرعتاب خجل کہ ہرچند گردشیوہ اش جا مل نشد قولہ

بزیر لب زچہ رو جام زہر خندہ زند	اگر نہ از لب لعل تو شد شراب خجل

زہر خندہ خندہ کہ براے رفع خجالت کنند معنے این بیت آنست کہ زہر خندگی شراب وجام ازانست کہ از لب لعل تو شراب شرمندہ گردید قولہ

بود کہ یار نپرسد گنہ زخلق کریم	کہ ازسوال ملولیم واز جواب خجل

کریم نیک قولہ

رخ ازجناب توعمر لیست تا نشافتہ ام	نیم بیاری توفیق ازین جناب خجل

تاہرگز توفیق الاعانۃ من اللہ قولہ

ازان نہفتہ رخ خویش در نقاب صدف	کہ شد زنظم خوشش لولوے خوشاب خجل

صدف گوش ماہی قولہ

حجاب ظلمت ازان بست آب خضر کہ گشت	زنظم حافظ و این طبع ہمچو آب خجل

حجاب پردہ ظلمت تاریکی قبلہ ابروے توکہ مشاہدہ تجلی بیداد ظلم چشم تجلی قہاری خوش آن شہید کہ از دست تو شود مقتول بموجب من لصبہ قتلہ ومن قتلہ فانادیۃ ایت آثار ولایت کشور وآن ہفتم حصہ ربع مسکون وتمام ربع مسکون ہفت اقلیم است مقسوم بعدد ہفت ستارہ یکم منسوب بزحل

وآن ہنداست دوم مشتری وآن چین است سوم مریخ وان ترکستان است چہارم آفتاب وآں خراسان است پنجم زہرا وآن ماوراء النہر ست ششم عطارد وآن روم است ہفتم قمر وآن ملح است خراج حاصل قولہ غزل

خوش خبر وادی لے نسیم شمال	کہ بما می رود زمان وصال

نسیم شمال بادے کہ از دست چپ وزد ومراد ازاں مرشد میرود یعنی میرسد زمان وقت وصال ملاقات مراد ملاقات قولہ

ما لسلمی و من بذی سلم	این جیراننا وکیف الحال

یعنی حیثیت مر سلمی راکہ نام معشوقہ است وکیست در موضع موسوم بذی سلم ازجہت آنکہ سلم یعنی درخت کما ورد بسیارست وکجا اند ہمسائگاں وچگونہ است حال ایشان قولہ

قصۃ الشوق لا انفصام لہا	وصمت ہہنا لسان مقال

قصہ عشق نیست انقطاع مراں رالیس خاموش ستد اینجا گفت وگو قولہ

عرصۂ بزمگاہ خالی ماند	از حریفان ورطل مالامال

رطل پیمانہ قولہ

سایہ افکند حالیا شب ہجر	تا چہ بازند شبروان خیال

شبروان خیال اضافہ بیانیہ شبروان دزدان راگویند وبیشتر ظہور خیالات بشب است معنی آنست یعنی اکنون شب ہجر سایہ افگندہ وخانہ دلم را ظلمات گوناگون آگندہ تا دزدان خیال چہ بازی نمایند وبا وود سازند۔ قولہ

عفت الدار بعد عافیۃ منہدم شد خانہ بعد ازمنہدم شدن یعنی خوب منہدم شد فاسئلوا حالہا عن الاطلال۔ پس پرسید شما حال آنخانہ را از آثار سراہائے کہنہ۔ قولہ

ترک ما سوئے کس نمے نگرد	آہ ازین کبریا وجاہ وجلال

ترک معشوق نمی نگرد از غایت تکبر آہ افسوس کبریا تکبر جاہ مرتبہ جلال بزرگی قولہ

فی جمال الکمال نلت منی	صرف اللہ عنک عین کمال

یعنے در جمال وکمال تو یافتم آرزوہا را اے ترا در جمال وکمال دیدم بگرداند خدا از تو چشم زخم راکہ در وقت کمال عارض مے شود قولہ یا برید الحمی حماک اللہ لے قاصد مرغزار نگاہ دارد ترا اللہ تعالیٰ

مرحبا مرحبا تعال تعال خوش آمدی بیا بیا غزل

یحیی بن مظفر ملک عالم و عادل	دارای جهان نصرت دین خسرو کامل

دارای شاه ایران زمین پسر بهمن شاه که اردشیر نیز نام داشت و دارا داراب و دارای اکبر نیز میگفتند و دارای اصغر پسر اوست و مادر دارا ہما بود دختر بہمن که بفتوی علماء آذر پرست دختر خود را بحبالہ خود در آورده بود و دارا داراب ازان گویند که مادرش را بہمن وقت مردن پادشاہی داده بود و او اشتیاق پادشاہی بسیار داشت ازان جہة حملے که از بہمن داشت متواری میداشت و تولد ہم باخفا شد پسر او در صندوق نہاده و جواہر فاخره ران داشت و چندے بیازوے مولود بستہ صندوق برد و آب انداخت و جوارے را بتواری جاسوس کرد تا حالش بچہ انجامد صندوق برگاذرگاہ رسید گاذرے اورا واکرده چون بچہ دولتمند دید باجواہر بسیار و پسر او فوت شده بود و شیر زن باقی بود اورا بخانہ برده بزن سپرد و پرورد و چون در آب اورا یافتہ بود داراب نام نہاد و چون سی سالہ شد حق تعالے اورا بشاہی رسانید و اورا دارای اکبر خواندندے و پسرش که بجنگ سکندر کشتہ شد دارای اصغر گفتندے و دارای اکبر فیلقوس قیصر روم را دستگیر کرده و ہر سالے ہزار بیضہ زرین ہر یکے بوزن چہل مثقال بر وخراج نہاده و دوازده سال ملک رانده بود و بعده دارای اصغر ولی عہد شد من ابراہیم شاہی و نیز دارا دارنده نصرت یاری قولہ

انجام تو بر کون و مکان فائض و شامل	تعظیم تو بر جان و خرد واجب و لازم

فائض ریزنده شامل در گیرنده قولہ

بر روے مہ افتاد که شد حل مسائل	روز ازل از کلک تو یک قطره سیاہی

تو خطاب به یحیی ابن مظفر یعنے روز ازل از کلک تو یک نقطہ سیاہی بر روے مہ افتاد که اورا قضا و قدر این شرافت دست داد که تاریخ جملہ مہمات عالم شده و حل چندین مسائل فقہی ازو گشتہ چون عدت زن شوہر مرده و صوم و حج و زکوٰة وغیره قولہ

اے کاش که من بودمے آن بنده مقبل	خورشید چو آن ہندو سیہ دید بدل گفت

ہندو خال و معروف و بنده و درز د مقبل نیک بخت باعتبار آنکه بر رو جا یافتہ قولہ

دست طرب از دامن این سلسلہ مگسل	شاہا فلک از بزم تو در رقص و سماعست

بزم مجلس شراب و جشن طرب شادی و فرح زمزمہ سرود قولہ

چون دور فلک یکسره بر منهج عدلست | خوش باش که ظالم نبرد راه بمنزل

یکسره سراسر منهج روش بر منهج عدلست هر یکے را بجزاے خود میرساند منزل مقصود قوله

حافظ قلم شاه جهان مقسم رزقست | از بهر معیشت مکن اندیشهٔ باطل

شاه جهان الله تعالی مقسم قسمت کنندهٔ معیشت تحصیل قوت باطل بیهوده واین بیت مفید معنی توکل است وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا قال علیه السلام من شق شدق فی ضمن رزق و این وساوس از راه فقر محض شیطانیست قال ان الشیطان یعدکم الفقر چون حال اینست دل را از اندیشه مالایعنی نگاه باید داشت ونظر بحق باید گماشت قال ع رزق العوام فی تعبهم ورزق الخواص فی لعبهم ٥ ایهمه جد وجهد حاجت نیست ، الحیه روزی میرساندت غزل

رهروان را عشق بس باشد دلیل | آب چشم اندر رهش باشد سبیل

رهروان عاشقان دلیل راهنما سبیل وقف قوله

اختیاری نیست بدنامی ما | ضلنی فی العشق من یهدی السبیل

گمراه کرد مرا در عشق کسیکه هدایت میکند راه را یعنی مرشدے که مرا در ظاهر پرستی شرائع می آموخت حول مرا شناسایان عشق دیدند دل مرا آتش عشق روشن ساخت که نزد شما ضلالتست ورنه ما عین هدایت قوله

موج اشک ما کے آرد در حساب | آنکه کشتی راند بر خون قتیل

این گریه ما را کے وقعے واعتبارے دارد قتیل عاشق قوله

آتش عشق بتان در خود بزن | ورنه از آتش گذر کن چون خلیل

یعنے عشق معشوقان حصول کن یا آتش تجلیات در دل خود روشن ساز قوله

یا بنه بر خود که مقصد گم کنی | یا منه پا اندرین ره بے دلیل

یعنے در سلوک عشق هستی خود را پیش میار واین نکته را گوش دار که ازسبب این مانع بمقصد نرسی و مقصود گم کنی واگر این حالة نداسته باشی وخویش را مستراشی درراه عشق قدم منه حاشا وکلا از جاده شریعت تجاوز منما که سربسر وبالست وموجب فساد وضلال دیگر آنست که بخاطر خود مگذران که در راه بے رفیقی مبادا مقصد گم کنی بے هادی دومساز که مرد رہے ومرد راه هیدایت ارشیخ فراز وبے دلیل قدم درین راه منه وعاقبت اندیشی و پیش وپس ببنی ازدست مده که مدار شریعت ازدست

واگر یاکی بخاطر داشته باشی خلاف شریعت سر موند انستی معنے الرفیق ثم الطریق را بخاطر نہی و اتباع سلف قولا و فعلا از دست ندہی قوله

یا رسوم پیلبانان یاد گیر	یا مده ہندوستان را یاد پیل

باید دانست که پیل چون بخواب میرود و زاد و بوم خود را بخواب مے بیند در بیداری بدستی پیش گیرد تا ہمدران می میرد پس رسوم پیلبانان آنست که یکدم ازو غافل نمیشوند و او را بمراد خود خفتن نمید ہند و اگر میرود زود دمکه میکنند یعنے چون عشق را بخود راه دادی ازو زمانے غافل مباش و ہمگی ہمت بدو گمار و در رشد انده صابر باش مبادا وطن یاد کرده باز از دل خیزد و ہستی تو بکمال نارسیده متدرک گردد اللّٰہم انی اعوذبک من الحور بعد الکور و نزول البلاء علے الفور قوله

حسن این نظم از بیان مستغنیست	بر فروغ خور کسے جوید دلیل

خور آفتاب قوله

معجزه ست این شعر یا سحر حلال	ہاتف آورد این سخن یا جبرئیل

معجزه انچه خلق را بدان عاجز کنند سحر حلال فصیح ہاتف فرشته آواز دہنده مراد القار غیبی و الہام جبرئیل وحی منزل قوله

آفرین بر کلک نقاشے که داد	بکر معنے را چنین حسن جمیل

آفرین بمعنے تحسین نقاش نقش کشنده یعنے شاعر بکر معنے اضافه بیانیه مراد شعر نادر که الماس دیده خاطر ہیچ سخنوری نگردیده حسن فصاحت و بلاغت جمیل نیک بدل عوض بدیل شریک نام خاقانی

قال و قیل سخن لاینفع غزل

ساقی بیار باده که آمد زمان گل	تا بشکنیم توبه که کردم میان گل

باده شراب محبت زمان گل آوان مشاہدات تجلیات تا بشکنیم توبه که کردم میان گل توبه که قبل ازین کرده بودم در ہنگام مشاہدات آنرا بشکنم قوله

کوری خار نعره زنان تا چمن رویم	چون بلبلان نزول کنیم آشیان گل

کوری خار برائے کور کردن رقیب آشیان خانه مرغان قوله

در صحن بوستان قدح باده نوش کن	کایات خوشدلی ہمه آمد نشان گل

ہ از اعضا و نزد ...
و کردم میان
ہمہ از زمان

صحن بوستان مجلس مرشد کایات خوشدلی ہمہ آمدنستان گل یعنی حصول حق بایہ ہمہ فرحتہاست قولہ

یارو شراب خواہ وسرا بوستانِ گل	گل درچمن رسید مشو ایمن از فراغ

گل جوانی چمن بدن مشو ایمن از فراغ وقت ازدست مدہ یار محبوب ومرشد شراب عشق سرا بوستان بوستان سرائے ومجلس مرشد وآستان پیر قولہ

جان کن فدائے ناک رہ باغبان گل	حافظ وصال گل طلبی ہمچو بلبلان

حافظ وصال گل طلبی اگر میخواہی کہ بوصل محبوب رسی بلبلان عاشقان کامل باغبان مرشد کامل

بیا کہ بوئے ترا میرم اے نسیم شمال	شمیمِ رُوحِ وداد وشمیم برقِ وصال

بوئیدم من بوئے حوش دوستی ودستاں کردم من برق وصال رایعنی دیدم مشاہدہ تجلیات را بیا کہ بوئے ترامی رم وطالب وجویائے توام اے نسیم شمال وائے مرشد باکمال قولہ

کہ نیست صبر جمیلم در اشتیاق جمال	احادیا بجمال الحبیب قف وانزل

الف مدائیہ حادی سرود گویندہ اے راسندہ دار بجمال زائدہ جمال جمع حمل وحمل شتر مئنت است اے حدا کنندہ مر شتران حبیب را استادہ شو وسرول کن کہ نیست مرا صبر جمیل در اشتیاق آں جمال عنا سوال اطلاق لفظ حبیب ومحبوب بحق تعالے در شرع نیامدہ جواب آنست کہ ایں اطلاق ازرہ وصفیہ است نہ علمیہ قاضی بیضاوی گوید وقتیکہ ذات حق متصف باشد بصفتے پس اطلاق لفظے کہ دال بران صفت بود جائز است جواب دوم آنکہ اطلاق یک اسم در شرع صحیح اطلاق مرادف اوست واطلاق اسم ود ود واقع شدہ پس اطلاق لفظ محب ومحبوب نیز صحیح باشد قولہ

بشکر آنکہ برافگند پردہ روز وصال	شکایت شب ہجران فروگذار اید ل

برافگند پردہ روز وصال روز وصال پردہ ازمیان برداشت قولہ

کشیدہ ایم بتحریر کارگاہ خیال	بیا کہ پردۂ گلریز ہفت پردۂ چشم

چشم راہفت طبقہ است اول صلبی۔ دیگر مشیمی۔ دیگر شبکی۔ ودیگر زجاجی۔ دیگر جلدی دیگر بیضی دیگر عنکبوتی۔ دیگر عنبی۔ دیگر قرنی وایں مجموع را حدقہ گویند دگر وحدقہ گوشتے است سپید وچرب آنرا ملتحمہ گویند وقیل ہفت پردہ۔ اول صلبی دوم مشیمی سوم شبکی۔ چہارم عنکبوتی۔ پنجم عنبی ششم قرنی۔ ہفتم ملتحمہ۔ وایں راگلریز گویند اگرچہ درگلریزی ہمہ شریک اند لیکن ایں راناں گویند کہ بمود

بدوست کتول تعالے انا زینا السماء الدنیا بزینة الکواکب اگرچہ کواکب ہشتم فلک اند اما بسبب نمودار بآسمان دنیا کہ آسمان اول است نسبت کنند کارگاہ کارخانہ معنے آنست کہ اے یار یا کہ پردہ گل ریز کار از پردہای چشم است بتحریر کارگاہ خیال برکشیدہ ایم و ہمیشہ در تصور خیال میکوشیم تا ترا دیدہ ایم۔ قولہ

بجز خیال دہان تو نیست در دل تنگ	کہ کس مباد چو من والہ خیال محال

والہ آشفتہ محال مشکل قولہ

ملال مصلحتے می نمایم از جانان	کہ کس بجہد نماند ز جان خود بملال

مصلحتے برائے مصلحت جان خود اے معشوق کہ بجاے جانان است قولہ

قتیل عشق تو شد حافظ غریب ولے	بخاک ما گذرے کن کہ خون مات حلال

قتیل کشتہ غزل

ہر نکتہ کہ گفتم در وصف آن شمائل	ہر کو شنید گفتا لله در قائل

در فتح والله در نیکوئی خواجہ میگوید در ستایش قول خود کہ من آن سرو گلزار را بنہایت تعریف کردہ ام در ہر جز کہ آن عارض و قامت را توصیف کردہ ام بیان واقعست و ہر کہ شنید گفت مر خدا را است نیکوئی گوینده قولہ

گفتم کہ کے ببخشی بر جان ناتوانم	گفت آن دمے کہ نبود جان در میان حائل

گفتم یعنے مر آن معشوق را گفتم آن دمے آن وقت قولہ

تحصیل عشق و رندی آسان نمود اول	جانم بسوخت آخر در کسب این فضائل

رفتن طریق عشق و محبت و ورزیدن شیوہ صدق و مودت اگرچہ آسان نما است اما بپایان رسانیدن این امور در غایت صعوبت است و اشکال قولہ

حلاج بر سر دار این نکتہ خوش سراید	از شافعی مپرسید امثال این مسائل

حلاج منصور حلاج این نکتہ سخن عشق شافعی نام امام شریعت امثال مانندہا اینہمہ مسایل سخنان عشق یعنے اہل حال دیگر اند و اہل قال دیگر اند اہل قال کہ از حال می لافند ہمہ شنیدہ و ترہات می بافند و ہر سخنے از اہل آن باید پرسید چنانچہ سخن حکمت از حکیمان و سخن فقہ از فقیہان و سخن نجم از نجومیان ہمچنین سخن عشق از عاشقان قولہ

درعین گوشہ گیری بودم چو چشم مستت	اکنون شدم چو مستان برابروی تو مائل

عین کمال چشم مستت خطاب بمحبوب مستان عاشق قوله

از آب دیده صدرہ طوفان نوح دیدم	وز لوح سینہ نقشت ہرگز نگشت زائل

یعنے مدل وہوش وگوش وچشم آنچنان مشغوف جمال جہان افروز توام کہ روز ازشب وشب از روز نمیدانم بالفرض اگر عالم را آب سبز بجا کہ خبرم شود زیادہ ازین چہ تواند بود کہ از آب دیدہ صدرہ الخ ـ قوله

دل دادہ ام بیارے عاشق کشے نگارے	مرضیۃ السجایا محمودۃ الخصائل

مرضیۃ السجایا نیکو عادتہا قوله

دردا کہ بردر خود بارم نداد دلبر	چندانکہ از جوانب انگیختم وسائل

دردا افسوس قوله

ای دوست دست حافظ تعویذ چشم زخم ستا	یارب بہ بینم آنرا درگردنت حمائل

آن را دست حافظ را غزل

ہرکس کہ ندارد بجہان مہر تو در دل	حقا کہ بود طاعت او ضائع وباطل

مہر عشق حقا سوگند بحق باطل بیہودہ قوله

گشتیم جہان را کہ بہ بینیم و ندیدیم	ہیچون تو کسے زیبا در شکل و شمائل

شکل صورت شمائل خصلتہا قوله

درمکیدہ	اے زاہد خود بین ز در صومعہ بگذر	آن دلبر من بین کہ بود میر قبائل

خود بین خود پرست ز در صومعہ بگذر ترک زہد نما دلبر آنکہ دلہا عشاقان بحسن وکرشمہ برد

غزل ردیف المیم

الم یات للاحباب ان یترحم	وللناقضین العہد ان یتندم

آیا نرسیدہ است مر دوستانرا آنکہ رحم کنند وشفقت کنند با دوستان ونرسیدہ است مر پیمان شکنندگان راکہ از شکستن عہد پشیمان شوند قوله

الم یاتہم انباء من خان عہدہم	وفی صدرہ نار الاسی یتضرم

آیا نیامد ایشانرا اخبار کسے کہ خوت کرد عہد دوستان را وشکست پیمان ایشانرا وحال آنکہ در سینہ او

برد آنکس بوخون اگر دل شکار است از حال خود واسان ازروز وعشق غوغا

اوغلو غو تو نا کیسو وارنج مایہ اگر دور شکیل غمگینی خال سیماں

ارزعمل از خود منیدر وقیبان زخود نیست حاصل چون گفت ز دکام دل از ما

ہا وحل او ببرد ودید مینم بیمان ان برد آن ادو دستمذ دان وار از صبی

آتش اندوہ پشیمانی بنقض عہد زبانہ میزند یعنے از روے قرآن واحادیث رسیدہ است بایشان
قصہ عہد شکنان کہ از عہد شکنی چنانست حال ناقصان قولہ

فیالیت قومی یعلمون بماجری	علی جرح منہم فیعفوا و یرحموا

پس اے کاشکے قوم من بدانند بانچہ رفتہ است از ایشان برین جریح از ظلم و تعدی خود پس بخشند و رحم کنند قولہ

حکی الدمع منی والجوارح اضمرت	فیا عجبا من صامت متکلم

حکایت کرد یعنے آشکارا کرد راز من اشک من وحال آنکہ اعضا و جوارح من پوشیدہ داشتہ بودند اے
فعلی عجبی از خاموشی کہ سخن میگوید و افشاء راز صاحب خود میجوید قولہ

اتی موسم البروز واخضرت الربی	ویرق خمرا والندامی ترنم

ربی جمع ربوہ بمعنے تل ترنم در اصل ترنموا این قسم قافیہ در اشعار عرب شائع است آمد موسم بہار
و سبز شد تلہا و تنک وصاف شد شراب و یاران ہم قدح می سرایند قولہ

ایا من فاق کل السلاطین سطوۃ	ترحم جزاک اللہ والخیر یغنم

اے آنکہ غالب آمدہ بر ہمہ سلاطین از روے سطوۃ رحم کن جزا دہد ترا خدا و خیر را غنیمت داند قولہ

بنی عم جودوا علینا بجرعۃ	وللفضل اسباب بہا یتوسم

یعنی اے عم زادہا سخاوت کنید بر ما بہ بخشش یک جرعہ و مر بزرگی را سببہا کہ بدان دیدہ میشود و فضل بود نشان
دادہ میشود غنا اے برادران خداوند فضل و توانگری بر فقیران جود و کرم کنید و بخشش در آئید
کہ فضل عبارت از جود است و کرم بجمع دینار و درم قولہ

شہور بہا الافنا و یقتضی الغنا	وفی شانہ عیش الربیع المحرم

شہور جمع شہر و این شہور خبر مبتدا ای مصدر ای ہذا شہور یعنے این ماہہا بسبب تاثیر آن دل
تقاضاے سرود می کند یا لے بینازی و توانگری می طلبد کہ نتیجہ آن عیش و حیش بود در سامان کہ
فقر ولی نداریم و دست قدرت ہیچ نداریم عیش بہار است حرام و دل دریاے دام قولہ

لکل من الخلان ذخر ومنۃ	وللحافظ المسکین فقر ومغرم

یعنے ہر یکے را از دوستان ذخیرہا است کہ ہنگام عسرت بکار آید و خیرات و صدقات است کہ دران جہان
بہجت افزاید و مر حافظ مسکین و فقیر را تاوانیست کہ باعث اضطرار است و فقر اختیاری سربسر تاوانست

نہ دوزلی الز ابیات این غزل در رسالت صوفی بہم باشد و تمام

از قناعت شکر گدائی بموجب رسوائی و خواری **غزل**

اگر برخیزد از دستم که با دلدار بنشینم　　ز جام خضر نوشم ز باغ وصل گل چینم

برخیزد از دستم میسرم آید **قوله**

نگر دیوانه خواهم شد درین سودا که شب تا روز　　سخن با ماه میگویم پری در خواب می بینم

نگر تحقیق شب رحلت وقت مرگ **قوله**

نه هر کو نقش نظمی زد کلامش دلپذیر افتد　　تدرو طرفه میگیرم که چالاکست شاهینم

نه هر کو یعنی نه هر شاعری که او نقش نظمی زد شعری گفت کلامش دلپذیر افتد یعنی مقبول باشد
تدرو طرفه مراد مضمون نادر و معانی باریک شاهین طائر شکاری مراد طبیعت **قوله**

دگر با ورنمیداری رو از صورتگر چین پرس　　که مانی نسخه می خواهد ز نوک کلک مشکینم

صورتگر نقاش مانی نام نقاش رومی که مدروغ دعوی پیغمبری کرده دلقاشی را معجزه ساخته در عهد
شاه بهرام هرمزشاه بود و هم بدست او کشته شد ۲۷۰ س ابراهیم شاهی **قوله**

رموز عشق و سرمستی ز من بشنو نه از حافظ　　که با جام و قدح هر شب حریف ماه و پروینم

پروین ثریا **غزل**

اینچه شوریست که در دور قمر می بینم　　همه آفاق پر از فتنه و شر می بینم

این غزل در شکایت زمانه و علامت قیامت گفته دور قمر این دور اخیر ادوار همه ستارگان سیاره
است و دور هر سبعت هزار سال است هزار تنها عمل آن ستاره و شش هزار دیگر مشارکت شش ستاره
و آدم ؑ هم در دور قمری است **قوله**

دختران را همه جنگ است و جدل با مادر　　پسران را همه بدخواه پدر می بینم

جدل خصومت **قوله**

ابلهان را همه شربت ز گلاب و قند است　　قوت دانا همه از خون جگر می بینم

خون جگر محنت و مشقت **غزل**

آنکه او فکر دل شاد نکرده است منم　　وانکه این غمکده آباد نکرده است منم

این غمکده دنیا دل شاد بودن دم بخود کرده یعنی خموش فرهاد نام عاشق شیرین پس زانو نشستن

آید

مژگان سیه کنایه از ظلمت تقصیرات چشم بیمار صفت چشم معشوق باعتبار کم نگاهی چه بیمار را خاصیت است که بهر سو نگاه نمیکند و این صفت حوران است که بهن قاصرات الطرف و مراد از چشم بینائی حق چون سالک بکمال رسد این صفت در وی پدید آمده بود قال عم اذا اراد الله بعبد خیرا بصره بعیوب نفسه معنی آنست که خداوند بسبب تقصیر که از من بوجود آید اشاره بهلاک من در رسید که گفتی من عمل صالحا فلنفسه و من اساء فعلیها و ما انا بظلام للعبید یا که از بینائی و اطلاع تو آن تقصیرات را که مظهر عدم رضاست در حق کرده است در دیم و شوک آلام از رنگدار خود رسیدیم و توجه خویش را از ان در کشیم و طلیده را ازیا بر کشیم و بیر مژگان سیه کنایه از عشق مجازی بود و چشم کنایه از عشق حقیقی شود و بیماری چشم تعریف او بود معنی آنست که آن محبوب حقیقی بمژگان سیاه خود که عشق مجازیست بزاران رخنه در شمار آوردی و لباس دیداری که بر تنم بود از محبت مجازی پاره کردی یا که از عشق حقیقی تو هزاران درد و اندوه اختیار کنم و از مرتبه مجاز بپایه حقیقت روم شکر قرب چشم ذات و تجلی سے شراب کنایه از مستی حرمان بے نصیبی آن اشاره بیت کر این اشارت نے قوله

الا ای همنشین دل که یارانت برفت از یاد	مرا روزی مباد آندم که بے یاد تو بنشینم

همنشین دل کنایه از محبوب حقیقی یاران کنایه از دوستان تصدیقی که در عالم عدم یار و مصاحب بودند برفت از یاد خطاب بحضرت حق است و اگرچه فراموشی بر وی جایز نبود اما از کمال استمالت چنین بر زبان مے آرد و از زبان عارفان در مقام استمالت حرفها بوجود مے آید دیگران از تقلید نمی شاید اے آنکه در دل ما جا کرده و همنشین دل گشته و یاران قدیم خود را بفراموشی آورده مرا مباد آن روزے که بے یاد تو برآیم که حیات عارفان یاد حق است کل نفس یخرج بغیر ذکر الله فهو میت الهی مباد خود م تا ست وار و بیر دل بمعنی سر بود معنی آنست که اے بنده محرم راز و اے مونس دم شاید که یاران قدیم خود را فراموش کرده و ما دوستان را بفراموشی آورده پس از روے شفقت مے فرماید و دل بندگان را بخود میر باید که مرا روزی مباد که بے یاد تو بنشینم و فراموشت گردم که اگر یک لمحه حق در یاد بنده نباشد هر آینه حرف صورتش از لوح هستی تراشیده قوله

جهان پیر است و بی‌بنیاد ازین فرهادکش فریاد	که کرد افسون و نیرنگش ملول از جان شیرینم

نیرنگ مکر قوله

اگر بر جای من غیری گزیند دوست حاکم اوست	حرامم باد اگر من جان بجای دوست بگزینم

اشکال آن ست کہ غیرت عاشقی تقاضا می کند کہ اگر دوست دیگرے را بر عاشق گزیند بران عاشق گران آید جواب آنست کہ این غیرت ہوسنا کانست و غیرت عارفان آنست کہ معشوق اگرچہ دیگرے را برگزیند رواست کہ فیض او بہمہ عام است اما عاشق را باید کہ نظر بران غیر کہ برگزیدہ است نیندازد چون نظر برغیر انداخت عاشق نیست عاشق آنست کہ غیر را در دل و چشم گنجایش نباشد **قولہ**

بیار ای باد شبگیری نسیمے زان عرق چینم	زتاب آتش دوری شدم غرق عرق چون گل

عرق خوی باد شبگیر باد صبا کہ ایصال رائحہ طیبہ بدو نسبت دہند و سبب شگفتگی ریاحین گلزار شود اینجا کنایہ از مرشد عرق چین مرکب نام عطریست از عطریات خاصیہ او عرق چینی است اینجا کنایہ از محبوب معنی آنست کہ از تاب آتش جدائی ہمچو گل غرق عرق شدہ بژمردہ ورق ورق شدم لے مرشد طریقہ وا ے ہادی حقیقت نسیمے ازان محبوب حقیقی بیار و این غریق را ازین درطہ برآرا ے بیان حقائق و معارف دراین مشاہدہ بنما دمی تواند کہ این بیت جوابیست بہ بیت بالا کہ کلام قدسی است **قولہ**

کہ غوغا میکند در سر خیال جنگ دوشینم	صباح الخیر زد بلبل کجائی ساقیا برخیز

صباح الخیر کلمہ ایست کہ ہنگام طلوع صبح معاشران بساقی می گویند و ساغر صبوحی ازو می جویند اینجا کنایہ از ولولہ محبت سزد بلبل عبارت از دل سالک ساقی کنایہ از مرشد و غوغا بمعنے شور لود و خروش جنگ دوشین کنایہ از عہد الست معنی چنین باشد یعنی ولولہ عشق از عہد الست بر بکم قالوا بلی در سرم شور و غوغا میکند پردہ بندار و عقدہ عفت خونخوار از پیش بصیرتم برخواست و عہدے کہ روز میثاق بحضرت حق بستہ ام از سر ہنگام آراست **غزل**

فلک را سقف بشگافیم و طرح نو در اندازیم	بیا تا گل برافشانیم و مے در ساغر اندازیم
نسیم عطر گردان را شکر در مجمر اندازیم	شراب ارغوانی را گلاب اندر قدح ریزیم

ارغوانی سرخ عطر بکسر بوے خوش و نیز قسمے از خوشبوی مجمر عود سوز **قولہ**

کہ در پیشت غزلخوانیم و در پایت سر اندازیم	بیا جانا منور کن بروئیت مجلس ما را

بروئیت تا بمعنے خود **قولہ**

بیا کاین داوریہا را بہ پیش داور اندازیم	یکے از عشق می لافد دگر طامات می بافد

طامات سخنان از چپ و راست داوریہا حکومت و قضیہ داور حق تعالے۔ **قولہ**

چو در دست است رودی خوش بزن مطرب سرودی خوش	که دست افشان غزل خوانیم و پاکوبان سر اندازیم

پاکوبان رقص کنان قوله

صبا خاک وجود ما بآن عالیجناب انداز	بود کان شاه خوبان را نظر بر منظر اندازیم

صبا باد شرقی اکثر اوقات سیر ار وزد بغایت لطیف و موافق طبع خلائق است ۲ ابراهیم شاهی منظر جای نظر قوله

بهشت عدن اگر خواهی بیا با ما بمیخانه	که از پای خمت یکسر بحوض کوثر اندازیم

عدن نام بهشت ارد راسیص قال عرم ان الجنة ثمانیة اولها دار الجلال وهی من لولو ابیض وثانیها دار السلام وهی من یاقوت احمر وثالثها جنت الماوی وهی من زبرجد اخضر ورابعها جنت الخلد وهی من ذهب اصفر وخامسها جنت النعیم وهی من فضة وسادسها جنت الفردوس وهی من ذهب احمر وسابعها من یاقوت احمر وثامنها جنات عدن وهی من درة بیضاء وهی مشرفة علی الجنان کلها کوثر نام حوئیست در بهشت انا اعطیناک الکوثر غزل

بگذار تا بشارع میخانه بگذریم	کز بهر جرعهٔ همه محتاج این دریم

شارع شاهراه شارع میخانه اضافت بیانیه قوله

روز نخست چون دم رندی زدیم و عشق	شرط آن بود که جز ره این شیوه نسپریم

روز نخست روز الست این شیوه عشق قوله

جائیکه تخت و مسند جم میرود بباد	گر غم خوریم خوش نبود به که می خوریم

جم بفتح اگر با خاتم و نگین و بلقیس و ماهی و امثال آن افتد سلیمان مراد بود و اگر بمقابل آئینه و سد و امثال آن بود سکندر مراد بود و اگر مقابل پیاله و شراب بود جمشید بود و چون این چیزها مسطوره هیچ چیز نبود هر چه مقتضای محل بود همان مراد بود اما اینجا سلیمان مراد است مسند جای نشستن و فرش که بگسترانند گویند که مسند سلیمان سه فرسخ در سه فرسخ گسترده بود قوله

تا بو که دست در کمر او توان زدن	در خون دل نشسته چو یاقوت احمریم

تا بو یعنی باشد دست در کمر او توان زدن اسے بوصال او رسیدن یاقوت جواهریست سرخ و سبز زرد و کبود دارد همه سرخ نیکوتر و همه جواهر بشکند و بگدازد مگر یاقوت رمانی هر که با خود دارد از طاعون ایمن بود و نام حجلے و باستعاره لب معشوق بود ۲ ابراهیم شاهی قوله

شوریدگان بحالت رقصند در سماع	ما نیز ہم بشعبدہ دستے برآوریم

شوریدگان دیوانگان عاشقان شعبدہ بازی رقص قولہ

از جرعۂ تو خاک زمین در و لعل یافت	بیچارہ ما کہ پیش تو از خاک کمتریم

خاک زمین کنایہ از سالک در و لعل یافت بمرتبہ رسید کہ محرج لعل و در گردید قولہ

زان پیشتر کہ عمر گرانمایہ بگذرد	بگزار تا قیامت روے تو بنگریم

گرانمایہ قیمتی و بیش بہا و نفیس قولہ

حافظ چو رہ بکنگرہ کاخ وصل نیست	با خاک آستانۂ این در بسر بریم

کاخ کتسک غزل

بارہا گفتہ ام و بار دگر مے گویم	کہ من گم شدہ این رہ نہ بخود مے پویم

بارہا یعنی بسیار این رہ اشارۃ بشعر نہ بخود می پویم نہ بہواے نفسانی میگویم قولہ

در پس آئینہ طوطی صفتم داشتہ اند	آنچہ اُستاد ازل گفت بگو مے گویم

مراد از آئینہ دل مصفا استاد ازل حق تعالےٰ گفت الہام نمود درین بیت تقلیب است تقدیر کلام چنین است کہ طوطی صفت مرا داشتہ اند در پس آئینہ آنچہ اُستاد ازل گفت بگو می گویم یعنے من از کسوت اختیار برآمدہ ام و مرا ہیچ نوع اختیار نیست اختیار از آن حق است و این بیت حافظ در ستایش خود فرمودہ کما قال عم انا سید ولد آدم ولا فخر و آیۃ ماکان لبشر ان یکلمہ اللہ الا من وحی او وراء حجاب شاہد این حال است یعنے من بحکم الشعراء تلامیذ الرحمن ہر چہ می گویم از الہام حق است نہ چون شعراء عوام کہ گفتار شان محض آموزش نفس و شیطان کما قال اللہ والشعراء یتبعہم الغاوون الم تر انہم فی کل واد یہیمون و نیز در پس بمعنے مقابل ۵ پس ہر چہ نغز بلند گر گفتند پیش رو و رسم است کہ چون طوطی را آموزانند مقابل طوطی آئینہ بردارند و آموزانند پس آئینہ نشستہ آواز کنند طوطی عکس خود را در آئینہ می بیند و آن آواز از و پندارد و در سخن آید قولہ

من اگر خارم اگر گل چمن آرائی ہست	کہ از آن دست کہ می پرورم میرویم

خار بد گل نیک چمن آرا باغبان مراد حق تعالےٰ از آن دست بنوعے در وشے قولہ

دوستان عیب من بیدل حیران مکنید	گوہرے دارم و صاحب نظرے می جویم

گوہر مراد دل مصفا قوله

گرچه باد لق ملمع سے گلگون عیب ہست   مکنم عیب کزو رنگ ریا می شویم

دلق ملمع ہستی مستعار مکنم یعنی مرا رنگ ریا ہستی مستعار قوله

خنده وگریۂ عشاق زجاے دگرست   مے سرایم بشب و وقت سحر می مویم

زجاے دگرست بسبب عشق است قوله

حافظم گفت که خاک در میخانه مبوی   گو مکن عیب کزین مشک ختن می بویم

میخانه عالم عشق من مشک ختن می بویم معاینه تجلی حق میبابم غزل

بشری اذا السلامة حلت بذی سلم   لله حمد معترف غایة النعم

بشارت است وقتیکه سلامة حلول کرد در ذی سلم که موضعے است که در روے سلم یعنے کبار بسیار است مرحد ایرا سپاس وستایش کسے که اعتراف نماینده بود نهایت نعمتهارا که بوے رسیده باشد یعنے آن حلول سلامة در ذی سلم مسرله حصول نعمتها است قوله

پیمان شکن ہرآینه گردد شکسته دل   ان العهود عند ملیک النهی ذمم

پیمان شکن عهد شکن عهود عهدہا ملیک خداوند نہی خرد ذمم ذمه یعنے عهد شکن البته شکسته دل شود چه عهد و پیمان نزد خداوند عقل ذمه و رعایت پیمان نزد ارباب خرد لازم قوله

در نیل غم فتاد و سپهرش بطعنه گفت   الآن قد ندمت و ما ینفع الندم

نیل بکسر رودیست از کشور زنگبار بمصر بگذرد چون فرعون از عهد حق برگشت و با لشکر خویش در نیل غرق شد بصد خواری معنے آنست که آن عهد شکن در نیل غم افتاد سپهرش بطعنه این ندا داد که اکنون پشیمان شدی و حال آنکه نفع میکند پشیمانی این مضمون تلمیح است بکریمه الآن وقد عصیت قبل وکنت من المفسدین قوله

ساقی بیا که دور گلست و زمان عیش   پیش آر جام و هیچ مخور غم زبیش وکم

ساقی کنایة از مرشد و روح و دل و خود قوله

بشنو ز جام باده که این زال نوعروس   بسیار کشت شوہر چون کیقباد و جم

زال نوعروس دنیا زال بطوالت ایام و عروس باعتبار آرایش کیقباد و نام شاہے ایران

جم جمشید ذکر او بالا مرقوم شد **قوله**

حافظ بکنج میکده دارد قرارگاه	کالطیر فی الحدیقة و اللیث فی الاجم

مانند مرغ در باغ و شیر در بیشه **غزل**

بی تو ای سرو روان باگل و گلشن چکنم	زلف سنبل چه کنم عارض سوسن چه کنم
آه کز طعنهٔ بدخواه ندیدم رویت	نیست چون آئینه ام روی ز آهن چکنم

یعنے چون روی تو آئینه من نیست آئینه آهن چه کار آید **قوله**

شاه ترکان چو پسندید و بچاهم انداخت	دستگیر ار نشود لطف تهمتن چه کنم

شاه ترکان افراسیاب تهمتن رستم مراد مرشد در ینجا این قصه بر سبیل اجمال چنین است که بیژن که در خدمت افراسیاب می بود اتفاقاً با دخترش محبتے واقع شد شبے هر دو را در خلوت یافتند این خبر بافراسیاب رسانیدند افراسیاب بیژن را گرفته در چاه محبوس کرد اقارب بیژن این خبر را برستم رسانید رستم با لشکر خویش از شهر خود برآمد در شهر افراسیاب در چاہے که بیژن را اسیر کرده بودند بمشعلها در آمد و بیژن را برآورده همراه خود برد معنے آنست که چون مرا حضرت حق باقتضاء حکمت بالغه دانسته در چاه دنیا انداخت اگر مرشد کامل دستگیری نکند و ازین چاه زندان رہائی ندہد که خلاص تواند ساخت اگر سائلے سوال کند مرشد با تهمتن که بممانعت افراسیاب بیژن را از چاه زندان خلاص ساخته چه مشابهت دارد بر قبول آن که توجه نمارد که مرشد در کمال اطاعت حق بود هرچه کند باراده او کند گوئیم این تشبیه من بعض الوجوه است نه من کل الوجوه و اینچنین در کلام فصحا کثیر الوقوع است پس تشبیه مرشد به تهمتن محض در رستگاری بود و موافقت و مخالفت منظور نشود و معهذا ارباب قرب را منزلے است که چنین و چنان کنند و در بعضے تقدیرات مرضی حق را فهمیده مخالف آن شوند حق سبحانه نیز مرضیات ایشان را فهمیده رقوم لوح محفوظ را محو میگرداند و بطورے که اراده ایشان است به ثبت میرساند کقوله یمحو الله ما یشاء و یثبت و عنده ام الکتاب بگوش هوش بشنوای مقبول اولوا الالباب و میتواند که شاه ترکان کنایه از صفات قهریه حق بود و تهمتن کنایه از صفات لطفیه کما جاء فی الحدیث القدسی سبقت رحمتی علی غضبی و فی الحدیث النبوی صلعم اللهم انی اعوذ بك منك ای اعوذ بلطفك من قهرك و میتواند که مراد از شاه ترکان نفس باشد معنے آنست که چون نفس مرا در چاه هوا و هوس انداخت اگر لطف روح

درچه سمت ... افراسیاب ... در دو راه او ... (حاشیه دستی)

تا سد رستم که بیژن را از چاه برآورد دستگیر گردد حال من چون شود و قصه رستم و بیژن در بیت شاه ترکان سخن مدعیان می شنود مذکور شد قوله

بروای زاهد و بر دردکشان خورده مگیر ‖ کارفرمای قدر میکند این من چه کنم

دردکشان عاشقان خورده مگیر عیب مکن کارفرمای قدر حق تعالے این اشارة مدعا گشتی قوله

مددی گر بچراغی نکند آتش طور ‖ چاره تیره شب وادی ایمن چه کنم

چراغ روشنی آتش طور تجلی وادی ایمن نام بیابانے در بیت المقدس قوله

برق غیرت که چنین میجهد از پرده غیب ‖ تو بفرما که من سوخته خرمن چه کنم

باید دانست که چون غیرت دامنگیر عاشق است و میخواهد که معشوق بدیگرے ملتفت شود معشوق را هم غیرت میشود و نمیخواهد که عاشق او بدیگرے نگرد چنانچه نقل است که چون درد عاشقی دامنگیر وقت ابراهیم ادهم گردید ترک دنیا نموده طالب محبوب شد و گردید روزے در کنج نشسته مشغول محبوب خود بود که پسرش خورد بود چون بسلطنت رسید روزے بار بندے تمام بر وید آمد و سلام کرد ابراهیم گفت تو مرکدام دینی گفت بر دین محمدی گفت الحمد لله گفت قرآن دانی گفت بلے گفت الحمد لله ابراهیم خواست که برود پسرش نگذاشت محبت در دل ابراهیم اثر کرد همدرین آواز آمد که ما ابراهیم تدعی محبتنا و تحب غیرنا ابراهیم از غایت محبت گفت الهی اغثنی یا این را بردار یا مارا ابجر دین سخن پسرش بیفتاد و بجان بحق داد زہے غیرت معشوق که ما عاشقان خود چنین میکند از بنجا است که برق غیرت که چنین میجهد قوله

حافظا خلد برین خانه موروث منست ‖ اندرین منزل ویرانه نشیمن چکنم

موروث ارثی مزل ویرانه دنیا نشیمن نشست غزل

بازآئی ساقیا که هواخواه خدمتم ‖ مشتاق بندگی و دعاگوے دولتم
آنرے که فیض جام سعادت فروغ تست ‖ بیرون شدن نمای ز ظلمات حیرتم

یعنے هدایت نمودن خاصه جام سعادت فروغ تست پس میخواهم که مرا ازین ظلمات حیرت که دنیا و عالم کثرت است برآری و بمقام سراسر نور که عالم قرب و وحدت است رسانی قوله

هرچند غرق بحر گناهم ز شش جهت ‖ تا آشنائے عشق شدم ز اهل رحمتم

تا آشنائے عشق شدم لیکن از آن وقتے که آشنائے عشق شدم قوله

عیبم مکن برندی و بدنامی اے فقیہ	کاین بود سرنوشت ز دیوان فطرتم

فقیہ دانشمند سرنوشت حکم ازلی۔ قولہ

مے خور کہ عاشقی نہ بکسب ست و اختیار	این موہبت رسید ز دیوان فطرتم

کسب سعی موہبت بخشش دیوان فطرۃ روز ازل قولہ

من کز وطن سفر نگزیدم بعمر خویش	در عشق دیدن تو ہواخواہ غربتم

ہواخواہ دوستدار و طالب غربت مسافرت قولہ

دورم بصورت از در دولتسرای دوست	لیکن بجان و دل ز مقیمان حضرتم

بصورت باعتبار جسم یا بسبب جسم قولہ

گردم زنے ز طرۂ مشکین آن نگار	فکرے کن اے صبا ز مکافات غیرتم

گردم زنے اگر دعوی عشق او کنی و طالب مے باشی طرہ مشکین جذبہ عشق صبا مراد علما و زاہد مکافات بدلہ یعنے اے صبا اگر میخواہی کہ میان طرہ مشکین او عشق کنی از مکافات غیرت من فکرے کن قولہ

دریا و کوہ در رہ و من خستہ و ضعیف	اے خضر پے خجستہ مدد کن بہمتم

ضعیف ناتوان پے خجستہ مبارک قدم ہمت توجہ غزل

بغیر ازین کہ بشد دین و دانش از دستم	بیا بگو کہ ز عشقت چہ طرف بربستم

دانش علم ظاہر ۵ مراد دانش من نیست بہرہ چہ عجب، ز رنگ خویش نباشد نصیب حنا را۔ قولہ

اگرچہ خرمن عمرم غم تو داد بباد	بخاک پاے عزیزت کہ عہد نشکستم

غم کنایہ از عشق بخاک پاے تو بار قسمیہ عہد نشکستم خللے در عہد نیاوردہ ام قولہ

چو ذرہ گرچہ فقیرم ببین بدولت عشق	کہ در ہواے رخت چون بمہر پیوستم

ببین بدولت عشق بدولت عشق کہ دارم نظر کن، ہوا محبت و آرزو چون چگونہ قولہ

بیار بادہ کہ عمریست تا من از سر مہر	بکنج عافیت از بہر عیش ننشستم

عمریست مدتیست کنج گوشہ از دست عشق یعنے بسبب و بطفیل عشق قولہ

اگر ز مردم ہشیاری اے نصیحتگو	سخن بخاک میفگن چرا کہ من مستم

نصیحت تو با من بمنزلہ بخاک انداختن است چہ مست را نصیحت سودے ندہد غزل

بعزم توبہ سحر گفتم استخارہ کنم　　بہار توبہ شکن میرسد چہ چارہ کنم

عزم قصد استخارہ طلب خیر ونیز معروف قولہ

بدور لالہ دماغ مرا علاج کنید　　گر از میانہ بزم طرب کنارہ کنم

بزم طرب مجلس مجوازی قولہ

ز روے دوست مرا چون گل مراد شگفت　　حوالۂ سر دشمن بسنگ خارہ کنم

ز روے دوست بسبب مشاہدہ دوست چون گل مراد شگفت حصول مراد گردید خارہ قسم سنگ است قولہ

بتخت گل بنشانم بتے چو سلطانے　　ز سنبل و سمنش ساز طوق و یارہ کنم

تخت گل وا ہسالک طوق انچہ در گردن اندازند ویارہ یارہ دست ویعنی بر تخت گل محبوبے را نشانم ہمچون بادشہان و زیور ہاش از گل بوشانم و معنے حقیقی آنست کہ دل را محبت مجازی گل وار شگفتہ دارم حالی خویش ہیچ نہفتہ محبوب حقیقی را سلطان وار بدان نشانم واز تسبیح وتہلیلش محلے گردانم و قول سبحانک لا الٰہ الا انت بر زبان رانم قولہ

گدائے میکدہ ام لیک وقت مستی بین　　کہ ناز بر فلک و حکم بر ستارہ کنم

ستارہ ستارگان قولہ

نہ قاضیم نہ مشائخ نہ محتسب نہ فقیہ　　مرا چہ کار کہ منع شراب خوارہ کنم

مشائخ صاحب مشیخۃ منع باز داشتن اشکال این بیت آنست کہ امر معروف و نہی منکر بر ہر کس بقدر او واجب است کہ گرت نہی منکر بر آید ز دست نشاید چو بے دست و پایان نشست وگر دست قدرت نداری بگوے بکہ پاکیزہ گردد بادرز خوے بچو دست و زبان را نماند مجال بہمت نمایند مردی رجال قال اللّٰہ تعالیٰ تامرون بالمعروف وتنہون عن المنکر ونہی منکر از دو لتمندان بدست باید واز علما بزبان واز فقراء بدل بانیکہ آنرا مکروہ دانند وازتہ دل خواہند کہ آن منکر برطرف شود جوابش آنست کہ منع کردن شرابخوارہ یعنی باز داشتن او از شراب خوردن بران متصور است کہ کسے بدست آزار رساند یا تیغے بزبان گوید کہ گفتہ او محل خوف آن بود کہ اگر گفتہ او را قبول نخواہم کرد بدست آزار خواہد رسانید چنانچہ حال قاضی و مشائخ و فقیہان دست دہرگاہ من از ایشان نیم پس بر من باز داشتن آن شرابخوار از خوردن فرض نیست یعنی واجب بر من کراہت قلبی و آنرا بجا می آرم قال علیہ السلام من رای منکم منکرا فلیغیرہ بیدہ وان لم یستطع فبلسانہ وان

لم یستطع فبقلبہ و فی ذلك العوام تمغا بفتح نشان روائے کہ بران اسپ نہند ساز استعداد
برگ اسباب خانہ معاش زندگی وقوت قولہ

مرا کہ نیست رہ ورسم لقمہ پرہیزی	ہمان بہ است کہ میخانہ را اجارہ کنم

ہمان بہ است بہتر بہانست قولہ

ز بادہ خوردن پنہان ملول شد حافظ	ببانگ بربط و نے رازش اشکارہ کنم

ببانگ بربط و نے بطریق علانیہ واشتہار غزل

بہ تیغم گر کشد دستش نگیرم	وگر تیرم زند منت پذیرم
کمان ابروے ما را گو مزن تیر	کہ پیش دست و بازویت بمیرم

کمان ابرو معشوق قولہ

غم گیتی چو از پایم در آورد	بجز ساغر نباشد دستگیرم

از پایم در آورد عاجز و پریشان ساخت دستگیر مدد و معاون نفیر آواز عرش تختے است از جوہر سبز
دادر اچہار صد ہزار رکن ومیان ہر رکن ہشتاد ہزار سالہ راہ قولہ

برآ ے اے آفتاب صبح امید	کہ در دست شب ہجران اسیرم

آفتاب صبح امید معشوق قولہ

بفریادم رس اے پیر خرابات	بیک جرعہ جوانم کن کہ پیرم

پیر خرابات مرشد قولہ

چو طفلان تا کے این زاہد فریبے	بسیب بوستان و شہد و شیرم

سیب بوستان کنایہ از زہد شہد و شیر صلاح و تقوی یعنی بسیب بوستان و شہد و شیر مرا ہمچو طفلان
تا کے زاہد فریبی دہی و بچیزہا ے محقر مرا از خود وا دار الکنی اے مرا تا کے ہمچو زاہدان طفل فریب از خود
بغیر بے اندازی و مجاز را در پیش نظر جلوہ گر سازی بذکر غیر مبر یاد خود مرا از ضمیر - قولہ

بسوز این خرقہ تقوی چو حافظ	کہ گر آتش شوم در وے نگیرم

نگیرم اثر نکنم غزل

بروا ے طبیب از سر کہ زسر خبر ندارم	بخودم دمے رہا کن کہ ز خود خبر ندارم

مذکورہ ابیات از سعدی است ... (margin notes)

صورتان ... (margin notes)

ابن شعر ... (margin notes)

لعیادتم قدم کہ زبیخودی ستوم بہ	مے ناب نوش وہم دہ کہ غم دگر ندارم

عیادت رمش ۔ بیمار پرسی نوش شیرین وآب حیات وتریاک ناب خالص بے آمیزش قولہ

زذہب کنند زیور بزرت کشند دربر	من بینوای مضطر چہ کنم کہ زر ندارم

ذہب زر زیور پیرایہ بینوا مفلس مضطر بیقرار غزل

تو ہمچو صبح ومن شمع خلوت سحرم	تبسمے کن وجان بین کہ خون ہمی سپرم

التبسم دندان سپید کردن وپیر قسمے از اقسام خندہ قولہ

چنین کہ دردل من داغ زلف سرکش تست	بنفشہ زار ستود تربتم چو درگذرم

بنفشہ نام گل تربت گور درگذرم بمیرم قولہ

بر آستان امیدت کشادہ ام درچشم	کہ یک نظر فگنی چون فگندی از نظرم

یعنے منتظریم وامید آن داریم یکنظر یک نگہہ فگندی از نظرم ہیچ نگاہے بحال من بیکسی قولہ

چہ شکر گویمت اے خیل غم عفاک اللہ	کہ روز بیکسی آخر نمیروی زسرم

خیل سپاہ عفاک اللہ نگاہدارد ترا اللہ تعالے نرگس مست چشم مست تنگنا وتنگی
وتنگی ہرچیزے دراہ تنگ غزل

تا سایۂ مبارکت افتاد بر سرم	دولت غلام من شد واقبال چاکرم
بیدار در زمانہ ندیدی کسے مرا	درخواب اگر خیال تو گشتی مصورم

مصور خیال کردہ شدہ قولہ

من عمر در غم تو بپایان برم ولے	باور مکن کہ بے تو زمانے بسر برم

باور اعتبار قولہ

گفتی بیار رخت اقامت بکوے ما	من خود بجان تو کہ ازین کوی نگذرم

اقامت الیستادن بجان تو قسم بحال تو ۔ غزل

چرا نہ درپے عزم دیار خود باشم	چرا نہ خاک کف مائے یار خود باشم

عـزم قصد دیار ولایت قولہ

غم غریبی وغربت چو برنے تابم	بشہر خود روم وشہریار خود باشم

[illegible handwritten marginal notes]

غریبی مسافرت چو برسے تابهم تحمل نمیتوانم کرد شهریار بادشاه روزگار که بقصر خود بزرگترین از بادشاهان
بود و نیز شهریار قوله

ز محرمان سراپردهٔ وصال شوم	ز بندگان خداوندگار خود باشم

سراپرده سراچه بادشاهان قوله

همیشه پیشهٔ من عاشقی و رندی بود	دگر بکوشم و مشغول کار خود باشم

پیشه کسب و هنر و طریق قوله

چو کار عمر نه پیداست باری آن اولی	که روز واقعه پیش نگار خود باشم

روز واقعه روز مرگ قوله

ز دست بخت گران خواب و کار بی‌سامان	اگر کنم گله راز دار خود باشم

گران خواب خفته راز دار خود باشم با کسے نگویم قوله

بود که لطف ازل رهنمون شود حافظ	وگرنه تا با بد شرمسار خود باشم

شرمسار شرمنده غزل

چلسال رفت بیش که من لاف میزنم	کز ساکنان دیر مغان کمترین منم

درین بیت اظهار محبت میکند که محبت ما امروزینه نیست بلکه ازلیه است قوله

هرگز بیمن عاطفت پیر مے فروش	ساغر تهی نشد ز مے صاف روشنم

یمن فرخندگی عاطفت مهربانی ساغر دل مے محبت و عشق یعنی ادا رشکر این تا توانم کرد که هرگز قوله

از یمن عشق و دولت رندان پاکباز	پیوسته صدر مصطبها بود مسکنم

رندان عاشقان صدر پیشگاه مصطبه شرابخانه مسکن جاے سکونت یعنے از بسکه عین محبت و محض
مروت بودم لاجرم هرکجا که صاحب سلوک جمع می شدند مرا التعظیم میکردند و بلندتر از همه نشاندند قوله

در شان من بدردکشی ظن بد مبر	کالوده گشت خرقه ولے پاکدامنم

دردکشی میخواری و طریقه ملامتیه و محبت مجازی خرقه ظاهر قوله

شهباز دست پادشهم یارب از چه جاستا	از یاد برده اند هواے نشیمنم

شهباز باز سپید پادشه حق تعالے هوا محبت و آرزو نشیمن آشیان مرغان و جاے نشستن و انتقام گه

همیشه آنجا باشد یعنی من مرغ دست پرور جناب قدم اما تعجب آنست که مسکن اصلی خود را چرا فراموش کردم ایچه علت دیگری است که بر من مستولی گشته قوله

حیف است بلبلے چو منی اندرین چمن | با این لسان عذب که خامش چو سوسنم

بلبلے چو منی چون من بلبلے اندرین چمن دنیا و وجود عذب شیرین یعنی هر دم مرا حسرت و اشتیاق ربوده میشود بجانب اصلی که مکان وصل نیست مرغ روحم که مشتاق حانانست میخواهد که درین گلستان ماتم مے گویم که حیف است قوله

آب و هوائے پارس عجب سفله پرورست | کو همرہے که خیمه ازین خاک بر کنم

پارس این وجود دنیائے دانی همدم محب و موافق قوله

توران شه خجسته که در من یزید فضل | شد منت مواهب او طوق گردنم

من یزید بازار در عرب رسمے است که چون شخصے چیزے نفروشد و شخصے قیمتش مقرر کند و صاحب کالا بران قیمت قرار نگیرد گویند من یزید قوله

حافظ بزیر خرقه قدح تا بکے کشی | در بزم خواجه پرده زکارت برافگنم

پرده زکارت برافگنم کارت آشکارا کنم غزل

حجاب چهره جان میشود غبار تنم | خوشا دمے که ازین چهره پرده برفگنم

یعنی موجب وجودک ذنب لا یقاس بها ذنب همین جسم ست که میان عاشق و معشوق حائل است و دوست را مدوست رسیدن نمی دهد وقتیکه طائر روح عاشق از قفص عنصری سر بدر کند بدوست رسید و درین تمنا مرگ است بموجب فتمنوا الموت ان کنتم صادقین و دیگر خود گفته است ؎ میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست - تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز قوله

چنین قفص نه سزائے من خوش الحانست | روم بگلشن رضوان که مرغ آن چمنم

چنین قفص کنایة از وجود عنصری گلشن رضوان عالم وحدت و اطلاق قوله

عیان نشد که چرا آمدم کجا بودم | دریغ و درد که غافل زکار خویشتنم

در بیان تحیر میگوید که چندانکه رعنائی و زیبائی من خوبتر مے میبینی حیرانی و سرگردانی من در کار خویش افزون مے دان که نه مرا از نفس بے بنیاد خود خبرے و نه از آثار و مبدا و معاد اثرے کنقلست و قصے قصه حام

کردم و بحمام رفتم انجا صورتے دیدم با قامتے تمام بر در آن حمام نقش کرده با خود گفتم صورت بدین رعنائی و شخصے بدین زیبائی زالتین است که برائے مصلحتے نگاشته اند و هر آئینه بجهت مهمش داشته اند این حکایت را از هر نوع گردی بستم که صورت زبان حال برکشاد و گفت اے غافل اگر مشکلے دارم اما در کار خود مشکلے دارم هر چند که رنگ و بوے زیباست مرا ؛ چون لاله رخ و چو سرو بالاست مرا ؛ معلوم نشد که بر در خانه خلق ؛ نقاش من از بهر چه آراسته است مرا ؛ بر در حمام برهنه شدم همه خلق بر من میگذرند شب و روز قایم منم نزد سیم دیگران می زند مدتے است که رو بدیوار آورده ام و حیران مانده ام و هیچ در نمی یابم که آمیختن این رنگ چرا و انگیختن این نقش چه سے مبادا که ناگاه خاکم کنند ؛ و زین روے دیوار پاکم کنند ؛ نه از بود خود هیچ سودے مرا ؛ نه اندر حقیقت وجودے مرا ؛ شب و روز در محنت واندهم ؛ ز هر نوع خود را دمے میدهم ؛ ندانم کیم من درین رهگذر ؛ نه از آمدن نه ز رفتن خبر ؛ اگر نیستم چیست این رنگ و بوے ؛ و گر هستم آخر چه چیزم بگوے ؛ درین خاکدان باد بیموده ام ؛ همه عمر جز نقش ننموده ام ؛ از جمله حقائق عشق یکے اینست که محقق وجود خود را بعینه چون نقش بر دیوار بیند و از وجود و اوصاف خویش اصلا خبرے و اثرے ندارد که النهایة هو الرجوع الی البدایة چنانچه در بدایت بخانه نابود خویش متمکن بود نهایت کار نا زیبا بود خود رفتن است از ینجاست که عیان نشد الخ قوله

چگونه طوف کنم در فضاے عالم قدس ؛ چو در سراچه ترکیب تخته بند تنم

طوف سیر فضا میدان سراچه سرای خورد سراچه ترکیب دنیا تخته بند مقید قوله

مرا که منظر حور است مسکن و ماوے ؛ چرا بکوے خراباتیان بود وطنم

منظر جاے نظر و محل منزل جاے فرود آمدن چرا مرکب از چه و ما خراباتیان اهل دنیا قوله

اگر ز خون دلم بوے عشق مے آید ؛ عجب مدار که همدرد نافه ختنم

نافه معروف ختن ولایتے است مشکخیز از ترکستان منسوب بخوبرویان قوله

طراز پیرهن زرکشم مبین چون شمع ؛ که سوزهاست نهانی درون پیرهنم

طراز نقش و نگار قوله

بیا و هستی حافظ ز پیش او بردار ؛ که با وجود تو کس نشنود ز من که منم

او کنایه بحافظ غزل

حاشا که من بموسم گل ترک مے کنم ؛ من لاف عقل میزنم این کارے کے کنم

حاشا و در باد سالک گفته اگر نار و نعیم عالم را ہمہ یکبار بر محب عرضہ کنند اگر کام حالش بجرعہ از ان شراب ناب شیرین شده بسوے بخواهد خرید و میشک این کیفیت را ترجیح خواهد بہاد بر دنیا و ما فیہا چنانکہ گوید حاشا الخ قوله

مطرب کجاست تا ہمہ محصول زہد و علم	در کار چنگ و بربط و آواز نے کنم

و ازیں اشارے کہ محب کرده است معلوم میشود کہ نزد او مقصود اصلی کلی آن کیفیت است وبس باقی الطفیل آن کیفیت گفتہ مطرب کجاست الخ

از قال و قیل مدرسہ حالی دلم گرفت	یک چند نیز خدمت معشوق و مے کنم

از قیل و قال گفتگو مدرسہ جای تعلیم علم حالی الحال و لم گرفت ملول شد قوله

کو پیک صبح تا گلہ ہاے شب فراق	با آن خجستہ طالع فرخندہ پے کنم

عاشق را حلیتے است کہ او در دیوار راز گوید اگرچہ کتمان عشق لازم است اما او میتوان کرد ساہراں نا صبا میگوید کو پیک صبح تا گلہ ہاے شب دراز خجستہ مبارک قوله

از نامہ سیاہ نترسم کہ روز حشر	با فیض فضل او صد ازین نامہ طے کنم

روزے رسول صلعم با اصحاب در کوچہ مدینہ مے گذشت رسلے سوگند داد کہ بجانہ دست نزول فرمایند چون درسآمدند دید کہ آتشے افروختہ بود و اولاد او گرد آتش بازی میگردید گفت یا نبی اللہ ارحم نعاذ ام اما با اولادی فرمود بل اللہ ارحم الراحمین قالت اترانی یا رسول اللہ احسان القی ولدی فی النار فکیف یلقی اللہ عبدہ فیہا وهو ارحم الراحمین پس رسول صلعم گفت ہکذا الوحی اریحات از نامہ سیاہ الخ و عاقل باید کہ برضاے دنیا و مہری دہر مطلع شود و با دوستان بمدارا زندگانی کند و این نکتہ گوش کند کہ قوله

مے کے بود در زمانہ وفا جام مے بیار	تا من حکایتے جم و کاوس کے کنم

کاوس کے کیکاوس نام بادشاہے دقیل مردود را گوید دقیل ورعول را قوله

این جان عاریت کہ بحافظ سپرد دوست	روزے رخش بہ بینم و تسلیم وے کنم

تسلیم سپردن غزل

حالیا مصلحت خویش دران مے بینم	کہ کشم رخت بمیخانہ و خوش بنشینم

حالیا الحال مصلحت نیک اندیشی قوله

جام مے گیرم و از اہل ریا دور شوم	یعنی از اہل جہان پاکدلی بگزینم

جام مے گیرم در عشق مشغول شوم و از اہل ریا دور شوم از صحبت مرائیان دور شوم اہل دل کسے کہ اطلاع بر مغیبات دارد کنایہ از مرشد کامل قوله

بسکہ در خرقۂ سالوس زدم لاف صلاح	شرمسار از رخ ساقی و مے رنگینم

ساقی محبوب حقیقی مے رنگین شراب عشق و محبت قوله

سر بآزادگی از خلق برآرم چون سرو	گر دہد دست کہ دامن ز جہان برچینم

گر دہد دست اگر میسر آید و حاصل گردد دامن ز جہان برچینم اعراض از جہان کنم قوله

دل و جانم بخیال سر زلف تو بسوخت	در گوایا بدیت اینک نفس مشکینم

سر زلف اشارت بجذبہ عشق و محبت گواشاہد نفس مشکین کلمات عشق انگیز قوله

بر دلم گرد ستمہاست خدارا مپسند	کہ مکدر شود آئینۂ مہر آئینم

مکدر تیرہ آئینہ دل صفا مہر آئین چون آفتاب قوله

سینۂ تنگ من و بار غم او ہیہات	مرد این بار گران نیست دل مسکینم

مرد لائق برداشتن بار گران غم عشق و غم ہجر قوله

بندۂ آصف عہدم دلم آزردہ مکن	کہ اگر دم زنم از چرخ بخواہد کینم

دم زنم بگویم بخواہد کینم عوض کین من بکشد غزل

خرم آن روز کزین منزل ویران بروم	راحت جان طلبم وز پے جانان بروم

سالکے راکہ نفس امارہ اش بصفت اطمینان متصف شد و روح او را از عالم بلا کشش پیدا آمد زبان اشتیاقش بدین ترانہ مترنم میشود خرم آن روز الخ قوله

دلم از وحشت زندان سکندر بگرفت	رخت بر بندم و تا ملک سلیمان بروم

زندان سکندر کنایہ از شہر شیراز کہ در زمان سکندر زندانخانہ بود و نیز گویند سکندر در انجا مدفون است و ملک سلیمان کنایہ از شہر یزد کہ یزد در عہد خواجہ نسبت بلاد دیگران در کمال رفاہیت بود و اہالی آن شہر خواہان قدوم حضرت بودند و خواجہ نیز آرزوے سکونت آن داشتند و ہموارہ حاکم آنرا می ستودند

زندان سکندر کنایہ از شہر شیراز و ملک سلیمان کنایہ از شہر یزد

چنانکه گفته ع اے صبا با ساکنان شهر یزد از من بگوی ٭ کای سر حق ناشناسان گوی میدان شما
مے تواند که سکندر اراده از حاکم خود کرده که اخلاق او خواهد را تنگ آورده و سلیمان کنایه از حاکم شهر دیگر
میکند که متصل بالانصاف بود و دوست خود و کرم مے گشود و خلوص اعتقاد در شان اهل الله نموده چنانچه خود گوید
سخنگوئی و خوش خوانی نمی ورزند در شیراز ٭ بیا حافظ که ما خود را بملک دیگر اندازیم ٭ و زندان سکندر
بحکم الدنیا سجن المومن عبارت از دنیا بود و ملک سلیمان کنایه از ملک حقیقت شود و در معارف آنچه اگرچه
حقیقت پرستی اما چون تقیدی دارد مقاماتش منحصر است بسته بر زندان میدارد و حقیقت ملکی است از دنیا ان
و جهاتش نگنجد و مقاماتش تحریر و تقریر نشود ملک سلیمان بست کرده و سکندر هر چند که عالم گیر بود
گروهی پیغمبرش مے شود اما نزد سلیمان چه وزن میشود همچنان مجاز در جنب حقیقت هیچ قدر ندارد
اگرچه در مقام خود نمودار مے آرد و نیز میگوید چند درین محنت آباد دنیا نشینیم وقت آن شد که بحکم
کل شیء هالک الا وجهه له الحکم والیه ترجعون ازین مقام او بے بعالم بالا رجوع کنیم قوله

گرچه دانم که بجائے نبرد راه غریب	من ببوی خوش آن زلف پریشان بروم

بوی امید و توقع صحت میگوید که از وطن اصلی که جدا شده ام سرگردان مسافرم که ناگاه بشهر غربت
در آمده باشد در رو در اهے نمیداند و در چار سوے شهر منتظر باشد که از کجا آشنائے رسد تا دست گیرد
و راهنما شود با وجود اینهمه میگوید که درین سفر گرچه دانم بجائے الخ قوله

چون صبا با دل بیمار و تن بیطاقت	بهواداری آن سرو خرامان بروم

میگوید اشتیاق وصل جانان بمرتبه ایست که بتقریر آید با وجود اینهمه ضعف بدن که دل بیمار ردے
جانان مرا است میخواهم که چون صبا الخ قوله

در ره او چو قلم گر بسرم باید رفت	با دل زخم کش و دیده گریان بروم

میگوید چرا نروم همیشه در هوائے کوے جانان امید روے جانان که مشاهده با کمال اوست گر دود در زمت
همچو قلم الخ زخم کش مجروح آرے یکچند در کوے زهد و ورع مے بودم باز بهوائے کوے رندان خمار خانه
محبت آتش شوق در دل و جان ما توام انگنده ما خود گفتیم که قوله

نذر کردم که اگر غم بسر آید روزے	تا در میکده شادان و غزلخوان بروم

بسر آید آخر شود میکده عشق شادان شادی کننده غزلخوان سرود گوینده قوله

تا زیانرا چو غم حال گرانباران نیست	پارسایان مددے تا خوش و آسان بروم

تازیان عربیان و عرفی گویان مراد سلف که آسوده اند در جوار قرب حق و قرب حق را بعرب ازان گفته که ایشان در سلک عرب رو داده پارسیان کنایه از مرشدان دین معنی آنست سلف را چون غم حال گرانباران نیست که اکنون گرفتار دوران رسته اند و بجوار قرب مولا پیوسته اے مرشدان دین مددے فرما تا شادان دران راه در آیم و چون اہل تحقیق گفته اند که بے پیر مرد اگر چه سکندر زمانی این راہے است که بیدلیل نتوان رفت سالک گاه رفتن اشاره بدین طریق کرده که قوله

در چو حافظ نبرم ره ز بیابان بیرون	همره کوکبهٔ آصف دوران بروم

کوکبه فوج دوران زمانه آصف دوران مرشد غزل

خیال روے تو گر بگذرد بگلشن چشم	دل از پئے نظر آید بسوی روزن چشم

گلشن چشم اضافه بیانیه النظر نگریستن قوله

بیا که لعل و گهر در نثار مقدم تو	ز گنج خانهٔ دل میکشم بمخزن چشم

لعل و گهر استاره باشکهاے سرخ و سفید مقدم پیش آمدن گنج گوشه خانه دل اضافه بیانیه مخزن جاے خزانه مخزن چشم اضافه بیانیه قوله

سزاے تکیه گهت منظرے نمے بینم	منم ز عالم و این گوشهٔ معین چشم

سزاے لائق گوشه معین چشم اضافه بیانیه قوله

سحر سرشک روانم سر خرابی داشت	گرم نه خون جگر میگرفت دامن چشم

سحر بامداد سرشک اشک قوله

نخست روز که دیدم رخ تو دل میگفت	اگر رسد خللے خون من بگردن چشم

نخست روز روز اول قوله

ببوے مژده وصل تو تا سحر همه شب	براه باد نهم شمع چراغ روشن چشم

منتظر باشم قوله

بمردمی که دل دردمند حافظ را	مزن بناوک دلدوز مردم افگن چشم

بمردمی قسم مروت آدمی ناوک دلدوز چشم باصطلاح شان کنایه است از مواخذه باطلاع تقصیر

ارسالک معنے آنست کہ سوگند آدمیت ومردمی کہ در دوستان باشد وباد بے تقصیرے کہ از یکے لوجود آید دیگرے را دلش بخراشد دل بد مسد حافظ را ساوک ولدوز مردم آنگن کہ عبارت از چشم آن من اسے بااطلاع تقصیرے کہ از و باقتضائے بشریت ظاہر شود در مواخذہ میکش سعت رحمتی حد عفوی راکار فرما ناوک چشم راایں استارت مما غزل

خیز تا از در میخانہ کشادی طلبیم	بر در دوست نشینیم و مرادے طلبیم

میخانہ سے عالم عشق اے پسر میخانہ ایست کہ گر سرالش عقل کل دیوانہ ایست ۔ کشاد کشایش کار

زاد راہ حرم دوست نداریم مگر	بگدائے ز در میکدہ زادے طلبیم

زاد توشہ میکدہ ہمان خانہ قولہ

لذت داغ غمت بر دل ما باد حرام	اگر از جور غم عشق تو دادے طلبیم

غم کنایہ از عشق جور غم عشق ستائد عشق داد انصاف قولہ

اشک آلودہ ما گر چہ روانست ولے	برسالت سوے او پاک نہادے طلبیم

رسالت پیغام درستادن پاک نہاد نیک ذات قولہ

تا بود نسخہ عطرے دل سودازدہ را	از خط غالیہ سای تو سوادے طلبیم

عطر بکسر بوے خوش سودازدہ دیوانہ غالیہ عطریست بغایت لطیف قولہ

چون غمت را نتوان یافت مگر در دل شاد	ما بامید غمت خاطر شادی طلبیم

شادے غم قولہ

بر در مدرسہ تا چند نشینی حافظ	خیز تا از در میخانہ کشادے طلبیم

مدرسہ جاے تعلیم علم غزل

خیال روے تو در کارگاہ دیدہ کشیدیم	بصورت تو نگارے ندیدیم نہ شنیدیم

کارگاہ جاے کار خرامان خرامندہ زادمی برمیدیم سرگشتہ حال شدیم غنچہ گل ناشگفتہ ظلمت تاریک آبحیات کنایہ از ستادہ ہواے آرزو چراغ روشنی غزل

خیز تا خرقہ صوفی بخرابات بریم	دلق طامات ببازار خرافات بریم

صوفی اینجا کنایہ از صوفی مرائیست کہ بحز لباس چیزے ندارد خرابات عالم فنا کہ عشق است

یعنی توحید کہ نسب و اضافات را در آنجا گذر نیست نشانے دادہ اند از خرابات کہ التوحید اسقاط الاضافات دلق طامات وجود فانی و اعمال ریائی و قیل و قال لایعنی بازار خرافات میخانہ خرافات سخنان بیہودہ و پریشان قولہ

تا ہمہ خلوتیان جام صبوحی گیرند	چنگ صبحی بدر پیر مناجات بریم

خلوتیان خلوت نشینان مراد زاہدان صبوحی شرابیکہ بامداد خورند قولہ

ور نہد در رہ ما خار ملامت زاہد	از گلستانش بزندان مکافات بریم

مکافات بدلہ و عوض تان ضمیر جمع حاضر عمر تاں بادا قولہ

قدر وقت ار نشناسد دل و کاری نکند	بس خجالت کہ ازین حاصل اوقات بریم

خجالت شرمندگی اوقات وقتہا قولہ

فتنہ می بارد ازین سقف مقرنس برخیز	تا بمیخانہ پناہ از ہمہ آفات بریم

فتنہ حادثہ سقف فلک مقرنس بنا مدور کہ بر و بنردبان بروند و سقف مقرنس کنایہ از آسمان ست قولہ

سوے رندان قلندر برہ آورد سفر	دلق پشمینہ و سجادہ طامات بریم

طامات سخنان بیہودہ از جیب در است قولہ

با تو آن عہد کہ در وادی ایمن بستیم	ہمچو موسے ارنی گوے بمیقات بریم

وادی ایمن نام بیابانے قولہ

در بیابان فنا گم شدن آخر تا چند	رہ بپرسیم مگر پے بمہمات بریم

بیابان فنا عشق و سلوک گم شدن بے ہادی رفتن رہ بپرسیم مرشدی طلبیم پے بمہمات بریم بمقصد فائز گردیم۔ قولہ

خاک کوے تو بصحراے قیامت فردا	ہمہ بر فرق سر از بہر مباہات بریم

مباہات بایکدگر فخر کردن قولہ

حافظ آب رخ خود بر در ہر سفلہ مریز	حاجت آن بہ کہ بر قاضی حاجات بریم

سفلہ کنایہ از درویش مقلد قاضی حاجات برآرندہ حاجات حق تعالے غزل

در خرابات مغان گر گذر افتد بازم	حاصل خرقہ و سجادہ نکے در بازم

خرابات مغان کنایه از مقام عشق و توحید حاصل خرقه و سجاده زهد و صلاح قوله

حلقهٔ توبه چو زاهد گر امروز نزنم	خازن میکده فردا نکند در بازم

یعنے اگر چون زاہدان امروز گرفتار زہد مانم و از حصول عشق خالی باشم خازن میکده اضافه بیانیه مراد عشق و حق تعالے فردا قیامت نکند در بازم بار ندہد مرا قوله

در چو پروانه دہد دست فراغ البالی	جز بدان عارض شمعی نبود پروازم

دہد دست میسر آید کام مقصود قوله

صحبت حور نخواہم که بود عین قصور	با خیال تو چرا با دگرے پردازم

و در بعضے کتب ذکر یافته که اگر در وقت استغراق حور بہشت را در نظر بیارد جائز باشد و چون از ان استغراق باز آید انچه حق تعالے ستایش آن نموده مقرر دارد ہمین گفته کمال خجندی ؎ گر چه بر بیزار ہست و حور در شرعست دور در راہ دیده ام فتوی و تقوی دیگر است ۔ یعنے چون در استغراق باشد نظر بر حور بہشت کند فتوی ہست اما تقوی دیگر است قوله

سر سودائے تو در سینه بماندی پنہان	چشم تر دامن اگر فاش نکردی رازم

سر خیال عشق و محبت تر دامن گنہگار و معیوب و ملوث در چیزے فاش آشکار قوله

ماجرائے دل سرگشته نگویم با کس	زانکه جز تیغ غمت نیست کسے دمسازم

ماجرا قصه گذشته و دمساز محب و موافق قوله

مرغ سان از قفس خاک ہوائے گشتم	بامیدے که مگر صید کند شہبازم

سان مانند قفس وجود ہوائے بامیدے شہباز مار سفید کنایه از حق تعالے و نیز عاشق و عارف کامل

قوله گر بہر موے سرے بر تن حافظ باشد	ہمچو زلفت ہمه را در قدمت اندازم

؎ جان خواہم از خدا نه یکے بلکه صد ہزار ۔ تا صد ہزار بار بمیرم برائے یار ۔ غزل

دیده دریا کنم و سیل بصحرا فگنم	و ندرین کار دل خویش بدریا فگنم

و ندرین کار کنایه از اشکباری قوله

خورده ام تیر فلک باده بده تا سرمست	عقده در بند کمر ترکش جوزا فگنم

معنے آنست که اے مرشد از گردش سپہر گرفتار خسته ام باده محبت بده تا سرمست گشته در بند کمر ترکش جوزا

عقد سے فگنم تا صاحبش کہ عطار دست از تصرف باز ماند و دلتنگی و مضرتے بکس نرساند قولہ

جرعۂ جام برین بحر روان افشانم	غلغل چنگ درین گنبد مینا فگنم

بحر روان فلک و نیز دل غلغل شور و غوغا گنبد مینا آسمان قولہ

مائۂ خوشدلی آنجاست کہ دلدار آنجاست	میکنم جہد کہ خود را مگر آنجا فکنم

مگر بمعنے شک استعمال کنند و بمعنے یقین و تمنے قولہ

بند برقع بکشا اے مہ خورشید لقا	تا چو زلفت سر سودا زدہ در پا فکنم

سودا زدہ یعنی دیوانہ سودہ نیک کہنہ قولہ

حافظا تکیہ بر ایام چو سہوست و خطا	من چرا عشرت امروز بفردا فگنم

فردا روز آیندہ غزل

وی شب بسیل اشک رہ خواب میزدم	نقشے بیاد روے تو در آب میزدم

رہ خواب میزدم رفع خواب مے نمودم قولہ

ابروے یار در نظرم خرقہ رالبسوخت	جامے بیاد گوشۂ محراب میزدم

خرقہ رالبسوخت وجود فنا کرد قولہ

روے نگار در نظرم جلوہ مینمود	وز دور بوسہ بررخ مہتاب میزدم

مہتاب کنایہ معشوق قولہ

ہر مرغ فکر کز سر شاخ طرب بجست	بازش ز طرۂ تو بمضراب میزدم

ہر مرغ فکر مضمون طرہ موے پیچیدہ کہ محبوبان بردوش میگذارند مضراب بکسر زخمہ و حلقہ چوب کہ کبوتران را بدان گیرند و تیر گز قولہ

نقش خیال روے تو تا وقت صبحدم	بر کارگاہ دیدۂ بیخواب میزدم

کارگاہ کارخانہ قولہ

ساقی بصوت این غزلم کاسہ میگرفت	میگفتم این سرود و مے ناب میزدم

ناب بے آمیزش و خالص - قولہ

خوش بود وقت حافظ و فال مراد کام	بر نام عمر و دولت احباب میزدم

احباب دوستان غزل

دوستان وقت گل آن بہ کہ بعشرت کوشیم	سخن پیر مغانست بجان می نوشیم

وقت گل ایام بہار کنایۃ از ایام جوانی عشرت عشق ومحبت پیر مغان عارف کامل سخن پیر مغان اشارۃ بمضمون مصرع اول قولہ

نیست در کس کرم و وقت طرب میگذرد	چارہ آنست کہ سجادہ بمے بفروشیم

نیست در کس کرم ہیچکس توجہے نمیکند وقت طرب میگذرد وقت حصول معرفت از دست میرود طرب شادی وفرح چارہ علاج سجادہ کنایۃ از زہد و پارسائی مے عشق ومحبت قولہ

خوش ہوائیست فرح بخش خدایا بفرست	نازنینے کہ برویش مے گلگون نوشیم

خوش ہوا کنایۃ از دنیا وجوانی نازنینے معشوقے کنایۃ از مرشد کہ برویش مے گلگون نوشیم کہ در پیش او حصول عشق نمائیم قولہ

گل بجوش آمد و از مے نزدیمش آبے	لاجرم ز آتش حرمان ہوس می جوشیم

گل کنایۃ از دل و موسم جوانی حرمان بے نصیبی قولہ

ارغنون ساز فلک رہزن اہل ہنر است	چون ازین غصہ نالیم وچرا نخروشیم

ارغنون نام سازے ساختہ افلاطون ارغنون ساز فلک اضافۃ بیانیہ رہزن راہ زنندہ مراد در پے آزار غزل

دوش بیماری چشم تو ببرد از دستم	لیکن از لطف لبت صورت جان می بستم

بیماری چشم کم التفاتی چہ چشم بیمار را خاصہ الیست کہ ہیچ یک نمیگراید و این صفت حوران است کہ ھن قاصرات الطرف لم یطمثھن انس قبلھم ولا جان لطف یا کرگی و مہربانی لب مراد لطف لب کہ شیرین جوے ستد لطف غذا است ماغ جان از آب اولشو نما ست ببرد از دستم اے بیقرار ساخت مرا صورت جان می بستم لیکے چشمہ است حیات مینمودم قولہ

عشق من با خط مشکین تو امروزی نیست	دیرگاہیست کزین جام ہلاہل مستم

خط مشکین عالم صفات دیرگاہی است مدتیست ہلاہل زہریست سخت کہ در زمان تنگ ہلاک کند جام ہلاہل کنایۃ از عشق قولہ

عافیت چشم مدار از من میخانه نشین | که دم از خدمت رندان زده ام تا هستم

عافیت چشم مدار یعنی امید عافیت که تندرستی وزہد است میخانہ نشین عاشق رندان عارفان وعاشقان قوله

بعد ازینم چه غم از تیر دل آندوز حسود | که بمحبوب کمان ابروے خود پیوستم

تیر دل اندوز حسود طعنہ حاسد کہ بمحبوب کمان بروی خود پیوستم چون بمحبوب خود وصل شده ام قوله

کج انداز

در ره عشق از انسوے فنا صد خطر است | تا نگوئی که چو عمرم بسر آمد رستم

خطر ترس عمرم بسر آمد مردم وفانی شدم رستم خلاص شدم قوله

بوسه بر درج عقیق تو حلالست مرا | که بافسون جهان مهر ترا نشکستم

خطا عهد وفا

بوسہ حصول ذوق درج عقیق دہن مراد از دہن سر مخفی ست عارفان کین گوہر جان سفتہ اند؀ سر مخفی را دہانش گفتہ اند؀ معنے آنست کہ حصول نمودن ذوق از سر مخفی تو سزاوار ماست کہ عاشقانیم چرا کہ بمکر وفریب جہانیان مہر ترا نشکستہ ایم وعہدے کہ باتو بستہ ام متخلل نساختہ ام قوله

آن مہ لشکریم غارت جان کرد وبرفت | آه اگر عاطفت شاه نگیرد دستم

دل ضعیم

لشکری غارت گر وستم پرور ومحبوب را آن مہ لشکری ازان گفتہ کہ غارت گری وستم پروری ہمیشہ محبوبان وہم شیوه لشکریان گردد وقتیکہ ہر دو بیکجا جمع شود آفت برآفت بہم رسد یعنی شخصے کہ ہم محبوب بود وہم لشکری بود آفت برآفت افزاید در بازار محبوبان رونقی دیگر پدید آید شاه کنایہ از مرشد معنے آنست کہ آن محبوب لشکری برفت ودل ما را غارت کرد ورفت یعنی ہرچہ در دل سوائے محبتش بود رفت وخود را از نظرگاه بعیت آه اگر مرشد دستم نگیرد ومرا القبولیت خویش نپذیرد قوله

رتبت دانش حافظ بفلک بر شده بود | کرد غمخواری بالاے بلندت پستم

رتبت مرتبہ بفلک بر شده بود یعنے بر فلک رفتہ بود لفظ بر زائده آید خصوصا در جائیکہ ما قبلش دریا بر بود ؎ بدریا در منافع بیشمار است ؎ یعنی در دریا نفع بسیار ہست ؎ بمادر بر انگشت خود میگزید غزل

دوش سودائی رخش گفتم ز سر بیرون کنم | گفت کو زنجیر تا تدبیر این مجنون کنم

دوش شب گذشتہ سودا عشق گفت اشاره بمعشوق این مجبوبان کنایہ از قائل قول مصرع اول است از انکہ میخواہد کہ ازین نعمت عظمے کناره گیرد قوله

قامتش را سرو گفتم سر کشید از من بخشم | دوستان زین راست می رنجد نگارم چون کنم

زین دست ازین قسم قوله

نکته ناسنجیده گفتم دلبرا معذور دار	عشوهٔ را فرما تا من طبع را موزون کنم

نکته ناسنجیده اشاره بآنکه قامتش را سرو گفتم دلبرا معذور دار حاصل مواخذه مکن عشوهٔ را فرمای توجهی بر ما گمار و نظرے در کار ما کن قوله

زرد روئی میکشم زان طبع نازک بیگناه	ساقیا جامے بده تا چهره را گلگون کنم

زرد روئی میکشم ازانکه مسامحا ازین بیهوده گوئی ملول شود ساقی کنایه از حق موجب دستهم د بهم تر انا طهور ا جامے بده شوق و محبت عطا نما قوله

اے نسیم حضرت سلمٰی خدارا تا بکے	ربع را برهم زنم اطلال را جیحون کنم

سلمٰی نام معشوقه عرب خدارا بواسطهٔ خدا ربع بمعنی منزل اطلال نشان سراپاے کهنه جیحون نام جوے قوله

منکه ره بردم بگنج حسن بے پایان دوست	صد گدائے همچو خود را بعد ازین قارون کنم

گنج مشاهده غزل

در خرابات مغان نور خدا مے بینم	وین عجب بین که چه نورے ز کجا می بینم

بدان که محقق را همه جا شهود دست چه در مسجد و کنشت و چه در خرابات والتعات ایشان بمظاهر حسینه هم ازینجاست چنانچه مغربی گوید ؎ منکه در صورت خوبان همه او مے بینم ✦ تو مپندار که من بهوس روے نکو می بینم ✦ مغربی انچه تو اش میطلبی در خلوت ✦ من عیان بر سر هر کوچه و کوے مے بینم قوله

جلوه بر من مفروش ای ملک الحاج که تو	خانه مے بینی و من خانه خدا مے بینم

جلوه بر من مفروش اظهار عظمت و بزرگی خود بر ما مکن ملک الحاج سرور حاجیان خانه می بینی نظر تو بخانه کعبه است خانه را مے بینی من خانه خدا مے بینم نظر من بحقیقت اصلی است قوله

خواهم از زلف بتان نافه کشائی کردن	فکر دور است همانا که خطا مے بینم

زلف بتان عشق معشوقان نافه کشائی کردن حصول حقائق و معارف نمودن خطا صحیح تاب قوله

کیست درد کش این میکده یارب که درش	قبلهٔ حاجت و محراب دعا مے بینم

درد کش درد کشنده قوله

هر دم از روی تو نقشے زده ام راه خیال	با که گویم که درین پرده چها مے بینم

هر دم نقشے از روے تو زده مرا منصب مرتبہ قوله

نیست در دائره نقطه خلاف از کم و بیش	که من این مسئله بیچون و چرا مے بینم

دائره حلقه اینجا کنایة از افلاک سزد که محیط عالم و عالمیان بود معنے آنست که در دائره فلک هر چه هست از کم و بیش بر بر چه تقدیر ست و این خلاف که بین الانام واقعست خلاف تقریر است که جز گفت و شنود بیش نه و مردم را جز قیل و قالے بیش نه و بطور نسخه دیگر که بجاے لفظ نقطه خلاف نقش خیال بود معنے آنست که در دائره دنیا هر چه موجود است از کم و بیش جز نقش خیال اے صورت خیالی و همینی اگر چه بظاهر شرع مخالف مینماید لیکن بمذهب عرفا درست مے آید ۵ غیرتش غیر در جهان نگذاشت لاجرم عین جمله اشیا شده قوله

کس ندیدست ز مشک ختن و نافه چین	انچه من هر سحر از باد صبا مے بینم

هیچکس روائح روح پرور معرفت از عاشقان و عارفان حصول ننمود یا د صبا مرشد و جذبه معشوق ۵ نامه و قاصد دگر باد صبا و نوبهار ؛ جذب معشوقست کان جاذب تر آمد از کمند ؛ غزل

دیدار شد میسر و بوس و کنار هم	از بخت شکر دارم و از روزگار هم
اے دل بشارتے دهمت محتسب نماند	وز مے جهان پرست و بت میگسار هم

محتسب عقل معاش که مانع عشق است و نیز حجاب نفسانی و بشریة قوله

تا عیب کس برندی و مستی مے کنیم	لعل بتان خوش ست و مے خوشگوار هم

لعل بتان لبان معشوق قوله

آن شد که چشم بد نگران بود از کمین	خصم از میان برفت و سرشک از کنار هم

آن شد آن وقت رفت قوله

خاطر بدست تفرقه دادن نه زیرکیست	مجموعهٔ بخواه و صراحی بیار هم

خاطر بدست تفرقه دادن گرفتار عالم کثرت ماندن مجموعه عالم وحدة که مقام جمع الجمع است صراحی دل مملو از عشق قوله

بر خاکیان عشق فشان جرعهٔ لبش	تا خاک لعل گون شود و مشکبار هم

خاکیان عشق عاشقان جرعہ قطرہ لب مراد لطف داران عشق مراد است خاک وجود ناقص ایشان کہ
بسر لہ خاک ست لعلگون سرخ مشکبار خوشبو قولہ

چون کائنات جملہ ببوے تو زندہ اند	اے آفتاب سایہ زمن بر مدار ہم

کائنات جملہ موجودات سایہ زمن بر مدار مرا نیز محروم مدار قولہ

چون آبروے لالہ وگل فیض حسن تست	اے ابر لطف بر من خاکی ببار ہم

لالہ وگل عاشقان دعار وال قولہ

برہان ملک ودین کہ زدست وزارتش	ایام کان یمین شد ودریا یسار ہم

ایام رہنا کہ عبارت از ایام وزارت او بود معنے آنست کہ برہان ملک ودین کہ از دست وزارت ایام
این بزرگی بسر آمد کہ کان کہ معدن زر وسیم وسائر جواہر است بدست راستش درآمد ودریا کہ معدن
در ولآلے است بدست چپش درآمد یعنی اہل ایام او بہر دو دست کرم وسخامی ورزند وادعایت اندیشہ
ہیچ نمے رسند واین ازکمال مداحی اوست یعنے اے طالب رعنا سخاے او اہل زمان را این اثر
مید ہد کہ سخا وکرم بہر دو دست میکند ودر افلاس نمیرسد قولہ

گوے زمین ربودۂ چوگان عدل تست	وین برکشیدہ گنبد نیلی حصار ہم

گوے زمین اضافت بیانیہ ربودہ بردہ شدہ اے سعید وبند برکشیدہ بلند گنبد نیلی حصار فلک قولہ

عزم سبک عنان تو در جنبش آورد	این پائدار مرکز عالی مدار ہم

عزم قصد قولہ

تا از نتیجۂ فلک وطور دور اوست	تبدیل سال وماہ وخزان وبہار ہم

طور طریق وروش قولہ

خالی مباد کاخ جلالت ز سروران	وز ساقیان سروقد وگلعذار ہم

کاخ کشک گلعذار گلرخسار قولہ

اہل نظر اسیر تو اند از خدا بترس	وز انتقام آصف جم اقتدار ہم

انتقام کینہ کشیدن خسرو نام پسر پادشاہ جم حق تعالے اقتدار مرتبہ غزل

دردم از یار است درمان نیز ہم	دل فداے او شد وجان نیز ہم

عاشق گفته که من هیچ چیز را با غیر اسناد نکرده ام هر چه از نیکی و بدی که بر من آمد همه را با و نسبت کرده ام دل و سر و تن و زر و مال هر چه که دارم همه را طفیل او گردانیده ام و میگویم که در دم از یار الخ قوله

	یار ما این دارد و آن نیز هم		اینکه میگویند آن بهتر ز حسن	

چون اشاره بمشار الیه واحد قریب کنند این گویند و دیگر بمشار الیه بعید کنند آن گویند ۵ آدمی زاده طرفه معجونیست ؛ کز فرشته سرشته وز حیوان ؛ گر کند میل این شود به ازین ؛ ور کند میل آن شود بد ازان ؛ باید دانست که چنانچه اشاره بمشار الیه محسوس در خارج کنند همچنین گاهے باشد که اشاره بمشار الیه معقول متصور در ذهن کنند اینکه میگویند الخ یعنے اینکه مردم میگویند که آن یعنی ملاحت داد از حسن بهتر است یار ما هر دو دارد چون امر معقول نسبت با امر محسوس یک گونه بعدے دارد لهذا بلفظ آن که موضوع برائے بعید است اشاره کرده هم او میفرماید ۵ ما روے تو آفتاب دیدیم ؛ خوبست ولیکه آن ندارد ؛ قوله

	بگذرد ایام هجران نیز هم		چون سر آمد دولت شبهاے وصل	

سر آمد آخر آمد بگذرد یعنے خوش باش که بگذرد قوله

	وان سر زلف پریشان نیز هم		خون ما آن نرگس مستانه ریخت	

نرگس مستانه تجلی قهاری سر زلف مشکلات طریقت قوله

	بلکه بر گردون گردان نیز هم		اعتمادے نیست بر کار جهان	

گردون آسمان گردان گردش کننده قوله

	گفته خواهد شد بدستان نیز هم		داستان در پرده میگوئی ولے	

داستان در پرده یعنے سخن در پرده بدستان اے آشکارا و بے پرده و آن داستان اینست که در بیت آینده مے آید قوله

	گفتمت پیدا و پنهان نیز هم		هر دو عالم یک فروغ روی اوست	

فروغ روشنی قوله

سلطان	بلکه از برغوے کهنه نیز هم		عاشق از مفتی نترسد مے بیار	

برغوے شحنه کهنه دیرینه غزل

	که ز زلف و رخ او نعل در آتش دارم		در نهانخانه عشرت صنمے خوش دارم	

لی گر ... بیرون ... است ... بر لطافت ... آشوب جهان ... است ... بدار ... میگویند الخ ۱۲ محتسب داند که حافظ عاشق است و اصف ملک سلیمان نیز هم

لعل در آتش مضطرب و بیقرار قوله

عاشق و رندم و میخواره بآواز بلند
اینهمه منصب ازان شوخ پریوش دارم

پریوش مانند پری قوله

گر بکاشانهٔ رندان قدمے خواہی زد
نقل شیر شکرین و مے بیغش دارم

نقل بضم میوہائے نمکین کہ میخواران بوقت میخواری در چیدن میدارند بیغش خالص قوله

ور تو زین دست مرا بے سر و سامان داری
من بآہ سحرت زلف مشوش دارم

زین دست یعنی ازین قسم مشوش پریشان - قوله

در چنین جلوه نماید خط زنگاری دوست
من رخ زرد بخونابه منقش دارم

خونابه اشک خون آلود قوله

حافظا چون غم و شادی جهان درگذر است
بهتر آنست که من خاطر خود خوش دارم

درگذر است گذرنده است غزل

ذره سان من در هوای مهر رخسار توام
نیست یکساعت قرار از شوق دیدار توام

سان مانند هوا آرزو با و را اعتبار بر سر آنم بقصد آنم روشنایم ازان بیرون نیایم گرشود سر در سر کار توام اگرچه دران کار میرم غزل

روزگاری شد که در میخانه خدمت میکنم
در لباس فقر کار اہل دولت میکنم

میخانه عالم عشق دیر آستانهٔ مرشد قوله

تا مگر در دام وصل آرم تذرو خوشخرام
در کمینم انتظار وقت فرصت میکنم

تذرو بفتحتین پرنده ایست که آتش خوارد خوش رفتار که کوه بود آنرا کبک گویند خوشخرام خوش رفتار قوله

واعظا گر بوے حق نشنید بشنو این سخن
در حضورش نیز میگویم نه غیبت میکنم

در حضورش روبروے او غیبت عقب قوله

چون صبا افتان و خیزان میروم تا کوی دوست
و ز رفیق راه استمداد همت میکنم

رفیقان یاران استمداد طلب مدد کردن همت توجه قوله

خاک کویت برنتابد زحمت ما بیش ازین
لطفها کردی بتا تخفیف زحمت میکنم

خاک کویت دنیا یعنی لطفها کردی مقدس است که ازین آفرید یا بسوی خودم باز طلبید معنی آنست که دنیا تحمل ما نمیکند و ما را توقف درینجا نمی سزد لطفها کردی که مرا ازین خاکدان برای حصول عرفان بوجود آوردی اکنون که بعرفان رسیدم دلم ازین مقام برخاست و زحمت وجود خود را ازین مقام تخفیف میکنم و توجه بآن مقام میکنم و نیز آنست که دنیا تحمل من نمیکند و ما را توقف نمی سزد لطفها کردی که بسوی خود طلبیدی حکم ترا اجابت کردم و زحمت وجود خود را ازین مقام تخفیف میدهم و ارباب قرب را زمان رحلت خویش معلوم میشود و نیز خاک کویت عبارت از وجود باشد بحکم خلق الانسان ضعیفا زحمت پیچ و تاب عشق است معنی آنست که ای خالق جان وجود من که از پیری ضعیف شده زحمت وستلاء عشق نمیتواند کشید لطفها کردی که مرا چون طوطی درین قفس آوردی تا مقامات بلند بدست آرم اکنون زحمت وی را تخفیف میکنم و توجه بمقام دیگر می نهم قوله

از یمین عرش آمین میکند روح الامین — چون دعای پادشاه ملک و ملت میکنم

یمین دست راست روح الامین جبرئیل عم قوله

خسروا امید جاه و مال دارم زین قبیل — التماس آستان بوسی حضرت میکنم

زین قبیل ازین واسطه التماس درخواست غزل

روز عید است من امروز در آن تدبیرم — که دهم حاصل سی روزه و ساغر گیرم

روز عید مکاشفات انوار حاصل سی روزه زهد و صلاح ساغر گیرم یعنی بعشق ورزی مشغول گردم قوله

من بخلوت ننشینم پس ازین ور بمثل — زاهد صومعه بر پای نهد زنجیرم

بمثل فی المثل و بالغرض قوله

پند پیرانه دهد واعظ شهرم لیکن — من نه آنم که دگر پند کسی بپذیرم

بپذیرم قبول کنم قوله

می پذیرم می و سجادهٔ تقوی بر دوش — آه اگر خلق شود آگه ازین تزویرم

می پذیرم می نوشی می کنم سجاده تقوی بر دوش بظاهر در لباس زهد تزویر مکر و ریا و دروغ غزل

ز دست کوته خود زیر بارم — که از بالابلندان شرمسارم

ز دست کوته یعنی از بی استعدادی و یا بسبب زهد زیر بارم گرفتار هجرانم بالابلندان معشوقان

نزدیکست که درین عصه این فلک سیلگون من گسسته زلون دیوانه و مخبول کردم قوله

مگر بزنجیر موے گیردم دست | وگرنہ سر بشیدائی برآرم

بزنجیر موئے معشوق گیردم دست دستگیری کند شیدائی دیوانگی قوله

زچشمم من بپرس اوضاع گردون | کہ شب تا روز اختر مے شمارم

اوضاع جمع وضع یعنے روش و طریقہ اختر شمردن کنایہ از بیدار بودن کہ ہمہ شب بیداری اختر شمرد قوله

باین شکرانہ مے بوسم لب جام | کہ کرد آگہ ز دور روزگارم

آگہ واقف و خبردار قوله

مکن عیبم ز خون خوردن درین دشت | کہ کارآموز آہوے تتارم

تتار و تاتار ولایتے ست مشک خیز قوله

اگر گفتم دعاے مے فروشان | چہ باشد شکر نعمت مے گذارم

مے فروشان ماستان چہ باشد جاے تعجب نیست غزل

زلف بر باد مده تا ندہی بربادم | ناز بنیاد مکن تا نکنی بنیادم

عالم کثرات را پریشان مساز و حجاب راه ما مگردان تا نکنی بنیادم خراب بسازی مرا قوله

رخ برافروز کہ فارغ کنی از برگ گلم | قد برافراز کہ از سرو کنی آزادم

رخ برافروز جمال خود بنما برگ گل محبوب مجاز قوله

مے مخور با دگران تا نخورم خون جگر | سر مکش تا نکشد سر بفلک فریادم

تا نخورم خون جگر تا مبتلاے غم و غصہ نشوم جمع مجلس تا نروی از یادم تا فراموش نکنم من ترا

حافظ از جور تو حاشا کہ بنالد روزے | من ازان روز کہ در بند توام آزادم

غزل

دوستینه در عالم شراب آنجہاں مست و خراب بودم کہ در ره از خود خبر نداشتم و در کوچہ مستی با منکران کوے خرابات میگفتم اے زاہدان راه عفت و صلاح واے افسردگان حالقہ ہشیاری قوله

سرم خوش ست و ببانگ بلند میگویم | کہ من نسیم حیات از پیالہ مے جویم

وازیں نوع اسرار بیان میکردم شاید کہ از گلستاں آنک یعنے خلق عظیم بوے بمشام جان ایشاں رسد

بادل خود گفتم چه سود ازین بیان که پیش ازین اہل الیقین چنین گفته اند که قوله

عبوس زہد بوجه خمار بنشیند | مرید همت دُردی کشان خوشخویم

یعنے ترشروئی که بر چہرۂ زاہدان بسبب نخوت میشود چه خمار انگیزی که رندان قدری شراب برای دفع خمار نوشند و آن چیز محقر باشد اہل ہمتش اعتبار نمی کنند درد کشان مرشدان زمانه چه صاف سلف خورده اند پس معنی آنست که ترشروئی و خودی که زاہدان را رو میدہد بوجه دفع خمار که رندان را میباشد نمے نشاند و انچه متاع اوست پیش ہمت ایشان محقر مینماید مرید درد کشان راه عشق کشاده پیشانی ام پس پیروزی آنست که بحکم فابتغوا الیه الوسیلة دست در دامن پیر زنی و درین راه بخود نروی چراکه

اگر نه پیر مغان در بروی بگشاید | کدام ره بزنم چاره از کجا جویم

پیر مغان مرشد کامل و چون سالک را بجز اظهار عجز و نیاز و شکستگی و دردمندی با پیر خود که محبوبست چاره نیست بنابران گوید قوله

زشوق نرگس مست و بلند بالائی | چو لاله با قدح افتاده بر لب جویم

یعنے من موحدم و موحد را با مسجد یا کنشت چه تفاوت زیراکه استغراق او ہمدران مقامست گوید قوله

تو خانقاه و خرابات در میانه مبین | خدا گواست بهر جا که هست با اویم

به مقلد گوید که اے مقلد ازین اعتراض چه برخیز و از خودبینی چه کشاید سالک که آئینه دل از غبار تقلید پاک کرده از روی شفقت بطالب سرگشته گوید که قوله

غبار راه طلب کیمیای بهروزیست | غلام دولت آنخاک عنبرین مویم

و نیز بیان شوق میکند و از مسکنت و ارادت خود خبر میدهد قوله

شدم فسانه بسرگشتگی و ابروی دوست | کشیده در خم چوگان خویش چون گویم

گفتم اے اہل ملامت با ملامت زدگان کوی ندامت چه فائده از اعتراض قوله

مکن در ینجهنم سرزنش بخودروئی | چنانکه پرورشم میدهند میرویم

و باز بر سر سخن خود میرود که از جرعه شراب ازل مست شده بود میگوید اے ساقی لطف نما و باقی قوله

بیار مے که بفتوای حافظ از دل پاک | غبار زرق بفیض قدح فروشویم

غزل

صنما با غم عشق تو چہ تدبیر کنم | تا بکے در غمِ تو نالۂ شبگیر کنم

شبگیر شب سحرگاہ قولہ

باسر زلف تو مجموع پریشانی خویش | کو مجالے کہ یکایک ہمہ تقریر کنم

سر زلف جذبۂ عشق مجموع تلہ مجال قدرت تقریر مقرر کردن قولہ

آنچہ در مدت ہجر تو کشیدم ہیہات | در دو صد نامہ محالست کہ تحریر کنم

تحریر مشق قولہ

آن زمان کارزوے دیدن حالم باشد | در نظر نقش رخ خوب تو تصویر کنم

تصویر صورت کردن قولہ

گر بدانم کہ وصال تو بدین دست دہد | دل و دین را ہمہ در بازم و توفیر کنم

دست دہد میسر شود قولہ

رند یک رنگم و با شاہد و مے ہم صحبت | نتوانم کہ دگر حیلہ و تزویر کنم

تزویر سخن دروغ قولہ غزل

سالہا پیروی مذہب رندان کردم | تا بفتواے خرد حرص بزندان کردم

مذہب رندان عشق قولہ

من بسر منزل عنقا نہ بخود بردم راہ | قطع این مرحلہ با مرغ سلیمان کردم

عنقا کہ حق این مرحلہ منزل عشق مرغ سلیمان مرشد قولہ

سایۂ بر دل ریشم فگن اے گنج مراد | کہ من این خانہ بسوداے تو ویران کردم

گنج مراد معشوق قولہ

نقش مستوری و مستی نہ بدست من و تست | آنچہ استاد ازل گفت بکن آن کردم

مستوری رہ مستی عشق استاد ازل حق تعالیٰ قولہ

توبہ کردم کہ نبوسم لب ساقی و کنون | میگزم لب کہ چرا گوش بنادان کردم

میگزم لب افسوس میکنم و پشیمانی مے خورم قولہ

دارم از لطف ازل منزل فردوس طمع | گرچہ دربانی میخانہ فراوان کردم

میخانهٔ عشق قوله

اینکه پیرانه سرم صحبت یوسف بنواخت	اجر صبریست که در کلبهٔ احزان کردم

یوسف معشوق

غزل

صوفی بیا که خرقهٔ سالوس برکشیم	وین دلق زرق را خط بطلان بسر کشیم

سالوس مکر و ریا خرقهٔ سالوس اضافت بیانیه زرق فریب و نفاق دلق زرق اضافت بیانیه بطلان باطل کردن قوله

نذر و فتوح صومعه در وجه می دهیم	دلق ریا بآب خرابات برکشیم

آب خرابات شراب قوله

کاری کنیم ورنه خجالت برآورد	روزی که نقد جان بجهان دگر کشیم

کاری کنیم عشق حاصل نمائیم خجالت برآورد شرمندگی ثمره دهد نقد جان بجهان دگر کشیم میریم قوله

بیرون جهیم سرخوش و از بزم مدعی	غارت کنیم باده و شاهد ببر کشیم

سرخوش خوش و مست بزم مجلس شراب و جشن قوله

سر قضا که در تتق غیب منزویست	مستانه وش نقاب ز رخسار برکشیم

تتق پرده منزوی گوشه نشین نقاب پرده قوله

کو عشوهٔ ز ابروی تو تا چو ماه نو	گوی سپهر در خم چوگان زر کشیم

چوگان زر اشاره بماه نو قوله

فردا اگر نه روضهٔ رضوان بما دهند	غلمان ز غرفه حور ز جنت بدر کشیم

فردا قیامت روضه رضوان بهشت غلمان غلامان بهشت حور قسمی از زنان قوله

حافظ نه حد ماست چنین لافها زدن	پا از گلیم خویش چرا بیشتر کشیم

چنین لافها اشاره بمضمون بیت ماسبق پا از گلیم خویش چرا بیشتر بکشیم سخن بمقدار خود باید گفت غزل

صلاح از ما چه میجوئی که رندانرا صلا گفتم	بدور نرگس مستت سلامت را دعا گفتم

صلا آوازی که برای طعام کنند و مراد از نرگس مست و از چشم ذات که ۵ هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات که عیان مبیند وجود کائنات ÷ معنی آنست که اصلاح کار از ما چه طلب داری که من رندانرا پیش خود خوانده ام و با ایشان الفتی پیدا کرده ام و رندان هرچه می یابند در می بازند و در عشق ذات تو

سلامت را دعا گفتم و وداع نمودم و اصلاح کار دنیوی را سلامتیست قوله

من از چشم خوشش ساقی خراب افتاده ام لیکن　　بلای کز حبیب آمد هزارش مرحبا گفتم

مرحبا خوش آمدی قوله

قدت گفتم که شمشاد است پس خجلت بیار آورد　　که این نسبت چرا کردم و این بهتان چرا گفتم

بهتان دروغ و تهمت پدا بهتان عظیم قوله

اگر بر من نبخشائی پشیمانی خوری آخر　　بخاطر دار این معنی که در خدمت کجا گفتم

کجا معروف و بمعنی کدام و هرکدام مقام و بمعنے که د جا سجا وجه قوله

جگر چون نافه ام خون گشت و کم زینم نمیبایست　　جزای آنکه با زلفش سخن از چین خطا گفتم

خطا ضد ثواب غزل

عشقبازی و جوانی و شراب لعل فام　　مجلس انس و حریف همدم و شرب مدام

فام بمعنے رنگ همدم مصاحب و موافق مدام همیشه قوله

باده گلرنگ تلخ و عذب خوشخوار و سبک　　نقلی از لعل نگار و نقلی از یاقوت جام

گلرنگ سرخ خوشخوار خوش خورنده و خوش مزه قوله

ساقی شکر دهان و مطرب شیرین دهن　　همنشین نیک کردار و حریف نیکنام

ساقی دوستانه کردار نعل قوله

شاهدی در لطف و پاکی رشک آب زندگی　　دلبری در حسن و خوبی غیرت ماه تمام

ماه تمام بدر قوله

بزمگاهی دلنشین چون قصر فردوس برین　　گلشنی پیرامنش چون روضه دار السلام

روضه دار السلام بهشت قوله

صف نشینان نیکخواه و پیشکاران باادب　　دوستداران صاحب اسرار و حریفان دوستکام

دوستکام آنکه کارهایش بر حسب مطلوب و مراد دل دوستانش بود قوله

غمزه ساقی بیغمای خرد آخته تیغ　　زلف دلبر از برای صید دل گسترده دام

غمزه مره چشم بر هم زدن بناز و حرکت چشم آ آخته تیغ کشیده تیغ قوله

نکته دانی بذله گو چون حافظ شیرین سخن ‖ بخشش آموزے جہان افروز چون حاجی قوام

بذله بکسر وبفتح لطیفه حاجی قوام نام ممدوح خواجه غزل

عمریست تامن در طلب ہر روز گامے میزنم ‖ دست شفاعت ہر زمان در نیکنامی میزنم

گام قدم نیکنامی عاشقی وعارفی تا براے آنکه قوله

اورنگ کو گلچہر کو نقش وفا و مہر کو ‖ حالے من اندر عاشقی داد تمامی میزنم

اورنگ تخت ونام عاشق گلچہره نام معشوقه اورنگ وفا نام عاشق مہر ومہر نام معشوقه وفا حال الحال قوله

دانم سر آید قصه ام چندان نماید غصه ام ‖ زین آه خون افشان که من ہر صبح وشامی میزنم

سر آید آخر آید قوله

تا بو که یابم آگہی زان سایه سرو سہی ‖ گلبانگ عشق از ہر طرف بر خوشخرامی میزنم

گلبانگ آواز بلبل خوشخرامی عاشق قوله

ہر چند آن آرام دل دانم نه بخشد کام دل ‖ نقش خیالی میکشم فالے دوامی میزنم

کام دل مقصد ۔ قوله

با آنکه از خود غایبم وز مے چو حافظ تائبم ‖ در مجلس روحانیان گه گاه جامی میزنم

غزل

عاشق روے جوانے خوش ونوخاسته ام ‖ وز خدا شادی این غم بدعا خواسته ام

این غم اشاره بعشق قوله

عاشق ورند ونظر بازم ومیگویم فاش ‖ تا بدانی که بچندین ہنر آراسته ام

فاش ظاہر قوله

شرمم از خرقهٔ آلودهٔ خود مے آید ‖ که بہر پاره دو صد شعبده پیراسته ام

خرقه آلوده وجود پر معصیت پاره اعمال شعبده مکر وفریب قوله

خوش بسوز از غمش اے شمع که اینک من نیز ‖ ہمین کار میان بسته وبر خاسته ام

اے شمع عاشق میان بسته مستعد قوله

با چنین حیرتم از دست بشد صرفهٔ کار ‖ بر غم افزوده ام انچه از دل وجان کاسته ام

کاسته ام کم کرده قوله

ہمچو حافظ بخرابات روم جامه قبا ‖ بو که در بر کشد آن دلبر نوخاسته ام

غزل

غم زمانه که ہیچش کران نمی بینم ‖ دواش جز مے چون ارغوان نمی بینم

کران کناره یعنی انتہا مے ارغوان محبت خالص از غیر بترک بازآمده وران یعنے در ترک محبت ۔ قوله

درین خمار کسم جرعهٔ نمی بخشد ‖ ببین که اہل دلے در جہان نمی بینم

درین خمار برنج ومحنت وعشق قوله

ز آفتاب قدح ارتفاع عیش بگیر | چرا که طالع وقت آنچنان نمی‌بینم

ارتفاع بلند شدن ارتفاع عیش بگیر کمال عیش حاصل کن قوله

نشان موی میانش که دل در او بستم | ز من مپرس که خود در میان نمی‌بینم

نشان کنایه از باریکی از غیر قوله

بدین دو دیدهٔ حیران من هزار افسوس | که با دو آئینه رویش عیان نمی‌بینم

دو آئینه کنایه از دیده قوله

قد تو تا بشد از جویبار دیدهٔ من | بجای سرو جز آب روان نمی‌بینم

جویبار دیده اضافهٔ بیانیه قوله

من و سفینهٔ حافظ که اندرین دریا | بضاعت سخن درفشان نمی‌بینم

سفینه کشتی اندرین دریا دریای عشق بضاعت رخت غزل

فاش میگویم و از گفتهٔ خود دلشادم | بندهٔ عشقم و از هر دو جهان آزادم

عمری در عالم علوی و سفلی سائر و دائر بودم و مدتی در عالم ظلمانی و نورانی شبی بروز آوردم و روزی بشبی بسر بردم تا گاهی روی مقصود اصلی ندیدم و هر ظلمت و نور را حجاب چهرهٔ مطلوب یافتم بالضرور دست از هر دو برداشتم و چون از نارسائی خود سفر سرگردان شده ام و به تنهائی افتادم قدر عنا خود را در عالم بیرنگی از عرائم و بهیچ الف قامت خود قناعت کرده ام و بیاسودم لاجرم گویم فاش میگویم الخ و قیل سالک میگوید که من نسخه را در لباس نمی بینم ببانگ بلند میگویم فاش الخ قوله

طائر گلشن قدسم چه دهم شرح فراق | که درین دامگه حادثه چون افتادم

طائر پریده گلشن قدس یعنی از من چه می پرسی که در آن آب و هوا چگونه بشود عمادا شتم و مرغ روح من در آن گلستان بچه کیفیت طیران میکردم از زبان تقریر جدائی نیست محملش اینست که میگویم طائر گلشن قدسم الخ

من ملک بودم و فردوس برین جایم بود | آدم آورد بدین دیر خراب آبادم

از حالت اصلی خود خبر میدهد که طینت من مانند فرشته از پاکی بود و مبری از کدورات بشری مسکن با تو آدم یعنی سبب شد که بدین خرابه افتادم میگویم که من ملک بودم قوله

سایهٔ طوبی و دلجوئی حور و لب حوض | بهوای سر کوی تو برفت از یادم

طالبان کوی دوست از من پرسیدند در جواب گفتم که نیست بر لوح دلم الخ قوله

کوکب بخت مرا هیچ منجم نشناخت　　یارب از مادر گیتی بچه طالع زادم

طالب را تعجب شده در خلقت انسان که هیچ دانا بحقیقت او مطلع نشده با وجود اینهمه تقدیس ملائک مامور شد بسجده آدم پس جای تعجب شد که چگونه مخلوقست که چندین تکریم شد گوید کوکب بخت مرا هیچ منجم الخ قوله

تا شدم حلقه بگوش در میخانهٔ عشق　　هر دم آید غمی از نو بمبارکبادم

نیازمندان کوی عشق که غم و اندوه محبوب مطلوب ایشانست بغم دوست مباهات میکنند تا شدم حلقه الخ قوله

میخورد خون دلم مردمک دیده سزاست　　که چرا دل بجگر گوشهٔ مردم دادم

عاشق را حالت دمیست که صد هزاران جور و جفای محبوب را آن تحمل میکند و سعادات جمله بسبب آن میل صورت بند نگاه ببشریت بیطاقتی روی میدهد آن بیطاقتی را بخود اسناد میکند و آن درد دل را خود میداند چنانکه میخورد خون الخ با صل ابا عن جد قوله

پاک کن چهرهٔ حافظ بسر زلف ز اشک　　ورنه این سیل دمادم ببرد بنیادم

محب را دعا اینست که مدت مدید است که مانند نوبهار در آرزوی رخسار آن گلعذار چشم خون افشان مرا بغیر از گریه کاری نیست امروز از آنماه مهر افروز از سر صدق التماس میکنم که ای دلبر پری پیکر از روی لطف نه از سر قهر پاک کن چهره حافظ الخ قوله غزل

فتوی پیر مغان دارم و قولیست قدیم　　که حرامست می آنجا که نه یارست ندیم

یعنی هر عملی که موجب بیخودی باشد از ذکر و فکر و سایر عبادات بدنی و مالی درست نبود در جائی که یار حاضر نباشد و حضور یار کنایه از آنست که در دل حاضر بود باینمعنی که هر عمل که کرده رضا را در آن عمل مراد باشد چنانچه خود فرموده ؎ غرض ز مسجد و میخانه ام وصال شماست ❊ جز این خیال ندارم خدا گواه منست ❊ قوله

چاک خواہم زدن این دلق ریائی چکنم | روح را صحبت ناجنس عذابیست الیم

این دلق ریائی وجود مستعار روح بدانکہ وجہ تسمیہ روح آنست کہ از عالم امر است وخطاب وقاب بربوبیت او ازدے ربوبیت مظہر ذات الٰہی است ومظہر صفات نامتناہی وسزاوارے خلافت حق مرویراست وکہ حقیقت وے معلوم نیست کہ ذیسئلونک عن الروح قل الروح من امر ربی ناجنس کنایہ از نفس است قولہ

مگرش صحبت دیرین من از یاد برفت | اے نسیم سحری یاد دہش عہد قدیم

نسیم سحری مرشد دارد قولہ

تا مگر جرعہ فشاند لب جانان برمن | سالہا زان شدہ ام بردر میخانہ مقیم

برائے آنکہ لطفے بما نماید سخنے باما گوید زان شدہ مدان سبب قولہ

غنچہ گو تنگدل از کار فروبستہ مباش | کز دم صبح مدد یابی و انفاس نسیم

غنچہ عاشق دلبستہ صبح وصل حق نسیم مرشد قولہ

فکر بہبود خود اے دل ز درِ دیگر کن | درد عاشق نشود بہ بمداواے حکیم

مداوا علاج درد عاشق نشود بہ بمداواے حکیم مضمون این بیت ہے لقد لسعت حیۃ الہوی کبدی ہ فلا طبیب لہا ولا راقی قولہ

گوہر معرفت اندوز کہ با خود ببری | کہ نصیب دگران ست نصاب زر و سیم

نصاب القدر کہ مال زکوۃ بروواجب آید قولہ

دام سخت است مگر یار شود لطف خدا | ورنہ آدم نبرد صرفہ ز شیطان رجیم

سخت دشوار صرفہ غلبہ رجیم راندہ آدم نبرد صرفہ ز شیطان رجیم آدم فریب شیطان بخورد قولہ

بعد صد سال اگر بر سر خاکم گذری | سر برآرد ز گلم رقص کنان عظم رمیم

اگر بر سر خاکم گذری اگر بر قبر من گذر کنی عظم رمیم استخوان پوسیدہ قولہ

دلبر از ما بصد امید گرفت اول دل | ظاہرا عالبا عہد فرامش نکند خلق کریم

اول استدا غالبا الستہ غزل

گو فرصتے کہ خدمت پیر مغان کنم | وز پند پیر دولت خود را جوان کنم

فرصت فراغت وقت پیر مغان مرشد جوان کنم روز افزون کنم میخانه عالم عشق بگوش گفت
باہستگی گفت وی روز گذشتہ آن بخیل کنایۃ از منکر فرار گریز غزل

گرچہ ما بندگانِ بادشہیم	پادشاہانِ ملکِ صبحگہیم

گرچہ یعنی بظاہر پادشاہان یعنی بباطن قوله

گنج در آستین و کیسہ تہی	جام گیتی نما و خاک رہیم

اسرار و حقائق در دل مخفی و بظاہر ہیچمدان خاک رہیم متواضعیم قوله

ہوشیار حضور و مست غرور	بحر توحید و غرقۂ گنہیم

غرقۂ گنہیم گرفتار این وجود مستعاریم وجودک ذنب لایقاس لہا ذنب قوله

شاہدِ بخت چون کرشمہ کند	ماش آئینۂ رخ چو مہیم

ماش ما اورا قوله

شاہ بیدار بخت را ہر شب	ما نگہبانِ افسر و کلہیم

افسر تاج قوله

رنگِ تزویر پیشِ ما نبود	شیرِ سرخیم و افعیِ سیہیم

تزویر دروغ قوله

شاہ منصور واقف است کہ ما	روے ہمت بہر کجا کہ نہیم

ہمت قصد دل و توجہ قوله

دشمنان را ز خون کفن سازیم	دوستان را قبائے فتح دہیم

ز خون کفن سازیم ہلاک کنیم قبائے فتح دہیم سرفرازیم قوله

گو غنیمت شمار ہمت ما	کہ تو در خواب و ما بدیدہ گہیم

صفت

گو غنیمت خطاب بطالب ہمت ما توجہ ما ہمۃ الرجال تقلع الجبال در خواب گرفتار غفلت
ما بدیدہ گہیم درحضوریت قوله

وام حافظ بگو کہ باز دہند	کردۂ اعتراف ما گو ہیم

وام قرض اعتراف اقرار غزل

گر دست رسد بر سر زلفین تو نازم
چون گوی چه سرها که بچوگان تو بازم

پروانهٔ راحت بده ای شمع که امشب
از آتش دل پیش تو چون شمع گدازم

پروانه معروف قوله

آندم که بیک خنده دهم جان چو صراحی
مستان تو خواهم که گذارند نمازم

آندم آو قت بیک خنده بیک تحلی چو صراحی چون منصور قوله

چون نیست نماز من آلوده نمازی
در میکده زان کم نشود سوز و گدازم

اشکال درین بیت آنست که هرگاه نماز خواجه پاک قابل قبول الهی نیست کم نشدن سوز و گداز در میکده چه فائده دارد جوابش آنست که چون طاعت ظاهری من قابل قبول نمی نماید سوز و گداز باطن که در میکده یعنی خانقاه پیر خود دارم نمی گذارم بارے آن سوز و گداز جبر نقصان آن طاعت کند همچنین اشکال درین بیت هم راه دارد حاش لله که نیم معتقد خویش الخ قوله

گر خلوت ما را شبے از رخ بفروزی
چون صبح در آفاق جهان سر بفرازم

از رخ بفروزی بنور جمال خود روشن کنی قوله

محمود بود عاقبت کار درین راه
در سر برود در سر سودای ایازم

محمود ستوده

غزل

گرچه از آتش دل چون خم مے در جوشم
مهر بر لب زده خون میخورم و خاموشم

محب در جدائی میگوید که من در وادی محبت کوه صدق و مودتم از جور رقیب و ارجاء حبیب شکایت نمیکنم صمت و سکوت شعار و صبر و تحمل حصار هست گرچه از آتش دل الخ قوله

من کے آزاد شوم از غم دل چون هردم
هندوے زلف بتے حلقه کند در گوشم

هندوے زلف بتے زلف معشوق قوله

حاش لله که نیم معتقد طاعت خویش
اینقدر هست که گه گه قدحے می نوشم

طاعت خویش طاعت ظاهری خویش که گه گه قدحے مینوشم و دای اشتغال راحمه تحقیر گاه گاه گفته قوله

هست امیدم که علی رغم عدو روز جزا
فیض عفوش ننهد بار گنه بر دوشم

علی الرغم بر صد روز جزا قیامت قوله

پدرم روضهٔ رضوان بدو گندم بفروخت
ناخلف باشم اگر من بجوے نفروشم

سالک فنا دنیا و بقاء آخرت معلوم نموده که اسباب معیشت مزاخت همه بباد خواهد شد چنانکه بیشینیان
نماند من نیز نمانم عجب حالت ست نمیدانم مراچه میشود پدرم روضهٔ الخ پدرم آدم عم **قوله**

چکنم گر سخن پیرِ مغان ننیوشم	من نخواهم که ننوشم بجز از راوقِ خم

راوق خم پالوده خم **قوله**

شعر حافظ ببرد وقتِ سماع از هوشم	گر ازین دست زند مطرب مجلس رهِ عشق

ازین دست ازین نوع زند بیان کند رهِ عشق باب عشق سماع شنیدن **غزل**

شیوهٔ رندی و مستی نرود از پیشم	گر من از سرزنش مدعیان اندیشم

مدعیان زاهدان ظاهر پرست شیوه طریقه رندی قطع نظر انا عمال نرود از پیشم پیش نتوانم برد **قوله**

زانکه در کم خردی از همه عالم بیشم	شاه شوریده سران خوان من بی سامانرا

شوریده سران عاشقان **قوله**

تا بدانند که قربان تو کافر کیشم	بر جبین نقش کن از خونِ دلِ من خالے

کیش طریقه **قوله**

که اثر در تو کند گر بخراشی ریشم	دامن از رشحهٔ خونِ دلِ ما درهم چین

رشحه چکیدگی **قوله**

تا ندانی که درین خرقه چه نادرویشم	اعتقادے بنما و بگذر بهر خدا

یعنے اعتقادے کن وازما بگذر و خرقه سر ما مدر تا از درویشی ما اعتقاد تو فاسد نشود و باعراض وانکار پیش
منیائی که آن موجب هلاکی است ؎ با دردکشان هر که در افتاد برافتاد **قوله**

حافظِ رازِ خود و عارفِ وقتِ خویشم	من اگر رندم و گر شیخ چه کارم باکس

حافظ نگاه دارنده **غزل**

همچنان چشمِ کشاد از کرمش میدارم	گرچه افتاد ز زلفش گرہے در کارم

زلف دنیا و جذبه گره بستگی چشم امید کشاد کشایش **قوله**

خون دل عکس برون میدهد از رخسارم	بطرب حمل مکن سرخی رویم که چو جام

بطرب حمل مکن محمول بخوشوقتی مکن **قوله**

منم آن شاعر ساحر کہ بافسون سخن	از نے کلک ہمہ شہد و شکر مے بارم

نے کلک اضافت بیانیہ قولہ

پردۂ مطربم از دست برون خواہد برد	آہ اگر زانکہ دران پردہ نباشد بارم

پردہ مطرب سرود مطرب مراد سماں عشق کہ در تہ بیان فرماید بار دخل قولہ

بقصد امید نہادیم درین بادیہ پاے	اے دلیل دل گم گشتہ فرو مگذارم

درین بادیہ اشارہ عشق دلیل راہما قولہ

چون نفسش در گذر باد نمے یارم دید	با کہ گویم کہ بگوید سخنے با یارم

گذر باد رہگذر باد نمے یارم مے توانم قولہ

دیدۂ بخت بافسانۂ او شد در خواب	کو نسیمے ز عنایت کہ کند بیدارم

خواب محو بیدارم صحو غزل

گر ازین منزل غربت بسوی خانہ روم	دگر کردم کہ ہم از راہ بمیخانہ روم

منزل غربت دنیا خانہ مراد عالم اطلاق میخانہ عشق قولہ

زین سفر گر بسلامت بوطن باز رسم	دگر آنجا کہ روم عاقل و فرزانہ روم

انجا اشارہ بمنزل غربت عاقل و فرزانہ روم یعنے ہرگز نروم۔ قولہ

تا بگویم کہ چہ کشفم شد ازین سیر سلوک	بر در میکدہ با بربط و پیمانہ روم

کشف ظہور قولہ

بعد ازین دست من و زلف چو زنجیر نگار	تا بکے از پے کام دل دیوانہ روم

کام مقصد و مراد قولہ

آشنایان رہ عشق گرم خون بخورند	ناکسم گر بشکایت بر بیگانہ روم

ناکس کمینہ۔ قولہ

خرمم آندم کہ چو حافظ بتولاے وزیر	سرخوش از میکدہ با دوست بکاشانہ روم

کاشانہ خانہ۔ غزل

گر دست دہد خاک کف پاے نگارم	در لوح بصر نقش نگارے بنگارم

دردِ ... [illegible] ... (marginal handwritten notes)

دست دهد بدست آید و میسر شود لوح بصر چشم بگارم نقش کنم قوله

پروانهٔ او گر برسد در طلب جان | چون شمع همان دم بدمے جان بسپارم

بدمے فی الفور قوله

دامن مفشان بر من خاکی که پس از مرگ | زین در نتواند که برد باد غبارم

زین در از در تو قوله

از بوے کنار تو شدم غرقهٔ امید | از موج سرشکم که رساند بکنارم

بوے امید کنار کناره قوله

گر قلب دلم را ننهد دوست عیاری | من نقد روان در دمش از دیده بیارم

قلب دل دل دغلی عیاری خالصی اے مرتبه روان رائج نقد روان زر و سیم کنایه از اشک قوله

امروز مکش سر ز وفای من و اندیش بدعا | زان شب که من از غم بفلک دست برآرم

بفلک دست برآرم دست بدعا برآرم قوله

از زلفین سیاه تو بدلداری عشاق | دارند قرارے و ببرند قرارم

قرار عهد غزل

مزن بر دل ز نوک غمزه تیرم | که پیش چشم بیمارت بمیرم

غمزه نگاه خشم چشم بیمار چشم معشوق که بیماری صفت ایشان است و آن کم التفاتی و این خاص
حوران است که هن قاصرات الطرف قوله

نصاب حسن در حد کمال است | زکاتم ده که مسکین و فقیرم

نصاب آن قدر مال که زکوة برو لازم آید زکوة سه قسم است زکوة اغنیا- زکوة فقیران- زکوة
معشوقان- زکوة اغنیا بر مذهب فقیهان از دو صد درم بعد از گذشتن سال پنجدرم و بر مذهب فقیران
در حال دویست درم باید داد و جان بشکرانه برسر آن باید نهاد قاضی همدانی در تمهیدات آورده که از زکوة
قنطرة الاسلام طائفه که مال دارند خود زکوة بر ایشان واجب آید اما میدانم که الصدقات
للفقراء والمساکین باید دانست که ایشان را علم آخرتی باشد کالکنز انفع من العلم از آن کنز علیم
ورزق که ایشان را دهند و من رزقناه منا رزقا حسنا قرابتیان و محبتیان و مریدان را از آن زکوة

و نصیب دہند کہ العلم لا یحل منعہ آن رقدر حوصلہ خلق نثار کنند و این آیۃ را کار بندند کہ و مما رزقناهم ینفقون خلق را از معرفت کسب حکمت کہ مرا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکی اعرف نصیب دہند مرہم صحبتیان را اعموم خلق را از دعاے ایشان و برکت ایشان از بلاہا و رنجہا خلاصی بود و در روز قیامت نیز زکوۃ رحمت خدا ایثار کنند ہر یک ہفتاد ہزار محجوب و مستحق عقوبت را از اہل بہشت گردانند و کنز حکمت کہ مرا نحیا مراد گنج رحمت است کہ کتب ربکم علی نفسہ الرحمۃ و زکوۃ معشوقان مشاہدہ جمال خود از عاشقان باز نہ داشتن و لطف و رحم بر حال مشتاقان نمودن قولہ

مبادا جز حساب مطرب و مے
اگر نقشے کشد کلک دبیرم

نقشے کشیدے دید کلک قلم قولہ

چنان پر شد فضاے سینہ از دوست
کہ فکر خویش گم شد از ضمیرم

فضا زمین فراخ و کشادہ ضمیر اندرون دل و اندیشہ و انچہ در دل گیرد قولہ

دران غوغا کہ کس کس را نپرسد
من از پیر مغان منت پذیرم

غوغا فریاد ہا و بسیار کہ از مردمان کثیر یکجا خیزد دران غوغا اشارۃ بقیامت پیر مغان مرشد قولہ

قرارے کردہ ام با مے فروشان
کہ روز غم بجز ساغر نگیرم

ساغر کنایۃ از شراب از ذکر ظرف و ارادہ مظروف قولہ

چو طفلان تا کے زین زاہد فریبی
بسیب بوستان و شہد و شیرم

یعنی بسبب بوستان و شہد و شیر مرا چنانکہ زہد زاہدان را ہمچو طفلان تا کے کنی زاہد فریبی و بچیز ہاے محقر مرا از خود دور راست کنی لے مرا تا کے ہمچو زاہدان طفل از خود بغیر اندازی و مجاز را در پیش نظر جلوہ گر ساری بر کر غیر مرا یاد خود میز ضمیر قولہ

من آن مرغم کہ ہر شام و سحرگاہ
ز بام عرش مے آید صفیرم

صفیر آواز قولہ

من آندم برگرفتم دل ز حافظ
کہ ساقی گشت یار ناگریرم

برگرفتم قطع نمودم غزل

من کہ باشم کہ بران خاطر عاطر گذرم
لطفہا میکنی اے خاک درت تاج سرم

عاطر خوشبو خاطر عاطر کنایہ از خاطر معشوق قولہ

دلبرا بندہ نوازیت کہ آموخت بگو	کہ من این ظن برقیبان تو ہرگز نبرم

بندہ نوازیت بندہ نوازی ترا ظن گمان این ظن اشارہ بہ بندہ نوازیت قولہ

ہمتم بدرقہ راہ کن اے طائر قدس	کہ درازست رہ مقصد و من نوسفرم

ہمت توجہ ہمۃ الرجال تقلع الجبال بدرقہ راہبر ہمتم بدرقہ راہ کن توجہ خود را رہبر راہ ما کن اے طائر قدس محبوب قولہ

اے نسیم سحری بندگی ما برسان	کہ فراموش مکن وقت دعاے سحرم

نسیم سحری مرشد دوارد قولہ

خرم آنروز کزین مرحلہ بربندم رخت	در سر کوے تو پرسند رفیقان خبرم

این مرحلہ دنیا بربندم رخت سفر کنم قولہ

راہ خلوتگہ خاصم بنما تا پس ازین	مے خورم با تو و دیگر غم دنیا نخورم

خلوتگہ خاص کنایہ از قرب حقیقی پس ازین من بعد غزل

مرحبا طائر فرخ رخ و فرخندہ پیام	خیر مقدم چہ خبر یار کجا راہ کدام

طائر فرخ قاصد وارد قولہ

یارب این قافلہ را لطف ازل بدرقہ باد	کہ از و خصم بدام آمد و معشوق بدام

بدرقہ رہبر ما قولہ

ماجراے من و معشوق مرا پایان نیست	ہرچہ آغاز ندارد نہ پذیرد انجام

ماجراے قصہ قولہ

زلف دلدار چو زنار ہمی فرماید	بروای شیخ کہ شد برتنم این خرقہ حرام

زلف کنایہ از جذبہ است ۵ زلف نام جذبۂ ذات حق است زنار کنایہ از یک رنگی قولہ

مرغ تقوی کہ ہمین زد ز سر صدرہ صفیر	عاقبت دانۂ خال تو فگندش در دام

صفیر آواز مرغ تقوی کہ ہمیزد ز سر صدرہ صفیر غلغلہ تقوی من کہ بعالم بالا اشتہار داشت قولہ

چشم خونبار مرا خواب نہ در خور باشد	من لہ مقلۃ دمع فہو کیف ینام

درہ دریا کہ عمر از این ... دور و غم دنیا نخورم

یعنی کسیکہ مراد است مقلہ اشک یعنی اشک سرلہ بعقولہ چشم بودہ باشد یعنی باشد بمقولہ چشم از چشم او جدا اگر دد پس چگونہ خواب کند کہ میان خواب واشک تضاد است ودر بعضے نسخہ چنین است من لہ یقبل داء عمنا کیف ینام یعنے کسیکہ از سہر او اقبال کند و پیش آید درد عجب دارم چگونہ خواب کند و میتواند کہ یقبل ماخوذ از قتل بمعنے کشتن باشد یعنی کسیکہ قتل کند و کشتہ او نیلا و چگونہ خواب کند قولہ

تو ترحم نکنی بر من بیدل دانم	ذاک دعواک و ہا انت وتلک الایام

یعنی این دعوی تست ہشیار باش تو ہستی و آن روز ہا کہ دران روز ہا من برائے تو بیدل شدہ ام شکست کردیم و تو رحم نکردی پس دعوی این حال دعوی تست یعنے رقیست در سورۂ آل عمران واقع شدہ کہ تلک الایام نداولہا بین الناس یعنے این از کار ہا کہ مدار روزگار برانست میگر دانیم اینہا میان مرداں روزی بدولت و عشرت نگذارد و روزی بنکبت و حسرت قولہ

گل ز حد برد تنعم ز کرم رخ بنمائے	سرو مینازد و خوش نیست خدا را بخرام

گل و سرو کنایہ از محبوبان مجازی قولہ

حافظ از میل بابروے تو دارد شاید	جائے در گوشہ محراب کنند اہل حرام

میل محبت حرام حرمت داشتہ شدہ اہل حرام مزرگان غزل

مرا مے بینی وہر دم زیادت میکنی دردم	ترا می بینم و مہرت زیادت میشود ہر دم
بساما نم نمی پرسی نمیدانم چہ سر داری	بدر مانم نمیکوشی نمیدانی مگر دردم

چہ سر داری چہ خیال داری قولہ

نہ راہست اینکہ بگذاری مرا جانا د بگریزی	گذارے آر و بازم پرس تا خاک رہت گردم

نہ راہست اینکہ این طریق درویش نیست قولہ

ندارم دست از دامن بجز در خاک وآنہم ہم	چو بر خاکم گذاری بگیرد دامنت گردم

ندارم دست از دامن ترک تو نکنم قولہ

فرو رفت از غم عشقت دمم دم میدہی تا کی	دمار از من بر آوردی نمی گوئی بر آوردم

دم میدہی فریب میدہی دمار ہلاکی غزل

من دوستدار روی خوش و موی دلکشم	مدہوش چشم مست و مے صاف و بیغشم

کلام

[illegible]

غش آب تیرہ قولہ

در عاشقی گزیر نباشد ز سوز و ساز	استادہ ام چو شمع مترسان ز آتشم

گزیر چارہ۔ قولہ

من آدم بہشتیم اما درین سفر	حالے اسیر عشق جوانان مہوشم

من آدم بہشتیم یعنے من آدم کہ مکان من بہشت بودہ و درین سفر کنایہ از دنیا جوانان مہوشش کنایہ از معشوقان قولہ

بخت ار مدد کند کہ کشم رخت این دیار	گیسوے حور گرد فشاند ز مفرشم

کشم رخت زین دیار اے بمیرم مفرش بستر قولہ

از بسکہ چشم مست درین شہر دیدہ ام	حقا کہ مے نمی خورم اکنون و سرخوشم

چشم مست چشم معشوق کنایہ از چشم مرشدان و عارفان درین شہر کنایہ از شیراز حقا سوگند بحق سرخوش مست قولہ

شہریست پر کرشمہ و خوبان ز شش جہت	چیزیم نیست ورنہ خریدار ہر ششم

ہر شش ہر شش جہت قولہ

گفتی ز سر عہد ازل نکتۂ بگوے	آنگہ بگویمت کہ دو پیمانہ درکشم

اشکال آنست کہ درمیان گفتن نکتہ از سر عہد ازل و دو پیمانہ کشیدن مناسب نیست تا ثانی را شرط اول سازد جوابش آنکہ چون افشاے راز ممنوعست لاجرم میگوید کہ این نکتہ وقتے بگویم کہ ہر دو جہان فراموش کنم نہ از عذاب این جہان ترسم و نہ از عذاب آنجہان اندیشہ نمایم و این از من ممکن نیست قولہ

حسن عروس طبع مرا جلوہ آرزوست	آئینۂ ندارم ازان آہ می کشم

آئینہ دل مصفا و صاحبدل یعنے ہیچ صاحبدلے و ہمہ روے ندارم کہ عروس طبع خود را برو جلوہ نمایم قولہ

حافظ ز تاب فطرت بیجا اصلی بسوخت	ساقی کجاست تا زند آبے بر آتشم

تاب پیچیں فطرت یکسر آفرینش و آغاز کارہا و نیز زیرکی کہ متعلق روح است غزل

تا پیش خاکپاے تو صد رو نہادہ ایم	روی و ریاء خلق بیکسو نہادہ ایم
طاق و رواق مدرسہ و قیل و قال فضل	زینہا بخاک کوئے تو بار د نہادہ ایم

رواق ہوے ازجامہا وجامہ کتا وطیلسان رواق کمرہ پیشگاہ خانہ مدرسہ جاے درس
قیل وقال گفتگو بحث قولہ

نہادہ ایم بار جہان بر دل ضعیف
وین کاروبار بستہ بیکسو نہادہ ایم

بار جہان غم عشق کاروبار تعلقات دنیوی قولہ

ما ملک عافیت نہ بلشکر خریدہ ایم
ما تخت سلطنت نہ ببازو نہادہ ایم

نہ بلشکر خریدہ ایم بل دادہ خدا است قولہ

در گوشۂ امید چو نظارگان ماہ
چشم طلب بران خم ابرو نہادہ ایم

نظارگان بینندگان ۔ قولہ

ہشیار رو تا قلیم کہ بر دست و پا بدل
زنجیر و بند زان خم گیسو نہادہ ایم

گیسو موے بافتہ قولہ

سنبل بوے زلف تو سر سوداے ازملال
ہمچون بنفشہ بر سر زانو نہادہ ایم

سوداے دیوانہ بوے امید محبت وطمع دخوے ملال ستودہ آمدن بنفشہ گلی است ونیز گیاہیست کہ در آب بروید و سر و کبود لود داند کہ سیاہی زند سر کوع و سجود دست نست مے کنند
خم گیسوئے جذبہ عشق قولہ

ناموس چند سالۂ اجداد نیکنام
در راہ جام و ساقی مہرو نہادہ ایم

ناموس بانگ و آوازہ قولہ

ہم جان بدان دو نرگس جادو سپردہ ایم
ہم دل بران دو سنبل ہندو نہادہ ایم

دو سنبل ہندو زلف غزل

من نہ آن رندم کہ ترک شاہد و ساغر کنم
محتسب داند کہ من اینکارہا کمتر کنم

محتسب مرشد ۔ قولہ

چون صبا مجموعۂ گل را بآب لطف شست
کج دلم خوان گر نظر بر صفحۂ دفتر کنم

مجموعۂ گل اضافہ بیانیہ مراد دل باب لطف شست از تیرگیہا مصفا ساخت صفحہ یکردی دیکسوی کردن ویکردی ورق قولہ

[illegible]

منکہ دارم در گدائی گنج سلطانی بدست | کے طمع در گردشِ گردونِ دون پرور کنم

در گدائی در عشق مجازی گنج سلطانی مشاہدہ محبوب حقیقی قولہ

لالہ ساغر گیر و نرگس مست بر ما نام فسق | داوری دارم بسے یارب کرا داور کنم

لالہ کنایۃ از عاشق نرگس عاشق داوری خصومت وگفتگو قولہ

باز کش یکدم عنان ای ترک شہر آشوب من | تا ز اشک و چہرہ راہت پر زر و گوہر کنم

عنان آن دوال کہ سوار بدست گیرد آشوب شور وغوغا قولہ

منکہ امروزم بہشت نقد حاصل میشود | وعدۂ فردائے زاہد را چرا باور کنم

بنقد فی الحال فردا قیامت باور اعتبار قولہ

عشق دردانہ ست و من غواص و دریا میکدہ | سر فرو بردم در انجا تا کجا سر بر کنم

دُردانہ بمنزلہ دانہ دُر غواص غوطہ خور سر فرو بردم غوطہ خوردم در انجا در میکدہ قولہ

عاشقانرا گر در آتش می پسندد لطف دوست | تنگ چشمم گر نظر بر چشمۂ کوثر کنم

تنگ چشم بخیل وحریص ومعشوق بدین کہ ہیچکس را در چشم نمے آرد وبکسے ننگرد واین صفت حورانست کہ ہن قاصرات الطرف چشمہ کوثر حوضے ست کہ حق تعالےٰ بمحمد ؐ عطا کردہ کقولہ انا اعطیناک الکوثر بید نام درختے کہ ثمر ندارد خاکپاے پادشاہ ازدست او بر سر کنم یعنے از دست مدعی پیش بادشاہ فریاد کنم قولہ

گوشۂ محراب ابروی تو میخواہم ز بخت | تا در انجا ہمچو مجنون درس عشق از بر کنم

از بر یاد اگر خود ہفت سبع از بر بخوانی غزل

ما بر آریم شبے دست و دعاے بکنیم | غم ہجران ترا چارہ زجاے بکنیم
آنکہ جرم بر نجید و بہ تیغم زد و رفت | باز ش آرید خدارا کہ صفاے بکنیم

جرم بتنم گناہ قولہ

در رہ نفس کز و سینۂ ما بتکدہ شد | تیر آہے بکشائیم و غزاے بکنیم

غزا جنگ با کفار قولہ

مدد از خاطر رندان طلب اےدل ورنہ | کار صعبیست مبادا کہ خطاے بکنیم

صحب سحت قوله

خشک شد بیخ طرب راه خرابات کجاست	تا دران آب و ہوا نشو و نمائے بکنیم

نشو و نما افزایش ظہور قوله

سایہ طائر کم حوصلہ کارے نکند	طلب سایہ میمون ہمائے بکنیم

سایہ توجہ طائر کم حوصلہ زاہدان و مقلدان سیمرغ نام جانوریست معروف کہ مقامش کوہ قاف است زعزلت شاہ مرغان گشت سیمرغ ـ یکے مرغت خواسدش لسیمرغ ؛ و مراد او سیمرغ عارف کامل و عاشق و اصل ہمائے نام جانور کہ بر ہر کہ سایہ اش افتد پادشاہ شود قوله

دلم از پردہ بشد حافظ خوش لہجہ کجاست	تا بقول و غزلش ساز و نوائے بکنیم

لہجہ آواز نوا سرود غزل

ما نگوئیم بد و میل بناحق نکنیم	جامہ کس سیہ و دلق خود ازرق بکنیم

دلق جبہ ازرق کبود قوله

رقم مغلطہ بر دفتر دانش نکشیم	سر حق با ورق شعبدہ ملحق نکنیم

شعبدہ بازی ملحق پیوستہ قوله

آسمان کشتی ارباب ہنر می شکند	تکیہ آن بہ کہ برین بحر معلق نکنیم

آسمان فلک کہ مانند آس در گردش است ارباب ہنر عاشقان بحر معلق آسمان قوله

شاہ گر جرعہ رندان نہ بحرمت نوشد	التفاتے نبے صاف مروق نکنیم

شاہ مرشد نہ بحرمت نوشد دیگران را محروم دارد مروق خالص قوله

حافظ ار خصم خطا گفت نگیریم برو	ور بحق گفت جدل با سخن حق نکنیم

نگیریم برو مواخذہ او نمے کنیم غزل

من ترک شاہد و مے و ساغر نمیکنم	صد بار توبہ کردم و دیگر نمے کنم

یکرنگی و یک جہتی خود را بیان میکند کہ اے زاہدان کوسے صلاح من ترک شاہد الخ و من کہ افتادہ کوئے محبتم قوله

باغ بہشت و سایہ طوبی و قصر حور	با خاک کوے دوست برابر نمیکنم

برین اختصار کردہ حاجت تطویل نیست قولہ

تلقین و درس اہل نظر یک اشارتست	کردم اشارتے و مکرر نمے کنم
پیر مغان حکایت معقول میکند	معذورم ار محال تو باور نمیکنم

مدیث

پیر مغان مراد مرشد کہ نصیحت او حیات من ست قولہ

زاہد بطعنہ گفت برو ترک عشق کن	محتاج جنگ نیست برادر نمیکنم

محتاج جنگ نیست جنگ درکار نیست برادر نمیکنم اے برادر ترک عشق نمیکنم قولہ

ہرگز نمے شود ز سر خود خبر مرا	تا در میان میکدہ سر برنمیکنم

از مے محبت آنچنان مستم کہ از عالم خبر ندارم قولہ

شیخم بہ طنز گفت حرامست مے مخور	گفتم مگو کہ گوش بہر خر نمیکنم

طنز خندہ و مسخرگی قولہ

این تقویم بس است کہ چون نا ابلہان شہر	ناز و کرشمہ بر سر منبر نمیکنم

این تقویم بسست الخ یعنے در عالم رندی می کوشم و ہمچون نا اہلان شید و ترہات نمی فروشم قولہ

حافظ جناب پیر مغان مامن وفاست	من ترک خاکبوسی این در نمیکنم

پیر مغان مرشد اینجا اشارہ بآستانہ مرشد۔ غزل

مرا عہدیست باجانان کہ تا جان در بدن دارم	ہواداران کویش را چو جان خویشتن دارم

از استحکام قول خود کہ با محبوب بود خبر میدہد کہ من غریق بحر ہجران تا زندہ ام او را و محبان او را اہل سگان کوے او را دوست دارم قولہ

صفای خلوت خاطر ازان شمع چگل جویم	فروغ چشم و نور دل ازان ماہ ختن دارم

چگل بکسرتین شہریست از زمین ترکستان منسوب بخوبرویان و ختن نام ولایتیست مشکخیز منسوب بمشکبویان۔ حاصل این بیت آنست کہ آنچہ تمنا ے دل حزین است ازان خورشید جہان افروز میطلبم و لغیر انو ہیچ آفریدہ التجا نمیکنم قولہ

الا اے پیر فرزانہ مکن عیبم بمیخانہ	کہ من در ترک پیمانہ دل پیمان شکن دارم

فرزانہ دانا حاصل آنست کہ من کہ از مے محبت مستم خود را بکمند ارادت بستہ ام و از ننگ و ناموس

رستہ ام ترک میخواری از ما صورت نہ بندد قولہ

شراب خوشگوارم ہست و یار خوش نگارم ہست ... ندارد ہیچکس یاری چنین یاری کہ من دارم

خوشگوار ہاضم و سیر ہیں حاصل قست ازحال و دل شکر باریتعالی میگویم کہ آن یار ہے رام ما آنچنان رام است کہ لیعیر از رحمت کاری ندارم و اسباب عیش و نشاط ہمہ مہیا است میگویم ایدوستان یکدل شراب خوشگوارم قولہ

بکام آرزوی دل چو دارم خلوتی حاصل ... چہ فکر از خبث بدگویان میان انجمن دارم

بدگویان مراد زاہدان و رقیبان خبث مراد حسد قولہ

مراد رخانہ سروی ہست کاندر سایۂ قدش ... فراغ از سرو بستانی و شمشاد چمن دارم

من مسکین دل بآن زہرہ جبین سپردہ ام از تماشاء لالہ نسرین چشم بستہ ام میان محبان کوی ارادت مباہات میکنم و میگویم مراد رخانہ گویند روزی رابعہ در فصل بہار در خانہ رفت و بیرون نیامد خادمہ گفت یا سیدتی بیرون آئی تا آثار صنائع بینی رابعہ گفت تو درون درآئی تا صانع را بینی تعلی مشاہدۃ الصانع عن مطالعۃ الصنع قولہ

خدارا ای رقیب امشب زمانی دیدہ برہم نہ ... کہ من با لعل خاموشش نہانی یک سخن دارم

خدارا بواسطہ برہم نہ برینمیں ہر صباح در بوستان وصل آمادہ از سر سوز و درد مانند بلبل بلبل فغم دے گویم خدارا اے رقیب الخ قولہ

گرم صد لشکر خوبان بقصد دل کمین سازد ... بحمد اللّٰہ و المنۃ بتی لشکر شکن دارم

ہر شمے کہ بجان این ناتوان متوجہ اران دلبر استمداد ہمت میکنم و میگویم گرم صد لشکر الخ بحمد اللہ شکر خدای را غزل

ما حاصل خود بر در میخانہ نہادیم ... محصول دعا در رہ جانانہ نہادیم
این کشتی سرگشتہ بگرداب در افتاد ... جان در سر این گوہر یکدانہ نہادیم

کشتی سرگشتہ وجود پریشان گرداب عشق سر خیال گوہر یکدانہ محبوب قولہ

در خرمن صد عاقل و زاہد زند آتش ... این داغ کہ ما بر دل دیوانہ نہادیم

خرمن کمسر تود و علہ مالیدہ و غیر آن بالکاہ قولہ

سلطان ازل گنج غم عشق بما داد ... تا روی درین منزل ویرانہ نہادیم

سلطان ازل حق تعالے ۔ قوله

آنرا که خرد پیرورو فرزانه نهادیم	المنة لله که چو ما بیدل و دین شد

اشکال این بیت آنست در محلے که عاقلے دین بگذارد و بیدین شود شکر گفتن نامناسب جوابش آنکه خواجه درجاے دیگر فرموده س۵ گرد دیوانگان عشق مگرد ؛ که بعقل عقیله مشهورے ؛ خواجه با عاقل گفته که عقل داری رما دیوانگان عشقیم صحبت ما و تو راست نمے آید و چون دید که آن شخص هم رنگ خواجه شد و دل مشتغل لنگر آب و گل گذاشت و دین ریای رها کرد و بعشق حقیقی اشتغال نمود شکر گفت قوله

قانع بخیالے زتو بودیم چو حافظ ۔ خیال کنایت از نمود تجلیات یارب چو گدا همت بیگانه نهادیم یعنے دو دل همتی کردیم که بخیالے از تو خورسند شدم که تقاضاے همت نبود تجلیات راضی شدن غزل

همراز عشق و هم نفس جام باده ایم	ما بیغمان و مست و دل از دست داده ایم

دل از دست داده ایم بیقرار و آشفته ایم قوله

تا کار خود برابروے جانان نهاده ایم	بر ما بسے کمان ملامت کشیده اند

ازان روزے که شیفته ابروے جانان شده ایم قوله

ما آن شقایقیم که با داغ زاده ایم	اے گل تو دوش جام صبوحی کشیدهٔ

گل کنایه از عاشق داغ صبوحی کشیدهٔ داغ شراب عشق بوقت صبح نوشیدهٔ شقایق لاله مراد عاشق که با داغ زاده ایم عشق ازلی داریم قوله

این داغ بین که بر دل خونین نهاده ایم	چون لاله ام مبین و قدح در میان کار

لاله وار بقدح نوشی ظاهری من نگاه مکن قوله

انصاف میدهیم که از ره فتاده ایم	کار از تو میرود مددے اے دلیل راه

کار از تو میرود یعنے کار موقوف بتوجه تست دلیل راهبر انصاف میدهیم از روی انصاف میگوئیم زراه افتاده ایم از راه دور افتاده ایم و از همراهان بازپس مانده ساده طمع مراد مشاهد حسن صورت ارچه معتقد روے ساده ایم اگرچه بظاهر شاهد پرستیم ۔

قوله

ہ ایں غزل در نسخ موجود نیست ۱۲

نقش غلط مبین کہ ہمان لوح سادہ ایم	گفتی کہ حافظ اینہمہ رنگ و خیال چیست

رنگ وخیال کنایۃ از نہان سادہ بے نقش و بے ریش۔ ای حافظ اینہمہ نکہاے خیالات کہ از میلہ تو بظہور مے آید در ترا حال بحال میباد چیست در جواب میگوید کہ دل من لوحے است سادہ آئینہ وار از نقوش آزاد ہرچہ ساقی ہمان نقش بر آرد چنانچہ بالا رب در پس آئینہ طوطی صفتم **غزل**

خود غلط بود انچہ ما پنداشتیم	ما ز یاران چشم یاری داشتیم

چشم امید **قولہ**

حالیا رفتیم و تخمے کاشتیم	تا درخت دوستی کے بر دہد

تا برائے آنکہ و باید دید تا حالیا الحال درین بیت معنی مصراع آخر اولست و مصراع اول آخر **قولہ**

ما و ہم ہمت بر و بگماشتیم	گلبن حسنت نہ خود شد دلفریب

گلبن درخت گل ہمت قصد دل حسن معشوق بواسطہ ظہور اوست اگر ظہور نمے شد دلفریبی وے ظہور ممکنات ما در مرتبہ اعیان بزبان استعداد تقاضا کرم واجب الوجود کردیم تا از خزائن جود وجود بر ممکنات منبسط گردانید دلفریبی ظاہر شد ما ام استارت برین دارد وجہ دیگر ہرچند عشق غالب تر معشوق و طلب بیش میشود و دلفریبی بظہور مے آید ایں کار بے یکدگر نیست لیکن ظہور زعیں بمقتضاے عین ثابتہ است **قولہ**

جانب حرمت فرو نگذاشتیم	نیست و شکایت کس نبید

فرو نگذاشتیم نگہداشتیم **قولہ**

ورنہ با تو ماجرا ہا داشتیم	گفتہ لو آئین درویشی نبود

ماجرا گفتگوہا **قولہ**

ما محصل بر کسے نگماشتیم	گفت خود دادی بما دل حافظا

محصل تحصیلدار **غزل**

از بد حادثہ اینجا بہ پناہ آمدہ ایم	ما بدین در نہ پے حشمت و جاہ آمدہ ایم

بے واسطہ ید دست **قولہ**

تا باقلیم وجود اینہمہ راہ آمدہ ایم	رہرو منزل عشقیم و ز سر حد عدم

رہرو سالک قولہ

سبزۂ خط تو دیدیم وز بستان بہشت	بطلبگاری این مہر گیاہ آمدہ ایم

سبزۂ خط کنایت از صفات بہشت ہستی اینمہر گیاہ اشارہ بسبزۂ خط و مہر گیاہ نام گیاہے است کہ خاصیت او آنست بر ہر کہ باشد میان خلق محبوب و موقر و معظم باشد قولہ

اینچنین گنج کہ شد خازن او روح امین	بگدائی بدر خانۂ شاہ آمدہ ایم

روح امین جبرئیل قولہ

لنگر حلم تو اے کشتی توفیق کجاست	کہ درین بحر کرم غرق گناہ آمدہ ایم

لنگر کاف فارسی سنگ کشتی و معروف حلم بردباری غزل

مژدۂ وصل تو کو کز سر جان برخیزم	طائر قدسم و از دام جہان برخیزم

از سر جان برخیزم فدا کنم از دام جہان برخیزم تارک جہان باشم قولہ

بولائے تو کہ گر بندۂ خویشم خوانی	از سر خواجگی کون و مکان برخیزم

بولائے تو سوگند بدوستی تو کون و مکان دنیا قولہ

یا رب از ابر ہدایت برسان بارانے	پیشتر زانکہ چو گردی ز میان برخیزم

ابر ہدایت لطف و کرم بارانے فیض قولہ

گرچہ پیرم تو شبے دست در آغوشم کن	تا سحر گہ ز کنار تو جوان برخیزم

دست در آغوشم کن اے در بر گیر قولہ

بر سر تربت من بے مے و مطرب منشین	تا ببویت ز لحد دست فشان برخیزم

دست فشان رقص کنان غزل

مہل کہ در غم ہجر تو از جہان بروم	بیا کہ عیش تو از خویش ہر زمان بردیم

مہل مگذار زمان ساعت قولہ

مگو کہ حافظ ازین در برو برائے خدا	کہ ہر چہ رائے تو باشد بجز این زبان بریم

رائے فکر و عقل غزل

نماز شام غریبان چو گریہ آغازم	بمویہاے غریبانہ قصہ پردازم

اہل دیار بہر کار در روز مشغول میباشند و چوں روز با تمام میرسد و تاریکی شام پیدا میشود ناچار تنگدل شدہ در زاویہ غریبی و گوشہ نامرادی می نشیند اما بجز از شام رفیقے و ہمکلامے نیست ساران شاعران شام را بغریباں نسبت نمودہ فرمودہ موپہا اگر بیا غریبانہ مانند غریباں قولہ

بیاد یار و دیار آنچنان بگریم زار	کہ از جہان رہ و رسم سفر براندازم

عالم را پر آب گردانم تا ہیچکس اختیار سفر نکند قولہ

من از دیار حبیبم نہ از بلاد رقیب	مہیمنا برفیقان خود رسان بازم

مہیمنا یا نگہبان! قولہ

خدا را مددے ای دلیل راہ کہ من	بکوے میکدہ دیگر علم برافرازم

برافرازم بلند کنم قولہ

خرد ز پیری من کے حساب برگیرد	کہ باز با صنمے طفل عشق کے بازم

کے حساب برگیرد روا دارد و منظور کند۔ قولہ

بجز صبا و شمالم نمے شناسد کس	عزیز من کہ بجز باد نیست دمسازم

نسخہ ہمرازم

دمساز ہمدم و محب قولہ

سرشکم آمد و عیبم بگفت روی بروے	شکایت از کہ کنم خانگی ست غمازم

بگفت روبروے اسے ظاہر و آشکار ساخت خانگیست غمازم ساکن خانہ منست قولہ

ز چنگ زہرہ شنیدم کہ صبحدم میگفت	مرید حافظ خوش لہجۂ خوش آوازم

زہرہ نام ستارہ مطربہ فلک۔ بحہ آواز غزل

ہر چند پیر خستہ دل و ناتوان شدم	ہر گہ کہ یاد روے تو کردم جوان شدم

خستہ مجروح قولہ

شکر خدا کہ ہر چہ طلب کردم از خدا	بر منتہاے مطلب خود کامران شدم

کامران صاحب مقصد قولہ

در شاہراہ دولت سرمد بہ تخت بخت	با جام مے بکام دل دوستان شدم

شاہراہ راہ فراخ سرمد ہمیشہ قولہ

اے گلبن جوان بر دولت بخور کہ من	در سایۂ تو بلبل باغ جنان شدم

بلبل باغ جنان شدم خوشگوی حاصل کردم قولہ

من پیر سال و ماہ نیم یار بیوفاست	از من چو عمر میگذرد پیر ازان شدم

یعنی من بسبب مرور سال و ماہ ضعیف نشدہ ام بلکہ این ضعف من بسبب بیوفائی آن یار گلعذار است وآن نگار شیرین کار بمنزلہ عمر من است ہر گاہ کہ او از من گریزان است پیری من روے دادہ تحت زیر فوق زبر قولہ زان روز بر دلم در معنی کشادہ شد باب الفیوض والفتوح ازان روز برمن مفتوح شد کز ساکنان درگہ پیر مغان شدم کہ التجا بجناب مرشد آوردہ ام قولہ

دوشم نوید داد و بشارت کہ حافظا	باز آ کہ من بعفو گناہت ضمان شدم

نوید مژدہ ان وعد اللہ حق وقال اللہ لا تقنطوا من رحمۃ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا غزل

ہمان کہ قصۂ آن شوخ بیوفا گویم	کہ باز چون نرسد باز ابتدا گویم

آن شوخ بیوفا کنایہ از معشوق خداے را بواسطہ خدا رفیق مصلحتے رفیقے کہ شریک مصلحت باشد چو کار من نگشاید چون حصول کار من نشود

بیت بزرگی منع ... (margin note)

ردیف النون غزل

افسر سلطان گل پیدا شد از تحت چمن	مقدمش یارب مبارکباد بر سرو و سمن

افسر تاج سلطان گل مشاہدات تجلیات چمن دل مقدم پیش آمدن سرو سمن عاشقان وسالکان قولہ

تا ابد معمور باد اینخانہ کز خاک درش	ہر نفس با بوے رحمت می وزد باد یمن

یمن یمن ریحان

معمور آباد ان اینخانہ دنیا خاکدر انسان کامل باد یمن مراد حقائق ومعارف درین بیت تلمیح است بحدیث کہ اشارۃ بحضرت ادیس است قال علیہ السلام انی لاجد نفس الرحمن من جانب الیمن معنی این بیت آنست کہ تا ابد اینخانہ دنیا معمور باد کہ اہل اللہ کہ بخلقت از خاکند ہر دم سخنان معارف وحقائق شنودہ میشود کہ باد از حق میدہد سوال این بیت ستایش دنیاست وستودن دنیا از اہل اللہ لیس تازیبا کہ الدنیا جیفۃ وطالبہا کلاب جواب آنست کہ ہمین دنیا کہ حقیقتش مسطور شد در حق

کسانیکہ حقیقتش ساختہ و آن بہ راحتہ الدنیا مزرعۃ الآخرۃ است رستا مے بس فاحد اہل الصدراہیں دنیا مدد والطائف الٰہی و مظہر مشاہدات نامتناہی و اہل دنیا برعکس آن چون دریائے نیل کہ لقبطیان خون بود و سبطیان آب خواہ انصاف گوید دنیا کدامیست کہ عاقلان در وکشت کنند نہ میدانے است کہ جاہلان در و گشت کنند قولہ

خاتم جم را بشارت دہ بحسن خاتمہ	کاسم اعظم کرد ازو کوتاہ دست اہرمن

خاتم جم کنایہ از دل اسم اعظم مرشد کامل اہرمن نفس و شیطان قولہ

شوکت پور پشنگ و تیغ عالمگیر او	در ہمہ شہنامہا شد داستان انجمن

پور پشنگ افراسیاب کہ پسر پشنگ بود و نام پسر سازی کہ نام پسر اور منین بود معنے این بیت در شرح بیت ۵ شاہ ترکان سخن مدعیان مے شنود ۰ بالا مذکور شد و میتواند بود کہ مراد آں بود کہ شوکت بعضے اولیا و تیغ عالمگیر ایشان کہ ان تیغ را بر نفس زدہ عالم دل مسخر کردہ اند در جمیع کتب سیر اولیا کہ بمنزلہ شہنامہاے پادشاہان است داستانے کہ بذکر آن آرایش انجمن سخن دادہ اند قولہ

خنگ چوگانی چرخت رام شد در زیر زین	شہسوارے خوش بمیدان آمدہ گوئی بزن

خنگ اسپ چوگانی اسپے کہ در گوے و چوگان باصق موافق مزاج بود چرخ فلک خنگ چوگانی اضافہ بیانیہ خنگ چوگانی چرخت رام شد در زیر زین یعنے گردش آسمانی بر مراد تو گردیدہ و رو ستو آوردہ شہسوار عاشق و الف ندائیہ محذوف میدان میدان سلوک و عشق گوے بزن طے میدان عشق نما قولہ

جویبار ملک را آب از سر شمشیر تست	تو درخت عدل بنشان بیخ بدخواہان بکن

جویبار جوے بزرگ اکثرت جوہا خوردنا بیہ و جویبار ملک کنایہ از وجود و نیز سلوک آب تری و تازگی شمشیر مراد ریاضت وجود بموجب اقتلوا انفسکم بسیوف المجاہدات پس درخت عدل بنشان یعنے خصائل مامرضیہ را بر صفات مرضیہ غلبہ دہ بدخواہان نفس و شیطان قولہ

بعد ازین نشگفت اگر با نکہت خلق خوشت	خیزد از صحراے ایرج نافۂ مشک ختن

بعد ازین نشگفت اگر کنایہ یعنے حاصل شد نکہت بوے خلق خوش زند و صلاح ایرج نام پسر فریدون والی ایران زمین چنان فریدون ولایت امیان پسران تقسیم کردہ دریائے مغرب و توابع

ایران

ومضافات آن بتور پسر بزرگ داد وزمین ترک وچین ومضافات آن در اقطاع سلم آورده ومیانه جهان وسرزمین ونکین واهواز وطبرستان وبیشتر صدود شام بایرج داد چون تور وسلم در اقطاعهای خویش قوی شدند بکینه آنکه فریدون ایشان را باطراف مملکت ولایت داد وتختگاه برای پسر خورد که ایرج است داده باپدر باغی شده وخروج کرده ایرج سلامت قلب داشت بران برادران رفته وگفته در قسمت ولایت مرا خطای نیست غلطی فریدون ست اکنون برشما آمده ام هرجاکه بدارید بمانم دوسر روزان زنهار خواران مهمانی کرده آخر الامر درحالهٔ شراب سر بریده برپدر خویش فرستاد وفریدون جزع وفزع بسیار کرده ایرج پسر نداشت فریدون منوچهر پسر دختر ایرج را پرورده چون بزرگ شده شایستگی تاج وتخت داشت تاج وتخت ایران بدو داده بانتقام ایرج پسر داد منوچهر سلم وتور را در جنگ کشته وسر ایشان برجد فرستاده بنیاد مخالفت ایران وتوران همین است وتیز نام بادشاه که یکی از سران لشکر کیخسرو شاه بن سیاوش بود صحرای ایرج بیابان سلوک وعشق مشک ختن معرفت قوله

گوشه گیران انتظار جلوهٔ خوش میکنند	برشکن طرف کلاه وبرقع از رخ برفگن

گوشه گیران زاهدان عزلت نشین برشکن طرف کلاه بساز وآراستگی تمام برقع از رخ برفگن جمال خود بنما. قوله

ای صبا بر ساقی بزم اتابک عرضه دار	تا ازان جام زرافشان جرعهٔ بخشد بمن

اتابک ادب آموز کودکان وپادشان شیرازه را اتابک بسبب آن گویند که سعد زنگی اتابک سلطان سنجر بود بشبی ذرحالت مستی سعد زنگی وسه نفر دیگر را بادشاهی داده بود بعد وفات سلطان ایشان اتابکی برخویش مستقیم داشته وبرادر سنجر را بادشاه می گفتند قوله

مشورت باعقل کردم گفت حافظ می بنوش	ساقیا می ده بقول مستشار موتمن

مشورت باکدیگر اندیشیدن مستشار کسی که ازو مشورت در پذیرند موتمن کسی را که امینش گیرند یعنی در عشق وزندی مشورت باعقل کردم وتوبه خویش را یاد آوردم گفت ای حافظ باده نوش پس ای مرشد دربیان حقائق ومعارف میکوش که من بدستوری مستشار موتمن ازتوطلب امینی میکنم که عقل نوروه بینم چنین حکم کرد سوال عقل وعشق هردو متضاد است اینچنین مشورت ازعقل نخیزد جواب عقل ناقص است بسبب عدم دوقف او برخوبیهای عشق ومحض نظرگماشتن برخرابی اوکه دربدایت بود ومنکر عشق میشود

اما عقل کامل هرچند در هدایت خرابی می میدد اما بسبب تیرهی می داند که درین خرابی سرمیست در ربع گنج این اشارت بدانست رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر

غزل

ای نور چشم من سخنی هست گوش کن | چون ساغرت پرست بنوشان و نوش کن

سالک طریق یقین نصیحت میکند چون حرمن حسن و حالت در اوج کمال ست خوشه چینان دانه حال را محروم مکن و لب تشنگان بادیه طلب را البشیری از زلال وصال خود سیراب ساز و این سخن نصیحت دلپذیر را با خلاص تمام بشنو که طریقه وصال جانان بغیر ازین نیست قوله

پیران سخن بتجربه گفتند گفتمت | هان ای پسر که پیر شوی پند گوش کن

تجربه آزموده هان هشیار شو قوله

بر هوشمند سلسله ننهاد دست عشق | خواهی که زلف یار کشی ترک هوش کن

حاصل این بیت آن ست که حصول عشق مر ذوی العقول اولی الالباب را از محالات ست تا آنکه ترک این عقل معاش که دستگیر وقت سالک ست نماید وصول بمقام عشق معلوم قوله

تسبیح و خرقه لذت مستی نبخشدت | همت درین عمل طلب از می فروش کن

تسبیح و خرقه زهد و پارسائی که لازمه هستی است همت توجه در تحصیل طلب عشق میفروش عاشق در قوله

با دوستان مضائقه با عمر و مال نیست | صد جان فدای یار نصیحت نیوش کن

مضائقه تنگ گرفتن مراد بازداشتن نیوش شنونده حاصل این بیت آنست در راه دوست مر سیار با بیها نظر نباید کرد و همه را بایاحت زیرا که جان و دل و سر و تن در رو مال همه طفیل سگان اوست قوله

در راه عشق وسوسه اهرمن بسی ست | هشدار و گوش دل بپیام سروش کن

اهرمن دیو سروش جبرئیل و هر فرشته - حاصل آنست طریق عشق و محبت نهایت خطیر و مخوف و قطاع الطریق و شیاطین بسیار است باید که علامت آن بشناسی و از جا روحی در نهراسی قوله

برگ نوا تبه شد و ساز طرب نماند | ای چنگ ناله برکش و ای دف خروش کن

برگ نوا اسباب شادی طرب شادی قوله

ساقی که جامت از می صافی تهی مباد | چشم عنایتی بمن دُرد نوش کن

دُرد نوش عاشق قوله

سرمست در قبائے زرافشان چو بگذری | یک بوسہ نذر حافظ پشمینہ پوش کن

نذر بر خود واجب کردن غزل

اے شام زکوے ماسفر کن | وے صبح بحال ما نظر کن

شام ضد صبح و مراد ایام ہجر و حجاب کثرات صبح ضد شام مراد وصل و عالم وحدت ظلمت شب کنایۃ از شدائد شب ہجر شب ظلمت شب ہجر سحر کن بسحر وصل مبدل کن خود را بر تیغ او سپر کن این شدائد ہجران ما را سد ساز ناوک آلۃ چو بین خالی میان آن تیر ناوک داشتہ اندازند بمعنے تیر نیز استعمال میکنند دم درکش خموش باش و سخن مگو بلا ہشیار شو غزل

اے ماہروے منظر تو نوبہار حسن | خال و خط تو مرکز لطف و مدار حسن

منظر جائے نظر و محل مرکز جائے قرار و نیز باید دانست کہ پرکار را دو قلم است یکے ثابت و یکے گردندہ گردندہ را مرکز گویند و ثابت را مدار مدار در اصطلاح منجمان آن را گویند کہ درمیان قطبین مرکز موہوم کنند قولہ

در چشم پرخمار تو پنہان فسون سحر | در زلف بیقرار تو پیدا قرار حسن

فسون منتر زلف بیقرار اشارت بتغیرات سلسلہ موجودات کہ ہر ساعتے بنوعے دگر است قولہ

خرم شد از ملاحت تو عہد دلبری | فرخ شد از لطافت تو روزگار حسن

خرم خوش فرخ مبارک لطافت پاکیزگی و موزونی و سبکی حرکات و صفائی رنگ قولہ

حافظ طمع برید کہ بیند نظیر دوست | دیار نیست غیر تو اندر دیار حسن

دیار شریک قولہ غزل

اے خسرو خوبان نظرے سوی گدا کن | میلے بمن سوختہ بے سر و پا کن

دارد دل درویش تمنائے نگارے | زان چشم سیہ مست بیک غمزہ دوا کن

درویش مفلس تمنا آرزو بار بارندہ قولہ

گر لاف زند ماہ کہ مانم بجمالت | بنمائے رخ خویش و مہ انگشت نما کن

مانم مانند ہستم انگشت نما کردن معیوب و در غایۃ شہرت قولہ

اے سرو چمان از چمن و باغ زمانی | بخرام درین بزم و دو صد جامہ قبا کن

چمان جمندہ و خرامان قبا چاک قولہ

با دل شدگان جور و جفا تا بکے آخر	آہنگِ وفا ترکِ جفا بہر خدا کن

دلشدگان عاشقان غزل

اے باد پردہ آن گل نورستہ بازکن	گوہر فروز لالہ رخ و غنچہ بازکن

گل نورستہ محبوب بازکشادہ سازکن یرکس جام مرصع کنایۃ از شراب ارد کرظرف واراده مظروف مراد عشق پیر کار مرشد درفن ازکن در بہ سد ترانہ سرود و مراد شعر و سخن

یارب ز کنج عافیتش بے نیاز کن ہم در عافیت سر و رحار د توفیق عشق مدہ تا در حد لمیرو

غزل

اے لبت آب حیات وا ے قدت سرچمن	اے رخت خورشید خاور و ے خلعت شکن
بوسہ میخواہم ز تو لب را بدندان میگزی	میکنی جانم جراحت بار دیگر جان من

لب بدندان گزیدن حسرت و افسوس کردن جراحت مجروح قولہ

مرد حافظ در غمت در گردن تو خون من	داد من بستاند از تو روز محشر ذوالمنن

ذوالمنن حق تعالے کہ صاحب منتہا است غزل

بالا بلند عشوہ گر و سر و ناز من	بگذشت در فراق تو عمر دراز من

بالاقد سرو ناز قسمے است از سرو عمر دراز عمر تمام قولہ

دیدی دلا کہ آخر پیری و زہد و علم	با من چہ کرد دیدۂ معشوق باز من

معشوق باز شاہد قولہ

گفتم بدلق زرق بپوشم نشان عشق	غماز بود اشک عیان کرد راز من

غماز چغلخور عیان ظاہر قولہ نقشے برآب میزند از گریہ حالیا نقشے برآب میزنم شست دست سیکنم و نیز نقش برآب زدن کار لا یعنی کردن حالیا الحال تا کے شود قرین حقیقت مجاز من مجاز من بحقیقت مبدل شود قولہ

میترسم از خرابی ایمان کہ مے برد	محراب ابروے تو حضور از نماز من

ایمان در یافت حق - قولہ

از آب دیدہ بر سر آتش نشستہ ام	کو فاش کرد در ہمہ آفاق راز من

[illegible marginal handwritten notes]

کو بکات عربی اشارت آبدیدہ راز عشق قولہ

یارب کجاست آن صبا بوزد کز نسیم او	گردد شمامۂ کرمش کارساز من

صبا توجہ شمامہ خوشبو کارساز سازندہ کار قولہ

برخود چو شمع خندہ زنان گریہ مے کنم	تا با تو سنگدل چہ کند سوز و ساز من

سوز سوزش ساز سازش قولہ

زاہد چو از نماز تو کارے نمیرود	ہم مستی شبانہ و راز و نیاز من

کارے نمیرود حصول مراد نمی گردد شبانہ ہر چہ شب بران گذرد نیاز حاجت غزل

بر گفتن وصف رندان نظری بہتر ازین	بر در میکدہ مکن گذرے بہتر ازین

رندان عاشقان میکدہ عشق قولہ

آنکہ فکرش گرہ از کار جہان بکشاید	گو درین نکتہ بفرما نظری بہتر ازین

گرہ از کار جہان بکشاید امور بر بستہ عالمے را کشایشے دہد قولہ

ناصحم گفت کہ جز غم چہ ہنر دارد عشق	گفتم اے خواجۂ عاقل ہنری بہتر ازین

ہنرے بہتر ازین بہتر ازین ہنرے دیگرے خواہی قولہ

کلک حافظ شکرین شاخ نباتست بچین	کہ درین باغ نہ بینی ثمرے بہتر ازین

کلک قلم ثمر میوہ غزل

بہار گل طرب انگیز گشت و توبہ شکن	بشادی رخ گل بیخ غم ز دل برکن

رخ گل مشاہدات تجلیات قولہ

ز دستبرد صبا گرد گل کلالہ ببین	شکنج گیسوے سنبل نگر بروے سمن

دستبرد غلبہ و چابکدستی گل رخسارہ کلالہ قسمے از زلف شکنج بضم چین گیسو موے بافتہ قولہ

رسید باد صبا غنچہ از ہواداری	ز خود برون شد و برتن درید پیراہن

باد صبا باد شرقی بشیراز اکثر اوقات وزد لطیف و موافق طبع خلائق است ہواداری تداری قولہ

عروس غنچہ بدین زیور و تبسم خوش	معاینہ دل و دین می برد بوجہ حسن

وجہ حسن نیکوترین وجہ قولہ

حافظ از عظمہ مخوف بیکسی حافظ ... پانچ سو دو صفحہ پر ... گنجائش الاز من

صفیر بلبل شوریده و نفیر هزار	برای وصل گل آمد برون ز قلب خزان

صفیر آواز شوریده عاشق نفیر فریاد هزار عاشق غزل

چند انکه گفتم غم با طبیبان	درمان نکردند مسکین غریبان

طبیبان معشوقان و مرشدان مسکین غریبان عاشقان قوله

درج محبت بر مهر خود هست	یارب مبادا کام رقیبان

درج بضم پیرایه دان درج محبت اضافه بیانیه بر مهر خود هست یعنی در وراه بیافت مبادا کام رقیبان یعنی آن مهر شکسته نشود یعنی در محبت راه نیابد در رقیبان بکام دل نرسند قوله

آن گل که هردم در دست خاریست	گو شرم بادت از عندلیبان

گل معشوق خار رقیب عندلیبان عاشقان قوله

یارب امان ده تا باز بیند	چشم محبان روی حبیبان

محبان عاشقان حبیبان معشوقان قوله

ما درد پنهان با یار گفتیم	نتوان نهفتن درد از طبیبان

درد پنهان سوز عشق قوله

رسوائی

حافظ نگشتی شیدای گیتی	گر می‌شنیدی پند ادیبان

شیدا دیوانه گیتی روزگار ادیبان ادب دهندگان غزل

بسم

چو گل هردم ببویت جامه بر تن	کنم چاک از گریبان تا بدامن
من از دست غمت مشکل برم جان	ولی دل را تو آسان بردی از من

از دست غمت بسبب عشق تو مشکل ببرم جان محال ست که جان را بسلامت برم قوله

بقول دشمنان برگشتی از دوست	نگردد هیچکس با دوست دشمن

دشمنان رقیبان دوست کنایه از خود قوله

دلم را مشکن و در پا مینداز	که دارد در سر زلف تو مسکن

در پا میندازی یعنی پامال مکن و نیز کار در پا افکندن عبارت از تعطیل و اهمال کردن میندا در پای کاری که مسکن جای سکونت غزل

چون شوم خاک رہش دامن بیفشاند زمن	ور بگویم دل بگردان رو بگرداند زمن

خاک رہش ضمیر شین بر محبوب دامن افشاندن اعراض کردن و متنفر شدن دل مگردان رحمے نما قوله

عارض رنگین بهر کس مینماید همچو گل	ور بگویم باز پوشان باز پوشاند زمن

همچو گل صفت روے رنگین قوله

چشم خود را گفتم آخر یک نظر سیرش ببین	گفت میخواهی مگر تا جوی خون راند زمن

مگر بمعنے تحقیق قوله

او بخونم تشنه و من بر لبش تا چون شود	کام بستانم ازو یا داد بستاند زمن

کام مقصد قوله

دوستان جان دادم از بهر دهانش بنگرید	کو بچیزے مختصر چون باز میماند زمن

چیزے مختصر اشارة بدہن قوله

گر چو فرهادم بتلخی جان برآید حیف نیست	بس حکایتهاے شیرین باز میماند زمن

فرهاد نام عاشق قوله

ختم کن حافظ که گر زین دست خوانی درس عشق	خلق در هر گوشهٔ افسانهٔ خواند زمن

زین دست ازین نوع غزل

خدارا کم نشین با خرقه پوشان	رخ از رندان بے سامان مپوشان

محبوب را که آمیزشے داشت با اہل شید و تریات میگوید که اے ماہ بیمہر خدارا بواسطه خدا خرقه پوشان درویشان مقلد رندان بے سامان عاشقان سرگشته قوله

می فروشان

درین خرقه بسے آلودگی هست	خوشا وقت قباے باده نوشان

درین خرقه اشارت بزہد درویشی آلودگی روے ریا باده نوشان عاشقان قوله

تو نازک طبعی و طاقت نیاری	گرانیهاے مشت دلق پوشان

دلق پوشان مرائیان قوله

درین صوفی وشان دردے ندیدم	که صافی باد عیش دردنوشان

درین صوفی وشان دردے ندیدم یعنے درین اہل صومعه که گرفتاران روے ریاست دردے

از عشق ندیدم ذروی نوشان عاشقان قوله

بیا و غبن این سالوسیان بین	قدح خونین دل بربط فروشان

یعنے از حرقہ پوشان محترز باش و در طلب ایشان دل مخراش و اگر درین معنی تسکے داری بیا و بین در مکر این مکاران کہ چون قدح دل خونستان و چون بربط خروشان اے در حلا بذوق و عیش و سائر حظوظ النفسانی مشغول اند و دیلا جوش و خروش و لولہ حق مینمایند کہ آن نمود از فضل وا ریب قوله

چو ستم کردہ مستور نشین	چو نوشم دادہ زہرم منوشان

مستور پوشیدہ نوش شیرین و آبحیات۔

غزل

خوشتر از فکر مے و جام چہ خواہد بودن	تا بہ بینم کہ سرانجام چہ خواہد بودن

مے و جام کنایہ از مے خواری و شاہد بازی سرانجام عواقب امور قوله

پیر میخانہ چہ خوش گفت معمای دوش	از خط جام کہ فرجام چہ خواہد بودن

پیر میخانہ مرشد معما سے مخفی و در اصطلاح شعرا عبارت از کلام موزون کہ دلالت کند بر طریق رمز و ایما بر اسمے و زیادہ ازان بطریق قلب یا تشبیہ یا بحساب جمل یا او جہے باسم صنم ۵ خواندہ باشی بارہا نام صنم و چشم وارد و اے میش نیست ۔ باسم شجاع ۵ درخت دوستی بنشان کہ کام دل بار آرد و نہال دشمنی برکن کہ رنج بیشمار آرد ۔ و این را اقسام بسیارست خود علحدہ است علاحدہ بنابران مختصر کردہ شد قوله

بادہ خور غم مخور و پند مقلد منیوش	اعتبار سخن عام چہ خواہد بودن

منیوش مشنو قوله

مرغ کم حوصلہ را گو غم خود خور کہ برو	فکر آنکس کہ نہد دام چہ خواہد بودن

مرغ کم حوصلہ اہل ظاہر دام معروف کنایہ از ہواے نفس و لذات دنیا ۔ یعنے آنست کہ طالب حق را گوہی کہ بر خود رحم کند و در طلب قرب حق سائی بود و اسباب راجست و جو نماید و بر رحم حق و کرم حق مغرور نباید بود ازانکہ حق سبحانہ ما را از کمال معنی سر بلند ساخت پس براے آزمائش ما را در بلیات لیستی انداخت تا ہر کہ در وے طلب خود ورد پیش و سوداے وجود مطلق بود ملذات نپردازد و کار امروز بفردا نیندازد و ہر کہ در طلب حق را اثر نمود مرکوز لذات و شہوات گردد کما قال لقد ولقد خلقنا الانسان

بر حاشیہ: بر زمانی کہ از مطلب اہل مایان است ... بر زمان (حاشیہ قلمی، ناخوانا)

فی احسن تقویم ثم رددناه اسفل سافلین قوله

دست رنج تو همان به که شود صرف بکام تابه بینم که بناکام چه خواهد بودن

دست رنج حرفه و پیشه صرف خرچ بناکام لاچار — غزل

دانی که چیست دولت دیدار یار دیدن در کوے او گدائی بر خسروی گزیدن

دیدار روے و پیدا و ظاهر خاقانی ؎ اگر هست خود جاے گفتار نیست ٭ ولیکن شنیدن چو دیدار نیست

و نیز بمعنے دید ؎ این سبب ها بر نظر ها پرده است ٭ که نه هر دیدار صنعش را سزاست ٭ قوله

بوسیدن لب یار اول ز دست مگذار کآخر ملول گردی از دست لب گزیدن

بوسیدن لب یار کنایه از حصول نمودن جذبه عشق و محبت که در اصطلاح صوفیه بوسه کنایه از جذبه عشق و محبت بود اول کنایه از دنیا که نشاة الاولے و آخر عقبے که نشاءة الاخری و مراد از هر دو بدایت و نهایت معنے آنست که حاصل کردن جذبه عشق و محبت در دنیا از دست مده که اگر از حصول آن بے بهره مانی در عقبے ملول شوی از دست لب گزیدن حسرت و افسوس خوردن یعنی همچون زاهدان ظاهر پرست خود را متراش که بمقتضاے واعبد ربك حتی یاتیك الیقین بظاهر بندگی خیره شده اند و خوض در باطن نمیکنند و از عرفان بهره نمیسازند تا در عقبے بدیدن مراتب عارفان افسوس خوری و حسرت بری من کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی قوله

فرصت شمار صحبت کز این دو روزه منزل چون بگذریم نتوان دیگر بهم رسیدن

دو روزه منزل دنیا بموجب مزرعة الاولے و الآخرة - دیگر اگرچه دنیا طریق بسیار دارد اما انچه اهل حق را بدو گفتگو است یا شریعت یا طریقت و راه دیگر که منجر بشقاوت است از آن اغماض می نمایند و سخن در نمے آرند که تعلق بشیطان دارد و ما را راه بسوے رحمن با یدان عبادی لیس لك علیهم سلطان یعنے چون درین دو راهه منزل صحبت عارفان ترا دست دهد و هادی از غیب رسد فرصت را غنیمت شمار و کارے که حاصل کردنیست از دست مگذار و کار امروز به فردا مفگن که چون فرصت از دست رود جز ندامت حاصل نشود و نیز دو راهه از آنست که چون اهل ظاهر و مجاز را که بالحقیقة منجی اند بیک طرف نشاید دیگرے را کجا گنجایش ماند فافهم العبارة العاقل تکفیه الاشارة تنزل

دلبر جانان من برد دل و جان من برد دل و جان من دلبر جانان من

این دل حیران من والہ و شیدای تست	والہ و شیدائے تست این

والہ شیفتہ شیدا دیوانہ قولہ

روضۂ رضوان من خاک سرکوی دوست	خاک سرکوئے دوست روضۂ رضوان من

روضۂ رضوان بہشت نالہ گریہ با آواز فغان فریاد و شور

غزل

در بدخشان لعل گر از سنگ می آید برون ؛ بدخشان نام شہریست میان خراسان و ہندوستان معدن لعل در انجاست رنگینے بصم زر خالص منسوب و رکنا باد کہ چشمہ ایست در شیراز شیراز نام شہرے از فارس دادرا معمورہ عمرولیست گوید چہ او بانی آنست و قبل آباد کردہ سلیمان عم است شنگ دزد و راہزن و مکارہ و شوخ و خوب غش بفتح آب تیرہ دبکسر خیانت کردن زاق بفتح ریا دلفاق واے آہ و شور نوا آواز کہ بر اصول سرود بات و چنگ نام ساز غزل

زور درای و شبستان ما منور کن	ہوائے مجلس روحانیان معطر کن

شبستان محل و ہیر کنایہ از چشم روحانیان عاشقان کہ بصفات ملکی متصف شدہ اند قولہ

بچشم و ابروی ساقی سپردہ ام دل و جان	بیا بیا و تماشائے طاق منظر کن

چشم و ابروئے ساقی کنایہ از محبوبان سنرو معنے آنست کہ ای محبوب حقیقی داے مطلوب تحقیقی بحکم المجاز قنطرۃ الحقیقۃ بمحبت مجازی آراستہ ام وجلاے تماشا دادہ پیراستہ ام بیا بیا تماشائے طاق این منظر ما واین مشتاق را الفا کرامت فرما قولہ

ازان شمائل والطاف حسن خوش کہ تراست	میان بزم حریفان چو شمع سر بر کن

شمائل خوہا و عادتہا حریفان عاشقان قولہ

بگو بخازن جنت کہ خاک این مجلس	بتحفہ بر سوئے فردوس و عود مجمر کن

خازن جنت رضوان فردوس نام ہشت مجمر عودسوز قولہ

حجاب دیدۂ ادراک شد شعاع جمال	بیا و خرگہ خورشید را منور کن

حجاب بکسر پردہ ادراک در لغت بمعنی دررسیدن بکمہ لا ید رکہ احد من العالمین شعاع روشنی

خرگه نو ے از خیمه خورشید محبوب حقیقی خرگه خورشید کنایه از دل خود بموجب لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن معنے آنست که عشق مجاز بموجب العشق حجاب دیده دریافت مارا حایل گشته که ترا دریافت نمیتوانم کرد بیا و این دل مرا که خانه مخصوص تست که لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن منور ساز قوله

چه شاهدان چمن زیر دست حسن تو اند	کرشمه بر سمن و ناز بر صنوبر کن

شاهدان چمن محبوبان دنیا و نیز مشاهدات قلبی زیر دست حسن تو اند یعنی تو حسن تو اند قوله

طمع بنقد وصال تو حد ما نبود	حوالتم بدان لعل همچو شکر کن

نقد وصال اضافه بیانیه حد ما نبود بموجب هیهات ما للتراب ورب الارباب لب مراد لطف و تجلی اسم متکلم که موجب فناء عاشق است قوله

فضول نفس حکایت بسے کند ساقی	تو کار خود مده از دست و می بساغر کن

فضول نفس نفس فضول ساقی کنایه از مرشد ساغر پیاله و در اصطلاح چیزے را گویند که در وی مشاهده انوار غیبی کند اینجا کنایه از دل عارف سازد که مشحون معارف بود معنے آنست که اے ساقی نفس هرزه گو حکایت بسیار میکند و حجت بیشمار می آرد تو بدان ملتفت مباش و مقصود از دامن مباش و به بیان حقائق و معارف بسالکان سکین و مسترشدان را حظے می بخش قوله

لطیفه

لب پیاله ببوس انگهی بمستان ده	بدین دقیقه دماغ مرا معطر کن

در مجلس مے پرستان رسمے است که ساقی چون پیاله پر کند از روے تعظیم بوسی داده بمستان میدهند ولب پیاله بوسیدن کنایه از حصول نکات عرفان سمات است دقیقه چیزهاے باریک مراد نکات عرفان که از دل میخیزد معنے آنست که هر سخنے و نکته که از دلت خیزد از ان متحظے گشته بمسترشدان خود گو باز گوید و بدین دقیقه دماغ طالبان را بیجوی و معطر ساز قوله

ستاره شب هجران نمی فشاند نور	ببام قصر بر آ و چراغ مه بر کن

ستاره کنایه از محبوب مجاز معنے آنست که بمحبوب حقیقی مسئلتے میجوید که محبوب مجاز ستاره وار در شب هجران میده خشید د نور بعالمیان می بخشید اکنون که بوے حقیقت بمشام من رسید و کام حلاوت حقیقت چشید آن محبوب مجاز نورے نمی فشاند ببام قصر وجود ما بر آے و چراغ ماه جمال خود را بر افروز

بلعاب یه خود بنما قوله

ازین مرقع پشمینه تنیک در تنگم	بیک کرشمۂ صوفی وشم قلندر کن

مرقع خرقه زہد و پارسائی تنیک بسیار لفظ نازائدہ کرشمہ ظہور و تجلی وش مانند قوله

پس از ملازمت عیش و عشق مہرویان	ز کارہا که کنی شعر حافظ از بر کن

از بر یاد

غزل

ز جور چرخ لفریادم اے مسلمانان	فلک بکین من مستمند بسته میان

جور چرخ گردش فلکی که نزول بلاہا و حوادث مینماید۔ زمان زمان ساعة و ساعة ملول دلتنگ و دلگیر نہال درخت نوشاندہ نظیر حاسد وجه روئے و طریق منعم صاحب نعمت کہان و مہان خوردان و بزرگان رہین گرو المنت بار نعمت برگردن کسے نہادن که از عہدہ شکر آن بر نمیتوان آمد و این جز حق عیرے را نمی سزد پیر و جوان ہمگی خلق چه قاعدہ ایست که ہر جا که مذکور دو چیزے شود کل مراد دارند چون عجم و عرب و روم و زنگ و روز و شب و سیاہ و سفید معدن کان۔

غزل

شاہ شمشاد قدان خسرو شیرین دہنان	که بمژگان شکند قلب ہمه صف شکنان

شمشاد قدان و شیرین دہنان محبوبان قلب فوج صف شکنان سالاران شیرین سخنان معشوقان و شاعران گزیدہ قوله

تا که از سیم و زرت کیسه تہی خواہد بود	بندہ ما بشنو و برخور ز ہمه سیم تنان

سیم و زر معرفت و محبت کیسه تہی مفلس برخوردن حاصل نما سیمبران معشوقان قوله

کمتر از ذرہ نئی پست مشو مہر بورز	تا بخلوتگه خورشید رسی چرخ زنان

پست مشو که ہستی سما مہر بورز عشق حاصل کن چرخ زنان رقص کنان قوله

بر جہان تکیه مکن گر قدحے میداری	شادئ زہرہ جبینان خور و نازک بدنان

بر جہان تکیه مکن اعتماد بریں جہان فانی منما گر قدح میداری اگر قدح وجود یا از زندگی میداری دنیا آنکه در عیش و عشرت ہستی شادئ زہرہ جبینان خور و نازک بدنان بلکه در صحبت

محبوبان ومجالست معشوقان که کنایه از عرفا که برتبهٔ محبوبیت رسیده اند لیس برد فرحتے از دیدار ایشان
حاصل نما قوله

پیر پیمانه کش ما که روانش خوش باد　｜　گفت پرهیز کن از صحبت پیمان شکنان

پیر پیمانه کش مرشد روانش خوش باد ودل او را شاد دارا د پیمان شکنان ظاهر پرستان
که روز الست با خدا عهد بسته اند که قالوا بلی والحال آن عهد را فراموش کرده گرفتار اسباب وتعلقات
دنیوی گردیده اند قوله

دامن دوست بدست آر ز دشمن بگسل　｜　مرد یزدان شو وایمن گذر از اهرمنان

دامن دوست بدست آر بدوست صحبت دار وواصل شو ویحتمل صحبت با دوستان که عاشقانند دار
ز دشمن بگسل واعرض عن الجاہلین ونیز دشمن کنایه از نفس وشیطان مرد یزدان شو خودرا در
کار وبار خدا کن ایمن گذر از اهرمنان از وساوس نفس وشیطان ایمن باش چه ع محالست
چون دوست دارد ترا ٭ که در دست دشمن گذارد ترا ٭ قوله

با صبا در چمن لاله سحر میگفتم　｜　که شهیدان که اند این همه خونین کفنان

صبا کنایه از مرشد چمن لاله مجلس عشاقان خونین کفنان عاشقان قوله

گفت حافظ من وتو محرم این راه نه ایم　｜　از می لعل حکایت کن وشکر دهنان

سخن از محبت ومحبوبان باید گفت غزل

شراب لعل کش وروی مه جبینان بین　｜　خلاف مذهب آنان جمال اینان بین

شراب لعل محبت حقیقی مه جبینان عارفان تحقیقی که از شعاع آفتاب احدیت نورے همچو ماه اقتباس
کرده اند که نور القمر مستفاد من نور الشمس آنان اشارة بزاهدان ظاهر پرست اینان اشاره به جبینان
قاعده است چون اشارة بمشار الیه واحد قریب کنند این گویند واگر بمشار الیه بعید کنند آن گویند ع آدمی زاده
طرفه معجونیست ٭ کز فرشته سرشته وز حیوان ٭ گر کند میل این شود بد از این ٭ ور کند میل آن شود به از آن ٭
وباید دانست که چنانچه اشارت بمشار الیه محسوس کنند بمشار الیه معقول متصور در ذهن نیز کنند ع این که
مے گویند آن بهتر ز حسن ٭ یار ما این دارد وآن نیز هم ٭ یعنے اینکه گویند یعنے ادا وملاحت از حسن بهتر است
یار ما هر دو دارد چون امر معقول نسبت بامر محسوس یک گونه بعدے دارد لهذا لفظ آن که موضوع برای بعید است

استاتکرد دیجا مراد انانان زاهان ومنکران معنے آنست کہ اے دل در محبت حقیقی درای ودے
ست باقبلہ مراد خود باو بر خلاف زاہدان خود تراش سیعہ جمال جارهان باش قوله

بزیر دلق ملمع کمند ہا دارند | دراز دستی این کوتہ آستینان بین

دراز دستی بلند ہمتی باقتضاے فطرت کوتہ آستینان فقر و با داری معنے آنست این مرجمیان
کہ کنا بتار عرفا است بزیر دلق ملمع کمندہا دارند و بلند ہمتی این میسر دیایان سین کہ ہیچ نمی بردارند
و بکو مین سر فرو نمے آرند ہر ہا نجاست کہ قال ع ان اللہ یحب المعالی الهمم پس پیروی قوم نگرین
تا بمراد رسی قوله

بخرمن دو جہان سر فرو نمے آرند | دماغ وکبر گدایان خوشہ چینان بین

بکونین سر فرو نمے آرند چنانچہ بزرگے فرمودہ الٰہی دنیا را بدشمنان دہ و عقبے را بدوستان خود دہ
دماغ ایشان نگاہ کن کہ چہ بے پروا اند و ہیچ نعم عقبے و دنیا نمے پردانند قوله

گرہ زابروے مشکین نمیکشاید یار | نیاز اہل دل و ناز نازنینان بین

ہیچ نوع چین از ابرو نمی کشاید و رحم دلی را کار نمیفرماید اہل دل عاشقان نازنینان معشوقان قوله

حدیث مہر و محبت زکس نمی شنوم | وفای صحبت یاران و ہمنشینان بین

عجب وقت رو دادہ کہ اسم محبت ازمیان برخاستہ قوله

اسیر عشق شدن چارۂ خلاص منست | ضمیر عاقبت اندیش پیش بینان بین

علاج خلاصی ازین قیود دیوی غیر از گرفتاری تو ممکن نیست پس اندیشہ پیش بینان عاقبت اندیش
را بین کہ چہ چارہ نیکو دریافتہ اند قوله

غبار خاطر حافظ ببرد صیقل عشق | صفای آئینۂ پاک پاک بینان بین

آئینہ پاک دل مصفا قوله غزل

صبحست ساقیا قدحے پر شراب کن | دور فلک درنگ ندارد شتاب کن

صبح کنایہ از ابتداے حال دور گردش درنگ ندارد گذشتنست قوله

زان پیشتر کہ عالم فانی شود خراب | ما را ز جام بادۂ گلگون خراب کن

گلگون سرخ خراب مست و فانی قوله

خورشید مے زمشرق ساغر طلوع کرد	گر برگ عیش مطلبی ترک خواب کن

مے محبت خورشید مے اضافتہ بیانیہ ساغر کنایہ از دل مشرق ساغر اضافتہ بیانیہ برگ اسباب ترک خواب کن ؎ عجبا للمحب کیف ینام ؛ کل نوم علے المحب حرام ؛ قولہ

روزیکہ چرخ از گل ما کوزہا کند	زنہار کاسہ سر ما پر گلاب کن

زنہار البتہ گلاب کنایہ از شراب کہ گل گلاب گویند و نیز معرفة قولہ

ما مرد زہد و توبہ و طامات نیستیم	با ما بجام بادہ صافی خطاب کن

مرد لایق طامات مثل قیل وقال خطاب ندا قولہ

کار صواب بادہ پرستی ست حافظا	برخیز و روے عزم بکار صواب کن

صواب نیک بادہ پرستی عشقبازی کار صواب عشقبازی عزم قصد غزل

فاتحہ چو آمدی بر سر خستہ بخوان	لب بگشا کہ میدہد لعل لبت بمردہ جان

فاتحہ سورہ اخلاص ومعروف خستہ کنایہ از عاشق لب بگشا بسخن در آمیدہد بمردہ جان عاشقان را جان نوازی میکند قولہ

آنکہ بپرسش آمدہ فاتحہ خواندہ میرود	گو نفسے کہ روح را میکنم از پیش روان

گو نفسے بگوئید کہ توقف فرما قولہ

ایکہ طبیب خستۂ روے زبان من ببین	کین دم و دود سینہ ام بار دلست بر زبان

طبیب خستہ طبیب عاشقان ہستی قولہ

گرچہ تب استخوان من کرد ز مہر گرم و رفت	ہمچو تبم نمیرود آتش مہر ز استخوان

آتش حر عشق قولہ

باز نشان حرارتم ز آب دو دیدہ ام ببین	نبض مرا کہ می دہد ہیچ ز زندگی نشان

لفظ بہ بین ملحق است بہ نبض مرا قولہ

آنکہ مدام شیشہ ام از پی لعل دادہ است	شیشہ ام از چہ می برد پیش طبیب ہر زمان

مدام شیشہ ام شیشہ مے مرا غزل

فغان کہ ہیچ نہم از روزگار بیسامان	کہ تنگدل کندم داغہا زہر دو نان

بیت مجدہ در زمین غزل کہ حافظا از آب زندگی شعر بیان اوست ... کہ ترک طبیب کن نسخہ شعر بخوان

افغان همیشه نم فریاد کم زبان رمان ساعت بساعت هر نفس دمبدم بلیغ واب توست غزل

کرشمه کن و بازار ساحری بشکن | بغمزه رونق ناموس سامری بشکن

کرشمه ناز و ظهور بازار ساحری رونق زهد و پارسائی بشکن ترک نما غمزه برهم زدن چشم و تیز نگاه و قبل ظهور و خفا ناموس ننگ و آوازه سامری بالا یعنی جادو گر قوم است قوله

بآهوان نظر شیر آفتاب بگیر | بابروان دوتا قوس مشتری بشکن

شیر آفتاب اضافت بیانیه دوتا خمدار قوس کمان و سهم مشتری قوله

بباد ده سر و دستار عالمی یعنی | کلاه گوشه بآئین دلبری بشکن

کله شکستن کلاه آراستن و کج نهادن قوله

برون خرام و ببر گوی خوبی از همه کس | سزای حور بده رونق پری بشکن

برون خرام بیرون آئی رونق بشکن خوار و بے قدر ساز قوله

چو عطرسای شود زلف سنبل از دم باد | تو قیمتش بسر زلف عنبری بشکن

عطر بکسر خوشبوی عنبر قیل صمغ درختے است و بعضے گویند چشمه ایست در دریا و قعر بر میجوشد و بر سر آب می آید و قیل سرگین دابه ایست قوله

چو عندلیب فصاحت فروش شد حافظ | تو رونقش بسخن گفتن دری بشکن

دری فارسی منسوب بدره کوه چنانچه کبک دری و دری زبانیست که در دره های کوه روستا بدان ناطق بودند و نیز گفته اند هر لغتے که در و نقصان نباشد دریست مثلاً اشکم و برو و کو و چون این زبان مخلوط بزبان دیگر نبود لهذا افصح خوانند و بعضے گویند دری لغت مردم بدخشان است و نیز گفته اند که ملائک آسمان چارم بلغت دری تکلم مینمایند غزل

گلبرگ را ز سنبل مشکین نقاب کن | یعنی که رخ بپوش و جهانے خراب کن

گلبرگ کنایة از رخ مراد ذات سنبل مشکین زلف مراد سحاب قوله

بفشان بعشوه نرگس مستی خراب را | و ز رشک چشم نرگس رعنا بر آب کن

رعنا گلے است زرد قوله

قوله

بوے بنفشہ بشنو و زلف نگار گیر | بنگر برنگ لالہ و عزم شراب کن

لالہ معشوق عزم قصد قوله

با بخت خویش و خوے ترا آزمودہ ایم | با دشمنان قدح کش و با ما عتاب کن

قدح کش قدح کشندہ عتاب کن سرزنش کنندہ قوله

ہمچون حباب دیدہ بروی قدح کشای | وین خانہ را قیاس اساس از حباب کن

حباب بلبلہ قدح کنایہ از مرشد این خانہ کنایہ از دنیا و وجود اساس بنیاد معنے این بیت آنست کہ دیدہ خود را برروے مرشد بکشا و ہیچ تعلل و توقف منما کہ دیدہ با حباب مناسبتے وارد و این دار دنیا را قیاس بدار حباب کن کہ بقا بیش ندارد پس انچہ ضرور نیست نبود ترک بدست آرد کار این دم را بدم دیگر مسپار قوله

زانجا کہ رسم و عادتِ عاشق کشی تست | شمشیر کین مخون دل مانخضاب کن

رسم روش عادت خوے خصم مدعی بادہ شراب غزل

ما سرخوشیم بادۂ ما در پیالہ کن | بدست را الغمزۂ ساقی حوالہ کن

سرخوش مست قوله

در جام ماہ بادۂ چون آفتاب ریز | برروے روز سنبل مشکین کلالہ کن

کلالہ قسمے از زلف قوله

اے پیر خانقہ بخرابات شو دمے | غسلے برآر توبۂ ہفتاد سالہ کن

خرابات مقام عشق غزل

میسوزم از فراقت رو از جفا بگردان | ہجران بلاے جان شد یارب بلا بگردان

بلا بگردان رفع بلا نما قوله

مہ جلوہ می نماید بر سبز خنگ گردون | تا او بسر درآید برر خش پا بگردان

سبز خنگ گردون فلک رخش بلفتح نام اسپ رستم کہ آنرا از میان پنجاہ ہزار اسپ متفحص بیرون آوردہ و غیر رخش اسپے دیگر بار رستم کشیدن نتوانست وہم بار خش رستم در چاہ افتاد و یکجا جان داد

دسرے معنے مطلق اسپ قوله

برسر کلاه بشکن در برقبا بگردان	یغمائے عقل ودین رابیرون خرام سرمست

یغما غارت وتاراج شہر دا ینجا ہمیں معنے است خرام اشارہ برفتار محبوب بشکن آراستہ کج بر یعنی قوله

گر در چمن بخور سے ہمچون صبا بگردان	مرغوله را بگردان یعنی برغم سنبل

مرغوله قسمے است از زلف برغم برضد بخور خسروی قوله

چنگ حزین وجامے بنواز یا بگردان	اے نور چشم مستان در عین انتظارم

اے نور چشم مستان اے محبوب من که نور چشم عاشقانی قوله

یارب نوشته بد از یار ما بگردان	دوران چو مینویسد بر عارض تبان خط

عارض رخساره نوشته حادثه وآفت دیر اشارة بدان خط قوله

حکم رضا نداری حکم قضا بگردان	حافظ ز خوبرویان قسمت جز اینقدر نیست

حکم رضا نداری راضی نیستوی حکم قضا بگردان قضا را تغیر ده غزل

منم که دیده نیالوده ام ببد دیدن	منم که شهرهٔ شهرم بعشق ورزیدن

شهره مشهور عشق ورزیدن عاشقی وشاہدبازی قوله

بخواست جام می وگفت عیب پوشیدن	به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات

پیر میکده مرشد. بخواست جام مے وگفت عیب پوشیدن یعنی مے نوشیدن وعیب پوشیدن قوله

که در طریقهٔ ما کافری ست رنجیدن	وفا کنیم وملامت کشیم وخوش باشیم

در طریقت ما یعنے درعاشقی قوله

بدست مردم چشم از رخ تو گل چیدن	مراد ما ز تماشای باغ عالم چیست

مردم چشم مردمک یعنی من که تماشای عالم رامے بیم مراد ما ازین تماشای جهان نیست تا ظهور دات ترا معائنه مے نمایم قوله

که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن	نمے پرستی ازان نقش خود برآب زدم

مے پرستی عشقبازی زان ازان واسطه نقش خود برآب زدم خود را غرق گردانیدم قوله

کشش چو نبود ازان سو چه سود کوشیدن	برحمت سر زلف تو واثقم ورنه

سر زلف جذبه محبت و عشق واثق استوار کشش چو نبود از آنسو چه سود کوشیدن موافق آن که
تا که از جانب معشوق نباشد کششے کوشش عاشق بیچاره بجائے نرسد قوله

ز خط یار بیاموز مهر با رخ خوب	که گرد عارض خوبان خوشست گردیدن

معنے این بیت آنست گرد معشوق گردیدن و خود را فدائے آن نمودن از خط یار بیاموز که دام رخ محبوب گرفته است

عنان بمیکده خواهیم تافت زین مجلس	که وعظ بے عملان واجبست نشنیدن

میکده عشق زین مجلس اشارة بزهد واجب لازم غزل

مرغ دلم طائریست قدسی عرش آشیان	در قفص تن ملول سیر شده از جهان

مرغ دل اضافة بیانیه طائر پرنده قدسی پاک قوله

در فرش این خاکدان چون بپرد مرغ ما	باز نشیمن کند بر سر آن گلستان

در فرش اینخاکدان اشارة بدنیا مرغ کنایة از روح نشیمن آشیان مرغان و جائے نشستن و آن
مقام که همیشه آنجا باشند آن گلستان اشارة بمقام قرب و عالم اطلاق قوله

چون بپرد زین جهان سدره بود جای او	تکیه گه باز ما کنگرهٔ عرش دان

سدره درخت کنار و نام مقام جبرئیل که سدرة المنتهی گویند تکیه گه مکان باز کنایة از روح قوله

سایهٔ دولت فتد بر سر عالم بسے	گر بزند مرغ ما بال و پرے در جهان

بال بازو قوله

عالم علوی بود جلوه گه مرغ ما	آب خور او بود گلبن باغ جنان

آب خور جائے آب خوردن و قسمت و نصیب گلبن درخت گل جنان بهشت غزل

نکتهٔ دلکش بگویم خال آن مه رو ببین	عقل و جان را بستهٔ زنجیر آن گیسو ببین

دلکش کشنده دل اے مطبوع و مرغوب قوله

حلقهٔ زلفش تماشاخانهٔ باد صباست	جان صد صاحبدل آنجا بستهٔ یکمو ببین

حلقهٔ زلف مقام عشق تماشاخانه گذرگاه و مکان تماشا باد صبا کنایة از عاشق یکمو جذبه از جذبات عشق

قوله	عیب دل کردم که وحشی وضع و هرجائی مباش	گفت چشم نیم مست و غنج آن آهو ببین

وضع روش غنج بضم و فتح کرشمه قوله

عاشقان آفتاب از دلبر ما غافلند — اے نصیحت گو خدارا رو ببین و روبین

خدارا بواسطہ خدا رو ببین و رو ببین خوشا مالکی و روے معشوق ما ببین کہ آفتاب ہست یا نہ قوله

آنکہ من در جستجویش از خرد بیرون شدم — کس ندیدست و نبیند مثلش از ہر سو ببین

جست و جو طلب غزل

نافہ شد خون جگر از حسرت آہو ببین — میزند چون آفتاب ابروی آن مہ رو ببین

بزم رندان مجلس عاشقان مہر آفتاب آن مہرو اشارة بمحبوب زان عنبر خوشبو کنایت از زلف محبوب دون کمینہ تلبیس مکر و فریب غزل

یارب آن آہوی مشکین بختن باز رسان — وان سہی سرو روان را بچمن باز رسان

آہوے مشکین کنایة از مرشد و محبوب ختن کنایة از وطن سہی سرو روان مرشد و محبوب چمن کنایة از وطن قوله

دل آزردهٔ ما را بہ نسیمے بنواز — یعنی آن جان ز تن رفتہ بتن باز رسان

نسیم باد خنک و خوش مراد توجہ قوله

سنگ و گل گشت عقیق از اثر گریۂ من — یارب آن گوہر رخشان بیمن باز رسان

عقیق گوہرے است ہمیں کہ انان عقیق سنگے است چون در انگشتری کند اندوه از دل ببرد قال حرم تختموا بالعقیق فانہ مبارکة قوله

بر دوائے طائر میمون ہمایون طلعت — پیش عنقا سخن از زاغ و زغن باز رسان

طائر میمون محبوب عنقا سیمرغ کنایة از محبوب زاغ و زغن رقیبان قوله

آنکہ بودی وطنش دیدۂ حافظ یارب — بمرادش ز غریبی بوطن باز رسان

غریبی مسافرت۔

ردیف الواو

اے قبای بادشاہی راست بر بالای تو — زینت تاج و نگین از گوہر والای تو

بالا قد گوہر والا ذات عالی صفات قوله

آفتاب فتح را ہر دم طلوعے میدہد — از کلاہ خسروی رخسار مہ سیمای تو

مه سیما ماه وش قوله

از رسوم شرع و حکمت با هزاران اختلاف	نکتهٔ هرگز نه شد فوت از دل دانای تو

رسوم جمع رسم قوله

آب حیوانش ز منقار بلاغت میچکد	طوطی خوش لهجه یعنی کلک شکرخای تو

لہجہ آواز قولہ

آنچه اسکندر طلب کرد و نداد ش روزگار	جرعهٔ بود از زلال جام غم فرسائی تو

آنچہ اسکندر طلب کرد یعنے آب حیوان جرعہ قطرہ غم فرسا رافع غم قولہ

عرض حاجت در حریم حرمت محتاج نیست	راز کس مخفی نماند بر فروغ رای تو

چراکہ جام جہان نماست ضمیر منیر دوست فروغ روشنی غزل

ای خونبهای نافهٔ چین خاک راهِ تو	خورشید سایه پرورِ طرفِ کلاهِ تو

طرف گوشہ قولہ

نرگس کرشمه میکند از حد برون خرام	ای جان فدای شیوهٔ چشم سیاهِ تو

نرگس مراد سالک طال اللسان کرشمہ میکند اے خود فروشی مینماید و دعوی ہمسری میکند ای یعنے اے کسے شیوہ اینجا بمعنے نگاہ - قولہ

خونم بخور که هیچ ملک با چنین جمال	از دل نیایدش که نویسد گناه تو

ملک فرشتہ از دل نیایدش یعنے دلش برین نیاید قولہ

با هر ستارهٔ سر و کارست هر شبم	از حسرت فروغ رخ همچو ماهِ تو

تمام شب در اختر شماری بسر مے برم قولہ

حافظ طمع مبر ز عنایت که عاقبت	آتش زند بخرمن غم دود آه تو

بمضمون لاتقنطوا من رحمۃ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا خرمن بکسر تودہ غلہ بالیدہ وغیرہ باکاہ آمنہ

غزل	ای آفتاب آئینه دارِ جمال تو	مشک سیاه مجمره گردان خال تو

آئینہ دار حجام مجمرہ گردان عود سوز دارندہ قولہ

در اوج ناز و نعمتی ای پادشاهِ حسن	یارب مباد تا بقیامت زوالِ تو

ادج بلندی قوله

مطبوع ترزروے توصورۃ نہ بست ہیچ	طغرانویس ابروے مشکین مثال تو

مطبوع زیبا نقش صورۃ صورت نہ بست یا رپے طغرا نشان پادشاہ طغرانویس کنایہ از حق تعالے مثال فرمان قوله

درچین زلفش ایدل مسکین چگونہ	کاشفتہ گفت بادصبا شرح حال تو

چین زلف جذبہ عشق ومحبت دبیرستد اند تعلقات دیوی آشفتہ پریشان قوله

برخاست بوے گل زدر آشتی درآے	اے نوبہار ما لب فرخندہ فال تو

برخاست بوے گل ایام بہار رسید قوله

تا میتواے تخت روم تہنیت کنان	کو مژدۂ ز مقدم عید وصال تو

تہنیت مبارکباد مژدہ خوشخبر مقدم پیش آمدن قوله

حافظ درین کمند سر سرکشان بسے ست	سوداے کج مبر کہ نباشد مجال تو

درین کمند اشارۃ بعشق ومحبت سوداے سر کج خیال کج کنایہ از طلب غایۃ ذستدرستی دیروصال

غزل ای درچمن خوبی رویت چو گل خود رو	چین شکن زلفت چون نافۂ چین خوشبو

خود رو خود بخود روییدہ دنیز قسمے از اقسام لالہ کہ آنرا لالہ خود رو گویند چین نام شہر شکن بربل قوله

ماہ است رخت یا روز مشک است خطت یا شب	سیمست برت یا عاج سنگ است دلت یا رو

رو قسمے از کانات کہ روئین گویند قوله

آن رائحہ زلفست یا لخلخۂ عنبر	یا غالیہ مے ساید در باغچہ حسن او

رائحہ بوے خوش لخلخہ معجون نے باشد خشبو قیل گوے عنبر بہ باجند خوشبوی آمیز چون عود قماری ومشک کاری وعنبر اشہب وکافور بامی غالیہ عطریست بنایت لطیف قوله

ہا ماہ بہ ازین می باش تا راز نگردد فاش	نبود بد اگر باشی با دلشدگان نیکو

فاش آشکار قوله

استاد غزل سعدی ست پیش ہمہ کس اما	دارد سخن حافظ طرز سخن خاجو

طرز روش غزل

اے نوبہارِ عارضِ فرخندہ فالِ تو ۔ مشروح کارنامۂ خوبی جمالِ تو

کارنامہ علم خانہ وجنگ قولہ

صحن سرای دیدہ بشستم ولی چہ سود ۔ کاین گوشہ نیست درخورِ خیلِ خیالِ تو

صحن سرای دیدہ بشستم یعنے صحن دیدہ را از خس وخاشاک تصورات ماسوی اللہ پاک وصفا نمودم اما چہ سود چون لایق خیال وتصور جمال محبوب نیست کین گوشہ اشارہ بدیدہ درخور لایق وزیبا خیل گروہ قولہ

در صدرِ خواجہ عرض کہ امین جفا کنم ۔ شرح نیازمندی دل یا ملال تو

ملال ستوہ آوردن این[له] نقطہ سیاہ اشارۃ بمردمک مدار جاے قرار حدیقہ باغ وحدیقہ بینش چشم حلقہ بگوشان فرمانبرداران غزل

اے پیک راستان خبر یار ما بگو ۔ احوال گل بہ بلبل دستان سرا بگو

پیک نامہ بر وقاصد راستان کنایہ از عاشقان گل کنایہ از معشوق بلبل وستان سرا عاشق قولہ

پر چین چو مے شد آن سر زلفین مشکبار ۔ با ما سرِ چہ داشت زبہر خدا بگو

آن سر زلفین مشکبار اشارہ بہ تعینات وکثرات قولہ

جان پرورست قصۂ ارباب معرفت ۔ رمزے برو بپرس وحدیثے بیا بگو

ارباب معرفت عاشقان قولہ

ہر کس کہ گفت خاک در دوست توتیاست ۔ گو این سخن معائنہ در چشم ما بگو

توتیا سنگ سرمہ وقیل بصری قولہ

گر دیگرت بران در دولت گذر فتد ۔ بعد از ادائے خدمت وعرض دعا بگو

دیگرا ے بار دیگر در دولت جناب معشوق ادا ادا کردن قولہ

بر این فقیر نامۂ آن محتشم بخوان ۔ با این گدا حکایتِ آن بادشا بگو

این فقیر واین گدا اشارۃ بخود آن محتشم وآن بادشاہ اشارۃ بمعشوق قولہ

مرغ چمن بموئیہ من دوش میگریست ۔ آخر تو واقفی کہ چہ رفت اے صبا بگو

[له] این ابیات در نسخہ موجودہ یافتہ نشد ۱۲

مرغ چمن بلبل بمویہ من برگریہ من قولہ

ہرچند ما بدیم تو ما را بدان مگیر — شاہانہ ماجرائے گناہِ گدا بگو

بدان مگیر مواخذہ آن مکن شاہانہ ماجرائے گناہِ گدا بگو۔ ماجرا قصہ داستان مامد سلطان کسا گدایان را دلیل عفو بیوشان قولہ

آن می کہ در سبو دل صوفی بعشوہ برد — کے در قدح کرشمہ کند ساقیا بگو

صوفی را ہر ظاہر پرست منع ما ر داشتن خرابات عالم عشق حضور ردرو مے محبت حق سبو دل مرشد قدح دل مسترشد کرشمہ ظہور ساقی بحکم وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا معشوق حقیقی ساقی ایجا کیست یعنی محض ذات مے ہمہ بر دکام ممکنات چون در انجا مے پرستی میکند مازا ایجا نیز مستی میکند میخورند آن مے باستعدادِ خویش مست می آیند بمیعادِ خویش قولہ

حافظ اگرت بمجلس او راہ میدہند — مے نوش و ترک رزق زبہر خدا بگو

ترک رزق زبہر خدا بگو اے توکل بخدا کن فَتَوَكَّلُوا عَلَى اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ غزل

بجان پیر خرابات وحق صحبت او — کہ نیست در سر من جز ہوای خدمت او

یا قسمیہ پیر خرابات مرشد ہوا محبت و آرزو قولہ

بہشت اگرچہ نہ جائے گناہگاران است — بیار بادہ کہ مستظہرم برحمت او

مستظہرم برحمت او قوی پشت ہستم برحمت او یعنے برحمت او امید قوی دارم قولہ

چراغ صاعقۂ آن سحاب روشن باد — کہ زد بخرمن من آتش محبت او

صاعقہ آتش آسمانی یعنی برق و تجلی سحاب ابر کنایۃ از فصل قولہ

بیار بادہ کہ دوشم سروش عالم غیب — نوید داد کہ عامست فیض رحمت او

سروش جبرئیل و قیل ہر فرشتہ نوید مژدہ قولہ

بر آستانۂ میخانہ ہر کہ یافت رہے — ز فیض جام مے اسرار خانقہ دانست — مزن بپائے کہ معلوم نیست نیت او

میخانہ عشق مزن بپائے اعراض و انکار مکن۔ روزے شیخ ابوعثمان بطلب شیخ یوسف بن حسین در محلہ خرابات خانہ یافت سلام گفت شیخ برخاست و ابوعثمان تعظیم او کرد و نشست دید کہ پیر صاحب جمال پیش نشستہ است و قرابہ نہادہ ابوعثمان گفت با وجود این کمال اینچہ حالست یوسف گفت ظالمے

درین مملکت پیداشد واین محله اخرابات خانه ساخت واین خانه میراثی من است که نشسته‌ام واین قرابه آبخواره است عثمان ودیا آب بود از پنجاست برآستانه میخانه قوله

مکن بچشم حقارت نگاه در من مست	که نیست معصیت و زهد بے مشیت او

اشکال این بیت آنست که زہد که موجب نفع بندگانست مستحسن مینماید اما مشیت معصیت ہرگاہ که موجب ضرر ایشان است از بہر چه باشد جوابش راجع بآن مسئله است که اصلاح عباد بر حق تعالے واجبست یا نه واین مسئله درمیان ما ومعتزله مختلف فیه است وہمچنین مسئله مشیت معصیت پس اول تحقیق مسئله مشیت معصیت نمایم بعد ازان درمیان مسئله اصلاح درایم در شرح تعرف آورده که مذہب ما آنست که خیر وشر وکفر وایمان وطاعت ومعصیت ہم بعلم خداست وبخواست وے است وبقضاء وتقدیر ویست ومذہب معتزله آنست که آنچه خیر است بعلم وے است نه بمشیت وقضاء وتقدیر ویست وبراین درمیان یک دگر دلائلہا بسیار است اما مسئله اصلاح پس در شرح تعرف آورده اند که معتزله گویند که چون بهتری نکند حق ایشان منع کرده باشد واین ظلم باشد واز خدا ظلم روا نباشد که خود گفته وما انا بظلام للعبید وچون آن کند که بنده را بهتری دران است وباز اورا عذاب کند ظلم باشد واز خدا تعالی ظلم روا نباشد چنانکه گفت ان الله لا یظلم مثقال ذرة جواب از اول آنست که کسے را بر خدا ے حقے واجب نیست تا بمنع حق ظالم گردد واز ثانی آنکه ظالم آن باشد که حقے واجب منع کند یا اندر ملک کسان بے اذن مالک تصرف کند وچون کسے را بروے حقے نبود وتصرف اندر ملک خویش بود واز وے برتر کسے نبود تا از وے او را دستوری بایستی خواست چرا بروے صفت لازم آید وہم در شرح تعرف آورده که ہرکه جزاے کرد که آن فعل از وے قبیح آید یا مذموم نه از بہر آن بود که اندر ملک کسان کرد ویا پاے از حد امر بیرون نہاد وباز حق تعالی ہرچه کند اندر ملک خود کند وبروے کسے را امر نیست وبدین تصرف برلے دے ذمی ونکوہشی باز نگردد واندرین مسئله دو نوع سخنست یکے اعتقاد درست ودیگر ادب نگاہداشتن اما نصیب اعتقاد آنست که فاعل خیر وشر خدا را دانی عزوجل تا اندر ملک باوے شریک نگفته باشی ونصیب ادب آنست که نکوئیہا بوے اضافه کنی وشر را بوے اضافه نکنی واورا نگوئی یا فاعل الخیرات ویا محسن ویا مجمل ویا مفضل ونگوئی یا شریر یا مسیٔ افعل بلا رنج وشدائد آن طوفان عشق شراب کہن محبت خالص طمع مبر ز لطف بے نہایت دوست لا تقنطوا من رحمة الله قوله

نمیکند دل من میل زہد وتوبه ولے	بنام خواجه بکوشیم وفر دولت او

میل خواہش فتر غرہ وزیبائی وسکوہ مدام ہمیشہ طینت آفرینش غزل

تاب بنفشہ میدہد طرۂ مشکسای تو | پردۂ غنچہ مے درد خندۂ دلکشای تو

تاب روشنی وپیچ طرہ موے پیچیدہ محبوباں کہ مردوش مے گذارند قولہ

ای گل خوش نسیم من بلبل خویش را مسوز | کز سر صدق میکند شب ہمہ شب دعای تو

گل خوش نسیم محبوب بلبل عاشق قولہ

من کہ ملول گشتمے از نفس فرشتگان | قال ومقال عالمی میکشم از برای تو

قال ومقال گفتگو یعنے من کہ بعالم عدم درحساب عزت کمل بودم وازکمال غیرت تمدرت در دنیا
رخت نہادم گفتگوے عاریاں را تحمل میکنم وباقتضاء وسطوۃ الحقیقۃ این بارمی کشم وملول گشتن از نفس
فرشتگان آنست بموجب أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا جمیع ذریات آدم در صلب او می دیدند وطعنہ
مے شنیدند واز موجود شدن می گریختند دوم مصرع آنکہ چون موجود شدم اہل عالم درحق من گفتگوے موحش
کہ موجب ہلاکت دیگری باشد مینمایند ومن آنہمہ برائے تو می کشم وتحمل مینمایم زیراکہ میدانم کہ اگر بوجود
نمی آمدم لذت مشہود تو از کجا می یافتم قولہ

مہر رخت سرشت من خاک درت بہشت من | عشق تو سرنوشت من راحت من رضای تو

مہر رخت عشق تو سرنوشت حکم ازلی وچیزے کہ برسر او نوشتہ شود۔ قولہ

دلق گدای عشق را گنج بود در آستین | گوشۂ تاج سلطنت می شکند گدای تو

سلطنت کا در نظرمے آرد گنج معرفت در آستین پوشیدہ سلطنت معرفت وبے پروای از ماسوا

قولہ | ماہ نشین چشم من تکیہ گہ خیال تست | جای دعاست چشم من بے تو مباد جای تو

دعا خواندن جاے او طرے منیافت۔ معنے آنست چشم من کہ شاہ نشین است اے استنگاہ شاہ
بود ومنزلگاہ خیال ماہ بود یعنے صورۃ متخیلہ تو در انجا نشستہ ودرش بروے دیگران بستہ وآن چشم از
کمال صفا گنجایش دارد کہ ترا آنجا بدعوۃ آرد یا مقام دعاست کہ در دعا درآیم واز تو آن مسئالہ نمایم
کہ جاے تو بے تو خالی مباد دیگران را در مقام توجہ جاے استاد قولہ

خوش چمنیست عارضت خاصہ کہ در بہار حسن | حافظ خوش کلام شد مرغ سخن سرای تو

عارض رخسارہ خاصہ علے الخصوص مرغ سخن سرا بلبل غزل

مرغ حزم حافظ بادہ در ازل است
گفتا کہ خرابات بود فطرت او

خط عذار یار که بگرفت ماه زو	خوش حلقه ایست لیکه بدر نیست راه زو

خط عذار سبزه رخسار شاہدان درینجا کنایه از نشو ونماے دنیا بود و ماه معروف کنایه از صفات احدیت دگرفتن ماه درین مقام پوشیدن بود معنے آنست دنیا که بنسبت عوام هندوم است و توجه بدو مسموم کہ الدنیا جیفة وطالبها کلاب نور احدیت را پوشیده وغشاوه بر بصیرت همگنان می آورد و چون مقام در یافت حق هست بنسبت خواص که الدنیا حرام علی اهل الاخرة خوش حلقه ایست راه بدر رفتن نما دگرداب دارهیچکس از وسر برنمے آرد بے عنایت ازلی وهدایت لم یزلی ازان حلقه نمیتوان بر آمد ودر زمرهٔ عرفا رحق نمیتوان در آمد قوله

ابروی دوست گوشهٔ محراب طاعت است	آنجا بمال چهره وحاجت بخواه ازو

حو دنیا از انجهة که مقام حصول عشق ومحبت است گوشهٔ محراب طاعتست دران محراب در آ توجهے که مقبول سلف است بدو نما پس گام همت برار دران راه و هر حاجتے که داری ازو بخواه که مدارج اولے و اخری ومعارج مقاماتیست قوله

ای جرعه نوش مجلس جم سینه پاکدار	کائینه ایست جام جهان بین گواه زو

یعنے اے سالک سینه را از خطرات ردیه پاک دار هیچ خطره فاسد بخاطر میار که دل مرشد آئینه ایست جهان بین که هرچه بخاطر سالک خطور پذیرد برو روشن شود افسوس زو که مستر شدرا بطور شرته مدامی دارد بهر خطره اش اعتراض پیش می آرد قوله

کردار اهل صومعه ام کرد مے پرست	این دود بین که نامهٔ من شد سیاه زو

کردار افعال واعمال اهل صومعه زاهدان مرائی قوله

سلطان غم هر انچه تواند بگو بکن	من برده ام بباده فروشان پناه ازو

سلطان غم اضافه بیانیه مراد عشق زو اشارة بغم قوله

ساقی چراغ مے بره آفتاب دار	گو برفروز مشعله صبحگاه زو

ساقی مرشد چراغ وجود سالک مے مراد عشق مجاز و آفتاب محبوب عشق حقیقی مشعله صبحگاه محبوب حقیقی ویا دل سالک که منور ان سالک است چه صبح قیامت کسیکه دلش درین نشاء شعله وار مصور شده باشد و بانوار محبت حق منور مشعله گشته پیشش ظهور خواهد نمود وهر که بر دلش

آتش عشق ندامت سراسیمه بسیار حشر خواهد بود که مَنْ كَانَ فِي هٰذِهٖٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى یعنی ای مرشد سالکی را که محبت مجاهده باشد مشتعل و ما فروزش آن آتش شعله آتش ازان آتش مراد در آتش حقیقتش در آنکه تا آن آتش مشتعل گردد و از اصل با علی رسد و آن سالک را گو تا دل خود را که شعله افروخته و پیر را از جوانی خود سوخته ازان آفتاب که کنایه از محبوب حقیقی است نورے آمده بود که صبح قیامت مشعله دار هستی را فروزد و نیز چراغ مے اضافت بیانیه بود و مراد ازان حقایق و معارف بود آفتاب عبارت دل عارف سالک و شعله صبحگاه نیز کنایه از دل عارف و از و اشارت سیر چراغ کرد پس معنے آنست که بیان معارف و حقایق پیش سالک عارف میکن که او قابلست با احتمال این سخن و گو برافروزی بايد که برافروزی دل آن عارف را تا آن چراغ که سزاوار است آن شعاع قوله

آبی بروز نامهٔ اعمال ما فشان	ترسم	بتوان مگر ستر و حروف گناه ازو	

ستردن تراشیدن قوله

حافظ که ساز مجلس عشاق ساز کرد		خالی مباد عرصه این بزمگاه ازو

عرصه میدان و هر میدانے که در و درخت نباشد غزل

گلبن عیش میدمد ساقی گلعذار کو		باد بهار میوزد بادهٔ خوشگوار کو

گلبن عیش اضافت بیانیه و نیز مشاهدات تجلیات باده محبت قوله

هر گل نو ز گلرخی یاد همیکند ولی		گوش سخن شنو کجا دیدهٔ اعتبار کو

یعنی هر گل نو که از زیر زمین برمی آید خبر میدهد از احوال گلرخانی که درین محبوبی میزدند عاقبت الامر با خاک یکسان شدند گوش سخن شنو گوشے که قابل سخن شنیدن باشد دیدهٔ اعتبار دیدهٔ عبرت گزین قوله

حسن فروشی گلم نیست تحمل ای صبا		دست زدم بخون دل بهر خدا نگار کو

یعنی ای صبا تحمل حسن فروشی گل ندارم نگار رعنا کجاست تا دست بخون دل زدم ای بعشق او مستغرق گردم یا آنکه این قصه خونخواری با و عرض نمایم قوله

شمع سحر گهی مگر لاف ز عارض تو زد		خصم زبان دراز شد خنجر آبدار کو

شمع سحر عاشق طال اللسان خصم اشارة بعاشق طال اللسان قوله

حافظ اگرچه در سخن خازن گنج حکمتست	از غم روزگار دون طبع سخن گزار کو

حکمت معرفت غزل

نیست

گفتا برون شدی بتماشای ماه نو	از ماه ابروان منت شرم باد رو
عمریست تا دلم ز مقیمان زلف تست	غافل ز حفظ جانب یاران خود مشو

عمریست مدتیست زلف مراد عشق حفظ نگاهداشتن قوله

مفروش عطر عقل بهندوی زلف یار	کانجا هزار نافهٔ مشکین بنیم جو

مفروش فخر مکن زلف یار جذبهٔ عشق کانجا اشارة بجذبهٔ عشق نافهٔ مشکین عقل قوله

تخم وفا و مهر درین کشت زار عشق	آنگه عیان شود که رسد موسم درو

کشت زار دنیا عیان آشکار موسم درو قیامت قوله

شکل هلال بر سر مه میدهد نشان	از افسر سیامک و ترک کلاه زو

سیامک نام بادشاهے است پسر کیومرث و نام پهلوانے تورانی زو نام بادشاهے طهماسپ معنے آنست که شکل هلال که از سر ماه یعنے اول ماه نمودار میشود و این نشان میدهد از افسر سیامک و ترک کلاه زو یعنے از بادشاهان گذشته خبر میدهد که در دور من اینهمه شاهان گذشته اند غزل

مطرب خوشنوا بگو تازه بتازه نو بنو	بادهٔ دلکشا بجو تازه بتازه نو بنو

نوا سرود بگوی یعنے بسراے قوله

بر ز حیات کے خوری گر نه مدام می خوری	باده بخور بیاد او تازه بتازه نو بنو

بر ز حیات کے خوری حصول فائده از زندگی کے نمائی گر نه مدام مے خوری مستغرق عشق نباشی قوله

با صنمے چو لعبتے خوش بنشین بخلوتے	بوسه ستان بکام از و تازه بتازه نو بنو

با صنمے چو لعبتے اشارة بمرشد خوش بنشین بجمع خاطر بوسه ستان ز روے او حصول فیض از نما قوله

شاهد دلربای من میکند از براے من	نقش و نگار و رنگ و بو تازه بتازه نو بنو

شاهد دلربا محبوب حقیقی و مرشد نقش و نگار و رنگ و بو تجلیات که لا تجلی الله مرتین و نیز بیان حقائق و معارف قوله

باد صبا چو بگذری بر سر کوئے آن پری	قصهٔ حافظش بگو تازه بتازه نو بنو

بادصبا کنایۃ از رسد آن پری اشارہ بمحبوب غزل

جہان بس فتنہ خواہد ازان چشم وازان ابرو	مرا چشمیست خون افشان زدست آن کمان ابرو

خون افشان خون گریان کمان ابرو معشوقی کہ ابروان او کمان شکل باشد فتنہ عاشق قولہ

کہ باشد مہ کہ بنماید ز طاق آسمان ابرو	ہلالی شد تنم زین غم کہ با طغرای مشکینش

ہلالی شد تنم یعنے از بس لاغری تن من بمنزلہ ماہ نو گردید طغرا نشان و پادشاہ مشکینش ضمیر شین بہم سرتن دہم بکمان ابرو کہ باشد مہ یعنے ماہ کیست و چہ یارا او را قولہ

نگارین گلشنش رویست و مشکین سایبان ابرو	غلام چشم آن ترکم کہ در خواب خوش مستی

ترک معشوق قولہ

کہ از بہشتی تیر او کشد بر سر کمان ابرو	ہمیشہ چشم مستش را کمان حسن در زہ باد

کمان ابرو معشوق قولہ

کہ بر طرف سمن زارش ہمیگردد چمان ابرو	روان گوشہ گیران را جبینش طرفہ گلزاریست

طرفہ نادر قولہ

بہ تیر غمزہ صیدش کرد چشم آن کمان ابرو	اگرچہ مرغ زیرک بود حافظ در ہواداری

ہواداری دوستداری غزل

یادم از کشتۂ خویش آمد و ہنگام درو	مزرع سبز فلک دیدم و داس مہ نو

مزرع کشت داس درانتی در وقت رسیدن از کشتہ خویشتن حصوری و سروری میشود کسے کہ کشتہ از دور نظارہ میکند ہمچنین مزرع فلک و داس مہ نو از کشت نار آخرت یاد میدہد کہ الدنیا مزرعۃ الآخرۃ یعنے ہر کس فردا موافق مزرعہ خود خواہد درود اگر نیک ست نیک واگر بد است بد قولہ

گفت با اینہمہ از سابقہ نومید مشو	گفتم ای بخت بخسپیدی و خورشید دمید

سابقہ روز ازل قولہ

تاج کاؤس ببرد و کمر کیخسرو	تکیہ بر اختر شب گرد مکن کان عیار

یعنے عاقل را باید کہ عشوہ دنیا نخرد دلفریب او مغرور نشود و بنقش و نگار افلاک و نجوم و سیارات و ثوابت او التفات ننمود گفت تکیہ بر اختر الخ شب گرد گردندۂ شب و دزد قولہ

گر روی پاک و مجرد چو مسیحا بفلک	از چراغ تو بخورشید رسد صد پرتو

یعنے طالب را باید کہ درین دنیاء فانی آنچنان زندگانی نماید کہ کار بر دآسان شود و در وقت رحلت از دنیاے فارغ گردد چنانچہ گوید گر روے پاک و مجرد الخ قولہ

آسمان گو مفروش اینہمہ نخوت کہ تراست	خرمن مہ بجوے خوشۂ پروین بدو جو

اہل کشف گفتہ اند کہ مرد را باید کہ خود را بزیور عشق چنان محلی و مزین سازد کہ دنیا و ما فیہا نزد شوکت او از ذرہ حقیر تر نماید گفتن این مثال از وے پسندیدہ آید آسمان گو مفروش الخ و در بعضے نسخہ این بیت چنین دیدہ شدہ قولہ

جام جمشید بمن دہ کہ نیر زد بر من	قولہ	گنج قارون بجوے و ملک سلیمان بدو جو
گوشوار در و لعل ارچہ گران دارد گوش		دور خوبی گذرانست نصیحت بشنو

ارباب عشق را گفتہ اند کہ می باید کہ در غایۂ خلق و نہایت تواضع بود یعنے افتادگی و شکستگی را شعار خود سازد و بحسن عاریتی فریفتہ نشود چنانچہ اہل تجربہ گفتہ اند گوشوار زر و لعل ارچہ الخ قولہ

چشم بد دور ز خال تو کہ در عرصۂ حسن	بیذقے راند کہ برد از مہ و خورشید گرو

وقتیکہ بحسن و خلق و فا بار در میدان پیش آمد و ترک جفا کرد او را در قلوب اہل اللہ پیدا میشوند کہ ہمہ او را ستایش میگردانند چشم بد دور قولہ

آتش زہد و ریا خرمن دین خواہد سوخت	حافظ این خرقۂ پشمینہ بینداز و برو

گفتہ اند طینت آدم بر سرشتی کہ وقعت باید کہ سیرت خود را بہمان صورت نماید و تشبیہ و تلبیس را لباس خود نسوزد و زہد و ریا کہ آفتیست در دین چنانچہ میگوید آتش زہد و ریا الخ۔

ردیف الہاء غزل

از خون دل نوشتم نزدیک دوست نامہ	یار	انی رأیت دہراً من ہجرک القیامہ

معنے مصرع ثانی آنکہ بدرستے کہ دیدہ ام من زمانہ را از ہجر تو قیامت قولہ

دارم من از فراقت در دیدہ صد علامت	لیست دموع عینی ہذا لنا العلامہ

نیست اشکہاء چشم من اینست مرا نشانے قولہ

ہر چند کازمودم از وے نبود سودم	من جرب المجرب حلت بہ الندامہ

کسی کہ بیاربماید آزمودہ شدہ را فرود آید لوے پشیمانی قولہ

پرسیدم از طبیبی احوال دوست گفتا　　فی بعدہا عذاب فی قربہا السلامۃ

دردوری او عذاب ست ودرقرب او سلامت ۔ قولہ

گفتم ملامت آرد گر گرد دوست گردم　　واللہ ما رأینا حبّاً بلا ملامۃ

سوگند خدا ہرگز ندیدہ ام ہیچ دوستی بے ملامت قولہ

باد صبا ز حالم ناگہ نقاب برداشت　　کالشمس فی ضحاہا تطلع من الغمامۃ

مانند آفتاب کہ در وقت چاشت از زیر ابر طلوع نماید قولہ

حافظ چو طالب آمد جامی وجان شیرین　　حتی یذوق منہ کاساً من الکرامۃ

تا اینکہ بچشد از وے یعنی بسبب وے پیالہ از نوازش بزرگواری قولہ غزل

ای از فروغ رویت روشن چراغ دیدہ　　چشمی چو چشم مستت چشم جہان ندیدہ

فروغ روشنی قولہ

در قصد خون عاشق ابرو و چشم شوخت　　آن این کمین کشادہ کہ آن کمان کشیدہ

این اشارۃ بچشم آن اشارۃ بابرو قولہ

وز سوز سینہ ہردم دودم بسر بر آید　　چون عود چند باشم در آتش آرمیدہ

عود چوبیست خوشبو غزل

از من جدا مشو کہ توام نور دیدہ　　آرام جان و مونس قلب رمیدہ

مونس الفت دہندہ قلب رمیدہ دل بیقرار قولہ

از چشم زخم دہر مبادت گزند از آنکہ　　در دلبری بغایت خوبی رسیدہ

گزند زیان بغایت خوبی رسیدہ بکمال خوبی رسیدہ قولہ

از دامن تو دست ندارند عاشقان　　پیراہن صبوری ایشان دریدہ

از دامن تو دست ندارند دامنت نگذارند قولہ

چشم بد از تو دور کہ در طرز دلبری　　خط بر جمال یوسف کنعان کشیدہ

خط کشیدن منسوخ کردن قولہ

زین سرزنش کہ کرد ترا دوست حافظا　　بیش از گلیم خویش مگر پا کشیدہ

پا از گلیم خویش بیرون کردن کار بیش از اندازہ خود کردن ۔ غزل

اے که بسلسلهٔ زلف دراز آمدهٔ ۔۔۔ فرصتت باد که دیوانه نواز آمدهٔ

دیوانه کنایه از عاشق قوله

ساعتے ناز مفرما و بگردان عادت ۔۔۔ چون بپرسیدن ارباب نیاز آمدهٔ

بگردان عادت یعنے در غمخواری بکوش ارباب نیاز عاشقان قوله

پیش بالاے تو میرم چه بصلح و چه بجنگ ۔۔۔ که بهر حال براندازهٔ ناز آمدهٔ

بالات چه بصلح و چه بجنگ خواه بصلح پیش آئی خواه بجنگ بهر حال هم در صلح هم در جنگ قوله

آب و آتش بهم آمیخته از لب لعل ۔۔۔ چشم بد دور که خوش شعبده باز آمدهٔ

شعبده باز بازی گر قوله

زهد من با تو چه سنجد که بیغماے دلم ۔۔۔ مست و آشفته بخلوتگه راز آمدهٔ

چه سنجد چه وزن دارد یعنے اے چه قدر خلوتگه راز خلوت عاشق قوله

گفت حافظ دگرت گرچه شراب آلود است ۔۔۔ مگر از مذهب این طائفه باز آمدهٔ غزل

غزل

چراغ روے ترا شمع گشت پروانه ۔۔۔ مرا ز عشق تو بر جان خویش پروانه

پروانه کرمے که بر شمع و چراغ زند و آنکه متوسط نفاذ بود و معنی ترکیبی فراغت نه قوله

خرد که بند مجانین عشق مے فرمود ۔۔۔ ببوئے حلقهٔ زلف تو گشت دیوانه

بند قید مجانین جمع مجنون قوله

بمژده جان بصبا داد شمع در نفسے ۔۔۔ ز شمع روے تواش چون رسید پروانه

صبا مرشد شمع سالک پروانه خبر قوله

ببوے زلف تو گر جان بباد رفت چه شد ۔۔۔ هزار جان گرامی فداے جانانه

ببوے زلف تو بجذبهٔ عشق تو بجان اسپند جان را سپند باید کرد قوله

چه نقشها که برانگیختیم و سود نداشت ۔۔۔ فسون ما برِ او گشته است افسانه

چه نقشها اشارة بعجز و نیازمندی فسون ما اشارة بهان نقشها بر او یعنی نزد او افسانه لا ینفع قوله

حدیث مدرسه و خانقه مگوے که باز ۔۔۔ فتاد در سر حافظ هواے میخانه

مدرسه و خانقه زهد و صلاح غزل

خنک نسیم معنبر شمامۂ دلخواہ	کہ در ہوائے تو برخاست بامداد پگاہ

خنک سرد خوش نسیم باد نرم معنبر خوشبو شمامہ بوی خوش بامداد پگاہ سحرگہ قولہ

دلیل راہ شو اے طائر خجستہ لقا	کہ دیدہ آب شد از شوق خاک آن درگاہ

دلیل راہنما قولہ

ببین تشخص نزارم کہ غرق خون دلست	ہلال زار کنار شفق کنند نگاہ

نزار لاغر قولہ

ز دوستان تو آموخت در طریقت مہر	سپیدہ دم کہ صبا چاک زد شعار سیاہ

سپیدہ دم سحرگاہ شعار سیاہ لباس سیاہ غزل

در سرای مغان رفتہ بود و آب زدہ	نشستہ پیر صلای بشیخ و شاب زدہ

رفتہ خس و خاشاک دور کردہ آب زدہ آب پاشی نمودہ صلا اور خش برای دعوت سرا ار بہر عامہ
و آمار سے کہ برای طعام کسے ۱۲ من ارایمناہی قولہ

سبوکشان ہمہ در بندگیش بستہ کمر	ولے ز طرف کلہ خیمہ بر سحاب زدہ

سبوکشان عاشقان بستہ کمر مستعد و موجود قولہ

فروغ جام و قدح نور ماہ پوشیدہ	عذار مغبچگان راہ آفتاب زدہ

فروغ روشنی جام و قدح معروف کنایہ از سالکان نور ماہ کنایہ از نور صفات احدیہ عذار
رخسارہ مغبچگان نیز کنایہ از سالکان راہ آفتاب زدہ آفتاب را مستر ساختہ و نیز آفتاب
کنایہ از جلال احدیت معنے آنست کہ درخش نور سالکان با کمال کہ تخلقوا باخلاق اللہ شدہ نور صفات
حال پوشیدہ و تجلی صفات در ایشان آرسیدہ و رخسار آں سالکان راہ آفتاب احدیہ زدہ قولہ

ز شور و عربدۂ شاہدان شیرین کار	شکر شکستہ و گل ریختہ گلاب زدہ

عربدہ گفتگو شکر شکستہ و گل ریختہ گلاب زدہ شکر و گل و گلاب ہر سہ شکستہ و ریختہ و زدہ شدہ قولہ

گرفتہ ساغر عشرت فرشتۂ رحمت	ز جرعہ بر رخ حور و پری گلاب زدہ

فرشتۂ رحمت مرشد جرعہ قطرہ قولہ

وصال دولت بیدار ترسمت ندہند	کہ خفتۂ تو در آغوش بخت خواب زدہ

دولتِ بیدار محبوب خواب زدہ غافل و بیخبر قولہ

سلام کردم و با من بروی خندان گفت	کہ اے خمارکشِ مفلس شراب زدہ

شراب زدہ مست و مخمور قولہ

کہ کرد اینکہ تو کردی بضعف ہمت و رای	ز کنج خانہ شدہ خیمہ بر خراب زدہ

کنج خانہ کنایہ از گوشہ خانہ اطلاق خراب دنیا قولہ

فلکش

فلک جنیبہ کش شاہ نصرۃ الدین باد	بیا بہ بین ملکش دست در رکاب زدہ

جنیبہ کش کوتل کش یعنے خادم ملک فرشتہ دست در رکاب زدہ رکاب داری کردہ قولہ

خرد کہ ملہم غیب ست بہر کسب شرف	ز روے صدق صدش بوسہ بر جناب زدہ

ملہم الہام کنندہ قولہ

عروس بخت دران حجلہ با ہزاران ناز	شکستہ گیسو و برگ گل گلاب زدہ

شکستہ گیسو زلف آراستہ برگ گل رخسارہ بر برگ گل گلاب زدہ چہرہ عرقناک قولہ

بیا بمیکدہ حافظ کہ بر تو عرضہ کنم	ہزار صف ز دعاہاے مستجاب زدہ

صف قطار مستجاب زدہ باجابت رسیدہ غزل

ہمی شد

دامن کشان ہمی‌شد در شرب زرکشیدہ	صد ماہرو ز رشکش جیب قصب دریدہ

دامن کشان خرامان شرب جنسے است از جامہ کتان کہ اکابرے پوشند قصب بفتحتین سنے از جامہ کتان یعنی مرشد من از ہمہ خواہشہاے عالم کشیدہ و از خرقہ کہ مانند شرب زرکشیدہ زیبائی داشت ہمیرفت و صد اولیا کہ روح ایشان در عالم دل مانند ماہ تابان بود از رشک او جامہ خود چاک میزد کہ ما بآن حالت نرسیدہ ایم قولہ

از تاب آتش می برگرد عارضش خوے	چون قطرہ ہاے شبنم بر برگ گل چکیدہ

تاب گرمی قولہ

خوشش

آن لعل دلکشش بین وان خندہ پرآشوب	وان رفتن کشش بین وان گام آرمیدہ

رفتن کشش رفتار باناز قولہ

زنہار تا توانی اہل نظر میازار	دنیا وفا ندارد اے یار برگزیدہ

زنہار ہر گز اہل نظر عاشقان برگزیدہ مقبول قولہ

پس شکر باز گویم در بندگیِ خواجہ	گر او فتد بدستم آن میوۂ رسیدہ

آن میوۂ رسیدہ معشوق غزل

دوش رفتم بدرِ میکدہ خواب آلودہ	خرقہ تر دامن و سجادہ شراب آلودہ

میکدہ عشق و آستانۂ پیر خواب آلودہ محمور و بیخبر تر دامن ملوث قولہ

آمد افسوس کنان مغبچۂ بادہ فروش	گفت بیدار شو اے رہروِ خواب آلودہ

رہرو سالک قولہ

شست و شوئی کن و آنگہ بخرابات خرام	تا نگردد ز تو این دیر خراب آلودہ

شست و شوئی کن اول خود را از جمیع معاصی یا تعلقات دنیوی پاک کن و آنگہ بخرابات حرام بعدہ در عشق درآے این دیر خراب استارۂ لعشق آلودہ بدنام قولہ

بطہارت گذران منزلِ پیری و مکن	خلعتِ شیب بتشریفِ شباب آلودہ

طہارت عشق منزل پیری ہنت پیری خلعت سر با دشیب پیری شباب جوانی قولہ

آشنایان رہِ عشق درین بحر عمیق	غرقہ گشتند و نگشتند بآب آلودہ

بحر عمیق عشق قولہ

بہواے لب شیرین دہنان چند کنی	جوہر روح بیاقوت مذاب آلودہ

مذاب گداختہ شدہ یاقوت مذاب شراب سرخ قولہ

پاک و صافی شو و از چاہ طبیعت بدر آے	کہ صفائی ندہد آب تراب آلودہ

چاہ طبیعت لبشریۃ آب تراب آلودہ آب خاک آلود کنایت از زہد ریائی قولہ

گفتم اے جام جہان دفترِ گل عیبی نیست	کہ شود فصل بہار از مےِ ناب آلودہ

فصل بہار در فصل بہار غزل

سحرگاہان کہ مخمورِ شبانہ	گرفتم بادہ با چنگ و چغانہ

شبانہ نفع خماری و ہر چہ ران شب گذرد چنگ و چغانہ نام سازہا قولہ

نہادم عقل را رہ توشہ از مے	ز شہرِ ہستیش کردم روانہ

زنہار ہر گز ... (حاشیہ) حافظ ... [illegible]

[illegible] (حاشیہ)

رد توشہ توشۂ راہ کہ در وقت سفر ہمراہ گیرند قولہ

نگارِ مے فروشم عشوۂ داد | کہ ایمن گشتم از مکر زمانہ

نگار مے فروش مرشد عشوۂ داد او جہی فرمود مکر زمانہ حوادث زمانہ و نیز کنایۃ از بجر ساختن و ننگ

قولہ سرا خالیست از بیگانہ می نوش | کہ نبود جز تو اے مرد یگانہ

سرا خالیست ہیچ مزاحمی نیست و نیز دل بغل و غش قولہ

شراب و شاہد و ساقی ہمہ اوست | خیال آب و گل در رہ بہانہ

باید دانست کہ در وجود جملہ موجودات ہمان یک حقیقت دائر و سائر است و این جملہ وجود وہمی بیش نیست چون بر سالک آفتاب حقیقت بتابد و دیدۂ باطن او بنور معرفت کشادہ گردد و این ہستی موہومہ کائنات از پیش نظرش محو و منطمس گردد چون چشم در شعاع شمس و ہمان حقیقت را دائر و سائر بیند لاجرم گوید ما فی الوجود الا اللہ شراب و شاہد الخ قولہ

زساقی کمان ابرو شنیدم | کہ اے تیر ملامت را نشانہ

ساقی کمان ابرو عارف کامل قولہ

نہ بندی زان میان طرفے کمر دار | اگر خود را نہ بینی در میانہ

طرف نہ بستن حاصل کردن زان میان اشارۃ بذات حق اگر خود را نہ بینی در میانہ چراکہ
اگر یاری از خویشتن دم مزن ٭ کہ شرک است با یار و با خویشتن ٭ قولہ

برو این دام بر مرغے دگر نہ | کہ عنقا را بلند است آشیانہ

این دام اشارت بسعی و کوشش مرغ دگر اشارت بتجلیات صفاتی و افعالی عنقا کنہ ذات مقدس بلند است آشیانہ کسے بآنجا نمیرسد قولہ

کہ بندد طرف او از حسن شاہی | کہ با خود عشق بازد جاودانہ

طرف بستن امید داشتن کہ با خود عشق بازد جاودانہ موافق این کہ ع خود از دست خویش خریدار آمد

قولہ بدہ کشتی مے تا خوش برآئیم | ازین دریاے ناپیدا کرانہ

کشتی مے پیالہ مے کہ بصورت کشتی سازند دریاے ناپیدا کرانہ العشق بحر عمیق قولہ

وجود ما معمائیست حافظ | کہ تحقیقش فسونست و فسانہ

ما ہست الانسان سری و انا سر الانسان قولہ غزل

عیشم مدام است از لعل دلخواه	کارم بکام است الحمد للہ

مدام ہمیشہ و شراب لعل ، دلخواہ کنایہ از لب و مراد انسان لطف کا لم مقصود قولہ

دیشب ز رویش حوش بود و شمعا	از وصل جانان صد حوش اللہ

ولیش بسبب مشاہدہ روئے او لوحش اللہ در اصل لااوحش اللہ یعنی وحشی گرداند خدا و وحشت ندہد و این دعاست قولہ

رخ بر نتابم از راه خدمت	سر بر ندارم از خاک درگاه
رخ بر نتابم معرض نباشم قولہ	
دلق ملمع زنار راہ است	صوفی ندانداین رسم و این راه
دلق ملمع اعمال ریائی زنار راه است در طریقہ عشق میں کفر است صوفی کنایہ از عاشق کامل این رسم و این راه اشارت باعمال ریائی قولہ	
ما را بہ مے خانہ افسانہ کردند	پیران جاہل شیخان گمراه
ما را مستہ الحواری و عشقبازی مشہور کردند قولہ	
از قول زاہد کردیم توبہ	وز فعل عابد استغفر اللہ
زاہد مراد زاہد خشک کہ ہیچ بوئے عشق ندارد عابد مراد عابدان ریائی قولہ	
جانان چہ گویم شرح فراقت	چشمے و صد نم جانے و صد آه
جانان لے جان خطاب بجان ست و حرف ان زائدہ قولہ	
شوق لبت برد از یاد حافظ	درس شبانہ ورد سحرگاه
شوق مستی لب مراد لطف مراد از عشق غزل	
عید است و موسم گل ساقی بیار باده	ہنگام گل کہ دیدست بے می و جام نہاده
عید ایام مکاشفات قولہ	
واعظ کہ دی نصیحت میکرد عاشقانرا	امروز دیدمش مست تقوی ز دست داده
واعظ کنایت از جود دی زمانہ گزشتہ امروز دیدمش مست تقوی ز دست داده بموجب صلہ میجہ رد	

عشق ولباس پارسائی پارہ شد ٭ طاعت صد سالہ ام تاراج یک نظارہ شد ٭ قولہ

این یکدو روز دیگر گل را غنیمتے دان	گر عاشقی طرب کن با ساقیان سادہ

این یکدو روز اشارت بزمان مکاشفات ونیز ہنگام جوانی گل مکاشفہ وجوانی شاہدان سادہ عرفاء کامل کہ لوح دل انسانی از نقوش ماسوی اللہ سادہ دارند قولہ

زین زہد و پارسائی بگرفت خاطر من	ساقی پیالہ دہ تا دل شود کشادہ

زین زہد وپارسائی اشارہ بزہد وتقوی خشک بگرفت ملول شد ساقی مرشد وحق تعالی بحکم وسقٰہم ربہم شرابا طہورا کشادہ خوش قولہ

گل رفت اے حریفان غافل چرا نشینید	بے بانگ رود وچنگ و نے یار وجام بادہ

گل رفت گل اشارت بمعشوق وجوانی بیا اے کہ عمرت ہفتاد رفت ٭ بانگ دف ونے اقوال واحادیث سلف یار مرشد کامل جام بادہ کنایہ از عشق قولہ

مطرب چو پردہ سازد شاید اگر بخواند	از طرز شعر حافظ در بزم شاہزادہ

شاید سزاوار است غزل

گر تیغ بارد در کوے آنماہ	گردن نہادیم الحکم للہ

یعنے اگر در کوچہ عشق آن ماہ باران تیغ بلا بارد بجان قبول کردیم یفعل اللہ مایشاء ویحکم مایرید ولہ

آئین تقوے مانیز دانیم	اما چہ چارہ با بخت گمراہ

آئین تقوے طریقہ زہد وصلاح قولہ

ما شیخ و واعظ کمتر شناسیم	یا جام بادہ یا قصہ کوتاہ

ما ملتفت بشیخ وواعظ نیستیم کہ این کار اہل ظواہر ست یا جام بادہ استغراق بعشق یا قصہ کوتاہ ترک قال وقیل قولہ

مہر تو عکسے بر ما نیفگند	آئینہ رویا آہ از دلت آہ

مہر آفتاب کنایت از رب الارباب عکس تابش اینجا کنایت از تجلیات مشاہدات یعنی مہر آفتاب روئے تو اے مہر حقیقی بر ما نتافت در ستہ مشاہدات تجلیات کہ سالک را بمنزلہ حیات است در سیاقت اے محبوب آئینہ رو از دلت آہ کہ توجہ نمیکنی حسبتہ للہ باید دانست کہ آئینہ از آہ تباہ گردد

وایراد ہر دو کلمہ در کلام فصحا قولہ

الصَّبْرُ مُرٌّ وَالْعُمْرُ فَانٍ ... یَا لَیْتَ شِعْرِی حَتَّامَ اَلْقَاهُ

مرتلخ فان فانی لیت کاشکے شعر دانستن حتام در اصل حتاما بود الف را از جہت تخفیف حذف نمودند و حذف الف در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع است و در المدامد الالم عدا لی رہرة اللہ عنیک و حتام نکص لیداناس نار حقک و کلمہ ما کہ بعد حتے کہ در کلام است بمعنی استفہام است معنے آنست کہ شکیبائی تلخ و زندگانی فانی است و نابدانی کہ اے کاشکے تا مدانستمی کہ کے ملاقات کنم او را یعنی مرا شوق لقاے او فراوان و شکیبائی از اختیار بیرون لیکن است کہ زندگانی سپری شدنی است و از دست رودہ اے کاشکے معلوم شود کہ کے مرگ در رسد و ملاقات دست دہد قولہ

عاشق مخور غم گر وصل خواہی ... خون خوردہ باید در گاہ بیگاہ

خون خوردہ باید احتمال بلاہا باید نمود دم نباید زد گاہ و بیگاہ مدام قولہ

حافظ چہ نالی زنیکو نہ بیدل ... گر مے شنیدی پند نکو خواہ

چہ نالی شکوہ چہ میکنی بیدل مبتلاے غم واندوہ ۔ قولہ

گفتم اے دوست شدم عاشق آن روی چو ماہ ... گفت لاحول ولاقوۃ الا باللہ

حول توانائی وگردیدن از حالی بحالی و قوت توانائی و ہر دو زوال کاہش و نقصان

غزل

نصیب من چو خرابات کردہ است الہ ... در ینمیانہ بگو صوفیا مرا چہ گناہ

خرابات مقام عشق و سیر مقام توحید است ۔ نشانے دادہ اند از خرابات ٭ کہ التوحید اسقاط الاضافات ۔ در ینمیانہ در خرابی اوصاف بشری صوفی مراد زاہد خشک قولہ

کسے کہ در ازلش جام مے نصیب افتاد ... چرا بحشر کنند این گناہ را درخواہ

یعنے کسے را کہ روز ازل رقم میخواری بنام او مرقوم نمودند درخواہ سوال قولہ

مراد من ز خرابات چونکہ حاصل شد ... دلم ز مدرسہ و خانقاہ گشت سیاہ

خرابات عشق و خرابی اوصاف بشری چونکہ شد حاصل مراد خود رسیدم مدرسہ و خانقاہ فضیلت و صلاح و تقوی گشت سیاہ تنگ و مکدر قولہ

	بگو بزاہد سالوس خرقہ پوش دو روے	کہ دست زرق دراز است آستین کوتاہ	

خرقہ پوش دو روے درویش مرائی سالوس مکار کہ دست زرق دراز است گرفتار حرص و ہوا مدد بے تحصیل جمع مال آستین کوتاہ لباس درویشی قولہ

	تو خرقہ را ز براے ہوا ہمی پوشی	کہ تا بزرق بری بندگان حق از راہ	

ترک الدنیا للدنیا تا براے آنکہ زرق مکر و فریب بری بندگان حق از راہ گمراہ سازی معتقد خود کنی

قولہ	غلام ہمت رندان بے سر و پایم	کہ ہر دو کون نیرزد بہ پیش شان یک کاہ	

نے سر و پا مفلس پریشان کہ ہر دو کون نیرزد بنزد شان یک کاہ بنا سواے حق نظر نینداز ند از نجاست محب المعالی الہم قولہ

	برو گداے در ہر گداے شو حافظ	تو این مراد بیابی مگر ببیشے للہ	

گدا کنایہ از عارف کہ گداے حق اند بیشے للہ گداے کہ او از فقیران است قولہ غزل

باوزن	ناگہان پردہ بر انداختۂ یعنی چہ	مست از خانہ برون تاختۂ یعنی چہ	

پردہ بر انداختۂ خود را آشکارا ساختۂ قولہ

	زلف در دست صبا گوش بہ پیغام رقیب	اینچنین با ہمہ درساختۂ مستی یعنی چہ	

درساختۂ آمیختہ قولہ

	شاہ خوبانی و منظور گدایان شدۂ	قدر این مرتبہ نشناختۂ یعنی چہ	

گدایان عاشقان اینمرتبہ اشارہ بمنظوری گدایان قولہ

	چون سر زلف خود اول تو بدستم دادی	بازم از پاے در انداختۂ یعنی چہ	

مبتلاے غم واندوہ یعنی اول خود بجذبہ عشق خود در آوردی و نیرنگی عشقست کہ اسرار انا الحق خود گفتہ و خود ز منصور کشیدہ قولہ

	سخن رمز دہان گفت و کمر سر میان	وز میان تیغ بما آختۂ یعنی چہ	

آختہ کشیدہ قولہ

	ہر کس از مہرۂ مہر تو بنقشے مشغول	عاقبت با ہمہ کج باختۂ یعنی چہ	

بنقشے یعنی بنوعے با ہمہ کج باختۂ بہیچکس وفا نمودۂ قولہ

لہ یعنی دربرابر حوض [illegible]

حافظا در دل تنگت چو فرود آید یار — خانہ از غیر نپرداختۂ یعنی چہ

خانہ دل چہ فرود آید یار محبوب چگونہ بردل نماید از غیر ماسوی حق نپرداختۂ خالی ساختہ غزل

وصال او ز عمر جاودان بہ — خداوندا مرا آن دہ کہ آن بہ

او اشارۂ محبوب ارباب محبت گفتہ اند کہ وصال جانان از متاع دنیا ونعیم آخرت بہتر است قولہ

بشمشیرم زد و با کس نگفتم — کہ راز دوست از دشمن نہان بہ

بشمشیر تیغ ہجر وبے نیازی دشمن غیر تجربہ معلوم شدہ است محب ہر چند جفاکش تر و اسرار مخفی را نگہدارندہ تر باشد محبوب را با او محبت بیشتر شود بنا بران گفت بشمشیرم زد و با کس نگفتم قولہ

بداغ بندگی مردن برین در — بجان او کہ از ملک جہان بہ

بجان قسم جان ملک جہان سلطنت حاصل آنست کہ غلامان محبوب را شرف است بر خواجہای دنیا کہ از محبت نصیبے ندارند کہ خواجہ خود جاے دیگر گفت مصرعہ گداے کوے تو بودن ز سلطنت بہتر قولہ

خدارا از طبیب من بپرسید — کہ آخر کے شود این ناتوان بہ

خدارا بواسطہ خدا از طبیب من از محبوب من قولہ

بخلدم دعوت اے زاہد مفرما — کہ این سیب زنخ زان بوستان بہ

حاصل این بیت آنست کہ لقد را بر نسیہ ترجیح است مرحے صفور فی یدک خیر من بالکرکی فی الہوا قولہ

گلے کایا نمال سرو ما گشت — بود خاکش ز خون ارغوان بہ

گل کنایہ از سالک وعاشق سرو کنایہ از عاشق ارغوان عاشقان مقلد مرائی قولہ

اگرچہ زندہ رود باغ کاران — ولے شیراز ما از اصفہان بہ

زندہ رود نام رودیست بالاے او باغ کاران کہ نام باغ است در اصفہان مراد وعظ و تقوی شیراز عالم عشق اصفہان صلاح وتقوی قولہ

جوانا سر متاب از پند پیران — کہ راے پیر از بخت جوان بہ

سر متاب اعراض مکن راے فکر وتدبیر وعقل غزل

یاقوت میفروشت ہر زاہدے کہ دیدہ — سجادہ ترک کردہ پیمانہ درکشیدہ

یاقوت میفروش کنایہ از لب مراد عشق سجادہ زہد وپارسائی پیمانہ درکشیدہ در عشق درآمدہ

دان یکاد آیة وان یکاد الذین کفروا لیزلقونک بابصارہم لما سمعوا الذکر ویقولون انہ لمجنون ان ہو الا ذکر للعالمین قولہ

پیوستہ ازچہ باشد چون قد من خمیدہ	میلے اگر ندارد با عارض تو ابرو

عارض رخسارہ پیوستہ ہمیشہ خمیدہ کج قولہ

آندم کہ جان شیرین باشد بلب رسیدہ	گر بر لبم نہی لب یابم حیات باقی

لب بلب نہادن کنایہ از رسانیدن ست بوصل حیات باقی زندگی لافنا فضا زمین فراخ وکشادہ ۔

ردیف الباء غزل

احمد شیخ اویس حسن الکانی	احمد اللہ علے معدلۃ السلطانی

شکر میگویم خدا را بر عدل بادشاہ کہ نام او احمد شیخ اویس است والکانی منسوب کہ قومے است از ترکان قولہ

آنکہ مے زیبد اگر جان جہانش خوانی	خان بن خان شہنشاہ شہنشاہ نژاد

نژاد اصل میزیبد سزاوار است قولہ

مرحبا اے بہمہ لطف خدا ارزانی	دیدہ نادیدہ باقبال تو ایمان آورد

مرحبا خوش باد ارزانی سزاوار قولہ

بخشش وکوشش خاقانی وچنگیز خانی	بر شکن کاکل ترکانہ کہ در کاکل تست

بر شکن کاکل ترکانہ زلف آراستہ کن خاقان بادشاہ ترکستان وچین چنگز وچنگیز کلاہما نام سردار مغلان علیہ اللعنۃ گفتہ اند کہ خروج او یکے از علامات قیامت بودہ است در یک شہر ہری بیست وچہار لکہ آدمی را کشتہ واین لعین را چنگیز خان ہم گفتندی وشریعت او را کہ بنام نہادہ تورہ نامند قولہ

بعد منزل نبود در سفر روحانی	گرچہ دوریم بیاد تو قدح می گیریم

گرچہ دوریم اگرچہ باعتبار جسم دوریم بیاد تو قدح می گیریم مدام در یاد توایم بعد مسافت بعد منزل نبود در سفر روحانی در وصل معنوی ہجران صوری را شمارے نہ قولہ

حبذا دجلہ بغداد و مے ریحانی	از گل فارسیم غنچہ عیشے نشگفت

حبذا اے حیدۂ دست دخوشا و دوستادایں کلمہ در مدح گوید ہے ریحانی قسمے از شراب
سر عاشق کہ بخاک رہ معشوق بود ہر ملتفتے کہ حاکراہ معشوق بود از وا اشارت بجاک دریا

غزل

اے گدایان ترا عار زشاہنشاہی	ہمہ کس را تو دہی منصب صاحب جاہی

عار عیب و ننگ دارد عار اے عار اے ندارد غزل

قولہ	اے دل آدم کہ خراب مے گلگون باشی	بے زر و گنج بصد حشمت قارون باشی
	در مقامیکہ صدارت بفقیران بخشند	چشمدارم کہ بجاہ از ہمہ افزون باشی

در صدارت بالتشبیہ چشم دارم توقع دارم قولہ

در رہ منزل لیلی کہ خطرہاست دران	شرط اول قدم آنست کہ مجنون باشی

اے جان اول قدم دریں راہ آنست کہ حالات و آمیزش با خلق یکسو ہی سجدے کہ خلق ترا مجنون گویند کہ
قال ہم لا یکمل ایمان العبد حتی یظن انہ مجنون قولہ

نقطۂ عشق نمودم بتو ہان سہو مکن	ورنہ چون بنگری از دائرہ بیرون باشی

نقطہ عشق اضافہ بیانیہ سہو مکن بغیر ملتفت باش ورنہ چون بنگری تسب بیرون دائرہ حلقۂ عشاقان

قولہ	کاروان رفت و تو در خواب بیابان در پیش	کے روی رہ ز کہ پرسی چکنی چون باشی

کاروان سلف کہ تبعیت ایشان لازم بود در خواب گرفتار غلط بیابان کنایۃ از سلوک قولہ

تاج شاہی طلبی گوہر ذاتی بنما	ور خود از جوہر جمشید و فریدون باشی

تاج شاہی مرتبہ سلطنت گوہر ذاتی حسب و شراف کسے از جوہر جمشید پسر و اصل جمشید
فریدون نام بادشاہ ایران زمین کہ ضحاک راکشت و اول روز مہرگان بر تخت ملک جلوس کرد
خلائق آن روز را مبارک گرفتند و جشنہا کردند و عید شمردند و نیز او حکیم پیشہ بود شراب انگوری و
حکمتہائے دیگر ساختہ و پانصد سال شاہی کرد قولہ

حافظا از فقر مکن نالہ کہ گر شعر این است	ہیچ خوشدل نہ پسندد کہ تو محزون باشی

محزون غمگین غزل

اے پادشہ خوبان داد از غم تنہائی	دل بیتو بجان آمد وقت است کہ باز آئی

داد فریاد قوله

مشتاقی و مهجوری دور از تو چنانم کرد	کز دست بخواهد شد پایان شکیبائی

شکیبائی صبر قوله

ای درد توام درمان در بستر ناکامی	وی یاد توام مونس در گوشهٔ تنهائی

درد کنایه از عشق ناکامی نامرادی قوله

زین دائرهٔ مینا خونین جگرم می ده	تا حل کنم این مشکل زین ساغر مینائی

دائرهٔ مینا فلک ساغر مینا پیاله شراب قوله

فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست	کفرست درین مذهب خودبینی و خودرائی

درین مذهب اشارت بعاشقی قوله

یارب بکه شاید گفت این نکته که در عالم	رخساره بکس ننمود آن شاهد هرجائی

شاید گفت توان گفت رخساره بکس ننمود هیچکس آنکه ماهیت خود واقف نساخت آن شاهد هرجائی محبوب حقیقی باعتبار ظهور قوله

دی شب گلهٔ زلفت با باد صبا گفتم	گفتا غلطی بگذر زین فکرت سودائی

زلف دنیا و جذبهٔ عشق باد صبا مرشد غلطی در غلط افتادی زین فکرت سودائی خیال لایعنی قوله

صد باد صبا اینجا با سلسله می رقصند	اینست حریف ایدل تا باد نه پیمائی

باد صبا عاشق و عارف اینجا در عشق با سلسله می رقصند گرفتار این سلسله اند در بلا و رنج فرحان و شادان اند اینست طریق راه عشق اینست تا باد نه پیمائی سرگردان نشوی قوله

دائم گل این بستان سیراب نمی ماند	دریاب ضعیفانرا در وقت توانائی

گل انسان و مخلوق این بستان دنیا سیراب نمیماند که کل نفس ذائقة الموت دریاب ضعیفانرا تیمار داری ضعیفان نما قوله

حافظ شب هجران شد بوی خوش صبح آمد	شادیت مبارکباد ای عاشق شیدائی

غم هجران شد غم هجران رفت غزل

ای دل بکوی عشق گذاری نمیکنی	اسباب جمع داری و کاری نمیکنی

دلمانده

شاداب

مدانکه صراط مستقیم آنست که امتثال لوامر ونواهی الٰهی بہیچ تقصیرے نکنی ودر جمیع احوال امید دار باشی چه معلوم نیست که در وقتے که قبض روح خواہد بود یاایها الذین امنوا انفقوا مما رزقنا الآیہ دور او وقت خیر النفع از رحامیست زنہار بتصفیه باطن مکوش که ملیمه حق باشی وخود را چرا در گلخن طبیعت سد ولفس اماره کردهٔ چرا ایدل نکوئی عشق الخ قوله

چوگان کام در کف وگوئے نمیزنی	بازے چنین بدست وشکارے نمیکنی

چوگان کام طاقت وتوانائی گوئے مراد بازی چنین عبارت ازحوائی شکال مطلب قوله

اگر دیگران بجان غم جانان خریده اند	اے دل تو این معامله بارے نمیکنی

غم جانان عشق اینمعامله خریدن عشق بجان قوله

ساغر لطیف ودلکش ومی افگنی بخاک	واندیشه از بلائے خمارے نمیکنی

ساغر پیمانه مے ودل ودن مے زندگی می افگنی بخاک ضائع کنی خمار ملالت طبع که بعد خوردن شراب حادث گردد بلائے خمار اندوه وترس محشر غزل

اے دل گر ازان چاه زنخدان بدر آئی	هر جا که روی زود پشیمان بدر آئی

چاه زنخدان طور تقدیر اگرچه طور تقدیر که درغور آن غلو کردن جائز نیست التقدیر بحر عمیق فمن غمس فقد ضل وبحث کردن دران طور گمراهی آرد اذا بلغ الکلام الی القدر فامسکوه ولیکن باعتبار اعتقاد سبب است یعنی ثمره از اثمار اسلام ونتیجه از نتائج معتقد آنست علم کلام ومومن را بیرون رفتن ازین عقیده نیز گمراهی است ایدل الخ قوله

شاید که بآبے فلکت دست بگیرد	گر تشنه لب از چشمهٔ حیوان بدر آئی

چشمهٔ حیوان آبحیات مراد عشق قوله

هشدار که گر وسوسهٔ نفس کنی گوش	آدم صفت از روضهٔ رضوان بدر آئی

اگر تابع حرص وہوائے نفسانی شوی وعامل بران شوی هیچ دانی نفس چیست بدانکه الله تعالیٰ قبضه از خاک برگرفت بعد ازان خاک را چهل سال گلابه کرد وچهل سال خلیش وچهل سال خلیش خشک بعد ازان صورت آدم بنگاشت وهر عضوے را از اعضائے آدم از بقعه از بقاع زمین آفرید سر از خاک

گردنش از خاک بیت المقدس سینه از خاک زمین دنیا پشت وشکم از زمین ہند و دستہا از زمین مشرق
و پایہا از زمین مغرب وگوشت و پوست و رگ و پے و خون از مجموع روے زمین و طول قامت وے
شصت گز و عرض ہفت گز و چون روح در وے رسید نخستین نظرش بر عرش افتاد دید که لا اله الا الله محمد رسول الله
ہی امۃ مذنبۃ و انا رب غفور ازینجا دو چیز معلوم کرد یکے رفعت شان محمدی دوم نسیان است او متفکر
شد پرسید که محمد کیست فرمود پیغمبریست و فرزندے از فرزندان تو و زلت ترا بشفاعت او در گذرم
در خاطر آدم آمد مناسب آنست که پدر شفیع پسر باشد و اینجا برعکس حکم حق بجبرئیل ع رسید که دریاب
بندہ مرا و این اندیشه از دل او بردار و الا نه ہلاک خواہد شد جبرئیل در رسید و سینه او بشگافت نصفے
ازان بیرون آورد و در زمین بہشت مدفون و درخت که سبب زلة او شد از تخم آن اندیشه رسته بود و آن
نصف دیگر که در وے مانده بود ازان نفس اماره رست که تا قیامت سبب کلفت و غرامت اولاد آدم
است چون آدم تنہا بود انیسے میبایست که بے انس گیرد زین فکر بخواب رفت حق تعالیٰ حوا را آفرید نزد بعضے
از استخوان پہلوے چپ او و قیل از استخوان فرد ترین کوتاه ترے پہلوے چپ و شکم و قیل از بقیه
طین آدم و حوا بصورت و مانند آدم بود برنگ و قد قامت و حسن و جمال و در خبر است که از آدم فائق
بود یکے آنکه پوست حوا نازکتر و رنگ او صاف تر و آواز او خوشتر و چشم او سیاه تر و بینی او خوردتر و دندان او
لطیف تر و ہر دو کف او نرم تر و مجعد گیسوے او معنبر آنگاه حق تعالیٰ او را با آدم تزویج کرد حکم کرد که
یَا آدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ
الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِيْنَ فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا
فِيْهِ و عمر آدم بقولے نہصد و سی سال و صحیح آنست که ہزار سال عمر بود و آدم چون از زمین ادیم بود آدم نام
نہاد و قیل بسبب رنگ گندمی که آدم گندم رنگ گویند من عجائب القصص آدم صفت مانند
آدم روضه رضوان بہشت قوله

جان میدہم از حسرت آن لعل روان بخش	باشد که چه خورشید درخشان بدرآئی

روز فراق مارا دشمن سازی قوله

بر خاک درت بسته ام از دیده دو صد جوی	باشد که تو چون سرو خرامان بدرآئی
حافظ مکن اندیشه که آن یوسف مصری	باز آید و از کلبه احزان بدرآئی

خرامان خرامنده غزل

آن غالیه خط گر سوے ما نامه نوشتی	ہجرش ورق ہستی ما در ننوشتی

یعنے اگر آن محبوب بنامه و پیغام مارا یاد کردی مارا بحالت عدم نرسانیدی قوله

ہر چند که ہجران ثمر وصل برآرد	دہقان ازل کاش که این تخم نه کشتی

ہجران ثمر وصل برآرد بموجب الآن مع العسر یسرا دہقان جہان الله تعالیٰ این تخم این تخم ہجر قوله

آمرزش نقد است کسی را که درینجا | یارے ست چو حورے و سرائے چو بہشتے

نقد فی الحال قوله

شہباز منم کعبۂ دل بتکدہ کردہ | در ہر ورقے صومعۂ و نیست کنشتے

صومعہ عبادتگاہ کنشت بضم کاف و کسر ذیل نقشتین عبادتگاہ جہودان قوله

در مصطبۂ عشق تنعم نتوان کرد | چو بالش از نیست بسازیم بخشتے

مصطبہ سرا خانہ تنعم توان کرد و آسایش و راحت نباشد بالش مسند و تکیہ قوله

تا کے غم دنیائے دنی اے دل نادان | حیف است ز خوبی کہ شود عاشق زشتے

دنی لئیمہ خوب کنایہ از دل کہ محل حق تعالیٰ است زشت دنیا قوله

مفروش بباغ ارم و نخوت شداد | یک شیشۂ مے صاف لبی و لب کشتی

ارم نام شہرے و نام بہشت شداد عاد ... کہ قال اللہ لم یخلق مثلہا فی البلاد قوله

آلودگی خرقہ خرابی جہان است | کو راہروے پاک دلے خوب سرشتے

آلودگی خرقہ خرابی جہانست یعنے چون درویشان اکہ وضع درویشان ست بحال ندارند یعنے عمل
بریا یکسر و عبادت خالصاً للہ بجائے آرند کہ آلودگی عبارت از ہمین است جہان خرابات گردد و گفتہ خرابی
جہان از سہ چیز است از ظلم سلطان و طمع علما و ریا درویشان۔ قوله

از دست چرا ہشت سر زلف تو حافظ | تقدیر چنین بود کہ کردے کہ نہ ہشتے

ہشت گذاشت ہشتی گذاشتی ۔ غزل

اے کہ مہجوری عشاق روا میداری | عاشقان را ز بر خویش جدا میداری

مہجوری جدا ماندن بر ردیک قوله

تشنۂ بادیہ را ہم بزلالے دریاب | بامیدے کہ درین رہ بخدا میداری

تشنۂ بادیہ کنایہ از خود سالک کہ تشنۂ بادیۂ عشق است زلال آب شیرین مراد توجہ و لطف قوله

دل ربودی و بحل کردمت اے جان لیکن | بہ ازین دار نگاہش کہ مرا میداری

بحل عفو نگاہش ضمیر شین بدل قوله

اے مگس عرصۂ سیمرغ نہ جولانگہ تست | عرض خود میبری و زحمت ما میداری

اے مگس کنایہ از عاشق مراد خود حضرات معشوق ست سیمرغ معشوق عرض بکسر آبرو قوله

تو بتقصیر خود افتادی ازین در محروم | از کہ می نالی و فریاد چرا میداری

از جانب مبدا ہیچ بخلے نیست آنکہ مستعد ایمانست از خدا ایمان مے یابد و آنکہ مستعد کفر است از خدا کفر مے یابد
لقولہ تعالیٰ وما ظلمہم اللہ ولکن کانوا انفسہم یظلمون فلا تلومونی ولوموا انفسکم قوله

حافظا عادت خوبان ہمہ جورست و جفا | تو کہ زین طائفہ امید وفا میداری

غزل

اے کہ در کوئے خرابات مقامی داری	جم وقت خودی ار دست بجامی داری

خرابات مقام عشق جم اگر مقابل جام افتد جمشید مراد بود قولہ

اے صبا سوختگان بر سر رہ منتظر اند	اگر از یار سفر کردہ پیامے داری

صبا قاصد و مرشد و دارد سوختگان عاشقان یار سفر کردہ تجلی رو در نقاب کردہ ذبنز محمد علی قولہ

تو بہنگام وفا گرچہ ثباتت نبود	میکنم شکر کہ بر جور دوامے داری

ثبات ثابت قدمی میکنم شکر ازین رو کہ جور محبوب فنا و عاشق است جور استغنا و بی نیازی کہ بر عاشق بمنزلہ جور است نہ کہ فی الواقع قولہ

مہربان شد فلک و ترک جفاکاری کرد	توئی ایجان کہ درین رسم خرامی داری

رسم روش و طریق قوام قائم ست قولہ

خال سر سبز تو خوش دانہ عیشی ست ولے	بر کنار چمنش وہ کہ چہ دامی داری

خال معروف و مراد از نور شہود ذات چمن صحن باغ یار ستینہای گل قولہ

بوی جان از لب خندان قدح می شنوم	بشنو اے خواجہ تو گر زانکہ مشامی داری

مشام مغز قولہ

کامے ازمی طلبد از تو غریبی چہ شود	توئی امروز درین شہر کہ نامی داری

غریبی عاشقی۔

غزل

ایکہ بر ماہ از خط مشکین نقاب انداختی	لطف کردی سایۂ بر آفتاب انداختی

ماہ کنایت از ذات خط مشکین صفات قولہ

تا چہ خواہد کرد بر ما تاب زلف عارضت	حالیا نیرنگ رنگ خوش بر آب انداختی

آب و رنگ بمعنی رونق حالیا الحال نیرنگ سحر و افسون قولہ

گوی خوبی بردی از خوبان عالم شاد باش	جام کیخسرو طلب کافراسیاب انداختی

کیخسرو نام پسر سیاوش بن کیکاؤس کہ ولی عہد جد شدہ و او دختر زینہ افراسیاب بود ہر چہ افراسیاب پدر او را کشتہ بانتقام ولایت افراسیاب را خراب کردہ و گودرز کہ یکے از سران لشکر او بود افراسیاب را دستگیر کردہ و بفرمود او گردن زدہ کیخسرو آخر الامر لہراسپ را ولی عہد خود کردہ خود در میان آن غار در آمدہ

وآن عار درشہر سر بسر فراست قولہ

ہر کسے با شمع رخسارت بنوعی عشق داشت	زین میان پروانہ را در اضطراب انداختی

ہر کسے باعتبارت صوفیان حملہ حرلفند و نظر بازولے۔ بنوعے بوجہے زامیان پروانہ را در اضطراب انداختی۔ پروانہ کنایہ از خود قولہ

اگرچہ از مستی خرابم طاعت من رد مکن	کاندرین شغلم بامید ثواب انداختی

طاعت بندگی اندرین شغل اشارت بطاعت ثواب مزد قولہ

خواب بیداران ببستی آنکہ از نقش خیال	تہمتے بر شبروان خیل خواب انداختی

شب روان شب بیداران از صلحا و عاشقان دعیاران خیل گروہ قولہ

زینہار از آب تمشیرت کہ تیر انداز ان	تشنہ میگردی وگردان را در آب انداختی

از لب تمشیر چون آتش چون آتش صفت شمشیرت ودر آب انداختن خر حصم ہلاکست آب روشنی وتیزی تشنہ لب محروم وامیدوار گردان بضم کاف عجمی پہلوانان خلج نام شہریست منسوب بخوبرویان افراسیاب بادشاہ ترکستان رین کہ بعد کشتن نوذر بادشاہ ایران زمین دوازدہ سال درولایت ایران پادشاہی کرد پس طہماسب شاہ ایران زمین بصلح یک تیر آرش ازولایت ایران بیرون کردہ بار بترکستان فرستاد وہمون سیاوش بن کیکاوس شاہ را کہ مرد پیوستہ نوشتہ کیخسرو بن سیاوش کہ نبسہ دختر این او بود مدان انتقام اورا زندہ گرفتہ حلف تیغ گردانید میان کیخسرو وافراسیاب چہل سال جنگ بود بیدار ولسنگ بن زادستم بن تورنام داشت وافراسیاب جادو بود قولہ

از برای صید دل درگردنم زنجیر زلف	چون کمند خسرو مالک رقاب انداختی

مالک رقاب مالک کردنہا۔ غزل

زین خوش رقم کہ بر گل رخسار میکشی	خط بر صحیفہ گل وگلزار میکشی
اشک حرم نشین نہانخانہ مرا	زان سوے ہفت پردہ ببازار میکشی

ہفت پردہ مراد ہفت پردہ چشم قولہ

سر دم بیاد آن لب میگون وچشم مست	از خلوتم بخانہ خمار میکشی

سیکون سرخ خمار بفتح اول دشد ثانی میفروش قوله

گفتی سرتو بستهٔ فتراک ما سزد	سهلت اگر تو زحمت این بار میکشی

فتراک دوالهاے زین کہ راستا وچپا پس کوبہ زین آویختہ باشند این بار اشارت بہ بار سر قوله

با چشم و ابرو تو چہ تدبیر دل کنم	وہ زین کمان کہ بر سر بیمار میکشی

وہ افسوس غزل

اے کہ دایم بخویش مغروری	گر ترا درد نیست معذوری
گرد دیوانگان عشق مگرد	کہ بعقل و عقیلہ مشہوری

دیوانگان عشق عاشقان عقیلہ بند قوله

مستی عشق نیست در سر تو	رو کہ تو مست آب انگوری

آب انگوری شراب انگوری وآن ساختہ جمشید ست گویند جمشید خواست کہ نفع از انگور اکثر اوقات توان گرفت پس آب کردہ در آوندے داشت جوش آمد وتیزی بیداخت بعدہ ساکن شد آنرا ہر روز می جشید وچون از جوشش بایستاد وتلخ شد گمان برد مگر زہر قاتل گشت پس در آوند کرد جمشید را کنیزکے بود کہ او را دوست میداشت بشقیقہ مبتلا شد واز درد بیطاقت گشت وبمرگ رضا داد وباخود گفت صواب آنست کہ ازان زہر مقدارے بخورم تا خلاص شوم پس قدحے برداشت وبخورد اثرے بظہور نہ پیوست قدحے دیگر بکار برد فرحے واہتزازے در خود بدید سیر بخورد وچند روز بخواب نرفتہ بود یکبار روز بخواب رفت چون بیدار شد ازان زحمت خلاص یافت وآن حال با جمشید گفت جمشید آنرا شاہدارو نام نہاد ودر علل وامراض بکار برد غزل

اے در رخ تو پیدا انوار پادشاہی	در فکرت تو پنہان صد حکمت الٰہی
کلک تو بارک اللہ در ملک ودین کشادہ	صد چشمہ آب حیوان از قطرہ سیاہی

کلک قلم قوله

بر اہرمن نتابد انوار اسم اعظم	ملک آن تست وخاتم فرما ہر انچہ خواہی

اہرمن دیو وطائفہ ثنویہ کہ خالق الشر والظلمہ است یعنی اے سید ثقلین قابل فیض الٰہی بانوار نامتناہی ذات شریف تست واجراے احکام تا روز قیامت ختم بر تو ملک آن دو در دور تست قوله

عشق

باتفاق حکماے متقدمین و متاخرین حسن وجمال و رعنائی شخص مر اسعادت وقت ملک وانرا کرامت کہ منحصر بر تو ذات

روز گردیدن ماہ از برج گاؤ تا برج حوت وآن ہمہ ماہ ہاے شمسی است جمشید شاہ در ہنگام خود وضع کرد

در دودمان آدم تا وضع سلطنت هست | مثل تو کس ندیدست این علم را گواهی

دودمان اصل خاندان وضع بنیاد و روش سلطنت کنایه از نبوت کماهی کما حقه قوله

در حشمت سلیمان هر کس که شک نماید | بر عقل و دانش او خندند مرغ و ماهی

بطریق تمثیل است کسے که منکر حشمت سلیمان باشد بر عدم عقل او شبه نیست همچنین کسیکه بجناب انکارے دارد قوله

بازارچه گاه گاهے بر سر نهد کلاهے | مرغان قاف دانند آئین بادشاهی

حاصل این بیت آنست جمیع انبیا را از روے شرف با حضرت حق اختصاصے است که سائر آدمیان را نیست و حضرت نبی کریم را با حضرت حق اختصاصے است که سائر انبیا را نیست قوله

کلک تو خوش نویسد در شان یار و اغیار | تعویذ جان فزائی افسون عمر کاهی

آنحضرت علیه السلام را کاهی است هر که او را دوست دارد سرفراز دنیا و آخرت گردد و هر که او را دشمن دارد ملعون ازل و ابد گردد قوله

اے عنصر تو مخلوق از کیمیاے عزت | وے دولت تو ایمن از صدمت تباهی

عنصر یکے از عناصر صدمه آسیب قوله

گر پرتوے ز تیغت بر کان و معدن افتد | یاقوت سرخ رو را بخشند رنگ کاهی

پرتو روشنائی رنگ کاهی زرد و سبز قوله

عمریست پادشاها کز می تهیست جامم | اینک ز بنده دعوی وز محتسب گواهی

سالک میخواهد که زمانے پیاله شوق او از مے محبت آنحضرت ع خالی نباشد و قوی روحانی که مشتاق حال جهان افروز حضرت اند درین مدعا شاهدان قول اند از پس که اشتیاق آن راح روح افزا دارد و در اثناے کلام جمله معترضه القا میکند و میگوید که عمریست پادشاها قوله

حاشا که برق عصیان بر آدم صفی زد | ما را چگونه زیبد دعواے بیگناهی

یا رسول الله من بنده کمترین از گناهگاران امت توام و بشفاعت تو سرفرازم و بحمایت تو خویش را بری نمیسازم از گناهے حاشا که برق عصیان الخ باید دانست که انبیاء معصوم‌تر اند از ملائکه حق تعالی ملائکه را امر کرد با طاعت نبی و امر نکرد با طاعت ملائکه و نشاید که عصیان نسبت کنند به نبی چرا که

چون نسبت عصیان کردند به نبی معصومیت نماند و معصومیت شرط نبوت است و چون معصومیت نماند
بموجب اذا فات الشرط فات المشروط نبی هم نماند و نبوت مرتفع شد و آدم ع از جملهٔ انبیاء مرسل است
پس چگونه نسبت عصیان بادم جائز باشد انچه خطا به پیغمبران نسبت میکنند و چیزے چند در کتب آورده
اند آنرا اصلے نیست زیراکه تحقیر انبیا ست و دران قصهاے انبیا نوشته اند و تاویلها از قرآن آورده اند
واکثر قصص انبیا و اصحاب تواریخ در کتب آورده اند و مفسران آنرا نوشته اند سند ایشان از اہل کتاب
و نقل ایشان اعتماد را نشاید که حق تعالی تکذیب ایشان کرده و گفته که ایشان تحریف می کنند یحرفون
الکلم عن مواضعه دیگر و یقولون ہو من عند الله وما ہو من عند الله دیگر و یقولون علی الله الکذب و
آیات قرآنی را بمعانی دور از صواب ہو که آن میگردانند و ما علی التفصیل اینجمله قصهها را مع جواب
در رد روافض نوشته ام اما اینجا قصهٔ آدم نگاشته می شود و آن آنست که معصیت عصاة بعزم دل باشد
و منشاے زلت آدم از نسیان عهد بود لقد عهدنا الی ادم من قبل فنسی ولم نجد له عزما
و عهد آن بود که یا ادم ان هذا عدو لك ولزوجك فلا یخرجنکما من الجنة فتشقی و ابلیس
آدم را بسوگند فریفت و نفس آدم از میل بخلودگی که در جبلة است و یرا تسویل کرد که ہیچ بنده نبود که بر سوگند
آفریدگار خود اقدام ننماید و اگر گویند که نہی حق از شجره گندم بود که ولا تقربا هذه الشجرة جواب آنست
که گرد بر گرد تخت آدم درختان گندم بود و ہذا ضمیر حاضر واحد است آدم دانست که نہی ازین درخت گندم
است که در پیش روے ماست لا غیر و کان المراد عند الله الجنس فکان الارتکاب لاجل الخطائی لا الاجتهاد
لا الارتکاب مع العلم و اگر گویند قال الله فعصی آدم ربه فغوی جواب آنست که این از براے آنست که حسنات الابرار
سیأت المقربین یعنی این سهو و نسیان بر انبیا جائز است قال انا بشر انسی کما تنسون و حق تعالی
قصه آدم ع از بہر فضل و کرم خود و کمال اجتبا و اصطفا که بعد از توبه کرامت کرد نه بہر تحقیر و اثبات زلت
درینجا حافظ ہم بموجب حسنات الابرار سیأت المقربین مراد داشته نه عصیان فی الواقع قوله

یا ملجأ البرایا یا واهب العطایا	عطفاً علی مقل جانت به الدواهی
ملجا جاے پناه برایا خلق واهب بخشنده عطف مهربانگی مقل مفلس غزل	
اے قصهٔ بهشت ز کویت حکایتے	شرح جمال حور ز رویت روایتے

شرح بیان　　قوله

وآب خضر زنوش لبانت کنایتے	انفاس عیسی ازلب لعلت لطیفهٔ

عیسے بن مریم پیغمبرست اولوالعزم صاحب انجیل وا تبرئ الاکمه والابرص واحیی الموتی ...
زاہد ترین پیغمبر است دہتر و نیست لبسلیان میرسد و عمراوسی وسه سال وسوة اند وقت فولد داشت انفاس عیسی
... این اند که دران مرده را زنده میکرد آب خضر آبحیات نوش شیرین تر آبحیات ازآیه رحمت وما ارسلنٰک الا رحمة للعالمین قوله

گل را اگر نه بوے تو کرد ے رعایتے	اے عطر ساے مجلس روحانیان تے

عطر بکسر بوے خوش روحانیان مرتاضیان وکوشه نشینان قوله

صد مایه داشتی و نکردی کفایتے	ایدل بهرزه داش و دینے زدست رفت

هرزه بیهوده غزل

قد ضاع فی هوا لم عمری ولا ابالی	اے یاعم بوما بیوند لایزالی

پیوند لایزالی دوستی ازلی معنی مصراع آنکه تحقیق ضائع سد در آرزوے شما عمر من باک نمیدارم من یا لیت لی مجالا فی ذلک الحوالی اے کاشکے بودی مراقدرت درین جانب ارحم علے دموعے یا من علمت حالی رحم کن براشکہاے من اے کسیکه واقف هستی برحال من لن ترقبوا وفاء عن صاحب الجمال هرگز امید وفا مدارید ازصاحب جمالان یا ساقیا اغثنی عن شربة الزلالی اے ساقی فریاد رس مرا از شربت زلال قد صار ذا حیات کانت بلا زوال تحقیق گشت صاحب زندگی که باشد آن زندگی بغیر زوال غزل

وین دفتر بیمعنے غرق مئ ناب اولی	این خرقه که من دارم دررهن شراب اولی

رهن گرو چون مصلحت اندیشی دودست زدوریستی چه کار سالک است آنکه تدبیر و تحمل ماپیش قوله

وین قصه اگر گویم باچنگ ورباب اولی	من حال دل زاهد باخلق نخواهم گفت

وین قصه اشارت بحالت زاهد با چنگ ورباب آشکارا قوله

در سر هوس ساقی و دردست شراب اولی	تاشد لے سروپا باشد اوضاع فلک زین دست

زین دست زین نوع قوله

از ہیچو تو دلدارے دل برنکنم آرے	گر تاب کشم بارے نہ آن لف بتاب اولے

۵ گر برکنم دل از تو بردارم از تو مہر ۰ آن مہر برکہ افکنم آن دل کجا برم ۰ تاب پیچش قولہ

چون پیر شدی حافظ از میکدہ بیرون رو	رندی و ہوسناکی در عہد شباب اولی

عہد وقت شباب جوانی غزل

اے کہ در کشتن ما ہیچ محابا نکنی	سود و سرمایہ بسوزی و مدارا نکنی

محابا دہشت و وسواس قولہ

دردمندان غمت زہر ہلاہل نوشند	قصد این قوم خطا باشد وہین تا نکنی

زہر ہلاہل زہرے سخت قاتل کہ در زبان بکشد قولہ

رنج ما را کہ توان برد بیک گوشۂ چشم	شرط انصاف نباشد کہ مداوا نکنی

بیک گوشہ چشم بنگاہے قولہ

دیدۂ ما کہ بامید تو دریاست چرا	بتفرج گذرے برلب دریا نکنی

بتفرج از روے تماشا قولہ

نقل ہر جور کہ از خلق کریمت کردند	قول صاحب غرضانست تو آنہا نکنی

باید دانست کہ شیوۂ معشوقان مدام عاشق کشی و استغنا نمودن و تغافل نمودن است از عاشق ازانجہت کہ لطف و مرحمت معشوق بر عاشق خام بمنزلہ سم قاتل است چنانچہ مریض صفرائی را حلوا تا کہ عاشق بکمال نرسد و این عاشقان خام کہ صاحب غرض خود اند این استغنا و تغافل معشوق بمنزلہ جور و جفا می دانند و شکوہ و شکایت میکنند اما نزد عاشقان کامل عین لطف و مرحمت چنانچہ نزد مریض و ااا تناع شکر و حلوا بموجب فعل المحبوب محبوب پس باید دانست کہ عاشق بر دو نوع است ناقص و کامل ناقص آنست کہ اگر معشوق بموجب خواہش پیش او آید سخن در مدح او گویند والا قدح و ذم او کنند و بجور و جفا متہم سازند و کامل آنست کہ ہرچہ از دست معشوق آید از خیر و شر و قبض و بسط و منع و عطا و سلام و دشنام رسد آنرا بموجب فعل المحبوب محبوب شہد و شکر پنداشتہ احتمال نمانہ جور و جفا بنسبت معشوق روا ندارد بنابران گوید نقل ہر جور الخ معنے آنست کہ اے محبوب من ہر جور و جفا و ایذا و الم کہ نسبت بتو می کنند و ترا بجور و جفا متہم مے سازند این قول صاحب غرضان

یعنی قول عاشقان خام ست والا نزد عاشقان کامل حاشا وکلا نسبت جور وجفا بجیات تو باشد چراکه کار تو همگی لطف ومرحمت است غزل

اے بیخبر بکوش که صاحب نظر شوی	تا راه رو نباشی کے راه بر شوی

راهرو نباشی سالک آنراه نباشی راهبر رهنما معنے آنست که قال الله جاهدوا فی الله حق جهاده پس اے برادر طالب حق باش وچندانکه توانی ساعی باش تا حق نیز بموجب والذین جاهدوا فینا لنهدینهم توفیق رفیق حال تو گرداند تا ترا عارف بالله گرداند قوله

در مکتب حقائق پیش ادیب عشق	هان اے پسر بکوش که روزے پدر شوی

ادیب عشق اضافه بیانیه ونیز مرشد هان هشیار باش قوله

خواب وخورت ز مرتبه خویش دور کرد	آنگه رسی بخویش که بیخواب وخور شوی

اول باید که با ترک هوا اے نفسانی نهد آنکه رسی بخویش آنگاه عارف خود شوی واین کنایه از عارف بودن بحق چه معرفت خود عین معرفت حق است من عرف نفسه فقد عرف ربه بیخواب وخور شوی ترک هوا کنی قوله

گر نور عشق حق بدل وجانت اوفتد	بالله کز آفتاب فلک خوبتر شوی

یعنی اگر فیض عشق دستگیر وقت تو شود سوگند بخدا در روشنی وفیض رسانی از آفتاب بهتر شوی قوله

از پاے تا سرت همه نور خدا شود	در راه ذوالجلال چو بے پا وسر شوی

چو بے پا وسر شوی بیخود وفانی شوی گز آب هفت بحر بیک موے تر شوی هفت بحر یک موے ترا ضرر نتوانند رسانید رخسار یار گر شودت منظر نظر یعنی نور شهود ذاتیه بر تو جلوه نمود ودر چشم تو جاے یافت صاحب نظر شوی عارف کامل شوی قوله بنیاد هستی تو چو زیر وزبر شود اگر این هستی موهومه تو در معرض فنا در آید در دل مدار هیچ که زیر وزبر شوی بدانکه فانی گشتی بلکه باقی ابد گشتی ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء قوله دست از مس وجود چو مردان ره بشوی اول ترک این وجود فانی وهستی موهومه باید نمود تا کیمیاے عشق بیابی وزر شوی آنگاه بکیمیاے عشق وباقی جاوید شوی قوله

گر در سرت هوای وصالست حافظا	باید که خاک درگهه اهل هنر شوی

اہل ہنر عاشق وعارف غزل

اے ز شرم عارضت گل کردہ خوے	بر عرق بیسلے حقیقت جام مے

خوے عرق پرعرق شرمندہ عقیق کنایہ از لب قولہ

لالہ بر ژالہ است یا بر گل گلاب	یا بر آتش آب یا براوت خوے

لالہ بر ژالہ برلالہ ژالہ واین بیت بر صنعت تجاہل است قولہ

مے شد از چشم آن کمان ابرو دل	از پیش میرفت دگم میکرد پے

پے قدم اے سراغ　قولہ

امشب از زلفش نخواہم داشت دست	رو موذن بانگ بر میزن کہ حے

امشب این ایام واین ہنگام زلف مراد عشق وشوق موذن اذان گوینده بانگ آواز بانگ آواز حے زندہ و قبیلہ الیست از عرب وگیاہ تر واشارہ بہ حی علے الصلوٰۃ وحی علے الفلاح قولہ

چنگ را بردست مطرب نہ دمے	گو رگش بخراش بخروشش چو نے

چنگ عبارت از خود مطرب مرشد دمے مدتے ومعنی این مصرع آنست بموجب فَابْتَغُوا اِلَيْهِ الْوَسِيْلَةَ بدست مرشد سپار گو رگش بخراش بگو آن مطرب را این رابساز آر وبآر آشتی درآر بخروشش چو نے بنوا آر چو نے کہ عاشق کامل است یعنی بذکر حقیقی شاغل ساز قولہ

چون بنی عامر لبسے مجنون شوند	گر برون آید سیلے لیلے زحے

بنی عامر نام قبیلہ کہ مجنون از انہا بود مجنون شوند عاشق شوند ودیوانہ گردند سیلے لیلے کنایہ از محبوب قولہ

آنکہ بہر جرعہ جان میدہد	جان از وبستان وجامے دہ بوے

ہر سالکے از برائے قطرہ از چشم عشق جان را نثار میسازد قولہ

نے وحے لب بر لب مطرب نہاد	چنگ را در زیر ناخن کرد نے

نے مرشد کامل مطرب سالک چنگ وجود در زیر ناخن کردہ مغلوب ساختہ قولہ

عود بر آتش نہ ونقل بسوز	غم مدار از شدت سرما دے

منقل دل را آتش عشق میوزد و این عود ہستی خود یاراں بسوز غم مرا از شدت سرما ودے دہیج اعانت وسعیتہاے روزگار غم مدار قولہ

با تو زین پس گر فلک خارے کند	باز گو در حضرت دارائے ؓ

زین پس یعنی بعد فنا ہستی موہومہ خارے کند ضرر رساند دارائے رب حق تعالےٰ دیر مرشد قولہ

خسرو آفاق بخشش کز سخا	نامۂ حاتم ز نامش گشت طے

طے پیچیدہ قولہ

جام مے بیش آر و چون حافظ بخور	غم کہ جم کے بود یا کاؤس کے

کیکاؤس نام بادشاہے وقیل مرد وقیل در عون مس ابراہیم شاہی غزل

اکنون کہ ز گل بار چمن شد چو بہشتی	ساقی مے گلرنگ طلب بر لب کشتی

گل معروف و مشابہات چمن معروف و دل چو بہشتی جو سما در یا ساقی مرشد وکنایۃ از روح و دل گر محتسبے برکند وے بادہ زند سنگ اگر مانع و منکرے مزاحمت تو نماید در پے آزار تو باشد بشکن خم کدوے سر او نیز بخشتی و دیر چون کدو سر او را بخشت بشکن معمار عمارت کنندہ و آباداں سازندہ معمار و جود حق تعالےٰ۔ قولہ

زاہد مکنم نسیہ حکایت کہ بنقدم	ترکیست چو حوری و سرائی چو بہشتی

نسیہ کنایت از بہشت و حور و غلماں بنقدم نقد موجود قولہ

بر خاک در خواجہ کہ ایوان کمال ست	اگر باشد زر زینت بسازیم بخشتی

خاک در خواجہ دنیا و مقام عشق قولہ

جہل من و علم تو فلک را چہ تفاوت	آنجا کہ بصر نیست چہ خوبی و چہ زشتی

تفاوت فرق بصر بینائی۔ قولہ

ترسا بچۂ دوش ہمی گفت کہ حافظ	حیف ست کہ ہر دم کند آہنگ کنشتی

ترسا بچہ عارف کہ پروردہ عارف دیگرست . . . . کنشت بضم یکم و کسر دوم وقیل بضمتیں عبادتگاہ جہودان مراد عشق مجاز غزل

اتت روائح رند الحمی وزاد غرامی	من المبلغ عنی الی سعاد سلامی

اتت صیغہ واحد مؤنث فعل ماضی از اتی یاتی اتیا بمعنے آمدن روائح جمع ریح بمعنے باد خوشبو رند نام درخت و بفتح را مہملہ بمعنے سیلاب کہ از کوہ آید و ہر چہ آید پیشش بر باید حمی مرغزار

مبلغ اسم فاعل من التبلیغ بمعنے رسانیدن سعاد نام محبوب یعنے گفت کہ آمد باد اے درختے کہ زندہ است دبائے آن درخت می است زیادہ کرد مرام وشیفتگی مرا پس کیست رساند از من بسوے سعاد کہ نام معشوقہ است سلام مراد میتواند کہ معنی آن باشد کہ آمد بلبل با خوشبو سیلاب کہ از کوہ بصحرائے رسد و رود بار را پرکند و در وندگان را نفع میشود چو این واقعہ بوقوع پیوست شوق من بوصال دوست بحکم الرحلیس علے مانسع النعود ان من برجست کیست در نیو فت کہ رساند سلام وتحیت من بسعاد کہ محبوب منست رسیدن بلکہ مطلوب من باید انست کہ چون آب لو در رود بارہا در آید مردم را از هیبت منع نماید صحرا نشینان با کمال مہارت بر منازل خویش معلوم میشوند کہ آب در رود بارہا ازان آب در پری بسر آمد در رفتن باطراف وجوانب نمی شاید عاقل بر ہمان تر و خشک کہ در خانہ اش قناعت نماید قوله

بیا بشام غریبان وآب دیدۂ من بین	بسان بادۂ صافی در آبگینۂ شامی

بادہ صافی کنایہ از اشک آبگینہ شامی چشم قوله

طائر نجد

اذا تقرب عن ذی الاراک طائر نجد	فلا تفرد عن روضها انین حمامی

تقرب صیغہ واحد مذکر غائب فعل ماضی معروف از تقرب یتقرب تقربا بمعنے نزدیک شدن اراک درخت پیلو ذی الاراک خداوند اراک کہ لیلی کہ قوم او صحرا نشین بود لا تفرد صیغہ واحد مذکر غائب فعل ماضی معروف از تفرد یتفرد تفردا بمعنے بیگانہ شدن معنی آنست کہ اے طائر نجد چون نزدیکی جوئی ہنگام برگشتن بنجد از وادی اراک کہ مقام محبوب من است پس بیگانہ مباش از روضہائے نجد آواز کبوتران من یعنی شوق وشیفتگی ما یان بآنجناب رسانی و لازمہ عشاق است کہ نام مقام عاشقی مشہور برزبان آرند و کنایہ از مقام خود دارند و نام مکان معشوقے مشہور بیان میکنند و مقام معشوق خود مراد دارند قوله

ہبضات

بسے نماند کہ روز فراق ما بسر آمد	تمام شد	رایت حول بیضات الحمی قیام خیامی

بیضہ جمع بیضات

بیضۃ الحمی شورہ زاری کہ دران گیاہ نروید یعنے نزدیک رسید کہ فراق یار آخر شود کہ دیدم من از سفیدیہا یعنے از شورہ زارہا کہ در نواحی فریست اسباب جمیعہا سے است کہ حکام در صحرا فرعہا نگاہ میدارند و چون علف بکمال رسد صحرا نشینان را باجارہ می سپارند پس صحرا نشینان مواشی خود را در انجامی آرند و در پرورش می در آیند و چون باخر میرسد خیمہا را بیرون میزنند پس نفس خود را بدین گفتار تسلی میدہد

وخود را از پریشانی بسط دیگسته قوله

وان رغبت بنجد وصرت ناقض عهدی	فما لطیب نومی فما استطاب منامی

یعنی ای قاصد یا ای یار اگر میل نمائی از حمی نجد وباشی شکننده عهد پس خوش نگردانند مرا خواب یعنی نه خواب با من سازد ونه من با خواب است چون بنجد درآئی ولقا بطالبان نمائی وعهدها که با من داری بجا نیاری آتش غیرت عشق در نهادم افتد وآرام از من منقطع شود ونبود که نه خواب را کمال سازواری بود ونه مرا با خواب ودر معنی حقیقی آنست یعنی ای سر شد اگر رغبت بنجد نمائی ودر قرب رب مناجات درآئی ومرا بوعده خویش یاد نیاری ودست گرفته بحضرتش نسپاری بخواب من بی آرام گردم واگر نجد مراد بهشت باشد خطاب معشوق حقیقی ست چون در بهشت درآیم ولقا خویش بوستان نمائی ودیدار وعده من بحکم الله توقف نمائی ودر عامه بوستان مرا نیز وصل نمائی پس خوش نیاید مرا حظوظ آشنائی واگر نجد بمعنی وجود سالک باشد معنی آن باشد که در وجود من بجلوه درآئی والا واپس مشاهدات برروییم کشائی واگر این عهدها که در ازل با من بسته را ایفا آن توقف فرمائی نه آرام شوم وخسته خاطر گردم ونبود که نه خواب را با من سازواری بود ونه مرا با خواب یاری قوله

خوشا دمی که درآئی وگویمت بسلامی	قدمت خیر قدوم نزلت خیر مقام

خوشا دمی که درآئی یعنی خوش آمدے وآن ساعتے که ازا بجا بحد آئی ولقا خویش بطالبان نمائی گویمت بسلامی سلام کرده گویم قدمت خیر قدوم بازآمدی توبهترین بازآمدنی نزلت خیر مقام فرود آمدی بهترین جاے فرود آمدنی قوله

بعدت منک وقد صرت ذائبا کهلال	اگرچه روی چو ماهت ندیده ام بتمامی

دور گشتم وجدا شدیم از تو ای یار وای سعادت وتحقیق گشتم از سبب جدائی تو بیننده هلال اگرچه روی چون ماه ترا ندیده ام وکل مراد از آن نجیده ام ودر بعضے نسخه این مصرع چنین است غبت منک وقد صرت ذائبا کهلال هرآینه دور گشتم وجدا شدم از تو ای یار ریا کمال در اشکال که گداخته ام چون هلال یعنی از گدازش رفته رفته محو شده ام وچون ماه نو دسته عالم محو شده ام که از وجود من خبر جائی نمود از نیست وخبر وجود ونیمی پدیدار نے غزل

با مدعی مگوئید اسرار عشق ومستی	تا بیخبر بمیرد در بند خود پرستی

از اہل کشف سخنان می آیند کہ ظاہر بینان طاقت دریافت آن ندارند بلکہ بتکفیر آن میکوشند چنانچہ علامہ محمد بن علی حکیم الترمذی صاحب نوادر الاصول کہ از اکابر اہل کشف است صد و پنجاہ سوال نوشتہ کہ ہیچ کس جواب آن غیر خاتم اولیا بیرون نیایند و شیخ در فتوحات جواب آن سوالہا فرمودہ و بعضے در تکفیر و بعضے در تقلید شیخ مبالغہ دارند و کافر پندارند چارہ اینمردم فراموشی است و در حضور خاموشی بنابران گفتہ با مدعی مگوئید الخ قولہ

عاشق شوار نہ روزی کار جہان سر آید | ناخواندہ نقش مقصود از کارگاہ ہستی

عشقے حاصل کن والا نہ روزے این دنیاء فانی حصول نقش مراد ننمودہ رحلت نمائی و جز حسرت و ندامت بر تو نماند

در مذہب طریقت خامی نشان کفر است | آرے طریق رندان چالاکی است و چستی

خامی ناقص ماندن قولہ

تا فضل و علم بینی بے معرفت نشینی | یک نکتہ ات بگویم خود را مبین کہ رستی

معنی آنست کہ تا وقتیکہ فضل و بلاغت منظور نظر است ہرگز بمعرفت نخواہی رسید قولہ

با ضعف و ناتوانی ہمچون نسیم خوش باش | بیماری اندرین رہ خوشتر ز تندرستی

اندرین رہ در عشق قولہ

خار ارچہ جان بکاہد گل عذر آن بخواہد | سہلست تلخی مے در جنب ذوق مستی

خار نفس و شیطان گل معشوق تلخی مے غم و اندوہ عشق۔ قولہ

در گوشہ سلامت مستور چون توان بود | تا نرگس تو گوید با ما رموز مستی

مستور پوشیدہ نرگس چشم مراد ذات و نیز عاشق کامل اے مرشد قولہ

سلطان من خدا را زلفت شکست ما را | تا کے کند سیاہی چندین دراز دستی

سلطان من اے محبوب من خدا را بواسطۂ خدا سیاہی اشارت بزلف قولہ

صوفی پیالہ پیما ساقی قرابہ پر کن | اے کوتہ آستینان تا کے دراز دستی

قرابہ آوند مے کوتہ آستینان اشارت بزاہدان ریائی دراز دستی اشارۃ بخلیع العذاری و مردم آزاری

غزل

بگرفت کار حسنت چون عشق من کمالے | خوش باش زانکہ نبود اینحسن را زوالے

زدال نقصان قولہ

آید بہیچ معنے زین خوب تر مثالے	دردہم مے نگنجد کاندر تصورِ عقل

تصور خیال قولہ

یکدم بعمر روزے روزی شود وصالے	ستد حظ عمر حاصل گر زانکہ با تو مارا

روزی شود میسر گردد قولہ

شد شخص ناتوانم باریک چون ہلالے	رحم آر بر دل من کز مہر روی خوبت

ہلال ماہ نو قولہ

زین بیشتر بباید بر ہجر احتمالے	حافظ مکن شکایت گر وصل یار خواہی

احتمال برداشت غزل

کہ حق صحبت دیرینہ داری	بیا با ما مورز این کینہ داری
ازان گوہر کہ در گنجینہ داری	نصیحت گوش کن کین دُر بسے بہ

دُر استارت نصیحت قولہ

خدا را گر مے دوشینہ داری	بفریاد خمار مفلسان رس

یعنے عاشقاں مفلس را درین رنج واندوہ فریادرسی نما قطرہ از مے محبت درکام ایشان ریز مے دوشینہ عبارت از محبت کہ سلف سید استند ونیز محبتے کہ در عالم اطلاق سید اشتی قولہ

تو کز خورشید و مہ آئینہ داری	ولیکن کے نمائی رخ برندان

رندان عاشقان تو کز خورشید و مہ آئینہ داری خورشید انبیا مہ اولیا کہ مظہر نور انبیا و اولیا ہستند قولہ

کہ با حکم خدائے کینہ داری	بدر رندان مگو اے شیخ ہشدار

رندان عاشقان لاابالی اے شیخ اے واعظ قولہ

تو دانی خرقہ پشمینہ داری	نمے ترسی ز آہ آتشینم

کہ البتہ خواہد سوخت از آتش آہ من قولہ

بقرآنے کہ اندر سینہ داری	ندیدم خوشتر از شعر تو حافظ

بقرآن سوگند قرآن غزل

بشنو این نکته که خود را ز غم آزاده کنی	خون خوری گر طلب روزی ننهاده کنی

ز غم آزاد کنی ترک غموم و هموم نمائی خون خوری غیر از رنج و محنت حصول نکنی قوله

آخر الامر گل کوزه گران خواهی شد	حالیا فکر سبو کن که پر از باده کنی

گل کوزه گران خواهی شد خاک خواهی شد حالیا الحال باده شراب قوله

جهد بنما که در ایام گل و عهد شباب	عیش با آدمی چند پریزاده کنی

جهد در ایام گل و فصل بهار عبارت از ایام زندگانی و موسم جوانی آدمی چند پریزاده کنایه از عرفا و عشاق قوله

تکیه بر جای بزرگان نتوان زد بگزاف	مگر اسباب بزرگی همه آماده کنی

گزاف دروغ قوله

خاطرت کے رقم فیض پذیرد هیهات	مگر از نقش پراگنده ورق ساده کنی

آنگاه که ورق دل را از نقوش پراگنده که غل و غش و خیالات لایعنی پاک و مصفا سازی قوله

اجرها باشدت ای خسرو شیرین حرکات	گر نگاهے سوے فرهاد دل افتاده کنی

آئین جور و جفا بگذاری و بترحم و لطف با عاشقان پیش آئی قوله

کار خود گر بکرم باز گذاری حافظ	اے بسا عیش که با بخت خداداده کنی

گر بکرم باز گذاری زمام اختیار خود بلطف و رحمت حق سبحانه بگذاری خویشتن را درمیان نیاری

غزل	بلبل ز شاخ سرو بگلبانگ پهلوی	میخواند دوش درس مقامات معنوی

بلبل عاشق شاخ سرو مقام عشق گلبانگ آواز بلبل که به وقت گل باشد درس مقامات معنوی اظهار اسرار عشق و محبت قوله

یعنی بیا که آتش موسے نمود گل	تا از درخت نکتهٔ توحید بشنوی

آتش موسے تجلیات حق درخت شجرهٔ انسانیه خود نکته توحید انا الله لا اله الا انا قوله

مرغان باغ قافیه سنجند و بذله گو	تا خواجه مے خورد بغزلهاے پهلوی

مرغان باغ حواس وجود بذله بکسر و ضم لطیفه و سخن خوش قوله

جمشید جز حکایت جام از جہان نبرد | زنہار دل مبند بر اسباب دنیوی

زنہار ہرگز قولہ

دہقان سالخوردہ چہ خوش گفت با پسر | کای نور چشم من بجز از کشت ندروی

سالخوردہ پیر و کہنہ قولہ

این قصہ عجب شنو از بخت واژگون | ما را بکشت یار بانفاس عیسوی

واژگون برگشتہ قولہ

چشمت بغمزہ خانہ مردم خراب کرد | مخموریت مباد کہ خوش مست میروی

غمزہ حرکت چشم و رہزن دل جستن قولہ

خوش فرش بوریا و گدائی و خواب من | کین عیش نیست درخور اورنگ خسروی

اورنگ بفتح تخت شاہان۔ غزل

بچشم کردہ ام ابروی ماہ سیمائی | خیال سبز خطی نقش بستہ ام جائی

سیما بکسر نشانہ و رنگ سرخ در رخسارہ و روی ماہ سیما معشوق قولہ

زمام دل بکسی دادہ ام من مسکین | کہ نیستش بکس از تاج و تخت پروای

زمام بکسر مہار پروا فراغت و احتیاج قولہ

زہی کمال کہ منشور عشقبازی من | از آن کمانچہ ابرو رسد بطغرای

منشور فرمان طغرا نشان بادشاہ قولہ

مکدر است دل آتش بخرقہ خواہم زد | بیا ببین تو اگر میکنی تماشای

تماشا مشتق از تماشی بایکدیگر مشی کردن قولہ

بروز واقعہ تابوت ما ز سرو کنید | کہ مردہ ایم بداغ بلند بالای

واقعہ مرگ بلند بالا معشوق قولہ

مرا کہ از رخ تو ماہ در شبستان است | کجا بود بفروغ ستارہ پروای

ستارہ معشوق مجاز قولہ

فراق و وصل چہ باشد رضای دوست طلب | کہ حیف باشد ازو غیر او تمنای

صلاحِ طریقت بود اولیا ‡ تمنا کند از خدا جز خدا ‹ غزل

بروز اسد باید که داری   که دارم همچنان امید داری
بجز ساغر که دارد لاله در دست   بیا ساقی بیاد آنچه داری

ساغر کنایه از عاشق قوله

مرا در رشتهٔ دیوانگان کش   که مستی خوشتر است از هوشیاری

رشتهٔ دیوانگان حلقهٔ عشاقان قوله

بیا دل در خم گیسوئے او بند   اگر خواهی خلاص و رستگاری

خم گیسو کمند جذبه قوله

بوقتِ گل خدارا توبه بشکن   که عهد گل ندارد استواری

خدارا واسطه خدا عهد زمانه و پیمان قوله

عزیزا نوبهار عمر بگذشت   چه بر طرفِ چمن باد بهاری

چو چنانچه قوله

بیا حافظ نبیذ تلخ کن نوش   چرا عمرے بغفلت میگذاری

نبیذ تلخ شراب تلخ کنایه از عشق غزل

بیار بادهٔ و بازم رہان زرنجوری   که هم بباده توانگرو دفع مخموری
بهیچ چه نباشد فروغ مجلس انس   مگر بروے نگار و شراب انگوری

فروغ روشنی بروے نگار بمشاهده روے محبوب بشراب انگوری مراد از عشق قوله

ادیب چند نصیحت کنی که عشق مباز   اگرچه نیست ادب این سخن بدستوری

ادیب ادب کننده قوله

بعشق زنده بود جان مرد صاحبدل   اگر تو عشق ندانی برو که معذوری

صاحبدل عاشق قوله

رسید دولت وصل و گذشت محنت هجر   نهاد کشور دل باز رو به معموری

کشور بکسر هفتم حصه ربع مسکون و تمام ربع مسکون هفت اقلیم است مقسوم بود هفت بناء

[illegible]

حکم منسوب بزحل وآن بلاد سند دوم بمشتری وآن بلاد چین سیوم بمریخ وآن ترکستان چهارم بآفتاب وآن خراسان پنجم بزهره وآن ماوراء النهر ششم بعطارد وآن روم هفتم بقمر وآن ملک ... الهی

سرل	بصوت بلبل و قمری اگر ننوشی مے		علاج کے کنمت آخر الدواء الکی

یعنی اگر بکلام ہدایت انجام شریعت نظام بلبل و قمری باغستان لامکان کہ عارفان یزدان اند مادہ تجلی حاصل نشد یعنی سالکے را از اعمال و احکام شریعت وصول الٰہی دست نداد ہیچ دوا نتوان کرد مگر آخرین دوا کہ ارباب حقیقت بسم رسکے نامیدہ اند و این ہر دو مراد اعمات کہ مقتضیات نفس و مخالف شریعت و سیر در آنکہ این افعال موجب وصول ہمو سالک باشد و تسمیہ این اعمال بسم رسکے جر عارف کامل نمیداند و شیخ عبد الواحد گوید کہ مراد از بلبل و قمری علماء امت اند کہ اصفیا صفت اند کہ علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل و صوت ایشان نفحات انسیات ایشان یعنی کلمات حکمت آمیز کہ ارشاد للحق از قلوب مخلصہ شان بر السنہ ظاہر میگردد من اخلص للہ اربعین صباحا ظہرت لہ ینابیع الحکمۃ من قلبہ علی لسانہ متیسر است ونگاہ بلبل و قمری اشارہ برسول کہ خاقانی گفتہ ست مصطفے دم بستہ و خلوت نشستہ بہر آنکہ بلبل بخلوت گیتی بہارستان آمدہ قولہ

ذخیرۂ بنہ از رنگ و بوئے فصل بہار		کہ میرسند ز رہ رہزنان بہمن و دی	

بہمن و دی نام ماہہائے خزان قولہ

چو ہست آب حیاتت بدست تشنہ میر		فلاتمت و من الماء کل شئ حی	

پس میر و مردہ مشو و حال آنکہ از آب ہست ہر چیزے کہ زندہ است قولہ

چو گل نقاب برافگند و مرغ زد ہو ہو		منہ ز دست پیالہ چہ میکنی ہی ہی	

ہو ہو آواز حق ہی ہی یعنے زجر قولہ

زمانہ ہیچ نہ بخشد کہ باز نستاند		مجو ز سفلہ مروت کہ شیئۂ لاشی	

لاشی چیزے نیست قولہ

خزینہ داری میراث خوارگان کفر است		بقول مطرب و ساقی بفتوی دف و نے	

میراث خوارگان ملوکان و امرایان قولہ

نوشتہ اند بر ایوان جنت الماوی		کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وای بوے	

قال عم الدنیا الملاک الشیطان فمن دخلها فہو قرین الشیطان قال اللہ تعالے وما الحیوۃ الدنیا الا متاع الغرور من کان یرید العاجلۃ عجلنا لہ فیہا ما نشاء لمن نرید ثم جعلنا لہ جہنم یصلیہا مذموما مدحورا قولہ

قولہ	بخیل بوے خدا نشنود بیا حافظ		پیالہ گیر وکرم کن کہ الضمان علی

بخیل بوے خدا نشنود قال ؏ البخیل بعید من اللہ وبعید من الجنۃ وبعید من الناس وقریب من النار الضمان علے ضمان برمن ست غزل

بجان او کہ اگر دسترس بجان بودے		کمینہ پیشکش بندگانش آن بودے

بجان او قسم بجان دسترس قدرت قولہ

اگر دلم نشدے پاے بند طرۂ او		کیم قرار درین تیرہ خاکدان بودی

پاے بند گرفتار طرہ سے از زلف تیرہ خاکدان وجود ودنیا قولہ

بخواب نیز نمے بینمش چہ جاے وصال		چو این نبود ندیدیم بارے آن بودے

این اشارۃ بوصال آن اشارت بخواب۔ قولہ

بہ بندگی قدش سرو معترف گشتی		اگرچہ سوسن آزادہ دہ زبان بودے

دہ زبان باعتبار کثرت والا نہ سوسن را نہ زبان است قولہ

بگفتمے کہ بہا چیست خاکپاے ترا		اگر حیات گران مایہ جاودان بودے

گرانمایہ عزیز القدر غزل

بفراغ دل زمانے نظرے بماہروے		بہ از آنکہ چتر شاہی ہمہ عمر ہاے وہوے

یعنے بفراغ دل وجمعیت خاطر بمشاہدہ محبوب مشغول بودن دمے بیاد او مستغرق گشتن بہتر از سلطنت است ؎ کہ یکدم باخدا بودن بہ از ملک سلیمانی ٭ نہ بدست یعنے بدین است نوبہاران وقت نوبہار بچمن شدن براے مشاہدۂ آثار صنائع حق معنے این بیت انست گرفتاران عشق معشوق را بدیدن گل وگلزار تسلی نمیشود بلکہ آتش عشق مشتعل میشود چنانچہ گرفتاران مشاہدہ ہلال ابروے محبوب را دیدن ہلال قولہ

۱۰۱	بخدا کہ رشکم آید بدو چشم روشن خود		کہ نظر دریغ باشد بچنین لطیف روے

مقام غیرت ست درین مقام نخواہد کہ کسے نام محبوب او گیرد ویا بدو نگرد ودر آخرین مقام محب از خود نیز بر محبوب غیرت کند لہذا ست کہ شبلی گوید اللہم احشرنی اعمی فانک اجل واعظم من ان

زانکہ عین ادبیاست غیرت از چشم سرم روے تو دیدن ندہم غزل

بچشم مہر گر با من بتم را یکنظر بودی　　ازان سیمین بدن کام محبّی ہیچ زبیدی

مہر محبت ازان سیمین بدن اشارۃ محبوب لب کنایۃ از لطف قولہ

بگفتی کس بشیرینی چو حافظ شعر در عالم　　اگر طوطی طبعش را ز لعل او شکر بودی

شکر کنایۃ از عسل غزل

اگر دو مہ ز عنبر خط کشیدی　　بہ ہفتہ ماہ را در خط کشیدی

مہ رخسار عنبر سبزہ در خط کشیدن محو کردن عطارد ستارہ ایست و سیر فلک نہادی خا
غم ہر لحظہ گل را ہر لحظہ گل را گرفتار غم میسازی این عمل از الحاقات غزل

پدید آمد رسوم بے وفائی　　نماند از کس نشان آشنائی

این غزل در حکایت نادہ ایست گویند جعفر صادق مدتے خلوت گزید و سیر دل نیامد توری بدر خانہ
سے آمد گفت مردمان از فوائد انفاس تو محروم اند چرا عزلت اختیار کردی جواب داد کہ اکنون روی میان
داد کہ فسد الزمان و تغیر الاخوان و این بیت خواند ذہب الوفا ذہاب امس الذاہب والناس
بین مخائل و محارب ویغشون بینہم المودۃ والوفا وقلوبہم محشورۃ بالعقارب من تذکرۃ الاولیا
حال آن وقت چنین بود افسوس برین وقت قولہ

برند از فاقہ پیش ہر خسیسے　　کنون اہل ہنر دست گدائی

بموجب المنافق فیہم شریف قولہ

کسے کو فاضلست امروز در دہر　　نمے بیند ز غم یکدم رہائی

والمومن فیہم ضعیف قولہ

کسے کو جاہلست اندر تنعم　　متاع او بود ہر دم بہائی

بہائی ضائع قولہ

نہ بخشندش جوے از بخل و امساک　　اگر خود فے المثل باشد سنائی

سنائی شاعریست مشہور در دو عنا و لا دوا فقر قال من نعم قاعدا من تسرول قائما
اشتاہ اللہ سلاد لا دوا لہ وہو الفقر ایا اے قولہ غزل

ترا که هر چه مراد است در جهان داری	چه غم ز حال ضعیفان ناتوان داری
میان نداری و دارم عجب که هر ساعت	میان مجمع خوبان کنی میان داری

میان داری سرداری قوله

بخواه جان و دل از بنده و روان بستان	که حکم بر سر آزادگان روان داری

روان فی الحال و جاری قوله

بیاض روی ترا نیست نقش درخور از آنکه	سوادی از خط مشکین بر ارغوان داری

ارغوان نام گلے قوله

بنوش می چو سبکروحی اے حریف مدام	علی الخصوص در آن دم که سرگران داری

سبکروحی آزادگی وظریف هستی سرگران مخمور قوله

چو گل بدامن ازین باغ میبری حافظ	چه غم ز ناله و فریاد باغبان داری

باغ مشاہدات و ذات حق غزل

تو مگر بر لب آبے بهوس بنشینی	ورنه هر فتنه که بینی همه از خود بینی
بخدائے که توئی بنده بگزیدهٔ او	که بجائے من بیدل دگرے نگزینی

بخدا سوگند بخدا۔ قوله

گر امانت بسلامت ببرم باکی نیست	بیدلی سهل بود گر نبود بیدینی

گر امانت بسلامت ببری یعنے اگر خاتمہ بخیر باشد قوله

عجب از لطف تو ای گل که نشینی با خار	ظاهر امصلحت وقت در آن می‌بینی

گل معشوق خار رقیب یا دگدایان زچه جا ست یا دگدایان از چه سبب است قوله

شیشه بازی سرشکم نگری از چپ و راست	گر بدین منظر بینش نفسے بنشینی

منظر بینش چشم قوله

سیل این اشک روان صبر دل حافظ برد	بلغ الطاقة یا مقلة عینی بینی

یعنی یا آن اشکے که روان است و سیلان و روان دارد صبر دل حافظ برده و بے صبری بیش می رسیده توانائی بکمال و بیطاقتی آورده ای مردمک چشم من اگر توجه کنی و بیطاقتی مراد ریابی از من رونتابی غزل

جای جشن سور و گلشن امن ست این سرای — زین در بشادمانی و عزم طرب در آی

عزم قصد طرب شادی قوله

مرغول سنبل از دم گرمی تو خوش نسیم — زلف صبا زخاک جناب تو شکسای

مرغول موی در ہم رفتہ قولہ

خورشید در ہوای تو چون ذرہ پاکوب — جمشید در حریم تو چون بندگان درآی

پاکوب رقصاں بپای ایستادہ قولہ

فرخندہ نوگلی تو چمن را حیات دہ — جعد بنفشہ تو صبا را گرہ کشای

حیات دہ حیات دہندہ کشای کشایندہ غزل

جانان خیال روی تو دارند ہر کسی — لیکن زمن نباشد مشتاق تر کسی

آفتاب حسن اضافت بیانیہ زیر نظر نیارد در نظر نیارد فوج غم اضافت بیانیہ

غزل جان فدای تو کہ ہم جانی و ہم جانانی — ہر کہ باشد خاک در دست ز سر گردانی

رست خلاص شد قولہ

بی تو آرام گرفتن بود از ناکامی — با تو گستاخ نشستن بود از حیرانی

ناکامی بے مقصودی قولہ

فاش کردند رقیبان تو سر دل من — چند پوشیدہ بماند خبر پنہانی

فاش ظاہر قولہ

تا بماند تر و شاداب نہال قد تو — واجب آنست کہ بر دیدۂ ما بنشانی

شاداب تازہ قولہ

در خم زلف تو دیدم دل خود را روزی — گفتمش چونی و چون میبری ایام زمانی

چون میبری چون رندگانی مے کنی غزل

چہ بودی ار دل آن ماہ مہربان بودی — کہ حال ما نہ چنان بودی ار چنان بودی

ز پردہ کاج بردن آمدی چو قطرہ اشک — کہ بر دو دیدۂ ما حکم او روان بودی

کاج کاشکے غزل

چہ قامتی کہ ز سر تا قدم ہمہ جانی — چہ صورتی کہ بہ ہیچ آدمی نمیمانی

که بگله قوله

بسے حکایت حسنت شنیده ام جانا	کنون که دیدمت الحق هزار چندانی

الحق راست قوله

تنم چو چشم تو دارد نشان بیماران	دلم چو زلف تو دارد سر پریشانی

سر خیال قوله

بخاک پاے عزیز تو سر نگردانم	اگرم ز دست فراقت بسر بگردانی

بخاک پاے یار قسمیه قوله

تو چون سپهر جفا پیشهٔ وا حوالم	چو روزگار نهاده است رو بویرانی

جفا پیشهٔ ظالم غزل

چو سرو اگر بخرامی دمے زگلزارے نثار خاک رہت نقد جان ما هر چند	شود زغیرت روے تو هر گلے خارے که نیست گنج روان را بر تو مقدارے

گنج روان اشارت بجان قوله

دلا همیشه مزن لاف زلف دلبندان	چو تیره راے شدی کے کشایدت کارے

تیره راے بد فکر قوله۔

سرم برفت وزمانے بسر نیامد کار	دلم گرفت ونبودت سر گرفتارے

بسر نیامد کار کار بنتها نرسید قوله

چو نقطه گفتمش اندر میان دائره آے	بخنده گفت که حافظ برو چه پرکارے

باید دانست که هرگاه پرکار صحیح وسالم میباشد دائره باحسن وجه کشیده می شود ونقطه نیکو در وسط نشیند واگر نقصے درو می افتد نه دائره درست کشیده میشود ونه نقطه درو می نشیند مراد از پرکار درینجا عاشق است که پرکار وار گرد دائره معشوق وائر است یا پرکار دار در طلب معشوق سرگردانست وچون عشق عاشق بکمال میرسد معشوق در حیطه اختیارش در می آید معنی آنست که حافظ میگوید که مرآن محبوب را گفتم اے محبوب من نقطه دار درمیان دائره اختیار درآ ای دمارا از صحبت روح پرور خود دمے بهره مدار آن محبوب من از راه استغنا وبے پروائی واز راه غرور وخود بینی که خاصه معشوقانست بخندید وگفت که حافظ را بگو که این لفظ باز بر زبان میاور وخود را چیزے متراش که تو چه پرکار هستی که پرکار دار محیط نقطهٔ وجود من گردی یعنی

توجہ عاشق ہستی کہ بادعبالہ اختیار تو درآیم قولہ

چون درجہان خوبی امروز کامگاری	شاید کہ عاشقانرا کامے زلب برآری

کامگار صاحب مقصود کام مقصد قولہ

تاچند ہمچو چشمت در عین ناتوانی	تاچند ہمچو زلفت در عین بیقراری

در عین ناتوانی درکمال ناتوانی در عین بیقراری درکمال بے قراری قولہ

جورے کہ از تو دیدم وردیکہ از تو بردم	گر شمۂ بدانی شاید کہ رحمت آری

شمہ اندکے قولہ

دکان عاشقی را بسیار مایہ باید	دلہاے ہمچو آتش چشمان رودباری

رودبار جوے غزل

خوشتر از کوے خرابات نباشد جاے	گر بہ پیرانہ سرم دست دہد ماواے

خرابات عشق کہ منا وصفات بشری لازمہ اوست قولہ

جای من دیر مغانست ومروج وطنی	راے من روی بتانست ومبارک راے

دیر مغان عالم وحدت راحت بخش راے عقل وقصد قولہ

بادب باش کہ ہرگز نتواند گفتن	سخن دیر مگر برہمن دانائے

نتواند گفتن لایق گفتن نیست قولہ

رحم کن بردل مجروح خراب حافظ	زانکہ ہست از پئے امروز یقین فردائے

فردا قیامت غزل

خوش کرد یاوری فلکش روز داوری	تا شکر چون کنی وچہ شکرانہ آوری

روز داوری روز حکومت قولہ

در شاہراہ جاہ وبزرگی خطر بسے است	آن بہ کزین کریوہ سبکبار بگذری

کریوہ بفتح والکسر قولہ

یک حرف صوفیانہ بگویم اجازتست	اے نور دیدہ صلح بہ از جنگ داوری

اشکال این بیت آنست کہ در بعضے کتب نوشتہ اند کہ الصوفیۃ تحیرما لم یصلحوا فاذا

ابتحالہ [illegible]
سبکبار

صلحوا اهلکو یعنے صوفیه خیریت دارند تا زمانے که درمیان خود ها صلح کنند وچون صلح کردند ہلاک شدند و اغلب این قرار برلے آن باشد که بر تقدیر عدم صلح ہر یکے در دفع انچه مخالف شریعت یا طریقت یا حقیقت ساعی خواهد بود و ملاحظه خواهد داشت که آن خلاف از دسے سرزند و بر تقدیر صلح آن سعی و ملاحظه از میان خواهد رفت جواب آنست که مضمون این بیت اشارت بآنکه بعضے بزرگان فرموده اند که بدیده قضاو قدر باید دید تا جنگ برخیزد واکثر این بیت در مطالب دنیوی است واحتمال بران بیت دارد جنگ و ہفتاد و دو ملت الخ قوله

نیل مراد بر حسب فکر و ہمت است	از شاه نذر خیر و ز توفیق یاوری

نیل یافتن برحسب فکر و ہمت است ان الله یحب المعالی الهمم غزل

دو یار زیرک و از باده کہن دو منے	فراغتے و کتابے و گوشه چمنے

یار زیرک کنایة از عاشق باده کہن شراب خالص دو منی بسیار فراغتی نلے تعلقی بمال و اولاد که انما اموالکم واولادکم فتنة کتاب حقایق چمنی عزلت معنے آنست که از حکم الرفیق ثم الطریق اگام صحبت یاری زیرک میخواہیم تا دو یار زیرک باہم باشیم واز یاد محبت قدیمی که امانت است در نہاد سالک آتش در نہاد خود باشیم و بذوق و شوق کوشیم واز تعلق مال و منال و دنیا خاطر مشوش نداریم و مناقب متاخرین را در گوشه مشغول نمائیم که ذکر العیش نصف العیش تا ابواب مشاہدات واگردد و ہوائے اذا اراد الله بعبد خیرا جعل له وزیرا صالحا اذا نسی ذکره واذا ذکر اعانه قوله

ہر آنکه کنج قناعت بگنج دنیا داد	فروخت یوسف مصری بکمترین ثمنے

کنج قناعت القناعة کنز لا یفنی یوسف مصری کنج قناعت کمترین ثمن گنج دنیا قوله

ازین سموم که بر طرف بوستان بگذشت	عجب که رنگ گلے ماند و بوی یاسمنے

سموم باد گرم که درختان را خشک کند قوله

مزاج دہر تبه شد درین بلا آرے	که اعتماد بکس نیست در چنین زمنے

مزاج طبیعت زمن زمانه قوله

شنیده ام که سگان را قلاده می بندی	چرا بگردن حافظ نمیکنی رسنے

قلاده گردن بند غزل

در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی	خرقه جایی گرو باده و دفتر جایی
دل که آیینهٔ شاهیست غباری دارد	از خدا می‌طلبم صحبت روشن رایی

دیر مغان کنایه از دنیا است که مقام دریافت وجود مطلق بود شیدا عاشق خرقه کنایه از وجود سالک مبتدی دفتر کنایه از سالک روشن رایی مرشد که احوال مرشدان دریافت کند حضرت از روی دعا میگوید که چو من پریشان و شیدا که تنم بجاست و دلم جایی دگر مرهون بی تنم از جهت حصول صحبت مرشد نمی بود چون غرض حاصل میشود جایی دگر دلم میکند در مصرع ثالث اعتبار بحال خود نمایند در میان تاریکی خود می‌سراید و در مصرع رابع طلب مرشدی میکند که از خدمتش بمقصود رسد و نیز آنست که از مقام طلب که اولین مقامات است تعبیر بدیر مغان کنند ما که سالک در بدو حال بوجه تکمیل نفس خود را از حق راهی و نصب العین دارد و از نتیجه که میخواهد خود را بحق رساند ساعت با عشق داد که قائلند نور و ظلمت خود زیرا که سالک ظلمت وجود خود و نور حق ملاحظه نماید و بهمین اعتبار طالب را گبر و بهمین امثال ترسا خوانند چه بحقیقت خود از حق را و توجه خود را هر سه اثبات میکند چنانکه نصاری قائلند به تثلیث و مقام عشق را میکده خوانند بآنکه دران مرتبه حکم تقیید و غیره از سالک و عارف مرتفع گردد و سالک را درین مرتبه غلبه و استیلا تمام مراتب حاصل شود و حقیقت را به نسبت کنند نظر بلطف و سریان او و تلون بالواح اقداح گوناگون ؎ همه جا هست و نیست گویی ... باده است و نیست گویی جام و ازین حیثیت عالم را جام جهان‌نما خوانند گاه حقیقت باعتبار کلی شعوری خاصه مینامند مثال آنکه نزد ظهور سلطان احکام تقیید از وهمی و عقلی از دار الملک وجود عاشق مرتفع میگردد و باین اعتبار دل را جام میخوانند چه محل ورود این تجلی است چنانکه قابل اعیان اول عالم است و گاه صورت مثالی عالم معنوی را که حقیقت در تجلی شعوری آن ملتبس باشد جام گویند و اشعار عراقی بر اعتبار اول دائر است در میان عالم این غزل باعتبار دوم دیر مغان معلوم شد و نسبت شیدایی ایست چون طالب را حقیقت مطلوب معلوم نیست تا آنکه سرگشته در بیابان میباشد و نیز در مبادی احوال گشته میباید و نمی داند که از کجاست او نه از غایت تجرد و ولوله میباشد و خرقه کنایت از رسوم که حجاب بسیاری از صورت پرستان شده و دفتر اشارت بمرتبه ملامتیه که سنده سی ریکان میشود دل که نفس ناطقه است از آلایش جسمانی مبراست و صقالت جوهر و کمال استعداد او بحدی است که

تمامت حقائق الٰہی وکیانی چنانچہ ہست نماید ولیکن از رہگذر خاک نشینان قوائے جسمانی غبار آلودہ
کدورت اوہام وظنون میگردد وجمال حقیقت نمینماید پس وظیفہ سالک آنست کہ خود را در قدم مردے
اندازد کہ بہ صیقل ریاضات ومجاہدات وآداب شعائر شرعیہ ونوامیس الٰہی دل اورا کہ آئینہ چہرہ نمائے
شاہد حقیقہ است از الوث کدورت بدنی پاک گرداند تا جمال مقصود رخ نماید **قولہ**

جو بہا بستہ ام از دیدہ بدامان کہ مگر	در کنارم بنشانند سہی بالائے		

یعنی عہدے سوگند بستہ ام بدست کاملے کہ از خمخانہ مشرب عالی او مفلسان کوے طلب باندک
نقد نیازے کہ پیش می آرند سرخوش می شوند کہ اسرار حقیقت را اظہار نکنم الا در صحبت آشنائے کہ
چہرہ سیرت از حسن معنوی وسائر خصال موسوم بود **قولہ**

کشتی بادہ بیاور کہ مرا بے رخ دوست	گشتہ ہر گوشہ چشم از غم او دریائے		

کشتی ملابس تعینات معنوی وتقیدات مثالی وبادہ تجلی شہودی کہ دران ملابس تعینات ست

کردہ ام توبہ بدست صنم بادہ فروش سر این نکتہ مگر شمع در آرد بزبان	کہ دگر مے نخورم بے رخ بزم آرائے ورنہ پروانہ ندارد بسخن پروائے		

حقیقت عشق مقتضی بالذات آنست کہ عاشق خود را در معشوق فانی میگرداند چون عاشق کہ احد
طرفی ظہور احکام شرعست در معشوق فانی میگردد لامحالہ احکام عشق نیز در احکام معشوق مستہلک شود
پس عاشق را نظر بحضور حق حقیقت عاشق زبان بیان اسرار عشق نیست بلکہ اظہار اسرار از آثار
جلوہائے جمال معشوق است واگرچہ از روے صورت از عاشق ظاہر گردد پس در بدو حال
کہ فناء عاشق ببقاء معشوق مستبدل نشدہ از عاشق اسرار عشق صورت نہ بندد تا آن زمان کہ
بقاء معشوق متحقق نگردد آنگاہ مرتبہ احکام معشوقی از وے بظہور پیوندد من عرف اللہ کل لسانہ را
بافحواے من عرف اللہ طال لسانہ بکوچہ از وجوہ توفیق آنست **قولہ**

سخن غیر مگو با من معشوق پرست	کز وے وجام میم نیست بکس پروائے		

دیگر از شرائط راہ طلب باز میماند کہ طالب را میباید کہ روے التفات از غیر مطلوب گردانیدہ
وجہتہ قصد او غیر معشوق نباشد از غیر باو نگوید ونشنود بلکہ غیر او را نہ پندارد ونہ بیند وچون در
مبادی احوال شہود صرف بے شوب صورت مثالی متصور نیست بنا بران در مصرع دوم

جامی را که محل قرب معشوق است تا ست داشت چنانچه جام بالذات مقصود نیست بلکه تعیین مظروف
مقصود است همچنین در بصورت مثال الست ملاحظه است نه ملاحظه بالذات پس اثبات جام در
مصرع دوم منافی نفی غیر در اول مطلق نباشد چه در جام نظر با دوست نه غیر او ما در پیاله عکس رخ یار
دیده ایم ای بیخبر ز لذت شرب مدام ما چون در تمهید رفت که دل را جام می گویند میتوان گفت
که مراد از جام درین مقام دل باشد چه سالک در بدو حال متوجه تصفیه قلب است دل را دلدار بر دو
نصب العین دارد چنانچه در معنی گبر و ترسا نموده شد تا آنکه تمام دلدار پیوند دو دل در مکم کند قوله

نرگس ار لاف زد از شیوه چشم تو مرنج | نروند اهل نظر از پی نابینائی

مراد از نرگس آدمی صورتان بیمعنی اند که بمنزله چشم اند لیست بکائنات اگر این آدمی صورتان که بینائی
ندارند دعوی بینائی کنند ار صانع کشش استعداد طالبان نصیحت ایشان رنجیده مشو زیرا که اهل نظر
که طالبان تامات قدم اند از پی مردمان بیمعنی که بینائی ندارند نمیروند قوله

این حدیثم چه خوش آمد که سحرگه میگفت | بر در میکده با دف و نی ترسائی
گر مسلمانی ازین ست که حافظ دارد | آه اگر از پی امروز بود فردائی

یعنی میکده پیش رفت ما مقام طلب عشق است و چون مر مقام را مراتب بسیار و مواقف بیشمار
است میکده مناسبت باشد و با ملاحظه معنی ترسا سحرگاه بر در میکده بودن ملائم نماید پس خلاصه
معنی آن باشد که مرا این سخن بنهایت خوش آمد که رهرو تامات قدم بکمال نزدیک رسیده میگفت
گر اسلام و خداوانی که بدین نمط است که حافظ دارد یعنی ناتمامان میپندارند که مدار اعمال و احوال
ایشان بر صورت کوشیت بساحت و مدامت ایشان را باشد در روز حساب که مدار بر حقیقت محض است
و صورت تابع معانی گردد بلکه معانی متصور گردد و صورت بیمعنی متلاشی شود چنانچه درین عالم صورت بیمعنی
روی نماید دران موطن صورت بیمعنی معدوم باشد در حبیب السیر آورده در بیان آنکه شاه شجاع
از بعضی وجوه در مقام ایذا خواجه شده بود و کریافته که چون این غزل در همه دیر معان تا آخر شاه شجاع
رسید گفت از مضمون این نظم چنان معلوم میشود که حافظ بقیام قیامت قائل نیست و بعضی از فقها
حسود قصد نمودند که فتوی نویسند که شک در وقوع روز جزا کفر است و ازین معنی مستفیضا
میگردد و خواجه مضطرب گشته نزد شیخ زین الدین ابوبکر تایبادی که دران آوان عازم حجاز بود

ودر شیراز تشریف داشت قصه حسودان بازگفت شیخ گفته که مناسب آنست که بیتے دیگر مقدم برین مقطع درج کنی بشعرکه خلافے چنین میگفت تا بمقتضاے این مثل که نقل کفر کفر نباشد ازین تهمت خلاص یابے بنابران خواجه این راگفته پیش از مقطع دران غزل مندرج ساخت که این حدیثم چه خوش آید دبآن واسطه ازین دغدغه نجات یافت پوشیده نماند که خوش آمدن کلمه کفر هم کفرست مگر آنکه گفته شود که قول ترسا متضمن دوامر بود یکے زبونی مسلمانی دوم تردد قیام قیامت وخوش آمدن حدیث نظر برامر اول است چنانچه جاے گفت برد خرقه بسوزان حافظ یارب این قلب شناسی زکه آموخته وچون این تقریر درست شد فقها اعتراض نکردند اگر در مسئله صد روجوه تکفیر باشد ویک وجه از تکفیر منع نماید مفتی را باید که بان یکوجه که از تکفیر منع نماید التفات نماید غزل

دیدم بخواب دوش که ماهے برآمدے ‖ کز عکس روی او شب هجران سرآمدے

عکس شعاع سرآمدی آخر آمدی قوله

تعبیر رفت یار سفر کرده مے رسد ‖ اے کاش هرچه زود تر از در درآمدے

تعبیر بیان کردن قوله

جانها نثار کردمے آن دلنواز را ‖ گر همچو روح جلوه کنان در برآمدے

نثار ریختن وفدا قوله

آن کو ترا بسنگدلی گشت رهنمون ‖ اے کاشکے که پاش بسنگے درآمدے

پابسنگ درآمدن عاجز شدن واوفتادن لغزیدن قوله

فیض ازل بزور وزر ار آمدی بدست ‖ آب خضر نصیبه اسکندر آمدے

آب خضر آب حیات قوله۔

گر دیگرے بشیوه حافظ زدی رقم ‖ مقبول طبع شاه سخن پرور آمدے

غزل

رفتم بباغ تا چنم از بوستان گلے ‖ آمد بگوش ناگهم آواز بلبلے

چنم از بوستان گلے مشاهده صفتهاے حق نمایم عندلیب بلبل قوله

لبس گل شگفته میشود این باغ را ولے ‖ کس بے بلاے خار نچیدست یکدم گلے

بموجب ان مع العسر یسرا قوله

حافظ مدار امید فرح از مدار چرخ ‖ دارد هزار عیب وندارد تفضلے

غزل

روزگاریست که ما را نگران میداری ‖ چشم بر ما و نظر بردگران میداری

نگران منتظر ومشتاق قوله

گوشه چشم رضاے بمنت باز نشد ‖ اینچنین عزت صاحب نظران میداری

باز کشاده قوله

نه گل از داغ غمت رست نه بلبل در باغ ‖ همه را نعره زنان جامه دران میداری

دل عاشق سالک بلبل عاشق مجذوب قوله

ساعدآن بہ کہ بپوشی چو تو از بہر نگار	دست در خون دل پر ہنران میداری
ساعد دستانہ چرمی کہ ساعت شکار کردن مے پوشند قولہ	
پدر تجربہ آخر تو نی ایدل زچہ رو	طمع مہر و وفا زین پسران میداری
تجربہ امتحان - یعنے سیار تجربہ کار ہستی قولہ	
دین و دل رفت ولے رہت کم آرم گفت	کہ من سوختہ دل را تو بران میداری
سے آرم سے توام قولہ	
ایکہ در دلق ملمع طلبی ذوق حضور	چشم سیری عجب از بے بصران میداری
دلق ملمع عبادات ریائی چشم امید خیر نیس بچرران سے یہنساں کو ہر نیس۔	
گذران روز سلامت بملامت حافظ	چہ توقع ز جہان گذران میداری
ز دلبرم کہ رساند نوازش قلمے	کجاست پیک صبا گو ہمیکند کرمے
نوازش قلم نامہ قولہ	
بیا کہ خرقہ من گرچہ وقف میکدہاست	ز مال وقف نہ بینی بنام من درمے
معنے این بیت در معنے بیت فقیہ مدرسہ دی مست بود بیان کردہ شد قولہ	
طبیب راہ نشین سر عشق نشناسد	بدو بدست کن لے مردہ دل مسیح دمے
طبیب راہ نشین طبیبان کہ در کوچہائی نشیند مراد شمان مقلد بدست کن حاصل نما مسیح دمے عارف کامل قولہ	
چرا بیک نے قندش نمے خرندان را	کہ کرد صد شکرافشانی از نئے قلمے
نے قند نیشکر قولہ	
دلم گرفت ز سالوس و طبل زیر گلیم	خوشا دمے کہ بمیخانہ بر کنم علمے
گرفت ملول است قولہ	
دوام عیش و تنعم نہ شیوہ عشق است	اگر معاشر مائی بنوش جام غمے
معاشر ہم صحبت قولہ	
نمیکنم گلہ لیک ابر رحمت دوست	بکشت زار جگر خستگان نداد نمے
نمی طراوت قولہ	
سزاے قدر تو شاہا بدست حافظ نیست	بجز نیاز شبے یاد عاے صبحدمے
ز کوی یار می آید نسیم باد نوروزی	ازین باد ار مدد خواہی چراغ دل برافروزی
نوروز آن روز کہ آفتاب در نقطہ حمل آید تا آنش نیمروز خوانند قولہ	
چو گل گر خردہ داری خدارا صرف عشرت کن	کہ قارون را غلطہا داد سودای زراندوزی

غزل (margin, at ز دلبرم کہ رساند نوازش قلمے)

غزل (margin, at ز کوی یار می آید نسیم باد نوروزی)

خورده نقد زر ودیده بهر چیزے سودا سے نه اندوزی بخل قوله

طریق کام جستن چیست ترک کام خود گفتن	کلاه سروری آنیست کزین ترک بردوزی

ترک بردوزی ترک کنی قوله

ندانم نوحه قمری بطرف جویباران چیست	اگر او نیز همچون من غمے دارو شبا روزی

نوحه گریه با واز شبا روز الف بجاے واو عطف یعنے شب و روز غزل

زان مے خام کز و پخته شود هر خامے	گرچه ماه رمضان ست بیاور جامے

مے معروف اینجا کنایه از عشق است و محبت و مے را خام ازان گفته که شیره از انگور کشیده همچنان خام در خم اندازند روزے چند او فسق سازند و چون جوش گرفته کف برآرد خماران را پختگی شمارد و چوب بید را سوخته خاکسترش بران پاشند و منتظر آن باشند تا درد در ته نشیند و صاف بالا آید و صاف را بالوره گیرند و نگاهداشت آن و بوی دلکش پذیرند و نامش مے خام نهند و اہل دول او در جام نهند و آب تقطیر و بند و این را باصطلاح خماران راوق نام نهند و در داگر چه میچکانند و صافش گردانند آن قوت و لطافتش نبود که در خام بود ماه رمضان معروف اینجا کنایه از زهد و تقوی که بدان تصفیه و تجلیه حاصل شود معنی آنست کز ازان محبتے که در کام هر خامے که فرو رود از خامیش برآند و از پخته کارش گرداند اگرچه ایام زهد است زهد و تقوی بآخر رسیده و تصفیه و تجلیه کمال گزیده ام و شایان آن نشده ام که بار امانت عشق کشم بیاور جامی تا خامی را پخته گرداند و تلخکامی و رستے از ما فرونشاند و این طلب ازان اشتیاق هست و خانه تلخکامی و مذاق چنانچه بیمار از طبیب دارو می طلبد و بیماریش هنوز خام است دارو پذیر نبود و علاجش جزاین نیست و از روے تمنی باطنت حرفے میگوید و اورا با او مقام سیر فی اسد و باید دانست که در تکرار کلمه خام صنعت پخته کاریست و این را تکرار بلیغ گویند قوله

روزه هر چند که مهمان عزیزست دلا	رفتنش موهبتے دان شدنش انعامے

روزه کنایه از زهد و پارسائی موهبت بخشش قوله

مرغ زیرک بدر صومعه اکنون نپرد	که نهادست بهر مجلس وعظے دامے

مرغ زیرک عاشق کامل خانقه کنایه از زهد قوله

کو حریفے کہ شب و روز مے صاف کند	بود آیا کہ کند یاد ز دردِ آشامے

حریف کنایہ از عاشق آیا آرزو قوله

حافظا گر ندہد داد دلت خسرو عہد	کام دشوار بدست آوری از خود کامے

خود کام خود پسند غزل

سینہ مالا مال درد ست اید ریغا مرہمی	دل ز تنہائی بجان آمد خدا را ہمدمے

الف کہ در میان مالا مال ست معنے اتصال است چوں لبالب دو دستا دوش و حدا حد گوماگوں در نگارنگ بجان آمد بمعرض ہلاکت رسید قوله

خیز تا خاطر بدان ترک سمرقندی دہیم	کز نسیمش بوی جوے حوریان آید ہمے

سمرقند نام شہر ترک سمرقندی معشوق جوے حوریان نام محلہ الیست از بخارا قوله

چشم آسایش کہ دارد زین سپہر گرم رو	ساقیا جامے بیاور تا بیاسایم دمے

چشم امید کہ دارد کدام کس گرم رو تیز رو غزل

سلام اللہ ما کر اللیالی	احادیث المثانی و التالی

سلام تحیت ما دام لیالی جمع لیل مثانی سورتہاء قرآنی دراز و کوتاہ کہ اسنے المہدب مثانی جمع مثل در قرآن معنی آنست کہ سلام و تحیت خدا ست ما دام کہ مکرر شوند شبہا و ما دام کہ سورتہا قرآن و مثلہا آں را قوام ست ملیلہا لیعنی ما دام کہ تکرار گیرند شبہا و ما دام کہ در گیرم سورۃ قرآن و مثلہا او را لیعنے ما دام کہ تلاوۃ قرآن میکنم و چون خواجہ حافظ بود و تلاوت قرآن لازم او بود لازم دان ست مود

قوله علی وادِ الاراک و من علیہا	و دار فی اللوا فوق الرمالی

سراں وادی کہ درخت پیلو ست و سراں آناں کہ دراں وادی اند و سراں سرایے کہ در لوا است کہ مقامی است برریگ قوله

دعا گوے غریبان جہانم	و ادعوا بالتواتر و التوالی

دعا گوے غریبان و غریب پیشہ ام دعا میکنم بسلامتی غریبان ہموارہ و ہمیشہ و خویش چوں غریب بود جملہ غریبان را در دعا مشمول نمود و غرض منحصر بود در دعاے خاص العام از قبیل ذکر عام و ارادہ خاص بطریق فصحاے ذوی الاختصاص قوله

اموت صامتا یا لیت شعری	متی نطق البشیر عن الوصال

اموت ہمزہ استفہامیہ صامت خاموش یا لیت حرف تمنا متی ہرگاہ نطق گویائی لبشیر بشارت دہندہ میمیرم من از روے صامت کہ عشق است الحبیب الحبیب ان الحب منسکم اے کاشکے دانستمے کہ کی گویائی خواہد شد بشارت دہندہ از وصال ورد بعضے نسخہ بشیر بریدہ قاصد دیدہ شدہ باید دانست کہ ندای ملک الموت مقرر است کہ ہر روز ندای کند کما قال الشاعر ۔ لہ ملک ینادی کل یوم ۔ لدوا للموت وابنوا للخراب و اما بر اقتضاے بشری شنیدہ نمیشود خلاف ایمان بخاطر خطور میکند پس از جہت در آوردن استفہام انکاری آرد و خاطر برخلاف آن میگمارد و در بعضے نسخہ بجاے صامت صائت مسطور است یعنے آواز کنندہ و این خود مقرر و در کتب مذکور است کہ فرشتہ موت ہمیشہ لقاے مردم میجوید و الرحیل الرحیل میگوید اما از کمال غفلت سرگشتہ ام و ندا ے ملک الموت نمی شنوم و چون آواز در گوش نمی افتد از روے تعجب استفہام کنند کہ مرگ آواز کنندہ است و آگاہی دہندہ کہ کسے بشیر بشارت دہد و آگاہ کند از وصال محبوب بحکم الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب یعنی موت رسانندہ طالب است بمطلوب کسے مژدہ این اشارت یا بم واز دنیا رہیدہ بدوست پیوندم قولہ

فحبک راحتی فی کل حین	و ذکرک مونسی فی کل حال

یعنے درین دنیا کہ سراسر پریشانی و آشفتہ حالی است حب تو راحت منست بے قیل و قال ذکر تو مونس من است در ہر حال قولہ

کجا یابم وصال چون تو شاہے	من بدنام رندِ لا ابالی

لا ابالی بیباک قولہ

منال اے دل کہ در زنجیر زلفش	ہمہ جمعیت است آشفتہ حالی

زنجیر زلف تعلقات دنیا و جذبہ عشق قولہ

ز خطت صد جمال دیگر افزود	کہ عمرت باد صد سال جلالی

صد سال جلالی یعنے از زیادہ باعتبار آنکہ سال شمسی کہ جلالی گویند سیصد و شصت و پنج روز است یازدہ از سال قمری زیادہ میشود و سال قمری سیصد و پنجاہ و چہار روز و سال شمسی را جلالی گویند کہ سلطان جلال الدین رومی این تاریخ را بستہ بر وفق سال شمسی قولہ

براں نقاش قدرت آفرین باد		کہ گرد مہ کشید از خط ہلالی	

مہ کنایت از رخ ہلالی خط گرد مدور قولہ

بہر منزل کہ رو آرد خدایا		نگہدارش بحفظ لایزالی	

لایزالی ہمیشہ قولہ

تو مے باید کہ باشی ورنہ سہلست		زیان مایۂ جانی و مالی	

اشکال این بیت آنست کہ معشوق ہمیشہ موجود است پس چہ معنی دارد اینحرف کہ تو می باید کہ باشی جوابش آنکہ مراد آنست کہ تو می باید کہ در دل من باشی و فراموش نشوی و تعشق کہ دل مرا ماست زائل نگردد قولہ

خدا داند کہ حافظ را غرض چیست		و علم اللہ حسبی من سوالی	

دانستن خدا کنایت کنندہ نیست از سوال من وقتیکہ ابراہیم را در آتش نمرود انداختند جبرئیل گفت ال لک حاجۃ اما الیک فلا گفت قل اللہ قال و ہو حسبی عن سوالی علمہ بحالی غزل

سحر گہ رہروے در سرزمینے		ہمی گفت این معما با قرینے	

رہروے مسافرے قولہ

کہ اے صوفی شراب آنگہ بود صاف		کہ در شیشہ بماند اربعینے	

شراب محبت اربعین باید دانست کہ اربعین را خاصیتے ہست در استکمال چیز ہا کہ عدد دیگر را نیست چنانچہ حق تعالی چون خواست کہ استحقاق استماع کلام بیواسطہ دہد فرمود وعدنا موسی ثلثین لیلۃ و قال ع ان خلق احدکم یجمع فی بطن امہ اربعین یوما نطفۃ ثم یکون علقۃ مثل ذلک ثم یکون مضغۃ و قال خمرت طینۃ آدم بیدی اربعین صباحا و من اخلص للہ اربعین صباحا ظہرت لہ ینابیع الحکمۃ من قلبہ علی لسانہ قولہ

گر انگشت سلیمانی نباشد		چہ خاصیت دہد نقش نگینے	

اگر استعداد حصول معرفت نداری اربعین و خلوۃ و ذکر و ورد نفعے نہ بخشد چنانچہ فقیرے نزد شیخ فریدالدین گنجشکر آمد شکایت فقر کرد شیخ کلوخے برداشت و ہفت مرتبہ سورۃ الحمد بر دمید و زر گشت مرا در ابداد آن شخص در خانہ رفتہ بطور شیخ بر کلوخ الحمد بخواند ہیچ نشد بخدمت شیخ آمدہ عرض کرد کہ یا شیخ این چیست از خواندہ شما کلوخ زر گردید و از خواندہ ما ہیچ نہ کلام الہی ہمانست شیخ فرمود

اے درویش الحمد ہمانست اما زبان فریبی باید کہ اول حصول استعداد نماید و آن عشق و محبت است قوله

خدا ازان خرقه بیزار است صد بار | که صد بت باشدش در آستینی

صد بت مراد درینجا ہوا و حرص افرایت من اتخذ الٰہه ہواه و کل ما یشغلك عن الله فهو صنم و آن بسیار اند آراستن ظاہر بسیاری نماز کثرہ صوم حب سجادہ نشستن حب شہوت حب زن و فرزند حب مال حب نفس که النفس ہی الصنم الاکبر من رسالہ یحیی منیری قوله

درونہا تیره شد باشد که از غیب | چراغی بر کند خلوت نشینی

بر کند روشن سازد قوله

ثوابت باشد اے دارای خرمن | اگر رحمی کنی بر خوشه چینی

دارای خرمن صاحب معرفت خوشه چینی عاشق مفلس غزل

ساقیا سایه ابر است و بہار و لب جوی | من نگویم چه کن از اہل دلی خود تو بگوی
بوی یکرنگی ازین نقش نمی آید برخیز | دلق آلوده صوفی بمی ناب بشوی

ازین نقش کنایه ازین زہد ریائی دلق آلوده خود را ازین زہد ریائی خود را قوله

سفله طبع است جہان بر کرمش تکیه مکن | اے جہاندیده ثبات قدم از سفله مجوی

سفله طبع کمینه پرور و نیز آنکه با یک کس نماند و یکجا قرار نپذیرد ع منه بر جہان دل که بیگانه ایست چو مطرب که ہر روز در خانه ایست و سفله اشاره بجہان قوله

گوش بگشای که بلبل بفغان میگوید | خواجه تقصیر مفرما گل توفیق ببوی

فغان آواز بلند قوله

یک نصیحت کنمت بشنو و صد گنج ببر | از در عیش درآ و بره عشق مپوی

دائره عشق بپوی در عشق درآ قوله

روی جانان طلبی آئینه را قابل ساز | ورنه ہرگز گل و نسرین ندمد ز آہن و روی

روی جانان طلبی خواہان مشاہده محبوب حقیقی ہستی آئینه را قابل ساز دل را از وساوس ماسوی پاک ساز گل نسرین روی محبوب ندمد ز آہن روی از آئینه تیره رو نماید قوله

گفتی از حافظ ما بوی ریا می آید | آفرین بر نفست باد که خوش بردی بوی

که خوش بردی لوسے حسے معلوم کردی غزل

سلامی چو بوی خوش آشنائی	بدان مردم دیده روشنائی

مردم دیده روشنائی محبوب قوله

درودی چو نور دل پارسایان	بدان شمع خلوتگه پارسائی

خلوتگه پارسائی محبوب قوله

نمی بینم از همدمان هیچ بر جا	دلم خون شد از غصه ساقی کجائی

همدمان دوستان حالی قوله

ز کوی مغان رو بگردان که آنجا	فروشند مفتاح مشکلگشائی

کوی مغان آستانهٔ عارفان و سیر مقام عشق قوله

همی صوفی افکن کجا می فروشند	که در تابم از دست زهد ریائی

همی صوفی افکن عشق که فانی ساز عاشق در تابم در تاب میسم اے گرفتار غم دامده قوله

دل خستهٔ من گرش همتی هست	نخواهد ز سنگین دلان مومیائی

گرش همتی هست واں گر همت عالی دارد سنگین دلان در پستان مومیائی توجه قوله

رفیقان چنان عهد صحبت شکستند	که گوئی نبودست خود آشنائی

رفیقان سلف یار مخالف نفس و شیطان احسن الطریق مخالفة النفس والشیطان غزل

سبت سلمی بصدغیها فؤادی	و روحی کل یوم لی ینادی

سبت بمعنی بند کرد من باب ضرب یضرب سلمی نام معشوقه صدغ زلف فؤاد دل ینادی آواز دادن معنی آنست که در قید آورد سلمی در زلف خود دل مرا و حال آنکه روح من هر روز مرا ندا میکند و از دیدن خوبان منع میکند و گوید که خوبان را مسگر دخود در العشق ستان سیر قوله

امن انکرتنی عن حب لیلی	مرا دل ردستے او یکلوا دی

همزه ندائیه قال علی الحسین انی واعظ و مودت تراود یعنی ترا راود لوادی کلمه ترکی سدیدی یعنی آنکسے که انکار کردی تو مرا در عشق لیلی ترا ز او دل ردستے او نیکو ندیدی قوله

تو را چون من هوس دلبری ده	عزل العشق فی بحر الودادی

بوس بترکی تمام وکمال یعنی ہمچو من دل خود را اہتمام وکمال دو دست سپار اے فرد شد و عشق
دو دریاے دوستی آن یار یعنی اے کسیکہ بدریاے دوستی رسیدہ پس خویش را از ان بعشق درکشید
باید کہ ہمچو من بتمام دل خود را بدوست سپاری تا گوہر مقصود را بکف آری **غرامت** تا وان
غزت یکدل درین راہ از ایادی • **غزت** لفظ شیراز نسبت از صحرائیان غزت بمعنے
غزوہ و یکدلی در اصل یکدلہ بود واو از لفظ اولی ولہ از آخر حذف کردند وسکون در غزت و یلے
اشباع آخر یکدی براے تجویز درستی وزن آوردند و در زبان شیراز حروف حذف میکنند
چنانچہ درگلستان پیر ہفتا سلہ جنی مکنہ ایادی جمع الید سے معنے آنست ویے حیہ آنکہ جان خویش را
خواہی نخواہی بتو سپارم خواجہ بطلاقہ دجہ دخواہ بعبوستہ ان روز لم غزا کردی تو یکدلہ باعشاق
دور قید آوردل ایشان راعلے الاطلاق و باندستی از تمرد تمردان وشر ایشان یعنی با دیگر احتیاج
نیست کہ غالب آئی واستیلا نمائی کہ جان تابع درست وچون دل گرفتی تابع داشت جان دنبال
اوست چہ جاے گفتگو است **یواتت** کلمۂ ترکی تمام **وغرتہ بنا الجث نشادی** مغرور ساختہ
دل مارا اقبال شعر گوئی کہ موجب فساد وتباہی است ودر بعضے نسخہ این بیت چنان دیدہ شدہ
کہ غم ماتت بوا خوردن بنا چار اعزتہ ہوی انجت نشادی یعنے غم ماترا خوردن لاچارست واگر غم
مانخوری بہ بینی انچہ ترا نت یدید **قولہ**

زغمت جام ہا مان درد کے بوت	ہیو پوشم قباے وصل شادی

یعنے از سبب غم تو با جامہا دیدہ ام دکے باشد بپوشم قباے وصل وشادی را **قولہ**

خدارا ابر من بیدل بنجشائے	وا وصلنی علے رغم الاعادی

برسان مارا بمطلوب برغم دشمنان کہ نفس وشیطان اند **قولہ**

نگارا در غم سوداے زلفت	توکلنا علے رب العبادی

اے محبوب من در غم خیال زلف تو کہ دام راہست دبواسطہ او بمطلب نمیتوان رسید کہ عروة الوثقی
است **توکلنا علے رب العباد** توکل کردیم ما بر پروردگار بندگان **قولہ**

دل حافظ شدا اندر چین زلفت	بلیل مظلم واللہ ہادی

یعنے دل حافظ در پیچش زلف کہ عبارت از جذبہ عشق است وبسبب غموم وہموم شبے ست تاریک

در آمد خدا رہبر اوست کہ درست تاریک بے ہدایت رہبری راہ یافتن محال خصوصا راستے کہ
پیچ در پیچ بود ونیز از زلف دنیا کہ بہ الحقیقت شبے است تاریک و روشنائی او عاصیت معنی بیت
کہ با عماد الطاف حق حافظ بحکم ایزدی در حوادث دنیا کہ رلبے است پس تاریک خود را انداختہ در شب
تاریک وحال آنکہ خدا رہبر اوست غزل

سحرم ہاتف میخانہ بدولت خواہی	گفت باز آے کہ دیرینہ این درگاہی
بر در میکدہ رندان قلندر باشند	کہ ستانند و دہند افسر شاہنشاہی

میکدہ عشق رندان قلندر کمال الدین عبد الرزاق گوید بجا جہل اند ولقبا سید صمد ملامتیہ
قومی اند کہ حال خود پوشیدہ دارند وبگذارند کہ مردم ایشان را بولایت لشناسند والیشان مصلح طائفہ اند قولہ

خشت زیر سر و بر تارک ہفت اختر پاے	دست قدرت نگر و منصب صاحب جاہے

تارک ہفت اختر عرش قولہ

سر ما و در میخانہ کہ طرف بامش	بفلک بر شدہ دیوار باین کوتاہی

بفلک بر شدہ مرفلک ستدہ قولہ

قطع این مرحلہ بے ہمرہی خضر مکن	ظلمات ست بترس از خطر گمراہی

اینمرحلہ کنایہ از سلوک عشق سبے پیروی خضر مکن موجب من لاشیخ لہ فشیخہ ابلیس قولہ

تو در فقر ندانی زدن از دست مدہ	مسند خواجگی و مجلس توران شاہی

تو در فقر ندانی زدن طلب راہ فقر نمیدانی کردن چہ راہ فقر بس سخت و دشوار ست قولہ

حافظ خام طمع شرم ازین قصہ بدار	عملت چیست کہ مزدش دو جہان میخواہی

غزل	ساقی بیا کہ شد قدح لالہ پر زمے	طامات تا بچند خرافات تا کے

قدح لالہ پر زمے ایام بہار رسید طامات سخن لایعنی خرافات اقوال بیہودہ قولہ

خوش نازکانہ میچمی اے شاخ نوبہار	کاشفتگی مبادت از آشوب باد دے

دے ماہ خزان قولہ

فردا شراب کوثر وحور از برای ماست	وامروز نیز ساقی مہ روی وجام مے

ساقی مہ روے مرشد قولہ

بشنو که مطربان چمن راست کرده اند	آہنگ چنگ و بربط و طنبور و نای و نے

آہنگ آواز قولہ

حافظ حدیث سحر فریب خوشت رسید	تا حد چین و شام باقصائے روم و رے

روم و رے نام شہرہا است غزل

سحر باباد میگفتم حدیث آرزومندی	خطاب آمد که واثق شو بالطاف خداوندی

واثق امیدوار قولہ

دعائے صبح و شام تو کلید گنج مقصود است	بدین راه و روش میرو که با دلدار پیوندی

بدین راه و روش مضمون مصراع ماسبق قولہ

دل اندر زلف لیلی بند و کار عشق مجنون کن	که عاشق را زیان دارد مقالات خردمندی

مقالات گفتگو قولہ

ہمای چو تو عالیقدر حرص استخوان تا کے	دریغ آن سایۂ دولت که بر نا اہل افگندی

استخوان دنیا نااہل دنیا یعنے اے نفس که قابلیت تحصیل صفت فرشتگان داری در خیال کبر و غرور و غفلت ہمچو ابلیس لعین مباش لے نفس که وجود تو سکندر وقت است و قابلیت آن داری که خلیفہ پروردگار باشد ہمچو سگ در جوال جیفہ دنیا مشو۔ قولہ

جہان پیر رعنا را مروت در جبلت نیست	ز مہر او چه میخواہی در و ہمت چه می بندی

جبلت سرشت غزل

شد بہار و گذشت موسم دے	آگہی گر ز چرخ و گردش وے

ہی ہی افسوس زیر این قصر درین دنیا کاؤس و قیصر و جم و کے نام بادشاہان لاشے ہیچ و من الماء کل شئ حے از آبست ہر چیز زنده غزل

شہریست پر ظریفان در ہر طرف نگارے	یاران صلائے عشقست گر میکنید کارے

صلا آواز کہ برائے طعام کنند حلرفه نادر نگار معشوق قولہ

جسمے که دیده باشد کز روح آفریدند	بر دامنش مبادا زین خاکدان غبارے

اینچنین جسمے که محض خلقۂ او از روح باشد که دیده باشد قولہ

رنج حافظ بہ ... [illegible] (marginal handwritten note)

مي بغنيست لشتاب قيت حوش ست درياب — سال دگر که دارد امید نوبهاری

عنتس لفظ آب تیره و مکسر حیات کردن قوله

چون این گره کشایم وین راز دانمایم — دردے وصعب دردے کارے وسخت کاری

صعب سخت غزل

صبا چو نکهت آن زلف مشکبو داری — بیادگار بمانی که بوے او داری

نکهت باد خوشبو بمانی باشی قوله

نوای بلبلت لے گل کجا بگوش افتد — که گوش هوش بمرغان هرزه گو داری

نوا آواز بلبل عاشق گل محبوب بگوش افتد که بشنوی مرغان هرزه گو عاشقان بوالهوس قوله

زمانه گرهمه مشک ختن دهد برباد — فداے تو که خط و خال مشکبو داری

ختن نام ولایتے ست مشکخیز قوله

بسرکشی خودای سرو جوئبار مناز — که گربا و رسی از شرم سرفرو داری

باو رسی بمحبوب من رسی غزل

صبح است و ژاله میچکد از ابر بهمنی — برگ صبوح سازو بده جام یکمنی

بهمن نام ماه برگ اسباب صبوح شراب خوردن قوله

خون پیاله خور که حلالست خون او — در کار یار کوش که کاریست کردنی

خون پیاله شراب قوله

گر صحدم خمار ترا درد سر دهد — پیشانی خمار به پیمانه بشکنی

پیشانی خمار به پیمانه بشکنی رفع خمار به پیمانه کنی قوله

مي ده که سر بگوش من آورد چنگ و گفت — خوش باش و پند بشنو ازین پیر منحنی

پیر منحنی پیر ضعیف دو تاس قوله

ساقی بهوش باش که غم در کمین ماست — مطرب نگاه دار همین ره که میزنی

ره سرود غزل

طفیل هستی عشق اند آدمی و پری — ارادتے بنما تا سعادتے ببری

یعنے ہرچہ کہ در تحت کن آمدہ است ظہور آن بطفیل عشق است کما قال کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف ارادتے بہما تا سعادتے ببری عشقے حاصل نما تا حصول معرفت نمائی چہ ہرکس کہ بدرجۂ عرفان رسید بعشق رسید ؎ عشق موسے را بکوہ طور برد ÷ بہر دید دوست سوے نور برد ÷ عشق عیسے را بگردون مے برد ÷ یافتہ ادریس جنت از صمد ÷ عشق احمد را بود معراج دین ÷ تا مقام او بود حق الیقین ÷ کفر کافر را و دین دیندار را ÷ ذرۂ درد دل عطار را ÷ وقیل یا ایہا الذین امنوا اتقوا اللہ وابتغوا الیہ الوسیلۃ وجاھدوا فی سبیلہ لعلکم تفلحون واز حضرت مصطفے ہم در تفسیر وبدا لھم من اللہ مالم یکونوا یحتسبون پرسیدند فرمود کہ ھی اعمال حسبوھا حسنات فوجدوا فی کفۃ السیات پس چارہ نیست کہ از صحبت ولی واصل وصحبت مرشد کامل من مات ولم یعرف امام زمانہ فقد مات میتۃ الجاہلیۃ قولہ

چو مستعد نظر نیستی وصال مجوے	کہ جام جم نکند سود وقت بی بصری

تا وقتیکہ دیدہ جان بین حاصل نکردۂ طالب وصال مباش کہ ہنگام نابینائی جام جم نفعے نمی بخشد ؎ رو دیدہ بدست آر کہ ہر ذرۂ خاک ÷ جامے است جہان نمائے گر مے نگری ÷ دیز از جام جم مرشد مراد است یعنے بے حصول عشق مرشد ہم توجہ نمیکند و یا توجہ مرشد ہم نفعے نمے بخشد ازینجا است ؎ شنیدم شد مریدے پیش پیرے ÷ کہ باشد در سلوکش دستگیرے ÷ بگفت ار یا نشد در عشق برجاے ÷ برو عاشق شو آنگہ پیش ما آے ÷ کہ در عشق سریست بس عجیب وغریب قولہ

بکوش خواجہ واز عشق بی نصیب مباش	کہ بندہ را نخرد کس بعیب بے ہنری

کہ مرید بے عشق را ہیچ مرشد خریداری نماید ؎ ما را نہ مرید ورد خوان مے باید ÷ نہ زاہد و حافظ قرآن مے باید ÷ صاحب دردے سوختہ جان مے باید ÷ آتش زدۂ بخان ومان می باید ÷ ازینجا ست کہ در بحر المعانی است در مکتوب ثالث وثلثون کہ باللہ واللہ وتاللہ اگر حق تعالے ذرہ عشق را بر خلایق فرستادی ہمہ بیگانگان آشنائی یافتندے ودر عالم یک بیگانہ نماندی وانبیا کہ آمدند بشریعت آمدند ازینجہ ہمہ بیگانگان کہ در ادیان خود بودند متنفر شدند فلما جاءھم ما عرفوا کفروا بہ واللہ اگر انبیا بحقیقت ومحبت عشق خلایق را دعوۃ کنندہ آمدندی ہمہ بیگانگان آشنای او شدندے ولیکن حضرت صمدیت خواست تا جہانے از حقیقت بعید مانند از سبب ہمین عشق را بحقیقت نفرستا

مرادرین ظلمات آنکه رہنمائی کرد	دعاے نیمشبی بود و گریۂ سحری

درین ظلمات راہ عشق وسلوک قولہ

بیا و سلطنت از ما بخر بمایۂ حسن	درین معاملہ غافل مشو کہ حیف خوری

درین معاملہ اشارہ بمضمون مصرع ماسبق قولہ

مے صبوح و شکر خواب صبحدم تا چند	بعذر نیمشبی کوش و نالۂ سحری

شکر خواب صبحدم خواب شیرین بامداد کنایۃ از غفلت

طریق عشق طریق عجب خطرناک است	نعوذ باللہ اگر رہ بمامنے نبری

مامنے جاے امن قولہ

ز ہجر و وصل تو در حیرتم چہ چارہ کنم	نہ در برابر چشمی نہ غائب از نظری

نہ در برابر چشمے باعتبار معائنۂ ظاہر نہ غائب از نظرے باعتبار وطن و نگریستن قولہ

ہزار جان گرامی بسوخت زین غیرت	کہ ہر صباح و مسا شمع مجلس دگری

صباح بامداد و مسا شبانگاہ قولہ

ہر خبر کہ شنیدم درے بحیرت داشت	ازین سپس من و ساقی و وضع بیخبری

درے ذرے ازین سپس الحال وضع روش قولہ

ہمین ہمت حافظ امید ہست کہ باز	اری اسامی لیلاے لیلۃ القمری

یعنی مجستگی ارے صیغہ واحد متکلم فعل مضارع معلوم اسامی جمع اسم و اسم در ینجا مشتق از وسم سنروکہ بمعنے علامت برامتیاز بود لیلاے نام محبوب است مشہور معنے آنست کہ مجستگی دعاے حافظ امید است کہ باز بہ بینم آثار و علامت محبوبہ خویش ما در راہ در شب روشن از ماہ یعنی ماز میم محبوب خویش تام ہے باشد این دل ریش را و نیز از اسامی تجلیات صفاتی کہ ہیچکس بدین گلستن جز از تجلیات گلے نچیند غزل

عمر بگذشت بہ بیحاصلی و بوالہوسی	اے پسر جام میم دہ کہ بہ پیری برسی

پسر اشارت بمرشد باعتبار اصحاب الجنۃ جرد مرد قولہ

چہ شکر ہاست درین شہر کہ قانع شدہ اند	شاہبازان طریقت بشکار مگسی

شکرلبها درین شهر کنایه از دنیا شاهبازان عارفان قوله

تا چو مجمر نفسی دامن جانان گیرم ... دل بر آتش بنهادم زپی خوش نفسی

مجمر عود سوز قوله

لمع البرق من الطور وآنست به ... فلعلی لک آت بشهاب قبس

درخشید برق طور وانست گرفتم من بآن برق تا یافتم من آن برق را پس شاید که من آرنده باشم از بهر تو شهاب را یعنی ستاره آتش را که چیده باشد واین اقتباس است ازین کریمه که درسوره طٰهٰ واقع شده که هل اتاک حدیث موسی اذرای نارا فقال لاهله امکثوا انی آنست نارا لعلی اتیکم بشهاب قبس یعنی آمده است بتو خبر موسے چون دید آتش را درخبر است که چون موسے از شعیب عم رخصت شده بمصر روان شد شبے که هواے سرد بود و مظلم بود و برق می درخشید و باران مے بارید ایشان راه گم کردند ونزدیک وادی ایمن رسیدند وصفورا دختر شعیب که حلیله او بود در وضع حمل پدید آمد باتش محتاج شد موسے هرچند سعی کرد از سنگ وآهن آتش نیامد ناگاه از دور آتشے دید پس گفت مراہل راکه درنگ کنید بهمین موضع بدرستے که من دیدم آتشے شاید که بیایم براے شما آتش سر در چوب مالی گرفته ونیز این خطاب باروح است بنفس مراد از موسی روح واز اہل نفس واز آتش تجلی واز طور مقام قرب قوله

کاروان رفت وتو در راه کمینگاه بخواب ... وه که بس بیخبر از غلغل بانگ جرسی

کاروان سلف ویاران وعزیزان کمینگاه دنیا قوله

بال بکشا وصفیر از شجر طوبی زن ... حیف باشد چو تو مرغیکه اسیر قفسی

بال بکشا جهدے وسعی نما صفیر از شجر طوبے زن طالب مقام علوی باش قوله

چند پوید بهواے تو زهر سو حافظ ... یسر الله طریقا بک یا ملتمسی

خطاب بجناب معشوق حقیقی است که چند در جستجوے تو حافظ بکشت مزاج گرفتار آمده سرگشته در یم گرداب بهر خبر بوفادارے تعلق نماید آسان گرداند خدا راهے که بسوے تو رساند ودرین وادی نتواند آن مطلوب من واے ملتمس جان من غزل

کتبت قصة شوقی ومدمعی باکی ... بیا که بے تو بجان آمدم زغمناکی

مدمع جلت اشک مراد چشم باکی یعنے گریندہ از شوق ۰ این یاء آخر باکی اصلی است چون قاضی و داعی ونیز اشباع بود کہ باکی مد اصل باکی بود ضمہ بریاء دشوار بود ساکن کردند پس از جہت رفع التقاء ساکنین یاء را حذف آوردند باک شد پس یا از برائے درستی وزن در رعایت قافیہ آوردند معنے آنست کہ نبشتم من قصہ شوق را و حال آنکہ چشم من گریان است سالہا در جدائی تو حیران آمدہ ام از مدد

قولہ	بسا کہ گفتہ ام از شوق با دو دیدۂ شوق		ابا منازل سلمی داین سلماکی	

منازل جمع منزل یعنی جائے فرود آمدن سلمی نام محبوبہ الیست این بمعنی کجا و منازل چون جمع است باعتبار کل جمع مؤنث کاف مکسور کہ موضوع برائے خطاب مؤنث است آورد و یاء اشباع است اصل کلمہ سلماک معنے آنست یعنی بسا گفتہ ام از شوق با گریہ و زاری کہ اے منازل سلمی کجاست سلمائے شما اندوے شفقت بجواب من رود سے قولہ

	عجیب واقعہ و بس غریب حادثہ ایست		انا اضطربت قتیلا و قاتلی شاکی	

معنے آنست کہ عجیب واقعہ شما رو بہادہ و غریب حادثہ بما اتفاق افتادہ کہ می طپم در حالے کہ کشتہ شدہ ام و کشندہ من ہنوز شکایت دارد کہ توجہ بمن نمی آرد ازینجاست مصرعہ دلم مجروح تیغ غم رقیب از دست من نالان ۰ جفا پروانہ مسکین غرلو از آسیا خیزد قولہ

	صبا عبیر فشان گشت ساقیا برخیز		فہات شمۃ کرم مطیب الزاکی	

ہات بگیر و بیار شمہ خلاصہ کہ بہندلائی و شمہ کرم شراب کرم انگور مطیب خوشبو کردہ شد و یاء زاکی اشباع است ونیز در اصل زاکی بودہ ضمہ بریاء دشوار داشتند ساکن کردند پس از جہت اجماع ساکنین حذف کردند بعدہ یا برائے درستی وزن آوردند معنے آنست کہ بہار در رسید و گلہا را بشگفانید باد صبا ہر طرف خوشبوئیہا انتشار گردانید اے ساقی برخیز و بیار شیرہ انگور کہ خوشبو و پاک است و مسمومان عشق را تریاک قولہ

	دع التکاسل فالغنم فقد جری مثل		کہ زاد راہروان چستی است و چالاکی	

بگذار سستی کاہلی را الغنم لیکن بس تحقیق جاریست مثل قولہ

	اثر نماند ز من بے شمائل خوبت		اری مآثر محیای من محیاکی	

معنے آنست کہ اثرے نماند در من بے دیدن خصائل حمیدہ تو یعنے بسبب فراق و جدائی تو ازکی

اثرے نماند و فراق مرا بتو نشاند ری می بینم علامات حیات خود را از روے تو اے سلمی و نیز معنے است که اثرے نماند از من بدے شمائل حمیدہ و خصائل پسندیدہ تو یعنے صفات ناقصہ بشری از من فنا گرفت و صفات کاملہ ربوبیت بحکم تخلقوا باخلاق اللہ در من جا گرفت ازی می بینم در خود علامات حیود از مشاہدات تجلیات این ہستی خود را فانی دانستم و بشاہدہ لقاے تو بنشستم عیان می بینم کہ وجود من آثار تجلیات حق بود و یہ وجود من عکس وجود مطلق سزد قولہ

	زوصف حسن تو حافظ چگونہ لاف زند	کہ چون صفات الٰہی ورائے ادراکی	

ورائے ادراکی اے بیرون از ادراک غزل

	کہ بر دبنز دشاہان زمن گدا پیامے	کہ بکوی میفروشان دو ہزار جم بجامے	

میفروشان عارفان کامل بضاعت قولہ

	اگر این شراب خامست اگران حریف پختہ	بہزار بار بہتر زہزار پختہ خامے	

خام اشارت مے خام و شراب ناقطر قولہ

	بگشاے تیر مژگان و بریز خون حافظ	کہ چنان کشندہ را نکند کس انتقامے	

کُشندہ کشتہ شدہ غزل

	گذشتی بر من غمدیدہ از راہ جفا کاری	بلی تو عمری و بر عمر کے باشد وفاداری	

سگ اشارہ برقیب تاتار ولایتے ست مشک خیز منسوب بخوبرویان غزل

	گفتند خلائق کہ توئی یوسف ثانی	چون نیک بدیدم بحقیقت بہ ازانی	

یوسف پسر یعقوب علیہ السلام در حسن بے نظیر گویند حسن سہ حصہ یکے حصہ مرا ولین و آخرین را و دو حصہ تنہا مر یوسف را و قیل حسن نہ حصہ یک حصہ مر تمام عالم را و نہ حصہ مر یوسف را و وحی بر یوسف در حالت کودکی بود چون یحیی و عیسی و عمر او صد و بیست سال و بر کنارہ رود نیل دفن کردند بعد از چہار صد سال موسی علیہ السلام در زمان خود نقل کردہ در شام نزدیک آباء او دفن نمودہ من عجائب القصص تحول

	در عشق توام شہرہ چو فرہاد و عجب نیست	ای خسرو خوبان کہ تو شیرین زمانی	

شہرہ مشہور قولہ

	گر سرو نماند از قد و رفتار تو برپاے	بخرام کہ از سرو گذشتی بہ روانی	

بیان

این غزل در نسخ معتبر نیست

روانی رفتار قوله

گفتی که دہم کامت و جانت بستانم	ترسم ندہی کامم و جانم دبستانی

کام مقصود قوله

چشم تو خدنگ از سپر جان گذرانید	بیمار که دیدست بدین سخت کمانی

خدنگ تیر بیمار اشارہ بچشم محبوب غزل

کشته ام از آتش می عارض تو گل واری	چون ننالم من دلسوخته بلبل واری

وار ماسد چون غنچه وار و نیز بمعنے لائق چون شاہوار و گوشوار و نیز بمعنے مقدار چون جامہ وار و نار وار و نیز بمعنے زدہ چون سوگوار قلقل بضم ہر دو قاف مروسک و ظریف و نیز آواز صراحی که وقت شراب در پیاله انداخت آید و نیز بکو بکو ہم ابراہیم تابی تسلسل وار سلسله بند کابل شہر بیست غزل

سلمے منذ حلت بالعراق	الاقی من نواہا ما الاقی

ہر آئینه سلمے که نام معشوقه است از وقتے که حلول نمودہ و نزول فرمودہ در عراق ملاقات میکنم از فراق او چیزیرا که ملاقات میکنم یعنے رنج بسیارے بینم قوله

الا اے ساربان محمل فروکش	الی رکبانکم طال اشتیاقی

دانا و آگاه باش اے ساربان محمل دوست بسوے شما دراز شدہ اشتیاق من قوله

درونم خون شد از نادیدن دوست	الا تعسا لایام الفراق

دانا و آگاه باش ہلاکی باد مر ایام فراق را قوله

خرد در زندہ رود انداز و مے نوش	بگلبانگ جوانان عراقی

زندہ رود نام رودیست عراق نام شہر و نام سرود

عروس نیک خوشی اے دختر رز	ولی گه گه سزاوار طلاقی

اشکال آنست که اگر شراب صوری مراد بود پس ہمیشه سزاوار طلاق است لفظ گاہ گاہ چگونه روا بود و اگر ذکر و فکر مراد باشد آن ہمیشه سزاوار نیست این لفظ چه نوع صورت بندد جواب آنست که بادہ خواران نیز در ماہ صیام ترک شراب نمایند و در آخر شعبان بسیار میخورند و عیش و عشرت و سیر و گلگشت میکنند چنانچه حیام گویند گویند که ماہ رمضان گشت پدید ہم حد گرو بادہ خواہم گردید

در آخر شعبان بخورم چندان مے ٭ که اندر رمضان مست بخسپم تا عید ٭ ذکر در فکر در بعضے اوقات
هنگام رفتن مستراح منع کرده اند در آنحالت از شمس تبریز قادر نقلست که میگویند در خلاجانام خدا
نباید گفت چکنم که شاه از اسپ فرود نمی آید اسپ بیچاره چکند یعنی ذکر حق بر دل استیلا یافته که
هیچ حال از و دور نمی شود و این سخن در اختیار نیست قوله

بیا ساقی بده رطل گرانم	سقاک الله من کاس دهاق

بنوشاند ترا حق تعالے از کاسه دمادم قوله

رغبنا العیش فی مرعی حماکم	حماک الله فی عهد التلاقی

چریدیم ما عیش را یعنی حاصل کردیم در چراگاه حمای شما و حما چیزیست که اگر حمایت آن نکنند
نیک باشد حمایت کند ترا خدا زمان ملاقات قوله

نهاک الشیب من وصل العذاری	سوی تقبیل خدود و اعتناقی

منع کرد پیری از وصل دوشیزگان سوی بوسیدن رخساره و در کنار گرفتن قوله

دموعی بحر کم لا تحقروها	فکم بحر عمیق من سواقی

اشکهای من دریاهای شما است حقیر مپندارید او را بس بسا دریاهای عمیق از جوبها
خورد است زیراکه سواقی جمع ساقیه بمعنے جوے خورد است غزل

لبش می بوسم و در میکشم مے	بآب زندگانی برده ام پے

پیے قدم و سراغ قوله

نه رازش میتوانم گفت با کس	نه کس را میتوانم دید با وے

یعنے نه راز او بکسے که لایق استماع راز نیست میتوانم گفت و نه معشوق دیگر را با او میتوانم دید
بایں معنی که تجلیات او را در معشوق دیگر مشاهده کنم و نیز از مصرع ثانی مراد آن باشد که یاری و دیگر را
منظور ندارم تا در عبادت او ریا را دخل دهم و درینصورت اشاره بکمال اخلاص است و دیگر آنست
که در عبادت او دیگر را شریک نمیسازم و جز از و استقامت نمیخواهم و برین تقدیر اشارت باشد بمضمون
ایاک نعبد و ایاک نستعین و دیگر آنست که کس را در الوهیت او شریک نمیسازم تا باین معنی بهره مند
شوم که انی وجهت وجهی للذی فطر السموات والارض حنیفا وما انا من المشرکین و دیگر آنست

(حاشیه:) مصنف قدس سرہ الاعلى از اوصاف محمودہ ... بیان ...

کہ میتوانم کہ مشاہدہ من کسے دیگر بود بلکہ صرف ہمت دراں مینمایم کہ جز وے در مشاہدۂ من نباشد و دیگر این بیت در نعت حضرت است کہ پیغمبر دیگر یرا مادے نمیتوانم دید و با آنکہ در استدار جمال مطلق در صورت سقید می نمودند چون آن مشاہدہ بوجہ احسن دست داد لنظر از مقیدات رجاست یعنی از غایت التذاذ کہ در جمال او مے بینم کسے ہمراد نمے بینم و محبت چہار اند اسمائی و صفاتی و افعالی و آثاری قولہ

بزن بر چنگ چنگ اے ماہ مطرب | رگش بخراش تا بخروشم از وے

چنگ نام ساز و دست قولہ

تو با سلطان گل خوش باش و می نوش | غنیمت دان خلاص بہمن از دے

بہمن و دی نام ماہ قولہ

بنوید جان ازان قالب جدائی | کہ باشد خون جامش در رگ و پے

خون جام لب لعل جام عقیق و شراب قولہ

زبانت در کش اے حافظ زمانے | حدیث بے زبان را بشنو از نے

نے نام ساز غزل

مخمور جام عشقم ساقی بدہ شرابے | پر کن قدح کہ بے مجلس ندارد آبے

آب رونق و تازگی قولہ

شد قامتم چو حلقہ تا بعد ازین رقیبت | زین در دگر نراند ما را بہیچ بابے

بہیچ بابے بہیچ وجہے نیز بہیچ وجہے قولہ

حافظ چہ مے نہی تو دل بر وصال جانان | کے تشنہ سیر گردد از لمعہ سرابے

لمعہ روشنی سراب دہوکا غزل

بشنو وان زلف چون زنجیر یارے | پریشان حال و دیوانہ وارے

بگزید دل کرد گرد باد نکولہ غزل

مینوش گل فشان کن از بہر چہ میجوئی | این گفت سحر گہ گل بلبل تو چہ میگوئی
تا غنچۂ خندانت دولت بکہ خواہد بود | اے شاخ گل رعنا از بہر کہ میروئی

غنچۂ خندان کنایہ از دہن و دولت مراد بوسہ و کلام رعنا نام گلے زرد قولہ

چون شمع نکوروئی بر رہگذر باد است | طرف ہنرے بربند از طور نکوروئی

نکوروئی حسن وجمال بر رہگذر باد است محل اعتماد نیست طرفہ نادر طرفہ ہنری یعنے حسن اخلاق وتیمارداری غربا بربند پیدا کن وحاصلنما قولہ

شمشاد خرامان کن آہنگ گلستان را | تا سرو بیاموزد از قد تو دلجوئی

آہنگ گلستان را برائے قصد گلستان قولہ

ہر مرغ بدستانے در گلشن شاداب اند | بلبل بنواسازی حافظ بدعاگوئی

دستانے سرود غزل

مائیم وغم عشق جوانے وخیالے | وز ماہ رخت گشتہ تنم ہمچو ہلالے

ہلال ماہ نو قرین ہمنشین ونزدیک دست دہد میسر آید ملال دلگیری عرصہ بیان آنجاست آنجا ترا مجال قدرة نال سنے کہ از درون خالی باشد وبمعنی قلم ہم آید غزل

نوبہارست دران کوش کہ خوشدل باشی | کہ بسے گل بدمد تازہ تو در گل باشی

نوبہار معروف دران کوش درکارے سعی نما قولہ

چنگ در پردہ ہمی میدہدت پند ولے | وعظت آنگاہ دہد سود کہ قابل باشی

وعظ نصیحت وپند قولہ

در چمن ہر ورقے دفتر حالے دگر است | حیف باشد کہ زحال ہمہ غافل باشی

چمن باغ وگلزار ہر ورق ہر متنفسے دفتر بیان قولہ

نقد عمرت ببر وغصہ دنیا بگزاف | گر شب وروز درین قصہ باطل باشی

گزاف دروغ قولہ

حافظا گر مدد از بخت بلندت باشد | صید آن شاہد مطبوع شمائل باشی

غزل

نسیم صبح سعادت بآن نشان کہ تو دانی | خبر بکوی فلان بر بآن زبان کہ تو دانی

بگو کہ جان ضعیفم ز دست رفت خدارا | ز لعل روح فزایت ببخش زانکہ تو دانی

خدارا بواسطہ خدا قولہ

امید در کمر زرکشت چگونہ نبندم | دقیقہ الیست نگارا درآن میان کہ تو دانی

قیقه سحر مارنک قوله

یکیست ترکی وتازی درینمعامله حافظ | حدیث عشق بیان کن بهر زبان که تو دانی

درین معامله عشق غزل

نوش کن جام شراب یک منی | تا بدان بیخ غم از دل برکنی

بدان اشارت بجام شراب بیخ غم از دل برکنی رفع غموم وهموم نمائی قوله

دل کشاده باش چون جام شراب | سر گرفته چند چون خم دنی

دل کشاده باش خندان وخورم باش سرگرفته سر فرو ومتفکر ومتحیر قوله

خاک سان شو ودرقدم نه همچون ابر | جمله رنگ آمیزی وتر دامنی

سان مانند قوله

چون زجام بیخودی رطلے کشی | کم زنی از خویشتن لاف منی

رطل پیمانه بزرگ غزل

نور خدا نمایدت آئینه مجردی | از در ما درا اگر طالب عشق سرمدی

مجردی اول وزندان لبده علائق وعوائق لبده ماسوائے محبوب لبده ارخودی التجرید شیخ شرف الدین یحیٰے منیری درمکتوبات فرموده تجرید آنست انچه امروز یابی ازان آزاد بیرون آئی وتفرید آنکه در بند فردا ساشی ونیز تجرید از علایق وخلایق وتفرید ازخود دردل عمارے نه وبرلیست مارے نه وماکس شمارے نه ودرسینه مازارے نه وباهیچ مخلوق کارے نه چول مرید این تجرید وتفرید حاصل کند جلوه گریش درعالم چنیں بود که یا داؤد ازا رایت لی طالبا فکن له خادما دایمی درجه بدرجه حاصل آید نه یکبارگی واز آلودگی خویش بزمیت محرد ونظر بر لطف وفضل او باید داشت که هزار عاصی را حبیب کند وخلیل وهزار موحد را مشرک سے بسا پیر ساحاتی که بر مرکب رو ماند وبسا رند خراباتی که زین بر شیر نر بندد ودر محبوب العاشقین است تجرید مجرد بودن محب از محبوب خواهی در حسنات خواهی در سیآت اگرچه روزه ونماز بود چون رضائے دوست دران نیست میدان که بت پرستی وزنار داریست وچون رضائے دوست میخانه بود میدان که عین عبادت است چوں سالک ازخود مجرد شد مرفوع القلم گشت خواه در بتخانه درآید خواه درصومعه خواه دستار پیچد خواه زنار بندد هر جاکه رود ما در رود وهر چه بیند او را بیند

ما رایت شیئا الا ورایت اللہ فیہ ردی او نماید لون الماء لون انائہ بحکایت در آید سالک را ہفتاد چند مقام قطع باید کرد تا در مقام تجرید قدم نہد دا جلے را پرسیدند ما التجرید قال تجرید العارف فمن غیر المحبوب تبرا کردن از جملہ اشیا بدو پیوستن و شرط راہ تجرید آنست کہ چنان از خود بیرون شود اگر خود را جوید نیابد عزت ربی برنی درست آید ازینجاست کہ روزے رسول علیہ السلام در عالم تجرید بود کہ جبرئیل عزم آمد و حضرت را بر عادت قدیم ندید بایستاد گفت من جبرئیل فرمو کیست جبرئیل گفت ملک مقرب رسول رب الحمید والرب فرمود کہ محمد کیست جبرئیل دامن درکشید و پس ایستاد چون ازانحالت باز آمد قال لی مع اللہ وقت لا یسعنی فیہ ملک مقرب ولا نبی مرسل و فنیکہ سالک از عالم ناسوت بملکوت رد دو دشمنان اعادکم داد لا ذکم و ازدا جکم عدو لکم در ناسوت گذارد و قدم ہمت در ملکوت نہد چون بمنزل جبروت رسیدہ باشد کمال تجرید رو نماید و تفرید آنست چون از کثرت گذشتہ بوحدت رسد و جمال احد بیند ازل و ابد محو بیند چون محو فی محو شدہ باشد نہ آنجا کارے نہ آنجا دوستے نہ یارے نہ آنجا قیلے نہ قالے نہ آنجا میلے نہ ملے یعنے گویند کہ توحید و تفرید یکے است اما در تفرید طلب برجاست و در توحید طلب مرتفع شد قولہ

شعبدہ بازیئے کنی ہر دم و نیست این روا	اودی قال رسول ربنا ما انا قط من ادی

شعبدہ مکر و فریب و بازی کہ ہند پکھنڈ گویند قط یعنے ہرگز ودی اشیا عبثے و بیکارے کہ در شمار در نیاید معنے آنست کہ ہر ساعت فریب و بازی میکنی و مرا مغالطہ میدہی و این روا نیست از قول و فعل خود مالیست کہ مرا بہ بازی و عبث نیافریدہ بلکہ برائے کارے درینجہان آوردہ اند و قول رسول ع م بران شاہدی آرد کہ قال رسول ع م ما انا قط من ددی یعنے نیستم ہرگز از اشیاء عبث و بیکار کہ نیاید در شمار یعنے مرا برائے کارے آفریدہ اند نہ برائے بازی و عبث آوردہ کما قال اللہ افحسبتم انما خلقناکم عبثا و انکم الینا لا ترجعون قولہ

از چہ بغمدہ می کشی تیغ جفا بکشمکش	فکر نمیکنی مگر فی عمد ممددی

غمد بکسر غین معجمہ شمشیر دان ممددہ صیغہ واحد مؤنث اسم مفعول است من التمدید کشیدن ممدود در اصل ممدودہ بود اگر باتباع قرآن باید پرداخت پس اینجا ما را از جہة درستی وزن و رعایت قافیہ انداخت و یا کہ در آخر مصرع است یاء اشباع است معنی آنست کہ از چہ سبب و بکدام جہة در غلاف کشی تیغ جفا را بکشمکش بگذارید کہ بر بیم کشتہ رحم آوردن رحمت افزودن است چنانچہ مذکور است

زخمے دگر بزن بغدایم چہ میکشی در ریم کستہ ختم بصد جوال برابرست مگر فارسیکی کہ درستان
دریاداران و مردم آزاران فرمودہ انہا علیہم موصدة فی عمد ممددة غزل

نیست در خیل بتان مثل تو شاہی عجبے	بر فلک نیست چو رخسار تو ماہے عجبے

خیل گروہ مہر گیا نام کیاہے تیرہ تاریک غزل

وقت را غنیمت دان آنقدر کہ بتوانی	حاصل از حیات ایجان یکدمست تا دانی
کام بخشی دوران عمر در عوض دارد	جہد کن کہ از عشرت کام خویش بستانی

کام بخشی بمراد رسانیدن قولہ

پند عاشقان بشنو وز طرب تبا باز آ	کاینہمہ نمی ارزد شغل عالم فانی

طرب کنایہ از عشق قولہ

پیش زاہد از رندی دم مزن کہ نتوان گفت	با طبیب نامحرم حال درد پنہانی

طبیب اشارة بزاہد قولہ

یوسف عزیزم رفت ای برادران رحمے	کز غمش عجب دیدم حال پیر کنعانی

یوسف عزیزم کنایہ از محبوب پیر کنعانی یعقوب قولہ

دل زناوک چشمت گوش داشتم لیکن	ابرو کماندارت میبرد بہ پیشانی

گوش داشتن منتظر ساختن دل نگہ کردن و دیدن و محافظت نمودن پیشانی بمعنی شوخی و بیحیائی
ہے میش او چون سر نہادی باز پیشانی چہ سود قولہ

ختم شکن نبید اندا ایقدر کہ صوفی را	جنس خانگی باشد ہمچو لعل رمانی
جمع کن باحسانی حافظ پریشان را	ای شکنج گیسویت مجمع پریشانی

شکنج چین غزل

ہواخواہ توام جانا و میدانم کہ میدانی	کہ ہم نادیدہ می بینی و ہم ننوشتہ میخوانی

ہواخواہ دوستدار قولہ

گشادہ کار مشتاقان دران ابروی دلبندست	خدا را یک نفس با ما گرہ بگشا ز پیشانی

کشاد کشایش قولہ

دریغا عیش شبگیری کہ در خواب سحر بگذشت	بدان قدر وصال ایدل دران روزیکہ درمانی

در تیغا الف را اندچون دردا دران روزیکه در ماتی مراد روز محشر قوله

ملول از همرهان بودن طریق کاردانی نیست	بکش دشواری منزل بیاد عهد آسانی

ملول ستوه قوله

خیال چنبر زلفش فریبت میدهد حافظ	نگر تا حلقهٔ اقبال ناممکن بجنبانی

چنبر حلقه غزل

هزار جهد بکردم که یار من باشی	قرار بخش دل بیقرار من باشی

جهد سعی بخش بخشنده قوله

چراغ دیدهٔ شب زنده دار من گردی	انیس خاطر امیدوار من باشی

وار دارنده قوله

دران چمن که بتان دست عاشقان گیرند	گرت ز دست برآید نگار من باشی

دران چمن دران محل گرت ز دست برآید اگر از دست تو برآید قوله

ازان عقیق که خونین دلم ز عشوهٔ او	اگر کنم گله او راز دار من باشی

ازان عقیق کنایه از لب معشوق عشوه فریب رازدار من باشی اظهار نکنی و مرا رسوای عالم نسازی قوله

شود غزاله خورشید صید لاغر من	اگر آهوئے چو تو یکدم شکار من باشی

آهوے چو تو چون تو آهوے قوله

دمے بکلبهٔ احزان عاشقان آئی	شبے انیس دل سوگوار من باشی

سوگوار ماتم زده قوله

سه بوسه کز دو لبت کردهٔ وظیفه من	اگر ادا نکنی قرضدار من باشی

بوسه مراد حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری و معنوی و خواص را حظے است که از فحواے کلام میر یابند و لب مراد تلفظ ۵ لب که شیرین جوئے شد لطف خداست ٭ باغ جان را زاب او نشو و نماست ٭ و کلامے که مدار حیات صوری و معنویست دو قسم است قسمے بواسطه وحی منزل و آن مخصوص بانبیا و قسمے بے واسطه و آن مخصوص باولیا معنے آنست که از جوے لطف خود که کلام صوری و معنوی بود و بوسه که کنایت از استعداد قبول کیفیت آن کلام مرد

وظیفه کرده و استعداد منم بران آمده اگر ادا نکنی بحکم وفی العدة دین قرضدار من باشی و بحکم الکریم
اذا وعد وفا زیر بار من باشی یعنی چون مرا از عوام و استعداد قبول کیفیت آن کلام منزه بخشنده که از کلام
صوری و لفظی که عبارت است از قرآن مجید و از کلام معنوی و لقاء که عبارت از کلام قدسی است
حظے وافر یابم و بخوشوقتی میگرایم و این هر دو استعداد مرا وظیفه کرده اند و مرا من بران آورده که اگر
ادا نکنی قرضدار باشی و بحکم زیر بار من باشی بوسه کنایه از جذبه که موجب تجلیات می باشد و تجلیات
چهار قسم است صوری که در همه موجودات بود و حتم آن بر صورت صاحب تجلی میباشد و تجلیات نوری
و تجلیات ذوقی و آن در علوم و اذواق معارف میباشد و تجلیات ذاتی اختصاصی برقی میباشد در
شرح لمعات تجلیات نوری را در تجلیات صوری داخل ساخته و سه تجلی قرار داده پس بر تقدیر اول
هرگاه تجلیات ذاتی جز گاه گاه نمیشود و نظر بتجلیات ثلثه باقیه که حصول آنها اکثر اوقات مرقوم است
و آن را وظیفه میتوان گفت میفرماید که آن تجلی وظیفه من نموده و مقرر کرده و من امیدواران می باشم
و انتظار آن میکشم بمنزله قرض ادا باید کرد و اگر تجلی ذاتی برقی نیز اکثر اوقات حاصل خواهد بوده باشد
پس سه بوسه بر تقدیر ثانی راست می آید و این بیت خواجه ؎ گفته بودی که شوم مست دو بوسه بدهم
وعده از حد بشد و ما نه دو دیدیم نه یک ؏ و آن اعتبار آنست که هنوز تجلی برقی ذاتی اختصاص نیافته
و میتواند که خطاب درین بیت بمرشد باشد یعنی گفته بودی که هرگاه مست شوم و از خود روم یعنی بفنا
فی الله رسم ترا بوسه دهم یعنی بر اسرار ظاهری و باطنی واقف گردانم وعده از حد بشد یعنی این وعده مجرد
حصول تمنی یعنی مذکوره و آن وعده از آن حد درگذشت و چندے بر آن بگذشت و ما موجب آن وعده
بهره ور نشدیم و نه بکشف هر دو اسرار مشرف گشتیم و نه بکشف یکے از آن هر دو شاید که مراد تجلی
ذاتی و غیر ذاتی باشد چنانچه تجلی گاه چهار قسم گویند و گاه سه قسم و گاه دو قسم چنانچه در شرح گلشن راز است
و شیخ عبد الواحد بلگرامی گوید بوسه که بطلب عاشق متعلق است یک بوسه اشارت بطلب عاشق یک مرتبه
فنا فی الذات و شهوت و حظ دو کونین و همچنین دو بوسه و سه بوسه تا بیشتر میباشد و بر مراتب فناء
عشاق از حظوظ و لذات دارین و بوسه که بعنایت معشوق است اشارت است از فناء معشوق
عاشق را فاما بوسه که بطلب معشوق متعلق است آنرا اشارتیست مبارک که بر بوسے کانم نتوان نوشت
؎ یا رسے که مراد بوسه از ناز ؏ او بوسه بخست من نداد مرد ؏ و گاه از طلب بوسه اشارت کنید

بر مذاہب عاشق فنائے جور را با فنائے معشوق بجود عاشق را واین دو بیت را کہ ۵ از مہر بوسۂ لبش جان نمیدہم ٭ ایم نمی ستاندو آنم نمیدہد ٭ ۵ گفتہ بودی کہ شوم مست دو بوست بدہم ٭ وعدہ از حد بشد و ما نہ دو دیدیم نہ یک ٭ محمول بر ہمین معنی کنند مخفی نماند کہ جزئیات فنا غیر محصور اند اما بطریق کلیہ منحصر در سہ قسمت فنائے ذات وفنائے صفات وفنائے افعال پس سہ بوسہ عبارتست از فنای ذات سالک در ذات حق وفنائے صفات او در صفات حق وفنائے افعال او در افعال حق بنہجے کہ ذات وصفات وافعال سالک عین ذات وصفات وافعال حق گردد ودوئی از ایشان برخیزد ویگانگی رو دہد ۵ کے بود ما زما جدا ماندہ ٭ من وتو رفتہ وخدا ماندہ ٭ غزل

یارب چہ درخور آمد گردت خط ہلالی		یا مبسما یحاکی درجا من اللآلی

السام را اہل لغت داخل کتب نساختہ جوابش دو نوعست بسم در اصل متبسم بود بضرورت شعر خواجہ تا را حذف کردہ ودیگر از بعضے فضلا بسمع رسیدہ کہ السام وابتسام بیک معنی است درج دہن یارب در مقام تعجب استعمال کردہ اند گردت اے گرد رخت. معنے آنست کہ اے سپید کنندہ دندان وای ظاہر سازندہ لآلی از درج دہان بر حال تباہ وروے سیاہ من یعنی اے تبسم کنندہ بر حال پریشان وصورت پژمان دہ وہ چہ درخور لایق افتادہ است گرد رخت خط ہلالی مزین رخ است دہم مزین ازان رخ باید دانست کہ منادی لہ اے ما لاجلہ الندا مصراع ثانی است کہ درخاطرش ہمچو نقش ما نیست ومنادی لہ آن باشد کہ اول منادی برخاطر تراشد ہر کسے کہ درخور آن بود ورا ندا کنند ومنادی لہ گاہ مظہر باشد وگاہ مضمر جائے آرند کہ فحواے کلام بران دلالت کند ومشعر ان بود چنانچہ درین اسم اللہ المحمود فی کل فعالہ تقدیر چنان باشد افعل بنا ما نحن نحمدک بہ یعنی بکن باما چیزے کہ حمد سرائے از ما درون شان باشد باعتماد علم سامع بران داشتہ وتخم این نہال بخاطر کاشتہ چنانچہ یا اللہ یا اللہ برزبان مے آرند ومیدانند کہ انچہ بخاطر است خدا میداند ومظہر در بعضے مقامات ظاہر الدلالۃ است برآنکہ مقصود زایندہ است ہمین ہست دحبپ ودست خسران مبین است کما قال اللہ یا ایہا الذین آمنوا اصبروا وقولہ یوسف اعرض عن ہذا ودر بعضے محلیات محتاج شود بتوضیح چنانچہ ہمین شعر خواجہ کہ تمثیل این قسم سزد صبر ماکنی مبین بکند کہ ما لاجلہ الندا مصرع ثانی ست ظاہر نگردد معانی درست نشود حضرت خواجہ این معنی را بخاطر آوردہ خواست کہ محبوب خود را از نہمی آگاہ سازد پس اورا باین روش ندا نمود یعنے حال پریشان من کہ موجب تبسم تست ہمین خط موی تست

کہ زینت نقش روئے تست چنانچہ خود فرمودہ ست باغبان ہمچو نسیم ز در باغ مران + کاب گلزار تو از اشک چو گلنار منست + و نیز خط ہلالی ہمان خط عذار بود معنی چنان شود کہ اے تقسیم کنندہ حال ور روئے سیاہ من از دیدن حال من بگذر و در دیدن حال خویش نگر کہ چہ زینتے دارد رخ ہلال تو و برین تقدیر سرکہ او را چنین روا شود و ہمہ ہنادی لہ در مصرع ثانی بود نزد نحویان حال اجلہ آسمان ہلال اقبال ست کہ شامل حال جمیع مقاصد و آمال است چون اقبال بدست آید ماہی مراد بشست آید و معنی حقیقی آنست حال کنایہ از عشق و در جامع اللآلی مشاہدہ تجلیات و ہلال شریعہ و خط ہلال تقلید شرائع سنن یعنی مشاہدات تجلیات حد در خور آمد با کمال اتباع شریعت سوا **قولہ دل رفت و دیدہ خون شد** معنے این بیت آنست کہ در عشق و محبت دل رفت و دیدہ خون شد و تن خستہ و جان از تن برون شد و در عشق اعجوبہا است کہ پے در پے مے آیند و عاشق را در تعجب مے ربایند و در نسخہ معجزات است اے در عجز آوردہ دیگران اظہار این بیت ما تقدم **قولہ**

دل خون شدم ز دست و زیاد چشم مست	او ذیت بالرزایا ماللہوی و بالی

رزیہ مصیبت ہوی کام و آرزو مراد عشق وبال گناہ و ریاء و بالی استباعست ۔ معنے آنست کہ دلم خون شد از دست تو و از ناز چشم مست تو آزردہ شدہ ام مصیبت ماہست گناہ مر عشق و ہوا را یعنی عشق در ہوا و لالہ بود مالوا چون طالب بمطلوب رسید و لالہ حویش را یکسو کشید محب خواہ آزار بیند خواہ گلہا مراد چیند عشق و ہوا آلنا و نیست اے سراد تصدیق مانست **قلاش** عمر دا ہر دو عالم دہونند دے تنگ و نام لا ابالی باک ندارم ہر و بمعنے میباک **قولہ**

العین ماتنامت شوقا بال نجد	والقلب ذات وجدی داتبہ الغزالی

تنامت تا از اندہ کما قال اسد ولات حین مناص پس تنامت در اصل نامت بودہ تا از جہت درستی وزن آوردہ نجد کوہے است مشہور کہ قوم لیلے را بود در انجا مقام دمجنون او از عشق او انجا بے آرام و الحال مقام ہر محبوبے را نجد تعبیر کنند غزال آہو برہ و نام مرد از عرب کہ نسل بنی غزال از مرد منسوب وایجا ہمین معنی است معنی آنست کہ چشم خواب نکرد از شوق ملاقات وا بہ نی عزال کہ عبارت است از معشوق و معنی حقیقی آنست کہ اے شہوار و اسے مرشد ابرار در وقت معہود رب بالمعبود این عزیبا مجبور معروض دار کہ فلان را مدشوق مشاہدات چشم ست بیتواب و دل

بر لب عاشق فنا و وجود را بافنا معشوق وجود عاشق را دراین دو بیت که بیت ٥ از بهر بوسهٔ لبش جان نمیدهم ٭ اینم نمی ستاند و آنم نمیدهد ٭ بیت ٥ گفته بودی که شوم مست دو بوست بدهم ٭ وعده از حد بشد و ما نه دو دیدیم نه یک ٭ محمول بر همین معنی کنند مخفی نماند که جزئیات فنا غیر محصور اند اما بطریق کلیه منحصر در سه قسمت فنای ذات و فنای صفات و فنای افعال پس سه بوسه عبارتست از فنای ذات سالک در ذات حق و فنای صفات او در صفات حق و فنای افعال او در افعال حق بنهجی که ذات و صفات و افعال سالک عین ذات و صفات و افعال حق گردد و دوئی از ایشان برخیزد یگانگی رو دهد بیت ٥ کسے بود مازما جدا مانده ٭ من و تو رفته و خدا مانده ٭ غزل

	یارب چه در خور آمد گردت خط هلالی		یا مبسما یحاکی درجا من اللآلی

ابسام را اہل لغت داخل کتب نساخته جوالبش دونوعست مبسم در اصل متبسم بود بضرورت شعر خواجه تا را حذف کرده و نیز از بعضے فضلا بسمع رسیده که ابسام و ابتسام بیک معنی است درج دہن یارب در مقام تعجب استعمال کرده اند گردت اے گرد رخت. معنے آنست که اے سپید کننده دندان وای ظاہر سازنده لآلی از درج دہان بر حال تباه و روے سیاه من یعنی اے تبسم کننده بر حال پریشان و صورت پژمان ده وه چه در خور لایق افتاده است گرد رخت خط ہلالی مزین رخ است و ہم مزین ازان روح باید دانست که منادی له اے ما لاجله النداء مصراع ثانی است که در خاطرش ہمچو نقش مانیست و منادی له آن باشد که اول منادی بر خاطر تراشد ہر کسے که در خور آن بود و او را ندا کنند و منادی له گاه مظہر باشد و گاه مضمر بجاے آرند که فحواے کلام بران دلالت کند و مشعران بود چنانچه درین اسم الله المحمود فی کل فعاله تقدیر چنان باشد افعل بنا ما نحن نحمدک به یعنی بکن با ما چیزے که حمد سراے از ما درون نشان باشد باعتماد علم سامع بران داشته و تخم این نہال بخاطر کاشته چنانچه یا الله یا الله بر زبان مے آرند و میدانند که انچه بخاطر است خدا میداند و مظہر در بعضے مقامات ظاہر الدلالة است بر آنکه مقصود زاینده است ہمین است و حبیب و دست خسران مبین است کما قال الله یا ایہا الذین آمنوا اصبروا و قوله یوسف اعرض عن ہذا و در بعضے محلیات محتاج شود بتوضیح چنانچه ہمین شعر خواجه که تمثیل این قسم سزد صبر ما کنی مبین بکند که ما لاجله النداء مصرع ثانی ست ظاہر نگردد معانی درست نشود حضرت خواجه این معنی را بخاطر آورده خواست که محبوب خود را از نیمی آگاه سازد پس او را باین روش ندا نمود یعنے حال پریشان من که موجب تبسم تست ہمین خط موی تست

٥ این غزل در نسخهٔ [illegible] نیست ٭

کہ زینت بخش روے تست چنانچہ خود فرمودہ ست ۵ باغبان ہمچو نسیم زدر باغ مران ۵ کآب گلزار تو
از اشک چو گلنار منست ۵ و نیز خط ہلالی ہمان خط عذار بود معنی چنان شود کہ اے تبسم کنندہ
بحال و روے سیاہ من از دیدن حال من بگذر و در دیدن جمال خویش نگر کہ چہ زینتے دارد از رخ
ہلال تو و برین تقدیر سرکہ ادراچنین روا شود و بہمہ منادی کہ در مصرع ثانی بود نزد نحویان حالا جلہ اسما
اقبال ہست کہ شامل حال جمیع مقاصد و آمال است چون اقبال بدست آید ماہی مراد شست آمد و معنی
حقیقی آنست حال کنایہ از عشق و در جاس اللآلی مشاہدہ تجلیات و ہلال شریعۃ و خط ہلال تقلیہ شرائع
سرز یعنی مشاہدات تجلیات چہ مذمود آمد با کمال اتباع شریعت غرا قولہ دل رفت و دیدہ خون شد الخ
معنے این بیت آنست کہ در عشق و محبت دل رفت و دیدہ خون شد و تن خست و جان از
تن روان شد و در عشق اعجوبہا است کہ پے در پے مے آیند و عاشق را در تعجب مے ربایند
و در نسخہ معجزات است اے در عجز آرندہ دیگران اظہار این ہیبت مانندم قولہ

دل خون شدم ز دستش وز یاد چشم مستش		او ذیت بالزاباً ماللہوی و بالی	

رز یہ مصیبت ہوی کام و آرزو مراد عشق و بال گناہ و بار و بالی اشباع است۔ معنے آنست کہ
دلم خون شد از دست تو و از یاد چشم مست تو آزردہ شدہ ام مصیبت ما ہست گناہ مر عشق و ہوا را یعنی
عشق و رہوا و لا لہ بود مالا چون طالب بمطلوب بار رسید و لالہ خویش را یکسو کشید عجب خواہ آزار مبند خواہ
کلہار مراد چنید عشق و ہوا را گناہ نیست اے مراد تصدیق مانست قلاش بیعرد از ہر دو عالم رو بند
و بے ننگ و نام لا ابالی باک ندارم ہمیں در معنے بیباک قولہ

العین ما تنامت شوقاً بابل نجد		والقلب ذات وجد فی دابۃ الغزالی	

تنامت تازائدہ کما قال اللہ و لات حین مناص پس تنامت در اصل نام بودہ تا از جہت درستی
وزن آوردہ نجد کو ہے است مشہور کہ قوم لیلے را بود و در انجا مقام و مجنون او از عشق او انجا بے آرام
و الحال مقام ہر معشوقے را نجد تعبیر کنند غزال آہو برہ و نام مرد از عرب کہ قصلہ بنی غزال از بود
منسوب بانجا ہمین معنی است معنی آنست کہ چشم خواب نکرد از شوق ملاقات دابہ بنی غزال کہ
عبارت است از معشوق و معنی حقیقی آنست کہ اے شہوار وادیے مرشد ابرار در دفت معہود
بر ساالمعبود این غریب مہجور مدروص را کہ فلان را از شوق مشاہدات چشم مست بیخواب و دل

وجد و اضطراب لقاے خویش کرامت فرما واز کشاکش تجلیات بربا لطف لایزالی لطف حق قوله

لنسّد درر مل کان الحبیب فیہا	طار العقول طر من نظرۃ الغزالی

در بمعنے نیکوئی رمل ریگ بیابان طار اسمہ نظر نگریستن غزال محبوب۔ معنے آنست کہ مر خدا یرا خوبی و نیکوئی ریگیکہ دوست من دران ساکن است و صحرا یکہ یار من دران ساکن اند پرید عقل از ہمہ نگریستن محبوب اے در جلوہ جمال مبہوت گشتم و در تماشاء جمال باکمال او بیہوش شدم چنانچہ داب سالکان است کہ در حال مشاہدہ تجلیات بیخود شوند واز خود فانی گردند واز جمال باکمال او بہرہ بگیرند
ثم فاسقنی رحیقا رشفا من الزلالی برخیز پس بنوشان مرا شراب۔

قصاید ہذہ القصیدۃ الحاقی

پس از حمد خداوندی کہ بیمثلست و بیہمتا	ثنای نعت پیغمبر کنم از جان و دل انشا

محمد و ما محمد الا رسول احمد مبشر برسول یاتی من بعدی اسمہ احمد لبشیر بشیر انذیرا سراج سراجا منیرا دودہ خاندان اساس بنیاد بنا عمارت نخستین نقطۂ فطرت اول ما خلق اللہ نوری شب اسرے سبحان الذی اسری فیروزہ گون طارم آسمان کروبیان فرشتگان مقرب روحانیان ملائکہ برّان برندہ تر پرّان پرندہ غرّان غرندہ آواز یارا قدرت رفرف تخت مقام قرب اودنی فکان قاب قوسین اوادنے احصا شمردن مانی نام نقاش وہاب بخشندہ اغنی منزہ طاق یکتا طاقم یکتایم صورت ظاہر معنی باطن سر اوشیدہ جہرا آشکارا۔ قصیدہ

سپیدہ دم چو صبا بوے دوستان گیرد	چمن ز لطف ہوا نکتہ بر جنان گیرد
ہوا ز نکہت گل در چمن تتق بندد	افق ز رنگ شفق رنگ گلستان گیرد

تتق خیمہ و پردہ قولہ

نواے چنگ بدانسان زند صلاے صبوح	کہ پیر صومعہ راہ در مغان گیرد

نوا آواز قولہ

شد سپہر چو زرین سپر کشد بر دوش	بہ تیغ صبح و عمود افق جہان گیرد

شہ سپہر آفتاب و نیز اضافہ تبیانیہ زرین سپر آفتاب تیغ صبح روشنی صبح و سرخی صبح عمود ستون

۵ این قصیدہ در نسخ موجودہ نیست ۱۲

دو حبیب حمید اُفق کنارہ قولہ

برغم زاغ سیہ شاہباز زرین بال	درین مقرنس زنگاری آشیان گیرد

زاغ سیہ شب شاہباز زرین بال آفتاب مقرنس شادمرد کہ بر و بردان بعدد مقرنس زنگار کنایہ از آسمان قولہ

چو شہسوار فلک بنگرد بجام صبوح	کہ جور تشعشع جو مہر خاوران گیرد

تشعشع روشنائی محیط نام دریا دہر دریا درگیرندہ خوشاب روش تازہ ضمیران سیر غم قولہ

چہ البعد غم و حسرت سپہر دائرہ شکل	مرا چو نقطۂ پرکار درمیان گیرد

سپہر دائرہ گرد آسمان کہ مانند دائرہ گردندہ است پرکار قلم آہنین کہ بدان دائرہ کشند قولہ

چہ پرتویست کہ نور چراغ صبح دمد	چہ شعلہ کہ در شمع آسمان گیرد

پرتو روشنی شمع آسمان ماہ و آفتاب قولہ

ضمیر دل بگشایم بکس مرا آن بہ	کہ روزگار غیور است و ناگہان گیرد

ضمیر اندرون دل غیور مسکین قولہ

چو شمع ہر کہ بافشای راز شد مشغول	لبش زمانہ چو مقراض درمیان گیرد

افشا ظاہر کردن قولہ

کجاست ساقی مہ روی من کہ از سر مہر	چو نیم مست خودش ساغر گران گیرد

نیم مست مخمور قولہ

نوای نغمہ نی را چو بر کشد مطرب	گہی عراق زند گاہ صفہان گیرد

نوا سرود اصفہان نام شہرے مبارک از ولایت فارس ہواے لطیف دارد اہل او زیرک باشند در صناعتہاے و آنجا در قدیم یہودیہ خوانندے و گویند ہر محلّے کہ در عالم باشد استادے آن از ولایت اصفہان بود و نیز گویند ہر کہ دران چہل روز مقام کند بخیل شود و خروج دجال ہم از انجا بود و آنرا اسپہان و سپاہان نیز گویند و نیز نام نوائے قولہ

فرشتہ بحقیقت سروش عالم غیب	کہ روضۂ کرمش فتنہ بر جنان گیرد

روضہ باغ جنان بہشت قولہ

سکندری کہ مقیم حریم او چون خضر	زفیض خاک درش عمر جاودان گیرد

حریم خانہ قولہ

کہے کہ بر فلک سروری عروج کند	نخست پایہ خود فرق فرقدان گیرد

عروج بالا برآمدن قوله

باوج ماہ رسد موج خون چو تیغ کشد	بہ تیر چرخ برد حملہ چون کمان گیرد

تیر چرخ عطارد و تیر کمان چرخ و نیز تیر کہ بکمال چرخ انداز ند و نیز تیرے مانند تیر ہوائی کہ از آہن سازند و درون آن پر از باروت کردہ آتش زنند و سر دہند بر ہر کہ خورد ہلاک گردد قوله

عروس خاوری از شمع رای انور شاہ	بجائے خود بود ار راہ قیروان گیرد

عروس خاوری آفتاب قیروان نام شہرے بمغرب و نیز ہم مشرق و ہم مغرب را گویند قوله

ایا عظیم وقارے کہ ہر کہ بندگیست	ز رفع قدر کمر بند تو امان گیرد

وقار عزیز و بزرگ کمر بند خادم امان گیرد پناہ طلبد قوله

رسد ز چرخ عطارد ہزار تہنیت	چو فکرت صفت امر کن فکان گیرد

کن فکان مخلوقات قوله

مدام در پے طفلست در وجود عدوت	سماک رامح ازان روز و شب عنان گیرد

سماک رامح نام ستارہ قوله

فلک چو جلوہ کنان بنگرد سمند ترا	کمینہ پائگہش اوج کہکشان گیرد

سمند اسپ اوج بلندی ہوا کہکشان شکلے کہ بشب در آسمان پدید آید قوله

ملامتے چو کشید می سعادتے دہدت	کہ مشتری نسق کار خود ازان گیرد

مشتری خریدار و نام ستارہ نسق روش قوله

دران مقام کہ سیل حوادث از چپ و راست	چنان رسد کہ امان از میان کران گیرد

کران کنارہ قوله

شکر کمال حلاوت پس از ریاضت یافت	نخست در شکن تنگ ازان گران گیرد

شکن بکسر خم ہر چیز و چین جامہ و جز آن و شکنندہ و لحن و سرود بنرمی و پیچ کہ در زلف شاہدان افتد تنگ ضد فراخ و شکم بند اسپ و شتر سوختہ و ستور و نیز درہ کوہ و سخت قریب و خروار شکر و بار ستور و خروار مثل آن و ایضاً بمعنے بسیار آید و بدیں معنی تنگ تنگ مکرر مستعمل است و تنگا تنگ بمعنی سخت نزدیک آید

دیر نام مقامے است از ترکستان زمین که ترکان تنگی منسوب اند بدان مقام **قوله**

چه غم بود بهمه حال کوه ثابت را
که حمله های چنان قلزم جهان گیرد

قلزم دریا و چاه بسیار آب پارسیان قرزم گویند ۱۲ من ابراهیم شاهی **قصیده**

شنیده دم که شدم محرم سرای سرور
شنیدم آیت تو لوا الی الله از لب حور

خدیو بفتح و الضم خداوند و پادشاه و وزیر خدایگان پادشاه **سخن سنج** شاعر زاد و فرزند و توسته و اصل رفیع قدر بلند مرتبه **شمائل** خصلتها **جمیل** نیک **نورانا الله** تجلی الٰهی کساه دیجور تاریک **نهیق** حمار آواز خر **سماع** شنیدن **نغمه داؤدی** آواز سرود **داؤد** نام پیغمبر که الحان خوش داشت و صاحب زبور بود **ادیب** ادب دهنده **سفر جل** نام میوه **مقصور** کوتاه **بیگاه** وقت **سفینه** ماهی **منشور** پراگنده راعی ستبان و رسول ۱۲ **داعی** دعوت کننده مراد رسول علیه السلام **فغفور** پادشاه چین هر که باشد و نیز پادشاهے از ان اشکان که فرزندان یافث بن نوح ۱۲ بود بعد سکندر بادشاه شد از دجله تا نهر ولایت داشت ملوک دیگر او را خدمت بکردند شصت دو سال ملک راند و ملک دیگر که در ایام او بودند ایشان را ملوک طوائف خواندندی من ابراهیم شاهی ۱۲ **قصیده**

اے ملک ازل تا ابد ملک تو مطلق
بے ہر دو جہان یافته از وصف تو رونق

کره بچه اسپ **کسوت** لباس **عقعق** نام جانورے **غلغل** آواز شور **لحن** آواز سرود **قاقم** جنسے از پوستینها پیس که قیمتی بود کسوت ملوک ۱۲ من ابراهیم شاهی **سنجاب** جنسے از پوستین پوشش ملوک **خز** جامه ابریشمی **مخندر** بالضم نام ولایتے و نیز پوستے کسوت ملوک و بیشتر از حدود ظلمات آرند ۱۲ من ابراهیم شاهی **کمر** آنچه در میان شد بند و نیز میانه کوه مثل کمر کوه و بدین معنی لغیر دگر کوه نیز آید ۱۲ من ابراهیم شاهی **قوله**

آب از نظر هیبت تو شد دل تو گوهر
زان آب بر آمد بهوا دود مطبق

لما اراد الله ان یخلق هذا العالم خلق جوهرا فنظر الیه نظر الهیبة فذاب فصفقن من هیبة الرحمن فصعد نار فصفر ماء فاجری الماء علی النار فصعد منه دخان فخلق من ذلک الدخان السموات و خلق من زبدة الارض و خلق السماء کان دخانا **بیذق** پیاده شطرنج **لمن الملک** اشارت بکریمه لمن الملک الیوم لله الواحد القهار **قصیده**

پسر او پشنگ نام داشت و داماد طوس بند پسر نام پسر افراسیاب و رویین تن اسفندیار را نیز گویند که در بهمنامه آورده که او رویین تن بود خاما مورخان دیگر گفته که بر و تعویذ زرتشت بود بنا علیه زخم تیغ و امثال آن بر وی کار نمیکرد آخر الامر هم در حیات پدرش رستم او را به تیر دو شاخه در دو دیده زده کشته و آنرا اسفندیار و سفندار نیز گویند قدید گوشت خشک و جامه کهنه و بضم قاف و فتح دال آبیست در حجاز و چیننده میوه و جور کننده ندیم همنشین و پشیمانی کشنده مثل کرم و کریم زلال شیرین مقبل و فرخ و شادی و بشیر و هلال اسمهای غلامان قصیده

جوزا سحر نهاد حمائل برابرم — یعنی غلام شاهم و سوگند میخورم

جوزا نام زنی و گوسفند سیاه و سفید میان و برجی است از بروج آسمانی و صورتیست از صور جنوبی بصورت مردم قائم بدو کرسی منطقه بسته و شمشیرے پیش انداخته و رینجا بهمین معنی است و حمائل عبارت ازان شمشیر است و جوزا مشهور حمائل ندارد قوله

ساقی بیا که از مدد بخت کارساز — کامے که خواستم ز خدا شد میسرم

کام مقصد قوله

شاها من از بعرش رسانم سریر فضل — مملوک اینجنابم و مسکین این درم

مملوک بنده اینجناب آستانه قوله

من جرعه نوش بزم تو بودم هزار سال — کے ترک آبخور کند این طبع خوگرم

بزم مجلس شراب آبخوره معروف و در رنگ و زرق و نصیب و قسمت دگهات قوله

گر باورت نمیشود از بنده اینحدیث — از گفته کمال حدیثے بیاورم

باور اعتبار کمال نام شاعر قوله

گر بر کنم دل از تو و بردارم از تو مهر — آن مهر بر که افگنم آن دل کجا برم

این میت کمال است قوله

وزاین خجسته نام برا عدامظفرم	منصور بن محمد غازیست حرز من

خجسته مبارک مظفر نتمه قوله

کے باشد التفات بصید کبوترم	شاهین صفت چو طعمه چشیدم ز دست شاه

شاهین نام طائر شکاری قوله

غیر از هوای منزل سیمرغ در سرم	بال و پرے ندارم واین طرفه ترکه نیست

سیمرغ معروف قوله

گوئی که تیغ تست زبان سخنورم	شعرم بیمن مدح که صد ملک دل گشاد

یمن برکت قوله

انصاف شاه باد درین قصه داورم	با سبز اختر و فلکم داوری بسیست

داوری جنگ وجدل داور حاکم قوله

گر لاغرم ولیک شکار غضنفرم	شبل الاسد بصید دلم حمله کرد و من

شبل الاسد بچه شیر غضنفر شیر ومرد ملیظ قوله

تا دیده اش بگز لک غیرت برآورم	بنما بمن که منکر حسن رخ تو کیست

گزلک مکسر بکم وسویم کارد خورد نول مادسته قصیده

شادمان کردی مرا نازم ترا سر تا قدم	خیر مقدم مرحبا اے طائر میمون قدم

مقدم بپیش رونده ودلیر ومنزل قوله

نالهٔ شبگیر در کار رست آه صبحدم	تا بدانی تو که هجران خوار عاشق میخورد

شبگیر شب قوله

مهره نتوان برد آسان ایدل افسوس بدم	گر چنین در حلقهٔ پیچد زلف افعی بند یار

افعی مار یست که مردم را بنظرے کشد قوله

یار باز آمد بحمد الله عزیز و مغتنم	آن گذشت ایدل که خواری دیدی از جور رقیب

مغتنم غنیمت قوله

گر حریم کعبه خواهی وا نجمال نے نقاب ‌ ‌ ‌ لاله و گل دان همه خار بیابان حرم

حریم خانه قوله

خواجه توران شاه عادل و جلال ملک و دین ‌ ‌ ‌ بدر آفاق علی عون الوری غوث الامم

بدر ماه شب چهاردهم عون یاری و رزی خلق غوث فریادرس امم امتها قوله

صورت جاه و جلال و مقصد فضل و کمال ‌ ‌ ‌ مظهر انوار رحمت مصدر حسن شیم

مظهر جاے ظهور- مصدر جاے صادر شدن شیم عادتها قوله

رافع اوضاع بدعة ناصب اعلام دین ‌ ‌ ‌ ماحی آثار طغیان قامع ظلم و ستم

رافع بلند کننده اعلام نیز ها ماحی محو کننده آثار نشانها طغیان بیفرمانی قامع برکننده خواجه کافی نام مرد که وزیر محاسب نویسنده صیت آوازه جود بخشش صدا آواز صدر رسیده بیشگاه و دل و ابتدا و صاحب منصب و بازگشتن از جاے و بدر آمدن از جاے اجم تن آور بیشه علم نشان که اندر بیابان بود و کوه بلند و علم و جامه و رایت معلی بلند قوله

آستانت موضع دولت نه اکنونست و بس ‌ ‌ ‌ دارد این قصر معلی نقش تاریخ قدم

قدم دیرینه شدن و پیش رونده قوله

بخت بیدارت چو می آید بصحراے وجود ‌ ‌ ‌ خفته بد گردون هنوز اندر شبستان عدم

شبستان محل عدم ناچیزگی قوله

قلب بدخواهان شکست احوال ما رجای تو ‌ ‌ ‌ هر کرا دل نشکند فیروز گردد لاجرم

قلب دل و فوج میانه لاجرم لاچار قوله

هان نپنداری که تنها میزنی بر قلب خصم ‌ ‌ ‌ همت ارباب دل باتست و ارباب همم

هان هشیار شو همم جمع همت- نام ابوجهل در جاهلیت ابوالحکیم بود بکمال دانش پیشواے خلق مینمود و چون بآن سرور بعداوت پیش آمد و جهالت و اشعار خود ساخته از زبان در فشان آنحضرت ابوجهل بر آمد نام سابقش محو شد معنے آنست که اے دل زنهار انکار اہل الله منما و در عداوت ایشان سبب خسران فی القدسی من عادی لی ولیا فقد آذنته بالحرب قوله

تا لبم مهجور بود از خاکبوس درگهت ‌ ‌ ‌ ورد و نوش درد بود دم با ندیمان ندم

ندیمان ہمنشینان ندم پشمانی دوشتکانا آنکه از جان دعریه دارندش یعنی از گنج فرو ... یاده گویان و ناسخن جهان دیو فوفان مغتنم غنیمت **قصیده**

شد عرصهٔ زمین چو بساطِ ارم جوان ‖ از پرتوِ سعادت شاهِ جهان ستان

عرصه کشادگی میان سرای هرکشادگی که درو درخت نباشد **قوله**

خاقان شرق و غرب که در غرب شرق اوست ‖ صاحبقران و خسرو و شاهِ خدایگان

خاقان بادشاه ترکان و بادشاه چین صاحبقران مولودکه مسقط العط یا مسقط است او وقت و آن عظمی باشد بر درج قرآن در طالع بود ۱۲ من ابراهیم شاهی **قوله**

خورشید ملک پرور و سلطان داد گر ‖ دارای عدل گستر و کسرای کی نشان

کسری نوشیروان دهر که شاه فارس بود نشان علامت و نشاننده **قوله**

عظم جلال دولت و دین آنکه رخش ‖ دارد همیشه توسن ایام زیر ران

توسن ناآرام **قوله**

دارای هر شاه شجاع آفتاب ملک ‖ خاقان کامگار و شهنشاه نوجوان

کامگار صاحب مراد **قوله**

ماهی که شد ز طلعتش افروخته زمین ‖ شاهی که شد ز همتش افراخته زمان

افروخته روشن افراخته بلند **قوله**

سیمرغ وهم را نبود قوت عروج ‖ آنجا که باز همت او سازد آشیان

عروج بالا رفتن **قوله**

حکمش روان چو باد بر اطراف بحر و بر ‖ مهرش روان چو روح بر اعضای انس و جان

تخت تو رشک مسند جمشید و کیقباد ‖ تاج تو عین افسرِ دارا و داوران

دارا دارنده و نام شاه داور حاکم **قوله**

تو آفتاب ملکی و هر جا که میروی ‖ چون سایه از قفای تو دولت بود روان

ارکان نیر ورد چو تو داور بهیچ قرن ‖ گردون نیاورد چو تو اختر بصد قران

قران هشتاد سال و بقولی سی سال **قوله**

هر داستی که در دل دفتر نیامده است | دارد جواب خامهٔ تو بر سر زبان

خامه قلم قوله

دست ترا بابر که یارد شبیه کرد | چون بدره بدره این دهد و قطره قطره آن

تشبیه مانند این اشارت بدست آن اشارت بابر قوله

علم از تو با کرامت و عقل از تو با فروغ | شرع از تو در حمایت و دین از تو در امان

کرامت بزرگی و شکوه و دبدبه قوله

ای خسرو رفیع جناب و منیع قدر | وی داور عدیم مثال و عظیم شان

رفیع بلند جناب آستان منیع بلند قدر مرتبه داور آنکه میان نیک و بد فیصل کند و خداوند حاکم عدیم عدم شان صفت و بزرگی قوله

ای آفتاب ملک که در جنب همتت | چون ذره حقیر بود گنج شایگان

جنب بازو مقابل گنج شایگان بے پایان گنج لان بفتح یکم و ضم سوم جنسے است از خیام قوله

این اطلس مقرنس و نه توی زرنگار | چتر بلند بر سر خرگاه خویش دان

مقرنس بنا مدور که برو بنر دبان برآیند کیان بادشاهان جبار که پنج بودند کیومرث . کیقباد کیکاؤس . کیلهراسپ . کیخسرو قوله

بودی درون گلشن و از بیدلان تو | در هند بود غلغل و در زنگ بد فغان

زنگ نام ولایت فغان شور قوله

در دشت روم خیمه زدی تا غز لوکوس | در دشت سند رفت و بیابان سیستان

سیستان نام ولایت رستم که آنرا نیمروز هم گویند قوله

تا قصر زرد ساختی و لرزه او فتاد | در قصرهای قیصر و در خانهای خان

قصر محل قیصر بادشاه روم هر که باشد خان خانه و کاروانسرای و بادشاه ملک سمرقند هر که باشد قوله

آن کیست کو بملک کند با تو همسری | از مصر تا بروم و ز چین تا بقیروان

همسری برابری مصر نام شهر روم نام شهر چین نام شهر قیروان نام شهرے بمغرب و نیز

مشرق و ہم مغرب قوله

اینک بطرف گلشن و بستان ہمیروی　　با بندگان سمند سعادت بزیر ران

سمند اسپ قوله

اے ملہمے کہ وصف قدوسیان قدس　　فیضے رسد بخاطر پاکت زمان زمان

قدوسیان فرشتگاں و روحانیاں قدس پاک و نام بیاباں بطرف بیت المقدس زمان زمان ساعتہ فساعتہ قصیدہ

ز دلبری نتوان لاف زد بآسانی　　ہزار نکتہ در ینکار ہست تا دانی

خاتم بفتح وکسر تا انگشتری سمند اسپ تند تیز گاہ وقت طراز نقش و نگار و علم رجامہ رمام مشہور نیست در حد حیں بسیط فراخ پایہ مرتبہ مسالک راہ کروبیان فرشتگان نزدیک صریر بانگ لگام و بانگ در و در قلم و تحت و نعلین و آنچہ بدان ماند ۱۲ من ابراہیم شاہی سوابق اولین تبارک اللہ بزرگست خدا صواعق جمع صاعقہ سخط ناخشنودی شقایق لالہ نعمانی لعل قسم از لالہ کہ آنرا لالہ نعمان گویند روح نسیم جان و جیسے و بفتح راحت و خوش آیندہ و بوز خوش در رحمت و آسانی و بختایش و بوے خوش ریحانی بفتح بوستان بان و گلفروش ۱۲ من ابراہیم شاہی منجذب کشیدہ شدہ از جذبہاے سبحانی الجذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین سشبان جمع سنب نلال القیار ذیل دامن خطرہ سحانی قسمے از خطوط سبعہ مدائح مدح ترجیع بند

اے دادہ بباد دوستداری　　این بود وفا و عہد یاری

گفتم مگر از سر ترحم　　دست از ستم و جفا بداری

مگر شاید ترحم مہربانی قوله

بلیتک ذل ماہ و خور بگیرد　　گر سوے فلک رسد نفیرم

خور آفتاب نفیر آواز قوله

نتوان بقلم نوشت شوقش　　گر پیر فلک شود دبیرم

دبیر نویسندہ قوله

دارم سر آنکہ ہمچو سعدی　　بنشینم و صبر پیش گیرم

سمر خیال قوله

ای ساقی از آن می شبانه | در ده دو سه جام عاشقانه

می شبانه می دوشین جام عاشقانه جام پر ومالامال قوله

ای مطرب ما تو نیز یکدم | مگذار ز کف دف چغانه

چغانه نام سازی که سر مندل گویند قوله

بر گوی بیاد وصل جانان | چون عود بسوز دل ترانه

عود نام چوبیست خوشبو که میسوزند ترانه نوعی از سرود قوله

دیریست که آتش غم دل | در سینه همیکشد زبانه

دیر است مدتیست زبانه شعلهٔ آتش قوله

چون نیست هیچگونه پیدا | دریای فراق را کرانه

کرانه انتها قوله

ای غیرت لعبتان طناز | برقع ز رخ چو مه بر انداز

طناز خنده و مسخرگی کننده بر انداز دور کن قوله

تا من ز سر جهان بکلی | بر خیزم و توبه بشکنم باز

بکلی من کل الوجوه قوله

ای دوست ز رهگذار دیده | شد فاش میان مردمان راز

فاش آشکارا قوله

سرمایهٔ عمر داد برباد | هر کو بغم تو گشت دمساز

دمساز همدم و محب قوله

در آتش عشق و مجمر غم | می سوز دلا چو عود می ساز

مجمر عودسوز قوله

حالی چو نمیدهد مرادست | بوسیدن پای آن سرافراز

حالی فی الحال نمیدهد مرادست میسر نمی شود

اے سرو سمن بر گل اندام	از عارض تو خجل مہ شام

سمن نام گل قولہ

چون کام نشد بسی حاصل	قانع شدہ ام بہجر ناکام

کام مقصد ناکام لاچار قولہ

تا ہیم و غم فراق حالے	تا خود بکجا رسد سر انجام

سرانجام آخرکار۔ قولہ

شادم بہ غمت کہ در ہمہ حال	سوز غم تست سازگارم

سازگارم سازندہ کارمن قولہ

اے زخم غم تو مرہم دل	عشق تو انیس و محرم دل

انیس الفت دہندہ۔ ترجیع بند

ساقی اگرت ہوائے ماہی	جز بادہ میار ہیش ماہی

ہی بفتح ہست و بعضے تاکید و زجر ہم آید قولہ

سلطان صفت آن بت پریوش	می آمد و خلق شہر از پے

صفت مانند وش مانند قولہ

با درد درا ببوے درمان	کونین نگر زعشق لاشے

زعشق لاشی پیش عشق ہیچ قولہ

مردم نگران بروے خوبش	ورشرم روان زعارضش خوے

نگران مشتاق و فریبندہ خوی عرق پاکباز آنکہ تمام بقمار در بازد و مجرد ناہد قولہ

حیران شدہ ام کہ ہیچ وصفے	درخورد رخت بیان ندارد

درخور لائق قولہ

ہر دل کہ ندارد ت زجان دوست	میدان بیقین کہ جان ندارد

جان ندارد بیجان ست لایقع درود منتظم آراستہ قولہ

نوبادۂ خاندان ملک ست	گلدستہ بوستان دین ست

نوبادۂ درخت نو رستہ قولہ

آثار و دلائل سعادت	تابندہ چو نورش از جبین ست

آثار نشان دلائل جمع دلیل تابندہ روشن لوریش شین بیٹے اور اثمین سے بہا قولہ

درخاتم قدر او نہفتہ	فیروزۂ چرخ چون نگین ست

خاتم بفتح و کسر انگشتری قولہ

برنام تو مہر کردہ گردون	منشور اوامر و نواہی

منشور فرمان قولہ

اے خلعت ملک بر تو زیبا	دے غرۂ دولت از تو غرّا

غرّہ سپیدی روے اسپ و پیشانی و بزرگی غرّا روشن قولہ

بر قامت حشمت تو کوتاہ	این اطلس نیلگون والا

اطلس نیلگون والا آسمان قولہ

نگذشت صد اسے صیت دولت	از سقف نہم رواق خضرا

رواق خضرا آسمان قولہ

بر شادی مجلس تو ناہید	ہر لحظہ کشیدہ جام صہبا

ناہید زہرہ صہبا شراب قولہ

از بہر قبولیت ازین گوش	لولوے خوشاب گشتہ لالا

ازین گوش یعنی بندگی و خدمتگاری و فرمانبرداری بطوع و رغبت لالا غلام درخشندہ واین در سنت طبر لولو مستعمل نشدہ قولہ

در قصر تو چرخ آستانی	کیوان بہ در تو پاسبانی

کیوان ستارہ زحل قولہ

توفیق رفیق در یمینت	تائید ندیم در بشارت

یمین دست راست تائید استواری ندیم ہمنشین قولہ

نصرت کہ مباد از تو خالی	در رزم کمیند دستیارت

دستیار یاری دہندہ پردہ دار دربان ۔ مخمس

درعشق تو اے صنم چنانم ۔ ہیہات افسوس شاہباز باز سپید انگار بدان غیر عرب راترک وتاجیک گوہمند آخیل گروہ سہیل ستارہ کہ از طرف یمن برآید ۔ ساقی نامہ

بیا تا خرد را قلم در کشیم	ز مستی بعالم علم در کشیم

زجام دمادم دمے دم زنیم   زمے آب بر آتش غم زنیم

دمادم دمبدم قوله

ازین دامگه دیر بادے مغاک   برفتند و بردند حسرت بخاک

دامگه دنیا قوله

دریغا جوانی که برباد شد   خنک آنکه از عالم آزاد شد

خنک خوش قوله

سبک باش و رطلے گرانم بده   وگر فاش نتوان نہانم بده

رطل پیمانہ قوله

بده ساقی آن آب آتش خواص   کزان بلکه یابم ز آتش خلاص

آب آتش خواص شراب قوله

بدین سقف نه پایۂ سست رواق   توان زد بیک جام مے چار طاق

چار طاق نوعے از طعام مخصوص بطبع وجیه در اودی قوله

بده ساقی آن جوهر روح را   دواے دل ریش مجروح را

آن جوہر روح کنایہ از شراب قوله

خذ الجام لا تخش فیها الجناح   که در باغ جنت بود مے مباح

بکبر جام و مترس درین که گناه هست قوله

بده ساقی آن بادۂ روح بخش   بده تا نشینم بر پشت رخش

رخش نام اسپ رستم قوله

تہمتن صفت رو بمیدان کنم   بکام دل آہنگ جولان کنم

تہمتن رستم قوله

درین خون فشان عرصۂ رستخیز   تو خون صراحی بساغر بریز

خون صراحی شراب قوله

بیا ساقی از من مکن سرکشی   کر از خاکی آخر نه از آتشی

از خاکی یعنی از آدمی نه از آتشی نه دیوی قوله

بیا ساقی آن بادهٔ لعل صاف		بده تا کے این شید و تزویر و لاف	

شید بکسر تزویر دروغ قوله

ز تسبیح و خرقه ملولم مدام		بمے رهن کن هر دو را و السلام	

رهن گرو قوله

بمن ده که در کیش رندان مست		چه آتش پرست و چه دنیا پرست	

یعنی بت پرستان اعیب مکن و زنارداران را نکوهش مکن که ایشان عبد الصنم‌اند و تو عبد الدنیا و در رهی زنگ دیرگی تلافی عوض و تدارک کاویانی علم فریدون و آن از چرمی بود و آن را مبارک شمرده و بجامه پوشیده و لعل و جواهر دران زیاده کرده در عهد عمر رض چون خراسان فتح شد لغارت آمده امیر المومنین آنرا قسمت نمود بزداید صیقل کند دیهیم تاج باز کشاده آب اندیشه سوز شراب گرگ پیر آسمان آن بکر مستور مست شراب رود و پسر دجوے آب و تار ابریشم بن ابراهیم شاهی مغنی نامه

مغنی کجائی بگلبانگ رود		بیا د آور آن خسروانی سرود	

پرویز نام پسر هرمز بن نوشیروان که ایوان کسرے که نامرتب بود مرتب کرد تاجے که داشت لوزن شصت من مرصع بجواهر نفیس و تخت از عاج و ساج و مکلل و مرصع بود شکل اقالیم زمین و فلک البروج در و ثبت کرده و انرا بطاقے در آورده و بر و طلسمے بود از شیر و گوزن سریر بر و طاسے و غلوله کم از گوی چون یکساعت گذشتی آن گوے از دهان شیر در طاس اوفتادی و او را چهار دست فرش بود که بهر دستے فصلے از فصول سال نگاشته و شطرنجش یکطرف از یاقوت و طرفے از زمرد تراشیده بودند و نرد ے داشت که یکجا نبش از لسد و دوم از فیروزه با نیشم ترکیب کرده و او را دو بیست مثقال زر افشان بود چون باردادی ازان زر بدست صور تهاے خواب ساختی و شکستی و خوانش مرصع بجواهر نفیس و کاسهاے زرد و سبز و او را گنج باد آورد و گنج عروس و گنج دیبه خسروی و گنج افراسیاب و گنج سوخته و گنج شاداورد و نیز پیلی و سفید داشت بزرگتر از همه پیلان از غایت سفیدی بدرخشیدی و پار بد و نکیسا و سطربان او بودند و شیرین زن و معشوقه او بود و شکر دف زن نوید آداز مژده درود بضم از ایزد رحمة بود و از ملائک استغفار و از مومنان دعا و از بهائم

طیور تسبیح ہ‌ مس ابراہیم شاہی اصول نام نواے آہنگ آواز خنیا مطرب و سرود نامید
چنگی زننده ربے زن سرودی رگو ارغنون نام سازے از وضع افلاطون عود نام چوبے
خوشبو نوآئین خوش دنونی سازے پرداز ہواز چہارہ ساز سازنده عراق نام سرود
زنده رود نام جوئے بربط صراحی بصورت بربط داراے دارنده دیہیم تاج بہین بہترین
تمکین بزرگی و مرتبہ اورنگ تخت تن آسانی آرام و آسایش ولی نعمت مربی اسما رحمت
وللہ الاسماء الحسنیٰ فادعوه بہا مربع جاے چریدن حیدری رخاله ثور گاو دیر ناموہاے بروحہ
تہمتن رستم نبرد جنگ منوچہر نام پسر نبیره دختر ایرج بن فریدون خلف فرزند فرنگ نام
ولایت مہراج نام بادشاه زنگ ترک ترکستان ہند وچاکر وثاق خانہ نطاق کمربند ہمایون
مبارک صفت مانند آئین رسم دنہاد کشف ظاہر کشا رانتہا شہاے بادشاه ثمین
گرانمایہ نوش شیرین وآب حیات مثنوی

الا اے آہوے وحشی کجائی … مرا با تست چندین آشنائی

الا دانا وآگاه باش قولہ

کہ مے بینم درین دشت مشوش … چراگاہے ندارم خرم وخوش

مشوش خطرناک دشت مشوش دنیا قولہ

مگر دست عطا پروردن آمد … کہ فالم لاتذرنی فردا آمد

لاتذرنی فردا مگذار مرا تنہا قولہ

کہ اے سالک چہ در انبانہ داری … بیا و اسمے بنہ گر دانہ داری

انبانہ رخت وبال عذاب تاک درخت انگور پیرد ار امرار پرداختن دہہ دازنده طرز روش
مشام مغز باف بانده سر فتنہ دارد وگر ردز گار ژند نام کتابے تصنیف ابراہیم زرتشت
وشرح آن پاژند وقیل صحف ابراہیم عرم وآتش زنہ کہ چقمق گویند ونام وزیر سہراب بن رستم کہ
آنرا زند رزم ہم گفتندے سلم نام پسر بزرگ فریدون بن آبتین کہ تور وایرج از خورد بودند
شیده نام پسر افراسیاب کہ پشنگ نام داشت ونام حکیمے کہ شاگرد سمنار بود وبہرام گور را ہفت گنبد
ہفت رنگ ساختہ سراے پنج سراے عاریتی دنیا نوشیروان نام بادشاه ایران زمین

کہ قول حضرت رسالت در زمان اوست واو مزدک حکیم را کہ صاحب مذہب اباحہ بود با ہشتاد مرد کہ متابع او بود کشتہ شدہ و آنکہ دنیا حی نام قبیلہ از عرب دم سر وآنو نمیدی در دو نوشان علشقان خمار بالفتح والشدت فروش مار نہ سر فلک و نفس روان جان و فی الحال حقہ سبز فلک مہرہ باز دغا باز بہرام نام بادشاہ طوس نام بادشاہزاد وار شستدر دنیا ناکام لاچار رحیل کوچ طباشیر نام دوا طباشیر صبح روشنی صبح نشیمن نشست ہفت پرکار ہفت فلک ٥

ہر کہ آمد در جہان پر ز شور		عاقبت میبایدش رفتن بگور	

این کاخ سپنج عاریتی خان خانہ و کاروانسرائے ٥ ایدل مجوے منصب دنیا کہ ہیچ نیست۔ غزل تیری عمل خدمت شہنشاہ اختران آفتاب حمل نام برج جدی نام برج دلو نام برج زحل نام برج مسیح عیسےٰ وحل کیچڑ ٥ فساد چرخ نہ بینم و نشنویم ہنوز۔ سور عروسی وضیافت ومہانی تطہیر و شادی وشاد و دیوار حصار نہاد روش ٥ دل اہنہ بر دنیا و اسباب او۔ عسل شہد زین دو کان دنیا رطب خرما گردنان پہلوانان ٥ دوش با عقل در سخن بودم۔ کشف ظاہر دم قریب بند قید خیال ملال دلگیری ٥ آن کیست کو بحضرت سلطان ادا کند۔ حیز غنی داریم خیال وارام ومن یتق اللہ یجعل لہ مخرجا۔ ویرزقہ من حیث لا یحتسب اقتباس از آیۂ قرآنی است ولفظ مخرجا برائے افزونی بیت محذوف شدہ یعنی کسے کہ بترسد خدا را گرداند ان خدا از برائے او جائے برآمدن دروزی دہد اورا از جائے کہ نمی پندارد ٥ نبود مہتری چو دست دہد۔ دستاد بیا آید ملون زنگار زنگ شاہ ہرموز شاہ ہرمز یزد نام شہر بیست در فارس ٥ درین محنت سرا تاکے ببوی دوست بنشینیم۔ محنت سرا دنیا کہ جائیست تاریک ببصفا انگشت در دندان کنایہ از تحیر در کار و بار سکہ آن را پذیرفتہ و دریافت آن معدوم سر بر سر زانو کنایہ از تفکر خود بکمال نقصان است ٥

بیا اے طائر فرخ بیاور مژدۂ دولت		عسی الایام ان یرجعن قوما کالذی کانوا	

طائر فرخ ملک الموت مژدہ دولت بیغام ملک الجبار عسےٰ یعنے قرب ایام روزان یرجعن صیغہ جمع مونث غائب فعل مضارع معلوم از رجع یرجع رجوعا بمعنے باز شدن الندم والندامۃ پشیمان

ست دان وکاف حرف تشبیہ است الذی اسم اشارت بمعنی آنوقت کہ رفت ازیشان عبارت کالوا صیغہ جمع مذکر غائب فعل ماضی معروف معنے آنست کہ درین ظلمت سرائے دنیا تا یکے گفت وشنفت صفات دوست نسیم گہے از تحیر در کار دو بار خود و تحیر یا یافت مطلوب روزگار خود انگشت بدندان نہادن گرینم دگہے از تفکر در خود دود دود وست بر سر زانو نشیم بیاید ملک الموت مژدہ دولت کہ پیام حضرت احدیت است بیار تا خوشان وشادان مصافحہ نمایم وازروزگار قریب است کہ ایام فراق از روے ندامت وپریشانی بکدرند ہمچون ایامے کہ بودہ اند پیش ازان در کمال شادمانی انے روایں کہ سالا نکو رشد بہامد و ایام فراق لب آید در روزہاے وصال درآید س ۵

بناء الصبر مذ حلت نہائی للاسد سرحان	وطار العقل اذعنی عین الوزن عریان

حلت صیغہ واحد مونث غایب فعل ماضی معلوم من حل یحل بمعنے فرود آمدن اسد جمع اسد اینجا کنایہ از دواعی شہوانست کہ ارتکاب آن موجب آفات ست سرحان گرگ طار صیغہ واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم از طار یطیر طیرا بمعنے پریدن اذعن بفتح ہمزہ وسکون دال وکسر عین واحد مذکر امر مخاطب بود من ادعن یدعن ادعانا بمعنے گردن نہادن دیار شکلم وزن سجیدن عریان برہنہ ستدن دینجا بمعنے عاریست کہ اتیان مصدر بمعنی فاعل درکلام فصحا بسیار ست معنے آنست کہ بناء صبر ایں ہنگام کہ ازہم کشادہ شد و ریختہ گشت مرا عشق از دواعی شہوت مار داشت دپرید عقل ودانش کہ حاجب سلوک بود مرا از سلوک آن طریق مع میفرمود مطیع شو اے طائر خرد بمعنے سجیدن وحقیقۃ دریافتن یعنی مطیع باینمعنی کہ بسنج دریافت حقیقۃ را در انحال کہ عاری وبرہنہ از مخالف ومخاصمت من ستید اخون مراد ریافتی واطلاع حقیقت من نشناختہ کہ خواہش من مرتبہ خود بکمال رسانده وخلاف محبت را درمن اثر نماندہ باید کہ مطیع من شوی وار مخالفت ومخاصمت من عاری بیگردی ونیز او بمعنی دقت کما قال اسد تعالی اثنین اذہما فی الغار و عنی جار ومجرور بود متعلق بفرمان برسم سابق مصدر بمعنے فاعل واین عریان خبر مبتدا مقدر وتقدیر کلام چنین سنر دسعا وطار العقل اذہو عریان عین بمعنی الوزن ومعنی چنین سود او بحست بصیرت مراد یافت کہ از تصرف او دوریم واز سنجیدن تا برید عقل ہنگام کہ آن بحال بعارت است از حین بمعنے سنجیدن او مہجورم از من بسر یدہ وجدا گردید س ۵

آنکه ده با هفت ونیم آورد بس سودے نکرد	فرصتت باد اکه هفت ونیم باده می کنی

در معانی این بیت وجوه بسیارست اول آنکه یعنے اے ممدوح من آنکه از کمال خویش بنقصان روی آورد ودین را بدنیا بدل کرد وظلم وتعدی از بهر حصول مال بای نهاد پس سودے نکرد اگرچه بدانش خود سود شمرد کما قال الله ویحسبون انهم یحسنون صنعا ترا ایزد تعالی عمر زیاده گرداناد که همیشه از نزول بعروج توجه داری ودنیا را در طلب دنیا می آری ودر مرضیات حق میکوشی ولباس مصبوغ بصبغة الله مے پوشی چنانچه در ابیات آینده خود گوید دوم آنکه بمرتبه کمال رسیده بهدایت ناقصان روے آورد وهمت خود بتوجه ایشان گماشت پس سودے نکرد بلکه در غبن آورد اگرچه نزد اہل شرع ہدایت ناقصان امریست عظیم اما چون از عروج مرتبه خود بازماند پس غبن کرد کما قال من استوی یوماه فهو مغبون حق تعالی در عمر تو برکت کناد که همیشه در تکمیل نفس ناطقه خود میکوشی سوم آنکه خلیفه آنوقت استمداد همت نموده در انوقت که غنیم ناهنجار بالشکر بیشمار تسخیر ممالکش رو نهاده وهراسے عظیم بر خلیفه مستولی شده ولشکر خلیفه هفت ونیم هزار ولشکر غنیم ده هزار خواجه بنور بصیرت دریافته این قطعه را نوشت وکرامت خویش اظهار فرمود ودلدارئیش فرستاد بحکم کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله چهارم آنکه با هفت ونیم اراده کرده وچون ده را با هفت ونیم ضرب کنیم هفتاد وپنج میشود وازان کلمه عجب گیریم که در شمار هفتاد وپنجست معنے آنکه در کمال دولتے دنیا عجبے بر زیردستان نموده پس سودے نکرد خدا عمر تو دراز گرداناد که تو باوجود قلت مال بر زیردستان لباس عجب می طرازی وتمرد انرا زیردست میسازی واین خصلتے ہست جمیده کما قال ع التکبر مع المتکبرین صدقة پنجم آنکه بادشاهان سابق نقود مضروبه ده وزنی را بهفت ونیم وزن می آوردند وخزاین را بدین وسیله پر میکردند چون نوبت ضرب سکه بممدوح رسید علو همتش باز برافزودی آرمید وهفت ونیم از مار بده ورنے نزد خلق خدا را برفاهیت آورد چنانچه امیر خسرو در مدح بادشه گوید ❊ گر جد والاش زده سے کرم ❊ کردیکے را ده عیار درم ❊ میوه که عیاری درمش تا چه شد ❊ کز سه یکے بود یکے راسه شد ❊ کعب الغزال نام شراب وتنا وکعب الغزال الغیرلام همدرین لغت است طبرزد شکر سفید مشتری خریدار رهی بنده منهی ندادهنده جاسوس دار المحن کنفت پناه طاب مثواه خوش باد جایگاه او لا یفوت فوت نمیشد منقلب گردنده زرق وریو مکر وفریب ❊

هرگز بدان پایه نرسی وان لباس بقامت خود بطرازی وحسنی معمائی آنست که اول کلمه بهر تحلیل کنیم بعد حرف ب در پس ب که در کار نبود برداشتیم هدا بجاے خودگذاشتیم کلمه در اشارت میکند بدان واز آن معنی الٰهی میدهد پس دل از راز در دهر یعنی حرف میانه ادراکه حرف را رسمی است اے نشاد بهر د چون بهر د جمع شود مجموع او شرابا میباشد و بنصف اخیر کلمه شور شر ش پیوند گیرد و تا هراس قلب کنند آخر را در ابصدر آرند حروف سه در بیابان بر و شراب شود که عشق است اگر کسے گوید که حافظ تشخیص هیچ نامے نفرمود و هیچ اسم ثبت نگردد تا دقیقیکه نام ثبت و تشخیص معلوم نگردد جواب آنست که راح و شراب از عشق است باتفاق محبوب صوفیه خواجه نام از بیجهة ثبت نگردد که متفق علیه این طائفه است معما

نام بت من که مه ز رویش خجل است اول ششم هجی و قلبش روشن	دو حرف ز نظم حافظ مرتجل است وین طرفه تر آنکه جمله اجزاش دل است

یعنی نام محبوب من که ماه از روے او شرمندگی خواست دو حرف از نظم حافظ بدیه گو وآن دو حرف اول و ششم حرف هجا که الف وح است و درکه قلبش روشن است یا عبارے که علامت قمر است پس در بنجم پس آخر شد و چون جمله اجزا را قلب کنند یعنی را را بصدر آرند و حا را بآخر و الف را بقلب راح گردد و راح بمعنے شراب که محبوب همه است ۵ مفتوح کشاده و ستگه قدرت سود از وه دیوانه آفتاب بجگل اندودن نهان ساختن امرے که در غایت شهرت باشد رهبان زاهد ترسایان دژم غمگین و مخمور این اشارة بشیرین دان اشارت به تلخ قسام قسمت کننده لاله بازی مضاحک نمک آرنده زرق فریب خط ریحان قسمی از خطوط سبعه

تمت

خاتمة الطبع

الحمد لله والمنة که درین زمان فرخی اقتران کتاب مستطاب حسن ان ور روح مسمی به بدر الشروح که هنوز بقالب طبع نیامده بود بتصحیح تام و تنقیح ملا کلام باهتمام احقر انام محمد عبد الاحد عفا الله الصمد بماه شوال المکرم سنه ۱۳۲۱ هجری مطابق ماه جنوری سنه ۱۹۰۴ء در مطبع مجتبائی واقع دهلی طبع گردید